

پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب وچ

حافظ محمد لکھوی دا حصہ

(تحقیقی، تنقیدی و پروا)

مقالہ برائے پی ایچ ڈی پنجابی

نگران مقالہ

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

چیرمین شعبہ پنجابی

پنجاب یونیورسٹی اور یونیٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار

بتول زہرا

گورنمنٹ اسلامیہ کالج

برائے خواتین فیصل آباد

پنجاب یونیورسٹی لاہور دی چٹھی نمبر 1035-1037/Acad مورخہ 13 مئی 2003ء نوں

پی ایچ ڈی دا مقالہ لکھن دی اجازت دتی گئی۔

انتساب

اپنے ماں باپ

تے بچیاں

داور منصور، زارون منصور

تے الساء منصور

دے ناں

ترتیب

کچھ اپنے ولوں

مقدمہ

پہلا باب

حافظ محمد لکھوی دے دور دی سیاسی، سماجی، دینی تے ادبی صورتحال

۱	سیاسی صورتحال
۲۷	سماجی صورتحال
۴۶	ادبی صورتحال
۶۰	دینی صورتحال
۶۷	مستشرقین دا کردار
۷۵	حوالے

دو جا باب

حافظ محمد لکھوی دی حیاتی

۸۲	نام و نسب
۸۲	وجہ نسبت لکھویہ
۸۲	پیدائش
۸۳	سلسلہ نسب
۸۴	مکمل شجرہ نسب
۸۶	والدین
۸۶	حلیہ
۸۶	تعلیم و تربیت تے اساتذہ
۸۸	حفظ قرآن
۸۹	فہم و ذہانت

۹۰	ذریعہ معاش تے گھریلو ذمہ داریاں
۹۰	عادتاں
۹۳	کرامتاں
۹۶	گھرو کی حیاتی
۹۷	اولاد
۹۷	اولاد دا مختصر تعارف
۹۸	دھیاں
۹۹	ہمعصر تے شاگرد
۱۰۰	سید نذیر حسین دہلوی تے حافظ محمد لکھوی
۱۰۳	سند حدیث
۱۰۴	سند القرآن
۱۰۴	اصلاح عقیدہ
۱۰۵	دعوت راہ اعتدال
۱۰۷	اصلاحی تے تبلیغی خدمات
۱۰۸	دعوت تے تبلیغ دے اثرات
۱۱۰	شاہ اسماعیل شہید تے حافظ محمد لکھوی
۱۱۲	حافظ محمد لکھوی تے عصری تحریکات
۱۱۳	درس گاہ جامعہ محمدیہ
۱۱۴	جامع محمدیہ دا قیام
۱۱۶	کتاباں
۱۱۷	درس و تدریس
۱۲۰	وفات
۱۲۱	قبر دی جگہ دی تبدیلی
۱۲۲	قطعات وفات تے تاثرات

۱۲۵	تعارف خاندان لکھویہ
۱۲۹	علمی مقام تے مرتبہ
۱۳۴	حوالے

تیجا باب

حافظ محمد لکھوی دیاں لکھتاں

۱۴۰	حافظ محمد لکھوی دیاں پنجابی لکھتاں
۱۶۶	حافظ محمد لکھوی دیاں فارسی لکھتاں
۱۶۸	دو جا تصنیفی کم (مترق)
۱۷۷	حوالے

چوتھا باب

حافظ محمد لکھوی دیاں لکھتاں دافکری ویروا

۱۸۱	قرآنی علوم وچ تفسیراں دی اہمیت
۱۹۴	حافظ محمد لکھوی دے دور دیاں اہم تفسیراں
۲۰۳	حافظ محمد لکھوی دا منظوم پنجابی ترجمہ تے تفسیر
۲۱۹	تفسیر محمدی دیاں خصوصیتاں
۲۳۳	تفسیر محمدی دا علمی جائزہ
۲۴۶	تفسیر دے اصول تے تفسیر محمدی
۲۵۴	تفسیر محمدی دے تحقیقی پہلو
۲۵۹	سر سید احمد خاں تے اوہناں دی تفسیری فکر دی پرکھ تے
	حافظ لکھوی دے جواب
۲۷۰	احوال الآخرت دا تنقیدی تے تحقیقی ویروا
۲۹۴	مابعد الطبیعیاتی مسائل بارے حافظ محمد لکھوی دا اسلوب
۳۱۰	حافظ محمد لکھوی دے پنجابی حاشیے
۳۲۸	حوالے

پنجواں باب

حافظ محمد لکھوی دیاں لکھتاں دافنی ویریوا

۳۲۹	حافظ محمد لکھوی دے ہمعصر شاعر
۴۱۳	دو جے شاعران نال حافظ محمد لکھوی دی "تفسیر محمدی" دا تقابل
۴۱۳	تفسیر نبوی
۴۲۳	تفسیر دلپدیر پنجابی
۴۴۱	تفسیر فیروزی
۴۵۵	حبیب التفاسیر معروف بہ تفسیر نعمانی
۴۶۶	حافظ محمد لکھوی دا فارسی تے عربی زبان اُتے عبور
۴۸۰	ترجمہ نگاری دیاں لوڑاں تے پس منظر
۴۸۶	حافظ محمد لکھوی دی ترجمہ نگاری
۴۹۳	حافظ محمد لکھوی دی شاعری وچ فنی محاسن
۵۲۶	حوالے

چھیواں باب

حافظ محمد لکھوی دا پنجابی زبان تے ادب وچ مقام

۵۴۵	حافظ محمد لکھوی دا پنجابی زبان تے ادب وچ مقام
۵۷۷	حوالے

ضمیمہ

۵۷۹	شجرہ نسب
-----	----------

کتابیات

۵۸۱	کتابیات
-----	---------

کچھ اپنے ولوں

ادبی تے سماجی موضوعاں اُتے لکھن دا چاء ایم۔ اے (پنجابی) دے دوران ہو یا جیہڑا اخباراں، رسالیاں راہیں پورا ہوندا رہیا۔ ایم۔ اے پنجابی کرن توں بعد وی اخباراں رسالیاں وچ لکھن لکھان دا کم جاری رہیا۔ پنجابی دی تدریس دا منصب ملن مگروں پی ایچ ڈی کرن دا خیال آیا۔ پروفیسر خالد ہمایوں کولوں ایس بارے مشورہ لیا، اوہناں نے حافظ محمد لکھوی دا عنوان تجویز کیا تے کافی رہنمائی کیتی تے جناب سبط الحسن ضیغم ول بھجوا دتا۔ ایہناں دے تعاون نال "پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب وچ حافظ محمد لکھوی دا حصہ تحقیقی تے تنقیدی ویرا" دے عنوان پٹھ خاکہ تیار کیا تے پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد صاحب دی سرپرستی وچ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی جمع کروا دتا۔ کچھ چر بعد موضوع دی منظوری ہو گئی۔ ہُن اک امتحان سامنے سی۔ کدے نہیں سی سوچیا کہ حافظ محمد لکھوی دیاں کتاباں لکھنا ایہناں اوکھا ہو جاوے گا۔ کیوں بے حافظ صاحب دیاں کتاباں نوں سوچن ول کسے نے وی توجہ نہیں دتی تے پنجابی دے اک وڈے دینی تے تبلیغی شاعر دیاں لکھتاں زمانے دی ناقدری دی نذر ہو گیاں۔ بہت گھٹ کتاباں اپنی اصلی شکل صورت وچ مل سکیاں ورنہ زیادہ تر کتاباں دی فوٹو سٹیٹ کاپی ای مل سکی تے ایس فوٹو سٹیٹ کاپی نوں پڑھنا وی اوکھا کم سی۔ حافظ صاحب دیاں کتاباں نوں لکھن لئی لاہور، اوکاڑہ، منڈی بہرا سنگھ تے حجرہ شاہ مقیم دے ایہنے چکر لانے پئے کہ احساس ہو یا کہ تحقیق دا کم کوئی ایڈا سوکھا نہیں جتاں شروع وچ سمجھیا سی۔ کیوں بے "راہ پیا جانے یا واہ پیا جانے" تے ایہدے نال ای دو بے لکھاریاں دے تحقیقی کم دی وقعت تے قدر و قیمت دا وی احساس ہونا شروع ہو یا۔

دو گلاں ایس مقالے دے متعلق عرض کرن دی اجازت چاہنی آں۔ پہلی تے ایس مقالے دی زبان اے۔ میری شعوری کوشش رہی اے کہ ایس مقالے وچ اوہ زبان ورتی جاوے جیہڑی پنجاب دی پڑھیا لکھیا طبقہ آپس وچ عام گل بات یاں علمی تے ادبی موضوعاں اُتے بحث مباحثے ویلے اختیار کر دا اے۔ نہ میں خالص کتابی پنجابی نوں سامنے رکھیا اے نہ کسے مقامی لہجے دی پابندی کیتی اے۔ نتیجہ ایہہ ہوا کہ ایس مقالے وچ ورتی زبان وچ عربی تے فارسی آمیزش نظر آوے گی کیوں بے میرا خیال ایہہ دے کہ جدوں اسیں ایہہ زبان عام طور تے ورتنے آں تے پھیرا لہجوں لکھن وچ وی کوئی جھجک نہیں ہونی چاہی دی۔ جان بھجھ کے جٹکی، کلاسیکی یاں متروک پنجابی نوں استعمال کرنا اوہدی کوئی خدمت نہیں بندی۔ نویں علم تے نویں فن جیویں جیویں پنجابی وچ آوندے جاوے گے ظاہر اے کہ زبان وی اوہناں دیاں ضرورتاں دے موجب نویں لہجے تے نویں لفظاں نوں اپنا لوے گی۔ بے انج نہ کیا جاوے تے اپنے نال تے زبان دونوں نال کوئی انصاف نہیں ہووے گا۔ ایسے لئی عربی فارسی دے جیہڑے وی لفظ میں ورتے نیں، اوہناں دے اصلی جے تے لفظ

نوں قائم رکھن دی کوشش کیتی گئی اے۔

مینوں اپنے طور تے ایس گل دا احساس اے کہ مقالے دی ضخامت کجھ ودھ گئی اے۔ ایہدی وجہ ایہہ سی کہ حافظ محمد لکھوی دی حیاتی دے کئی کچھ سن تے ایس واسطے اوہناں ساریاں نوں سمیٹن دی کوشش وچ گل دا کھلر جانا ضروری سی۔ نال ای ایہہ وی خیال رہیا کہ جیہڑا مواد ہن مشکل نال ملیا اے اوہ اکا ای ضائع نہ ہو جاوے۔ ایس تشویش دے تحت اوہناں دیاں جنیاں لکھتاں وی ملیاں اوہناں دا ذکر مقالے وچ کر کے اوہناں نوں محفوظ کرن دی کوشش کیتی اے تاں جے آئندہ کم کرن لئی مڈھ توں اوہناں دا کھوج لاون دی لوڑ نہ رہوے۔

میں اپنے مقالے دے مکمل ہون تے اپنے رب دا لکھ لکھ واری شکر ادا کر دی آں کہ اوہنے مینوں تعلیم دے زیور توں آراستہ کیتا تے دین اسلام دی دولت نال مالا مال فرمایا تے حضرت محمد ﷺ دی امتی ہون دا شرف عطا کیتا۔ بے شمار انعاماں تے احساناں توں علاوہ تعلیمی زندگی دے آخری مرحلیاں وچ دنیائے اسلام دی بہترین یونیورسٹی جامعہ پنجاب وچ علمی تے تحقیقی کم کرن دا موقعہ عطا فرمایا۔ مقالے دے شروع توں لیکے اخیر تیکر ہر مشکل ویلے میرے رب تعالیٰ نے میرے لئی جنیاں آسانیاں پیدا کیتیاں میں اوہدا شکر ادا کرن دے قابل نہیں۔ کیوں جے رب تعالیٰ دی کرم نوازی توں بغیر میں ایہہ کم توڑ نہیں سی پڑا سکدی تے ایہہ دے نال نال اپنے قیمتی مشوریاں تے تعاون نال مقالے نوں توڑا پڑا ون وچ جیہناں ادیبوں، شاعراں، دانشوراں، استادان تے مہرباناں بھرپور مدد نال نوازیات۔ اوہناں وچوں جناب پروفیسر خالد ہمایوں صاحب، جناب پروفیسر ضیاء الحق صاحب، جناب فقیر محمد عرفان (پنجاب یونیورسٹی، لاہور)، جناب پروفیسر رشید احمد صاحب، جناب سبط الحسن ضیغم صاحب، جناب پروفیسر امجد علی شاکر، جناب پروفیسر ریاض قادری صاحب، جناب قمر حجازی صاحب، جناب ماسٹر خوشی محمد صاحب، شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج دے معزز اساتذہ اکرام، میڈم مسرت صاحبہ (مین لائبریری، پنجاب یونیورسٹی، لاہور)، جناب اسلم صاحب (اسلامک سنٹر لائبریری، لاہور)، ناب مسعود صاحب (مین لائبریری، اورینٹل کالج، لاہور)، جناب اعجاز صاحب، لیاقت صاحب، سدھیر صاحب (پنجابی لائبریری، اورینٹل کالج، لاہور) تے اپنے کالج دے تمام اساتذہ اکرام وی شکریے دے مستحق نیں۔ مقالے دی تیاری تے مواد اکٹھیاں کرن دے سلسلے وچ ایہناں سمھناں نے اپنے اپنے طور تے بھرواں کردار ادا کیتا تے ہر مشکل ویلے اپنے اپنے حوالے نال میری رہنمائی کیتی۔

میرے کول ھیئتاً اچھے لفظ نہیں جیہناں نال میں اپنی پرنسپل صاحبہ محترمہ مسز زبیدہ رئیس صاحبہ دا شکریہ ادا کر سکاں جیہناں دے حوصلے تے رہنمائی نے مینوں ایہتھوں تیک پہنچا دتا۔ میں کدی نہیں بھل سکدی کہ اک وقت اچھا وی آیا کہ میں کم دی زیادتی تے اپنی اک سال دی بیٹی نوں نظر انداز ہوندیاں ویکھ کے حوصلہ چھڈ بیٹھی ساں کہ مسز زبیدہ رئیس صاحبہ دے ایہناں بولاں نیں کہ "سب کجھ چھڈ کے ایس ویلے تیری ترجیح صرف P.hd ہونی چاہیدی اے ایہہ موقعے زندگی

وچ بار بار نہیں ملے "میرے اندر وچ کم کرن دا اک نواں جذبہ پیدا کر دتا۔ میری ایہو دعا اے رب سچا اوہناں اتے اپنی کرم نوازی کردار ہے۔

ایہہ صرف اک رسمی گل ہووے گی جے میں آکھاں کہ میں بوہت شکر گزار آں جناب پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد صاحب دی جیہڑے ایس مقالے دی تحریر دے دوران میرے نگران سن۔ پر حقیقت ایہہ وے کہ شکریے دے ایہہ رسمی الفاظ اوہناں تجویزاں، مشوریاں، ہدایتاں دا حق ادا نہیں کر سکدے جیہڑیاں پروفیسر صاحب نے ایس مقالے دی تیاری دے دوران پیر پیر اتے کمال مہربانی تے شفقت نال عنایت کیتیاں۔ آخرتے میں اک واری فیر اوہناں سارے احباب دا شکریہ ادا کرنا چاہی آں جہاں نے ایس مقالے دی تیاری دے دوران کسے وی مرحلے تے میری مدد کیتی۔

بھول زہرا

مقدمہ

الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام على سيدنا و نبينا محمد
و على اله و صحبه اجمعين O

اما بعد :- اللہ تبارک و تعالیٰ دا بڑا وڈا احسان اے کہ اوسنے سانہوں اپنے عظیم نبی حضرت محمد ﷺ دی امت وچ پیدا فرمایا تے سانوں دین اسلام دی دولت توں مالا مال کیتا۔ ساڈی ہدایت تے رہنمائی دے لئی دین اسلام نوں اک مکمل ضابطہ حیات قرار دتا۔ ایہدے مطابق زندگی گزارن والیاں نوں فلاح دارین دی خوشخبری دتی تے دین اسلام توں مکھ موڑن والیاں نوں نقصان تے خسارہ پاون والے قرار دتا۔
ارشاد باری تعالیٰ اے :-

ومن یتبع غیر الاسلام ذینا فلن یقبل منه و هو فی الآخرة

من الخاسرین ۵ (آل عمران ۸۵)

"ترجمہ: "جو شخص دین اسلام کے سوا کسی دوسرے دین کا طالب ہو وہ اس سے ہرگز قبول نہیں کیا جائے گا اور ایسا شخص آخرت میں نقصان اٹھانے والوں میں ہوگا۔"

اللہ تعالیٰ نے انسانیت دی ہدایت تے اصلاح دے لئی انبیاء علیہم السلام نوں بھیجن دا اک اجیہا مربوط سلسلہ جاری کیتا جیہدے اندر ایسے ارفع، اعلیٰ تے پاکیزہ نبی بھیجے جیہدے وکھو وکھ زمانیاں وچ حالات دے مطابق رشد تے ہدایت دا چراغ روشن کر دے رہے تے ضرورت دے مطابق لوکاں دے دلاں نوں منور کر دے رہے۔ ایہتوں تیک کہ ایس سلسلہ نبوت دا آخری چراغ حضرت محمد ﷺ دی سیرت طیبہ وچ سراجاً منیر ابن کے زمانے دے پردے اُتے نمودار ہويا۔ جیہدی اطاعت تے فرمانبرداری دراصل اللہ تعالیٰ دی ہی اطاعت اے۔ ارشاد ربانی اے :-

من یطع الرسول فقد اطاع الله و من تولیٰ فما ارسلنک علیہم

حفیظاً ۵ (النساء ۸۰)

ترجمہ: "جو شخص رسول ﷺ کی اطاعت کرے گا۔ بے شک اس نے اللہ کی اطاعت

کی اور جو منہ پھیر لے تو ہم نے آپ ﷺ کو ان پر نگہبان بنا کر نہیں بھیجا۔"

آپ ﷺ دی اطاعت دا تقاضا اے کہ سیرت تے کردار دی تعمیر وچ آپ ﷺ دی ذات اقدس نوں

نمونہ سمجھیا جاوے۔ آپ ﷺ دی فرمانبرداری دے زبانی کلامی دعوے کجھ کم نہیں آن گے۔ اصل اطاعت ایہہ اے کہ

اپنے آپ نوں نبی پاک ﷺ دی سیرت تے کردار دے سچے وچ ڈھالنا اے تے پوری زندگی نوں اسوہ حسنہ دے مطابق گزارنا اے۔ پہلے خود کتاب و سنت دے مطابق عمل کرنا اے تے فیر کتاب تے سنت دے مطابق عمل کر دیاں ہوئیاں اللہ تعالیٰ دے پیغام نوں دوسریاں تک پہنچانا اے۔ قرآن مجید دے اندر آنحضرت ﷺ نوں حکم دتا گیا کہ آپ ﷺ نے ہدایت دا پیغام ساریاں انساناں تک پہنچانا اے۔
ارشاد ہوندا اے:-

يا ايها الرسول بلغ ما أنزل اليك من ربك و ان لم تفعل فما بلغت
رسلكه واللّٰه يعصمك من الناس ان الله لا يهدي القوم الكافرين ۝
(المائدہ ۵: ۶۷)

ترجمہ: "اے رسول! تیرے پروردگار کی جانب سے جو کچھ تیری طرف اترا ہے اسکو دوسروں تک پہنچا دیجئے۔ اگر آپ نے ایسا نہ کیا تو آپ نے اللہ کی رسالت ادا نہیں کی۔ اور آپ کو اللہ تعالیٰ لوگوں سے بچالے گا۔ بے شک اللہ تعالیٰ کافر لوگوں کی رہبری نہیں کرتا۔"

آپ ﷺ اُتے کیوں جے نبوت دا سلسلہ اختتام تے پہنچ چکیا اے۔ تے آپ ﷺ خاتم النبیین نیں۔ آپ دے بعد کوئی نبی نہیں پر ہدایت دا پیغام دوسریاں تیک لازمی پہنچدا رہوے گا۔ ایس لئی ایہہ فریضہ امت محمدیہ ﷺ نوں سونپ دتا گیا اے۔ خاص طور تے علماء تے اہل علم اُتے اللہ تعالیٰ دے پیغام نوں دوسریاں تیک پہنچان دی سب توں ودھ ذمہ داری عائد ہوندی اے۔ جیویں کہ فرمان نبی اے:-

العلماء ورثة الانبياء (الحديث)
(علماء نبیاں دے وارث نیں)

جیہناں عالماں نے دعوت تے تبلیغ نوں اپنی زندگی دا مقصد بنایا اوہ علماء کرام انبیاء دے صحیح جانشین نیں جیہناں نے ایسے ای نصب العین دے لئی انج ای کوشش کیتی جیویں آنحضرت ﷺ نے اپنی پوری زندگی وقف کر چھڈی سی۔ اللہ تعالیٰ نے امت محمدیہ ﷺ وچ اجیہیاں بے شمار ہستیاں نوں پیدا فرمایا جیہناں نے کتاب تے سنت نوں اپنا ندیاں ہوئیاں اپنے آپ نوں سیرت النبی ﷺ دے سانچے وچ ڈھال کے ایس باطل تصور نوں ہمیشہ ہمیشہ دے لئی مٹا دتا جس دی آڑ لے کے جاہل لوگ کتاب تے سنت اُتے عمل پیرا ہون توں گریز دی راہ کڈھ دے نیں کہ دین اسلام تے عمل کرنا ساڈے ورگے کمزور لوکاں دے بس وچ نہیں۔ ایہہ تے انبیاء کرام دا کم اے۔ لیکن جیہناں عالماں دے دل وچ خدا دا خوف سی اوہناں نے محنت کر کے کتاب تے سنت نوں اپنے سینے نال لالیا تے دین اسلام دے چشمہ صافی دے ذریعے اپنے نفساں نوں دنیاوی الانشاں توں پاک کیتا تے ایمان دے نور دی شمع نوں دلاں دے اندر محفوظ کیتا۔ ساری حیاتی ایس شمع فروزاں دی حفاظت کر دیاں ہوئیاں صبر تے استقلال دے ذریعے اوہدی روشنی پھیلاندا دے

رہے۔ تے لوکاں دے دلاں نوں اسلام دے نور دیاں دلکش کرناں توں منور کرن دی کوشش وچ مصروف رہے۔ تے پھیر اوں رستے وچ پیش آن والیاں ساریاں مشکلاں تے مصیبتاں نوں اللہ دی رضا دی خاطر ہمدے متھے نال برداشت کردے رہے تے اسلام دشمن طاقتاں دے ظلم و ستم تے اوہناں دیاں منافقانہ سازشاں دا ڈٹ کے مقابلہ کردے رہے۔ ایجیہ خدا دا خوف رکھن والے عالماں وچوں بعض علماء ایجیہ وی گزرے نیں جیہناں دیاں کوششاں نال لوکاں دے عقیدیاں وچ انقلاب برپا ہو گیا تے اوہناں دیاں دینی تے تبلیغی خدمتاں نے لوکاں دے دل تے ذہن بدل کے رکھ دتے۔ دین اسلام دے لئی ایہناں عالماں دیاں خدمتاں بوہت زیادہ نیں پر اوہناں نوں محفوظ نہ کیتا گیا تے نہ ای اوہناں دی تعلیمات دی وسیع پیمانے تے اشاعت کیتی گئی تاں جے آئندہ آن والیاں نسلاں اوہناں دیاں کوششاں توں فائدہ حاصل کر سکیاں بلکہ وقت گزرن دے نال نال ایہناں برگزیدہ ہستیاں دے نام و نشان انسانی ذہناں توں مٹدے چلے گئے۔ ایہتھوں تیک کہ گردش ایام دی دھوڑ نے ایہناں نوں اپنے اندر گم کر لیا پر اصل وقتی طور تے مک تے سکد اے ہمیشہ لئی گم نہیں ہوندا چنانچہ پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب دے ورثیاں اُتے اک اجیہی شخصیت دی گہری چھاپ دکھائی دیندی اے جیہنوں حافظ محمد دے ناں توں یاد کیتا جاند اے۔ حافظ محمد بن بارک اللہ ایہناں شخصیتاں وچوں اک نیں جیہناں نے اپنی پوری زندگی دین اسلام دی سربلندی دے لئی وقف کیتی رکھی اوہناں دین دی دعوت تے تبلیغ نوں اپنا اوڑھنا بچھونا بنائی رکھیا تے انبیاء دی وراثت دا حق ادا کر دیاں ہوئیاں امر بالمعروف و نہی عن المنکر دے میدان کارزار وچ قدم رکھیا تے کسے وی مصلحت دے تقاضیاں نوں پاسے رکھ دیاں ہوئیاں اپنی خداداد صلاحیتاں نوں ایس میدان عمل دی نذر کر دتا۔

ہر صدی وچ ایجیہ مصلح تے علمائے دین پیدا ہوندے رہے جیہناں نے شرک تے بدعت دے خاتمے دے لئی کوئی کسر نہ چھڈی۔ حافظ محمد لکھوی نے وی امر بالمعروف تے نہی عن المنکر دا فریضہ دی انجام دین وچ سینہ ڈاھ کے باطل عقائد تے نظریات دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا۔ آپ دی گردن کسے طاغونی طاقت دے سامنے نہیں جھکی۔ آپ برملا اپنے دینی نظریات دا پرچار کردے رہے تے جوش تے جذبے دے نال کتاب تے سنت دے ارشادات توں لوکاں نوں آگاہ رکھن دی بھرپور کوشش کردے رہے۔ تبلیغی کوشش دے نال نال تدریسی تے تصنیفی سرگرمیاں وچ وی اپنے پچھے ایجیہ انٹ نقش چھڈ گئے نیں جیہڑے رہندی دنیا تائیں مشعل راہ ثابت ہوندے رہن گے۔

حافظ محمد بن بارک اللہ رحمۃ اللہ بیک وقت بزرگ، ولی کامل ہون دے نال نال قرآن دے مفسر محدث تے فقیہ، مبلغ تے مصنف تے بہترین استاد سن۔ آپ دا حلقہ اثر بڑا وسیع سی۔ اگر آپ دے متاثرین دا حلقہ ویکھیا جاوے تے آپ اک عظیم مصلح تے مجدد نظر آندے نیں۔ مصلحین ہند تے پاک وچ آپ دا مقام تے مرتبہ بوہت بلند اے۔ آپ نے ابتدائی تعلیم اپنے والد حافظ بارک اللہ لکھوی توں حاصل کیتی تے بعد وچ صرف تے نحو، فارسی، معانی، اصول فقہ، تجوید تے قرآت وغیرہ دے علم اپنے والد گرامی توں ای پڑھے۔ فیر مزید علم حاصل کرن دے لئی لدھیانہ گئے تے اوتھے مولوی محمد بن عبدالقادر لدھیانوی دے ہم سبق رہے۔ ایہناں دے خاندان دا لدھیانہ وچ اعلیٰ علمی مقام سی۔

آپ دی ابتدائی تعلیم دا زمانہ اوہی جدوں سید احمد شہید تے شاہ اسماعیل شہید دی تحریک جہاد زوراں اُتے سی۔ تحریک مجاہدین پورے زور شور نال جاری سی۔ سید احمد شہید تے شاہ اسماعیل شہید بالا کوٹ دے علاقے وچ جہاد اسلامی دیاں تیاریاں وچ مصروف سن۔ ایسی تحریک دے مجاہدین خفیہ طور تے ہندوستانی مسلماناں دے کول جہاد دے لئی چندہ جمع کرن لئی آندے رہندے سن۔ تحریک مجاہدین دے کارکنان دا آپ دے والد حافظ بارک اللہ لکھوی نال رابطہ سی تے محاصرین اوہناں کول آندے جانے رہندے سن۔ حافظ بارک اللہ اوس ویلے انتہائی پریشانی دے حالات توں دوچار سن کیوں جے آپ نواب ممدوٹ نواب جمال الدین خاں توں ناراض ہو کے اپنا گھر بار چھڈ کے موضع حاصل ساڑو متصل ہیڈ سلیماکلی وچ رہائش پذیر ہو گئے سن۔ اصل رہائش موضع لکھو کے ضلع فیروز پور وچ سی جیہڑی نواب آف ممدوٹ نال ناراضگی پاروں چھڈ دی گئی سی۔ ایس غریب الوطنی پاروں مجاہدین دے نال مل کے باقاعدہ جہاد وچ شرکت کرن توں قاصر رہے تے حافظ محمد بن بارک اللہ لکھوی اوس ویلے ابتدائی تعلیم حاصل کر رہے سن۔ لہذا آپ وی سید اسماعیل شہید تے سید احمد شہید دی تحریک جہاد وچ شرکت توں محروم رہے۔ البتہ تحریر تے تقریر دے ذریعے حافظ محمد تحریک مجاہدین وچ شامل ہو کے اللہ دے رستے وچ شہید ہون والیاں دی تعریف تے توصیف کردے رہے۔

حافظ صاحب دے والد گرامی حافظ بارک اللہ دے شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دے نال بڑے اچھے مراسم سن۔ حافظ بارک اللہ اپنے پیر، مرشد حضرت مولانا غلام علی دہلوی نال ملاقات لئی اکثر دہلی جانے رہندے سن تے ایہہ دور شاہ ولی اللہ دا آخری تے شاہ عبدالعزیز دا ابتدائی زمانہ سی۔ ایس وقت شاہ ولی اللہ دا خاندان تبلیغ دین دی وجہ توں بوہت شہرت حاصل کر چکیا سی تے رشد تے ہدایت دا روشن آفتاب بن کے ہندوستان وچ روشنی پھیلا رہیا سی۔ حافظ بارک اللہ دا اوس خاندان توں باقاعدہ استفادہ کرنا بھاویں کے تاریخی حوالے نال ثابت نہیں پر اوہناں دے مدرسیاں وچ آنا جانا تے میل ملاقات دا سلسلہ ضرور رہیا اے۔

حافظ محمد بن بارک اللہ مشہور عالم سید نذیر حسین محدث دہلوی دے ہم عصر سن تے آپ دے سید نذیر حسین دہلوی نال بڑے گہرے مراسم سن۔ تعلیم، تعلم، دے سلسلے وچ سید نذیر حسین صاحب نال اکثر رابطے رہے تے سید صاحب آپ دی فہم تے ذہانت دے بڑے مداح سن۔ مختلف مسائل اُتے بحث دے دوران دونوں پاسیوں کافی حوالے دتے جانے سن۔ اک مرتبہ فقہ دے کسی مسئلے اُتے حافظ صاحب نے چودہ کتاباں دے حوالے پیش کیے مگر سید صاحب نے ایسی بحث اُتے چالی کتاباں دے ناں گنوادے۔

حافظ محمد نے اپنیاں تبلیغی تے تصنیفی سرگرمیاں دا آغاز کرن لئی پنجاب دا علاقہ منتخب کیتا تے جس طرح سید نذیر حسین محدث دہلوی، نواب صدیق حسن خاں، مولانا ولایت علی صادق پوری، تے دوسرے اکابرین نے حضرت شاہ ولی اللہ دے نقش قدم اُتے چلدیاں ہوئیاں شاہ اسماعیل شہید تے سید احمد شہید دے مشن نوں پوری گرجوٹی نال جاری

رکھیا تے دین دے احیاء لئی بھرپور محنت تے جانفشانی نال کم کیتا، ایس طرح حافظ محمد بن بارک اللہ نے جدوجہد تے کوشش کر کے اہل پنجاب دی اصلاح تے تربیت دا بیڑا چکھیا تے عوام الناس نوں اسلامی تعلیمات توں جانو کروان دے لئی پوری یک سوئی دے نال مصروف ہو گئے۔ ہندوستان دے عوام عام طور تے، تے خصوصاً اہل پنجاب دا ان پڑھ طبقہ جیہڑا اسلام دیاں پاکیزہ تعلیمات توں بالکل واقف نہیں سی جسدی وجہ توں اسلامی تہذیب تے تمدن پوری طرح اوہناں دلاں وچ جڑ نہیں سی پھڑسکیا اوہناں دی توجہ د امرکز رہیا۔ اسلام جیہڑا مکمل ضابطہ حیات اے صرف کتاباں دے ورقیاں تک محدود سی۔ عوام خصوصاً ہندومت توں تابع ہو کے صوفیاں دے توسط نال مسلمان ہوئے سن۔ پر مذہب دی تبدیلی نال اوہناں دے رہن سہن دی طرز وچ اسلامی تعلیمات دے حوالے نال فکری تے عملی تبدیلی ضروری سی تاں جے اوہ ہندومت دے اثر پٹھوں مکمل طور تے نکل آن تے بدعت تے شرک دیاں رسماں توں بچ سکے۔ خاص طور تے آسے پاسے عیسائی مشنریاں دے ودھدے ہوئے اثر تے خانقاہی نظام دینی تعلیمات توں بے خبر افراد دے جتھ وچ آجان نال جیہڑے حالات پیدا ہوئے اوہناں وچ کوئی نمایاں فرق رونما نہیں ہو یا سی۔ اگر پہلے اوہ مندرائ وچ مورتیاں دی پوجا کر دے سن تے ہن اوہ قبرائ نوں پوجن لگ پئے سن تے ایہناں حالات وچ حافظ محمد بن بارک اللہ نے لوکاں نوں سدھے رستے اُتے لیان دا تہیہ کر کے محنت تے لگن دے نال دعوت تے تبلیغ دا سلسلہ شروع کیتا تے بستی بہستی جا کے انفرادی تے اجتماعی طور تے لوکاں نوں اسلام دی دعوت دتی تے اسلامی عقائد تے نظریات نوں اپنان دا درس دتا۔ دور دراز پنڈاں وچ نکل جانے دے تے کئی کئی دن باہر رہ کے لوکاں نوں اسلام دے بنیادی مسئلیاں دی تعلیم دیندے۔

دعوت تے تبلیغ دے نال آپ نے اسلامی تعلیمات نوں عام کرن دی خاطر اک مدرسے دی بنیاد رکھی تے ۱۸۵۶ء وچ جامعہ محمدیہ دے نال تے اک دینی درس گاہ دا اجراء کیتا۔ ایس درس گاہ دے آغاز کار وچ خود درس تے تدریس دا کم سرانجام دیندے رہے۔ بعد وچ جوں جوں علم دے طالبان دی تعداد وچ واہدا ہوندا چلا گیا تے دوسرے جید عالماں نوں وی درس تے تدریس وچ شامل کر لیا۔ ایس مدرسے وچ ہندوستان دیاں مختلف تھاواں توں علم دے پیاسے آکے اپنی علمی پیاس بجھاندے تے ایس چشمہ فیض توں استفادہ کر دیاں ہونیاں دعوت تے تبلیغ دے کاروان وچ شامل ہو گئے۔ انقلاب ۱۹۴۷ء دے بعد ایہہ عظیم الشان درس گاہ اوکاڑہ شہر ضلع منٹگمری جیہڑا بعد وچ ساہیوال بن گیا وچ منتقل ہو گئی۔ ہن شہر اوکاڑہ خود ضلع بن چکیا اے تے ضلعی مقام تے ایہہ قدیم درس گاہ اپنیاں سابقہ روایات دے مطابق احسن طریقے نال تبلیغی فریضہ سرانجام دے رہی اے تے جامعہ محمدیہ توں سند فراغت حاصل کرن والے زندگی دے ہر شعبے وچ اپنیاں خدمات بخوبی سرانجام دے رہے نیں۔

اسلام دی دعوت و تبلیغ تے درس و تدریس دے نال نال سب توں مفید کم جیہڑا آپ نے سرانجام دتا اوہ اسلامی علماں دی تالیف تے تصنیف دا کم اے۔ اوہناں نے علاقے دے عوام دی زبان تے رجحان نوں مد نظر رکھ دیاں

ہوئیاں بہتر انداز وچ دینی مسائل دی تشریح کیتی تاں جے لوکاں دے لئی اسلام نوں سمجھنا آسان ہو جائے۔ چنانچہ آپ نے فہم تے بصیرت توں کم لیندیاں ہوئیاں پنجابی لوکاں دی تربیت تے اصلاح دے لئی پنجابی شاعری نوں اظہار و ذریعہ بنایا۔ شاعری نوں بیان دے اظہار و ذریعہ بنان دی بنیادی وجہ ایہہ معلوم ہوندی اے کہ کسے وی زبان وچ شاعری اظہار و اموش ذریعہ ہوندی اے، تے عوام الناس دے دل تے ذہناں دے نیڑے ہوندی اے جیویں کہ اسیں مشاہدہ کر دے آں کہ قدیم تے جدید شاعراں دی عوام دے اندر بوہت مقبولیت پائی جاندی اے۔ تے خاص طور تے پنجاب دے لوکاں دے اندر منظوم پنجابی لوک داستاناں مثلاً ہیر وارث شاہ، سیف الملوک، یوسف زلیخا، سکی پنوں تے ہور کئی قصے بہت مقبول سن تے لوکاں نوں پوریاں پوریاں داستاناں تے قصے زبانی یاد ہوندے سن۔

حافظ صاحب نے دین دیاں مسئلیاں نوں مؤثر طریقے نال سمجھان دے لئی شاعری دی زبان دا انداز اپنایا ایسے لئی آپ دیاں اکثر لکھتاں منظوم پنجابی زبان وچ نیں۔ جیویں کہ احوال الآخرت تے زینت الاسلام حصہ اول تے حصہ دوم بہت شہرت تے مقبولیت دیاں حامل کتاباں نیں۔

آپ دیاں تصنیفاں وچوں سب توں نمایاں قرآن مجید فرقان حمید دی پنجابی زبان وچ منظوم تفسیر اے جیہڑی "موضح فرقان" دے ناں توں لکھی گئی تے تفسیر محمدی دے ناں نال وی مشہور اے۔ حافظ محمد لکھوی نوں پورے قرآن مجید دا پنجابی زبان وچ پہلا مفسر ہون دا اعزاز حاصل اے۔

ایس تفسیر دا آغاز حافظ صاحب نے ۱۲۸۶ھ بمطابق ۱۸۶۹ء نوں کیتا سی۔ تے دس سال یعنی ۱۲۹۶ھ بمطابق ۱۸۷۹ء نوں تکمیل نوں اپڑی۔ ایس تفسیر دی پہلی منزل ۱۲۸۸ھ بمطابق ۱۸۷۱ء وچ پہلی مرتبہ شائع ہو چکی سی۔ تے ایہدے بعد تفسیر دے کئی ایڈیشن مسلسل شائع ہوندے رہے۔ فیراک لے عرصے توں بعد تفسیر محمدی حال ای وچ تقریباً ۱۳۲۳ھ بمطابق ۲۰۰۲ء مکمل ستاں جلدوں وچ شائع ہو چکی اے۔ ایہدے چھپن وچ سب توں وڈا نقص ایہہ وے کہ ایہدی کتابت اوہی انیسویں صدی والی رکھی گئی اے۔ کیوں جے اج اسیں اوس کتابت توں مانوس نہیں۔ ایس لئی اوہدا پڑھنا اک ڈاڈا اوکھا کم اے۔ جیہدے ول چھاپن والیاں نے ذرا وی توجہ نہیں دتی۔ اگر اوہدے چھاپن وچ کتابت دا خیال رکھ لیا جانداتے اج لکھاں لوگ ایہدے توں مستفید ہو سکدے سن جیہڑا نہیں ہو سکيا۔ ایس تفسیر محمدی دے دو ترجمے نیں اک ترجمہ فارسی زبان وچ اے جیہڑا شاہ ولی اللہ دی فارسی تفسیر فتح الرحمن توں لیا گیا اے تے دوسرا ترجمہ پنجابی نثر وچ اے جیہڑا آپ دا اپنا ترجمہ اے۔ ایس توں وکھ آپ دیاں کم و بیش ۲۹ تصنیفاں نیں جیہناں وچوں ہن بہت ساریاں نایاب نیں۔ کیوں جے کسے نے وی ایہناں نوں سانبھن دا آہر نہیں کیتا تے جیہڑیاں کتاباں ہن ملدیاں وی نیں اوہ وی کسے نہ کسے دی ذاتی لائبریری وچ موجود نیں۔ بوہت ہويا تے اوہدی فوٹوکاپی ای مل سکی تے ایہنے پرانیاں نسخیاں دی فوٹوکاپی توں صحیح لکھت، کتاباں دے سائزیاں اوہدے چھپن ورہے دا صحیح پتہ لاونا مشکل ہوندا اے۔

آپ دی شاہکار تصنیف تفسیر محمدی دے علاوہ "ابواب الصرف" وی آپ دا بے مثل کارنامہ اے۔
جیہدے نتیجے وچ پورے عجم دے لئی عربی زبان سکھنا آسان ہو گیا۔ ایس عنوان دے تحت ہور جیاں وی کتاباں اج
دستیاب نیں ایہہ سب اوہناں دے بعد دی پیداوار نیں ایس لئی حضرت حافظ صاحب دی 'ابواب الصرف' نوں بنیادی
کتاب دی حیثیت حاصل ہے۔

تفسیر محمدی آپ دا اک اجیہا کارنامہ اے جیہنے پورے پنجاب خاص طور تے دیہاتی علاقیاں وچ عام
لوکاں لئی قرآن فہمی نوں آسان کیتا۔ پنجابی زبان نوں اظہار دا ذریعہ بنان دی وجہ ایہی سی کہ اوہناں دے مد نظر پنجاب
دے لوکاں دی اصلاح سی۔ آپ دیاں تصنیفاں جامعیت تے اختصار دیاں خوبیاں نال جیاں ہوئیاں سن۔ جیہناں توں
عام تے خاص یکساں طور تے فائدہ لے سکدے سن۔ "احوال الاخرت" تے "زینت الاسلام" پنجاب دے پنڈاں وچ
اج وی بڑے ذوق تے شوق نال پڑھیاں جاندیاں نیں۔ "ابواب الصرف" وی دینی مدرسیاں دے نصاب وچ شامل
ہون پاروں باقاعدہ پڑھی تے یاد کیتی جاندی اے۔

اُپر دتے گئے حقائق دے پیش نظر ایہہ گل واضح ہوندی اے کہ حافظ محمد بن بارک اللہ اک عظیم مصلح تے
بلند پایہ عالم تے مفسر قرآن سن۔ آپ دیاں دینی، تبلیغی تے علمی کوششاں قابل قدر نیں۔ آپ دیاں تصنیفاں پنجاب
دے دینی تے تبلیغی ادب دے حوالے نال اک قیمتی خزانہ نیں لیکن موجودہ دور وچ عوامی، علمی تے ادبی حلقیاں دیاں
نظراں توں اوہلے نیں۔ لہذا ایس ضرورت دے پیش نظر کہ آپ دی شخصیت تے علمی خدمات نوں موثر تحقیق دے ذریعے
منظر عام تے لیاندا جائے تاں جے ایہہ علمی سرمایہ جدید علمی تے ادبی حلقیاں دیاں نظراں وچ آ سکے تے جدید محققین نوں
ایہدے توں رہنمائی مل سکے۔

ایس غرض پاروں جناب پروفیسر خالد ہمایوں دے مشورے تے پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد صاحب
چیرمین شعبہ پنجابی دی نگرانی وچ "پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب وچ حافظ محمد لکھوی دا حصہ تحقیقی تنقیدی ویرا" دے
عنوان پٹھ اک خاکہ تحقیق برائے پی ایچ ڈی پیش کیتا جیہڑا منظور ہو گیا تے ایہدے اُتے تحقیقی کم شروع کر دتا گیا تے
اندازہ ہو یا کہ واقعی بہت مشکل کم اے کیوں جے لہبنیاں پرانیاں کتاباں دالکھنا ای بذات خود اک ڈاڈا اوکھا مرحلہ سی۔

ایس مقالے دی ترکیب، ترتیب تے تکمیل دے ضمن وچ میں ایس نوں جس طرح لکھیا تے پیش کیتا اوں
حوالے نال جتھوں تیکر پہلے باب دا تعلق اے اوں وچ اٹھارویں تے انیسویں صدی دے پنجاب دی سیاسی، سماجی، ادبی تے
دینی حالت دا جائزہ پیش کیتا اے۔ جیہدے وچ مختصر طور تے برصغیر وچ مسلم اقتدار دا زوال تے پنجاب اُتے انگریزاں دی
علمداری، عام مسلماناں دی سماجی، معاشی، سیاسی تے مذہبی حالت دا جائزہ اک صدی توں وی ودھ عرصے تیکر لیا گیا اے۔

جتھوں تیکر دو جے باب دا تعلق اے ایہدے وچ میں حافظ محمد لکھوی دے خاندانی پچھوکڑ، اوہناں دی

شخصیت، کردار تے اوہناں دی حیاتی دے حالات تے واقعات دیاں دکھو وکھ صیثیاں دا ویروا پیش کیتا اے۔ اوہناں دی پیدائش دی اصل تاریخ، بچپن، تعلیم، گھر کی زندگی، آل اولاد، بیوی تے اولاد نال رویہ وغیرہ ایسے طرح اوہناں دیاں عاداتاں، رہن سہن دا انداز حیاتی بارے رویہ، سبھا، رشتے داراں تے عزیزاں نال حسن سلوک، روزانہ دے معمولات یعنی کھان پین، اٹھن پٹھن، اوہناں دے ہمعصر، شاگرد، تے فیر مذہبی تے تبلیغی رجحانات بارے اوہناں دے وچاراں نوں بیان کیتا اے۔ ایس باب وچ میں ایس گل نوں واضح کرن دی کوشش کیتی اے کہ اوہناں نے اک بھرویوں تے کامیاب حیاتی گزاری اے۔

ایس مقالے دے تیجے باب وچ حافظ محمد لکھوی دیاں لکھتاں دا اک ویروا پیش کیتا گیا اے۔ حافظ صاحب دیاں اکثر کتاباں ہن نایاب نیں یا کسے دی ذاتی لائبریری وچوں اک ادھانسخہ یا اوہدی فوٹوکاپی ملدی اے۔ بہر حال فیروی اوہناں دیاں کتاباں اُتے تحقیقی تے تنقیدی ویروا پیش کیتا گیا اے۔ اتھے ایس تفصیل دی لوڑ نہیں کہ ایہناں کتاباں وچ حافظ لکھوی نے کیمہ کیمہ پیش کیتا اے۔ کیوں جے اوہناں دی ساری شاعری دینی تے تبلیغی موضوعات نوں اجاگر کرن تے باطل عقیدیاں دی ردائے مبنی اے۔

ایس توں دکھ اوہناں نے قرآن مجید دا منظوم پنجابی ترجمہ کیتا اے۔ ایہہ ترجمہ شاہ ولی اللہ دی فارسی تفسیر فتح الرحمن نوں سامنے رکھ کے کیتا گیا اے۔ ایتھوں حافظ صاحب دے علمی شعور تے گہرے شعری ذوق دا پتہ چلدا اے۔ میں کوشش کیتی اے کہ اوہناں دی ہر لکھت دا بھرواں جائزہ پیش کیتا جاسکے۔ حافظ صاحب نے بیشک اپنیاں کتاباں منظوم صورت وچ لکھیاں نیں لیکن اوہناں نے اپنی شاعری وچ عام شاعراں دی طرح شعری خوبیاں ول بھرویوں توجہ دین دی بجائے اپنے مقصد نوں زیادہ اہمیت دتی اے۔ چنانچہ اوہناں دی شاعری وچ ادبی رنگ کوئی ایہناں گوڑھا نہیں پایا جاندا۔ کیوں جے اوہناں نے شاعری تے صرف اوس ویلے دی لوڑ تے عوامی مہاڑ پاروں کیتی، کہ لوگ قصے کہانیاں داستاناں دے بہت نیڑے سن تے حافظ صاحب نے لوکاں دے ایس رجحان نوں بدلن لئی ایہناں کتاباں نوں منظوم رنگ دتا۔ انج اوہناں نے کوئی شعری خوبیاں نوں مد نظر رکھ کے شاعری نہیں کیتی بلکہ دین دی اصلاح تے تبلیغ لئی شاعری کیتی۔ ایس لئی اوہناں دا شعری مقام معروف داستان گو شاعر وانگر متعین نہیں کیتا جاسکدا۔

چوتھے باب وچ میں حافظ محمد لکھوی دیاں لکھتاں دا فکری ویروا پیش کیتا اے۔ قرآنی علوم وچ تفسیراں دی اہمیت، حافظ محمد لکھوی دا منظوم پنجابی ترجمہ تے تفسیر، جیہڑی تفسیر محمدی دے ناں نال جانی جاندی اے۔ اوہدا اک بھرواں جائزہ پیش کیتا گیا اے۔ سرسید احمد خاں نیچریت نوں منن والے سن تے اوہناں نے قرآن پاک دی ”تفسیر القرآن“ دے ناں نال تفسیر لکھی سی جیہڑی نیچریت دے مبنی اے تے ایہدے جواب وچ حافظ صاحب نے اک کتاب ”رد نیچری“ لکھی سی۔ اتھے سرسید احمد خاں دی تفسیری فکر دی پرکھ تے حافظ لکھوی دے جواب پیش کیتے گئے نیں۔ احوال الآخرت راہیں ڈرتے انداز تے

حافظ محمد نے اپنی کتاباں دے اُپر جیہڑے علمی تے تحقیقی حاشیے لکھے نیں اوہناں اُتے اک جائزہ پیش کیتا گیا اے۔ مابعد اطمینانی مسئلے اُتے حافظ محمد لکھوی دے اسلوب نوں واضح کیتا گیا اے۔

پنجویں باب وچ حافظ محمد لکھوی دی ادبی حیثیت تے اوس دور دی شاعری دے رجحان دا جائزہ لین لئی تے اوہناں دیاں علمی، دینی تے تبلیغی کوششاں نوں چنگی طرح سمجھن لئی اوہناں دے ہمعصر شاعراں دا اک جائزہ پیش کیتا اے۔ ایس ضمن وچ اوہ شاعر جیہڑے حافظ محمد لکھوی توں کجھ چر پہلاں توں اپنا تخلیقی سفر شروع کر چکے سن اوہناں توں لیکے حافظ صاحب دی حیاتی دے آخری دور وچ جیہڑے شاعر پنجابی شاعری دے میدان وچ داخل ہو چکے سن اوہناں وچوں کجھ اہم شاعراں دے مختصر حالات زندگی تے کلام دے نمونے پیش کیتے نیں تاں جے اوس دور دے شعری رجحان دا پتہ چل سکے۔

حافظ محمد لکھوی نوں پنجابی زبان دا پہلا مفسر قرآن ہون دا اعزاز حاصل اے۔ تے اوس توں بعد ایس روایت اُتے کئی شاعر مڑے۔ کنیاں نے کجھ سورتاں یاں کجھ سپاریاں دی تفسیر کیتی تے حافظ محمد لکھوی دی وفات توں کافی چر بعد کجھ شاعراں نے مکمل قرآن دی تفسیر وی لکھی اے۔ کجھ شاعراں نے تفسیر دے ناں تے صرف داستان سرائی ای کیتی اے جیویں کہ مولوی عبدالستار۔ لیکن استھے ایسں کجھ اہم شاعراں دیاں تفسیراں نال حافظ محمد لکھوی دی تفسیر محمدی دا تقابل پیش کیتا اے جینہاں نے واقعی قرآن پاک دے متن نوں مدھ رکھ کے تفسیر پیش کیتی اے۔ حافظ محمد لکھوی نے شاہ ولی اللہ دے فارسی ترجمے نوں پنجابی وچ ترجمہ کیتا اے۔ میں استھے اوہناں دے ترجمے نوں ترجمے دے فنی تقاضے دے حوالے نال پرکھیا اے۔ حافظ محمد لکھوی نوں عربی تے فارسی اُتے وی عبور حاصل سی تے اوہناں نے اپنیاں چھ کتاباں اُتے فارسی زبان وچ حاشیے لکھے نیں تے "ابواب الصرف" دے ناں تے عربی صرف دے قاعدے تے قانون نوں قصیدے راہیں فارسی وچ پیش کیتا اے تے میں اوہناں دیاں ساریاں عربی فارسی لکھتاں نوں لکھ رکھ کے اوہناں دی زبان دانی دا جائزہ وی پیش کیتا اے۔ بیشک حافظ محمد لکھوی نے اپنیاں لکھتاں راہیں جیہڑی شاعری کیتی اے اوہ فنی یا شعری خوبیاں نوں سامنے رکھ کے نہیں کیتی اوہناں دا مقصد صرف دین دی اصلاح تے تبلیغ سی۔ پر فیروزی اوہناں دی شاعری اوہناں شعری خوبیاں توں مالا مال اے جیہڑیاں اوس دور دی شاعری وچ رائج سن۔ استھے میں اوہناں دی شاعری وچوں شعری خوبیاں منظر عام تے لیاندیاں نیں تاں جے پنجابی شاعری وچ اوہناں دا مقام متعین ہو سکے۔ بیشک اوہ شاعری وچ وی اک اہم مقام دے حامل نیں۔

چھیویں باب وچ میں ایس بحث نوں سمیلدیاں ہونیاں حافظ محمد لکھوی دا پنجابی زبان تے ادب وچ مقام متعین کرن دی کوشش کیتی اے۔

اپنے مقالے دا انتخاب میرے لئی ایس واسطے اہمیت دا حامل سی۔ کیوں جے ایس موضوع اُتے پہلاں پنجابی وچ کوئی کم نہیں ہويا۔ ادب دے نال نال دینی تے تبلیغی حوالے نال ایہہ اک سعادت دا باعث وی سی ایس لئی تحقیقی حوالے

توں ایہہ اک چیلنج دی حیثیت رکھدا سی۔ ایہہ اک حقیقت اے کہ تحقیق تے تدقیق اک نہایت مشکل تے کٹھن کم اے۔ جس دا اندازہ ہر آدمی نہیں لاسکدا۔ کسے وی موضوع اُتے لکھدیاں ہوئیاں جیہڑیاں مشکلات پیش آندیاں نیں ایس دا اندازہ اوہی لوگ کرسکدے نیں جیہناں نے کدی کجھ لکھیا ہووے۔

البتہ ادبی خدمت دے نال نال دینی تے تبلیغی حوالے نال اک وڈی سعادت حاصل کرنے دے جذبے نے ہولی ہولی راہ دیاں ساریاں اوکڑاں نوں آسانی وچ بدل دتا تے ایہہ مقالہ اک طالب دی جدوجہد، جستجو، محنت تے خلوص دا مظہر بن گیا۔ ایس دے باوجود مینوں ایہہ دعویٰ نہیں کہ میں تحقیق دے میدان وچ کوئی بہت انوکھا کم کیتا اے۔ ایہہ کم کس معیار دا اے ایہہ تے پڑھن والے ای دس سکں گے۔ جتھے مینوں اپنی کم علمی تے کم مائیگی دا احساس اے او تھے ایس گل دی خوشی وی اے کہ میں ایہہ کم لگن تے پوری دیانت نال کرن دی کوشش کیتی اے تے مینوں امید اے کہ میری ایس علمی ادبی کاوش دی داد ضرور دتی جاوے گی تے میری ایہہ کاوش پنجابی ادب دے عام قاریاں توں لیکے علم ادب دوستاں، محققاں، دانشوراں تے ادیبوں دے سامنے پیش اے۔ اوہ ایس نوں کیس حوالے نال جانچدے، پرکھدے تے پڑھدے نیں۔ ایہہ اوہناں دی صوابدید اُتے منحصر اے۔ بہر حال مینوں اپنی کم مائیگی تے کم علمی دا شدت نال احساس اے۔

میری ایس حقیر کاوش وچ جیہڑیاں خوبیاں نیں اوہ سراسر اللہ تعالیٰ دے فضل و کرم تے اوہدی برکت تے رحمت دا نتیجہ نیں تے میرے نگران مقالہ جناب پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد صاحب دی بھرپور رہنمائی دا مظہر نیں تے جیہڑی خامی تے کوتاہی اے اوہ میرے جیہی کم علم دی خطا اے۔ زبان اللہ تعالیٰ دا شکر ادا کرن توں قاصر اے جیہنے میرے جیہی کم علم نوں ایہیے ظاہری تے باطنی اسباب توں نوازا کہ ایہہ کم پایہ تکمیل تک پہنچ سکیا۔

پُل زہرا

لیکچرار، گورنمنٹ اسلامیہ کالج برائے خواتین،

فیصل آباد۔

پہلا باب

حافظ محمد لکھوی دے دور دی سیاسی، سماجی، دینی
تے ادبی صورتحال

صفحہ نمبر ۱ - ۸۱

سیاسی صورتحال

کے وی ادیب، شاعر، مذہبی سکالریاں فنکار دے فن تے فکر دا جائزہ لین ویلے ایس اوس فنکار دے زمانے دے مخصوص سیاسی، سماجی ادبی تے مذہبی حالات نوں نظر انداز نہیں کر سکدے کیوں جے فنکار معاشرے دا سب توں حساس فرد ہوندا اے جیہڑا اپنے آلے دوالے واپرن والے حالات تے واقعات دا اثر سب توں پہلاں قبول کر دا اے تے اوہو آخر ساہنوں اوہدے فن پارے وچ جھلکارے مار دا نظر آؤندا اے جو کجھ اوس نوں معاشرے وچوں سب توں زیادہ متاثر کر دا اے ایس لئی ضروری اے کہ ایس حافظ محمد لکھوی دیاں تخلیقاں دا جائزہ لین توں پہلاں اوہناں دے عہد دے مخصوص سیاسی، سماجی تے مذہبی حالات دا ویروا دی کرے۔ تاں جے پتہ چل سکے کہ اوہ کیمڑے عوامل سن جینہاں نے اوہناں دیاں فکری کاوشاں اُتے اپنے گوڑھے اثرات مرتب کیتے تے اوہناں نے اپنے عہد دی سیاسی، سماجی صورت حال نوں کیس انداز وچ ویکھیا پرکھیا تے محسوس کیتا تے پھر اوہناں دے تحت اپنے ادبی فن پاریاں نوں پروان چڑھایا۔

ایس لئی ایس حافظ محمد لکھوی دے سسے وچ پنجاب دی سیاسی صورت حال دا ویروا کر دیاں ہوئیاں اپنے آپ نوں اٹھارویں صدی دے مڈھ تک لے جاواں گے تے فیر ایس سیاسی کیفیت دا اک اجمالی جیہا جائزہ پیش کر دیاں ہوئیاں اوہناں دی وفات دے سال تیکر لے آواں گے۔

حافظ محمد بن بارک اللہ لکھوی دا دور برطانوی اقتدار دے عروج تے مغلاں دے زوال دا زمانہ سی مغلاں نے برصغیر اُتے تقریباً سواتن سو سال حکومت کیتی۔ ۱۷۰۷ء تیکر جیہڑے چھ حکمران ہوئے اوہ بڑے لائق تے عظیم سن۔ اوہناں دے بعد نااہل تے نالائق حکمراناں دا دور شروع ہو یا فیروزی مغل حکومت دی عظمت تے پائیداری دا ایہہ عالم سی کہ ایس مرجھائے ہوئے رکھ دیاں جڑاں نوں اکھاڑن لئی ڈیڑھ سو سال دا المبا عرصہ لکیا۔ ایس زوال دے کئی سبب سن:-

"The conquest of the Indo- Pak subcontinent by the
Mugals in the Sixteenth century was one of the most
important events in the history of the subcontinent as
well as that of the world

1. The causes of the decline of the Mughal empire were complex. The foremost factor was that Akbar's religious and political policies resulted in the weakening of the hold of the Government.
2. The Marathas took advantage of this and carried on the destruction of the muslim authority.

3. Mughals empire collapsed because of economic difficulties. The extreme poverty of the people was the result of merciless exploitation by the british.
4. The Mughals neglected the development of sea power." ۱
5. "An important factor which militated against the peaceful continuity of the muslim Government , was the absence of a well defined rule of succession." ۲

"مغلیہ دور اور اس سے پہلے بھی مسلمانوں نے علم و فکر کی طرف سے توجہ ہٹائی تھی۔ دو تین سالوں میں کوئی ایسا عظیم ملی ادارہ وجود میں نہیں آیا جو قوم میں صحیح نظر و بصیرت کی تخلیق کرتا۔ سنجیدہ فکر و تحقیق کی حوصلہ افزائی شاذ ہی کی گئی بلکہ اکثر اہل علم کو حقارت سے دیکھا گیا اور بعض اوقات ان کو ذہنی اور جسمانی تکلیفیں پہنچائی گئیں۔ ایسی روایات قائم ہونے کے بعد کیسے توقع کی جاسکتی تھی کہ قوم بر سر اقتدار رہتی۔" ۳

مغلاں دے زوال سے اسباب دے متعلق آخری شاہان ولی دے اک ممتاز عہدے دار دا تجزیہ اٹھارویں صدی دے طور طریقیاں دی اک دلاویز تصویر پیش کردا اے جیہڑا اردو دی اک قدیم کتاب وچ حکیم مومن خاں مومن دے اک شاگرد نے درج کیتا اے:-

"ایک روز ابو نصر محمد اکبر شاہ ثانی کے دربار میں ذکر زوال سلطنت آ گیا۔ بخشی محمود خاں نے عرض کی کہ چار آدمیوں نے مملکت کو تباہ کر دیا۔ اول حکیموں نے فرمانروایان بیدار مغز کو وہ مقویات کھلائیں کہ تاب تحمل نہ ہو سکی۔ مزاج عشرت طلب ہو گیا۔ دوسرے کلاؤنتوں نے ان کے گھر میں جو نوخیز ہوئی اس کو پیش کیا اور اس میں اپنا افتخار پیدا کیا۔ سلاطین کو رقص و سرود میں مائل رکھا۔ ڈوم ڈھاڑی مدار لمہام ہوئے۔ انتظام فرمانروائی میں خلل واقع ہوا۔ دشمنوں نے سر اٹھایا۔ بدخواہوں نے پیر پھیلایا۔ جا بجا خود سر ہو گئے۔ شرفا کو دربار میں مداخلت نہ ہوئی۔ ان کی بات کسی نے نہ سنی۔ تیسرے کثرت عیال نے ، ادھر ازواج کی

کثرت ہوئی۔ ادھر اولاد کی ترقی ہوئی نزع خانگی سے خلش ہوئی چوتھے مشائخ و پیرزادوں نے، جب کبھی حاضر ہوئے اور کچھ ذکر سلطنت آیا اپنے تئیں عرش پر پہنچایا۔ مسائل تصوف بیان کرنے لگے۔ خون بندگان خدا سے ڈرانے لگے۔ جب شیخ جی شیخی بگھار چکے پھر اپنی کرامت جتانے لگے۔ ہم دعا کرتے ہیں۔ دعاؤں کا لشکر حضور کی فتح و نصرت کو کافی ہے پیر جی کی دعا پر تکیہ کیا، دعا کی فوج آتی رہی، حکومت جاتی رہی لیکن زوال حکومت سے علوم اسلامی کی اشاعت میں ضعف نہ آیا بلکہ ان کا زیادہ فروغ ہوا۔" ۴

مغلوں کے زوال کے عمل کو تیز کرنے میں نادر شاہ کے حملوں نے بڑا کردار ادا کیا:-
 "مسلم امراء کے ہلاکت آفریں باہمی جھگڑوں نے مسلمانوں کے سیاسی ورثے کو تباہ و برباد کر دیا۔" ۵

اپنے محل وقوع دے حوالے نال پنجاب جزیرہ نما پاک و ہند اک قدرتی دروازہ سمجھیا جائد اسی۔ چنانچہ ہندوستان اُتے جنے حملے ہوئے، حملہ آور پنجاب توں لنگھ کے ای وسطی ہندول ودھے۔ ہر حملہ آور دا پنجاب وچ مقابلہ ضرور ہويا۔ پر برصغیر دی تاریخ اچھیجے وچ رہ گئی جدوں یورپ ولوں سمندری راہیں دور دیساں دے چنے قزاق تاجراں دے روپ وچ ہند دے ساحلاں اُتے اترے۔ ایہہ اک حادثہ سی۔ اک نو یلکا واقعہ سی تے وکھرا انداز سی:-

"بعض واقعات دیکھنے کو چھوٹے لیکن محسوس کرنے اور نتیجہ نکلنے پر بہت بڑے حادثے بن جاتے ہیں ایسا ہی ایک واقعہ ۲۰ مئی ۱۴۹۸ء کو مالابار کی بندرگاہ کالی کٹ کے سامنے ظاہر ہوا۔" ۶ یعنی واسکوڈے گاما کی سربراہی میں پرتگیزی قزاقوں کی صورت میں چار جہازوں کا ایک بحری قافلہ لنگر انداز ہوا۔ دیکھنے کو یہ ایک چھوٹا سا اور غیر اہم واقعہ تھا لیکن آگے چل کر اس واقعے نے اس پورے خطے کی تاریخ کا نقشہ بدل کر رکھ دیا۔" ۷

"مغربی اقوام میں سے اہل پرتگال سب سے پہلے ہندوستان آئے۔ دو صدی تک ہندوستان کے سمندروں اور ساحلوں پر ان کا قبضہ رہا ان کے بعد ولندیزی، ڈچ اور فرانسیسی ہندوستان میں آئے۔" ۸

پرتگیزیوں توں بعد سمندری رستیاں دے ذریعے مختلف یورپی قوماں دی آمد اک نہ کمں والا سلسلہ شروع ہو گیا۔ ایہناں کولوں ہندوستان دی لٹ وچوں اپنا حصہ لین لئی ولندیزی آئے۔ ویکھا ویکھی فرانسیسیاں نے مونہہ چک لئے تے اخیر وچ اوہ قوم تاجراں دے روپ وچ آئی۔ جس نے ڈاکوواں دا روپ وٹا کے پورے جنوبی ایشیاء اُتے غلامی دے

ہنیریاں دی چادر کھلا روتی:-

"تمام دوسری اقوام کو شکست دے کر انگریز آخر میں تنہا ہندوستان کے مالک بن گئے۔ انگریزوں کا قیام برصغیر ہندوستان و پاکستان میں دو صدیوں تک رہا ہے پہلے وہ تجارت کرتے رہے پھر وہ حکمران بن گئے۔ مغربی تاجر نالے تاجر تھے ان کی تجارت دھونس اور دھاندلی کی تجارت تھی۔ اندرون ملک انہوں نے اجارہ داریاں اور ٹھیکیداریاں قائم کر رکھی تھیں۔ سمندر میں کوئی شخص ان کی اجازت کے بغیر جہاز رانی نہیں کر سکتا تھا۔ خواہ بحیثیت تاجر خواہ بحیثیت حکمران ان کا مطمع نظر دونوں ہاتھوں سے دولت سمیٹنا تھا۔ انہوں نے ملک کا عریاں استحصال کیا۔ ہر شے جو ہاتھ لگی اس کو انگلستان لے گئے یہ دنیا کی تاریخ میں عجیب و غریب قسم کی حکومت تھی، یہ ایک تجارتی کمپنی کی حکومت تھی نہ فرد کی حکومت تھی نہ قوم کی حکومت تھی۔ اقتدار اعلیٰ سات سمندر پار لندن میں کمپنی کے ڈائریکٹروں کے ہاتھ میں تھا۔ وہاں تک عوام کی رسائی سخت دشوار تھی اس لئے فریادری اور دادری عملاً ناممکن ہو گئی تھی"۔ ۹

فریادری تے ناممکن ای سی لیکن اک دن اوہ وی آیا جدوں ہندوستان دی تجارت دی رتی انگریز دے ہتھ پھڑا دتی گئی تے آخر کار ہندوستان تے ہندوستانیوں دی رتی وی انگریز دے ہتھ آ گئی:-

"It was on the 31st December 1600, That the first important step towards England's commercial prosperity was taken on that memorable day the east India company received a charter from Queen Elizabeth granting it the monopoly of eastern trade for fifteen years..... It was in 1608 that the first attempt was made to establish factories in india. The company sent captain Hawkins to india and he reached the court of Jahangir in 1609" ۱۰

"انگریزوں نے یوں تو پرتگیزیوں اور ولندیزیوں کی طرح ہندوستان کا رخ صرف تجارتی مقاصد کے لئے کیا تھا لیکن ایسٹ انڈیا کمپنی کے حکام نے ایک عرصہ تک مقامی حالات کا جائزہ لینے کے بعد محسوس کر لیا کہ ہندوستانی منڈی سے کما حقہ

فائدہ حاصل کرنے کے لئے تجارتی اجارہ داری حثیت اول کی حیثیت رکھتی ہے جو سیاسی اقتدار و تفوق حاصل کئے بغیر ممکن نہیں اور اس کے لئے فضا بھی سازگار ہے۔ جس کے بعد انہوں نے ہندوستانی سیاسیات میں حصہ لینے کی ٹھان لی۔ بد قسمتی سے مقامی ارباب اختیار و سطوت اس خطرے کو بھانپ نہ سکے جو برطانوی تجارتی کمپنی کی صورت میں برصغیر کے عوام کے سروں پر منڈلا رہا تھا اس لئے کمپنی کے عیار صفت مگر باہمت، مہم جو اور حکمت عملی میں مقامی سیاست دانوں سے زیادہ صلاحیت رکھنے والے حکام نے تقریباً ایک ہی صدی میں نہ صرف یہ کہ ساری حریف یورپی تجارتی کمپنیوں کو شکست دے دی بلکہ سیاسی بالا دستی بھی حاصل کر لی جو بتدریج اس ملک میں برطانوی اقتدار کا زینہ بنی۔ ۱۱

ایسٹ انڈیا کمپنی اک تجارتی کمپنی سی جیہوں ویلے نے حکمران بنادتا سی۔ اوہدا اصل مقصد نفع حاصل کرنا سی۔ کاشت کاراں تے زمینداراں دے مفاد ولوں اکھاں بند کر لیاں تے ساریاں زمیناں نوں نیلام کردتا۔ زرعی زمیناں نوں ہمیشہ لئی ٹھیکے تے دے دتا تاں جے خزانے نوں اک معقول رقم ملدی رہوے۔ بیشتر کاشت کار تے زمیندار مسلمان سن تے ٹھیکیدار ہندو سن۔ نو دو لیتے ٹھیکیداراں دا اک نواں طبقہ معاشرے وچ پیدا ہو گیا جنے مسلماناں اُتے ظلم دی اخیر کردتی۔ ایس دا اندازہ راجہ رام موہن دے بیان توں ہوندا اے:-

"ایک کاشتکار جو زمین کی رقم ادا نہیں کر سکتا تھا وہ مجبور ہو کر اپنی جوان لڑکی بیچ ذات کے ہندو کے ہاتھ فروخت کر دیتا تھا اور اس رقم سے ٹھیکہ کی رقم ادا کرتا تھا۔" ۱۲

"مسلمانوں کا ایک بہت بڑا طبقہ ملازمت پیشہ تھا۔ کمپنی کی حکومت نے پے درپے ایسے اقدامات کئے جن کی وجہ سے یہ طبقہ روزگار سے محروم ہو گیا مغل دور کی عدالت مال ختم کر دی۔ جس سے ایک طرف کاشتکاروں اور زمینداروں کی مصیبتوں میں اضافہ ہو گیا اور دوسری طرف اس شعبہ سے وابستہ ہزاروں افراد بیکار ہو گئے ان میں سے بیشتر لوگ مسلمان تھے۔ سول حکومت میں بھی کوئی بڑا عہدہ مسلمانوں کو نہیں مل سکتا تھا۔ صرف ۲۵ روپیہ ماہانہ کا داروغہ مقرر کیا جاسکتا تھا جس کے حصول کے لئے بھی کمپنی کے ملازموں کو رشوت اور نذرانہ دینا پڑتا تھا۔ انگریزی ناخواندہ افراد پر سرکاری ملازمت کے دروازے بالکل بند کر دیئے گئے۔" ۱۳

متعدد بزرگان دین جیہڑے ایس دور وچ ملت مرحوم دی چارہ گری کر رہے سن اوہناں وچوں شاہ ولی اللہ (۱۷۰۳ء-۱۷۶۲ء) ۱۴ پیش پیش سن۔ حضرت ولی اللہ نے اپنیاں لکھتاں وچ اوس دور دی اتر صورت حال اُتے چائن

پایا اے تے اصلاح حال دی کوشش وی کیتی۔ حضرت شاہ صاحب دے خطبیاں توں پتہ چل دا اے کہ انتظام حکومت وچ سخت اتہری سی۔ شاہی خزانہ خالی سی۔ امراء تے درباری عیش دے دلدادہ سن تے فرائض منصبی توں لاپرواہ، مسجدیں دے امام جاہل سن تے رمضان دا احترام تک باقی نہ رہیا سی۔ شاہ صاحب نوں آئے دن دے سیاسی انقلاباں پاروں وی دلی سکون نصیب نہیں سی جیہڑا تصنیف تے تالیف لئی اشد ضروری ہوندا اے:-

"دنیا میں کم ہی ایسے مصنفین گزرے ہیں جن کی کتابیں تعداد اور پایہ دونوں لحاظ سے قابل قدر ہوں۔ ان تصانیف میں سب سے اہم قرآن کریم کا فارسی ترجمہ "فتح الرحمن فی ترجمۃ القرآن" ہے۔ سرزمین ہند میں مسلمانوں کی حکومت ایک ہزار سال سے زیادہ عرصہ سے قائم تھی لیکن اس سے قبل قرآن پاک کو کسی بھی دوسری زبان میں منتقل نہیں کیا گیا تھا۔ اس کتاب کے شائع ہوتے ہی ایک تہلکہ مچ گیا۔ اس ترجمہ سے عوام کے لئے قرآن فہمی کے دروازے کھل گئے۔" ۱۵

شاہ ولی اللہ دیاں سرگرمیاں صرف تصنیف تے تدریس تک محدود نہیں سن۔ اپنی اک تقریر وچ مسلماناں دے مختلف طبقات نوں خطاب کردیاں ہوئیاں اوہناں دے گناہ گنواندے نیں:-

"اخلاص سے عاری مبلغین، مسجدوں کے خادم، خانقاہ نشین، اپنے فرض یعنی اسلام کے لئے جہاد سے غافل ہیں۔ بادشاہ روپے کے لالچ میں اپنے علاقوں میں چکے اور جوا خانے کھولنے کی اجازت دینے والے امراء عبادات اور شعائر اسلامی ترک کر کے زرق برق لباس پہننے والے سپاہی اور شاہ مدار اور سالار مسعود کے مزاروں پر حاضری دینے والے، مطربین، شرابی و زانی کوئی ان کی زد سے نہیں بچتا۔ مزاروں پر زیارت کی غرض سے جانے والوں کے متعلق کہتے ہیں "ان کا یہ عمل کس قدر برا ہے۔" ۱۶

شاہ ولی اللہ نے بدعات، مشرکانہ رسماں، اعتقادی تے اخلاقی گمراہیاں دے خلاف بڑا سخت جہاد کیتا۔ اسلام دے چشمہ صافی وچ اوس ویلے تیک جنیاں ملاوٹاں ہو چکیاں سن اوس اللہ دے بندے نے اوہناں وچوں اک نوں وی نہیں چھڈیا۔ اک اک دی خبر لئی تے اوہناں سب نوں چھانٹ کے ٹھیٹھ اسلام دے طریقے نال الگ روشن کر کے دنیا دے سامنے رکھ دتا۔ شاہ ولی اللہ فرماندے نیں:-

"اے امیرو! دیکھو کیا تم خدا سے نہیں ڈرتے۔ دنیا کی فانی لذتوں میں تم ڈوبے جا رہے ہو۔ اور جن لوگوں کی نگرانی تمہارے سپرد ہوئی ہے ان کو تم نے چھوڑ دیا

فکری، اخلاقی، شرعی اور تمدنی نظام کو مرتب شکل میں پیش کرنے کی کوشش کی ہے۔ آپ کی کتابوں کے مطالعے سے معلوم ہوتا ہے کہ فلسفے سے لے کر عبادات کے مسائل تک، نجی زندگی سے لے کر سیاست و معیشت اور تمدن کے ارتقاء کے اصولوں تک، فقہ کے مسائل سے لے کر تصوف کے حقائق تک تمام سے شاہ صاحب نے بحث کی ہے۔ نظام شریعت، عبادات احکام اور قوانین کو بھی پیش کیا ہے اور ہر ایک کی حکمتیں سمجھائی ہیں۔ یہ وہ کام ہے جس میں آپ اپنے پیش روؤں سے بھی بازی لے گئے ہیں۔ ۱۹ شاہ صاحب عدم تشدد اور انہماک کے قائل نہیں تھے وہ فوجی قوت سے انقلاب کے حامی تھے مگر وہ فوجی قوت جس کی تربیت جہاد کے اصول پر ہوئی ہو جس کی حقیقت دشمن کشی اور غارت گری نہیں بلکہ اس کی حقیقت ہے محنت، جفاکشی، صبر و استقلال ایثار اور قربانی یعنی اپنی ذات کو ختم کر کے اپنے مقصد کے لئے اپنی زندگی تک کو داؤ پر لگا دینا۔ ۲۰ زندگی کے آخری ایام میں شاہ ولی اللہ ہندوستان میں ممتاز علمی و دینی مقام حاصل کر چکے تھے ان کی شہرت دور دراز تک پھیل چکی تھی۔ اٹھارویں صدی کے وسط کے اکثر اکابر علما و فضلاء ان کے شاگرد تھے۔ عزت و احترام کی زندگی بسر کرتے ہوئے آخر کار شاہ مخفّر علالت کے بعد ۱۰ اگست ۱۷۶۲ء کو اپنے خالق حقیقی سے جا ملے " ۲۱

اوس وقت بنگال دی صورت حال کچھ انج سی:-

The province of Bangal at that time comprised Bengal, Bihar and a port of orissa. It was the richest province of the Mughal empire because of its natural resources and flourishing trade..... In 1740, Alivardi Khan appointed himself Viceroy of Bengal by force of arms upon Alivardi,s death in 1756, he was succeeded by his grandson Siraj-ud- Daula, a young man of twenty .Before his death Alivardi Khan had ordered the British and the french to desist from fortifying their settlements in prepration for the imminent was between their two countries. The french complied with Alivardi,s orders but the british remained evasive. Nawab, Siraj-ud- Daula

therefore attached calcutta. Most of the british residents managed to escape but who were captured were crammed into a small room. This incident is known as the Black Hole of Calcutta (Black Hole being the name for a Lock-up where the british confined offenders belonging to thier own communityclive did not wait for events to overtake him but moved to take control of the situation himself. He first undermined the Nawab,s Position by entering into a conspiracy with Mir Jafar, a realative of the Nawab and his commander in chief and with the wealthy Hindu merchants Jagat Seth and omi chand , He then defeated the Nawab in the Battle of plassy on 23 June 1757. The Nawab was later apprehended and executed under the orders of Mir Jafar,s son " ۲۲

"لارڈ کلائیو نے ۱۷۵۷ء میں بنگال کے نواب میرجعفر کو برطرف کر کے اس کی جگہ اس کے داماد میر قاسم کو بنگال کا نواب بنا دیا تھا میر قاسم چونکہ بڑا مدبر اور بہترین منتظم تھا۔ اس نے انگریزوں کے بڑھتے ہوئے تسلط کو روکنے کی کوشش کی۔ اس نے ایسٹ انڈیا کمپنی سے ملی ہوئی تجارتی مراعات ختم کر دیں اس میں سب سے اہم اس محصول کا دوبارہ نفاذ تھا جو ۱۷۵۷ء سے کمپنی کو معاف کر دیا گیا تھا اس رعایت کو نواب میر قاسم نے برسر اقتدار آنے کے فوری بعد کالعدم قرار دے دیا اور کمپنی کو محصول ادا کرنے کا حکم دیا۔ اس پر لارڈ کلائیو اور کمپنی کے دوسرے کارپرداز چلا اٹھے۔ لہذا کلکتہ کونسل نے جنوری ۱۷۶۳ء کو نواب میر قاسم کو معزول کر کے دوبارہ میرجعفر کو بنگال کا حکمران بنا دیا۔ نواب میر قاسم اودھ آیا تو اس نے اپنے فہم و فراست سے نواب شجاع اللہ اور شاہ عالم دوم کو انگریزوں کے خلاف محاذ قائم کرنے پر آمادہ کر لیا۔ ان واقعات سے قبل شاہ عالم دوم بھی نواب شجاع الدولہ کے پاس پہنچ چکا تھا لہذا ان تینوں مسلمان حکمرانوں کی متحدہ فوجیں انگریزوں کے خلاف روانہ ہوئیں اور بکسر کے میدان میں ۱۷۶۳ء میں دونوں فوجیں آمنے سامنے ہوئیں اس جنگ میں بھی انگریزوں کو فتح ہوئی " ۲۳

کر لی جہاں انہوں نے شرعی قوانین نافذ کر دیئے۔ مقامی ارباب کی رنجشوں اور عداوتوں، رنجیت سنگھ کے فرانسیسی جرنیلوں کی کوششوں سے مجاہدین کو بالا کوٹ ہزارہ میں ۱۸۳۱ء میں شکست ہوئی۔ سید احمد شاہ اور شاہ اسماعیل شہید ہو گئے بظاہر یہ جہاد ناکام ہو گیا مگر جو عظیم الشان دینی اور فکری انقلاب برپا ہو چکا تھا وہ خاموش ہونے والا نہیں تھا۔ " ۲۵

پنجاب وچ رنجیت سنگھ دی حکومت دا دور بڑا بہترین دور سی۔ ایسے پاروں رنجیت سنگھ دا دور حکومت مسلماناں واسطے وی بہترین ثابت ہو یا:-

" پنجاب نے تاریخ میں پہلی بار رنجیت سنگھ کے دور حکومت میں ایک خود مختار ملک کا روپ دھار لیا تھا۔ ۱۸۲۰ء کے لگ بھگ اس دیس کی حدیں ستلج سے لے کر سندھ تک اور دوسری طرف کا بل تک پھیلی ہوئی تھیں۔ " ۲۶ لیکن ستلج کے دوسرے کنارے کی ریاستوں نے فرنگیوں کے ساتھ معاہدہ کر کے پنجاب کے دروازے ان کے لئے کھول دیئے ۲۷ مہاراجہ رنجیت سنگھ نے ملک کو دوسری طرف سے بڑھانا شروع کر دیا یہاں تک کہ پنجاب کا اقتدار روس تک پہنچ گیا۔ ۲۸ لیکن انگریزوں کے ساتھ ۱۸۰۹ء کا معاہدہ امرتسر پنجاب کی تاریخ میں ایک اہم موڑ ثابت ہوا جس کی وجہ سے انگریز ستلج کے پانیوں تک پہنچ گئے ۲۹ مہاراجہ نے آخری عمر وچ انگریزوں دے نال رویے وچ پہلی والی سختی نہ رکھی جیہدی وجہ توں جدوں مہاراجہ ۲۷ جون ۱۸۳۹ء نوں فوت ہو یا۔ " ۳۰

تے ستلج توں لیکے روس تیکر پھیلی ہوئی ایہہ مملکت انگریزاں لئی کوئی زیادہ کڑوی گولی ثابت نہ ہوئی۔ تے خورے انگریزاں دے دل دی آس پوری ہون دے دن نیڑے آ گئے سن تے اوہناں دے اقتدار دیاں چھٹاں ستلج دے چڑھدے پاسے دے کنارے توں لہندے ول الرالر کے آ رہیاں سن تے انگریزاں نے پنجاب تک اپڑن لئی جیہڑا اک سو سال دا پندھ طے کیتا سی اوہدی آخری منزل ہن اوہناں دے سامنے سی۔ ایہہ وکھری گل اے کہ دلی دے لال قلعے وچ اے وی ہندوستان دی مرکزی حکومت دا تاجدار موجود سی۔

" جنگوں کا یہ سلسلہ جب ختم ہوا تو اس کے ساتھ ہی سکھوں کی عسکری قوت بھی ختم ہو گئی۔ لاہور دربار انگریزوں کے ایجنٹوں اور غداروں سے بھر چکا تھا۔ جس میں راجہ گلاب سنگھ جس کو رانی جنداں نے وزیر اعظم مقرر کیا ہوا تھا وہ بھی شامل تھا

آخری لڑائی کے نتیجے میں پنجاب کے اس حصے میں انگریز کے پاؤں جم گئے اور ۲۰ فروری ۱۸۴۶ء کو گورنر جنرل لارڈ ہارڈنگ مہاراجہ دلیپ سنگھ کے ساتھ لاہور میں داخل ہوا اور ۹/۸ مارچ ۱۸۴۶ء کو رسوائے زمانہ معاہدہ لاہور طے پا گیا اور پہلا انگریز ریذیڈنٹ سرہنری لارنس سنگھ دربار میں مقرر ہو گیا۔ اس معاہدے کی شرائط کچھ ایسی تھیں کہ پنجاب کی آزادی اور خود مختاری کے تابوت میں آخری کیل ٹھونک دی گئی تھی۔ "۳۱"

"سرہنری لارنس کو لاہور میں ریذیڈنٹ مقرر کیا گیا۔ جنگ سے پہلے لال سنگھ نے ملتان کے نئے منتخب ہونے والے صوبے دار دیوان مول راج سے اٹھارہ لاکھ روپیہ بطور نذرانہ مانگا لیکن مول راج نے لاہور دربار کی بد نظمی دیکھتے ہوئے رقم دینے سے انکار کر دیا۔ جنگ کے بعد لال سنگھ نے رقم وصول کرنے کے لئے اپنے بھائی بھگوان سنگھ کو ملتان پر حملہ کرنے کے لئے بھیجا لیکن مول راج کی فوج نے اسے شکست دی۔ اس موقع پر لاہور کے انگریز ریذیڈنٹ نے صوبہ ملتان میں اٹھارہ انگریز افسر مقرر کرنے کی تجویز پیش کی ۳۲ دیوان مول راج نے یہ تجویز رد کر دی اور اپنے عہدے سے استعفیٰ دے دیا۔ لاہور دربار نے اس کی جگہ کاہن سنگھ کو صوبے دار مقرر کر کے اپنے عہدے کا چارج لینے کے لئے ملتان بھیجا۔ اس کے ساتھ دو انگریز افسر تھے حقیقت میں یہ افسر ملتان کے حاکم تھے جب یہ دونوں افسر کاہن سنگھ کے ساتھ دیوان مول راج سے قلعے وغیرہ کی چابیاں لے کر واپس آ رہے تھے کہ اچانک ملتانوں نے ان پر حملہ کر دیا جس کی وجہ سے دونوں انگریز افسر قتل ہو گئے اور کاہن سنگھ بری طرح زخمی ہو گیا "۳۳" اس واقعے کی خبر لاہور پہنچتے ہی لاہور کے ریذیڈنٹ نے رانی جنداں کو اس واقعے کا ذمہ دار ٹھہراتے ہوئے بنارس جلا وطن کر دیا اور خالصہ دربار کو ملتان پر حملہ کرنے کا حکم دیا۔ راجہ شیر سنگھ خالصہ دربار کی طرف سے ملتان پر حملہ کرنے کے لئے روانہ ہوا اس نے ملتان کا محاصرہ کر لیا اسی دوران ہی اسے خبر ملی کہ اس کا باپ سردار سرچتر سنگھ جو کہ ہزارہ کا حاکم تھا لاہور دربار نے معزول کر دیا ہے۔ شیر سنگھ ملتان کا محاصرہ چھوڑ کے اپنے باپ کی مدد کے لئے ہزارہ روانہ ہو گیا۔ ملتان پر انگریزوں نے بعد میں

قبضہ کر لیا جبکہ لارڈ کلف نے شیر سنگھ کو روکنے کے لئے جنوری ۱۸۴۹ء میں جلیانوالہ کے مقام پر حملہ کیا لیکن انگریزوں کو اس جنگ میں بری طرح شکست ہوئی۔ "۳۴

انگریز آلودے بڑے شوقین نہیں پنجاب اوہناں لئی اجیہا تھا آلو سی اوہ ٹھنڈا کر کے کھان دے قائل نہیں۔ لہذا ویلا ہون تے اوہناں پورے دا پورا آلو نگل لیا۔ انگریزاں نے پنجاب دی زرخیز دھرتی وچ غدار دی فصل گڈ دتی سی تے ایہدے بی کھلارن وچ ایہہ دونویں دوست (لارڈ ہارڈنگ، سر لارنس) سرفہرست سن۔ بعد وچ لارڈ ڈلہوزی نے نہ صرف ایہوں پانی دتا سگوں فصل وی رچ کے وڈھی۔

انگریزاں تے سکھاں دی دوسری لڑائی ۱۸۴۸-۴۹ء وچ ہوئی۔ ایہدی وڈی وجہ پنجاب دے عوام دا عام طور تے سکھاں دا خاص طور تے اپنی ہار دا بدلہ لینا سی۔ کیوں جے پہلی جنگ دے نتیجے تے جیہڑا معاہدہ انگریزاں نے تھوپیا سی اوہدیاں شرطیں شرمناک تے تنگ آمیز سن۔۔۔ پنجاب دی حکومت تے عوام دی آزادی تے خود مختاری دے مالک کل انگریز بن گئے سن۔ پرائس لڑائی دی فوری وجہ ملتان دے لوکاں دی بغاوت سی۔ ایس لڑائی نوں جے۔ ایچ۔ لارنس (J.H. Lawrance) نے پنجاب دی مہم یعنی "The Punjab campaign" دا ناں دتا اے۔ ملتان دی ایس بغاوت دا مذہب اتفاقاً بچھ گیا سی۔ فوج دے برخواست شدہ کسے سپاہی نے دو انگریز افسراں نوں قتل کر دتا ایہدی آڑ لے کے لارڈ ڈلہوزی نے پنجاب دے خلاف جنگ دا اعلان کر دتا۔ انگریز چاہندے سن کہ لاہور دا سکھ دربار ملتان تے فوج کشی کرے تاں جے مقامی آپس وچ لڑ کے کمزور پے جاو تے پنجاب دے الحاق دی راہ سدھی تے پدھری ہو جاوے۔ لاہور دے سکھ دربار تے انگریزاں دے نویں مقرر کیے گئے دیوان کاہن سنگھ نوں باغیاں نے پھڑ لیا۔ سابق دیوان مولراج نے بہتری ایسے وچ سمجھی کہ انگریزاں دا ساتھ دین توں چنگا اے وطن دی عظمت دی بحالی تے آزادی دے تحفظ دی خاطر اپنی پوری قوت صرف کر دیوے بھانویں جان ای کیوں نہ دینی پوے۔ دیوان مولراج پہلاں باغیاں دے نال نہیں سی تے نہ ای اوہدا ہتھ انگریز افسراں دے قتل وچ سی۔ ایس واقعے بارے جے ایچ لارنس لکھدے نیں:-

"What past the ex- Dewan Moolraj really took in this tragedy has never been shown . but it seemed to be incumbent on him to lead the movement to expel the british from his country and to slit up Sikhs, Hindus and Muslimans alike to defened their nationality, under the name of Holy war " ۳۵

" ۲۷ جنوری ۱۸۴۹ء کو گجرات میں جنرل گلبرٹ اور سردار شیر سنگھ میں لڑائی ہوئی دونوں طرف سے بہادری کا مظاہرہ کیا گیا لیکن سردار شیر سنگھ کو لاہور دربار کی طرف سے کوئی مدد نہ ملی جس کی وجہ سے سردار شیر سنگھ کو شکست ہوئی اور آخر کار

۱۸۴۹ء میں اس نے ہتھیار پھینک دیئے۔ ۳۶

ایہدے نال ای انگریزوں دا پنجاب اُتے مکمل قبضہ ہو گیا۔ سکھاں نوں شکست دیندیاں ای گورنر جنرل لارڈ ڈلہوزی نے مہاراجہ دلیپ سنگھ نوں معزول کرن دا فیصلہ کیتا تے ایس سلسلے وچ لاہور وچ اک دربار سجایا گیا جتھے مہاراجہ دلیپ سنگھ نے تخت توں دستبردار ہون دی علامت دے طور تے لارڈ ڈلہوزی نوں مشہور ہیرا "کوہ نور" پیش کیتا۔ ایہہ رسم ادا کرن توں بعد مہاراجہ نوں تخت توں اتار دتا گیا۔

۱۸۴۶ء وچ لارڈ ہارڈنگ دالاہور وچ منعقد ہون والا دربار تے اوہدے اندر ہون والا اوہ واقعہ یاد آ جاندا اے جدوں اوہنے نابالغ مہاراجہ دلیپ سنگھ اگے کوہ نور ہیرا دیکھن دی سدھر دا اظہار کیتا سی۔ کوہ نور اوہنوں دکھایا گیا۔ بعد وچ دو جے انگریزوں نے واری واری تکیا فیر عجیب طنز آمیز، معنی خیز تے مکارانہ مسکراہٹ دے نال اوہ ہیرا دلیپ سنگھ نوں واپس کر دتا سی۔ ایس مسکراہٹ دی تہہ وچ تے ہارڈنگ دے دل وچ ایہہ گل لگی ہوئی سی کہ ہور کجھ دن ایہہ ہیرا رکھ کے اپنا چاہ لالو اخیر ایہنے برطانیہ دے تاج دی زینت بننا اے۔ ایہہ گل دی نالے یاد رکھن دے قابل اے کہ ہندوستان وچ انگریز سب توں آخرتے جا کے پنجاب تے قبضہ کرن وچ کامیاب ہوئے۔

"۳ جولائی ۱۸۵۰ء کو منعقدہ درشنی دربار میں ایٹ انڈیا کمپنی کے چیئرمین اور ڈپٹی چیئرمین نے یہ ہیرا حضور ملکہ عالیہ وکٹوریہ کو پیش کر دیا۔ لہذا بعد میں اسے ۱۸۵۱ء کی عظیم نمائش میں رکھا گیا۔ یہ کہا جاسکتا ہے کہ انگریزی قوم کی طرف سے اس وسیع و عریض صوبہ کے حصول کے باعث ہندوستان کی فتح مکمل ہو گئی اور ہندوستان کی سلطنت کو اس کی قدرتی سرحدوں کے اندر یعنی ہندوستان کی تاریخی سرحد "منموہ دریا" سندھ بلند و بالا ہمالیہ پہاڑوں اور عظیم بحیرہ ہند کے اندر لایا گیا" ۳۷

پنجاب دے انتظام لئی اک تن ممبراں دی کونسل بنی پھر ایہہ کونسل توڑ کے سر جان لارنس نوں پنجاب دا پہلا چیف کمشنر مقرر کیتا گیا۔ لارڈ ڈلہوزی ۱۸۵۶ء تیکر ہندوستان وچ کمپنی دے مقبوضہ علاقیاں دا سربراہ رہیا اوہدے جاون توں تھوڑا چرگروں آزادی دی جنگ نے پورے ہندوستان نوں اپنی لپیٹ وچ لے لیا۔ اوس ویلے لارڈ کیٹنگ ہندوستان دا گورنر جنرل بن کے آچکیا سی۔ ایہہ ہندوستان دا آخری گورنر جنرل سی۔ اوہنے انگلینڈ توں آون ویلے آکھیا سی:-

"میں چاہتا ہوں کہ ہندوستان میں میرے عہد حکومت میں امن و امان قائم رہے۔ لیکن میں اسے نظر انداز نہیں کر سکتا کہ گو ہندوستان کا آسمان بظاہر پرسکون ہے لیکن ہو سکتا ہے کہ اس پر بادل کا ایک چھوٹا ٹکڑا ظاہر ہو جس کی چوڑائی ایک ہاتھ سے زیادہ نہ ہو لیکن وہ بڑھتا جائے۔ یہاں تک کہ وہ برس کر ہمیں تباہی سے

ہمکنار کر دے۔" ۳۸

اوبدی ایبہ پیش گوئی سچ ثابت ہوئی تے اوبدے آون توں کجھ چرگروں ہندوستان وچ آزادی دی جنگ شروع ہوگئی۔ اتھے ایس جنگ دا تفصیلی جائزہ ساڈا مقصود نہیں۔ اسیں صرف ایس جنگ دا اک اجمالی جائزہ پیش کراں گے۔ اوہ وی خاص طور تے پنجاب دے حوالے نال۔

۱۸۴۹ء وچ پنجاب دے برطانوی مقبوضات نال الحاق توں بعد انگریزاں نے پنجاب اُتے اپنے قبضے نوں مستحکم کرن لئی ایبہدی نویں سرے توں حد بندی کیتی، کمشنریاں قائم کیتیاں، ضلع بنائے۔ سڑکاں، سکول، کالج تے یونیورسٹیاں تعمیر کیتیاں۔ وسیع پیمانے تے آبادکاراں نوں ستلج دے مشرقی حصے دے ضلعیاں وچوں لیا کے مغربی پنجاب دیاں باراں وچ آباد کیتا جو کجھ وی کیتا پر لٹ کھسٹ نوں ہمیشہ اپنا شعار بنایا۔ دیسی دستکاری نوں تباہ کردتا۔ ولایتی مال نال پنجاب دیاں منڈیاں بھر دیتاں۔ ہندوستان اک مہذب تے متمدن لوکاں دا دیس سی جدوں یورپ دے ایواناں وچ ہنریاں دا دور دورہ سی۔ ایبہ خطہ شاندار تے روشن تہذیبی تے ثقافتی قدراں دا حامل سی۔ اوہ وی دور سی جدوں انگریز لارڈ تے امیر بڑے فخر نال اپنے پہنے ہوئے کپڑیاں ول اشارہ کر کے دو بے اپنے ہم وطنان نوں جتان دے ہوندے سن کہ Look man, This is indian Made ہن نوبت ایہتوں تیکر آ گئی سی کہ ہندوستانی عوام ولایتی کپڑا پہن کے فخر کرن لگ پئے سن۔ بھانویں ایبہ کپڑا تے دو جیاں ورتوں دیاں ولایتی چیزاں ہندوستان دے خام مال نال ای بنیاں ہون۔ سیاسی تے فوجی جنگاں جت کے انگریز مغرور، خود سر، ظالم تے کسے حد تیکر کمینگی تے اتر آیا سی۔ مقامی آبادی نال اوبدا سلوک تحقیر آمیز تے ذلت انگیز ہو گیا سی۔ پنجاب دے الحاق توں بعد اودھ دے الحاق نے دیسی سپاہیاں نوں بدظن کردتا سی۔ انج دی اوہناں نوں مراعات انگریز دے مقابلے تے بوہت گھٹ سن۔ اک طرح دی بے چینی دیسی فوج وچ کھلری ہوئی سی۔ ایبہ دے نال نال انگریزاں نے معاشی، مذہبی، سیاسی، انتظامی، سماجی قدراں نوں بدلن دا چارہ کیتا تے اوہ زیادتیاں کر دے گئے کہ فوج دے نال نال عام لوکاں دا صبر دا پیمانہ وی لبریز ہو چکیا سی۔ اوہ لوک ٹھیک سوچ نہیں رکھدے جیہڑے ایس مقدس جنگ نوں "غدر" یاں ہنگامے دا ناں دیندے نیں۔ ایبہ حقیقت وچ آزادی دی جنگ سی۔ تے ایبہ دے وچ تاریخ شاہد اے فوج توں وکھ زندگی دے مختلف شعبیاں دے لوکاں نے بھرواں حصہ لیا تے شہید ہوون والیاں وچ عام شہریاں دی تعداد فوجی جواناں دے تقریباً برابر سی:-

"بے چینی کی اک لہر ۲۲ جنوری ۱۸۵۷ء کو: ڈم ڈم میں سور اور گائے کی چربی والے کارتوسوں کی دیسی سپاہیوں کی سپلائی سے شروع ہوئی۔" ۳۹ "اور پھر وہ" بیرک پور" بہرام پور سے ہوتی ہوئی اپریل ۱۸۵۷ء تک میرٹھ پہنچ گئی "۴۰" کچھ دیسی سپاہیوں کی بے عزتی، گرفتاری اور سزا کا زبردست رد عمل ہوا اور ۱۰ مئی ۱۸۵۷ء کو چھاؤنی کے سارے دیسی سپاہیوں نے بغاوت کر دی "۴۱"

ایہہ آزادی دی جنگ جیہڑی چنگ میرٹھ وچوں اٹھی سی ویہندیاں ویہندیاں پورے برصغیر اُتے اک بھانبر بن کے چن لگ پئی تے پورا ہندوستان آزادی دے نعریاں نال گونج اٹھیا۔

"آزادی کی اس جدوجہد کے شعلے جب لاہور کی چھاؤنی میاں میر پنچے تو دیسی سپاہیوں کے دلوں میں شرارے بن کے ناچنے لگ پڑے۔ وہ آزادی کی شمع کے پروانے بن کے انگریزوں کے خلاف اٹھ کھڑے ہوئے۔ جس دن اس بے چینی کا اظہار ہوا اس دن چیف کمشنر پنجاب سر جان لارنس لاہور میں موجود نہیں تھا "۳۲" اس لئے سر رابرٹ ٹنگمری نے فوجی اور سول افسران کا ایک ہنگامی اجلاس بلا کے یہ فیصلہ کیا کہ دیسی سپاہیوں سے اسلحہ چھین لیا جائے چنانچہ انگریز سپاہیوں نے جن کی تعداد صرف تین سو تھی، مقامی سپاہیوں سے اگلی صبح پریڈ کے وقت خاص حکمت عملی کے تحت اسلحہ چھین لیا اور ان کو بیرکوں میں بند کر دیا گیا۔ ۳۳ اسلحہ چھیننے کا یہ واقعہ بڑی اہمیت کا حامل ہے اور اس واقعہ نے برصغیر کی تاریخ کے دھارے بدل کے رکھ دیئے۔ لاہور چھاؤنی کے دیسی سپاہی مسلمان، سکھ اور ہندو بڑے بہادر تھے جنہوں نے ماضی قریب کی جنگوں میں شجاعت کے جوہر دکھائے تھے۔ دیسی سپاہی اندھیرے کا فائدہ اٹھا کے راوی پار چلے گئے لیکن زیادہ پکڑ لئے گئے اور اجنلے کے تھانے کی حوالات میں بند کر دیئے گئے۔ اگلے دن ۱۵۰ کے لگ بھگ سپاہی گولیوں سے اڑا دیئے گئے اور باقی حوالات میں دم گھٹنے سے مر گئے اور نام نہاد "بلیک ہول" کو حقیقی "بلیک ہول" میں بدل گئے۔ "۳۴"

"میاں میر (لاہور) کے علاوہ پنجاب کے کئی اور شہروں میں بھی گڑ بڑ ہوئی جن میں امرتسر، فیروز پور، جالندھر، لدھیانہ، ہوشیار پور، پشاور، حصار، شملہ، روہتک، انبالہ، کانگرہ، ملتان، جہلم، سیالکوٹ، کوہ مری کی چھاؤنی میں بھی دیسی سپاہیوں نے بغاوت کی اور آزادی کی جدوجہد شروع کی اس کے ساتھ ہی عام لوگوں نے بھی بغاوت میں حصہ لینا شروع کر دیا۔ کچھ مسلمان سردار نوابوں نے انگریز کی مدد کی ۳۵ ان کی مدد سے انگریزوں نے مقامی لوگوں سے اسلحہ چھین لیا۔ پنجاب میں یہ تحریک جلدی ختم ہو گئی۔ اس کی بڑی وجہ قیادت کا فقدان اور منصوبہ بندی کا نہ ہونا تھا۔ اس طرح ان کی غداری اور انگریزوں کی مکاری نے باقی سارے مسئلے حل کر دیئے اور دہلی سے لے کر لاہور تک کا راستہ بالکل صاف ہو گیا۔ مئی سے جولائی

تک تین مہینوں میں پنجاب میں یہ تحریک عملاً ختم ہو گئی تھی۔ جولائی کے مہینے میں ساہیوال ضلع کے ایک بہادر اور سورے احمد خاں کھرل نے گوگیرہ کا جیل خانہ توڑ کر انگریزوں کے خلاف لڑائی شروع کر دی اور جنوری ۱۸۵۸ء تک یہ گوریلا لڑائی جاری رکھی آخر کار وہ اور اس کے ساتھی جنگلوں میں لڑتے ہوئے شہید ہو گئے۔ "۳۶

۱۸۵۷ء دا جتن اک بچھدے ہوئے دیوے دی آخری بھڑک سی۔ کچھ ریاستاں ولوں وی فرنگیاں نوں مدد حاصل سی پر ایہہ کوئی اچھے دی گل نہیں۔ کیوں جے اک لے عرصے توں ہر پاسے کچھ مقامی طاقتاں انگریزاں نال سمجھوتہ کر دیاں آ رہیاں نیں۔

عوام وچ باہری ایس طاقت دے خلاف بھرپور جذبے موجود سن۔ جیہناں دا اظہار ویلے ونڈ موجب ہوندا وی رہیا۔ ہن وی آزادی دے متوالیاں نے اپنی آنکھ دکھائی۔ رائے احمد خاں کھرل، مراد فٹیانہ، تے ولی داد دی بہادری دے کارنامے ڈھولیاں دی صورت وچ آج وی اوس علاقے وچ گونجندے نیں۔ ایہناں وچ انگریزاں دے خلاف نفرت دا اظہار واضح طور تے نظر آؤندا اے:-

کال پئی بلندی اے نارد کردا اے شور اگانا !
لندنوں چڑھیا انگریز برکلی، آؤندا راوی دے راٹھاں تے دھانا
جتھوں تائیں نہ وجے مراد دلیل دا، دھرتی تے ہڈوں نہیں لہنا
مراد پیا آہندا اے جتھوں تائیں نہ ٹکڑے انگریز برکلی

حرام کیتی وداہاں کھانا ۳۷

"تحریک آزادی کے ناکام ہو جانے کی کئی ایک وجوہات تھیں سب سے بڑی بات یہ تھی کہ یہ تحریک شمالی ہندوستان تک ہی محدود رہی اور اس کی لہر پورے ملک میں نہ دوڑ سکی اس کی وجہ یہ تھی کہ مرکز سے دور رہنے والے لوگ آزادی کے جذبے اور احساس سے اتنے آشنا نہیں تھے جتنے کہ مرکز والے تھے۔ دوسرے یہ کہ مقامی انگریز حکمرانوں نے دور دراز کے علاقوں کو اپنے اجتماعی فائدوں کے لئے قابو میں کر لیا تھا۔ حیدر آباد کے سپہ سالار جنگ نے امن قائم کرنے کا یقین دلایا اور امن قائم رکھا۔ مدراس اور بمبئی تک اس تحریک کے نشان تک نہیں ملتے۔ سکھوں، گورکھوں اور مسلمانوں کی ایک محدود تعداد نے انگریزوں کا ساتھ دے کر اس انقلاب کو ابتداء ہی میں گلا گھونٹ کر ختم کر دیا۔ ان کی مدد کے بغیر انگریز دہلی یا لکھنؤ پر کسی صورت میں بھی دوبارہ قبضہ نہیں کر سکتا تھا۔ سکھ جو کہ خود بھی زخم خوردہ

تھے پھر ایک بار انگریزوں کے فریب میں آ گئے۔ ایک اور وجہ حریت پسندوں کی بے کسی بھی تھی انہیں اپنی اس جدوجہد میں کوئی بھی بیرونی امداد نہ مل سکی۔ کابل کے والی سے انہیں امید تھی مگر وہاں سے بھی کوئی مدد نہ پہنچی۔ حریت پسند اکیلے تھے ان کے منصوبوں میں کوئی باہمی ربط نہیں تھا۔ ان کا کوئی لیڈر نہیں تھا قائد نہیں تھا اس لئے وہ متحد ہو کر لڑ نہ سکے اگر ناکارہ اسلحہ اور فوج میں نظم و ضبط کے فقدان کو سب سے اہم وجہ قرار دے دیا جائے تو غلط نہیں ہوگا۔ "۴۸"

ایس دی ناکامی توں بعد پھر زمانے دی اکھ نے تے ہندوستان دی سرزمین نے انگریز دی جیہڑی درندگی سفاکی تے انتقامی اگ نوں تکیا خورے کدی پہلاں تے بعد وچ تکیا ہووے۔ چنگیز خان تے ہلاکو خان دیاں روحاں شرمندگی دے احساس نال دھرتی ول جھانکن دی جرات نہ کر دیاں ہوون گیاں۔ انتقام دی تلوار نیام توں باہر آئی تے لگ بھگ سو سال تیکر ایہدے وچوں خون دے گھٹ ڈھل دے رہے تو ہور نویں گھٹ چڑھ دے رہے۔ لکھاں موت دے گھاٹ اتارے گئے تے ہزاراں نوں پھانسیاں دتیاں گئیاں۔ توپ نال داغیا گیا۔ گولیاں نال اڑایا گیا۔ درختاں نال الٹا لٹکا کے کھلاں لائیاں گئیاں۔ کال کوٹھڑیاں وچ بھیدیاں بکریاں طرح تاڑ کے دم گھٹ کے مارتا گیا تے زندہ جلایا گیا۔ دنیا دی تاریخ وچ ایہدیاں مثالاں گھٹ ای ملن گئیاں کہ بندیاں نوں ایس طراں ماریا گیا کہ کوئی خورے ای جانوراں تے چڑی جنوراں نوں ایس طراں مارے گا۔ انگریز افسر تے سپاہی تقریباً ست ہزار مارے گئے تے ایہدے مقابلے تے ہندوستانی ۵ لکھ دے لگ بھگ قتل کیتے گئے۔ "۴۹"

انج تے آزادی دی ایس جنگ وچ مسلماناں تے ہندواں سانجھا حصہ لیا سی پر ایس بغاوت توں بعد ہندو معافی منگ کے انگریزاں نال رل گئے تے انگریزاں، مسلماناں نوں ایس بغاوت دا ذمہ دار ٹھہراندیاں ہوئیاں سارا غصہ مسلماناں اُتے کڈھیا تے اپنے ظلم دی انتہا کردتی:-

"مسلمانوں کے خلاف منافرت پھیلانے کی تحریک کا آغاز یوں تو انقلاب ۱۸۵۷ء سے پہلے ہی کر دیا گیا تھا لیکن اس کے بعد اسے مزید وسعت دی گئی۔ ہندو دیکھ رہے تھے کہ انگریز کے انتقام کی زد مسلمانوں پر پڑی اس لئے انہوں نے بھی یلغار کر دی تاکہ مسلمانوں کی قوت مدافعت بالکل ختم ہو جائے اور وہ ہندو معاشرے میں جذب ہونے یا اس سے ہمیشہ دب کر رہنے پر تیار ہو جائیں۔" ۵۰

آزادی دی ایس کوشش وچ بوہتا نقصان مسلماناں نوں پہنچیا۔ اک تے اوہناں نوں فوجی جبر دا نشانہ بنایا گیا دو جا اوہناں لئی دو وقت دی روٹی حاصل کرنا وی اوکھا بن دتا گیا۔

ڈبلیو، ڈبلیو ہنٹر اپنی مشہور کتاب "Our Indian Musalmans" وچ لکھدا اے:-

"مسلمانوں پر حکومت کی ملازمتوں کا دروازہ بالکل بند ہے۔ غیر سرکاری ذرائع

زندگی میں بھی انہیں کوئی نمایاں جگہ حاصل نہیں۔" ۱۸۵۱ء

۱۸۳۵ء وچ انگریزی زبان کے اجراء کا فیصلہ ہو گیا۔ ۱۸۵۲ء ہندوؤں کے لئے یہ فیصلہ ماننا کوئی مسئلہ نہیں تھا لیکن

مسلمانوں کے لئے یہ فیصلہ بڑے دور رس نتائج کا حامل تھا۔ مسلمانوں نے یہ سمجھا کہ یہ ان کی ثقافت کو ختم کرنے اور ان کے مذہب کو آلودہ کرنے کی ایک سوچی سمجھی سازش ہے۔ ۱۸۵۳ء ایس ایس اوہ انگریزی توں دور دوری رہے۔

"ان حالات میں سرسید آگے بڑھے۔ انہوں نے ۱۸۵۷ء کی جنگ آزادی

بارے اک چھوٹا سا رسالہ "اسباب بغاوت ہند" لکھا اور برطانوی پارلیمنٹ کے

ارکان اور دوسرے مقتدر لوگوں کو یہ نسخے بھجوائے۔ ۱۸۵۴ء سرسید نے انگریز حاکموں

کے لئے 'وفا دار مسلمانان ہند' کتابچہ بھی شائع کیا۔ جس میں یہ ظاہر کرنا مقصود

تھا کہ سارے مسلمان باغی نہیں تھے۔ اس لئے مجموعی طور پر مسلمان دشمنی کی حکمت

عملی رکھنے کا کوئی جواز نہیں، حکمرانوں اور مسلمانوں کے درمیان فاصلے کم کرنے

کے لئے "تبین الکلام" چھپوائی۔ اس کا مقصد یہ تھا کہ اسلام سے اہم اختلافات

کے باوجود عیسائیت مسلمانوں کے احساس، اقدار اور عقائد کے لئے اتنی اوپری

نہیں جتنا کہ انگریز حاکموں کا خیال ہے۔" ۱۸۵۵ء

۱۸۵۷ء دی ایس جنگ توں بعد تقریباً سارے ہندوستان وچ سکون تے امن ہو گیا پر ایہہ جنگ مسلماناں نوں

خواب غفلت توں بیدار کر گئی تے اوہناں دا ستا ہو یا ضمیر پوری طرح جاگ گیا۔ ایس موقع اُتے مسلماناں نوں حوصلہ دین تے

اوہناں دی سیاسی تربیت لئی کئی راہنما آگے آ گئے جہاں وچ سرسید احمد خان نوں اہم مقام حاصل اے۔ جہاں نے اپنیاں

لکھتاں راہیں انگریز دے دلاں وچوں مسلماناں دے خلاف نفرت گھٹ کرن لئی علمی کوششاں کیتیاں۔ اوہناں دی کاوش نال

مسلمان انگریزی تعلیم ول راغب ہوئے تے اوہناں دی چلائی ہوئی تعلیمی تحریک اک سیاسی تحریک داروپ دھار گئی:-

"بلاشبہ سرسید احمد خان کے انجمن ہونے میں کلام نہیں وہ بیک وقت کئی محاذوں پر

کام کر رہے تھے اور اسباب بغاوت ہند لکھ کر ثابت کر دیا کہ انقلاب ۱۸۵۷ء کی

ذمہ داری تنہا مسلمانوں پر عائد نہیں کی جاسکتی بلکہ اس کے ذمہ دار اصل میں

ایسٹ انڈیا کمپنی کے وہ انگریز ملازمین تھے جنہوں نے اپنی بدعنوانیوں اور مظالم

سے عوام کو مشتعل کیا۔ سرسید احمد خان نے کئی رسائل جاری کئے متعدد کتابیں

لکھیں مسلمانوں کے لئے تعلیمی ادارے قائم کئے اپنے گرد مخلص دانشور اور کارکن جمع کئے اور ان سے قومی بہبود کا کام لیا۔ ۱۸۵۶ء جب سرسید نے اپنی قومی زندگی کا آغاز کیا اس وقت مسلمان بکھرے ہوئے تھے۔ تعلیمی معاشرتی اور سیاسی حیثیت سے ذلیل ہو رہے تھے ان کا کوئی مرکز نہ تھا۔ کوئی لائحہ عمل نہ تھا سرسید نے قوم کے سامنے علی گڑھ کالج کا خواب پیش کیا اور قوم نے اس خواب کو پورا کرنے کے لئے سرسید کا ساتھ دیا۔ "۵۷

سرسید ایس گل نوں بڑی چنگی طرح جان دے سن کہ اقتدار ہن انگریزاں کول چلا گیا اے تے ہندواں نے انگریزاں نوں حکمران من کے انگریزاں نال چنگے تعلقات قائم کر لئے نیں۔ ایس لئی انگریزاں دے نال خوشگوار تعلقات تے مسلماناں دے وقار دی بحالی لئی سرسید نے علی گڑھ تحریک چلائی۔ ایس تحریک دے پہلوواں دا جائزہ لیتے تے سرسید دی اوس جدوجہد دا اندازہ ہند اے جیہڑی مسلماناں دے وقار دی بحالی لئی کیتی گئی:-

سرسید نے جیس تحریک دی رہنمائی کیتی اوہدے کئی پہلوں، تعلیمی، مذہبی، ادبی، سیاسی تے معاشرتی:-

تعلیمی پہلو سرسید کو پتہ چل گیا تھا کہ مسلمانوں کی پس ماندگی کا باعث انگریزی تعلیم کا فقدان ہے۔ ہندو نے بلا تامل انگریزی تعلیم کو اپنایا اور بہت جلد سرکاری ملازمتوں میں شامل ہو کے وہ ساری مراعات حاصل کر لیں جو مسلمانوں کے زمانے میں انہیں اکثر آسامیوں میں حاصل تھیں۔ ۱۸۵۹ء میں مراد آباد میں فارسی کا ایک مدرسہ جاری کیا پھر پانچ سال بعد ۱۸۶۳ء میں غازی پور کے مقام پر ایک انگریزی مدرسے کی بنیاد رکھی۔ ۱۸۶۳ء میں سرسید نے ایک جدید سائنس فک سوسائٹی کا افتتاح کیا۔ اس سوسائٹی کا مقصد مغربی علوم کو ہندوستان میں رائج کرنا اور مسلمانوں کو اس کے حصول کی ترغیب دینا تھا۔ انگریزی اردو میں کئی ایک کتابیں شائع کرائی گئیں ایک اخبار بیک وقت دو زبانوں میں شائع کیا۔ ۱۸۷۰ء میں ایک خاص کمیٹی تشکیل دی جس کا نام "خواستگار ترقی تعلیم مسلمانان ہند" رکھا۔ اس کا مقصد مسلمانوں کی تعلیمی پسماندگی کے بنیادی سبب ڈھونڈنا تھے۔ کمیٹی کی جائزہ رپورٹ دیکھ کر یہ فیصلہ کیا گیا کہ "مخزن کالج" قائم کیا جائے۔ چنانچہ پہلے ۲۴ مئی ۱۸۷۵ء کو انہوں نے ہائی سکول کا باقاعدہ افتتاح کیا۔ اس کے بعد ۸ جنوری ۱۸۷۷ء کو مخزن کالج کا افتتاح ہوا۔ ۱۸۸۶ء میں آل انڈیا مسلم ایجوکیشنل

کانفرنس کی بنیاد رکھی۔ یہ ایجوکیشنل کانفرنس علمی و ادبی اعتبار کے لحاظ سے بہت مفید ثابت ہوئی اور دور دراز علاقوں میں پھیلے ہوئے مسلمانوں کو ایک پلیٹ فارم پر اکٹھا کر دیا جب کبھی اس کانفرنس کے اجلاس منعقد ہوتے تو ملک کے دور دراز حصوں سے بڑے بڑے ادیب اور مفکر حضرات اس میں حصہ لیتے جیسے شبلی نعمانی، الطاف حسین حالی، مولانا نذیر احمد، نواب محسن الملک اور خواجہ غلام الثقلین قابل ذکر ہیں۔ ۵۸ء مذہبی پہلو "سرسید کے بارے میں مشہور ہے کہ وہ مذہب کے بارے میں اس قدر آزاد خیال یا روشن خیال ہو گئے تھے کہ وہ اسلام کی مذہبی ماہیت کو فراموش کر گئے تھے ان کے بارے میں یہ خیال اگرچہ غلط بھی نہیں ہے۔ سرسید کا اصل مقصد قوم کو ڈھارس دینا تھا اس کے لئے انہیں ہر قسم کا لٹریچر پڑھنا پڑا جب مغربی ادب پر سے ان کی نظر گزری تو ان کے عقائد ایمان بالغیب کی نسبت فطرت کی طرف زیادہ راغب ہوئے جس کی وضاحت انہوں نے اپنے مختلف لیکچروں میں کی ہے۔ سرسید کے خیال کے مطابق مختلف قدیم روایتی رسوم سوائے زیان اوقات اور کچھ نہیں۔ ان کے خیال میں یہ نذریں، نیازیں، منیس، پیر پرستی، عرس، قبر پرستی اور اسی قسم کے دوسرے اوہام سوائے خود فریبی کے اور کچھ بھی حیثیت نہیں رکھتے۔ سرسید نے انگریز کی حقیقت کو جاننے کے لئے انگریزی تعلیم سیکھنے کی تلقین کی۔ سرسید نے اس تحریک کو کامیاب بنانے کے لئے مختلف مذاہب کا تقابلی مطالعہ کیا تھا۔ سرسید کا براہ راست ذہنی مقابلہ عیسائیوں اور ہندوؤں سے تھا اور اس میں وہ سرخرو ہوئے۔ "۵۹ء ادبی پہلو" تحریک علی گڑھ نے جدید اردو ادب کا آغاز کیا ہے۔ سرسید نے قدیم طرزِ تحریر کو ترک کر کے ایک آسان طرزِ تحریر اپنایا۔ ترجمے کے کام کی زیادہ سے زیادہ حوصلہ افزائی کی گئی چنانچہ عمدہ انگریزی کتب کو اردو زبان میں ڈھالا گیا۔ ۱۸۶۳ء میں جس سائنٹفک سوسائٹی کا قیام عمل میں لایا گیا تھا اس کا اہتمام ہفت روزہ اخبار کی اشاعت کے انتظام سے کیا گیا۔ یہ اخبار "انسٹی ٹیوٹ گزٹ" کے نام سے ایک عرصہ دراز تک جاری رہا۔ اس تحریک کا اثر تھا کہ مولانا الطاف حسین حالی نے شاعری کی قدیم فرسودگیوں اور نقائص گن کر علیحدہ علیحدہ بتا دیئے۔ جدید شاعری کے اصول مرتب کئے۔ "۶۰ء معاشری پہلو" سر

سید نے جب غور سے دیکھا تو ملت اسلامیہ معاشرتی لحاظ سے بھی بد حالی و مفلسی کا بری طرح شکار تھی۔ سرسید نے علمی و ادبی سرگرمیوں کے ساتھ ساتھ مسلمانوں کے اجتماعات کا انعقاد شروع کر دیا۔ جس سے مسلمانوں کے ٹوٹے ہوئے حوصلے پھر سے بندھ گئے۔ مسلمانوں کو احساس ہو گیا کہ ابھی ان میں اپنے پاؤں پر کھڑے ہونے کی سکت باقی ہے یہ سکت اس وقت قوت میں بدلی جب مسلمانوں کو سرسید نے ہندوؤں سے علیحدہ معاشرتی وقار سے روشناس کرایا اور جدید ترین تقاضوں سے بننے کے لئے سائنس کی دنیا سے آگاہ کیا۔ اے سیاسی پہلو اس تحریک کا سب سے اہم پہلو سیاسی نوعیت کا ہے۔ سرسید کو انگریز سے نہ تو محبت تھی اور نہ ہی وہ انگریزی کلمچر کے دلدادہ تھے وہ اگر فرنگی کی زبان اور ثقافت کی حمایت کرتے تھے تو اس کا مقصد یہ تھا کہ انگریز کے تمدن سے براہ راست واقف ہو کر اور اس کی کمزوریوں سے آگاہ ہو کر ہی ہم اس کا مقابلہ کر سکتے ہیں جب تک انگریز کی حقیقت ہمارے سامنے نہیں آتی اس وقت تک اس رنگین صورت گھس کر بیٹھنے والے کو ہند سے نکالنا آسان نہیں۔ سات سمندر پار سے آئے ہوئے دشمن کو نکالنے کے لئے لازم تھا کہ اس کے مضمرات کو تلاش کر لیا جائے کیونکہ وہی مضمرات اس کی کمزوریوں کے مترادف ہوں گے۔ اس طرح انگریز کی حکومت کو ہندوستان سے ختم کرنے کے لئے سرسید یہ چاہتے تھے کہ ہمیں انگریز کی زبان و تہذیب سے مزین ہو کر ایک کاری حملہ کر دینا چاہیے تاکہ انگریز ہمیشہ کے لئے اس ملک کو ترک کر کے چلا جائے۔ سرسید احمد خاں ۱۸۷۶ء میں سرکاری ملازمت سے فارغ ہونے کے بعد ملک کی سیاست میں ایک رہنما کی حیثیت سے داخل ہوئے۔ ۱۸۷۸ء میں وائسرائے کی مجلس قانون ساز کے ممبر بنے اور ۹ سال تک اس ممبر شپ پر فائز رہے۔ اسمبلی کی رکنیت کے دوران انہوں نے بارہا اس امر پر زور دیا کہ مقامی حکومت کے خود اختیاری کے اداروں میں مسلمانوں کو علیحدہ نمائندگی حاصل ہونی چاہیے ایک دفعہ تو انہوں نے لکچر دیتے ہوئے واضح الفاظ میں بیان کر دیا کہ انتخابات کے ذریعے نمائندگی کے معنی ہیں کہ آبادی کی کثرت کو اپنے مفادات کی نمائندگی کا حق حاصل ہو۔ جب تک ہندوستان میں امتیاز مذہب

و نسل اور ذات پات کی غیر معاشی و سیاسی نظام میں ایک جزو کی حیثیت ختم نہیں ہو جاتی۔ جمہوریت کامیاب نہیں ہو سکتی۔ اکثریت اقلیت کی معاشی اور معاشرتی اساس کو پامال کر دے گی۔ ان حالات میں جمہوری اقدام ان اختلافات کو اور ہوا دے گا اور اس کے لئے عوام حکومت کو ذمہ دار ٹھہرائیں گے۔ سرسید کی یہ تقریر ان کے سیاسی خیالات کی تمام تر ترجمانی کا موجب ہے اور اسی تقریر کی بنا پر تحریک علی گڑھ کو سیاسی نوعیت کی عظمت حاصل ہوئی۔" ۶۳

مسلمانان نوں غدر توں بعد اگر کسے چیز نے حوصلہ دتا تے اوہ تحریک علی گڑھ سی۔ ایہہ کہنا مبالغہ نہیں ہووے گا کہ تحریک علی گڑھ نے ہندوستان دے مسلمانان نوں جیہڑے فنا تے مایوسی دی وادی ول بچے جا رہے سن تے جیہڑے پسماندگی دے کھوہ وچ ڈگ پئے سن جہاں دے حوصلے پست ہو چکے سن ایک وار فیر ایس قابل کر دتا کہ حالات دا ڈٹ کے مقابلہ کرن کیوں جے ایس تحریک دے دوران مسلمانان نوں واضح طور تے پتہ چل گیا سی کہ اوہناں دی خطہ زمین وچ اک دی بجائے دو دشمن سرگرم نیں۔ دوسرے لفظاں وچ ایہہ کیا جاسکدا اے کہ تحریک علی گڑھ مسلمانان دے لئی تحریک احیاء توں کم تر نہیں سی۔ حقیقت ایہہ وے کہ اگر سرسید احمد خاں جرات کولوں کم نہ لیدے تے اپنی قوم وچ مغربی علوم دی ترویج نہ کر دے تے ملت اسلامیہ ایس پسماندگی دے کھڈے وچوں کدے نہیں سی نکل سکدی۔ تاہم حالات نے دس دتا سی کہ انگریزی تعلیم نے ای فیر مسلمانان نوں جاہ تے منصب حاصل کرن دے قابل بنا دتا۔

۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی ہندوستان دی سیاسی حیاتی وچ اک بڑا اہم واقعہ سی جینے تاریخ دے دھارے دار رخ موڑ کے رکھ دتا۔ سیاست دے نال نال معاشرت، مذہب تے معیشت نوں وی کافی متاثر کیتا۔ ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی ناکام ہو گئی سی پر اپنے نال ای کمپنی دی حکومت نوں وی لے بیٹھی تے ہندوستان براہ راست برطانیہ دے ماتحت آ گیا۔

"سب سے بڑی سیاسی تبدیلی نومبر ۱۸۵۸ء کے ایکٹ کے ذریعے ظاہر ہوئی جسے انڈیا کونسل ایکٹ کے نام سے یاد کیا جاتا ہے۔ مخالفتوں کے باوجود برطانیہ کی پارلیمنٹ نے اسے منظور کر لیا اس ایکٹ کی رو سے مندرجہ ذیل امور طے پائے۔ پنجاب اور ہندوستان کی حکومت کو برطانیہ کے ماتحت کر دیا گیا۔ برطانوی کابینہ میں ایک نئے وزیر کا اضافہ کیا گیا جسے وزیر ہند کا نام دیا گیا۔ ہندوستان سے حاصل ہونے والی دولت کے خرچ کرنے کا اختیار وزیر ہند کو دیا گیا۔ گورنر جنرل کے عہدے کو وائسرائے کے عہدے میں بدل دیا گیا۔ ہندوستان کی تمام افواج براہ راست برطانیہ کے تاج کے ماتحت کر دی گئیں۔ برطانوی پارلیمنٹ کی

اجازت کے بغیر ہندوستان کے خزانے سے توسیعی عزائم کے لئے کوئی بھی رقم استعمال کرنے پر پابندی لگا دی گئی۔ ایسٹ انڈیا کمپنی کو ختم کر دیا گیا۔ وزیر ہند کو پندرہ ارکان پر مشتمل ایک کونسل بنانے کا اختیار دیا گیا۔ اعلان ۱۸۵۸ء میں مذہبی آزادی، شخصی آزادی، جان و مال کی حفاظت، دیسی راجاؤں کے ساتھ کئے گئے وعدوں کی پابندی اور ملازمتوں پر اہلیت کے مطابق تقرری کے بارے میں اعلان کیا گیا۔ ۶۳۔ پنجاب کے پہلے نائب گورنر سر جان کے بعد ۱۸۵۹ء میں سر رابرٹ ٹنگمری نائب گورنر مقرر ہوئے۔ ۱۰ جنوری ۱۸۶۵ء کو سر رابرٹ ٹنگمری کے استعفیٰ کے بعد سر ڈونلڈ میکلوڈ ان کی جگہ پنجاب کے حاکم بنے۔ میکلوڈ کے عہد میں چیف کورٹ کا قیام عمل میں آیا اور دوسرا بڑا کارنامہ پنجاب یونیورسٹی کالج کا وجود میں آنا ہے جو بعد میں ۱۸۸۲ء کو پنجاب یونیورسٹی کا روپ دھار گیا۔ سر جان لارنس کے عہد میں ہی پنجاب میں ریلوں، نہروں اور سڑکوں کا نظام وجود میں آچکا تھا اور اب آہستہ آہستہ یہ جال پورے پنجاب میں پھیل رہا تھا پنجاب کی معاشی حالت دن بدن سدھرنے لگ پڑی۔ اور نہروں کے ذریعے کاشت کاری ہونے لگ پڑی۔ ذرائع آمد و رفت کی بہتری کے ساتھ ہی منڈیوں میں مال جانے لگ پڑا۔ نئی نئی منڈیاں آباد اور شہر بننے لگے۔ ۶۴۔ ۱۸۸۲ء میں سر چارلس آٹکینسن پنجاب کے نائب گورنر مقرر ہوئے۔ آٹکینسن کے عہد میں پنجاب کے رہنے والوں کو اعلیٰ سروس میں نمائندگی کا حق ملا۔ پنجاب پبلک سروس کمیشن نے کام شروع کیا ان کے عہد میں ہی پنجاب پبلک لائبریری وجود میں آئی۔ ۱۸۸۷ء سر جیمز براڈ وڈ لائل پنجاب کے لیفٹیننٹ گورنر مقرر ہوئے لاہور کے عجائب گھر کا قیام بھی اسی دور میں عمل میں آیا۔ ۶۵۔

انڈین کونسل ۱۸۵۸ء دے بعد دو جانڈین کونسل ایکٹ ۱۸۶۱ء منظور ہو یا جیہدے وچ وائسرائے دے اختیاراں وچ اضافہ کر دتا گیا سی۔ ایدھے علاوہ کجھ صوبیاں نوں قانون سازی داکم کرن دی اجازت دتی گئی لیکن ایس ایکٹ داتعلق پنجاب نال نہیں سی۔ ۱۸۹۲ء وچ وی ایسے طراں دا ایکٹ پاس کیتا گیا جیہداناں انڈین کونسل ایکٹ رکھیا گیا ایس ایکٹ دی روتوں:-

پنجاب میں ایک کونسل بنا دی گئی جس کو یہ حق حاصل تھا کہ قانون سازی میں مدد دے۔

— قانون سازی کے دوران کسی رکن کو کسی بل کی مخالفت یا تنقید کرنے کی اجازت نہیں تھی۔ اس ایکٹ کے تحت اس پابندی کو ختم کر دیا گیا۔

— عوام کی نمائندگی کے لئے انتخابات کا انتظام کیا گیا۔
— وائسرائے اس قانون کو منسوخ کر سکتا تھا، جسے کونسل منسوخ کرنے کی سفارش کرے تاکہ قانون سازی کا کام معمول کے مطابق ہوتا رہے۔

— کونسل کو اختیار دیا گیا کہ وہ وزیر ہند کی منظوری کے بعد وائسرائے سے تصدیق کروا کر اپنے افراد میں اضافہ کر سکے۔ اس ایکٹ کے بعد پنجاب کے لوگ آہنی انداز میں اپنی منزل کے راستوں کو متعین کرنے لگے۔ ۶۶

بھانویں ایبہ ایکٹ کے طراں وی جمہوری نہیں سی لیکن ایس توں ایہناں فائدہ ضرور ہو یا کہ ملکی آئین دے ارتقا وچ ایبہ اک ہوو قدم بنیا کیوں جے ایہدے وچ انتخاب دے اصول نوں تسلیم کر کے آئندہ لئی جمہوریت دیاں راہواں نوں پدھرا کیتا گیا سی۔

ایبہ دور سیاسی طور تے ابتری دا دور سی۔ حاکم اقتدار دے نشے وچ مست سن مقامی افسر من مانیاں کر دے سن تے لٹ کھسٹ نوں اپنا شعار بنایا ہو یا سی۔ بھانویں انگریز نے پنجاب دے مختلف ضلعیاں وچ لوکل باڈیز قائم کردتیاں سن تے ہندوستانی باشندے ضلع دی سطح توں لیکے وائسرائے کونسل تیکر جا پڑے سن پر ایبہ سارے انگریزاں دے مفادات دے رکھوالے سن۔ ایس پاروں ہندوستان دے مختلف قصبیاں وچ بوہت ساریاں سیاسی تے نیم سیاسی تنظیمیں عام لوکاں دے دکھاں درداں نوں اعلیٰ حاکماں تیکر اپڑان لئی وجود وچ آئیاں انڈین سول سروسز وچ بے قاعدگیاں تے دھاندلیاں، پریس ایکٹ تے آرمر ایکٹ دے خلاف رد عمل، البرٹ بل (۱۸۸۳ء) دے ذریعے نسلی امتیاز تے نفرت دی وجہ نال سیاسی بیداری پیدا ہو گئی تے قومی سطح تے سیاسی جدوجہد دائم بھج گیا۔ ایبہ حال ویکھ کے اک ریٹائرڈ سویلین آکٹوویں ہیوم نے ہندواں دیاں متعصب تے مذہب پرست، انتہا پسند جماعتاں دیاں لگاماں نوں آئینی جدوجہد ول موڑن دا چارہ کیتا تے بغاوت دے اندیشے نوں ختم کرن لئی اک منصوبہ بنایا جیہدے وچ ہندوستانی لیڈراں دی مرضی نال انڈین نیشنل کانگریس دا قیام ۱۸۸۵ء ۶۷ نوں عمل وچ آیا۔

ابتداء وچ ایبہ دے صرف دو مسلمان ممبر سن، بعد وچ ہور وی کجھ مسلمان ایبہ دے وچ شریک ہو گئے۔ پر کانگریس کدے وی مسلم مفادات دا تحفظ نہ کر سکی تے اوہ اک خالص ہندو جماعت داروپ وٹاندی گئی۔ مسلمان مفکراں تے خاص طور تے سر سید احمد خاں نے لفظ "نیشنل" نوں اک فریب قرار دتا کیوں جے ہندوستان وچ اک قوم نہیں کئی قوماں آباد سن تے مسلمان سب توں وکھری تہذیب دی حامل قوم سی۔ پھیر ایس کانگریس دیاں امنگاں، سدھراں تے لوڑاں کیوں اک

ہوسکدیاں سن۔ ۱۸۸۹ء وچ بوہت سارے مسلمان اکابرین کانگریس دی مذہبی پالیسی، ناپاک ارادیاں، شاطرانہ چالاں توں تنگ آ کے کانگریس چھڈ گئے۔

"۱۸۹۸ء میں سرسید احمد خاں وفات پا گئے۔ ۶۸ علیگزہ کی ذمہ داری نواب محسن الملک کے اوپر آ پڑی۔ انہوں نے ۱۹۰۰ء میں علیگزہ نمائندہ مسلمان رہنماؤں کا ایک اجلاس منعقد کیا۔ ۶۹-۱۹۰۱ء میں لکھنؤ میں اجلاس طلب کیا جو کہ مسلمانوں کی سیاسی تحریک اور تنظیم کی طرف پہلا قدم تھا۔ ۷۰۔ مسلمان رہنماؤں نے محسوس کیا کہ مسلمانوں کی جداگانہ حیثیت کا تعین انتظامی اور سیاسی معاملوں میں ہر سطح پر ضروری ہے۔ چنانچہ ۱۹۰۶ء میں نئے وائسرائے لارڈ منٹو سے شملہ میں ایک مسلمان نمائندہ وفد ملا اور شملہ میں ایک علیحدہ مسلم سیاسی جماعت کی تشکیل کے لئے صلاح مشورے کئے اور آخر کار محمدن ایجوکیشنل کانفرنس کے اختتام پر ۳۰ دسمبر ۱۹۰۶ء کو ہندوستان بھر کے نمائندہ مسلمان رہنماؤں کا اجلاس ڈھاکہ میں ہوا اور ایک سیاسی تنظیم کا قیام عمل میں لایا گیا جس کا نام آل انڈیا مسلم لیگ رکھا گیا۔" ۷۱

مایوسی، ذہنی پستی تے پراگندگی دے ہنیرے دور ہون توں بعد اخیر ہندوستان دے مسلماناں وچ اک حوصلہ مند تے عزم والی حرکت پیدا ہوئی جیہد اوڈا مقصد وکھو کہ قوماں دے ایس دیس وچ اپنی قومی ہوند نوں تسلیم کروانا سی۔ اپنے حق دی پہچان کرنا تے اپنے مفادات نوں اپنے چنگے مستقبل نال جوڑنا تے اپنے وکھرے قومی تشخص نوں دو جیاں کولوں منوانا سی۔ سرسید دی علیگزہ دی تحریک تے اوہدی کامیابی دی وڈی وجہ تے بنیاد ایہو دو قوماں دا احساس سی۔ ایس احساس نے کانگریس توں وکھریاں ہو کے اک علیحدہ مسلم جماعت دی تشکیل وچ اہم کردار ادا کیتا تے ایہو قومی نظریے دا احساس اکھڑ کے مسلماناں دے دلاں تے ذہناں وچ رچ بس گیا تے پھیر ایہو نظریہ اگانہ چل کے تحریک پاکستان، جدوجہد پاکستان تے حصول پاکستان دی اساس بنیا۔

سماجی صورتحال

کسے وی علاقے دی سماجی صورتحال نوں اسیں خطے دی سیاسی صورتحال توں بوہتا دکھ کر کے نہیں دیکھ سکدے۔ جیویں جیویں سیاسی تبدیلیاں رونما ہوندیاں رہندیاں نیں انجے ای نہ صرف سماجی تے معاشرتی تبدیلیاں نویں روپ وٹاندیاں نیں سگوں ایہناں دے نال ای معاشی تے مذہبی صورت وچ وی بڑیاں واضح تبدیلیاں ہوندیاں نیں۔ ایس عہد دی سیاسی صورتحال دا اک اجمالی خاکہ اسیں پچھلے صفحیاں اُتے پیش کر آئے آں جتھوں پنجاب دی سماجی صورتحال دا نقشہ اگھر کے سامنے آندا اے۔ استھے اسیں مختصر اکھراں وچ پنجاب دی سماجی صورتحال دا ویرا پیش کرنے آں۔

پنجاب، پنجاب پانیاں دی بھومیں جیہدے اُتے پنج دریا ہتھ دیاں لکیراں وانگوں کھلے ہوئے نیں تے اوہناں دی لیاندی ہوئی بھوری مٹی تے پانی نے ایس دھرتی نوں ات دا زرخیز بنا دتا ہے۔ ایہہ زمین صدیاں دی انسانی رہتل بہتل ادب تے ثقافت دا عظیم الشان پنگھوڑہ اے۔ کائنات دی تاریخ دے ورقیاں اُتے اپنی ہوند نوں قائم رکھن لئی ایہہ دھرتی کئی امتحاناں وچوں لنگھی ایسے لئی ایہدے دریاواں دا پانی ایہدے پہاڑاں دیاں چوٹیاں، ہیلیاں دے رکھ، میداناں دی مٹی تے چٹاناں دیاں نوکاں اج وی ہزاراں سالاں دی انسانی تے سماجی تاریخ نوں اپنے اندر سمیٹی بیٹھے نیں۔ ایس سرزمین دے تاریخی پچھوڑ دیاں نشانیاں بڑے لمے چرتوں تحقیق لئی دکشی تے دلچسپی دا سامان تے سرمایہ نیں۔ ہر پہ دے کھنڈر ملکی تے غیر ملکی سیاحاں نوں اپنی عظمت تے وڈیائی دیاں داستاناں سنا کے حیرت زدہ کر دیندے نیں۔

پنجاب دی دھرتی نوں جنوبی ایشیا تے جنوب مشرقی ایشیا دی تاریخ وچ ای نہیں سگوں دنیا دی تاریخ وچ اک وکھری تے نویکلی تھاں حاصل اے۔ دوجیاں مکاں تے علاقیاں دے مقابلے تے ایس خطے دی تاریخ بڑی قدیم تے مسلسل اے۔ تے اپنے اندروں سونیاں انسانی، تہذیبی، ثقافتی تے سماجی حقیقتاں نوں لکائی بیٹھی اے۔ بشریات دے علم دے سیانیاں نے ایس خطے نوں قدیم ترین انسان دا مسکن قرار دتا اے۔ پاکستان دے مشہور ماہر لسانیات جناب عین الحق فرید کوٹی نے اپنے اک مضمون "پنجاب میں فن و ثقافت کے ابتدائی نقوش" وچ ایس گل دی دس پائی اے کہ:-

"پنجاب کے پہاڑی علاقوں میں سے قدیم انسان نما بندر (Ape-man) کے

آثار برآمد ہوئے ہیں ماہرین نے انہیں "پنجاب ڈرائیو پیٹھس کس (Punjab

Drayopithecus) کا نام دیا ہے اور یہ کوئی ڈیڑھ کروڑ سال پرانے شمار کئے

جاتے ہیں۔" ۷۲

اپنے ایس مضمون وچ ای فاضل لکھاری نے دیس پنجاب دی کدی نہ رکن والی گردش نوں پنج لکھ سال پہلاں

دے پہلے برفانی سے دے عہد وچ لیا کھڑا کیتا تے پوٹھو ہار دے علاقے وچ انسان دی ارتقائی شکل تے اوہدے شکاریات بارے بیان کیتا اے۔ تے فاضل مضمون نگار نے دسیا اے کہ مہذب انسان دا پہلا گھروں پنجاب دی سرزمین ای سی۔ ایس مضمون وچ فرماندے نیں:-

" کئی ایک مقتدر محققین کا دعویٰ ہے کہ حقیقی انسان سب سے پہلے پانچ دریاؤں کی سرزمین میں ہی ارتقاء کی موجودہ منزل تک پہنچا۔ مشہور تاریخ دان ڈاکٹر رادھا کمود مکرجی نے ۱۹۴۰ء میں لاہور کے مقام پر منعقد ہونے والی مجلس تاریخ کے اجلاس میں اپنے صدارتی خطبہ میں ماہر طبقات مسٹر بیرل (Barrell) کے حوالہ سے بیان کیا کہ تیسرے ارضیاتی دور کے اواخر (تقریباً ڈیڑھ کروڑ سال پہلے) میں انسان اور ہمالہ ایک ساتھ اس خطے میں نمودار ہوئے۔ " ۳۷

ایہہ بحث لمی ہو جاوے گی نالے براہ راست ساڈے موضوع نال ایہہ اکوئی لما چوڑا واسطہ دی نہیں استھہ مقصد ایہہ سی کہ ایس خطے دی قدامت بارے کجھ اجمالی جیہا خاکہ سامنے آ جاوے۔ کیوں جے پنجاب دے مڈھ قدیم دے سماج دے ایہہ پہلے پہلے نقش نیں جیہناں نے بعد وچ آون والیاں سماجی تے تہذیبی قدراں تے روایاں نوں تاریخ دے ہر دور وچ متاثر کیتا۔ سواں دی وادی دے نیڑے تیرے کیمل پور (انک) دے علاقے وچ لہسن والیاں چٹناں اتے کئی دنگی دیاں مورتاں ملیاں نیں۔ جیہناں وچ بندے نوں ہاتھیاں، گھوڑیاں، دندان تے مجھاں اُتے سوار دکھایا گیا اے۔ اپنے ایسے مضمون وچ عین الحق فرید کوئی ایس خطے وچ مڈھ قدیم دے سماج دی بنیاد تے اوہدے ارتقاء بارے فرماندے نیں:-

" بہر حال ان نقوش کی عمر کتنی بھی کیوں نہ ہو۔ لیکن ایک بات یقینی ہے کہ زمین کے ایک حصہ پر انسان کے اپنے احساسات و جذبات کا قلم کے ذریعے اظہار کرنے کا یہ پہلا قدم ہے۔ اس عہد کے قدیم انسان نے ان نقوش کی مدد سے نہ صرف اپنے ماحول کی عکاسی کی ہے بلکہ اپنے معاشرے کے مختلف پہلوؤں کی تصویر بھی کھینچ دی ہے۔ ایک لحاظ سے چٹانوں پر کندہ ان تصاویر کو پنجاب کی ثقافت کا نقش اولین قرار دیا جاسکتا ہے۔ " ۳۸

پنجاب دی ایہہ بھوری مٹی ون سونیاں قوماں، تہذیبیاں، تہذیبیں، مذہباں تے سماجاں دا مسکن بنی رہی۔ مڈھ قدیم تون لیکے گلشیر دور تیکر کدے پنجاب اُتے "منڈا" قبیلے قابض رہے تے کدی "کول" اتھہ ڈیرے جمائی دسدے نیں۔ تے کدی دراوڑی تہذیب دے چرچے رہے۔ انجی ای آریا آئے تے ہر شے نوں اپنی تہذیب، زبان تے ثقافت وچ

رنگدے گئے۔ کدی یونانیاں، کدی مصریاں، کدی ایرانیاں تے ساسانیاں دے گھوڑیاں دے سماں نال ایہدی مٹی اڈ دی رہی۔ تے کدی افغانیاں تے تاتاریاں نے لہنوں اپنا نشانہ بنایا۔ پھیر تاریخ اپنے ور قے تھل دی جاندی اے تے ایہہ زمین عرب وچوں اٹھن والیاں اسلام دیاں نورانی کرناں نال منور نظر آؤندی اے تے فیر تاریخ نے تکیا کہ پہلی واری مشرق توں فرنگیاں سارے ہندوستان اُتے قبضے توں بعد ۱۸۴۹ء نوں پورے پنجاب اُتے وی قبضہ کر لیا۔

جیویں جیویں سیاسی تے مذہبی قوماں اتھھے قابض رہیاں یاں جیہناں جیہناں قوماں نے ایس خطے نوں اپنا وطن بنایا اوہے اوہے طرح ایہدیاں سماجی کیفیتاں وی بدل دیاں رہیاں۔ بے شمار قوماں دا گہوارہ ہون کارن اتھھے کسے اک سماجی اکائی دا ہونا ناممکن اے۔ ایہہ علاقہ سماجی قدراں تے تہذیبی رویاں دی اک سانجھی ڈھیری اے جیہدے وچ ون سونیاں رسماں تے ریتاں دا اکٹھ ہو گیا اے۔

پنجاب دیاں گزردیاں صدیاں دی سماجی تاریخ ول نظر پائیے تے اوہناں وچ کدھرے وی کوئی پکی پیڑھی بنیاد اُتے اسریا سماج نظریں نہیں آوندا۔ ایہہ دھرتی ہمیش توں باہر لے حملہ آوراں دی آماجگاہ رہی۔ ایہدی حدوں ودھی زرخیزی، شادابی تے خوشحالی ایہدی غلامی دی وجہ بندی رہی۔ ہر صدی نے آون والی صدی نوں ورثے وچ جے کجھ دتا وی تے اوہ خون تے آگ، نفرت تے کدورت، ظلم تے تشدد، نفسا نفسی تے افراتفری، اخلاقی تے سماجی قدراں دی ٹٹ بھج، اقتصادی تے معاشی بدحالی، دکھاں تے درداں دے پہاڑ، بھکھ تے تنگ تے ہنجواواں ہاواں دے ہارسن جیہڑے جی آیاں نوں آکھدیاں ہونیاں پائے۔ کسے خاص عہد دی سماجی صورتحال نوں قائم ہون، وگڑن تے نویں سرے نویاں سانچیاں وچ ڈھلن لئی چند اک ورھے کافی نہیں ہوندے جیہڑیاں آج دیاں سماجی قدراں بن دیاں پیاں نیں اوہناں دے اثر مستقبل دے پنجابہر سو سالوں تیکر جا کھلن گے۔ ایس کر کے ایس ایس سماجی کیفیت نوں انگریزاں دے عروج دے دور توں شروع کراں گے۔

حافظ محمد بن بارک اللہ دا دور برطانوی اقتدار دے عروج دا زمانہ سی۔ جدوں اک تجارتی کمپنی جیہڑی کہ برٹش ایسٹ انڈیا کمپنی دے ناں توں ۱۶۰۰ء وچ قائم ہوئی تے برصغیر وچ آہستہ آہستہ اپنی سیاست کاری، چالاکی، موقع پرستی تے دھوکہ دہی نال بالآخر ۱۷۵۷ء وچ کجھ علاقیاں اُتے قبضہ کر کے حکومت کرن لگی تے فیر ہولی ہولی اتھھے دے حکمراناں دیاں بے وقوفیاں تے نااہلیاں توں فائدہ چک کے پورے برصغیر اُتے قابض ہو گئی تے فیر دو صدیاں تیکر ایس خطے دی سیاہ تے سفید مالک بنی رہی۔ ایس کمپنی نے اتھھے دے لوکاں دے مذہب، معاشرت، تہذیب تے تمدن توں لیکے زندگی دے ہر گوشے اتر اثر پایا۔ نہایت مختصر طور تے اوس زمانے دے سماجی رجحانات دا نقشہ پیش کراں گے۔

انگریزی عہد توں پہلاں مسلم معاشرے دے کیہہ رجحان سن۔ اوہنوں جان لینا ضروری اے تاں جے برطانوی دور اقتدار دے مسلم معاشرے اُتے اثرات دا صحیح اندازہ ہو سکے۔ مسلم معاشرے اُتے فرنگی دور دے اثرات تے نتائج دا

جائزہ لین لئی سائنوں تاریخ دے بند بوہیاں نوں کھولنا ہووے گا۔

انگریزی عہد توں پہلاں ہندوستان وچ رہن والے لوکاں دی اخلاقی تے سماجی حالت کی سی، انگریزی عہد وچ لوکاں دے حالات تے معاملات دی کیہ صورت ہووے گی ایس بارے مولانا حسین احمد مدنی لکھدے نیں:-

"اس زمانے میں عام طور پر ہندوستانیوں میں مہمان نوازی، انسانی ہمدردی غرباء اور مصیبت زدگان پر شفقت اور رحم، عہد و پیمان کا تحفظ اور پابندی، خدا ترسی اور سچائی، امانت داری اور سخاوت و فاداری اور جفا کشی، چستی اور بیداری، شجاعت اور مردانگی وغیرہ اوصاف جمیلہ بڑے پیمانے پر پائے جاتے تھے۔ سچ بولنا تو اس قدر ضروری سمجھا جاتا تھا کہ جرائم پیشہ اشخاص بھی اس کے بہت زیادہ پابند ہوتے تھے۔ تجارتی کھاتوں کی وہ حرمت تھی کہ کسی تنازعہ لین دین کے بارے میں ان کا پیش ہو جانا عدالت کے نزدیک ناقابل تردید شہادت سمجھا جاتا تھا۔" ۵۷

پروفیسر سید سلیم صاحب اک انگریز سیاح دی رائے نوں نقل کردے نیں:-

"مذہب اور اخلاق کے معاملے میں ہندوستانی ایسے ہیں کہ ان کو دیکھ کر یورپ کے مسیحی شرمائیں، قتل اور خون ریزی اور زنا کاری پر سخت سزائیں دی جاتی ہیں ان سزاؤں سے شہزادے اور شہزادیاں تک مستثنیٰ نہیں۔ اگرچہ بت پرستی (ہندو) خدائے واحد و برحق کے حقیقی علم سے ناواقف ہیں۔ ان میں بھی زنا کاری شاذ و نادر ہوتی ہے۔ شادی شدہ اپنی بیویوں سے بے وفائی نہیں کرتے۔ لواطت (ہم جنس پرستی) کا وہ نام نہیں جانتے۔ ان کی شادیاں اوائل عمر میں ہو جاتی ہیں۔ وہ ان بدیوں میں نہیں پڑتے۔" ۶۷

"انہوں نے ایک مدت تک بادشاہی نظام کے تحت زندگی گزاری ہے جو پوری طرح اسلامی نظام نہیں تھا مگر اس میں پھر بھی اسلامی قانون رائج تھا اور عام لوگوں کی تعلیم و تربیت کا کام علماء اور صوفیاء انجام دیتے تھے۔ اس وجہ سے اگرچہ وہ معاشرہ اس درجہ کا تو نہیں تھا جس درجہ رسول اللہ ﷺ اور خلفاء راشدین کے زمانے میں تھا لیکن اس کے باوجود نہ لوگوں کی عام حالت اتنی بگڑی تھی جتنی بعد میں بگڑی اور نہ لوگ اسلام کے علم سے اس قدر بے بہرہ تھے جس قدر بعد میں ہوئے۔ شراب نوشی مسلمانوں میں ناپید تھی۔ لوگ گناہ کرتے تھے مگر اعلانیہ بے

باکی کے ساتھ نہ کرتے تھے۔ اٹھارویں صدی کے وسط میں جب انگریزی حکومت اول بنگال میں قائم ہوئی۔ چوری وہاں ناپید تھی۔ چور کا ہاتھ کاٹ دیا جاتا تھا۔ مسلمانوں سے جھوٹ کی کوئی توقع نہیں کرتا تھا کہ عدالت میں جا کر کوئی مسلمان جھوٹی گواہی دے گا۔ مسلمانوں کی عام آبادی لکھی پڑھی تھی بلکہ تقریباً سو فیصد خواندہ تھی۔ یہ اٹھارویں صدی کے آخر تک ہماری حالت تھی۔ "۷۷

"ہر شخص میں مہمان نوازی اور خیرات کرنے کا جذبہ موجود ہو اور سب سے زیادہ یہ کہ صنف نازک پر پورا اعتماد کیا جاتا ہو۔ اس کی عزت، عصمت، عفت کا لحاظ رکھا جاتا ہو۔ یہ ایسے اوصاف ہیں جن کے ہوتے ہوئے ہم اس قوم کو غیر مہذب اور غیر متہذبن نہیں کہہ سکتے۔ ایسی صفات کی موجودگی میں ہندوستان کو یورپی اقوام سے کسی طرح کمتر قرار نہیں دیا جاسکتا۔ اگر انگلستان اور ہندوستان کے درمیان تہذیب و تمدن کی تجارت کی جائے تو مجھے کامل یقین ہے کہ ہندوستان سے تمدن کی جو کچھ درآمد انگلستان میں ہوگی اس سے انگریزوں کو بہت فائدہ پہنچے گا۔" ۷۸

ایہناں عبارتوں میں انگریزی عہد توں پہلاں مسلماناں دی سماجی تے اخلاقی حالت دا بخوبی اندازہ ہو جاندا اے جتھوں تیک سیاسی، معاشی حالت دا تعلق اے۔ ایہدے بارے وچ مختصر ایہہ کہیا جاسکدا اے کہ انگریزاں توں پہلاں چونکہ خود مسلماناں دی حکومت سی لہذا سارے سرکاری عہدیاں اُتے مسلماناں نوں خاطر خواہ سرکاری ملازمتاں حاصل سن۔ جیہں دن برطانوی سامراج نے ہندوستان وچ قدم رکھیا او سے دن توں ایہہ مستقل پالیسی رہی اے کہ مسلماناں نوں ہر لحاظ نال کمزور کیتا جائے۔ سیاسی تے سماجی طور تے مسلماناں دا زور توڑیا جاوے ایس مقصد دے لئی مسلمان ریاستاں نوں ختم کیتا گیا تے ایس نظام عدل تے قانون نوں بدلایا گیا۔ جیہڑا صدیاں توں اچھے قائم سی ایسے غرض دے لئی مملکت دے انتظام دے تقریباً ہر شعبے وچ ایہیہاں تدبیراں اختیار کیتیاں گئیاں جہاں دا مقصد ایہہ سی کہ مسلماناں نوں مذہبی، سماجی، سیاسی تے معاشی حیثیت دے نال تباہ تے برباد کر دتا جاوے۔ تے اوہناں اُتے رزق دے دروازے بند کر دتے جان۔ مغربی تاجر خود غرض سن۔ اوہناں دی تجارت دھونس تے دھاندلی دی تجارت سی۔ اندرون ملک اوہناں نے اجارہ داریاں تے ٹھیکیداریاں قائم کر رکھیاں سن۔ سمندری حد اں وچ کوئی شخص اوہناں دی اجازت دے بغیر جہاز رانی نہیں کر سکدا سی۔ اوہناں دا مقصد صرف دولت سمیٹنا سی۔ اوہناں نے ملک دا حدوں ودھ استحصال کیتا تے ہر چیز جیہڑی ہتھ لگی انگلستان لے گئے۔

برطانوی حکومت توں پہلاں مختلف مسلمان حکمراناں نے عوام الناس دی تعلیم تے ترقی دے لئی تعلیمی ادارے تے

زمیناں وقف کر رکھیاں سن۔ انگریز اس نے مسلماناں نوں تعلیمی، سیاسی تے سماجی طور تے برباد کرن لئی ایہناں وقف شدہ املاک تے جاگیراں نوں ضبط کر لیا۔ ایس ضمن وچ سرسید احمد خاں لکھدے نیں:-

"مسلمان حکمران، فوجیوں کو انعام و کرام کے طور پر اور مدارس و خانقاہوں کو تعلیم کے لئے زمینیں الاٹ کرتے تھے۔ یہ جاگیریں اور صدیوں سے الاٹ شدہ زمینیں انگریز حکومت نے ضبط کر لیں اور ان جاگیروں اور زمینوں سے وابستہ ہزاروں لوگ نان شبینہ کے محتاج ہو گئے" ۹۰

"اسلامی نظام تعلیم کو ختم کرنے کے لئے انگریزوں نے صرف بنگال کے اندر جو مسلمانوں کے اوقاف ضبط کیے تو صرف ان کی آمدنی کا اسی ہزار روپیہ سالانہ دوسری قوموں کی تعلیم پر صرف ہوتا تھا۔" ۹۰

ایس دی وجہ توں پورے ہندوستان دے اوقاف دی ضبطی دا جیہڑا نقصان مسلماناں دے اداریاں نوں ہو یا ایس دا اندازہ لایا جاسکدا اے۔

سید محمد سلیم لکھدے نیں:-

"جب انگریز ہندوستان آئے تو مسلمان یہاں کے اعلیٰ تعلیم یافتہ اور مہذب قوم تھے مسلمانوں میں معیار تعلیم بہت بلند تھا اور خواندگی کا دائرہ بہت وسیع تھا۔ ہزاروں علماء اور مشائخ شعبہ تعلیم سے وابستہ تھے۔ کمپنی کی حکومت نے اس سرچشمہ کو ختم کرنے اور خشک کرنے کی سکیم بنائی۔ ۱۸۱۸ء میں لارڈ ویلزلے نے قانون بازیافت نافذ کر کے اوقاف، معافیوں اور لاجراج زمینوں کو بحق ہرکار ضبط کر لیا۔" ۹۱

حکومت دے ایس قدم توں شعبہ تعلیم دے مالی سوتے خشک ہو گئے۔ سارے دینی مدرسے سکے ہوئے پتیاں دی طراں ڈگ پئے۔ نظام تعلیم دی تباہی دے نال ضمنی نتیجہ ایہہ وی نکلیا کہ علماء تے مشائخ دے ہزاراں خاندان جیہڑے صدیاں توں ایس شغل توں منسلک سن اوہ بے روزگاری دا شکار ہو گئے۔ ایہناں دینی مدرسیاں دی تعداد ملک وچ ہزاراں سی۔ کیوں جے دہلی دے سلطان تے مغل حکمراناں نے دینی مدرسیاں وچ خصوصی دلچسپی لئی۔ قومی کمیٹی برائے دینی مدارس دی رپورٹ وچ ایہہ ذکر کجھ انج کیا گیا اے:-

"دینی مدارس سے مسلمان سلاطین کی دلچسپی اور شغف کا اندازہ ایک مصری کی درج ذیل تحریر سے لگتا ہے کہ "صرف ہندوستان کے پایہ تخت دہلی میں اس وقت ایک

ہزار مدرسے تھے جن میں ایک شافعیوں کا اور باقی سب حنفیوں کے تھے۔ "۸۲

" طفیل منگلوری کے مطابق انگریزی حکمت عملی سے عربی مدارس رفتہ رفتہ برباد ہو

گئے حتیٰ کہ ۱۸۵۷ء کے ہنگامہ نے تقریباً ان کا خاتمہ کر دیا۔ " ۸۳

۱۸۳۵ء وچ لارڈ میکالے نے اپنی تعلیمی اسکیم نافذ کیتی تے عربی تے فارسی دی تعلیم اُکا ختم کر دتی ایس اک ضرب نال مسلماناں دی نویں نسل نوں اوہناں دے دین، شاندار ماضی تے برادر مسلمان ماکاں توں وکھ کر کے رکھ دتا۔ ایس طرح اوہناں دے تے اوہناں دے شاندار ماضی دے درمیان اک تعطل پیدا ہو گیا۔ مسلمان اپنے اسلاف دے کارنامیاں توں بے خبر ہو گئے۔ میکالے نے ایہہ وی تجویز پیش کیتی سی کہ ہندوستان وچوں عربی رسم الخط ختم کر دتا جاوے۔ ایس دی جگہ رومن رسم الخط رائج کیتا جاوے لیکن ایس گل وچ حکومت نوں کامیابی نہ ہو سکی۔

" قومی کمیٹی برائے دینی مدارس کی رپورٹ کے مطابق ۱۸۳۳ء میں عدالتوں سے فارسی کو خارج کیا گیا اور ۱۸۴۹ء سے حکومت کی پالیسی میں واضح تبدیلی پیدا ہوئی۔ ملازمتوں میں انگریزی دان امیدواروں کو ترجیح دی جانے لگی۔ نئی تعلیمی پالیسی کی غرض و غایت بھی یہی تھی کہ مغربی علوم و افکار کے ذریعے ہندوستان میں مغربی تہذیب و تمدن کو ترقی دی جائے۔ " ۸۴

انگریز عمل داری توں پہلاں بنگال وچ اسی ہزار مدرسے سن۔ ایس طراں چار سو آدمیاں دی آبادی دے لئی اوسطاً اک مدرسہ ہوندا سی مگر انگریزاں نوں ایہہ خطرہ سی کہ اگر تعلیم یافتہ لوکاں دی کثرت ہندوستان وچ رہی تے اوہ ساڈی حکومت نوں فنا کر دین گے۔ ایس لئی اوہناں نے درس گاہواں نوں ملیا میٹ تے تعلیم نوں نیست و نابود کر دتا تے ساریاں موقوفہ زمیناں نوں ۱۸۳۸ء نوں سرکاری قبضہ وچ لے لیا۔

تھوڑے ای عرصہ وچ جدوں درس گاہواں مٹ گئیاں تے اوہناں دی جگہ دوسرے اسکول تے کالج وغیرہ قائم نہ کیتے گئے تے پرانے تعلیم یافتہ لوک آہستہ آہستہ وفات پا گئے تے چاروں پاسے ہندوستان وچ جہالت تے نادانی دا دور دورہ ہو گیا چنانچہ ۱۸۲۳ء وچ آرنہیل انفسٹن تے آرنہیل ایف وارڈن نے اک متفقہ یادداشت گورنمنٹ نوں پیش کیتی:-

" انصاف یہ ہے کہ ہم نے دیسیوں کی ذہانت کے چشمے خشک کر دیئے۔ ہماری فتوحات کی نوعیت ایسی ہے کہ اس نے نہ صرف ان کی عملی ترقی کی ہمت افزائی کے تمام ذرائع کو ہٹا لیا ہے بلکہ حالت یہ ہے کہ قوم کے اصل علوم بھی گم ہو جانے اور پہلے لوگوں کی ذہانت کی پیداوار فراموش ہو جانے کا اندیشہ ہے۔ اس الزام کو دور کرنے کے لئے کچھ کرنا چاہیے۔ " ۸۵

وائسرائے ہند دی تعلیمی سفارش دے بعد کمپنی نے ۱۸۱۱ء وچ اک کمیٹی قائم کیتی جیہدے روبرو وڈے وڈے انگریزاں نے شہادتیاں پیش کیتیاں۔ اس کمیٹی دی سفارش اُتے پارلیمنٹ وچ اک قانون پاس کیتا گیا جیہدے وچ سب توں پہلی وار ہندوستانیاں نوں تعلیم دین دا مسئلہ باقاعدہ پاس ہویا تے تعلیم دے لئی اک لکھ روپیہ سالانہ منظور ہویا۔ ایس قانون دی بنیاد اُتے ۱۸۱۴ء وچ کمپنی دے ڈائریکٹر ولوں گورنر جنرل ہند دے ناں اک مراسلہ جاری ہویا ایہدے وچ درج سی کہ سنسکرت دی سرپرستی کیتی جاوے تے ہندواں دے علوم دی حفاظت کیتی جاوے۔ ایہہ اک لکھ روپیہ سالانہ دی رقم سی جیہڑی کمپنی نے اپنی عملداری شروع ہون دے پنجہ سال بعد تعلیم عامہ لئی منظور کیتی لیکن وقت دے حاکماں نے دس سال تک ایس رقم نوں استعمال نہ کیتا لہذا ۱۸۲۳ء وچ انفسٹن تے ایف وارڈن دیاں یادداشتاں دے نتیجے وچ ایہہ رقم استعمال کیتی گئی لیکن ایہہ قانون پاس ہون دے بعد یورپ دے پادریاں لئی وی اک راستہ کھل گیا تے اوہناں نے رفتہ رفتہ ہندوستان وچ داخل ہو کے ہر جگہ انگریزی مدرسے قائم کیتے۔

۱۸۲۳ء وچ راجہ رام موہن رائے نے مشرقی زبانوں دی جگہ انگریزی زبان وچ تعلیم لئی کوششاں تیز کر دتیاں۔ ایس مسئلے نوں حل کرن لئی ۱۸۲۴ء وچ اک کمیٹی بنائی گئی جیسی دا اجلاس ۷ مارچ ۱۸۳۵ء نوں منعقد ہویا۔ لارڈ میکالے نوں ایس کمیٹی دا صدر بنایا گیا۔ ایس کمیٹی دے ممبراں وچ اختلاف رائے سی۔ اک فریق انگریزی زبان وچ تعلیم دین دا حامی سی تے دوسرا مخالف۔ جدوں رائے لئی گئی تے فریقین دے ووٹ برابر سن۔ اوس ویلے لارڈ میکالے نے اپنا فیصلہ کن ووٹ انگریزی زبان دی تعلیم دی تائید وچ دتا۔ جیہدے توں انگریزی دے اجراء دا فیصلہ ہو گیا۔ میکالے نے اپنی تحریری رپورٹ وچ اپنی رائے دا اظہار انج کیتا:-

"ہمیں ایک ایسی جماعت بنانی چاہیے جو ہم میں اور ہماری کروڑوں رعایا کے درمیان مترجم ہو اور یہ ایک ایسی جماعت ہونی چاہیے جو خون اور رنگ کے اعتبار سے تو ہندوستانی ہو مگر مزاج اور رائے، الفاظ اور سمجھ کے اعتبار سے انگریز ہو۔" ۸۶

ڈی ہملٹن نے تعلیمی بد حالی اُتے تبصرہ کر دیاں ہوئیاں لکھیاں سی کہ:-

"اگر کبھی انگریزوں کو ہندوستان اس طرح چھوڑنا پڑا جس طرح رومن نے انگلستان چھوڑا تھا تو وہ ایک ایسا ملک چھوڑ جائیں گے جس میں نہ تعلیم ہوگی نہ حفظان صحت کا سامان ہوگا اور نہ ہی دولت ہوگی۔" ۸۷

بعد دے حالات ایہدے گواہ نیں:-

"مسلمانوں میں احساس کمتری اور کہتری پیدا کرنے کے لئے انگریز مستشرقین نے علم و تحقیق کے نام سے تاریخ کے ایسے نادر اور عجیب و غریب واقعات اور غلط

ملط روایات جمع کر کے بڑی عیاری کے ساتھ یہ کوشش کی کہ سکھوں، راجپوتوں اور ہندوؤں کے دلوں میں مسلمانوں کے بارے میں نفرت پیدا کر دی جائے اور ان کو بالکل الگ تھلگ کر دیا جائے چنانچہ مسلمانوں کو غیر ملکی ثابت کرنے کی کوشش کی گئی۔ "۸۸

راجپوت پہلے دن توں ای مغل حکمرانوں دے دست و بازو رہے نیں۔ دونوں دے درمیان ازدواجی رابطے وی قائم سن۔ انگریزی حکومت دی حکمت عملی ایہہ سی کہ راجپوتوں نوں مغلاں نالوں دکھ کر دتا جاوے۔ ایس مقصد دے لئی اودے پور دے ریڈیٹنٹ کرنل ٹاڈ نے "ایام راجھستان" ۱۸۰۹ء وچ لکھی۔

انگریزی مصنفان نے اپنیاں کتاباں راہیں دنیا بھر وچ ایس خیال نوں شہرت دتی کہ ہندوستان تے ہندو اک نیں۔ استھے بس ہندو رہندے نیں۔ مسلماناں دا کتے کوئی ذکر نہیں ملدا۔ ایس گل نوں ایہنی شہرت دتی گئی کہ آج تک یورپ تے امریکہ وچ ابھی خیال عام اے تے ہندوستان دا لفظ سندیاں ای ہندو دا تصور ذہن وچ آ جاندا اے۔ مولانا حسین احمد مدنی فرماندے نیں:-

"انگریزی دور میں ایسی تاریخیں لکھی گئیں جس میں ہندوؤں پر مسلمان بادشاہوں کے فرضی اور غیر واقعی مظالم بھیانک صورتوں میں دکھائے گئے جس میں مشہور تاریخ ایلٹ کی ہے۔ یہ ہندوستان کی جامع تاریخ ہے۔ یہ آٹھ جلدوں میں ہے۔ تلاش مواد کے لئے بڑی کاوش اور جستجو کی گئی ہے۔ یہ تاریخ ایک خاص مقصد کے لئے خاص طور پر مرتب کی گئی ہے۔ اس میں ہوشیار وکیل کی طرح ایسے تمام واقعات نمایاں کر دیئے گئے ہیں جن سے مسلمان بادشاہوں اور حکمرانوں کا کردار تاریک، داغدار اور گھناؤنا نظر آتا ہے۔ اسلامی دور کی تاریخ کی تصویر بڑی بھیانک کھینچی گئی ہے تاکہ پڑھنے والا اس دور سے بیزار ہو جائے۔ ان تاریخ نویسوں نے ایک مذموم کوشش یہ کی کہ ہندوستان کی دوسری تمام قوموں کے دلوں میں مسلمانوں کے خلاف نفرت اور حقارت پیدا ہو جائے۔" ۸۹

جنگ آزادی دی ناکامی توں بعد انگریزاں نے پورے برصغیر وچ اپنے انتظامی، تعلیمی، سیاسی، معاشی تے مذہبی اثران نوں پکیاں بنیاداں تے استوار کیتا تے مقامی لوکاں نوں بعض انتظامی تے سیاسی ڈھانچیاں وچ نمائندگی دتی۔ زراعت دانواں نظام رائج کیتا گیا۔ سڑکاں، نہراں بنائیاں گئیاں، ریل دیاں پڑیاں دا جال کھلاریا، ہسپتال، سکول، کالج تے یونیورسٹیاں قائم کیتیاں، نواں تعلیمی ڈھانچہ وجود وچ لیاندا۔ نویں شہر تے قصبے آباد کیتے۔ پر لوکاں دے دلاں تے

ذہناں وچ شک شبے وی جم دے رہے۔ غلامی دی تلوار سراں تے لکھدی ہووے تے اصلا حاتاں، سہولتاں تے آسودگیاں کوئی معنی نہیں رکھدیاں۔ عام لوکاں دی کرناک صورتحال انج دی انج ای رہی۔ انیسویں صدی دا آخری دہاکا ہندوستان وچ عام طور تے، تے پنجاب وچ خاص طور تے عجیب پر آشوب زمانہ سی۔ آزادی دا احساس پیدا ہونا شروع ہو گیا سی۔ اک پاسے ایہہ صورتحال سی تے دوجے پاسے عیسائی مشنری ایس صورتحال توں پورا پورا فائدہ چک رہے سن۔ جدوں وی کسے خطے دی سیاسی، سماجی تے معاشی صورتحال خراب ہوندی اے اوہدوں لوکاں وچ بے یقینی دے سائے کھلن لگ پیندے نیں۔ اوس سے اندر پنجاب دا تھلواں طبقہ خاص طور تے سماجی تے معاشی بد حالی دی چکی وچ پس رہیا سی۔ نہ کھان نوں روٹی، نہ علاج معالجے دیاں سہولتاں نہ تعلیم دی سہولت میسر سی۔ ایسے حالات نے عیسائی پادریاں نوں ہور ہلاشیری دتی تے اوہ ویلے دے حاکماں دی اشیر باد دے سائیاں پٹھ پنجاب دے شہر شہر، پنڈ پنڈ تے قریہ قریہ کھلر گئے تے عیسائیت دی تبلیغ وچ پوری طراں جٹ گئے۔

ایس بارے وچ مولانا فضل حق خیر آبادی لکھدے نیں:-

"یہاں کے باشندے ہندو ہوں یا مسلمان ملازمت، تجارت، زراعت، حرفت، زمینداری اور در یوزہ گری پر معاش رکھتے ہیں۔ انگریزی حکومت کے قیام کے بعد سے معاش کے یہ تمام وسائل مسدود و مفقود ہو گئے ہیں۔ ملازمتوں کے دروازے شہریوں پر بند ہیں۔ تجارت پر انگریزوں نے قبضہ کر لیا ہے۔ کپڑا، سوت، ظروف، گھوڑے وغیرہ وہ افرتنگ سے لا کر خود فروخت کرتے ہیں اور نفع کماتے ہیں۔ معافی داروں کی معافیاں ضبط کر لی گئی ہیں۔ کسانوں کو محاصل کی زیادتی نے بد حال کر دیا ہے۔ ان چاروں طبقوں کی زبوں حالی کے نتیجے میں اہل حرفہ اور پھر ان سب کے نتیجے میں در یوزہ گرتنگی معاش کا شکار ہیں۔" ۹۰

"ابتدا میں احتیاط برتتے ہوئے انگریزوں نے برصغیر کے لوگوں کے مذہبی معاملات میں مداخلت نہیں کی تھی۔ اس لئے ۱۸۱۳ء تک یورپ سے پادری اور مشنری ہندوستان نہیں آئے۔ کیونکہ مالکان ایسٹ انڈیا کمپنی ایسا کرنے کے خلاف تھی۔ انہوں نے اس بنا پر مخالفت کی کہ ایک مذہب کے قائم ہو جانے سے انسانوں کے مقاصد متحد ہو جاتے ہیں اور اگر یہ ہو گیا تو ہندوستان میں انگریزوں کی برتری کا خاتمہ ہو جائے گا۔ لوگوں کو اپنے مذہب میں لانے کا اصول اس اٹھارویں صدی میں خلاف مصلحت ہے۔ اگر چند لاکھ عیسائی بھی وہاں ہو گئے تو

اس سے سخت مصیبت آ جائے گی۔ امریکہ میں درسگاہیں اور کالج قائم ہونے کا نتیجہ یہ ہوا تھا کہ وہ ملک ہمارے ہاتھ سے نکل گیا۔ اس طرح جب نوجوان پادری اندرون ہند میں پھیلیں گے تو کمپنی کے فوائد کا خاتمہ ہو جائے گا جس ہندوستانی کو تعلیم حاصل کرنی ہو وہ انگلستان چلا جائے۔ " ۹۱

ہندوستان وچ زبردستی کم کرن والے پہلے مشنری پیشوا داناں ولیم کیری سی۔ اوس نے اپنا مشنری کم ایک ہور شخص مسٹر ٹامس دے نال مل کے کیتا۔ ایس سلسلے وچ بشپ چستمبر لکھدے نیں:-

" ولیم کیری جو اک مشنری تھا۔ ہندوستان روانہ ہو گیا اور وہاں ۱۷۲۱ء سے ۱۸۳۳ء تک رہا۔ ۱۷۹۵ء میں لندن مشنری سوسائٹی قائم ہوئی اور ۱۷۹۶ء میں پہلے مشنری ٹاہیٹی (Tahiti) کو بھیجا گیا، ۱۸۱۸ء میں ویسلی میتھو ڈسٹ مشنری سوسائٹی قیام پذیر ہوئی۔ " ۹۲

" ۱۷۹۷ء میں ایک بشارتی انجمن قائم کی گئی اس انجمن نے جمع ہو کر اس بات پر سوچا کہ پہلا مشنری کام کہاں سے شروع کیا جائے پھر یہ ٹھہرایا گیا کہ ولیم کیری، مسٹر ٹامس کے ساتھ جا کر خدمت کرے۔ انہیں سفر کے لئے اجازت نامہ ملنے میں بڑی دقت ہوئی۔ کیونکہ ایسٹ انڈیا کمپنی نے ہندوستان میں مشنریوں کے داخلے کے خیال کی بڑی مخالفت کی لیکن آخر یہ دونوں اپنے بال بچوں سمیت ایک ڈینش جہاز " کرون پرنس میریہ " کے ذریعے کلکتہ پہنچا دیئے گئے۔ کیونکہ اس پر ایسٹ انڈیا کمپنی کا کوئی اختیار نہ تھا۔ " ۹۳

ایس بارے ڈاکٹر وحید قریشی لکھدے نیں:-

" ولیم کیری نے ۱۰ جنوری ۱۸۰۰ء وچ اپنا ڈیرہ ڈنڈا کلکتے توں پندرہ میل شمال ول دریا دے کنڈے سی رام پور وچ لا لیا۔ ایتھوں آسانی نال کلکتے تے دو بے نیڑے دے پنڈاں وچ جا کے کم کیتا جاسکدا سی۔ ایس طرح ایہہ علاقہ پادریاں دا گڑھ بن گیا۔ چھ مشنریاں ایتھے اپنا اک تھاں خرید لیا تے اک پریس لایا۔ مذہبی کتاباں دے بنگالی تے دوجیاں زباناں وچ ترجمہ کرنے شروع کیتے۔ ۱۸۰۵ء وچ عیسائی پادریاں لئی انگریزاں دے قبضے وچ آئے ہوئے علاقے وچ تبلیغ کرن وچ قانونی مشکلاں بیٹیاں شروع ہوئیاں تے ایہناں نوں مقامی لوکاں

وچ تبلیغ توں منع کر دتا گیا۔ ۱۸۰۸ء دے موسم بہار وچ انگریزاں دا قبضہ سی رام پور تے وی ہو گیا تے ہن پادری ہور وی مشکل وچ پھس گئے۔ ایس ویلے تک ولیم کیری تے اوہدیاں ساتھیاں نے پریس لائے۔ بائبل دے ترجمے بنگالی زبان دے علاوہ سنسکرت، اوڑیہ، مرہٹی، ہندی، تے گجری وچ چھاپنے شروع کر دتے۔ فارسی، بنگو، کناری، پنجابی، برہمی تے چینی ترجمے وی تیار کیجے تے چار زبانوں وچ پوری بائبل دا مکمل ترجمہ وی کر چھڈیا۔ ۱۸۱۱ء وچ پادریاں نوں حکومت نے سہولتاں دین دا ارادہ کیتا۔ تے ولیم کیری تے اوہناں دے ساتھیاں نوں سکھ دا ساہ آیا۔ آخر ۱۸۱۳ء وچ پارلیمنٹ نے کمپنی نوں نواں چارٹر دتا تے تبلیغ دی کھل مل گئی۔ ۱۸۰۵ء وچ جیہڑی سختی ہوئی سی اوہدا ہن علاج ہو گیا۔ کیری نوں آگرے وچ نوں مرکز کھولن دی اجازت مل گئی۔ ایہہ تھاں وی سکھاں دے علاقے دے نیڑے سی۔ ایس کر کے ہن اوس بائبل دے ترجمیاں لئی پنجابی زبان نوں اہمیت دینی شروع کیتی۔ ۱۸۰۵ء وچ کیری نوں فورٹ ولیم کالج وچ بنگالی دا پروفیسر بنا دتا گیا تے اوہدا لکھن پڑھن دا کم سکھلا ہو گیا۔ ایس زمانے وچ اوس نے دب کے ترجمے کیجے تے نویں عہد نامے دے مقامی ترجمے ۱۸۱۲ء توں شروع ہوئے۔ مس کیتھرس سمیتھ اپنی کتاب "Early Indian Prints" وچ نویں تے پرانی بائبل دے پنجابی ترجمے بارے لکھدیاں نیں پنجابی وچ سی رام پور وچ پہلا ترجمہ ۱۸۱۱ء وچ چھپیا۔ اوہناں دا خیال اے ایہہ ترجمہ غالباً آگوراں سنگھ پنڈت نے کیتا سی۔ ایس سال مگروں ۱۸۱۲ء وچ کیری نے پنجابی دی گرامری چھاپ چھڈی۔ ۹۴"

۱۸۱۲ء توں پنجابی دیاں جیہڑیاں کتاباں سی رام پور وچ چھاپے چڑیاں اوہناں دی فہرست کجھ انج اے:-

- ۱۸۱۵ء وچ پنجابی وچ بائبل وچوں موسیٰ دیاں پنج کتاباں تے تواریخ دیاں دو کتاباں
- ۱۸۱۷ء وچ اناجیل متی، مرقس تے لوقا
- ۱۸۱۷ء وچ موسیٰ دیاں پنج کتاباں
- ۱۸۱۹ء وچ تواریخی کتاباں
- ۱۸۲۶ء وچ صحائف انبیاء

ایس جائزے توں پتہ لگدا اے پئی عیسائیاں نے سب توں پہلاں مذہبی ضرورتاں لئی پنجابی زبان ول توجہ کیتی

تے سب توں پہلاں بائبل دے ترجمے کیے۔ ۹۵

برصغیر دی مذہبی زندگی وچ مسیحی مشنریاں دی آمد نال اک ہیجان پیدا ہويا۔ چارٹر ایکٹ مجریہ ۱۸۱۳ء دی رونال پادریاں نے ایس ملک وچ آنا تے استھے آباد ہونا شروع کر دتا۔ تھوڑے ای چہ وچ اوہناں نے حکومت دی سرپرستی وچ نہایت زور و شور نال منظم تبلیغی کم شروع کر دتا۔ ایہہ لوک تعصب تے تنگ نظری دے پتلے سن۔ لہیہناں نے اختلافی مسئلایاں اُتے بحث دا آغاز کیتا۔ کتابچے لکھ کے تقسیم کیتے تے دوسرے مذہباں اُتے ناروا حملے شروع کیتے۔ ایہدے علاوہ مشن سکول اپنے مخصوص انداز وچ ہندوستانی بچیاں دے ذہناں وچ عیسائیت دے عقیدے داخل کر دے سن تے حکومت ولوں لوکاں نوں مجبور کیتا جانداسی کہ اوہ اپنیاں بچیاں نوں ایہناں سکولاں وچ گھلن۔

"برٹش کمپنی تجارت کی غرض سے ہندوستان میں وارد ہوئی مگر اس نے تجارت کے ساتھ عیسائیت کی تبلیغ کو بھی اپنا فرض اولین سمجھا۔ کمپنی کے حکام تمام ہندوستان کو عیسائیت کے پرچم تلے جمع کرنے کے خواہش مند تھے اس خواہش کا اظہار کرتے ہوئے برٹش کمپنی کے بورڈ آف ڈائریکٹرز کے چیئرمین مینگلونے دارالعوام میں کہا کہ ہمیں اللہ تعالیٰ نے ہندوستان کی سلطنت اس لئے عطا کی ہے کہ ہم اس کے ایک سرے سے دوسرے سے تک یسوع مسیح کا پرچم لہرا دیں۔" ۹۶ "برٹش کمپنی عیسائی پادریوں کی سرپرستی کرتی تھی جو ہندوستان آ کر نہ صرف اپنے مذہب کی تبلیغ ہی پر اکتفا کرتے بلکہ ہندوستانیوں کے مذہب پر بھی بے جا تنقید کرتے۔ ۱۸۵۴ء میں پادری فنڈر ہندوستان آیا۔ جس نے ایک کتاب "میزان الحق" میں اسلام پر زبردست اعتراضات کیے۔ اس پر مسلمانوں میں غم و غصہ کی لہر دوڑ گئی۔ ۱۸۵۵ء میں ایک اور پادری ایڈمنڈ ہندوستان آیا اس نے ایک گشتی مراسلہ جاری کیا:- "اب جبکہ تمام ہندوستان ایک ہی نظم و نسق کے تحت آ گیا ہے یہاں پر مذہب (عیسائیت) ہی ہو جانا چاہیے۔....." ایک اور پادری کینڈی نے لکھا کہ جب تک راج کماری سے ہمالیہ تک تمام لوگ عیسائی مذہب اختیار نہیں کر لیتے اس وقت تک ہمیں اپنی کوششوں کو متواتر جاری رکھنا چاہیے۔" ۹۷

اس گل دا تذکرہ پہلے ہو چکیا اے کہ:

"۱۸۱۱ء میں تعلیمی کمیٹی کی سفارشات کے نتیجے میں انگریزی تعلیم کے لئے ایک لاکھ روپے سالانہ کی منظوری کے نتیجہ میں ۱۸۱۳ء سے پادریوں کا ہندوستان آمد کا

سلسلہ شروع ہو گیا۔ اس طرح انہوں نے مسٹر دلبر فورس اور مسٹر چارلس گرانٹ کے منصوبوں اور مذہبی اشاعت کے پروگرام کو پورا کرنا شروع کیا۔ پادری کیری نے ۱۸۱۸ء میں بنارس میں عیسائیوں کا "بے زائن کالج" قائم کیا پھر اس کے بعد جگہ جگہ انگریزی کالجز کھلنا شروع ہو گئے۔ بالآخر ۲۹ دسمبر ۱۹۳۰ء کے مراسلہ کے ذریعے کمپنی کے ڈائریکٹر نے اس پالیسی کا اعلان کر دیا کہ انگریزی زبان سرکاری محکمہ جات میں جاری کر دی جائے۔ "۹۸"

"اس طرح ہندوستان کی درس گاہوں میں انجیل کی تعلیمات پورے زور و شور سے دی جانے لگی۔ سرشتہ تعلیم کے سرفریڈرک نے ۱۸۵۲ء میں اپنی شہادت دی کہ "میں سمجھتا ہوں کہ ہندو کالج میں انجیل کی تعلیم اس قدر زیادہ ہے کہ انگلستان کے کسی پبلک سکول میں نہیں ہے۔" ۹۹"

"اس طرح یہ مشن اور ان کے پادری ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی تک پورے پنجاب میں پھیل گئے تھے۔ چھوٹی ذات کے لوگ دھڑا دھڑا عیسائی ہونے لگ پڑے۔ اس کے ساتھ ہی پادریوں نے ضلعی حاکموں کے ساتھ مل کے جرائم پیشہ لوگوں کو بپتسمہ دینا شروع کر دیا تھا۔ عیسائی پادری اس وقت کو عیسائیت کے پرچار اور پھیلاؤ کے لئے سنہری زمانہ سمجھتے تھے۔ اس وقت پنجاب کی حالت نہایت خراب تھی اور لوگ افراتفری کا شکار تھے۔ جیسے جیسے ایسٹ انڈیا کمپنی کے مقبوضہ علاقے پھیلتے گئے۔ جب یہ قبضے مستحکم ہوئے تو پھر کمپنی کی حکومت نے عیسائی مشنریوں کو ۱۸۱۳ء میں برطانوی ہند کے علاقوں میں کھلی تعلیم اور تبلیغ کی

اجازت دے دی۔" ۱۰۰

پنجاب وچ ستلج دے مشرقی کناریاں دیاں ریاستاں دے حکمراناں اُتے انگریزاں داسیاسی غلبہ موجود سی۔ مرکزی حکومت محدود ہو کے لال قلعے تیکر رہ گئی۔ کوئی روکن ٹوکن والا نہیں سی۔ چنانچہ پنجاب دے ایس پاسے عیسائی مشنریاں نے اپنا کم زور شور نال شروع کر دتا سی۔ لدھیانہ اوہناں دا اصل مرکزی۔ ایس دور اندر رنجیت سنگھ نے اک پادری "جان لاری" نوں ۱۸۳۳ء وچ بلایا کہ اوہ مقامی بچیاں لئی انگریزی پڑھاؤن واسطے اک سکول کھولنا چاہندا سی۔ پر پادری نے ایس موقعہ نوں غنیمت سمجھیا تے بقول رچرڈ۔ او۔ کامفرٹ:-

"تا کہ خداوند یسوع مسیح کے نام میں اول مرتبہ منادی کرے۔" ۱۰۱

واعظ، پادری احسان اللہ، پادری عماد الدین، پادری داؤد سنگھ، پادری احمد شاہ گیلانی، پادری امام شاہ، پادری نیل کٹھ شاستری، پادری رجب علی، عبداللہ آتھم، پروفیسر رام چند، بابو رلیا رام، مسٹر فضل، سیر سنگھ باجوہ، مہاراجہ دلیپ سنگھ وغیرہ جیسے اصحاب کلیسا میں شامل ہو چکے تھے۔ ۱۰۴ء

لہذا خدمت انسانی دے ناں اُتے مختلف عیسائی مشنریاں نے ہسپتال تے سماجی و ثقافتی ادارے بنائے۔ اوہناں وچ جذام دے مریضاں، گونگے، بہرے تے انہیاں لئی ہسپتال تے اسکول کھولے جتھے مریضاں نوں مفت طبی سہولتاں، خشک دودھ دے ڈبے، پرانے کوٹ تے کمبل تے چادران دی شکل وچ امداد دتی جاندی سی۔ ایہدے علاوہ نقد روپیہ پیسہ وی غریب نادار تے ان پڑھ لوکاں وچ تقسیم کیتا جانداسی۔ جیہیں توں ان پڑھ لوگ بڑے متاثر ہوندے تے مسیحیت قبول کر لیندے۔ ایہی طریقہ کار کم و بیش آج وی مختلف مشنری اداریاں وچ رائج نیں۔

انگریزاں نے ہندوستان وچ مسیحیت دے فروغ لئی جتھے خدمت انسانی دے ناں اُتے مختلف اصلاحی، فلاحی مرکز قائم کیتے او تھے بچیاں دی ابتدائی تعلیم دے لئی مشنری سکول وی جاری کیتے۔ مشنریز دا تعلیمی ادارے کھولن دا ایہہ خاص مقصد سی کہ ہندوستان دے لوکاں نوں عیسائی بنایا جاوے۔ اک ذمے دار انگریز افسر نے ایہہ کہہ کے "مشنریوں کا تعلیمی اداروں سے کیا مطلب ہے" امداد دین توں انکار کر دتا لیکن مشنریاں دے عملی تجربات نے اوہناں نوں ایس گل دا یقین دوا دتا کہ مذہب دی تبدیلی جیسے کم دی تکمیل دے لئی اوہناں نوں سکول قائم کرنے پین گے۔

ایس بارے نور اللہ سید اوہناں دے ایس مقصد دی نشان دہی آج کر دے نیں:-

"در اصل عیسائی مشنری اداروں کو رابطہ عوام کی حیثیت سے استعمال کرتے تھے۔ ان عمارتوں کا استعمال تعلیمی کاموں کے مقابلے میں عیسائیت کی تبلیغ کے لئے زیادہ ہوتا تھا۔ مختصر یہ کہ مشنریوں نے یہ بات سمجھ لی تھی کہ اسکول عیسائی تبلیغ کا ذریعہ بھی ہیں اور نتیجہ بھی۔ اور یہ کہ تعلیم اور مشنری کام دونوں کو ساتھ ساتھ کرنا ہو گا۔ یہی احساس تھا جس نے ہندوستان کے مشنری اسکولوں کو جنم دیا۔" ۱۰۵ء

دوسرے پاسے سر سید احمد خاں مسلماناں دی تعلیم دے حق وچ سن۔ آپ لکھدے نیں:

"مشنری سکول بہت جاری ہوئے اور ان میں مذہبی تعلیم شروع ہوئی۔ سب لوگ کہتے تھے کہ سرکار کی طرف سے ہیں۔ بہت بڑے حکام ان میں جاتے تھے اور لوگوں کو ان میں داخل اور شامل ہونے کی ترغیب دیتے تھے۔ امتحان مذہبی کتابوں سے لیا جاتا تھا اور طالب علموں سے جو کم عمر ہوتے تھے، پوچھا جاتا تھا کہ تمہارا خدا

کون! تمہارا نجات دینے والا کون؟ اور وہ عیسائی مذہب کے موافق جواب دیتے تھے اسی پر ان کو انعام ملتا تھا "۱۰۶۔

ایسے حالات وچ سب لوگ سمجھ دے سن کہ صرف عیسائی بنان دے لئے ایہہ مکتب جاری ہوئے نہیں۔ ڈپٹی انسپکٹر ہر پنڈتے قصبے وچ لوکاں نوں فصاحت کر دے سن کہ اپنے بچیاں نوں مکتباں وچ داخل کروان۔ عیسائی مشنری اپنی ذات تے شخصیت دے بارے وچ ایس طرح داعوامی تاثر پیدا کرن دی کوشش کر دے سن کہ سادہ لوح عوام ایہہ سمجھن کہ ایہہ بڑے خدا ترس تے نیک دل لوک نہیں تے ایہناں وچ انسانی خدمت دا جذبہ بے پناہ اے۔ ایہناں دے ارادے نیک نہیں۔ نالے ایہناں دے بارے لوکاں نوں ایہہ خوش فہمی وی سی کہ ایہہ بڑے کھلے دل دے مالک تے اعلیٰ ظرف ہوندے نہیں تے ایہناں وچ دوسریاں وانگ تنگ نظری تے تعصب نہیں ہوندا۔ ایہہ تے صرف انسانیت دے خادم نہیں۔ ایہناں دی محبت تے شفقت ساریاں لئی اے۔ خواہ ایہناں دے ہم قوم ہوں یا دوسریاں مذہباں دے۔ ایسے طریقے دے تحت برصغیر وچ عیسائی مشنری وقتاً فوقتاً آندے رہے تے اپنے مخصوص مقصد اں لئی مختلف طریقے اختیار کر دے رہے۔

بیروت کالج دے ڈاکٹر جارج ای پوسٹ نے ۱۸۸۸ء وچ کہیا سی کہ:-

"یہ زندگی کی بقا کی لڑائی ہے جو ان پر (مسلمانوں پر) فتح حاصل کرنے کے لئے ہم نے شروع کی ہے ورنہ وہ ہم پر فتح پالیں گے۔ ہم کو وسطی ایشیا جانا چاہیے، عرب جانا چاہیے، سوڈان جانا چاہیے اور ان لوگوں کو عیسائی بنانا چاہیے ورنہ وہ صحراؤں کو عبور کریں گے اور اسے برباد کر دیں گے۔" ۱۰۷۔

۱۸۵۷ء دی آزادی دی جنگ مگروں ہندوستان دے مسلماناں وچ دو وکھو وکھ قسم دے نظریات سامنے آندے نہیں۔ اک پاسے تے اوہ مسلمان سن جہاں نے سیاسی تے معاشرتی راہنمائی لئی شاہ ولی اللہ ہوراں دے افکار نوں سامنے رکھیا تے اوہ یورپی تعلیم نوں چنگا نہیں جاندے سن۔ تے ایس نفرت وچ جنگ آزادی دی ناکامی توں بعد ہور وادھا ہویا۔ پر دوجے پاسے سرسید احمد خاں جیہی شخصیت نے آون والے وقت نوں پہلاں توں جان دیاں ہویاں ایہہ محسوس کیتا سی کہ ہن اوہو بندہ ایس معاشرے وچ ترقی کرے گا جیہڑا اپنے آپ نوں حالات دے مطابق ڈھال دیاں ہویاں جدید علوم تے یورپی تعلیم (خاص طور تے سائنسی تعلیم) ول توجہ دیوے گا۔ ایس مقصد نوں سامنے رکھ کے اوہناں نے مسلماناں دے دلاں تے ذہناں نوں مغربی تعلیم ول مائل کرن دا ذمہ اپنے سر لیا:-

"سرسید کے محبوب مشغلوں میں سے ایک مشغلہ اشاعت تعلیم کا تھا۔ سرکاری

ملازمت کے زمانے میں بھی انہوں نے یہ شوق جاری رکھا سب سے پہلا مدرسہ

جوانہوں نے جاری کیا مراد آباد کا فارسی مدرسہ تھا۔ یہ ۱۸۵۹ء میں قائم ہوا۔ دوسرا سکول جس میں انگریزی پڑھائی جاتی تھی۔ غازی پور میں ۱۸۶۴ء میں شروع ہوا۔ لیکن ان دونوں مدرسوں سے زیادہ اہم کام جو انہوں نے علی گڑھ کالج کے قیام سے پہلے شروع کیا وہ سائنٹفک سوسائٹی غازی پور کا افتتاح تھا جو ۱۸۶۳ء میں ہوا۔ اس سوسائٹی کا مقصد مغربی علوم کو ہندوستان میں رائج کرنا تھا۔ اس سوسائٹی کے زیر اہتمام مختلف علمی مضامین پر تقریریں ہوا کرتی تھیں اور اس نے کئی مفید کتابیں انگریزی سے اردو میں ترجمہ کروائیں۔ ایک اخبار بھی جاری کیا اس اخبار کے بیشتر مضامین ہندوؤں اور مسلمانوں کی معاشرتی اصلاح پر مشتمل تھے۔ "۱۰۸۔

"سر سید ۱۸۷۰ء میں ولایت سے واپس آئے۔ واپسی پر انہوں نے "کمیٹی خواستگار ترقی تعلیم مسلمانان" قائم کی۔ اس کمیٹی نے فیصلہ کیا کہ مسلمانوں کی اعلیٰ تعلیم کے لئے ایک کالج کھولا جائے۔ چنانچہ محمدن کالج فنڈ کمیٹی قائم ہوئی۔ حکومت ہند نے اس تجویز کو بہت پسند کیا۔ بالآخر فروری ۱۸۷۳ء میں سید محمود نے مجوزہ کالج کے متعلق مکمل سکیم پیش کی جسے کمیٹی نے منظور کیا اور اس کے بعد یہ قرار پایا کہ علی گڑھ میں جہاں مدرسہ العلوم قائم کرنے کا فیصلہ ہوا تھا پہلے ایم۔ اے۔ او ہائی سکول قائم کیا جائے۔ چنانچہ سر ولیم میو نے ۲۴ مئی ۱۸۷۵ء کو سکول کا باقاعدہ افتتاح کیا۔ "۱۰۹۔

"اسی اثنا میں کالج فنڈ کمیٹی نے چندے کے لئے کوششیں تیز کر دیں گرانقدر عطیات سے "کالج فنڈ کمیٹی" کی مالی حالت بہت اچھی ہو گئی اور کمیٹی نے کالج کھولنے کا فیصلہ کیا۔ ۸ جنوری ۱۸۷۷ء کو لارڈ لٹن کے ہاتھوں کالج کا افتتاح ہوا۔ "۱۱۰۔

علی گڑھ تحریک دے آغاز توں ٹھیک ست سال بعد ۱۸۸۴ء وچ انجمن حمایت اسلام لاہور دا قیام عمل وچ آیا۔ علی گڑھ تحریک دا دائرہ محدود سی۔ انجمن نے ایس کم نوں اگے ودھایا تے بالخصوص اسلام تے اسلامی قدراں دی ترویج و اشاعت دے سلسلے وچ اوہ خدمات انجام دتیاں جیہڑی علی گڑھ تحریک انجام نہ دے سکی سی۔ ایس لحاظ نال نہ صرف ہندوستان بلکہ پورے ایشیاء وچ اچھا کوئی ادارہ اج تک قائم نہیں ہویا۔ جس نے اسلام تے حمایت اسلام دا بیڑا چکھیا ہووے۔ ایہہ فخر صرف انجمن حمایت اسلام نوں حاصل اے ایہدے بنیادی مقصد ایہہ سن:-

عیسائیوں کی تبلیغ کا سدباب کرنا۔

- مسلمانوں کی تعلیم کے لئے ایسے ادارے قائم کرنا جن میں قدیم و جدید دونوں قسم کے علوم کی تعلیم دی جائے۔
- مسلمانوں کے یتیم و لاوارث بچوں کے لئے ایسے ادارے قائم کرنا جن میں پرورش کے علاوہ ان کی تعلیم و تربیت کی جائے

— اسلامی لٹریچر کی اشاعت

سندھ وچ انگریزی تعلیم دی تروچ دے روح رواں خان بہادر حسن علی آفندی سن۔ پٹھے دے لحاظ نال وکیل سن تے سرسید دے بوہت وڈے مداح سن۔ سندھی مسلمانان نوں بیدار کرن واسطے اوہناں نے اہم کردار ادا کیتا تے اوہناں نے ۱۸۸۵ء وچ سندھ مدرستہ الاسلام قائم کیتا۔ ایس دے پہلے دو پرنسپل انگریز سن۔ جہاں دا تقرر علی گڑھ دی معرفت عمل وچ آیا۔ بوہت جلدی ایس دی نیک نامی دا چرچا ہون لگ پیا۔ ایس وچ دینی تعلیم دا معقول انتظام سی تے نماز باجماعت ادا کیتی جاندی سی۔ ایہہ مدرسہ سندھ وچ روشنی دا مینار بن گیا۔ برصغیر دیاں نامور ہستیاں نے ایس وچ تعلیم حاصل کیتی جہاں وچ بانی پاکستان قائد اعظم داناں سرفہرست اے شیئلے والبرٹ کے مطابق "محمد علی جناح نے ۲۳ دسمبر ۱۸۸۷ء میں سندھ مدرستہ الاسلام میں داخلہ لیا۔" ۱۱۲۔ ایس ادارے نے مسلمانان دی شاندار خدمت انجام دتی۔ قائد اعظم دی وصیت دے مطابق اوہناں دی جائیداد اک حصہ ایس مدرسے نوں ملیا۔ آج کل ایہہ ایس ایم کالج کہلاندا اے تے سندھ دا اک تاریخ ساز ادارہ اے۔

بیرسٹر فدا محمد خاں بابو غلام حیدر ٹھیکیدار میاں عبدالکریم تے اوہناں دے احباب نے مل کے انجمن حمایت الاسلام پشاور قائم کیتی۔ ایس دی غرض و غایت ایہہ سی کہ مسلمان طلبہ نوں جدید مغربی علوم دے دوش بدوش دینی تعلیم دے زیورتوں آراستہ کیتا جائے اوس نے ۱۸۹۰ء وچ اک پرائمری سکول قائم کیتا جیہڑا ۱۹۰۲ء وچ اسلامیہ ہائی سکول پشاور بن گیا۔ ۱۱۳۔ سکول لئی علیحدہ عمارت بنائی گئی۔ ایہہ اہال بڑا کھلاسی جتھے مسلمان عام جلسے منعقد کر دے سن۔

ادبی صورتحال

پنجاب دی دھرتی ہزاراں سالوں اپنے وجود دا پتہ دیندی اے تے ایہہی ای پرانی ایہدی انسانی آبادی اُتے اوہدی رہتل بہتل، تہذیب تے ثقافت دے نقش موجود نیں۔ ایہہ گل منی پرمنی اے جی پرانی کوئی انسانی آبادی تے اوہدی رہتل بہتل ہووے گی۔ اوہی پرانی اوہدی زبان ہووے گی۔ ایہدی تاریخ دسوی اے پئی ایہتوں دے وسنیک کس طرح دی حیاتی گزار دے سن۔ اوہناں دے رسم و رواج کیہہ سن تے اوہناں دی زبان کیہہ سی، پرانے پنجاب دے لسانی تے ثقافتی رنگ تے نقش ایہہ گل سمجھاندے نیں پئی اتھے جیہڑی زبان بولی جاندی سی اوہ دراوڑی سی تے معروف محقق تے ماہر لسانیات عین الحق فرید کوئی دی تحقیق موجب پنجابی زبان وی اصل دراوڑی زبان اے۔ ۱۱۴

تاریخ ایہہ وی دسوی اے پئی دراوڑی قبیلے دے لوک وی ایہتوں دے نرول وسنیک نیں سی سگوں ایہناں توں پہلاں اتھے منڈا، کول، تے بھیل قبیلے آباد سن۔ آریہ لوک اتھے ۱۵۰۰ ق م تے ۲۵۰۰ ق م دے وچکار لے سے وچ آئے تے اوہناں توں تن ہزار سال پہلاں "اتھے منڈا قوم آبادی" ۱۱۵ پر ایہناں قبیلیاں دیاں لسانی تے ثقافتی قدراں بارے ڈھکویں تاریخ تے بنیادی معلومات بہت گھٹ نیں۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ایس بارے لکھدے نیں:-

پچھلے کجھ عرصے تک سنسکرت نوں ای پنجابی دا ماخذ متھیا جاندا رہیا اے پر ہن نویں لسانی تحقیق ایہوجیے لفظاں دا کھوج لان وچ کامیاب ہو چکی اے جیہڑے اوس ویلے دراوڑی مہردیاں بولیاں وچ بولے جاندے سن۔ ۱۱۶

لفظ پنجاب بارے وی کھوجیاں نے کئی روایتاں دیاں نیں۔ کدے ایہنوں ثات گو (گاواں دی سرزمین) کدے سپت سندھو آکھدے سن تے اک تحقیق دے مطابق "تقریباً ڈھائی ہزار سال پہلے اس علاقے کو چھپتہ ہندو (سات دریاؤں، کابل، سندھ، جہلم، چناب، راوی، ستلج اور بیاس کی سرزمین) کہا جاتا تھا۔ بعد میں کابل اور سندھ کے حصے چھوڑ کر باقی خطے کا نام پانچ دریاؤں کی نسبت سے پنجاب رکھ دیا گیا۔" ۱۱۷ پر ایس دے باوجود پنجابی زبان دے ادب دی تاریخ کوئی بوہت کچھ نہیں جاندی۔ ایہدی کیہہ وجہ اے؟ ایس کئی صدیاں اُتے کھلے ہوئے ادبی خلاء دے کیہہ کارن نیں؟ یاں ایس کئی صدیاں اُتے کھلے ہوئے عرصے اندر ایس زبان وچ جیہڑا ادب تخلیق ہو یا اوہ کیہڑیاں ہمنیریاں وچ جاگواچا؟ ایہدی دس تے سمجھ نہ تے محققین نے پائی اے تے نہ ای سیاسی، سماجی تے ادبی تاریخ نے ایس سوال اتوں شک تے شے دی گردنوں صاف کیتا اے۔ پنجابی زبان تے پنجابی ادب دی نکھری ہوئی تے مثبت صورت پنجاب وچ مسلماناں دی آمد توں بعد کھل کے سامنے آندی اے جہاں نے اپنے اپنے خیالاں تے سچے وچاراں نال ایس زبان تے اوہدے ادب نوں مالا مال کر چھڈیا۔ ایہ وکھری گل اے پئی کئی ہندو تے سکھ ادیب، دانشور تے مورخ پنجابی ادب دے مڈھ نوں "

نا تھ جوگیاں " دے عہد توں شروع کر دے نیں۔ پر ایس گل نوں اوہ وی من دے نیں کہ ایہناں دی بھاشا خالص پنجابی ہی نہیں سی سگوں سنسکرت تے ہندی د امر کب سی۔ ۱۱۸

ایس آکھ سکے آں پئی پنجابی ادب دی نتری ہوئی صورت پنجاب وچ مسلماناں دے آن گردوں کھل کے سامنے آئی۔

" پنجاب پر مسلمانوں کا پہلا حملہ حضرت امیر معاویہ بن ابوسفیان کے عہد میں ہوا۔

مشہور مسلمان سپہ سالار مہلب بن ابی صفرہ درہ خیبر کے راستے پنجاب میں داخل

ہوئے۔ ۱۱۹ء میں محمد بن قاسم نے سندھ فتح کر کے ملتان کی طرف رخ کیا۔

جوان دنوں میں سندھ کا ایک صوبہ تھا۔ اس طرح ملتان کی فتح کے بعد پنجاب کی

سرزمین پر اسلام پھیلنے لگا۔ ۱۲۰ء اسلام کو عوامی سطح پر مقبول بنانے میں ہمارے عظیم

بزرگوں اور اعلیٰ پائے کے صوفی شاعروں نے بڑا حصہ ڈالا۔ انہوں نے اسلام کی

تبلیغ کے لئے پنجابی زبان کو اپنایا۔ یہی وجہ ہے کہ پنجابی زبان کی ترویج میں صوفیاء

کرام کا بڑا حصہ ہے۔ ان صوفیوں نے اپنے کلام اور بیان سے دلوں کو روشن کیا

اور اس کے ساتھ ہی پنجابی زبان و ادب میں اضافہ ہوتا چلا گیا۔ " ۱۲۱

پنجابی ادب دا مڈھ اصل وچ پنجاب دے عظیم صوفی، مبلغ تے بزرگ حضرت بابا فرید شکر گنج دے اوہناں انملیاں

بولوں پاروں وجود وچ آیا۔ چینہاں دے اک اک اکھر وچ ات دیاں سچائیاں، عالمگیر صداقتاں، روحانی وارداتاں، مذہبی تے

اخلاقی تعلیم تے سماجی ملن ورتن دیاں برکتاں موجود نیں۔ بابا جی ہوریں بارہویں صدی عیسوی وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں دی

تاریخ پیدائش بارے وکھو وکھ لکھاریاں دی وکھو وکھ رائے اے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں نے ۱۱۷۳ء لکھیا اے ۱۲۲ء پر

آصف خاں نے اپنی کتاب "آکھیا بابا فرید" وچ ایہناں دا جنم سال ۱۱۸۸ء درج کیتا اے۔ ۱۲۳ء اوہناں پنجاب دے

وسدیکاں دی زبان وچ شاعری کیتی پر ایس توں پہلاں اکا دکا شاعر اچھے وی ملدے نیں چینہاں دا کجھ کلام تاریخاں تے

تذکریاں وچ مل جاندا اے۔ ایہناں وچوں اک ناں حاجی بابا رتن دا اے چینہاں نال منسوب ایہہ شعر وی اے:-

روپا محمد سونا خدا کی دہوں وچ دنیا گوتا کا کی

بابا رتن حاجی ایسی کہیں ہستے نیارا رہیں

بابا جی فارسی دے عالم سن تے اوہناں عربی فارسی توں اڈا اردو وچ وی شعر کہے نیں پر بابا جی دا بوہتا کلام پنجابی

زبان وچ ای ملدا اے۔ جیہدا مقصد خاصاں تے عاموں وچ اسلام دیاں تعلیمات نوں رواج دینا سی۔ بابا فرید ہوراں دا

فنی کمال ایہہ وے کہ اوہناں بنیادی تے ضروری مسئلیاں نوں بڑے خوبصورت انداز نال دو مصرعیاں وچ بیان کر دتا اے۔

ایہہ دو مصرعے یعنی اک مکمل شعر، کدھرے مضمون دے حوالے تے کدھرے اسلوب دے آہنگ پاروں خاص معیار تے

اہمیت اختیار کر جاندا اے۔ ۱۲۳

بابا فرید توں شاہ حسین دے درمیان تقریباً تن سو ورہیاں دا فاصلہ اے جیہدے وچ کوئی شاعر نمایاں نظر نہیں آوندا۔ پر شاہ حسین (۱۵۳۸ء - ۱۵۹۹ء) ۱۲۵ تے اپنے عارفانہ کلام راہیں پنجابی ادب وچ صحیح معنیاں وچ جان پان دا کم کیتا۔ اوہناں اپنیاں کافیاں وچ اجیہا علامتی نظام وضع کیتا جیہدی گونج ساہنوں اج تک سنائی دیندی اے۔ ایہناں توں بعد اک اہم ناں حضرت نوشہ (۱۰۱۳ء - ۱۱۰۳ء) دا اے۔ ۱۲۶ اوہناں شاعری دے نال نال اپنے وعظاں واسطے پنجابی زبان نوں چنیا۔ مواعظ نوشہ نثر دے ابتدائی نمونیاں وچ شمار ہوندے نیں۔ ہن تک نوشہ گنج بخش دے چھ واعظ دریافت ہو چکے نیں۔ ۱۲۷

شاہ شرف وی صوفی روایت دے شاعر سن۔ اوہناں کافیاں تے دوہڑے لکھے۔ ایسے دور وچ دمودرتے ہیر اپنے آپ نوں پنجابی دی لوک تے مسلمانی روایت نال جوڑ کے لکھی۔ ۱۲۸

قصہ مرزا صاحبان دے اگھے شاعر پیلو دا دور (۱۵۸۰ء - ۱۶۷۵ء) تک دا بن دا اے "دمودرتے وانگ اوس نے ایہہ قصہ آپوں لکھیا تے گا کے سناندا رہیا۔" ۱۲۹

ستارہویں صدی عیسوی وچ عظیم صوفی شاعر حضرت سلطان باہو (۱۶۲۹ء - ۱۶۹۰ء) ۱۳۰ نے اسلامی تصوف دے حوالے نال کئی کتاباں لکھیاں پر پنجابی ادب دے حوالے نال اوہناں دے ایات بہت اہم نیں۔ پنجابی شاعری وچ سی حرنی دی ابتدائی شکل وی ایہو ایات بن دے نیں۔ سلطان باہو نے اک پاسے تے اسلام دی تبلیغ تے اشاعت کیتی تے دوجے پاسے لوکاں دی اخلاقی تے سماجی تربیت وی کیتی۔

بابا بلھے شاہ (۱۶۸۰ء - ۱۷۵۸ء) ۱۳۱ نے اپنیاں کافیاں راہیں اندر دے کفرنوں توڑیا، اٹھارویں تے انھویں صدی پنجابی ادب دے حوالے نال بڑی اہم اے۔ کیوں جے ایہناں دونوں صدیاں وچ کجھ قدراں مٹ رہیاں سن تے کجھ چنگر رہیاں سن۔

ایس دور وچ بھانویں اجتماعی سطح تے علمی تے ادبی رجحانات دی ترقی ول کوئی خاص توجہ نہیں دتی گئی۔ پر فیروزی قصہ ادب لکھن والیاں نے اپنے قصیاں وچ سماج دیاں امیدیاں، غماں، دکھاں تے خواباں دی کامیاب عکاسی کیتی اے۔ اوہناں خیر تے شردیاں طاقتاں دا ٹکرا دکھایا۔ علی حیدر (۱۶۹۰ء - ۱۷۵۱ء) ۱۳۲ نے سی حرنی وچ ناں پیدا کیتا۔ سید وارث شاہ (جنم ۱۷۰۷ء) ۱۳۳ عظیم رومانی شاعر سن جینہاں پنجابی وچ کئی کتاباں لکھیاں پر اوہناں نوں شہرت تے مقبولیت "ہیر رانجھے دا قصہ" لکھن پاروں ملی۔

ایس توں وکھ ساہنوں حامد شاہ عباسی، نجابت، حافظ برخوردار رانجھا، شاہ محمد، پیر محمد تے لطف علی ورگے اچے پچے ناں وی نظریں آندے نیں۔ ایس دور وچ پنجابی ادب وچ دینی رنگ چوکھا تے گوڑھا چڑھیا۔ اکبر بادشاہ دے ویلے

مولانا عبداللہ تے عبدالوہاب نے فقہ بارے نظماں لکھیاں۔ شاہ جہاں تے اورنگزیب دے زمانے پنجابی نوں تبلیغ خاطر خاص طور تے اپنایا گیا۔ قرآن مجید دیاں تفسیراں، اوہناں دی شرح، حدیث شریف دیاں کتاباں دے ترجمے ہوئے۔ سیرت النبی اُتے بہت سارے رسالے تے ضخیم کتاباں لکھیاں گئیاں۔ بچیاں دی ابتدائی تعلیم وچ پنجابی دیاں کچی روٹی، مسی روٹی، مٹھی روٹی، شامل کیتیاں گئیاں۔ مولانا عبداللہ چالی ورہے مذہبی تبلیغی شعر لکھدے رہے۔ ایزد باری، اللہ باری، رازق باری، واحد باری تے صفت باری ایسے دور وچ لکھیاں گئیاں۔ احوالِ آخرت تے فقہ بارے نجات المؤمنین لکھی گئی۔ قصص الانبیاء تے باغ اولیائے ہند ورگیاں کتاباں لکھیاں گئیاں۔ بے شمار وفات نامے، حلیہ شریف، شمائل نبوی، مولود نامے، مناقب، معراج نامے، نورنامے تے نعتاں لکھیاں گئیاں۔ سی حرفی، باراں ماہ تے کبت نوں اللہ تعالیٰ تے اوسدے رسول مقبول دی شان وچ استعمال کیتا گیا۔ واقعہ کربلہ بارے جنگ نامے تے مرثیے لکھے گئے۔ ۱۳۴

اٹھارویں صدی پوری تے انھویں صدی پہلے ادھ دے وچکار برصغیر دے عام طور تے پنجاب دے خاص طور تے معاشی ڈھانچے نوں صورت اختیار کرن توں پہلاں خستہ حال ہو گئے سن۔ ایس طرح پنجاب دے معاشرتی، فکری، نظریاتی، علمی تے ادبی شعبیاں اندر وی پریشان خیالی پتنگن لگ پئی سی۔ مغلاں دے زوال توں بعد پنجاب وچ سکھاں دا چڑھا ہونا شروع ہویا۔ پنجاب وچ ایہہ دور افراتفری تے بد امنی دا دور سی۔ ایس کر کے اجتماعی سطح اُتے علم تے ادب ول وی کوئی شعوری توجہ نہ دتی گئی تے اوس ویلے علم تے دانش دے سیانے پنجاب اندر حیاتی دے ہر شعبے وچ ہوون والیاں مڈھلیاں تبدیلیاں دے پچھوکڑ توں جانو نہیں سن۔ ایس لئی جدوں اسیں ایس صدی دے سرکڈھویں پنجابی شاعراں تے ادیباں دیاں تخلیقاں دا مطالعہ کرنے آں تے ساہنوں اوہناں دے کول اوس سے دی پریشان حالی دا کوئی بھرواں تصور نہیں لکھدا۔ پر جے اسیں ہجر تے وصال دے بیان نوں سامنے رکھینے جیہڑا کہ سماج دیاں سدھراں تے امیدیں دی گورچی عکاسی کرداسی تے اوہدے اندر معاشرے دے دکھاں تے اوکڑاں نوں سمجھن دا اک املا اسوداوی موجود سی۔ ایس بارے ڈاکٹر احمد حسین قریشی لکھدے نیں:-

"خالصہ عہد حکومت مغول اوآخر کے دور سے بھی کہیں زیادہ پریشانی کا دور تھا اس دور میں پنجابی زبان و ادب کے نامور شاعر پیدا ہوئے۔ البتہ اسلامی قدریں قدرے مدھم پڑنے لگیں۔ شاعری میں وہ کمال اور منزلت باقی نہ رہی۔ بے ثباتی کے مضامین سی حرفیوں اور دوہڑوں کی شکل میں بیان ہونے لگے۔ یہی اس دور کا تقاضا تھا۔ البتہ روایتی تصوف کو ضرور فروغ ملا۔ کیونکہ تصوف عموماً دور انحطاط کی پیداوار ہی ہوا کرتا ہے۔ مصیبتوں اور پریشانیوں میں خدا خوب یاد آتا ہے۔ اور شریعت و مذہبیات کی طرف طبائع مائل ہوتی ہیں۔ اس لئے اس دور میں منقبت

نامے، جنگ نامے، وفات نامے، تولد نامے کثرت سے لکھے گئے۔ مغلیہ دور میں دفتری زبان فارسی تھی۔ سکھی دور میں پنجابی زبان دفتری زبان نہ ہو سکی۔ اور پنجابی کے ارتقاء کا سلسلہ جوں کا توں رہا۔ مسلمان اپنا شریعت کا سلسلہ پنجابی زبان میں بیان کرتے آئے۔ کیونکہ مساجد میں تعلیم پنجابی زبان میں ہی ہوتی تھی۔ اس لحاظ سے اس دور میں بھی شریعت کا سلسلہ پنجابی زبان میں کافی سے زیادہ موجود ہے۔" ۱۳۵

سکھ راج وچ راجا رنجیت سنگھ نے سکھ جاگیرداران نوں سرکاری جاگیراں دے کے سرداراں دی گنتی وچ وادھا کیتا۔ پنجابی شاعر نوں نوں قصے لکھ کے اوہناں سرداراں، جاگیرداران دی نذر کر دے تے انعام پاندے۔ انج قصہ لکھنا اک پیشہ جیہا بن گیا۔ انج سکھاں دے راج وچ بیت بازی دا بہت رواج ہويا۔ ہاشم شاہ قادر یار تے پیر بخش دی بہت قدر ہوئی۔ ۱۳۶

ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی نے اپنی کتاب "History of Punjabi Literature" وچ رنجیت سنگھ دے دور دے قصہ کاراں دا خاص کر کے ذکر کیتا اے اوہ آکھ دے نیں:-

"In Ranjeet Singh period persian remained the court language . The traditional poetic genres continued to be composed. The prominent Qissa poets were Hashim, Ahmad Yar, Qadir Yar and Imam Bakhsh" ۱۳۷

پنجاب وچ انگریزاں دی آمد توں جتھے ایس خطے دیاں سیاسی، سماجی، معاشی قدراں بدلیاں اوہتے ای ادبی صورت حال وچ وی واضح تبدیلیاں رونما ہوئیاں۔ ۱۸۴۹ء وچ پنجاب نوں پوری طرح قبضے وچ کرن توں پہلاں ای انگریز ستلج دے مشرقی کنارے دیاں ریاستاں وچ اپنے پیر جما چکے سن۔ اوہناں دے نال ای عیسائی مشنریز وی آچکے سن تے اوہناں نے مذہبی ادب لکھنا تے چھاپنا شروع کر دتا سی۔ ایہدے نال ای مذہبی کتاباں دے پنجابی ترجمے وی شائع ہون لگ پئے سن۔ مقامی لوڑاں دے تحت بعضیاں پادریاں تے انگریز لکھاریاں نے پنجاب وچ آون توں پہلاں ای کچھ ضرورت دیاں چیزاں پنجابی زبان وچ لکھنیاں یاں مرتب کر نیاں شروع کر دتیاں سن۔ مثال دے طور تے ولیم کیری نے ۱۸۱۲ء وچ پنجابی گرامر تیار کر لئی سی۔ ۱۳۸ ایس توں بعد ۱۸۱۵ء وچ بائبل دا پنجابی ترجمہ وی کر لیا گیا سی ۱۸۳۳ء وچ لدھیانے شہر دے اندر اک عیسائی مشن کھل گیا سی تے ایتھے وی ودھیرا عیسائی مذہبی ادب پنجابی وچ چھپن لگ پیا سی۔ ۱۳۹ جدوں انگریز باقاعدہ پنجاب وچ آئے اوہدوں پنجاب دی سرکاری زبان فارسی سی۔ اوہناں نے آکے سرکاری زبان

انگریزی بنا دتی۔ پنجاب وچ کئی تھانواں تے پریس لگ گئے تے ایہدے نال ای علمی تے تعلیمی کتاباں شائع ہون لگ پئیاں۔ عیسائی مشنریاں نے لدھیانے، لاہور، نارووال، سیالکوٹ، ترنٹارن تے ہور کئی تھانواں تے سنٹر کھول کے عیسائیت دا پرچار شروع کر دتا تے ایہدے لئی سہارا پنجابی زبان دا لیا۔ ایس طرح پنجابی زبان دیاں لغتاں دی مرتب ہون لگ پئیاں ۱۳۰-۱۸۵۱ء وچ پادری جے نیوٹن نے پنجابی گرامر شائع کیتی۔ ۱۸۵۴ء وچ پادری جے نیوٹن نے پنجابی دی پہلی ڈکشنری وی ترتیب دے کے شائع کرائی ۱۳۱- عیسائی مذہبی ادب دے عام چھپن دا اک واضح رد عمل ہو یا تے اسلامی ادب وی پہلے نالوں بوہتی گنتی وچ چھپن لگ پیا۔ تفسیراں، فقہ، قرآن پاک دے ترجمے، معراج نامے، گلزاراں، احول الآخرت، نعت، منقبت تے مرثیہ وغیرہ اُتے مشتمل دینی ادب وجود وچ آیا۔ ایس دور دے پہلے حصے دے لکھاریاں وچوں مولوی محمد لکھوی، نبی بخش حلوائی، مولوی دلپذیر، مولوی فیروز دین ڈسکوی، میاں جان، مولوی عبدالکریم قریشی وغیرہ خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔

انگریزی تعلیم حاصل کرن نال لوکاں نے انگریزی ادب دا مقابلہ کیتا تے اوہدے توں اثر قبول کرنا شروع کر دتا تے نویاں سوچاں، نویں خیال، نویاں ادبی صنفیں نال جانکاری ہوئی تے نویاں ادبی تحریکاں نے مقامی ادب نوں متاثر کرنا شروع کر دتا۔ اردو وچ نویں اسلوب ورتے جان لگ پئے سن۔ ایہدے نال ہولی ہولی ایہہ پنجابی ادب وچ آونے شروع ہو گئے۔ پر اردو دے مقابلے تے بہت گھٹ۔ انھویں صدی دے اخیر تیکر اپڑ دیاں اپڑ دیاں سیاسی، ملی تے اخلاقی شاعری دے مڈھ بجھ گئے سن ایہدے نال ای پنجابی نثری میدان وچ وی نویاں مغربی نثری صنفیں نے داخل ہونا شروع کر دتا سی۔ پرانی روایتی شاعری دا رنگ پھکا پین لگ پیا سی۔ انگریزی شاعری تے نثر پڑھن دے نال رومانیت دے رنگ جھلکارے مارن لگ پئے سن۔ کراماتی تے ماورائی عنصر ادب وچوں غائب ہونا شروع ہو گئے سن۔ مقصدیت ادب دا لازمی جزو بندی جاندی سی۔

۱۸۱۳ء دے چارٹر ایکٹ دی رونا نال برطانوی حکومت نے پادریاں نوں برصغیر وچ آون تے اتھے آباد ہون دی اجازت دے کے عیسائیت دی تبلیغ وچ اک نواں جوش پیدا کر دتا۔ ایہہ مشنری بہت تنگ نظر تے متعصب واقع ہوئے سن۔ اوہناں نے عیسائیت دی تعلیم اُتے مشتمل کتاباں لکھ کے تقسیم کرن تے مختلف تقریریاں وچ کھلم کھلا عیسائیت دا پرچار کرن تے ہوراں مذہباں اُتے ناروا تنقید کرنی شروع کر دتی۔ ایہناں تبلیغی سرگرمیاں وچ اوہناں نوں باقاعدہ حکومت دے کارندیاں دی حمایت حاصل سی۔ حکومت برطانیہ دی سرپرستی وچ عیسائی مشنریاں دیاں سرگرمیاں دا حوصلہ افزا نتیجہ برآمد ہو یا تے خلی ذات دے ہندواں دی اک بہت وڈی تعداد نے عیسائی مذہب قبول کر لیا۔ ایہدے علاوہ تعلیمی اداریاں دے ذریعے عیسائیت دی تبلیغ دا انتظام کیتا گیا۔ ایس طرح مشنری اداریاں دے فارغ التحصیل طلباء لادینیت تے گمراہی دا شکار ہو کے اپنے روحانی تے مذہبی ورثے توں بیگانہ ہو گئے۔ پادریاں نے انگریز حکومت دی اشیر باد تے مناظرے،

مباحثے، جلسے تے منادی دے ذریعے کھلم کھلا تبلیغ شروع کیتی۔ ۱۸۷۱ء دے دوران "پنجاب ریلیجس بک سوسائٹی" کی بنیاد رکھی گئی اور مسیحی لٹریچر چھپنا شروع ہو گیا "۱۳۲ مسلمانوں سے عیسائی ہونے والے مسلمانوں کے ساتھ اور سکھوں اور ہندوؤں سے عیسائی ہونے والے اپنے مذہبوں سے بحث کرتے تھے۔" ۱۳۳

اسیں ایس بحث نوں ہو رہی نہیں کھلارنا چاہندے کیوں جے ساڈا مقصد اوہناں حالات تے واقعات توں اک اجمالی آگاہی حاصل کرنا اے کہ کس انداز وچ عیسائیت دا کھلار ایس خطے وچ ہو یا تے کیوں اچی ذات تے نکی ذات دے پنجابی عیسائی ہوئے۔ ایہدا اندازہ اک رپورٹ توں ہوندا اے جیہڑی ۱۹۰۳ء-۱۹۱۶ء دے دوران کیتھولک مشن نے چھاپی اوہدے لفظ انج سن:-

"The seed was sown: The fruit started growing. The progress was steady" ۱۳۴

فیر ایہہ پودا ودھدا تے کھلدا رہیا تے ۱۹۳۷ء تیکر بے شمار مقامی لوک عیسائی ہو چکے سن تے پاکستان بن توں بعد وی ایہہ سلسلہ جاری تے ساری رہیا۔ چنانچہ اسیں دیکھ رہے آں کہ:-

"۱۹۷۱ء میں لاہور کے اندر پانچ چھ مقامی عیسائی تھے اور پھر ہم ۱۹۵۷ء کی ایک رپورٹ سے اندازہ کر سکتے ہیں کہ اس وقت کے مغربی پاکستان میں موجود علیحدہ علیحدہ چرچوں کے ماننے والے مقامی عیسائیوں کی آبادی تقریباً ساڑھے چار لاکھ تک پہنچ گئی تھی۔" ۱۳۵

عیسائی پادریاں دا ایہہ کمال ہے کہ اوہ جیس خطے وچ گئے اوہتھے دی رہتل بہتل وچ رچ بس گئے۔ مقامی رسماں ریتاں دے نال نال سمجھ توں ودھ اوس خطے دی زبان نوں سکھیا تے سمجھیا تے فیر اوس علاقائی زبان وچ عیسائی مذہب دا مڈھلا لٹریچر شائع کیتا۔ ہندوستان وچ آون والے پادریاں نے وی مقامی زبانان نوں پڑھیا، لکھیا تے اوہدے وچ بائبل تے دوجے عیسائی ادب دے ترجمے کیتے۔ ہندوستان وچ ایس تاریخ نوں جے اسیں اکبر تے جہانگیر دے عہد توں شروع کر لئے تے مضائقہ نہیں۔ ایہہ دیکھ کے حیرانی ہوندی اے کہ ایہہ لوکیں اپنے مذہب دی اشاعت تے اوہدی تبلیغ لئی کئی کو محنت کر دے سن تے ایہہ عیسائیاں اُتے موقوف نہیں جس وی نظریے دی ترقی، کھلار تے اشاعت مطلوب ہووے تے اوہدے مڈھلے نظریاتی مواد نوں مقامی لوکاں وچ اوہناں دی زبان وچ نہ کھلار یا جاوے گل نہیں بن دی، ایس ضمن وچ پنجاب دے صوفی شاعراں تے دانشمنداں دی مثال دتی جاسکدے اے جیہڑے عرب، ایران، افغانستان تے وسط ایشیا وچوں آئے پرستھے دے ہو کے رہ گئے تے پنجابی وچ ای اپنے اپنے تے سچے خیالاں تے وچاراں دا اظہار کیتا تے اسلام دی بنیادی تعلیم بارے رسالے پنجابی وچ چھاپے:-

"چنانچہ اکبر کے عہد کا مشہور پادری "زیوکسیر" فارسی میں واہ واہ مہارت رکھتا تھا اس نے بے شمار مسیحی کتابوں کے ترجمے فارسی زبان میں کئے اور اسی طرح پادری "پن ہیرو" کی فارسی سن کے اور پڑھ کے لوگ حیران رہ جاتے تھے۔ اسی طرح جب جہانگیر کے دربار میں "ولیم ہاکنس" سفیر بن کے آیا تو وہ مغلوں کی جدی زبان ترکی بڑی فصاحت اور روانی کے ساتھ بول سکتا تھا۔" ۱۴۶

"پنجاب میں باقاعدہ آنے سے پہلے عیسائی پادریوں نے پنجابی زبان سیکھنی شروع کر دی تھی وہ اس آس میں بیٹھے ہوئے تھے کہ کب پورے پنجاب پر انگریزوں کا سیاسی غلبہ ہو اور کب وہ مذہبی یلغار کر سکیں۔ چنانچہ جب انگریز ابھی ستلج کے دوسری طرف ہی تھا تو لدھیانہ میں ایک بڑا چرچ قائم ہو چکا تھا۔ اور مقامی لوگوں کے لئے مسیحی کتب کے ترجمے پنجابی میں ہونا شروع ہو گئے تھے۔ اسی دور میں لدھیانہ، ترنٹارن اور کئی جگہوں پہ پریس لگ گئے تھے اور اس کے ساتھ ہی پنجابی گرامر، پنجابی ڈکشنری وغیرہ لکھی گئیں اور شائع ہوئیں۔" عہد نامہ جدید "کے علاوہ بے شمار مذہبی گیت اور کہانیاں بھی پنجابی میں ترجمہ ہوئیں۔ خاص طور پر گاؤں کے ان پڑھ نئے عیسائیوں کی سہولت کے لئے آسان اور عام فہم زبان میں چھوٹے چھوٹے پمفلٹ شائع کئے گئے۔ عیسائی مشنریوں نے اس طرح پنجابی زبان میں اضافے کئے۔" ۱۴۷

ایسے صورت حال نے جتنے پنجابی ادب وچ وادھا کیتا او تھے ای پنجابی عوام دے دلاں تے ذہناں اندر وسوسے وی پاد تے۔ لوگ ڈرن لگ پئے کہ مشن سکولاں وچ بالاں نوں پادری عیسائی بنالیندے نیں۔ چنانچہ ایس داوی اک واضح رد عمل ہویا تے ایس دور اندر ہندومت، سکھ مت دے مذہبی راہنماواں نوں خیال پیدا ہویا کہ اوہناں نوں وی مذہبی لٹریچر ول ودھ توں ودھ توجہ دینی چاہی دی اے۔ سبھ توں ودھ مسلمان صوفیاں، درویشاں، عالماں تے رہنماواں نے ایس نوں محسوس کیتا چنانچہ ایس دور اندر جتناں مسلم فقہ، حدیث، شریعت طریقت تے تفسیر بارے ادب پنجابی زبان وچ تخلیق ہویا اوہناں گھٹ ای کسے دور اندر تخلیق ہویا ہونا اے۔ نکلے نکلے مسئلیاں توں لیکے وڈے وڈے اہم مذہبی مسئلیاں بارے پنجابی لکھاریاں نے بے شمار لکھیا۔ عیسائیت دے ہر نوں ڈکن لئی ایہناں پوریاں وچنی صلاحیتاں وقف کر چھڈیاں سن۔ جدید دور دے اثرات تے نظریات دے تحت ہندو معاشرے وچ متعدد مذہبی تے سیاسی تحریکاں ابھریاں جہاں دارخ عیسائیت دے خلاف گھٹ تے اسلام دے خلاف زیادہ سی:-

"Brahmo Samaj Raja Ram Mohan Roy, the first notable indian to personify the rationalizing influence of western ideas, was born of orthodox Brahmin parents in a village in west Bengal in 1772, As a young man he studied persian and Arabic at Patna, which was then a centre of muslim learning , and became a confirmed monotheist, rejecting all forms of idol worship. He settled down in calcutta and in 1828 founded the **Brahmo Samaj** (Society of God) with the object of providing a meeting- ground for all sects for the worship of one true God worship of images was not the only feature of Hindu society which Ram Mohan Roy tried to reform. He disliked the abuses of the caste system, and he was a champion of equal rights for women. He opposed suttee, polygamy and the ban on widow remarriages.....the official history of the indian National congress calls Raja Ram Mohan Roy the prophet of Indian nationalism and the father of Modern India" ۱۳۸

پراگھنا سماج:

"انیسویں صدی عیسوی کے وسط میں مہاراشٹر میں ایک اور ہندو تنظیم عالم وجود میں آئی جس کی تعلیمات اور مقاصد برہمو سماج سے ملتے جلتے تھے۔ اسے پراگھنا سماج کا نام دیا گیا اس نے بھی ہندو معاشرہ کی اصلاح میں نمایاں حصہ لیا۔ تعلیم بالغاں اور تعلیم نسواں کا اہتمام کیا۔ بت پرستی کے خلاف آواز اٹھائی اور یتیم خانے قائم کئے۔" ۱۳۹

دیو سماج:

"اس کی بنیاد ۱۸۸۲ء میں لاہور کے مقام پر رکھی گئی۔ دیو سماج کے پیروؤں کے خیالات الحاد پر مبنی تھے اور وہ سائنسی تحقیقات پر ایمان لانے کے قائل تھے۔ انہوں نے اشاعت تعلیم اور حسن اخلاق کی ترویج پر خاص توجہ دی۔" ۱۵۰

احمدیہ لہر:

"اس کے بانی مرزا غلام احمد قادیانی (۱۸۳۷ء تا ۱۹۰۸ء) تھے۔ مسیحی مشنریوں کے خلاف مباحث اور مناظروں میں انہوں نے اپنی علمی زندگی کا آغاز کیا اور "براہین احمدیہ" شائع کی۔ انہوں نے بیشتر مسائل میں جدید متکلمین کی باتیں اور تاویلیں اخذ کیں لیکن جہاں ان متکلمین نے کسی نئے فرقے کی بنیاد نہیں ڈالی تھی وہاں مرزا صاحب کی امتیازی خصوصیت یہ ہے کہ انہوں نے شخصی دعاوی کی بنیاد پر الگ جماعت منظم کی اور اپنی نبوت کا دعویٰ کیا۔ ۱۹۱۲ء کے قریب احمدی جماعت میں اختلاف رونما ہوا ایک گروہ نے مرزا غلام احمد کے لڑکے مرزا بشیر الدین محمود کو خلیفہ المسیح ثانی قرار دیا اور قادیانی کہنے لگے۔ دوسرا گروہ مولوی محمد علی اور خولجہ کمال الدین کی قیادت میں الگ ہو گیا اور وہ لاہوری کہلائے۔ لاہوری جماعت نے مرزا صاحب کو نبی کی بجائے محض مجدد تسلیم کیا۔" ۱۵۱

آریہ سماج:

"ہندومت میں جو تحریکیں انیسویں صدی عیسوی کے دوران رونما ہوئیں۔ ان میں آریہ سماج سب سے زیادہ اہم ہے اس کا بانی سوامی دیانند سرسوتی تھا۔ شروع میں اس نے ویدوں کا بغور مطالعہ کیا اور پھر اپنے خیالات کا اظہار شروع کر دیا۔ آخر ۱۸۷۵ء میں بمبئی کے مقام پر آریہ سماج کی بنیاد ڈالی۔ اس کی تعلیمات قدیم و جدید کا بے ہنگم مجموعہ تھیں ایک طرف اس نے بت پرستی، ذات پات وغیرہ کی مذمت کی اور دوسری طرف اس نے اس بات کی تبلیغ کی کہ قدیم آریائی معاشرہ کے مطابق زندگی بسر کرنا چاہیے۔ نیوگ کو جائز اور گائے کو نہ صرف مقدس بلکہ مطہر قرار دیا۔ یعنی اس کے پیشاب اور گوبر کے استعمال سے بھی پاکیزگی حاصل کی جاسکتی ہے۔ دیانند سرسوتی تعصب کا مجسمہ تھا۔ اس نے اپنی کتاب "سیتارتھ پرکاش" میں دیگر مذاہب پر رقیق حملے کئے۔ اس کے نزدیک ہندوؤں کے سوا کسی قوم کا یہ حق نہیں تھا کہ برصغیر میں رہے۔ اس کی یہ تنگ نظری آریہ سماج کی روایت بن گئی اور اس کے پیروں نے مناظروں کا آغاز کیا۔" ۱۵۲

سنگھ سبھا تحریک:

ایس تحریک دی بنیاد امرتسر وچ ۱۸۷۳ء نوں رکھی گئی۔ ایس دا مقصد سکھاں وچ سیاسی شعور تے سماج سدھار پیدا کرنا سی۔ ۱۵۳ ایہناں تحریکاں نے اپنے پرچار خاطر پنجابی نوں اپنایا تے پنجابی بولی دے خزانے بھرن دی کوشش کیتی۔ جیوں جیوں ویلا لنگدا گیا۔ ایہناں تحریکاں دا اثر معاشرے اُتے ہونا لازمی سی۔ تے لاشعوری طور تے لوکاں اُتے ایہدے گمراہ کن اثرات دا ٹھپا لگدا گیا جیہدا توڑ کرن لئی مسلمان ادیبان، شاعران تے قصہ گو شاعران دی اک بوہت وڈی تعداد میدان وچ اتر آئی۔ جیہناں نے ایہناں اثرات نوں زائل کرن لئی ہر ممکن کوشش کیتی تے ایہہ دور قصہ گوئی دے عروج دا زمانہ سی۔ ایہناں شاعران نے اپنیاں قصیاں راہیں لوکاں دی اصلاح کیتی۔

پنجابی قصہ نگاری دی لہر گھٹی نہیں تے ایہدے وچ کئی شاہکار تخلیق کیتے گئے۔ احمد یار (۱۷۶۸ء-۱۸۴۵ء) ۱۵۴ نے قصہ ادب وچ ودھیرا کم کیتا۔ اوہناں دے نکلے وڈے قصیاں نوں ملا کے کتاباں دی تعداد ۵۰ بن دی اے۔ ۱۵۵ قادر یار (۱۸۰۳ء-۱۸۹۲ء) ۱۵۶ پورن دے کھوہ وچ، فضل شاہ (۱۸۲۷ء-۱۸۹۰ء) ۱۵۷ دی سوئی چھان دیاں لہراں وچ میاں محمد بخش (۱۸۳۰ء-۱۹۰۳ء) ۱۵۸ دے سیف الملوک وچ شہزادہ سیف الملوک دیاں زاریاں، سفر دیاں اوکڑاں، دشمن قوتاں نال جنگاں تے مقصد دے حصول لئی بھریں جد و جہد دی صورت وچ۔ خواجہ غلام فرید (۱۸۳۱ء-۱۹۰۱ء) ۱۵۹ دی سڑ دی بلدی روہی دے حوالے نال ہجر، فراق تے وراگ دیاں کوکاں وچ، وچھوڑے دے نویکے پندھاں دیاں اوکڑاں لگا تار جد و جہد دیاں رمزناں، آزادی دے حصول تے منزل تک اپڑن دے انداز لہجہ جاندا ہے۔ پر اٹھارویں صدی دے عظیم صوفی شاعر بلھے شاہ طرح کسے نے کھل کے تے ٹھک کے نہیں آکھیا کہ "برا حال ہو یا پنجاب دا" پر بے اسیں ایہو اُتے بیان کیتا فارمولا ورت لئیے کہ شاعر جدوں اپنیاں ذاتی محرومیاں، ناکامیاں، مایوسیاں، پریشانیاں تے دکھاں دی گل کر دا اے تے اصل وچ اوہ اوس ویلے معاشرے وچ موجود گھٹن ہون پاروں اوس ویلے ہون والے ظلم، تشدد، کجج، ترو، توں ودھ حساس طبقے دا فرد ہون دی وجہ نال ویلے دی انتظامیہ نال کھلم کھلا متھالان توں گھبراند اے تے جدوں ایہناں دکھاں نوں اپنی ذات دے حوالے نال پیش کر دا اے تے اصل وچ اوہ معاشرے دے اجتماعی دکھ دی گل کر رہیا ہوندا اے۔ ایس اٹھویں صدی دی پنجابی شاعری تے نثر دے معنیاں دیاں کئی سطرچ بن سکدیاں نہیں تے اوہناں دے وکھرے وکھرے مطلب کڈھے جاسکدے نیں تے جے ایس دور دے ادب دی ڈوہنگیائی وچ اتریا جاوے تے پنجاب دے پنڈاں تے شہراں دے معاشرتی، سیاسی تے معاشی ماحول بارے بڑیاں اہم گلاں لہجہ جاون گیاں تے ایس گل دا اندازہ بڑی آسانی نال ہو جاوے گا۔ کہ سماجی معاشی زوال دے عمل دارد عمل ادبی صورت وچ کیس انداز وچ ہو یا۔

جتنوں تیکر ایس دور دی شاعری دا تعلق اے بن ایہدے وچ رومانٹک لہری آ گئی سی۔ دینی لہر تے رومانی لہر نوں نال نال لے کے چلن والیاں وچ سبھ توں اہم ناں مولوی غلام رسول عاظمی ہوراں دا اے۔ جینہاں حضرت یوسف

دے قرآنی قصے نوں احسن القصص دے ناں نال تخلیق کیا اے تے ایہدے نال ای اک موٹی کتاب "داستان امیر حمزہ" لکھی۔ مولوی صاحب نے اپنی زبان وچ فارسی اکھر بے شمار استعمال کیتے تے پنجابی زبان دے مسلمانی انگ نوں ہور اجاگر کیا۔ ایس دور دے دو بے وڈے شاعر میاں محمد بخش ہوراں نے قصہ سیف الملوک لکھ کے بیانیہ مثنوی نوں چار چن لادتے تے ایہہ قصہ اپنے شاعر دے ناں نال منسوب ہو کے امر ہو گیا۔ بعضے غیر ملکی قصے مثلاً شیریں فرہاد، لیلے مجنوں، یوسف زلیخا، وی پنجابی شاعراں دا موضوع بنے تے ایہدے نال ای مقامی رومان یعنی ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، مرزا صاحبان، کیمہ ملکی تے سسی پنوں وی شاعراں دا خاص موضوع بنے رہے۔ قصہ ادب اک نویں تے نویلگی تراوٹ تے تازگی لے کے ابھریا۔ قصہ ادب ہن صرف اک سواد لین والی تخلیق ای نہیں سی رہ گیا سگوں ایہدے وچ جرات مند تے جی دار لوکاں دا ادب وی ہوند وچ آون لگ پیاسی۔ غلط سماجی قدراں قیمتاں تے بھیرے رواجاں دے خلاف احتجاجی عمل وی ایس دور دے ادب دا اک نشان بنیا۔ ایسے دور وچ صوفیانہ تے اخلاقی شاعری وی ہوئی۔ ساڈی کلاسیکی ریت دے آخری شاعر یعنی میاں محمد بخش تے خواجہ غلام فرید ایسے دور اندر ہوئے اوہناں دی صوفیانہ تے اخلاقی شاعری وچ اک حسن تے جمالیاتی قدراں دا گوڑھا احساس موجود اے۔

ایہناں توں وکھ دو بے قابل ذکر شاعر مولوی عبدالستار، سید فضل شاہ، میاں ہدایت اللہ، بردا پشوری تے میاں محمد بوٹا گجراتی وغیرہ نیں جیہناں نے پنجابی دے شعری میدان وچ کارنامے سرانجام دتے۔

۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی شروع ہون دے نال ای پنجاب وی ایہدے وچ شامل ہو گیا سی۔ ستمبر ۱۸۵۷ء وچ ساہیوال دے غیور کھڑاں، کاٹھیاں تے وٹواں نے انگریزی فوج نوں تک چنے چبا دتے سن۔ ۱۶۰ ایہناں بہادراں وچوں عظیم محبت وطن احمد خاں کھڑل دی بہادری دیاں واراں تے ڈھولے آکھے گئے جیہدے اج وی گوگیرہ، نور شاہ تے راوی دے کنڈے دیاں جوہاں وچ گونج دے نیں۔

جدوں ۱۸۵۲ء وچ مولانا محمد حسین آزاد، سید الطاف حسین حالی تے کرنل ہالرائیڈ نے لاہور وچ اردو مشاعریاں دی بنیاد رکھی تے اوہناں دی ویکھا ویکھی پنجابی شاعراں نے وی باغاں وچ مشاعریاں نوں شروع کردتا۔ ایس دور دے ایہناں مشاعریاں دی جان فرید الدین مرگئی بیدل، حافظ پیارے صاحب، اروڑا رائے، نواب گاموں خان، سید فضل شاہ تے میاں ہدایت اللہ، رفیق میرٹھی، استاد کرم تے عشق لہر ہوراں ورگے شاعر ہوندے سن۔ ۱۶۱ سکھ لکھاریاں دی زبان وچ واضح فرق رہیا۔ ایس نویں پکھ دے سکھ لکھاریاں وچوں بھائی ویر سنگھ، چرن سنگھ شہید تے گور بخش سنگھ دے ناں بوہتے ذکر دے قابل نیں۔ سکھی ادب بوہتا گورکھی رسم الخط وچ چھپدا سی۔ پنجابی دا سبھ توں پہلا اخبار "ہندو پرکاش" وی امرتسر وچوں گورکھی خط وچ ۱۸۷۳ء وچ نکلیا۔ ۱۶۲، ۱۸۸۲ء وچ پنجاب یونیورسٹی قائم ہوئی تے ایہدے توں پہلاں یونیورسٹی کالج (اورینٹل کالج) ۱۸۳۹ء وچ وجود وچ آ چکیا سی۔ ۱۶۳ ایہناں دی بدولت علم تے ادب نویاں کروٹاں لیکے اٹھیا۔

فارسی اکھراں وچ پنجابی دا پہلا اخبار "امرت پتر" کا ۱۸۹۶ء وچ جاری ہوا۔ ۱۶۳ مشاعریاں اندر بیت بازی دار حجان ۱۹۰۰ء تک بڑھت زیادہ رہیا۔

غلط سماجی قدراں قیماں تے بھیڑے رواجوں دے خلاف حافظ محمد لکھوی نے اپنیاں دینی، تبلیغی تے تصنیفی سرگرمیاں دا آغاز کرن لئی پنجاب دا علاقہ منتخب کیتا۔ تجدید تے احیاء دین دے لئی بھرپور محنت تے جانفشانی نال کم کیتا۔ ایس طرح حافظ محمد بن بارک اللہ نے جدوجہد تے کوشش کر کے پنجاب والیاں دی اصلاح تے تربیت دا بیڑا چکھیا۔ تے عوام الناس نوں اسلامی تعلیمات نال روشناس کران لئی یک سوئی دے نال مصروف عمل ہو گئے۔ ہندوستان دے عوام عام طور تے، تے پنجاب خاص طور تے جیہڑا اسلام دیاں پاکیزہ تعلیمات توں بالکل جانو نہیں سی۔ اسلامی تہذیب تے تمدن پوری طرح اوہناں دے دل وچ جگہ نہیں پاسکی۔ اسلام جیہڑا مکمل ضابطہ حیات اے صرف کتاباں دے ورقیاں تک محدود سی۔ عوام عموماً ہندومت توں تائب ہو کے صوفیاں دے توسط نال مسلمان ہوئے سن لیکن مذہب دی تبدیلی نال اوہناں دی طرز معاشرت وچ کوئی نمایاں فرق رونما نہیں ہو یا سی اگر پہلے اوہ مندریں وچ مورتیاں دی پوجا کر دے سن تے بُناں دے سامنے سر جھکاؤندے سن تے ہن اوہ قبریں نوں سجدے کر دے سن۔ پہلے دیوتاواں دے سامنے دعاواں کر دے سن تے ہن صوفیاں تے پیراں کولوں مرادیں منگدے سن۔

ایہناں حالات وچ حافظ محمد بن بارک اللہ نے لوکاں نوں سدھے راہ تے لیاون دا تہیہ کیتا تے دعوت تے تبلیغ دا سلسلہ شروع کر دتا تے بستی بستی جا کے انفرادی تے اجتماعی طور تے لوکاں نوں اسلام دی دعوت دتی تے اسلامی نظریات نوں اپنان دا درس دتا۔ دور دراز پنڈاں وچ نکل جان دے تے کئی کئی دن تک لوکاں نوں اسلام دے بنیادی مسئلے دی تعلیم دیندے۔ دین اسلام دی دعوت تے تبلیغ، درس و تدریس دے نال نال سب توں اہم تے مفید کم جیہڑا آپ نے انجام دتا اوہ اسلامی علوم دی تالیف تے تصنیف دا کم اے۔ آپ نے علاقے دے لوکاں دی زبان تے رجحان نوں مد نظر رکھ دیاں ہوئیاں بہترین انداز وچ دینی مسائل دی تشریح کیتی تاں جے لوکاں لئی دین اسلام دا سمجھنا آسان ہو جائے۔ چنانچہ آپ نے فہم تے بصیرت توں کم لیندیاں ہوئیاں پنجابی لوکاں دی تربیت تے اصلاح دے لئی پنجابی شاعری نوں بیان دے اظہار دا ذریعہ بنایا۔

مسلمان مصلحین وچوں سرسید احمد خاں دا ناں ہمیشہ زندہ رہوے گا جیہڑے سید احمد رائے بریلوی دی طرح مسلماناں دے مذہبی تے سیاسی احیاء دے آرزو مند سن لیکن اوہناں دے نظریے تے مقصد دے حصول لئی راہواں وکھریاں سن۔ سرسید احمد خاں نے اسلام تے عیسائیت دے عقیدیاں دی مطابقت ظاہر کرن دی وی سر توڑ کوشش کیتی۔ اوہناں نے بائبل دی شرح وی مرتب کیتی۔ کلام اللہ دی تفسیر قلمبند کیتی۔ اوہناں نے اپنی تفسیر وچ سائنس دی تعلیم توں پیدا شدہ شکوک نوں رفع کرن دی حتی الامکان کوشش کیتی جیہدے پاروں قرآن کریم دے الحامی ہون تے اثر پیندا سی۔

ایہدے نال نال اوہ عقلیات دے ایس قدر قائل نیں کہ اوہناں نے اسلام دیاں روایتاں، احکامات، عقیدیاں تے قانوناں نوں وی عقل دی کسوٹی اُتے پرکھیا اے تے جیہیں عقیدے نوں اوہناں نے اپنی فہم تے ادراک توں بالا سمجھیا اوتھوں انحراف اختیار کیتا۔ چنانچہ اوہ رسول کریم ﷺ دے جسمانی معراج دے قائل ای نہیں۔ ایسے طرح اوہ معجزات تے غیب دے علم نوں من توں وی انکاری نیں۔ اوہناں دی فطرت دے نال ایہی ڈونگھی وابستگی پاروں مخالفاں نے اوہناں نوں نیچری داناں دتا:-

"جب سید صاحب نے مغربی سائنس کی سند اور خالص عقلیت کی روشنی میں ملائکہ، اجنہ، شیاطین، جنت، دوزخ، معجزات، دعا اور اسی قسم کے اعتقادی یا روحانی مسائل پر بے باکی سے لکھنا شروع کیا تو سنی، شیعہ، وہابی بدعتی کبھی فرقوں میں مخالفت کا ایک ہنگامہ مچ گیا۔ بڑے بڑے کفر کے فتوے دیئے گئے۔ شہر شہر میں رسائل، اخبار، اشتہار کثرت سے شائع ہوئے کہ غالباً پہلے کسی کی ہجو و مذمت میں ایسے طوفان نہیں اٹھے تھے"۔ ۱۶۵

حافظ محمد لکھوی ایسے فکری ٹٹ بھج تے اسلام دشمن قوتاں نال نکران والے عہد دی پیداوار نیں۔ پر چنگی گل ایہہ دے کہ اوہ غیر مقلد ہون دے باوجود فقہی مسلکاں نوں ناں تے کفر سمجھدے سن، نہ ہی اوہناں کسے مکتبہ فکر نوں دائرہ اسلام توں خارج کیتا۔ ایہہ ای نہیں سکوں اوہناں وکھو وکھ مسلم فرقیاں تے مسلکاں نوں اکٹھیاں کر کے "فرنگی راج" عیسائی پادریاں تے ہندو بنیاد پرستاں دا مقابلہ کرن دیاں کوششاں کیتیاں تے ایہدے وچ کامیاب وی رہے۔

فرنگی راج دے پختہ ہون نال، جس فرد نے جدید علم کلام نوں وسعت دے کے اسلام دا کامیابی نال دفاع کیتا اوہ سرسید دی ذات اے۔ سرسید نے بھانویں مسلماناں وچ مذہبی سوچ پیدا کرن دی بڑی سوتی کوشش کیتی پر کدھرے کدھرے اوہ مذہبی عقیدیاں دے خلاف وی گل بات کر گئے۔ جیہدی اصلاح کرنا بوہت ضروری سی۔ چنانچہ مولوی ہوراں سرسید دی فکر دی مخالفت کر کے اسلامی تعلیمات دی صحیح روح نوں قائم رکھن دا چارہ کیتا۔ کلام مجید دے مفہوم نوں لوکاں نال روشناس کرن واسطے محمد لکھوی ہوراں دا جتن بلاشبہ اک عظیم معرکہ اے۔ اوس زمانہ وچ عیسائی پادری عیسائیت دی تبلیغ واسطے دھڑا دھڑا بائبل دے ترجمے راہیں پنجابی عوام نوں بائبل نال متعارف کروا رہے سن جس کر کے حافظ محمد لکھوی نے کلام الہی دا ترجمہ پنجابی نظم وچ پیش کر کے ٹھل پائی۔ تے اسلام دی عظمت تے وڈیائی نوں منوایا۔ حافظ محمد لکھوی دیاں لکھتاں پڑھن توں بعد ای آپ دے علم تے فضل، تقویٰ تے طہارت، خلوص قلبی تے روحانی ارتقاء دا صحیح اندازہ لایا جاسکدا اے۔

دینی، فکری پس منظر تے رجحانات

انیسویں صدی عیسوی برصغیر دے مسلماناں دے لئی بڑی پریشان کن سی کیوں جے برصغیر وچ مسلماناں نے کئی سو سال تک حکومت کیتی سی تے مسلمان حکومتاں وچ اگرچہ مکمل اسلامی قوانین نافذ نہیں سن لیکن فیروہی مسلمان اپنے عقیدے تے مذہب دے لحاظ نال پختہ تے راسخ العقیدہ سن۔ مسلماناں وچ مکمل دینی شعور موجود سی۔ ایسے وجہ توں انگریز عیسائی مسلماناں نوں اپنا دشمن سمجھدے سن۔ تے مسلماناں نوں دین اسلام توں بیزار تے دور کرن نوں اپنا اولین فرض سمجھدے سن۔ تے مختلف طریقیاں نال مسلماناں نوں دین توں دور کرن دیاں کوششاں کر دے سن۔ سارے عیسائی مشنریز دا واحد مقصد مسلماناں دی نوجوان نسل نوں دین اسلام توں دور کرنا سی۔ ایہناں حالات وچ مسلمان اکابر علماء نے اسلام دے خلاف کیتیاں جان والیاں سازشاں دا غور نال جائزہ لیا۔ اسلام دی سربلندی، تبلیغ تے اشاعت دے لئی بھرپور جدوجہد کیتی تے اسلام دے خلاف کیتی جان والی ہر سازش دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا۔

رد عیسائیت وچ علمائے اسلام دیاں کوششاں:

انگریزی دور حکومت وچ جدوں اسلام نوں مٹان دیاں کوششاں کیتیاں جا رہیاں سن۔ تے عیسائیت تے عیسائی حکمراناں نوں مکمل کنٹرول حاصل سی۔ ایہناں حالات وچ عیسائیت دے رد دے متعلق منہ کھولنا انج ای سی جیویں اغراض حکومت دے مقابلے وچ علانیہ بغاوت ہووے۔ لیکن علمائے امت نے پامردی دا مظاہرہ کر دیاں ہویاں پورے استقلال نال دفاعی اقدامات کیتے۔ تھلے اوہناں کچھ جید علماء دا تذکرہ کیتا جا رہیا اے جیہناں نے عیسائیت دے رد وچ بھرپور کردار ادا کیتا۔

مولانا رحمت اللہ کیرانوی:

”مولانا رحمت اللہ عثمانی کیرانوی جو حضرت مخدوم جلال الدین کبیر الاولیاء پانی پت کی اولاد سے تھے۔ وہ خاندان ولی اللہ کے ساتھ منسلک ہو کر دہلی میں تعلیمی و تبلیغی خدمات انجام دے رہے تھے۔ شاہ عبدالغنی کی فرمائش پر انہوں نے عیسائیت پر اپنی پہلی تصنیف ”ازالۃ الاوهام“ فارسی زبان میں لکھی۔ یہ وہ زمانہ تھا جب عیسائی مشنریوں نے ہندوستان میں اسلام دشمن سرگرمیاں تیز کر رکھی تھیں۔ پادری فائڈر (Fonder) ان کا سرخیل تھا۔ وہ روزانہ عصر تا مغرب دہلی کی جامع مسجد کی سیڑھیوں میں بیٹھ کر عوام الناس کے سامنے دین عیسوی کی خوبیوں اور بزعم خود

اسلام کی کمزوریوں پر تقریر کرتا تھا۔ "۱۶۶" جگہ جگہ اسلام کے خلاف دلخراش تقریریں کرتا۔ اس نے "میزان الحق" نامی کتاب میں بہت سے شبہات و تلبیسات پیدا کئے تھے۔ جس کی وجہ سے مسلمانوں میں خوف و ہراس پیدا ہو گیا تھا۔ "۱۶۷"

مولانا حافظ ولی اللہ:

"یہ بزرگ نابینا تھے۔ حافظ قرآن و انجیل تھے اور انہیں انجیل کے مختلف ایڈیشنوں کے صفحات اور سطور از بر تھیں۔ وہ میدان مناظرہ میں اپنے مد مقابل اور حریف کو انہی کی کتابوں کے حوالے سے لا جواب کر دیتے۔ معاندین کے فرار کے بعد قرآن آیات کے حسن تلاوت سے سارے مجمع پر چھا جاتے۔ اور محاسن اسلام کو اس خوبی سے بیان کرتے کہ سامعین اپنی جگہ سے ہل نہ سکتے۔ ایک طویل عرصہ تک بادشاہی مسجد لاہور کے نائب خطیب رہے۔ پھر وزیر خاں کی مسجد میں خطیب رہے۔ پنجاب کے تمام شہروں میں جہاں کوئی عیسائی پادری سر اٹھاتا وہ بنفس نفیس پہنچتے اور اسے لٹکار کر میدان مناظرہ میں لے آتے۔ ان کی آمد کی خبر سن کر عیسائی مبلغ شہر چھوڑ کر بھاگ کھڑے ہوتے اور بیمار بن کر گھر میں دبکے رہتے یا حکومت سے فریاد کر کے نقص امن کے بہانے مناظرہ کے انعقاد کو روک

دیتے۔ "۱۶۸"

مولانا حافظ محمد بن بارک اللہ لکھوی:

حافظ محمد لکھوی نے وی عیسائیت دے رد وچ اہم کردار ادا کیا۔ آپ نے عیسائی مبلغاں دے ہتھوں پریشان حال مسلماناں نوں عیسائیت دے خلاف دلیلاں پیش کرن دی جرات تے ہمت عطا کیتی تے قرآن تے حدیث توں عیسائیت دے رد دے بارے وچ مدلل ثبوت مہیا کیتے۔ آپ نے اہل پنجاب نوں عیسائیت دی تبلیغ تے اشاعت دے اثرات توں بچان لئی تے عوام الناس نوں عیسائیاں دے باطل نظریات توں روشناس کرن دی غرض نال اک کتابچہ لکھیا جہدے وچ عیسائی نظریات نوں تفصیلاً بیان کیتا تے قرآن تے حدیث دی روشنی وچ اختلافی مسائل اُتے بحث کیتی۔ آپ اپنی کتاب "مخامد الاسلام" دے اندر بعنوان "بیان احوال نصاری و پادریاں" رقمطراز نیں:-

نصاریاں خواہش نفس مطابق اپنا دین بنایا دین عیسائی کجھ نہ کہیا سارا ہی بدلایا
تکلیفات شرعی جو وچ دیناں کل رسولاں حل حراموں واجب فرضوں ہوئے آزاد فضولاں

نہ حاجت کچھ نماز نہ روزے حج زکوٰۃ خرایت نہ فرض نہ نفل عبادت حاجت چھوڑیا راہ ہدایت
 نصاریاں نوں پادریاں ایہہ سوکھی گل بتائی جو عیسیٰ ہويا کفارہ منو نالے اوس خدائی
 پھر کے چیز نہ حاجت ہرگز آتھیں ہوگ خلاصی بھاویں لکھ گناہ کرو سب بیشک بخشیا جاسی
 بھی توحیدوں محروم رہے تثلیث توحید بنائی ایہہ عقل تھیں الٹا دعویٰ کچھ دلیل نہ پائی!
 تثلیث دا معنی تن خدا ہک اللہ پاک تعالیٰ ہک روح القدس تریجا عیسیٰ بیٹا مریم والا
 پادریاں دیاں ایہہ ترے باتاں مڈھ ایہن گمراہی ہک تثلیث خدا تیرے جانن ظاہر کفر تباہی
 ہور کفار یوالہ مسئلہ الٹا عقل نقل تھیں پتریں بدلے پیو نوں مارن صاف خلاف عقل تھیں
 تریجا نبی محمد ہور قرآن تھیں ایہہ انکاری تاہیں اہل اسلام کرن انہاں حکم کفر دا جاری
 ایہہ مسئلہ تن انہاندے وڈے جھوٹے بہت دسیاؤں جیویں ختنہ ہور غلامی ہور جہاد انکار لیاؤں
 میں ردیہناں دا کراں قرآنوں بھی انجیل تور اتوں قل هو اللہ احد ہور اینویں بہت قرآن آیا توں ۱۶۹

حافظ صاحب نے "محمد الاسلام" دے اندر جتھے دین اسلام دیاں خوبیاں بیان کیتیاں نیں۔ او تھے عیسائیاں
 تے عیسائی پادریاں دے حالات وی بیان کیتے نیں۔ حافظ صاحب نے متحدہ پنجاب دے لوکاں نوں دیا کہ عیسائی
 پادریاں نے اپنی خواہشاں دی پیروی وچ اصل عیسائیت نوں بدل کے رکھ دتا۔ تے عوام الناس نوں نفس دی خواہشاں دی
 تکمیل دے لئی عیسائیت دے دین دیاں ساریاں حرام تے حلال، فرض تے واجب دیاں پابندیاں توں آزادی دی راہ فرار
 دکھائی۔ پادریاں نے لوکاں نوں گمراہ کرن دی غرض توں ایہہ آسان گل دی کہ حضرت عیسیٰؑ تہاڈیاں ساریاں گناہاں دا
 کفارہ ادا کر چکے آتے اوہناں نوں اللہ تعالیٰ دا بیٹا خیال کر دیاں ہوئیاں اوہناں دی خدائی اُتے ایمان لیاؤ تے فیر کے عمل
 کرن دی ضرورت نہیں۔ چاہے لکھ گناہ کرو تہاڈی بخشش یقینی ہو جائے گی۔

ایہدے بعد حافظ صاحب لکھدے نیں کہ عیسائی توحید توں محروم رہے تے تثلیث نوں توحید قرار دے دتا۔ تے
 ایہہ نقل تے عقل توں الٹا دعویٰ اے جیہدی کوئی دلیل نہیں پائی جاندی۔ ایہدے بعد پنجاب والیاں نوں تثلیث دا معنی تے
 مفہوم دیا اے کہ تثلیث دا مطلب تن خدا نیں۔ اک اللہ تعالیٰ دی ذات دوسرا روح القدس تے تیسرا عیسیٰ ابن مریم۔

حافظ صاحب لکھدے نیں کہ عیسائی پادریاں دی گمراہی تے کفر دی بنیاد تن چیزاں اُتے اے اک تثلیث جیہدا
 ظاہر کفر تے تباہی اے۔ دوسرا کفارے والا مسئلہ جیہدا عقل تے نقل دے بالکل برعکس اے۔ بیٹے دے بدلے باپ نوں
 مارنا سراسر عقل دے خلاف اے۔ تیسرا ایہہ کہ عیسائیت دے پیروکار حضرت محمد ﷺ تے قرآن مجید توں انکار کر دے
 نیں۔ ایسے پاروں اہل اسلام اوہناں اُتے کفر دا فتویٰ جاری کر دے نیں۔ عیسائیاں دے ایہہ تن مسئلے بوہت وڈا جھوٹ
 نیں۔ جیس طرح اوہ ختنہ، غلامی تے جہاد توں انکار کر دے نیں۔

حافظ صاحب فرماندے ہیں کہ میں ایہناں ساریاں مسئلیاں دار و قرآن مجید دی روشنی وچ تورات تے انجیل دیاں دلیلاں نال کراں گا تے قرآنی آیتاں دی روشنی وچ عیسائیت دار و پیش کراں گا۔ چنانچہ حافظ صاحب نے قرآن تے سنت دے منہج نوں اپنا ندیاں ہویاں اسلامی تعلیمات نوں اہل پنجاب دی تعلیم و تربیت دے لئی پنجابی زبان وچ پیش کیتا تے پنجاب و اسیاں نوں منہج نبوی ﷺ دے مطابق زندگی گزارن دی دعوت دتی۔

حافظ احمد علی شاہ بٹالوی:

"اسلامیہ کالج لاہور وچ دینیات تے عربی دے پروفیسر سن۔ ۱۸۸۲ء وچ آپ لاہور وارد ہوئے تے اک مناظرے وچ پادری پورن چند (مدرس مشن اسکول لاہور) جہدے توں لاہور دے مسلمان بڑے پریشان سن (نوں شکست فاش دتی۔ پھر آپ نے عیسائی مبلغین کے خلاف معرکہ آراء تقاریر کا سلسلہ شروع کر دیا۔ لوہاری دروازہ کے باہر آپ اکثر تقریر کرتے۔ "دعوة الحق" کے نام سے ایک سلسلہ تصنیف شروع کیا جسے بڑی شہرت حاصل ہوئی۔" ۱۷۰ء

مولانا محمد قاسم نانوتوی:

"آپ کا تاریخی نام خورشید حسین ہے۔ شعبان یا رمضان ۱۸۳۲ء کو نانوتہ ضلع سہارن پور، اتر پردیش میں پیدا ہوئے۔ ان کے والد شیخ اسد علی، مولانا مملوک علی کے ہم مدرس تھے۔ آپ کے زمانے میں بعض لوگ اسلام پر اعتراض و طعن کے لئے میدان میں اتر آئے تھے۔ ان میں عیسائی پادری اور آریہ سماجی پیش پیش تھے۔ ان کے مقابلے میں اسلام کی مدافعت کے لئے مولانا بھی میدان میں نکل آئے۔ ۱۸۷۲ء میں ان کا مباحثہ پادری عماد الدین اور پادری تارا چند سے دہلی میں ہوا اور آپ کامیاب رہے۔" ۱۷۱ء

مولانا ثناء اللہ امرتسری:

"۱۸۶۸ء وچ امرتسر دے کشمیری خاندان وچ پیدا ہوئے۔ اپنے دور وچ رد آریہ، رد قادیانیت تے رد نصرانیت وچ مناظرہ دے میدان دے شہسوار سن تے صاحب تصانیف کثیرہ سن۔۔۔۔۔ رد عیسائیت میں آپ کی تصانیف "الہامی کتاب، تقابل ثلاثہ، توحید، تثلیث اور راہ نجات، جواب نصاری، تفسیر سورہ یوسف

اور تحریفات بائبل اور اسلام اور مسیحیت" ہیں۔ ویسے تو آپ کی تفسیر ثنائی بھی باطل مذاہب کے رد میں ایک یادگار تصنیف ہے۔" ۱۷۲ء

مولانا منصور علی دہلوی:

"آپ مولانا قاسم نانوتوی کے ہم عصر تھے۔ آپ کو انجیل زبانی یاد تھی۔ عیسائیوں کے ساتھ مناظرے کرنے میں انہیں امتیاز حاصل تھا۔ ان کا طرز مناظرہ بھی جدا گانہ تھا اور کئی شاگرد انہوں نے پادریوں کے خلاف وعظ کرنے کے لئے تیار کئے تھے۔" میلہ خدا شناسی میں مولانا قاسم نانوتوی مولوی منصور علی صاحب کو اپنے ہمراہ لے کر شریک ہوئے تھے تاکہ عیسائیوں کا جواب دیا جاسکے۔" ۱۷۳ء

مولانا عبدالحق حقانی:

"مولانا ابومحمد، عبدالحق حقانی دہلوی، انبالہ کے قریب گمٹھلہ نامی گاؤں میں ۲۷ رجب ۱۲۶۷ھ کو پیدا ہوئے۔ آپ کی جملہ علمی تصانیف میں سب سے اہم تصنیف "فتح المنان فی التفسیر القرآن" ہے۔ اس کے علاوہ تفسیر "البیان فی علوم القرآن" عقائد الاسلام فی اصول الدین اور "التعلیق النامی علی الحسامی فی اصول فقہ" مشہور ہیں۔" ۱۷۴ء

الغرض برصغیر پاک و ہند وچ علماء اسلام نے تقابل ادیان اُتے خصوصی توجہ دیندیاں ہوئیاں اسلام دی حقانیت نوں لوکاں اُتے واضح کیتا تے ایجیہ نازک دور وچ جدوں عیسائی مشنری تے آریہ سماج پوری طرح اک مٹھ ہو کے اسلام دے خلاف برسر پیکار سن۔ عالماں نے دفاع اسلام دا فریضہ سرانجام دتا۔ ایس عظیم کم وچ بوہت سارے گمنام عالماں نے وی حصہ لیا جیہناں دیاں خدمات مطبوعہ صورت وچ منظر عام اُتے نہیں آسکیاں۔ جیہناں وچ مولانا ابراہیم سیالکوٹی، مولانا حافظ محمد گوندلوی تے مولانا احمد دین گھگڑوی قابل ذکر نیں۔

جنگ آزادی ۱۸۵۷ء:

"پچھلیاں صفحیاں اُتے انگریزاں دے ہندوستانیوں اُتے ظلم، مذہبی تے سیاسی استحصال تے معاشی طور تے اوہناں نوں بد حال کرن دا ذکر گزر چکیا اے۔ بالخصوص مسلماناں نوں ہدف بنا کے پسماندہ تے رسوا کرن دا مستقل طرز عمل اختیار کیتا گیا۔ ایس سیاسی، سماجی، معاشی تے مذہبی مداخلت اُتے دباؤ دے نیچے وچ لوکاں وچ شدید بے چینی تے تشویش پائی جاندی سی۔ لوک ہر طرح دی مداخلت برداشت کر دے سن لیکن مذہبی تے نظریاتی مداخلت اوہناں نوں گوارا نہ سی۔

انگریزوں نے ہندوستانی سپاہیاں نوں ایچیہ احکامات دتے جیہڑے اوہناں دے مذہب دے خلاف سن۔ مثلاً کسے سپاہی نوں فوجی ملازمت دے دوران متھے اُتے تلک لانا، کناں وچ والیاں پاؤنا، داڑھی رکھن تے پگڑی بٹھن دی اجازت نہیں سی۔ ایہناں احکامات توں مسلماناں تے ہندواں دے مذہبی جذبات نوں ٹھیس پہنچی، لیکن معاملہ اپنی انتہا نوں اوس وقت پہنچیا جدوں جنگ کریمیا وچ شرکت دے لئی ہندوستانی سپاہیاں نوں سمندر پار جان دا حکم دتا گیا۔ ہندواں دے مذہب وچ سمندر پار کرنا گناہ اے۔ تے ایہدی سزا دے طور تے اعلیٰ ذات دے ہندواں نوں برادری توں خارج کر کے چندال قرار دتا جاندا سی۔ ایس لئی اوہناں نے ایہہ حکم من توں انکار کر دتا۔

ہندوستانی سپاہیاں نوں عقلی طور تے قائل کرن دی بجائے انگریز گورنر جنرل نے اک نواں آرڈی نینس جاری کیتا کہ جیہڑا شخص فوجی ملازمت کرنا چاہوے اوہدے لئی لازم اے کہ اوہ عہد کرے کہ جتھے وی اوہنوں کوئی خدمت سوچنی جاوے گی اوہ جان لئی تیار رہوے گا۔ دوسرے لفظاں وچ ہندواں نوں مذہب یا ملازمت دونوں وچ اک نوں چھڈن دا حکم دتا گیا۔ جیہدے نال ہندو سپاہی بڑے سخت پا ہوئے۔

جنگ آزادی دی فوری وجہ ۱۸۵۶ء دے آخر وچ اک نویں قسم دے ہتھیاراں دے استعمال دا آغاز ہو یا جیہدے وچ ایچیہ کار توں استعمال ہوئے سن جیہناں وچ چربی لگی ہوئی سی تے استعمال کرن توں پہلاں اوہنوں دنداں نال کٹنا پیندا سی۔ سپاہیاں وچ ایہہ گل مشہور کر دتی گئی کہ ایہہ سُر تے گاں دی چربی ہوندى اے۔ سور مسلماناں دے لئی حرام اے تے ہندوگاں دی چربی نوں منہ لانا گناہ سمجھدے سن۔ لہذا مسلماناں تے ہندو سپاہیاں وچ تشویش دی لہر دوڑ گئی۔

کلکتہ، بارک پور تے انبالہ وچ فوج دے افسراں نے حکم عدولی کیتی جتھے اوہناں سپاہیاں نوں برخاست کر دتا گیا معاملہ اتھے ای ختم نہ ہو یا بلکہ ۲۳ اپریل نوں پنجاب سپاہیاں نوں جہناں وچ دیسی افسروں شامل سن کورٹ مارشل کر کے برخاستگی دے نال نال دس سال دی سزائے قید دے دتی گئی۔ رجمنٹ ۳۲ دے اک برہمن فوجی "منگل پانڈے" نے اک انگریز سارجنٹ اُتے گولی چلا دتی۔ سارجنٹ میجر نے "منگل پانڈے" اُتے گولی چلائی تے اک ہور سپاہی نے اوہنوں نیچے گرا دتا۔ کرنل ہیرس یورپین دستہ لیکے صورت حال اُتے قابو پاں لئی آ گیا تے منگل پانڈے خودکشی کرن دی ناکام کوشش کرن توں بعد زخمی حالت وچ گرفتار ہو گیا۔ وفادار دیسی افسراں اُتے مشتمل اک فوجی عدالت نے منگل پانڈے نوں پھانسی دی سزا دتی تے ۱۸ اپریل نوں بیرک وچ ایس ۲۶ سالہ برہمن نوں پھانسی اُتے لٹکا دتا گیا۔ ایس دے حامی جمعہ دار "ایشوری پانڈے" نوں وی پھانسی دے تختے اُتے لٹکا دتا گیا۔ جیہدے پاروں فوجی سپاہیاں دے جذبات مشتعل ہو گئے۔

فوج وچ خفیہ طور تے بغاوت دے منصوبے بن رہے سن تے مئی دے آخر دی کوئی تاریخ طے کر دتی گئی لیکن ۹ مئی ۱۸۵۷ء نوں جدوں ۸۵ سپاہیاں اُتے علی الاعلان دس سال قید دی سزا نافذ کیتی گئی تے دیسی سپاہیاں دے جذبات شدت اختیار کر گئے۔ ایہناں سپاہیاں وچ ۴۹ مسلمان تے ۳۶ غیر مسلم سن۔ اخیر ۱۰ مئی دی شام جدوں عیسائی افسران گرجا

گھر چلے گئے سن۔ رسالے نے جیل خانے اُتے حملہ کر کے ساریاں قیدیاں نوں آزاد کروالیا تے اعلان جنگ کر کے دہلی جیہڑا میرٹھ توں چالیس میل دے فاصلے تے سی، اوس ول رخ کیتا۔ دہلی دے عوام تے فوج وی اوہناں نال مل گئے۔ طفیل احمد منگلوری لکھدے نیں کہ:-

"۱۱ مئی کو یہ لوگ زبردستی قلعہ میں گھس گئے اور بہادر شاہ ظفر کو سردار بننے پر مجبور

کیا۔ چنانچہ رائے عامہ کے غلبہ کے نتیجے میں وہ ان کے ساتھ ہو گئے۔" ۱۵

علمائے کرام تے خصوصاً مسلک ولی اللہ توں وابستہ حضرات نے ایس جنگ وچ بھرپور حصہ لیا۔ دہلی وچ موجود علماء نے جمع ہو کے جنگ آزادی دے حق وچ اک مشترکہ فتویٰ جاری کیتا سی۔ کچھ علماء نے ایس فتویٰ دی مخالفت کیتی۔ ایس فتویٰ دے صادر ہون دے بعد پورے ملک وچ ہرے رنگ دے پرچم لہراں دا اعلان کر دتا گیا۔ ایہہ خبر پورے ملک وچ پھیل گئی تے ہر پاسے ہنگامے ہون لگ پئے۔ فیروز پور پنجاب وچ سپاہیاں نے بغاوت کیتی پر پنجاب محفوظ رہیا۔ پروفیسر سید سلیم کے خیال میں:-

"یہ آزادی کی عوامی جدوجہد تھی۔ عام لوگ انگریزی حکومت کے مظالم سے تنگ آ

کر میدان میں نکل آئے تھے۔ بنگال سے لے کر سرحد تک عوامی جدوجہد کی

تحریک اٹھ کھڑی ہوئی تھی۔ فوج کے سپاہی انگریزوں کے خلاف جنگ لڑ رہے

تھے۔ عوام، فوج، راجے، نوابان سب لوگ اس جنگ میں شریک تھے۔ دراصل یہ

سب لوگ زخم خوردہ تھے۔ جو اپنے حقوق کے لئے لڑ رہے تھے۔" ۱۶

بدقسمتی نال ایہہ جنگ کامیابی توں ہمکنار نہ ہو کسی کیوں بے ایہناں جنگ آزما لوکاں وچ نظم و ضبط دا فقدان

سی۔ نہ باہم رابطہ سی۔ نہ کوئی مشترکہ قیادت سی۔ ایس توں علاوہ راجے تے نواباں دی بڑی تعداد بہن وی انگریزاں دی حمایت کر رہی سی۔ ایس لئی ایہہ انا کام ہونا غیر متوقع نہیں سی۔

نتیجہ ایہہ ہو گیا کہ انگریز فوجیاں نے سارے گروہاں دا خاتمہ کر دتا۔ ایس جنگ دے لئی انگریزاں نے مسلماناں

نووں ذمہ دار قرار دتے پھر اوہناں دے نال سخت انتقام لیا۔ تے جنگ دے بعد چن چن کے علماء تے شرفاء نوں پھانسی

اُتے چڑھا دتا۔ ایس موقع تے ایہہ گل وی قابل ذکر اے کہ مسلمان تے ہندو قیادت نے انگریز عورتاں تے بچیاں دی

بھرپور حفاظت کیتی۔ بلکہ اوہناں نوں اپنی مگرانی وچ رکھیا۔ تے بحفاظت فرار ہون وچ وسائل مہیا کر دیاں ہوئیاں اوہناں

دی بھرپور امداد کیتی لیکن انگریز نے انتقام لیندیاں ہوئیاں ایہہ نہ دیکھیا کہ کون ایس جنگ وچ شریک سی تے کون نہیں سی۔

مستشرقین کا کردار

مغرب دے اوہ علماء جیہناں نے اسلام دے ماضی ولوں بدگمانی، اوہدے حال ولوں بیزاری اوہدے مستقبل ولوں مایوسی، اسلام تے پیغمبر، اسلام تے اسلامی مآخذ دے بارے وچ شکوک و شبہات پیدا کرن دے لئی اسلامی علماں دے مطالعہ وچ اپنیاں زندگیاں وقف کر چھڈیاں ایہناں نوں عام طور تے مستشرقین (Orientalist) کہیا جاندا اے۔ ایہہ لوگ اپنے علمی تجربہ، تحقیقی اسنہاک، تے مشرقیات توں گہری واقفیت دی بناء اُتے مغرب تے مشرق دے علمی تے سیاسی حلقیاں وچ بڑی عظمت تے احترام دی نظر نال دیکھے جان دے نیں۔ اوہناں دے مشرقی اسلامی مباحث تے مسائل وچ اوہناں دی تحقیق تے نظریات نوں حرف آخر تے قول فیصل سمجھیا جاندا اے۔

سیاسی محرک ایہہ اے کہ ایہہ مستشرقین عام طور تے مشرق وچ مغربی حکومتاں دے اقتدار دا ہراول دستہ رہے نیں۔ مغربی حکومتاں نوں علمی کمک تے رسد پہنچانا اوہناں دا کم اے۔ اوہ ایہناں مشرقی قوماں تے ملکاں دے رسم تے رواج، طبیعت تے مزاج، زبان تے ادب بلکہ جذبات تے نفسیات دے متعلق صحیح تے تفصیلی معلومات بہم پہنچاندے نیں۔ تاں جے اوہناں اُتے مغرب والیاں نوں حکومت کرنا آسان ہووے۔ ایہدے نال نال ایہناں حالات و تحریکات عقائد و خیالات دا توڑ کر دے رہندے نیں جیہڑے حکومتاں لئی پریشانی تے درد سر دا باعث نیں۔

مولانا ابوالحسن علی ندوی دے بقول "مستشرقین عمومی طور پر اہل علم کا وہ گروہ ہے جس نے قرآن و حدیث، سیرت نبوی ﷺ، فقہ اسلامی اور اخلاق و تصوف کے وسیع مطالعہ سے حقیقی فائدہ نہیں اٹھایا۔ اور اس سے ان کے قلب و دماغ پر کوئی بڑا انقلاب انگیز اثر نہیں پڑتا۔ اس کی بڑی وجہ یہ ہے کہ نتائج ہمیشہ مقاصد کے تابع ہوتے ہیں۔ عام طور پر ان مستشرقین کا مقصد کمزوریوں کو تلاش کرنا اور دینی یا سیاسی مقاصد کے ماتحت ان کو نمایاں کرنا اور چمکانا ہوتا ہے۔ چنانچہ صفائی کے انیسٹر کی طرح ان کو ایک گلزار و جنت نشان شہر میں صرف غیر صحت مند مقامات ہی نظر آتے ہیں۔" ۷۷

"اکثر مستشرقین اپنی تحریروں میں "زہر" کی ایک مناسب مقدار رکھتے ہیں اور اس کا اہتمام کرتے ہیں کہ وہ تناسب سے بڑھنے نہ پائے اور پڑھنے والے کو متغیر اور بدگمان نہ کر دے۔ ان کی تحریریں زیادہ خطرناک ثابت ہوتی ہیں اور ایک متوسط آدمی کا ان کی زد سے بچ کر نکل جانا مشکل ہے۔ قرآن، سیرت نبوی ﷺ، فقہ و کلام، صحابہ کرام، تابعین، آئمہ مجتہدین، محدثین و فقہاء، مشائخ و صوفیاء، رواۃ حدیث، فن جرح و تعدیل، اسماء الرجال، حدیث کی حجیت، تدوین حدیث، فقہ

اسلامی کے ماخذ، فقہ اسلامی کا ارتقاء، ان میں سے ہر موضوع کے متعلق مستشرقین کی کتابوں اور تحقیقات میں اتنا تشکیکی مواد پایا جاتا ہے جو ایک ایسے ذہن حساس کو جو اس موضوع پر وسیع اور گہری نظر نہ رکھتا ہو۔ پورے اسلام سے منحرف کر دینے کے لئے کافی ہے۔" ۱۷۸

اوپرناں دا اسلام نوں پیش کرن دا انداز کجھ ایس طرح دا ہوندا اے جیہدے توں عیسائیت اپنے آپ برتر تے اعلیٰ ثابت ہو جاوے تے نوں تعلیم یافتہ نسل وچ عیسائیت پسندیدہ بن جائے۔ جامعہ ازہر دے ڈاکٹر غزالی دے مطابق:-

"مستشرقین نہ تو عربی پڑھاتے ہیں اور نہ قرآن و حدیث کا درس دیتے ہیں اور نہ ہی کسی لحاظ سے وہ اس کے اہل ہیں وہ تو صرف ایک انداز فکر دیتے ہیں۔ نوجوان مسلم طالب علم کی آنکھوں پر رنگین چشمہ لگا دیتے ہیں۔ جس سے وہ اپنے دین اور اپنے تہذیبی ورثہ پر شک کرنے لگتا ہے اس کا نام ان کے ہاں "نقد و جرح" ہے ظاہر ہے کہ جس نقد کی ابتداء اپنے مستند علماء کی توہین سے ہو اس کی انتہا کیا ہو گی۔" ۱۷۹

ایس طریقہ کار پٹھ انگریز مستشرقین نے برصغیر دے مسلماناں دے عقیدے تے نظریات، جیہناں اُتے اوہ صدیاں توں قائم چلے آ رہے سن، دے بارے وچ تے اوہناں دی تاریخ، قرآن پاک، سیرت طیبہ تے اسلامی احکام دے متعلق تشکیک پیدا کرن وچ کوئی کسر نہ چھڈی۔

ولیم ہنر دی ایس تجویز اُتے کہ جدید تعلیم تے مسلماناں دی خیر خواہی دے ناں اُتے انگریزی تہذیب تے تمدن دا مسلماناں وچ نفوذ کیتا جاوے۔ اوہ لکھدا اے:-

"مسلمان لڑکوں کو ہمیں اپنے طریقے پر تعلیم دینا چاہیے۔ ان کے مذہب میں عدم مداخلت کے ساتھ بلکہ مذہبی فرائض کی پوری ادائیگی کے ساتھ ہم ان کے مذہبی اخلاص اور دینی احکام کی پابندی میں ضعف اور کمزوری پیدا کر دیں گے۔ مسلمانوں کی نوخیز نسلیں بھی اسی راستہ پر چل پڑیں گی۔ جس پر چل کر ہندو آج روادار بن چکے ہیں۔ ورنہ سابق دور میں وہ ایک انتہائی متعصب قوم تھی۔ رواداری کا مطلب یہ ہے کہ وہ اپنے بزرگوں کی طرح اعتقادات میں تشدد نہیں رہیں گے۔ غلط مذہب کے نام پر جو بے رحمی وہ کرتے ہیں جن جرائم کا ارتکاب وہ کرتے ہیں۔ یہ رواداری ان کو ان تمام باتوں سے رہائی دلا دے گی۔" ۱۸۰

لہذا ایہناں سفارشات نوں قبول کر دیاں ہوئیاں ۱۸۷۱ء وچ سابقہ تعلیمی پالیسی وچ ترمیم کر دتی گئی تے مسلماناں نوں جداگانہ اسکول تے کالج کھولن دی اجازت دے دتی گئی۔ ایہدے توں فائدہ اٹھاندیاں ہوئیاں سرسید احمد خاں نے علی گڑھ وچ جدید طرز دا کالج ۱۸۷۵ء وچ قائم کیتا تے ایہی اوہ پہلا کالج اے جیہں نے پاک و ہند وچ مسلماناں دی تعلیم و تربیت انگریزی نقشہ تے فکر دے مطابق کیتی۔ جیہدے بارے وچ ہنر نے کہیا سی کہ اسیں اوہناں دے مذہبی اخلاص تے دینی احکام دی پابندی وچ ضعف تے کمزوری پیدا کر دواں گے۔ علی گڑھ تے اوس جے تعلیمی اداریاں وچوں جیہڑیاں نسلاں نکلیاں اوہ ایمان تے کردار دے اعتبار نال واقعی ایس قدر کمزور سن کہ اوہ سرے توں اسلام تے اسلامی نظام نوں بطور ضابطہ حیات منن دے لئی تیار ای نہیں سن۔

پروفیسر محمد سلیم لکھدے نیں:-

"علی گڑھ کالج اور دوسرے اسلامیہ کالجوں کی دوسری خدمات خواہ کتنی ہی ہوں۔ دینی پہلو میں ان کالجوں کے تعلیم یافتہ اور پروردہ طلبہ ٹھیک اسی معیار پر پورے اترے۔ جس کی پیش گوئی ہنر نے پہلے ہی کر دی تھی۔ ان مدارس میں اسلام سے تعلق بڑی حد تک محض زبانی تھا۔" ۱۸۱

ولیم ہنر کا دعویٰ یہ تھا:-

"ہمارے اینگلو انڈین سکولوں سے کوئی نوجوان خواہ وہ ہندو ہو یا مسلمان ایسا نہیں نکلتا جو اپنے آباؤ اجداد کے مذہب سے انکار کرنا نہ جانتا ہو۔" ۱۸۲

ہنر دا ایہہ دعویٰ وقت نے درست ثابت کر دتا۔

مغربی وچاراں دا اثر:

۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی توں پہلاں مسلمان انگریزی مشنری اداریاں وچ اپنیاں پچیاں نوں داخل نہیں کرواندے سن تے انگریزاں دی ہر چال توں چونکا رہندے کہ انگریز دی ہر چال وچ مسلماناں دے دین تے مذہب دے لئی پھندا اے۔ لہذا ایس توں بچتا ضروری اے۔ ایس لئی انگریز ہر قسم دے ظلم تے تشدد دے باوجود مسلماناں دی دینی غیرت تے جذبہ جہاد تے اسلاف دے تعلق، محبت تے اپنی تہذیب توں وابستگی نوں ختم نہ کر سکیا۔ لیکن ۱۸۷۰ء دے بعد انگریز نے ہمدرد تے خیر خواہ بن کے جیہڑی پالیسی اختیار کیتی تے برائے نام عربی تے فارسی دی تعلیم وی کالجاں تے سکولاں وچ شروع کروادتی تے فیر ایہناں تعلیمی اداریاں توں فارغ ہون والے طالب علماں نوں اعلیٰ تے اچھی نوکریاں دا یقین وی دویا تے انگریز اپنی سازش دے مطابق مسلماناں نوں پھسان وچ کامیاب ہو گیا۔ مسلماناں نے ایسے اداریاں وچ نہ صرف داخلہ لیا بلکہ علی گڑھ ورگے نہایت معمولی اسلامی رنگ دے نال خالص پوری تہذیب تے تمدن دے حامل

تعلیمی اداریاں دے لئی خوب دل کھول کے فنڈز وی دتے تے بے شمار یورپین طرز دے ادارے اسلامیہ کالج تے مسلم کالج دے ناں توں خود مسلماناں نے کھولنے شروع کر دتے تے ایجیے خوبصورت ناواں دے نال بنن والے تعلیمی اداریاں دے بارے وچ لوکاں دا ایہی خیال سی کہ ہن خطرے والی کوئی گل نہیں۔ لہذا ایجیے اداریاں وچ مسلماناں دا ذہن طبقہ تے نوخیز نسلاں جمع ہو گئیاں جیہناں دی تعلیم تے تربیت خالصتاً مغربی تہذیب دے مطابق کیتی گئی۔ علی گڑھ وچ انگریزی استادان دی نگرانی وچ طلبہ دی تربیت مغربی تہذیب دے مطابق کیتی گئی۔ علی گڑھ وچ انگریزی استادان دی زیر نگرانی طلبہ مغربی زبان تے علوم پڑھدے۔ مغربی معاشرت تے آداب سکھدے لہذا ظاہر دی تبدیلی باطن دی تبدیلی اُتے ختم ہوئی۔

انگریز دے رائج کردہ نظام تعلیم دا مقصد وحید بنیادی طور تے ایہہ سی کہ مسلم قوم اپنے تہذیبی ورثے توں بیزار تے متنفر ہو جائے۔ ایہہ اقدام انتہائی خاموشی دے نال اک طویل المدت نسل کشی دے مترادف سی۔ مغربی عیسائی ماہرین تعلیم نے پوری نسل نوں جسمانی طور اُتے ہلاک کرن دی بجائے اوہناں نوں ذہنی طور تے اپنے طور طریقے، تہذیب تے اخلاق، گفتار، لباس تے پوشاک وچ رنگ لین دا دور اندیشانہ فیصلہ کیتا۔

"لارڈ میکالے ۱۸۳۵ء میں اپنی تحریری رپورٹ میں یہ تجویز پیش کر چکا تھا کہ ہمیں

ایک ایسی جماعت بنانا چاہیے جو ہمارے اور ہماری کروڑوں رعایا کے درمیان

ترجمان ہو۔ یہ ایسی جماعت ہونی چاہیے جو خون اور رنگ کے اعتبار سے تو

ہندوستانی ہو مگر ذوق فکر، زبان اور ذہن کے اعتبار سے انگریز ہو۔" ۱۸۳۰ء

ایس لئی برصغیر وچ کالج تے یونیورسٹیاں دے علاوہ اعلیٰ امتحانات دے نصاباں وچ وی ایہی روح کار فرما رہی۔

جیس دا نتیجہ رفتہ رفتہ ایہہ نکلیا کہ مسلمان اپنے قومی تشخص توں بے نیاز ہوندا چلا گیا۔ اخیر اک وقت ایسا وی آیا کہ مسلمان مذہب تے سیاست نوں الگ سمجھن لگا تے اسلام نوں ترقی دی راہ وچ حائل جانن لگا۔ ایہی اوہناں دا مقصد سی۔

مسٹر ہنٹر اعتراف کر دیاں ہوئیاں کہ ہند اے:-

"حقیقت یہ ہے کہ ہمارا طریق تعلیم مسلمانوں کی روایات کے بالکل خلاف اور ان

کی ضروریات کے بالکل منافی ہے۔ بلکہ ان کے مذہب کی تحقیر کرتا ہے۔" ۱۸۴۰ء

ایس نظام تعلیم دا نتیجہ اوہناں دے حسب غشائیاں مسلماناں دی نویں نسل (الا ماشاء اللہ) اپنے پورے تہذیب و

تمدن توں نہ صرف بیزار بلکہ متنفر ہون لگ پئی۔ اوہدی اکثریت نوں اسلامی نظام حیات فرسودہ نظر آون لگا کہ ایس نظام نوں اپنان نال ترقی ناممکن اے۔

ایس تعلیم دے اثرات ایہنے گہرے مرتب ہوئے کہ جدید تعلیم یافتہ طبقے دیاں نگاہاں وچ اسلامی افکار تے اقدار

بے قیمت جیہے ہو کے رہ گئے تے مغرب دے افکار تے اقدار دی عظمت تے برتری دماغاں وچ ودھدی چلی گئی۔ اک

پاسے تعلیم یافتہ مسلمان داخل اسلام نال کمزور ہوندا گیا تے دوسرے پاسے صدیاں پہلے اسلام دیاں پرانیاں تہذیبیاں، زبانان تے ثقافتاں نوں ماضی دے ملہ توں کرید کرید کے کدھن لگا۔ جیس توں متاثر ہو کے مسلماناں دا اک طبقہ اپنی عظیم وحدت توں ہٹ کے فرعونی تہذیب، آشوری تہذیب، موبخوڈو تہذیب تے گندھارا تہذیب دے چکر وچ پھس گیا۔ مشنریاں دی لادینی جدوجہد دائرہ مسلماناں وچ دانشوراں تے ترقی پسنداں دا طبقہ اے۔ تے ایس طبقے نوں پیدا کرن دے لئی اوہناں نے بڑے خلوص نال کم کیتا۔ ایہہ طبقاں سکولاں، کالجاں تے یونیورسٹیاں توں نکلیا۔ مشنریز نے ایہناں دانشوراں دے ذہناں وچ اسلام تے اوہدے شعائر دے خلاف فکری، قانونی، اجتماعی تے اقتصادی اعتراضات نقش کیتے۔

قدیم تے جدید علوم دا آپس وچ فکری تصادم:

"۱۸۵۷ء کے بعد ہندوستان میں انگریزی حکومت کے قدم اچھی طرح جم گئے تو وہ اپنے ساتھ جدید علوم اور جدید تنظیمات اور اس کے متعلقہ آلات و مصنوعات و افکار و خیالات کا ایک بڑا لشکر لائی۔ ہندوستانی مسلمان اس وقت زخم خوردہ، مضحمل اور شکستہ خاطر تھے۔ ۱۸۵۷ء کے ہنگامہ میں ان کی عزت و خودداری پر کاری ضرب لگی تھی۔ دوسری طرف نئے فاتح کا رعب نئے حالات کی وحشت، ناکامی کی شرم اور مختلف شکوک و شبہات اور تہمتوں کا سامنا تھا۔ ان کے روبرو ایک ایسا فاتح تھا جو قوت و خود اعتمادی سے لبریز تھا۔ ایک ایسی تہذیب تھی جو وحدت و نشاط انگیزی اور تخلیقی صلاحیتوں سے مالا مال تھی۔ بہت سی ایسی مشکلات اور مسائل تھے۔ جو فوری اور دور اندیشانہ حل، فیصلہ کن اور واضح موقف کے طلب گار تھے۔ اس پیچیدہ کیفیت اور نازک حالت میں دو قسم کی قیادتیں ابھر کر سامنے آئیں۔ پہلی قیادت دینی قیادت تھی۔ جس کے علمبردار علماء اسلام تھے۔ جبکہ دوسری قیادت کے علمبردار سرسید احمد خان ان کے حلقہ بگوش اور جدید مکتبہ خیال کے افراد تھے۔" ۱۸۵ء

"گویا کہ ارباب فکر میں دو طبقے پیدا ہو گئے ایک طبقہ جو علماء کرام کا تھا۔ اس نے اپنی تمام تر توجہ قدیم نصاب درس کی تعلیم پر مرکوز کر دی۔ اس مقصد کے لئے عربی مدارس قائم کئے گئے۔ اور ان کے ذریعے دینیات یعنی تفسیر حدیث اور فقہ کے علاوہ عربی زبان اور بعض عقلی فنون کی تعلیم کا ذوق پیدا کرنے کی کوشش کی۔ آج کل کی عام اصطلاح میں اس طبقہ کو قدیم تعلیم یافتہ گروہ کہتے ہیں۔ اس کے بر خلاف دوسرا طبقہ جدت پسندوں کا تھا۔ یہ وہ لوگ تھے جنہوں نے مسلمانوں کی

خیریت اس میں سمجھی کہ مسلمان انگریزی زبان اور ان کے علوم و فنون کو سیکھیں۔ اور صرف اتنا ہی نہیں بلکہ تہذیبی اور تمدنی لحاظ سے بھی انہیں کے رنگ میں رنگ جائیں۔ اس کو عام بول چال میں جدید تعلیم یافتہ گروہ کہتے ہیں۔ اور اس کی وجہ تسمیہ ظاہر ہے کہ یہ لوگ چال ڈھال وضع قطع اور فکر و دماغ کے اعتبار سے علماء کے گروہ کی ضد ہیں۔ اس طرح مسلمانوں میں تعلیم کی دو قسمیں ہو گئیں۔ ایک قدیم دوسری جدید۔ "۱۸۶۱ء

"علی گڑھ اور دیوبند میں صرف دو درگاہوں کی بنیادیں نہیں رکھی گئیں بلکہ دو متضاد اور مختلف مکاتب فکر کے مستقل مرکز قائم ہوئے۔ ایک نے مسلمانوں کو علوم جدید سے آگاہ کر کے ایک مفید کام کیا تو اس کے ساتھ ان کو مغرب کی ذہنی غلامی اور عملی تقلید کا روگ بھی لگا دیا۔ دوسرے نے مسلمانوں کی عملی اور دینی میراث کو بچا کر ایک اور اہم خدمت انجام دی تو اس کے ساتھ وہ مسلمانوں کے موروثی جمود کو بھی برقرار رکھنے کا مرتکب ہوا اور اس نے دنیا اور زمانے کی ضروریات سے گویا آنکھیں بند کر لیں۔" ۱۸۷۱ء

دونوں جدید تہذیبی گروہاں دی تعلیم تہ تربیت، تبلیغ تہ دعوت وچ میلاں دا پینڈا سی تے ایہی فاصلہ کردار اُتے اثر انداز ہويا۔ قدیم گروہ اپنے مسلک وچ سخت متشدد تے دین دی پرانی وضع قطع دا حامل سی۔ تے جدید تقاضیاں دے مطابق کس صورت وی اپنے آپ نوں بدلن دے لئی تیار نہیں سی تے جدید گروہ دین توں ای باغی ہوندا چلا گیا۔ دینی شعائر تے دین دے بنیادی عقائد تے اسلام دے ارکان دا مذاق اڑان لگ گیا:-

"یہ کشمکش صرف دیوبند اور علی گڑھ دو مقامات تک ہی محدود نہیں رہی بلکہ جہاں کہیں بھی نئے سکول اور کالج قائم ہوئے انہوں نے سرسید کی پالیسی کو اپنے لئے مشعل راہ بنایا۔ اور اس ملک کے جس حصے میں بھی کوئی مدرسہ قائم ہوا عام جمود اور مسائل حیات سے فرار کی پالیسی میں اس کی روش دیوبند کے نقش قدم پر رہی۔" ۱۸۸۱ء

مولانا مناظر احسن گیلانی ایہدی وضاحت انج کر دے نیں:-

"یہ امر نہایت افسوس ناک تھا کہ دونوں میں ایک طرح کی رقابت اور چشمک زنی پیدا ہو گئی تھی۔ جس کا نتیجہ یہ ہوا کہ قدیم تعلیم یافتہ حضرات کو جدید گروہ سے نفرت تھی اور اسی طرح جدید گروہ قدیم تعلیم کے اصحاب کی شکل دیکھنے کا روادار نہ تھا۔" ۱۸۹۱ء

مولانا ابوالحسن علی ندوی وی ایہدی تائید کر دے ہوئے نظر آؤندے نیں:-

"قوم کا ایک بڑا حصہ ان دونوں طبقوں کے درمیان ہچکولے کھاتا رہا جس میں ایک طبقہ جدید طرز تعلیم اور مسلک سے سرمو انحراف ایک قسم کی تحریف اور بدعت سمجھتا تھا۔ دوسرا طبقہ مغرب سے ہر آنے والی چیز کو عظمت و تقدیس کی نگاہ سے دیکھتا تھا اور اس کو ہر عیب اور نقص سے پاک سمجھتا تھا۔ یہاں تک کہ اہل مغرب کے افکار اور فکری رجحانات بھی اس کی عظمت و عصمت کا پیکر نظر آتے تھے۔ اور ان کو وہ ذہن انسانی کی پرواز کی آخری منزل تصور کرتا۔" ۱۹۰

وقت دے نال نال دونوں طبقیات دے اندر خلیج گھٹ ہون دی بجائے ودھدی رہی تے اوہدے نتائج تے اثرات بہت ڈونگھے تے امت مسلمہ دے لئی بڑے تباہ کن ثابت ہوئے تے ایہہ فاصلہ ہالے تیکر موجود اے۔ ایہدے اثرات تے پتچیاں وچوں دین تے دنیا دی علیحدگی دے تصور وی ظاہر ہوئے۔ کجھ لوگ دین دار تے کجھ دنیا دار بنے۔ چنانچہ مسلمان اک پاسے تے مذہبی مسلکاں وچ تقسیم سن تے دوجے پاسے جدید تے قدیم تقسیم نے امت دی وحدت نوں بالکل تباہ کر کے رکھ دتا۔

حافظ محمد بارک بن بارک اللہ نے متحدہ ہندوستان دے ایہناں حالات دا بغور جائزہ لیا۔ پورے پنجاب دے دورے کیے۔ مسلماناں دے حالات نوں نیڑیوں ویکھیا۔ چاروں پاسے دے لوکاں نوں جاہل ملاواں تے مکار قسم دے پیراں دے جال وچ پھسے ہوئے محسوس کیتا۔ آپ نے معلوم کیتا کہ لوکاں وچ طبقاتی کشمکش جاری اے۔ جہالت تے قبر پرستی بدعات تے ہندوانہ رسماں عوام الناس وچ مذہب دی صورت اختیار کر دیاں جا رہیاں نیں۔ اندریں حالات حافظ صاحب نے پنجاب دے حالات نوں سامنے رکھ دیاں ہوئیاں موضع لکھو کے نوں اپنا مرکز بنایا۔ منج نبوی دی پیروی کر دیاں ہوئیاں اسلامی تعلیمات دی نشر و اشاعت دا سلسلہ شروع کیتا۔

متحدہ پنجاب دے حالات دی اصلاح دے لئی حافظ صاحب نے کافی سوچ تے بچار توں کم لیا۔ تے کافی غور و فکر دے بعد اس نتیجے اُتے پہنچے کہ پنجاب وایاں دی اصلاح احوال صرف تے صرف منہاج نبوی ﷺ دے اصولاں دے مطابق ممکن ہو سکدی اے تے اہل پنجاب اللہ تعالیٰ دے دین اسلام دی پیروی کر دیاں ہوئیاں قرآنی تعلیمات توں آگاہی حاصل کرن تے قرآن و سنت دی روشنی وچ اپنیاں زندگیاں نوں ڈھالن دی کوشش کرن۔

ایس مقصد دے حصول دے لئی حافظ صاحب نے دو چیزاں نوں اہل پنجاب دے لئی ضروری قرار دتا:-

۱۔ درس تے تدریس

۲۔ تصنیف تے تالیف

اہل پنجاب دی تعلیم تے تربیت، درس تے تدریس دے لئی حافظ صاحب نے سب توں پہلاں ۱۸۵۳ء نوں موضع لکھو کے ضلع فیروز پور وچ جامعہ محمدیہ دی بنیہ رکھی۔ تاں جے اہل پنجاب نوں اسلامی علماں دے حصول دے لئی دور دراز دا سفر نہ کرنا پوے۔ تے اپنے گھر پنجاب وچ رہندیاں ہوئیاں علوم دینیہ دی تعلیم حاصل کر سکن۔ بہت وڈے وڈے عالماں نے آپ توں استفادہ کیتا تے حدیث دی سند حاصل کیتی۔ زہمۃ الخواطر وچ مولانا عبداللہ المعروف غلام نبی الربانی سوہدروی دا تذکرہ کردیاں ہوئیاں زہمۃ الخواطر دے مصنف انج لکھدے نیں:-

"سند الحدیث عن الشیخ الحافظ محمد لکھو کوئی صاحب التفسیر الحمدی۔" ۱۹۱

دوجی سب توں اہم تے بنیادی چیز جیہنوں حافظ صاحب نے ضروری خیال کیتا اوہ تصنیف تے تالیف دا شعبہ سی۔ حافظ صاحب ایہہ چاہندے سن کہ سارے دینی علوم نوں پنجابی زبان وچ منتقل کر کے اہل پنجاب لئی اسلامی تعلیمات دے حصول نوں آسان تے یقینی بنایا جائے۔

چنانچہ حافظ صاحب نے درس تے تدریس دے نال نال تصانیف و لے وی خاص توجہ دتی تے سارے دینی تے اسلامی نظام نوں پنجابی زبان وچ منتقل کیتا۔ سب توں پہلاں فقہی علوم نوں پنجابی زبان وچ منتقل کرن دی غرض نال انواع بارک اللہ دے نال ایہہ کتاب لکھی۔ جیہڑی "انواع بارک اللہ" دے نال مشہور اے۔ تعلیم توں فارغ ہون دے بعد توں لیکے وفات تک تصنیف تے تالیف دا سلسلہ جاری رہیا تے حافظ محمد لکھو ساری حیاتی اپنیاں لکھتاں راہیں تبلیغ دا فریضہ انجام دیندے رہے تے اوہ معاشرہ جیہڑا صرف ناں دا اسلامی معاشرہ ای رہ گیا سی کیوں جے دین اسلام بہت ساری بدعتاں دا شکار ہو کے رہ گیا سی تے حافظ محمد لکھو نے دین اسلام نوں ایہناں الاٹشاں توں پاک کرن دا جتن کیتا۔ تے پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب وچ اوہناں دا حصہ بڑا بھرواں اے۔ اوہناں دی سب توں اہم لکھت تفسیر محمدی المقلب بہ "موضع فرقان" اے ایہہ اوہناں دی قرآن پاک دی مکمل منظوم تفسیر اے۔ ایس تفسیر وچ حافظ صاحب نے قرآن مجید دے تن ترجمے پیش کیتے نیں۔ تفسیر محمدی ستاں جلدیں اُتے مشتمل اے جیہڑا قرآن مجید دیاں ستاں منزلاں دے مطابق اے۔ تفسیر محمدی دی ہر اک جلد قرآن مجید دی اک منزل اُتے محیط اے۔ ایہہ تفسیر اپنی نوعیت دی پہلی تفسیر اے جیہڑی قرآن حکیم دیاں منزلاں دے مطابق تحریر کیتی گئی اے۔

حوالے

- ۱۔ A.H. Qureshi, A short history of Pakistan, Vol 3, University of the Karachi, Karachi,
Page 155 - 157
- ۲۔ M. Ikram, s, A History of Muslim Civilization, Institute of Islamic Culture, Lahore, 1994, P 595-596
- ۳۔ افتخار حسین آغا، ڈاکٹر، قوموں کی شکست و زوال کے اسباب کا مطالعہ، مجلس ترقی ادب، لاہور، ۱۹۹۲ء، ص ۵۵
- ۴۔ محمد اکرام، شیخ، رود کوثر، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۷۵ء، ص ۶۰۲ تا ۶۰۳
- ۵۔ اشتیاق حسین قریشی، برصغیر پاک و ہند کی ملت اسلامیہ، شعبہ تصنیف و تالیف و ترجمہ، کراچی یونیورسٹی، کراچی، ۱۹۸۷ء، ص ۲۱۰-۲۱۵
- ۶۔ برکت اللہ، پادری، مغلیہ سلطنت اور مسیحیت، پنجاب ریلیجیئس بک سوسائٹی، لاہور، ۱۹۷۰ء، ص ۲۳۸
- ۷۔ غلام رسول مہر، ۱۸۵۷ء پاک و ہند کی پہلی جنگ آزادی، شیخ غلام علی اینڈ سنز، لاہور، ۱۹۷۷ء، ص ۱۶
- ۸۔ محمد سلیم، پروفیسر، تاریخ نظریہ پاکستان، ادارہ تعلیمی تحقیق، تنظیم اساتذہ پاکستان، لاہور، ۱۹۸۵ء، ص ۴۳
- ۹۔ ایضاً، ص ۴۶-۴۷
- ۱۰۔ R.C. Majumdar, H.C. Raychaudhure, Kalikinkar, Datta, An advanced history of india , Macmillan and co, Limited , London, 1953, P 636
- ۱۱۔ فائق کامران، تحریک پاکستان، فیروز سنز لمیٹڈ، لاہور، س ن، ص ۵
- ۱۲۔ عبداللہ ملک، بنگالی مسلمانوں کی صد سالہ جدوجہد، مجلس ترقی ادب، لاہور، ص ۱۵۵
- ۱۳۔ محمد سلیم، پروفیسر، تاریخ نظریہ پاکستان، ص ۶۱
- ۱۴۔ محمد سرور، پروفیسر، ارمغان شاہ ولی اللہ، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۸۸ء، ص ۳۳۹
- ۱۵۔ رشید احمد، پروفیسر، مسلمانوں کے سیاسی افکار، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۸۶ء، ص ۲۱۳
- ۱۶۔ این میری شمل، برصغیر میں اسلام، مترجم محمد ارشد رازی، پرنٹ لائن پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۰ء، ص ۱۷۵-۱۷۶
- ۱۷۔ مناظر احسن گیلانی، علامہ، تذکرہ شاہ ولی اللہ، نفیس اکیڈمی، کراچی، ۱۹۸۳ء، ص ۹۱-۱۰۲
- ۱۸۔ ابو الاعلیٰ مودودی، سید، تجدید و احیائے دین، اسلامک پبلیکیشنز لمیٹڈ، لاہور، ۱۹۸۸ء، ص ۸۹-۹۰
- ۱۹۔ عبداللہ فہد فلاحی، تاریخ دعوت و جہاد، مکتبہ تعمیر انسانیت، لاہور، ۱۹۸۷ء، ص ۱۲۹
- ۲۰۔ محمد میاں صاحب، سید، مولانا، تحریک شیخ الہند، مکتبہ محمودیہ، لاہور، ۱۹۷۸ء، ص ۸۴
- ۲۱۔ قاضی جاوید، ہندی مسلم تہذیب، وین گارڈ بکس لمیٹڈ، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۲۴۷
- ۲۲۔ S.M. Burkey, Salim -ul-Din Qurashi, The British Raj in India, Oxford University Press, 1955, P 9-10
- ۲۳۔ اقبال صلاح الدین، تاریخ پنجاب، عزیز پبلشرز، لاہور، ۱۹۷۴ء، ص ۳۷۱-۳۷۲

- ۲۴۔ برصغیر میں اسلام، این میری شمل، ص ۱۸۶-۱۸۷
- ۲۵۔ محمد سلیم، پروفیسر، تاریخ نظریہ پاکستان، ص ۸۴
- ۲۶۔ کھوج (چھیما ہی)، شمارہ نمبر ۳۵-۳۶، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور، ۲۰۰۰ء-۲۰۰۱ء، ص ۳۱
- ۲۷۔ کنہیا لال، تاریخ پنجاب، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، س ن، ص ۲۰۴
- ۲۸۔ بھائی ٹھا کر گورو، پنجاب اور انگریز، انس پریس، امرتسر، س ن، ص ۹
- ۲۹۔ کھوج، (چھیما ہی)، شمارہ نمبر ۳۵-۳۶، ص ۳۲
- ۳۰۔ اقبال صلاح الدین، تاریخ پنجاب، ص ۵۲۶
- ۳۱۔ باری علیگ، کمپنی کی حکومت، نیا ادارہ، لاہور، ۱۹۶۹ء، ص ۳۵۹
- ۳۲۔ ایضاً، ص ۳۵۹
- ۳۳۔ اقبال صلاح الدین، تاریخ پنجاب، ص ۵۵۹-۵۶۰
- ۳۴۔ باری علیگ، کمپنی کی حکومت، ص ۳۶۱
- ۳۵۔ J.H. Lawrence, Punjab campaign, Universal Books, Lahore, 1978, p-3
- ۳۶۔ کمپنی کی حکومت، باری علیگ، ص ۳۶۲
- ۳۷۔ محمد لطیف، سید، تاریخ پنجاب، مترجم افتخار محبوب، تخلیقات، لاہور، ۱۹۹۴ء، ص ۱۰۴۶-۱۰۴۷
- ۳۸۔ اقبال صلاح الدین، تاریخ پنجاب، ص ۵۷۷
- ۳۹۔ باری علیگ، کمپنی کی حکومت، ص ۳۸۷
- ۴۰۔ ایضاً، ص ۳۸۷
- ۴۱۔ ایضاً، ص ۳۸۷
- ۴۲۔ ایضاً، ص ۳۸۷
- ۴۳۔ ایضاً، ص ۳۸۷
- ۴۴۔ ایضاً، ص ۳۹۰
- ۴۵۔ اقبال صلاح الدین، تاریخ پنجاب، ص ۵۷۸-۵۸۱
- ۴۶۔ غلام رسول، مہر، ۱۸۵۷ء (پاک و ہند کی پہلی جنگ آزادی) ص ۴۱۴
- ۴۷۔ اے ڈی اعجاز، کال بلیندی، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۸۶ء، ص ۶۳
- ۴۸۔ اقبال صلاح الدین، تاریخ پنجاب، ص ۵۸۳
- ۴۹۔ کھوج (چھیما ہی)، شمارہ نمبر ۳۵-۳۶، ص ۴۰
- ۵۰۔ فائق کامران، تحریک پاکستان ہماری جد و جہد آزادی، ص ۳۳
- ۵۱۔ ڈبلیو ڈبلیو ہنٹر، ہمارے ہندوستانی مسلمان، مترجم صادق حسین، ڈاکٹر، اقبال اکیڈمی لاہور، ۱۹۴۴ء، ص ۲۳۷
- ۵۲۔ طفیل احمد، سید، منگلوری، مسلمانوں کا روشن مستقبل، حماد الہکمتی، لاہور، س ن، ص ۱۵۰

- ۵۳۔ حسن ریاض، سید، پاکستان ناگزیر تھا، شعبہ تصنیف و تالیف و ترجمہ کراچی یونیورسٹی، کراچی، اشاعت دوم، ۱۹۷۰ء، ص ۲۵
- ۵۴۔ ایضاً، ص ۳۰۸
- ۵۵۔ ایضاً، ص ۳۰۹
- ۵۶۔ فائق کامران، تحریک پاکستان ہماری جدوجہد آزادی، ص ۴۹
- ۵۷۔ شیخ محمد اکرام، موج کوثر، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۷۵ء، ص ۱۳۸
- ۵۸۔ اصغر علی شاہ جعفری، سید، تحریک پاکستان اور اس کا پس منظر، نیو بک پبلیس، س ن، ص ۵۵-۵۸
- ۵۹۔ ایضاً، ص ۵۹-۶۱
- ۶۰۔ ایضاً، ص ۶۱
- ۶۱۔ ایضاً، ص ۵۸
- ۶۲۔ ایضاً، ص ۶۱-۶۳
- ۶۳۔ اقبال صلاح الدین، تاریخ پنجاب، ص ۵۸۵-۵۸۷
- ۶۴۔ ایضاً، ص ۵۸۸-۵۹۱
- ۶۵۔ ایضاً، ص ۵۹۲
- ۶۶۔ ایضاً، ص ۵۹۳
- ۶۷۔ صلاح الدین ناسک، تحریک آزادی، عزیز پبلشرز لاہور، ۱۹۷۵ء، ص ۱۹۶
- ۶۸۔ محمد اکرم، شیخ، موج کوثر، ص ۹۹
- ۶۹۔ صلاح الدین ناسک، تحریک آزادی، ص ۲۰۲
- ۷۰۔ ایضاً، ص ۲۰۳
- ۷۱۔ ایضاً، ص ۲۰۹
- ۷۲۔ ثقافت (سہ ماہی) اسلام آباد، جلد ۱، شمارہ ۲ (چوتھی سہ ماہی ۱۹۷۵ء) ص ۱۵
- ۷۳۔ ایضاً
- ۷۴۔ ایضاً
- ۷۵۔ حسین احمد مدنی، مولانا، نقش حیات، مکتبہ دینیہ، دیوبند، س ن، ص ۱۶۳
- ۷۶۔ محمد سلیم، سید، تاریخ نظریہ پاکستان، ص ۵۴
- ۷۷۔ ایضاً، ص ۵۴
- ۷۸۔ حسین احمد مدنی، مولانا، نقش حیات، ص ۱۳۹-۱۴۰
- ۷۹۔ سید احمد خاں، سر، رسالہ اسباب بغاوت ہند، اردو اکیڈمی، سندھ، کراچی، ۱۹۵۷ء، ص ۱۳۷-۱۵۵
- ۸۰۔ رپورٹ قومی کمیٹی برائے دینی مدارس، (قائم کردہ ضیاء الحق) وزارت مذہبی امور، اسلام آباد، ۱۹۷۹ء، ص ۳۴
- ۸۱۔ محمد سلیم، پروفیسر، تاریخ نظریہ پاکستان، ص ۶۴

- ۸۲۔ رپورٹ قومی کمیٹی برائے دینی مدارس، ص ۴۲
- ۸۳۔ طفیل احمد منگلوری، مسلمانوں کا روشن مستقبل، ص ۳۷
- ۸۴۔ رپورٹ قومی کمیٹی برائے دینی مدارس، ص ۴۲
- ۸۵۔ طفیل احمد منگلوری، مسلمانوں کا روشن مستقبل، ص ۱۶۷
- ۸۶۔ ایضاً،
- ۸۷۔ روزنامہ ملت، دہلی، مورخہ ۲۶ جولائی ۱۹۳۲ء
- ۸۸۔ B.O. Basu, Major, Rise of the Christian power in india, Chutterjee Calcutta, 1931, P-2
- ۸۹۔ حسین احمد مدنی، مولانا، نقش حیات، ص ۲۵۵
- ۹۰۔ محمود احمد برکاتی، حکیم، فضل حق خیر آبادی اور سن ستاون، برکات اکیڈمی، کراچی، ۱۹۷۵ء، ص ۲۴-۲۵
- ۹۱۔ طفیل احمد منگلوری، مسلمانوں کا روشن مستقبل، ص ۱۶۴
- ۹۲۔ جے آر، جستمہر، بشپ، مشنری پیشوا، دی کرچمن سوسائٹی، الہ آباد، س.ن. ص ۲۱-۲۲
- ۹۳۔ ندیر جان، کلیسائی تاریخ کے نگارشات عظمیٰ، پبلیکیشنز پبلشنگ ہاؤس، گلبرگ، لاہور، س.ن. ص ۳۵
- ۹۴۔ کھوج، (چھبیسویں) شمارہ نمبر ۱۹ جولائی۔ دسمبر ۱۹۸۷ء، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور، ص ۱۱-۱۲
- ۹۵۔ ایضاً، ص ۱۳-۱۴
- ۹۶۔ خورشید مصطفیٰ رضوی، جنگ آزادی ۱۸۵۷ء، مکتبہ برہان دہلی، ۱۹۵۹ء، ص ۹
- ۹۷۔ احمد سعید، حصول پاکستان، ایجوکیشنل ایمرپوریم، لاہور، ۱۹۸۵ء، ص ۵-۶
- ۹۸۔ طفیل احمد منگلوری، مسلمانوں کا روشن مستقبل، ص ۱۶۹
- ۹۹۔ ایضاً، ص ۱۷۰
- ۱۰۰۔ عبداللہ یوسف علی، علامہ، انگریزی عہد میں ہندوستان کے تمدن کی تاریخ، کریم سنز پبلشرز، کراچی، ۱۹۶۷ء، ص ۱۸۸
- ۱۰۱۔ رچرڈ، او، کافرٹ، مغربی پاکستان کی دیہی کلیسا، مترجم این، ایس، بیسی، ویسٹ پاکستان کریمین کنسل، لاہور، ۱۹۵۷ء، ص ۹
- ۱۰۲۔ ایضاً، ص ۹
- ۱۰۳۔ برکت اللہ، پادری، صلیب کے علمبردار، پنجاب بک سوسائٹی، لاہور، ۱۹۵۷ء، ص ۸۲
- ۱۰۴۔ آرچ ڈیکن احسان اللہ، پادری برکت اللہ، کلیسائے پنجاب کا دانا معمار، پنجاب ریلیجیئس سوسائٹی، لاہور، ۱۹۵۹ء، ص ۶۰-۶۱
- ۱۰۵۔ نور اللہ، سید، تاریخ تعلیم ہند (مترجم مسعود الحق) ساؤتھ ایشین پبلشرز، کراچی، س.ن. ص ۶۴
- ۱۰۶۔ احمد خاں، سر سید، اسباب بغاوت ہند، ص ۱۲۳
- ۱۰۷۔ محمد نادر صدیقی، پاکستان میں مسیحیت، مسلم اکادمی، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۳۵۱
- ۱۰۸۔ محمد اکرام، شیخ، موج کوثر، ص ۸۴، ۸۵
- ۱۰۹۔ ایضاً، ص ۸۹

- ۱۱۰۔ ایضاً، ص ۸۹
- ۱۱۱۔ محمد حنیف شاہد، اقبال اور انجمن حمایت اسلام، کتب خانہ انجمن حمایت اسلام، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۲۵
- ۱۱۲۔ ٹینکے والبرٹ، جناح بانی پاکستان، مترجم ڈاکٹر تنویر انجم، شیریں انجم، آکسفورڈ یونیورسٹی پریس، کراچی، لاہور، اسلام آباد، ۱۹۹۸ء، ص ۵
- ۱۱۳۔ محمد اعظم چوہدری، ڈاکٹر، پروفیسر، تحریک پاکستان کی سرگزشت، عبداللہ برادرز، لاہور، ۲۰۰۶ء، ص ۱۹۲
- ۱۱۴۔ عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، اورینٹ ریسرچ سنٹر، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۸۶-۱۷۴
- ۱۱۵۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، عزیز بک ڈپو، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۲۱
- ۱۱۶۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دارالافتاء، اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۹۰ء، ص ۱۶
- ۱۱۷۔ فیاض محمود سید، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند (تیرھویں جلد) پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۷۱ء، ص ۱۸۶
- ۱۱۸۔ موہن سنگھ دیوانہ، ڈاکٹر، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ماڈرن پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۳۱ء، ص ۳-۱۹
- ۱۱۹۔ شفیع عقیل، پنجابی کے پانچ قدیم شاعر، انجمن ترقی اردو، کراچی، ۱۹۷۰ء، ص ۱۴
- ۱۲۰۔ ایضاً، ص ۱۴
- ۱۲۱۔ ایضاً، ص ۱۶
- ۱۲۲۔ موہن سنگھ دیوانہ، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۳-۱۹
- ۱۲۳۔ محمد آصف خاں، آکھیا بابا فرید نے، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۷۷ء، ص ۷
- ۱۲۴۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی لسانیات، مکتبہ میری لائبریری، لاہور، ۱۹۷۷ء، ص ۱۷۳
- ۱۲۵۔ Surindar Singh Kohli, Dr, History of Punjabi Literature, National Book Shop, Delhi 1993, P- 62
- ۱۲۶۔ عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب پریت، اے ون پبلشرز، لاہور، ۱۹۹۸ء، ص ۵
- ۱۲۷۔ ایضاً، ص ۵
- ۱۲۸۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی لسانیات، ص ۱۸۱-۱۸۲
- ۱۲۹۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، نثارے، تاج بک ڈپو، لاہور، ۱۹۸۲ء، ص ۸۱
- ۱۳۰۔ فیاض محمود سید، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند، جلد ۱۳، ص ۲۰۵
- ۱۳۱۔ Sant Sing Sekhon/Kartar Singh duggal, A History of Punjabi Literature, sahitya acadmi, Delhi, 1992, P-49
- ۱۳۲۔ Do, P - 72
- ۱۳۳۔ کھوج نمبر ۳۲، (جھیمیاہی) شعبہ پنجابی، یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور، ۱۹۹۴ء، ص ۸۹
- ۱۳۴۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۱۳۹-۱۴۰
- ۱۳۵۔ احمد حسین قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، عزیز بک ڈپو، اردو بازار، لاہور، ۲۰۰۲ء، ص ۱۰۰-۱۰۱

- ۱۳۶۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۱۳۲
- ۱۳۷۔ Surindar Singh kohli, Dr, History of Punjabi Literature, p-107
- ۱۳۸۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، تاج بک ڈپو، لاہور، ص ۴۲
- ۱۳۹۔ ایضاً، ص ۱۱۲
- ۱۴۰۔ ایضاً، ص ۱۱۲
- ۱۴۱۔ ایضاً، ص ۴۲
- ۱۴۲۔ برکت اللہ، پادری، صلیب کے علمبردار، ص ۱۳۲
- ۱۴۳۔ ایضاً، ص ۱۳۶
- ۱۴۴۔ Fr. Emmerich Blondal, Short History of the Catholic, Deo case of Lahore, Visual aid of Book Centre, Lahore, 1973, P-10
- ۱۴۵۔ رچرڈ اوکامفرٹ، مغربی پاکستان کی دیہی کلیسا، ص ۳۸
- ۱۴۶۔ برکت اللہ پادری، مغلیہ سلطنت اور مسیحیت، ص ۱۸۰-۲۴۱
- ۱۴۷۔ احمد حسین قریشی، قلعہ داری، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص ۱۳۱-۱۳۲
- ۱۴۸۔ S.M. Burkey, Salim - ud- Din Qurashi, British Raj in india, p 63-64
- ۱۴۹۔ عبدالرسول، صاحبزادہ، پاک و ہند کی اسلامی تاریخ، ایم۔ آر۔ برادرز، لاہور، ۱۹۶۳ء، ص ۳۲۳
- ۱۵۰۔ ایضاً، ص ۳۲۵
- ۱۵۱۔ ایضاً، ص ۳۲۶
- ۱۵۲۔ ایضاً، ص ۳۲۵
- ۱۵۳۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۱۳۸
- ۱۵۴۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، مولوی احمد یار، فکر تے فن، مکتبہ میری لائبریری، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۶۱-۷۰
- ۱۵۵۔ ایضاً، ص ۲۷۳-۲۷۸
- ۱۵۶۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۲۹
- ۱۵۷۔ ایضاً، ص ۳۶۹
- ۱۵۸۔ ایضاً، ص ۳۷۲
- ۱۵۹۔ ایضاً، ص ۳۸۶
- ۱۶۰۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، آزادی دے مجاہد لکھاری، مکتبہ میری لائبریری، لاہور، ۱۹۸۱ء، ص ۱۰
- ۱۶۱۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۱۴۴
- ۱۶۲۔ مولانا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، عزیز پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۸ء، ص ۱۳
- ۱۶۳۔ غلام حسین ذوالفقار، ڈاکٹر، تاریخ یونیورسٹی اور منتقلی کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۶۲ء، ص ۲۰-۳۷

- ۱۶۴۔ مولابخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۴
- ۱۶۵۔ ہاشمی فرید آبادی، سید، مغلوں کے زوال سے قیام پاکستان تک (حصہ دوم) ادارہ معارف اسلامی، لاہور، ۱۹۹۰ء، ص ۴۵۵
- ۱۶۶۔ محمد میاں، مولانا، علماء حق، مراد آباد، یو پی، سن، ج ۱، ص ۳۳
- ۱۶۷۔ رحمت اللہ، کیرانوی، بابل سے قرآن تک (اردو ترجمہ اظہار الحق مترجم اکبر علی) مکتبہ دارالعلوم، کراچی، ۱۹۹۶ء، ص ۱۸۵
- ۱۶۸۔ اقبال احمد فاروقی، تذکرہ علمائے اہل سنت لاہور، مکتبہ نبویہ، لاہور، ۱۹۷۵ء، ص ۱۶۳-۱۶۴
- ۱۶۹۔ محمد لکھوی، حافظ، محامد الاسلام، گلزار محمدی اسٹیم پریس، لاہور، ۱۹۶۶ء، ص ۳۰
- ۱۷۰۔ محمد میاں، مولانا، علماء ہند کا شاندار ماضی، الحجیۃ بک ڈپو، دہلی، ۱۹۶۰ء، ج ۳، ص ۱۲۴
- ۱۷۱۔ محمد یعقوب نانوتوی، مولانا، سوانح عمری مولانا محمد قاسم نانوتوی، دیوبند، سن، ج ۲، ص ۵۱۰
- ۱۷۲۔ فضل الرحمن، مولانا، ثناء اللہ امرتسری، المکتبہ السلفیہ، لاہور، ۱۹۸۷ء، ص ۸۵
- ۱۷۳۔ محمد اکرام، شیخ، موج کوثر، ص ۱۹۹
- ۱۷۴۔ عبدالحی لکھنوی، نزہۃ الخواطر، نور محمد کارخانہ تجارت کتب، کراچی، سن، ج ۸، ص ۲۳۲
- ۱۷۵۔ طفیل احمد منگلوری، مسلمانوں کا روشن مستقبل، ص ۱۱۱
- ۱۷۶۔ محمد سلیم، سید، پروفیسر، تاریخ نظریہ پاکستان، ص ۵۵
- ۱۷۷۔ ابوالحسن علی ندوی، مسلم ممالک میں اسلامیت اور مغربیت کی کشمکش، مجلس نشریات اسلام، کراچی، ۱۹۸۱ء، ص ۲۵۶-۲۵۸
- ۱۷۸۔ ایضاً، ص ۲۵۹-۲۶۰
- ۱۷۹۔ روزنامہ جنگ، کراچی، مورخہ ۱۹ اگست ۱۹۷۳ء
- ۱۸۰۔ ڈبلیو، ڈبلیو، ہنٹر، ہمارے ہندوستانی مسلمان، ص ۱۷۹
- ۱۸۱۔ محمد سلیم، سید، پروفیسر، تاریخ نظریہ پاکستان، ص ۱۳۲
- ۱۸۲۔ ڈبلیو ڈبلیو ہنٹر، ہمارے ہندوستانی مسلمان، ص ۱۷۹
- ۱۸۳۔ شبیر بخاری، سید، میکالے اور برصغیر کا نظام تعلیم، آئینہ ادب، لاہور، ۱۹۸۶ء، ص ۴۵
- ۱۸۴۔ ڈبلیو ڈبلیو ہنٹر، ہمارے ہندوستانی مسلمان، ص ۱۵۵
- ۱۸۵۔ ابوالحسن علی ندوی، مسلم ممالک میں اسلامیت اور مغربیت کی کشمکش، ص ۸۷
- ۱۸۶۔ مناظر احسن گیلانی، پاک و ہند میں مسلمانوں کا نظام تعلیم و تربیت، مکتبہ رحمانیہ، لاہور، سن، ج ۱، ص ۵-۶
- ۱۸۷۔ مسعود عالم ندوی، برصغیر ہندوستان میں اسلامی تحریک کی تاریخ، اسلامک پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۸۰ء، ص ۲۳-۲۴
- ۱۸۸۔ ایضاً
- ۱۸۹۔ مناظر احسن گیلانی، پاک و ہند میں مسلمانوں کا نظام تعلیم و تربیت، ج ۱، ص ۶
- ۱۹۰۔ ابوالحسن علی ندوی، مسلم ممالک میں اسلامیت اور مغربیت کی کشمکش، ص ۹۳
- ۱۹۱۔ عبدالحی بن فخر الدین الحسینی، الاعلام بمن فی تاریخ الہند من الاعلام المسعی بنزہ الخواطر، دار لادن حرم، بیروت، ۱۹۹۹ء، ج ۸، ص ۲۵۱

دو جا باب

حافظ محمد لکھوی دی حیاتی

صفحہ نمبر ۸۲ - ۱۳۷

حافظ محمد لکھوی دی حیاتی

نام و نسب:

آپ دا پیدائشی نام "محمد" اے۔ باپ دانان مولوی بارک اللہ لکھوی اے۔ قرآن پاک دے حافظ ہون پاروں آپ نوں حافظ کہیا جان لگ پیا۔ رب کائنات دی غلامی تے سرور کائنات دی ہم نامی پاروں حافظ محمد لکھوی دے نام نال شہرت نصیب ہوئی۔ آپ دے والد مولوی بارک اللہ لکھوی اپنے زمانے دے کامل ولی اللہ، صوفی بزرگ تے اعلیٰ پائے دے عالم دین سن۔ اپنے تقویٰ تے پرہیزگاری پاروں پورے متحدہ پنجاب وچ عقیدت تے احترام دی نگاہ نال دیکھے جاندے سن۔ تے مولوی بارک اللہ لکھو کے والے دے نام نال مشہور ہوئے۔ آپ دے آباؤ اجداد دا سلسلہ نسب خلیفہ چہارم حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نال ملدا اے۔ میاں مولا بخش کشتہ آپ دے بارے لکھدے نیں۔

"نام حافظ محمد تخلص محمد بن مولوی حافظ محمد بارک اللہ پنڈ لکھو کے ضلع فیروز پور دے

وسنیک"۔

وجہ نسبت لکھویہ:

"لکھو کے" متحدہ پنجاب دے تحصیل و ضلع فیروز پور دے اک موضع دانان سی۔ جیہڑا فیروز پور توں مغرب وچ تیرہ میل دے فاصلے تے جلال آباد روڈ اُتے واقع سی۔ قریبی ریلوے اسٹیشن قصبہ جھوک ٹہل سنگھ موضع لکھو کے توں تقریباً تن میل دے فاصلے اُتے مشرق ول واقع سی۔ ۴۶-۱۹۳۵ء وچ موضع لکھو کے دا تھانہ ممدوٹ ہوندا سی۔ قصبہ ممدوٹ لکھو کے پنڈ دے شمال مغرب ول واقع سی تقسیم ہند توں پہلاں ایس موضع وچ ڈل اسکول تے ڈاک خانہ موجود سی۔ ایس موضع "لکھو کے" وچ مولوی بارک اللہ دی پیدائش تے قیام تے رہائش دی وجہ پاروں آپ دے والد لکھو کے والے دے نام نال مشہور ہوئے۔ ایس شہرت پاروں حافظ محمد نے وی اپنے والد دی نسبت توں حافظ محمد بن بارک اللہ لکھوی دے نام نال شہرت حاصل کیتی۔ موضع لکھو کے، ڈوگر برادری دے اک سردار جیس دانان "لکھا" سی دے نام تے آباد ہو یا سی ایہہ پنڈ دریائے ستلج دے مشرقی کنارے تے تقریباً چھ میل دے فاصلے تے آباد سی۔ آپ دا خانوادہ موضع "لکھو کے" وچ رہائش پذیر ہون دی وجہ پاروں لکھوی خاندان دے نام نال مشہور ہو گیا۔

پیدائش:

حافظ محمد موضع لکھو کے وچ (غالبا) ۱۲۲۱ھ نوں پیدا ہوئے۔ آپ دی تاریخ پیدائش بارے کافی اختلاف موجود اے۔ آپ دی تاریخ ولادت بارے مختلف روایاں بیان کیتیاں جاندیاں نیں۔ آپ دی پیدائش تے آپ دا تعارف پیش کردیاں ہوئیاں محمد زاہد الحسنی اپنی کتاب "تذکرۃ المفسرین" وچ لکھدے نیں:-

"آپ ضلع فیروز پور کے قصبہ لکھو کے میں ۱۲۲۱ھ کو پیدا ہوئے۔"۔

آپ دی تاریخ پیدائش دے بارے وچ اردو دائرہ معارف اسلامی وچ درج اے:

"حافظ محمد بن حافظ بارک اللہ بن حافظ محمد امین ۱۳۲۷ھ میں موضع لکھو کے (ضلع فیروز پور) بھارت میں پیدا ہوئے۔ سلسلہ نسب امام محمد بن الحنفیہ کی وساطت سے چھبیسویں پشت میں حضرت علیؑ سے ملتا ہے۔" ۴

آپ دی تاریخ پیدائش دے متعلق میاں مولا بخش کشتہ اپنی کتاب پنجابی شاعراں دا تذکرہ وچ لکھدے نیں:-

"جنم ۱۲۱۳ھ مطابق ۱۸۰۴ء وفات ۱۳۱۱ھ بمطابق ۱۸۹۴ء" ۵

آپ دی پیدائش دے متعلق مولانا معین الدین لکھوی ستارہ امتیاز اپنی تحریر وچ لکھدے نیں:-

"آپ کی ولادت متحدہ پنجاب کے ضلع فیروز پور کے ایک گاؤں موضع "لکھو کے" میں ۱۲۲۱ یا ۱۲۲۵ھ میں ہوئی۔ ایہدے بعد لکھتے ہیں "صحیح سن ولادت معلوم نہیں ہو سکا۔" ۶

عبد الغفور قریشی اپنی کتاب "پنجابی ادب دی کہانی" وچ لکھدے نیں "حافظ محمد ۱۲۳۱ھ بمطابق ۱۸۱۵ء نوں پیدا ہوئے تے ۱۳۱۱ھ مطابق ۱۸۹۴ء نوں فوت ہوئے"۔ ۷

آپ دی تاریخ ولادت دے متعلق مولانا محمد ابراہیم صاحب لکھدے نیں:-

"مولانا نے یہ سن تجسس اور تتبع کے بعد تحریر کیا ہے۔ ان سنین میں پہلا یعنی ۱۲۲۱ھ درست اور صحیح ہے کیوں کہ حافظ صاحب کی تمام عمر نوے برس تھی۔" ۸

حافظ صاحب دی تاریخ پیدائش وچ اختلاف پایا جاندا اے پر آپ دی عمر تے تاریخ وفات وچ کوئی اختلاف نہیں۔ آپ دی عمر نوے برس سی تے آپ دی تاریخ وفات ۱۳۱۱ھ اے۔ لہذا اگر ۱۳۱۱ھ وچوں نوے کڈھ دتے جان تے آپ دی تاریخ ولادت ۱۲۲۱ھ معلوم ہو جاندی اے۔ ایس سلسلے وچ مولانا محمد ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"حافظ صاحب کی تاریخ وفات ۱۳۱۱ھ ہے۔ اس سے اگر نوے منہا کر دیئے جائیں تو ۱۲۲۱ھ ان کی تاریخ پیدائش مل جاتی ہے۔" ۹

مندرجہ بالا روایات توں پتہ چلدا اے کہ حافظ محمد صاحب دی تاریخ پیدائش ۱۲۲۱ھ اے۔

سلسلہ نسب:

حافظ محمد بن بارک اللہ دا سلسلہ نسب خلیفہ چہارم امیر المومنین حضرت علیؑ نال ملدا اے۔ آپ دے سلسلہ نسب دے متعلق حضرت مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"آپ کا سلسلہ نسب چھبیسویں پشت سے امام محمد بن حنفیہ کی وساطت سے حضرت علیؑ سے جا ملتا ہے۔" ۱۰

آپ دے سلسلہ نسب دے بارے وچ مولانا محمد ابراہیم خلیل لکھدے نہیں:-
 "حافظ محمد بن بارک اللہ بن حافظ احمد بن حافظ محمد امین بن مالک عالم شاہ بن ابو
 داؤد ڈھنگ شاہ آپ کا سلسلہ نسب ۲۶ ویں پشت میں سید قطب شاہ اور محمد بن
 حنیفہ کے توسط سے حضرت علی کرم اللہ وجہہ سے جاملتا ہے۔" ۱۱

مکمل شجرہ نسب:

حضرت مولانا معین الدین لکھوی نے ۱۲ ستمبر ۱۹۵۶ء نوں اپنے بزرگوار حضرت مولانا محمد علی لکھوی نوں اک خط لکھیا سی
 جیہدے وچ آپ نے اپنے خاندان دا شجرہ نسب لکھیا سی جیہڑا محمد علی لکھوی نے بیگ پور ضلع قصورتوں آپ جا کے حاصل کیتا سی۔ ایس
 خط وچ تحریر شجرہ حسب ذیل اے۔ ایس خط دی نقل بطور ضمیمہ ایس مقالے دے آخر وچ صفحہ نمبر ۵۷۹-۵۸۰ تے لگا دتی گئی ہے۔
 شجرہ نسب:

محمد بن حنیفہ	عباس	عقیل شاہ	محمد شاہ	معروف شاہ	قطب شاہ
موکھر	کھوکھر	اعوان	ریحان	کلفان	

حافظ محمد امین رحمۃ اللہ علیہ توں اگے دا شجرہ انج اے:-

حافظ محمد امین

حافظ احمد	حافظ نور محمد
-----------	---------------

حافظ بارک اللہ

مفسر قرآن حافظ محمد	محمد شریف	محمد سلیم	محمد صالح
---------------------	-----------	-----------	-----------

فتح دین	مولانا محی الدین	مولانا محمد حسن	مولانا محمد حسین	زین العابدین	نور دین
---------	------------------	-----------------	------------------	--------------	---------

مولانا محمد علی مدنی لکھوی

مولانا محی الدین لکھوی	مولانا معین الدین لکھوی	حسن محمد علی علوی	دکتر حسین محمد علی علوی
------------------------	-------------------------	-------------------	-------------------------

جن

جودھا

کوٹ

چیت

گورا

بھرت	ہانس	وینس	ڈھلنگ
------	------	------	-------

لنڈر

سانڈر

رتن پال

صلاح

کاہنگ

مند

ون

سکندر

ڈھنگ

ملک

حافظ محمد امین ۱۲

والدین:

حافظ محمد صاحبؒ دی والدہ ماجدہ دے حالات معلوم نہیں ہو سکے۔ جدوں کہ آپ دے والد ماجد دا نام حافظ بارک اللہ لکھوی سی۔ حافظ بارک اللہ دی جائے پیدائش دے بارے وچ خدا بخش واعظ مرحوم لکھدے نیں:-

"آپکے والد الشیخ حافظ بارک اللہ موضع لکھو کے ضلع فیروز پور میں ۱۱۵۶ھ بمطابق

۱۷۴۳ء کو حافظ احمد کے ہاں تولد پذیر ہوئے۔" ۱۳

مولانا محمد ابراہیم خلیل "خاندان شاہ ولی اللہ محدث دہلوی اور حافظ بارک اللہ" دے عنوان پٹھ اپنی کتاب الفیوض الحمد یہ وچ لکھدے نیں:-

"حافظ بارک اللہ کا دہلی میں اپنے مرشد مولانا غلام علی دہلوی کے پاس آمد و رفت

کا سلسلہ جاری رہتا تھا اور یہ دور شاہ ولی اللہ کا آخری اور شاہ عبدالعزیز کا زمانہ

تھا۔ اس وقت شاہ ولی اللہ کا خاندان رشد و ہدایت کا روشن آفتاب بن کر

ہندوستان پر چمک رہا تھا۔ حافظ بارک اللہ کا اس خاندان سے مرسوم طریقہ سے

استفادہ اگرچہ کسی تاریخی کتاب سے ثابت نہیں تاہم ان کے مدارس میں آنا جانا

اور ملاقات کا سلسلہ ضرور رہا ہے۔" ۱۴

ایس سلسلے وچ حافظ محمد صاحب اپنی کتاب "انواع بارک اللہ" وچ لکھدے نیں:-

"والد ماجد ایں ضعیف از مولوی عبدالعزیز دہلوی نقل میگرد کہ در حکم ڈھینگ می گفتند

اگر مای خور دحلالت است و اگر مرداری خور دحرام است" ۱۵

حلیہ:

مولانا معین الدین لکھوی دے بقول حافظ محمد صاحب دارنگ گندی سفیدی مائل سی۔ چہرہ چوڑا تے خوبصورت،

داڑھی گھنی تے سنت دے مطابق سی۔ آپ داقدر درمیانہ سی۔ جسم بھاری لیکن گٹھا ہو یا سی۔ آپ ایک بارعب شخصیت دے

مالک سن۔ جیہڑا وی آپ نوں ویکھدا متاثر ہوئے بغیر نہیں رہ سکدا سی۔ باطنی صفائی دے نال نال ظاہری صفائی دا وی

خاص خیال رکھدے سن۔ لباس انتہائی سادہ لیکن صاف ستھرا پہندے سن۔

تعلیم و تربیت تے اساتذہ:

حافظ محمد بارک اللہ باوقار، جیل القدر، سلفی العقیدہ عالم باعمل سن۔ علم فقہ، حدیث تفسیر، علوم قرآن، عربی ادب

تے پنجابی ادب وچ ممتاز حیثیت دے مالک سن۔ آپ نے اپنی تعلیمی زندگی دی شروعات اپنے گھرتوں کیتی۔ اپنے والد

بزرگوار حضرت بارک اللہ توں ابتدائی تعلیم حاصل کیتی۔ آپ دی ابتدائی تعلیم دے متعلق مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"حافظ محمد نے فارسی، صرف و نحو، معانی، منطق، فقہ، اصول اور تجوید وغیرہ علوم عربیہ کی اکثر تعلیم گھر میں رہ کر اپنے والد بزرگوار سے حاصل کی۔ سلسلہ بیعت بھی اپنے والد سے ہے، ایک روایت کے مطابق لدھیانہ میں کچھ عرصہ مولانا حبیب الرحمن مرحوم لدھیانوی کے دادا کے ساتھ بعض علوم میں ہم سبق رہے۔" ۱۶

مولوی ابراہیم خلیل صاحب آپ دی ابتدائی تعلیم دے بارے وچ لکھدے نیں:-

"ابتداء قرآن پاک اپنے والد ماجد سے یاد کیا، بعد ازاں علوم مروجہ میں سے صرف و نحو، فارسی، منطق، معانی، فقہ، اصول فقہ، تجوید و قرأت وغیرہ اکثر علوم گھر پر اپنے والد گرامی قدر ہی سے پڑھے۔ اور ہل من مزید کے جنون نے لدھیانہ پہنچا دیا۔ وہاں مولوی محمد بن عبدالقادر لدھیانوی کے ہم سبق رہے۔ یہ مولوی مولانا حبیب الرحمن احراری لدھیانوی کے جد امجد اور مولوی زکریا کے والد گرامی تھے۔ اس خاندان کا لدھیانہ میں علمی تسلط تھا۔ لدھیانہ سے واپسی پر مدینہ العلم دہلی کا رخ کیا جہاں مختلف اساطین فن سے اجازت و سند حدیث حاصل کی۔" ۱۷

آپ دی ابتدائی تعلیم دے بارے وچ مولانا خدا بخش نے پنجابی نظم وچ ایس طرح بیان کیتا اے:-

علم حدیث پو توں پڑھیا سند انہاں توں پاکی

تے اوہناں نوں شاہ عبدالغنی ہوں احمد علی توں ساہی

شاہ اسحاق مہاجر تائیں نسبت علم حدیثوں

تے میر محبوب علی توں لے کر عبد عزیز رئیسوں ۱۸

ایہناں شعراں دے متعلق مولانا محمد ابراہیم خلیل لکھدے نیں:

"یعنی مولانا محی الدین عبدالرحمن نے سند حدیث اپنے والد گرامی حافظ محمد لکھوی

سے حاصل کی اور ان کو سند حدیث شاہ عبدالغنی مجددی اور مولانا احمد علی سہارن

پوری وغیرہ سے حاصل ہوئی تھی" ۱۹

مولانا عبدالحق فرماندے نیں:-

"مولوی احمد علی سہارن پوری وسید نذیر حسین محدث دہلوی کے واسطے سے شاہ اسحاق

صاحب مہاجر موصوف تھے۔" ۲۰

آپ دی ابتدائی تعلیم دے بارے وچ میاں مولا بخش کشتہ لکھدے نیں:-

" نیک پو دے نیک پتر، قرآن مجید دے حافظ عربی، فارسی، اردو، پنجابی دے جانوں، نیکی، پرہیزگاری تے خدا ترسی وچ مشہور عربی فارسی، فقہ تفسیر، صرف نحو اپنے پو کولوں پڑھی، فیر وڈے پتر محی الدین نال دلی گئے تے کچھ چر اوتھے پڑھدے رہے۔" ۲۱

حفظ قرآن:

مولانا معین الدین لکھوی حافظ صاحب دے دوہتے مولانا عبدالرحمن لکھوی دے حوالے نال فرماندے نیں کہ حافظ صاحب نے اک مہینے وچ قرآن مجید حفظ کیتا سی۔ اوہناں نے دیا کہ میری خالہ سائرہ بنت حافظ محمد تے خالہ کلثوم بنت حافظ صاحب کہندیاں سن کھا حفظ صاحب ساڈے نال قرآن مجید دا دور کر دے سن۔ حافظ صاحب نے جدوں قرآن پاک حفظ کیتا تے اوس وقت رمضان المبارک دا مہینہ سی۔ آپ دے والد حافظ بارک اللہ نے آپ نوں حکم دتا کہ ایس سال رمضان وچ توں تراویاں پڑھائیں۔ ایس طرح باپ دے حکم دی تعمیل لئی روزانہ اک س پارہ حفظ کر دے تے رات نوں نفلاں وچ سنا دیندے۔ ایس طرح رمضان شریف دے اندر صرف ایک مہینے وچ قرآن حکیم حفظ کرن دا شرف حاصل کیتا ۲۲۔

میاں مولا بخش کشتہ آپ دے قرآن حفظ کرن دے بارے وچ لکھدے نیں:-

" ایہناں دے وڈے پتر مولوی محی الدین دسدے بن کہ ایہناں دے دادا حافظ احمد نے دعا کیتی رہا مینوں اجیہا پوتر ا دے جیہڑا قرآن مجید دا حافظ ہووے۔ تیرے حکماں نوں منن تے لوکاں نوں پہچانن والا ہووے۔ لمی عمر والا ہووے تے خاندان دانان روشن کرے اوہناں دی اوہ دعا حرف حرف پوری ہوئی۔ مولوی صاحب آپ کہندے بن کہ میری عمر بائی ورھے سی۔ مینوں میرے پو مولوی بارک اللہ نے فرمایا اید کی رمضان شریف وچ تراویاں وچ قرآن مجید سنایا جے۔ میں اوہناں دے ایہہ فرمان تے ہور کم گھٹ کیتے تے رات دن اک کر کے قرآن مجید کنٹھ (حفظ) کرنا شروع کر دتا۔ اک دن ایس کڑی محنت دے سببوں مینوں چڑ ہو رہی سی۔ اوہ تشریف لیائے تے پچھیا کیہ گل اے! میں دیسا سرنوں پڑ ہو رہی اے۔ اونان کچھ پڑھیا تے میرے متھے تے انگل نال کچھ لکھیا جو مینوں ایہہ جاپیا (یا شافے) اوہناں فی دی "ی" نوں لماں لکھدیاں (نے) دی ی نوں پار کر دتا۔

میرے سردی پڑاؤ سے ویلے ہٹ گئی تے مڑ ساری زندگی کدی نہ ہوئی۔" ۲۳

فہم و ذہانت:

حافظ محمد انتہائی ذہین تے کمال درجے دی فہم تے فراست دے مالک سن جیہڑا سبق اک دفعہ یاد کر لیندے اوہنوں دہران دی کدے ضرورت نہ پیندی۔ حفظ قرآن دی برکت نال آپ دا ذہن ایہناں تیز تے دماغ ایہناں فراخ سی کہ کئی کئی کتاباں حفظ ہو چکیاں سن۔ تے اوہناں دے صفحے تک زبانی یاد سن۔ جیس کے مسئلے تے بحث ہوندی تے اوہ دے متعلق حوالے دینے شروع کر دیندے تے درجناں کتاباں گنوا دیندے۔ ویکھن سنن والے آپ دی فہم تے فراست توں متاثر ہوئے بغیر نہ رہ سکدے سن۔

آپ نے حضرت میاں صاحب مولانا سید نذیر حسین محدث دہلوی توں استفادہ کیا سی۔ میاں صاحب آپ دی ذہنی استعداد، قوت حافظہ تے فہم تے فراست دی بوجہ تعریف کر دے سن۔ ایس سلسلے وچ مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"حضرت میاں صاحب آپ کی ذہانت اور قابلیت کے بے حد مداح تھے، فرمایا کرتے تھے کہ میرے حلقہ درس میں ایک طالب علم حافظ محمد پنجابی ہے جو میرے منہ سے بات نکلنے سے پہلے ہی سمجھ جاتا ہے۔ قوت حافظہ کا یہ عالم تھا کہ ایک مرتبہ جو کتاب دیکھ لیتے اس کے حوالہ جات اور صفحوں کے صفحے عبارتیں زبانی یاد ہو جاتیں، اسی بنا پر حضرت میاں صاحب ازراہ تفضیل طبع آپ کو مہتمم کتب خانہ کے لقب سے یاد فرمایا کرتے تھے۔ آپ کی علمی اور تصنیفی استعداد کا اندازہ آپ کی صاحبزادیوں کے اس بیان سے لگایا جاسکتا ہے کہ آخر عمر میں جب آپ تفسیر محمدی لکھا کرتے تھے تو ہم دیکھتی تھیں کہ لکھتے ہی جاتے ہیں۔ اور کچھ سوچا نہیں کرتے تھے۔ مختلف کتب ارد گرد پھیلائی ہوتی تھیں۔ آنکھ اٹھا کر دیکھتے اور پھر لکھتے رہتے۔ یہ بھی روایت ہے کہ کبھی مسودہ پر نظر ثانی کی ضرورت محسوس نہیں کرتے تھے۔" ۲۴

جدی محترمی و مکرمی مولانا محمد علی مدنی مرحوم لکھدے نیں:-

"آپ کے علم و فضل کی تمام پنجاب میں بوجہ عقیدت مندی حافظ بارک اللہ صاحب بہت شہرت ہو گئی، اور آپ خاص طور پر فقہ حنفیہ کے تو حافظ ہو چکے تھے۔" ۲۵

حضرت مولانا محمد علی مدنی فتوحات حافظ محمد دے عنوان پٹھ لکھدے نیں:-

"قصور کے سجادہ نشینوں کا حافظ بارک اللہ صاحب سے "یا شیخ عبدالقادر جیلانی

شیانہ" کے جواز میں مباحثہ ہوا تو حافظ محمد صاحب مرحوم نے اس کی حرمت پر کتب فقہ کے حوالہ جات از بر سنائے۔ اور صفحات کے صفحات آپ کو یاد تھے جس کتاب کو آپ ایک دفعہ دیکھ لیتے اس کی عبارتیں صفحوں تک سنا سکتے تھے۔ آپ کے شاگرد پنجاب کے ہر حلقہ میں پہنچے۔ اور اب بھی پنجاب کی دیہاتی آبادی میں بکثرت موجود ہیں۔ "۲۶"

مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نہیں:-

"اللہ تعالیٰ نے آپ کو بے پناہ قوت حافظہ سے نوازا تھا چنانچہ ایک دفعہ کتاب کا مطالعہ کر لینے سے اس کے مندرجات ذہن میں نقش ہو جاتے اور دوبارہ اس کتاب کو دیکھنے کی ضرورت ہی محسوس نہ ہوتی۔" ۲۷

ذریعہ معاش تے گھریلو ذمہ داریاں:

حافظ صاحب داکوئی ذریعہ معاش یا کاروبار نہیں سی ہر ویلے عبادت وچ مگن رہندے۔ نواب آف ممدوٹ ولوں موضع لکھو کے وچ کچھ رقبہ آپ دے وڈ وڈیریاں دے ناں بہہ سی جیہڑا جدی پشتی آپ تک اپڑ گیا سی تے او سے رقبہ توں ای معاشی ضرورتاں پوریاں کر دے سن۔

حافظ محمد بن بارک اللہ لکھوی سارے بھائیاں نالوں وڈے سن ایس لئی زمانے دے دستور موجب گھر دیاں ساریاں ذمہ داریاں حافظ صاحب اُتے سن۔ تعلیم تے تعلم، درس تے تدریس دے نال نال گھریلو ذمہ داریاں نوں وی حافظ صاحب احسن طریقے نال انجام دیندے سن۔ آپ دیاں ذمہ داریاں دا ذکر کردیاں ہوئیاں مولانا محمد ابراہیم خلیل لکھدے نہیں:-

"آپ چونکہ تمام بھائیوں سے بڑے تھے۔ اس لئے تمام گھریلو ذمہ داریاں آپ ہی کے کندھوں پر آن پڑیں۔ والد ماجد پر زہد کے غلبہ کی وجہ سے کھیتی باڑی زراعت وغیرہ کا تمام کام چلانے کی ذمہ داری آپ ہی پر تھی جب گھریلو اخراجات کی کفالت، چھوٹے بھائیوں کی تعلیم و تربیت آپ کے سپرد ہوئی تو آپ نے اسے احسن طریقے سے انجام دیا۔ اور تمام کاروبار کو بہترین اسلوب و انداز پر چلا تیر ہے۔ ان مصروفیات کے باوجود علوم و معارف کی تبلیغ و اشاعت میں کوئی کمی نہ آنے دی بلکہ بڑی تندہی اور جاں فشانی سے اس کا رخیہ کو آگے بڑھاتے چلے گئے۔" ۲۸

عادتاں:

حافظ صاحب اخلاق نبوی داعملى نمونہ سن۔ آپ دی زندگی اعلیٰ اخلاق تے عمدہ اوصاف توں مزین سی۔ حافظ صاحب دیاں عادتاں تے خصائل بارے ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"آپ کی زندگی ایک بہترین اسوہ اور سیرت النبی کے اخلاق کا مظہر تھی۔ عام معاشرتی زندگی میں بھی کبھی کسی کے ساتھ حالات کشیدہ نہیں ہوئے۔ بلکہ ہر شخص کے ساتھ خندہ پیشانی سے پیش آئے۔ اور اخلاق حسنہ کا مظاہرہ فرماتے پوری زندگی کسی کے ساتھ کوئی جھگڑا اور تنازعہ نہیں ہوا۔ یہی وجہ تھی کہ لوگ آپ کو خدا رسیدہ ولی اللہ تصور کرتے تھے اور کثرت سے آپ کے حلقہ ہدایت میں داخل ہوتے اور تمام لوگ آپ کی بے حد عزت و احترام کرتے۔ اگر دنیاوی معاملات میں کوئی شخص آپ پر زیادتی کرتا یا آپ کا حق غصب کرتا تو آپ اس سے بدلہ لینے کے درپے نہیں ہوتے بلکہ فاضل صبر و جمیل پر عمل کرتے اور اس غضب شدہ حق کو ذخیرہ آخرت تصور فرماتے۔ فکر آخرت اور قیام بین یدی الرحمن کا تصور و خوف ہمیشہ دامن گیر رہتا۔ کوئی صدمہ ہوتا تو انا للہ و انا الیہ راجعون پڑھ کر صبر فرماتے اور خوشی کے وقت آپ سے باہر نہ ہوتے اور صرف تبسم پر اکتفا فرماتے اور انما یتبسم تبسم پر عمل کرتے اسی طرح پوری زندگی قرآن و حدیث پر عمل کا ایک مجسم نقشہ پیش کیا اور حقیقی طور پر علم و عمل کی صورت لوگوں کے سامنے پیش کی اور امر کی پابندی و نواہی سے اجتناب آپ کا سرمایہ حیات تھا اور یوں آپ الذین امنوا و کانوا یتقون کا نمونہ تھے۔" ۲۹

حافظ صاحب نہایت درجہ ہمدرد تے غم خوار سن ہر اک انسان لئی خیر خواہی دا جذبہ رکھدے سن تے فرمان نبوی ﷺ "الدین نصیحة" اتے پورا پورا عمل کرن دی کوشش کردے سن۔ آپ جتھے قرآن دے مفسر، مصنف، شاعر اسلام تے عالم باعمل سن اتھے آپ وچ اعلیٰ اخلاقی اوصاف دے نال نال ہمدردی، ایثار، فیاضی تے سخاوت دیاں بہترین تے عمدہ صفتاں وی موجود سن۔ زہد تے قناعت دی زندگی بسر کردے تے ضرورت دے مطابق اسلام دے داعیاں، طالب علماں، محتاجاں، فقیراں، یتیمیاں، ناداراں، بیواواں تے حاجت منداں اُتے بے دریغ خرچ کردے تے اوہناں لئی ہمیشہ آپ دے دروازے کھلے رہندے سن۔ آپ دی ہمدردی تے فیاضی دے بارے وچ جدی حضرت مولانا محمد علی مدنی لکھدے نیں:-

"آپ کی طبیعت بے حد فیاض تھی۔ مولوی عبدالعزیز پھلوکا، مولوی اسماعیل، واصل

ڈوگر وغیرہ بہت سے نادار، یتیموں کی پرورش مخلصانہ کی۔ انا و کافل الیتیم فی
الجنة کھاتیں (الحدیث) کے پورے مصداق تھے۔ تمام اہالیان لکھو کے مالکان
وغیر مالکان کو اپنی سالیوں سے قرض دلواتے اور پھر کئی ہزاروں کی رقمیں خود ادا کیں
اور کئی غریبوں کی شادیاں کیں۔" ۳۰

"حافظ صاحب نہایت شریف النفس تے ماں باپ دے فرمانبردار سن۔ اپنے والد بزرگوار حافظ بارک اللہ دے
ہر حکم دی تعمیل کردے تے اللہ تعالیٰ دے حکم دے مطابق اف تک نہ کہندے۔ والد صاحب دا ہر حکم الحامی سمجھ کے ایس
اُتے عمل پیرا ہوں دی کوشش کردے سن۔ ایس سلسلے وچ ابراہیم خلیل لکھدے نیں "وقضی رہک الاتعبدا الا یاہ و بالوالدین
احسانا" کے مطابق حقوق اللہ کے بعد والدین کی خدمت و اطاعت آپ کا شعار زندگی تھا۔ جب حافظ بارک اللہ کوئی بات
فرماتے تو حافظ محمد صاحب بلا تامل اس پر عمل پیرا ہوتے۔ اس کی ایک وجہ یہ تھی کہ وہ اپنے والد صاحب کو صاحب کشف و
الہام سمجھتے تھے۔" ۳۱

حافظ صاحب دنیا و مافیہا تو بے نیاز ہو کے آخرت دی تیاری وچ مشغول رہندے سن۔ ایس وجہ توں دعوت و
تبلیغ دا سلسلہ جاری کیتا تے عوام الناس نوں دین اسلام دی تعلیمات توں جانو کروان لئی کئی کتاباں لکھیاں جیہڑیاں کہ
بلاشبہ قیامت تک لئی صدقہ جاریہ نیں۔ آپ دی فکر آخرت دے بارے وچ مولانا محمد ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"ایمان بالیوم الاخرۃ" اسلام کے بنیادی عقائد میں سے ہے۔ کہنے کو تو ہر
مسلمان یوم آخرت پر ایمان رکھتا ہے لیکن حقیقت میں یہ عقیدہ مسلمانوں میں بے
حد کمزور ہو چکا ہے اسی وجہ سے وہ گناہوں کے ارتکاب پر بڑی جرات اور دلیری
کرتے ہیں جوں جوں یہ عقیدہ کمزور ہوتا گیا مسلمان عملی طور بہت پیچھے چلے
گئے۔ جلال الدین سیوطی نے اس موضوع پر "البدور السافرة فی امور الآخرة"
لکھی۔ ہندوستان میں شاہ رفیع الدین محدث دہلوی نے "علامات قیامت" فارسی
زبان میں لکھی۔ حافظ محمد نے اس موضوع پر ایک مبسوط کتاب پنجابی زبان
(اشعار) میں "احوال الآخرة" لکھی جو لاکھوں کی تعداد میں طبع ہوئی۔ بے شمار
لوگوں نے اس سے استفادہ کیا اور یوں اہل پنجاب میں عقیدہ آخرت کی تجدید کا
کارنامہ انجام دیا۔ بذات خود حافظ صاحب فکر آخرت کے متعلق جذب کی حالت
تک پہنچے ہوئے تھے۔ یہی وجہ تھی کہ آپ نے حویلی کے صحن میں ایک بڑا پتھر
نصب کیا ہوا تھا جب گرمی کی شدت ہوتی تو تقریباً بارہ ایک بجے کے وقت جوتے

اتار کر اس کے اوپر کھڑے ہو جاتے اور گھر کا تمام سامان ایک ایک چیز کا نام لے کر شمار کرتے جاتے۔ نیچے سے پاؤں کو سخت تپش ہوتی تو بالآخر گھر میں صرف اتنی اشیاء رہنے دیں جتنی آسانی سے پتھر پر کھڑے ہو کر شمار کر لیتے۔ باقی تمام اثاثہ البیت اللہ تعالیٰ کی راہ میں صدقہ کر دیا۔ محض اس خوف سے کہ یوم الحساب میں دشواری پیش نہ آئے۔ اور بہت جلد اور آسانی کے ساتھ حساب و کتاب سے فارغ ہو جاؤں۔ اللہ اللہ! کیسے خدا رسیدہ انسان تھے کہ دنیا میں ان کی مثال ملنا محال ہے۔ یختص بر حمتہ من یشاء "۳۲

حافظ محمد زندگی دے سارے معاملیاں وچ دین اسلام توں رہنمائی حاصل کر دے سن تے سنت نبوی دی مکمل پیروی کردیاں ہوئیاں سلف صالحین دی اتباع اُتے زور دیندے تے اوہناں دے نقشاں دی پیروی نوں ضروری خیال کر دے۔ اوہناں دے اخلاق جلیلہ، خصائل حمیدہ نوں انسانیت دا شرف قرار دیندیاں ہوئیاں اپنی زندگی نوں اوہناں دے مطابق ڈھالنے وچ کوشاں رہندے۔ ایسے سلسلے وچ مولانا محمد ابراہیم خلیل صاحب لکھدے نیں:-

"حافظ محمد صاحب کی پیدائش ایک ایسے خاندان میں ہوئی جو ذکر و وظائف اور تعلق باللہ میں مشہور و معروف تھا اور جس کا ایک ایک فرد خدا رسیدہ، صاحب کشف و کرامت اور ولی اللہ تھا۔ تاریخ کی ستم ظریفی ہے کہ ایسے اعلیٰ ترین خاندان کو اس نے معرض خفا میں رکھا جبکہ تاریخ میں ایسے لوگوں کے ناموں کو بھی شہرت حاصل ہے جو فن تصوف اور علم شریعت سے بالکل بے بہرہ تھے۔ محض اس لئے کہ ان کے پس ماندگان نے ان کے ادنیٰ اخلاقی اسباق کو بڑھا چڑھا کر پیش کیا یا پھر ان کی شہرت کو دنیاوی مفاد کی خاطر استعمال کیا لیکن افسوس کہ لکھوی خاندان کے کسی دوست نے اول تو اس طرف توجہ ہی نہیں دی اگر کسی نے دی بھی تو محض سطحی طور پر چند چیزیں بیان کر دیں اور بس۔ حافظ صاحب کی شخصیت پورے ہندو پاک میں شہرت کی حامل ہے۔ ان کی خدمات بے انتہا ہیں۔ آپ کی ذات حقیقت میں ایک مجدد کی حامل ہے۔ ایک طرف علم کے سمندر جاری ہیں تو دوسری طرف تصنیف و تالیف کا سلسلہ ہے۔ وعظ و تقریر کا بحر بے کنار، ذکر و اذکار، یاد الہی کا پیکر اور خلوص و للہیت کا مجسمہ تھے۔ آپ بھی اپنے آباء و اجداد کی طرح صاحب کشف و کرامت تھے۔" ۳۳

کرامتاں:

حافظ صاحب اپنے تقویٰ، پرہیزگاری تے تعلق باللہ دی وجہ توں صاحب کشف تے کرامت سن۔ اللہ تعالیٰ اپنے نیک تے برگزیدہ بندیاں اُتے ایسے انعامات کردار ہندا اے جہاں نوں کرامات دے ناں توں اللہ تعالیٰ دی قدرت کاملہ دے اظہار لئی ہمیشہ یاد رکھیا جاندا اے۔ تے ایہناں کرامتاں توں اللہ تعالیٰ دی عظمت تے شوکت دا اظہار ہوندا اے۔ حافظ محمد صاحب دے ہتھوں وی ایسے واقعات رونما ہوئے جیہناں نوں تحدیثِ نعمت دے طور تے وی کرامت دے ناں توں بیان کیتا جاسکدا اے۔ آپ دیاں کرامتاں دا تذکرہ کردیاں ہوئیاں مولانا عبدالرحمن لکھوی نے فرمایا کہ اک دفعہ چوراں نے حافظ صاحب دے گھر وچ سن لائی۔ حافظ صاحب دے گھر وچ ایہناں زیادہ سامان تے نہیں سی پر فیرو چوراں نوں جو کچھ ملیا اوہناں نے بخھ لیا تے سن دی کوشش کیتی پر اوہناں نوں کمرے توں باہر جان دا رستہ ای نظر نہیں آیا تے اوہ پوری رات کمرے وچ گھمدے رہے۔ جدوں سویر ہوئی تے حافظ صاحب دے پیراں وچ ڈگ پئے تے معافی منگی نالے لٹیا ہو یا سامان واپس کردتا۔

ایس سلسلے وچ گل کردیاں ہوئیاں مولانا معین الدین لکھوی نے دیا کہ جدوں حافظ محمد صاحب دی شادی ہوئی تے حافظ بارک اللہ نے اوہناں نوں علیحدہ کردتا۔ حافظ صاحب دا کوئی کاروبار یاں ذریعہ معاش نہیں سی۔ ہر ویلے عبادت وچ مگن رہندے۔ اک دن بیوی نے شکایت کیتی کہ گھر وچ زندگی دیاں ضرورتاں نوں پوریاں کرن لئی پیسے نہیں۔ حافظ صاحب نے فرمایا صبر کرو۔ اللہ تعالیٰ ساڈیاں ضرورتاں نوں پوریاں کرے گا۔ ایسے ای رات حافظ صاحب تے اوہناں دے گھر والے سوتے ہوئے سن تے رات نوں اچانک چھن چھن دی آواز آئی۔ حافظ صاحب تے اوہناں دے گھر والے اٹھ کے بیٹھ گئے۔ حافظ صاحب نے اپنی بیوی نوں ہتھ دے اشارے نال کہیا کہ ایتھوں کمرے دا فرش پٹو۔ بیوی نے حکم دی تعمیل کیتی تے اوتھوں سونے دی دیگ نکلی ۳۴۔

حافظ صاحب دیاں کرامتاں دا ذکر کردیاں ہوئیاں مولانا محمد ابراہیم خلیل اپنے تایا دے حوالے نال لکھدے نیں:-

"تایا جی مرحوم ہمیں بچپن میں یہ واقعہ اکثر سنایا کرتے تھے کہ ایک دفعہ حافظ محمد صاحب سفر میں اونٹنی پر سوار جا رہے تھے کہ راستہ میں نماز کا وقت ہو گیا قریب ہی ایک قبرستان تھا جہاں سے حافظ صاحب نے وضو کے لئے پانی حاصل کیا اور وقفہ نماز کے لئے اونٹنی کو قبرستان میں درختوں پر چھوڑ دیا۔ جب مجاورین قبور نے یہ دیکھا تو حافظ صاحب سے کہنے لگے کہ یہاں اونٹنی کو نہ چھوڑو ورنہ بابا جی (صاحب قبر) اونٹنی کو مار دیں گے۔ حافظ صاحب نے ان کی بات کی طرف التفات نہ فرمایا جب نماز پڑھ کر واپس تشریف لائے تو دیکھتے ہیں کہ اونٹنی بے

ہوش ہے اور مجاور خوش ہو رہے ہیں کہ اب لکھوی صاحب کو دیکھیں گے کیا کرتا ہے ہم نے اس کو منع کیا تھا اور یہ باز نہ آیا۔ حافظ صاحب نے اونٹنی کو دیکھتے ہی اندازہ کر لیا کہ یہ شیطانی اثر ہے چنانچہ اپنا جوتا اتار لیا اور اونٹنی کو مارنا شروع کر دیا۔ ساتھ ہی لاجول ولا قوۃ الا باللہ العلیٰ العظیم کا ورد شروع کر دیا بس جب چار پانچ جوتے لگے تو اس کے حواس درست ہو گئے اور شیطان بھاگ گئے۔ اونٹنی ٹھیک ہو گئی اب مجاورین کی آنکھیں کھلیں اور وہ کہنے لگے کہ حافظ صاحب لکھو کیاں والے بڑے بھارے بزرگ ہیں کہ اونٹنی زندہ کر کے لے جا رہے ہیں۔ حافظ صاحب نے فرمایا کہ زندگی اور موت اللہ تعالیٰ کے ہاتھ میں ہے کسی بزرگ یا ولی اللہ کے ہاتھ میں نہیں ہے۔ اور نہ ہی یہ کسی ولی اللہ کا عمل ہے بلکہ یہ شیطانی اثر تھا جولا حول کے آگے ٹھہر نہ سکا۔" ۳۵

مولانا معین الدین لکھوی نے دسیا کہ ایس واقعہ دی تصدیق حافظ محمد صاحب دے دوہتے مولانا عبدالرحمن لکھوی نے وی کہتی۔ آپ نے فرمایا کہ ایہہ واقعہ تھانہ کھڈیاں دے موضع نجابت وچ پیش آیا سی۔ ایس واقعے توں فوراً بعد پورا پنڈ "اہل حدیث" ہو گیا سی تے حافظ صاحب دے ہتھ اُتے بیعت کر لئی سی۔ مولانا عبدالرحمن صاحب نے فرمایا کہ ۱۹۴۲ء وچ موضع نجابت توں ڈوگر برادری دا اک آدمی آیا سی۔ اوہنے ایہہ واقعہ مینوں سنایا تے کہن لگا کہ ایس اک شیشم دا درخت حافظ صاحب دے ناں تے رکھ چھڈیا سی۔ اوہ درخت ہن ڈگ پیا اے۔ ایہہ درخت حافظ صاحب دے زمانے دا اے۔ تے ایہہ اتنا ایہناں موٹا اے کہ ایہدے آلے دوالے بارہ گز لمبی پگڑی لمبی جاسکدی اے۔ مولانا عبدالرحمن صاحب کہن لگے کہ میں اوس آدمی نوں کہیا کہ ایس ایہنی وڈی لکڑی کیویں چک کے لیا سکدے آں تسیں آپ ای استعمال کر لوؤ۔ ایہدے علاوہ ایچھے بیشمار واقعات میں جہاں نوں سن کے انسان دا یقین اللہ تعالیٰ اُتے ہو رہ پختہ ہو جاندا اے۔ جیس طرح ایہناں بزرگاں نے قرآن تے سنت دے مطابق اپنی زندگیاں گزار کے اپنے آپ نوں اللہ تعالیٰ دی رحمت دا حقدار بنایا ایسے طرح ساڈے ورگیاں نوں وی قرآن تے سنت دے مطابق زندگی گزارن وچ رہنمائی تے مدد ملدی اے۔ تے حضرت محمد ﷺ دے دے ہوئے اصولاں دے مطابق عمل کرن وچ آسانی ہو جاندی اے۔

مولانا معین الدین لکھوی نے مزید فرمایا کہ حافظ صاحب دی وفات توں تقریباً ڈیڑھ دو سال بعد فیروز پور دے علاقے وچ سیلاب آیا تے بوہت سارے پنڈ متاثر ہوئے۔ ایہدے توں موضع لکھو کے دا قبرستان وی متاثر ہویا۔ حافظ صاحب دے اک شاگرد محمود شاہ جیہڑے ہزارہ دے رہن والے سن۔ اوہناں نوں خواب آئی تے خواب وچ حافظ صاحب دے نال ملاقات ہوئی۔ محمود شاہ نے کہیا کہ مینوں حافظ صاحب نے فرمایا کہ میری قبر وچ پانی آ گیا اے۔ ایس لئی مینوں

قبر وچوں باہر کڈھو۔ ایہی خواب حافظ محمد صاحب دی بیوی اماں بیگم تے اوہناں دے جیتے مولانا عبدالقادر لکھوی نوں لکھو کے وچ آئی۔ چنانچہ محمود شاہ ہزارہ توں چلیا تے لکھو کے پہنچیا۔ تے لکھوی خاندان دے بزرگاں نوں اکٹھیاں کر کے ایہہ خواب سنائی۔ مولانا عبدالقادر لکھوی نے کہیا کہ ایہہ خواب مینوں وی آئی پر میں ایس طرف دھیان نہیں دتا۔ اہل خانہ وچوں اماں بیگم نے کہیا کہ مینوں وی ایہہ خواب آئی سی پر میں وی غور نہیں کیتا۔ چنانچہ سارے علماء نے مل کے مشورہ کیتا تے قبر کشائی دا فیصلہ ہویا ہن قبر کشائی لئی کوئی تیار نہیں ہو رہیا سی۔ آخر اک آدمی جیہدا ناں عبداللہ سی تے لوہار داکم کردا سی نیک تے پرہیزگار آدمی سی اوہ قبر کشائی لئی تیار ہو گیا۔ محمود شاہ تے عبداللہ نے مل کے لکھوی خاندان دے بزرگاں دی موجودگی وچ قبر نوں کھولیا تے حافظ صاحب دے جدِ خاکی نوں باہر کڈھیا۔ جدوں حافظ صاحب دی میت دے کفن نوں کھول کے دیکھیا گیا تے اوہ صحیح سالم سی تے کفن گھلا سی۔ حافظ صاحب دا جسم مبارک صحیح سلامت سی تے ناخن ودھے ہوئے سی۔ سر، داڑھی، تے مچھاں دے بال وی ودھے ہوئے سن۔ حافظ صاحب دی حجامت بنائی گئی تے میت نوں غسل دتا گیا تے فیر نوں کفن پا کے دوبارہ دفن کر دتا گیا۔

مولانا الہی بخش مرحوم نے ایس واقعہ نوں انج بیان کیتا اے:-

حافظ صاحب دے قبر مبارک نیویں جاگک آہی
تقدیروں قبر مبارک اندر پانی پے گیا بھائی
ہک عالم نے فتویٰ دے کے گورنوں چا کھلویا
حافظ صاحب دا بدن مبارک صحیح سلامت پایا
ڈیڑھ برس تھی بعد نکالے ہوئی کرامت ظاہر
جیوں ہرگز کوئی نہ گھٹیا نال خدا دی واہر
پھر ہوو نیا کفن پہنا کے دفن کرائے گوریں
سوچے اللہ مالک تیں حافظ محمد ہوویریں
ہتھ انہاندی تھیں اللہ اک ایسا لعل نکالیا
ہرگز کوئی نہ لدھا ایسا حاجیاں عرب تلک جا بھا لیا

گھرو کی حیاتی:

حافظ صاحب دیاں دو شادیاں ہوئیاں سن پہلی شادی اپنے خاندان دی اک نیک سیرت خاتون بی بی رانی نال ہوئی۔ بی بی رانی دے دو بیٹے تے تن بیٹیاں پیدا ہوئیاں۔ دوسری شادی لدھیانہ دے لودھی خاندان دی پاکیزہ سیرت خاتون اماں بیگم نال ہوئی سی۔ دوسری شادی دی تفصیل دس دیاں حافظ محمد صاحب دی نواسی مرحومہ امت الرحمان فرماندیاں

سن کہ لدھیانہ وچ اک رئیس ضمانت شاہ رہندے سن۔ اوہ ریشم دی تجارت کردے سن۔ اوہناں دا تعلق لودھی خاندان نال سی۔ جیہڑے افغانستان وچوں آئے سن۔ ضمانت شاہ اماں بیگم دے نانا سن۔ ضمانت شاہ نے منت منی سی کہ اوہ اپنی نواسی دی شادی کسے نیک سیرت عالم دین نال کرن گے۔ ایسے زمانے وچ حافظ صاحب کتاباں دی لکھائی چھپائی دے سلسلے وچ لدھیانہ تشریف لے گئے۔ لدھیانہ پہنچن توں بعد آپ نے اک مسجد وچ نماز ادا کیتی۔ مسجد دے خادم نے آپ نوں نماز پڑھدے دیکھیا تے آپ دی نماز توں بوہت متاثر ہويا۔ اوہنے ضمانت شاہ نوں اطلاع دتی کہ تہاڈی پسند دا اک آدمی آیا اے۔ جیہڑا دیکھنے وچ نیک تے بزرگ معلوم ہوندا اے۔ ضمانت شاہ فوراً مسجد وچ پہنچے تے حافظ صاحب نوں ویکھ کے بڑا خوش ہوئے تے حافظ صاحب نوں گھر لے گئے تے اپنی دوہتی دارشتہ پیش کیتا حافظ صاحب نے آکھیا کہ میں شادی شدہ تے صاحب اولاد آں لیکن فیہ ضمانت شاہ دے اصرار کرن تے نکاح لئی تیار ہو گئے۔ ضمانت شاہ نے اپنی نواسی نوں بڑا قیمتی سامان دے کے رخصت کیتا تے اماں بیگم دی چھوٹی کسن بہن شاہ جہاں تے بھائی عبدالصمد نوں وی نال روانہ کیتا۔ حافظ صاحب نے اک بگھی کرایہ اُتے لئی تے سارا سامان لدیا تے اپنی بیوی اماں بیگم اوہدی چھوٹی بہن تے بھرانوں بگھی تے سوار کرا کے لکھو کے تشریف لے آئے۔ حافظ صاحب جدوں لکھو کے پہنچے تے آپ دے خاندان توں علاوہ پنڈ دے دو بے وسنیکاں نے وی اوہناں دا شاندار استقبال کیتا ۳۸۔

اولاد:

حافظ محمد صاحب دے چھ صاحبزادے تے ست صاحبزادیاں سن۔ آپ دی پہلی بیوی رانی وچوں دو بیٹے فتح دین تے محی الدین عبدالرحمان پیدا ہوئے تے تن بیٹیاں فتح بی بی، فیض بی بی نے مہر بی بی پیدا ہوياں۔ آپ دی دوسری بیوی وچوں چار بیٹے محمد حسین، محمد حسن، زین العابدین تے نور الدین پیدا ہوئے تے چار بیٹیاں محترمہ عمدہ، محترمہ سائرہ، محترمہ کلثوم، تے محترمہ رقیہ پیدا ہوئیاں ۳۹۔

اولاد دا مختصر تعارف:

فتح الدین دے بارے وچ مولانا محمد ابراہیم لکھدے نیں:-

"آپ حافظ محمد صاحب کے سب سے بڑے صاحبزادے تھے۔ حسب دستور اپنے والد صاحب سے تعلیم حاصل کی۔ لیکن عالم شباب میں ہی تیس برس کی عمر میں اس دار فانی سے رحلت فرما گئے" ۴۰۔

آپ دے بیٹے فتح الدین دا تذکرہ کردے ہوئے مولانا خدا بخش واعظ محمدی لکھدے نیں:-

صاحب زادے چھ انہاندے گن کے آکھ سناں
فتح الدین جو تریہہ سالوں دا گزریا شیر سچاواں ۴۱

— محی الدین عبدالرحمان: آپ متحدہ پنجاب دے اک بلند پایہ عالم باعمل سن۔ ابتدائی تعلیم اپنے والد بزرگوار محمد حافظ صاحب کولوں حاصل کیتی۔ فیرج لئی تشریف لے گئے۔ مدینہ النبی وچ ہیضہ دے مرض دا حملہ ہو یا تے ایہہ ای مرض جان لیوا ثابت ہو یا۔ آپ جنت البقیع وچ دفن ہوئے۔

— مولانا محمد حسن: آپ حافظ صاحب دی دوسری بیوی دے سب توں وڈے بیٹے سن۔ ابتدائی تعلیم اپنے بزرگوار کولوں حاصل کیتی۔ آپ صاحب تصنیف عالم باعمل سن۔ آپ دا شمار وی پنجاب دے جید علما وچ ہوندا اے۔ آپ دے متعلق مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"آپ نے قدیم روایت کے مطابق علوم دین اور علوم شریعت اپنے والد ماجد سے پڑھے۔ جید عالم، صاحب بصیرت بزرگ، وعظ و تقریر میں یگانہ روزگار، صاحب تصنیف و تالیف، قادر الکلام شاعر تھے۔ پنجابی زبان میں شاعری کرتے رہے۔ قرآن سنت کو پنجابی اشعار میں بیان فرماتے۔" ۴۲

— مولانا محمد حسین: آپ وی اپنے والد ماجد دی طرح عالم دین تے باعمل بزرگ سن۔ ابتدائی تعلیم شیخ الحدیث مولانا عبدالقادر لکھوی تے بڑے بھائی محی الدین عبدالرحمن کولوں حاصل کیتی۔ سند حدیث سید نذیر حسین محدث دہلوی کولوں حاصل کیتی تے فیر دین اسلام دی تبلیغ و اشاعت وچ مصروف ہو گئے۔ آپ دا تعارف کرواندیاں ہو یاں مولانا محمد ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"محمد حسین بن مجدد پنجاب حافظ محمد بن ولی کامل حافظ بارک اللہ تاریخ پیدائش نامعلوم ہے۔ آپ مولانا محمد حسن سے چھوٹے تھے۔" ۴۳

— مولانا زین العابدین: آپ اک بلند پایہ عالم دین سن۔ آپ دے بچپن وچ ای حافظ صاحب دا انتقال ہو گیا سی۔ آپ دے وڈیاں بھرانواں نے آپ دی پرورش کیتی تے اپنیاں بھرانواں توں ای تعلیم حاصل کیتی۔ تمام عمر دین اسلام دی خدمت وچ ای گزری۔ آپ دی شادی جنت بی بی نال ہوئی۔ جہدے وچوں صرف اک بیٹی امت العزیز پیدا ہوئی ۴۴۔

— مولانا نور الدین: آپ حافظ صاحب دے سب توں چھوٹے فرزند ارجمند سن۔ آپ وی اپنیاں وڈیاں بھرانواں دی طرح اک نیک سیرت عالم باعمل سن۔ ابتدائی تعلیم اپنے وڈے بھرا مولانا محی الدین عبدالرحمان کولوں حاصل کیتی۔ فیر دہلی توں سند فراغت حاصل کیتی۔ آپ دی کوئی اولاد نہیں سی ۴۵۔

دھیاں:

حافظ محمد صاحب نے اپنیاں صاحبزادیاں نوں قرآن مجید پڑھایا تے دین اسلام دی ابتدائی تعلیم دتی۔ آپ دیاں صاحبزادیاں صوم و صلوة دیاں پابند تے نیک سیرت سن۔ آپ دی وڈی صاحبزادی فتح بی بی مرحومہ دی شادی اپنے چچا

جان مولوی محمد شریف مرحوم دے وڈے صاحبزادے عبدالغنی نال ہوئی سی۔ دوسری بیٹی دا نکاح خاندان توں باہر اک نیک سیرت عالم دین نال ہويا۔ فیض بی بی دے نیک سیرت خاونداناں اسماعیل سی۔ حافظ صاحب دی تہی صاحبزادی مہر بی بی دا نکاح خاندان توں باہر اک عالم دین الیاس نال ہويا۔ آپ دی صاحبزادی محترمہ عمدہ مرحومہ دا نکاح مولوی عبدالحفیظ نال ہويا۔ آپ دی سارہ نامی بیٹی دی شادی خاندان توں باہر حکیم نور محمد موکلی نال ہوئی۔ آپ دی بیٹی کلثوم دا نکاح خاندان دے بزرگ صوفی ولی محمد مرحوم نال ہويا۔ حافظ صاحب دی سب توں چھوٹی صاحبزادی رقیہ دا نکاح شیخ پنجاب مولانا عطاء اللہ لکھوی نال ہويا ۳۶۔

حافظ صاحب دیاں صاحبزادیاں دے متعلق مولانا ابرہیم خلیل لکھدے نیں:-

"بڑی صاحبزادی کا عقد خاندان کے ایک بزرگ صوفی محمد ولی سے ہوا۔ دوسری لخت جگر کا نکاح شیخ پنجاب مولانا عطاء اللہ لکھوی سے انعقاد پذیر ہوا۔ مولانا عبدالرحمن، مولانا حبیب الرحمن مرحوم، حافظ شفیق الرحمن، حافظ عزیز الرحمن ان کے ارشد بنین ہیں۔ تیسری صاحبزادی کا نکاح موضع موکل ضلع قصور کے ایک طبیب عالم مولوی نور محمد سے ہوا۔ جن کا خاندان قدیم زمانہ سے علم دوست تھا۔ یہ زمانہ حافظ صاحب کے آخری ایام کا تھا۔ اسی دور کے قریب حافظ صاحب دنیا فانی سے رخصت ہو گئے تھے۔" ۳۷

ہمعصر تے شاگرد:

حافظ محمد بن بارک اللہ، حضرت میاں سید نذیر حسین محدث دہلوی دے ہمعصر علماء وچوں سن۔ حافظ صاحب تے سید نذیر حسین دہلوی نے کافی عرصہ اکٹھے گزاریا۔ ایس گل دا اندازہ مولانا معین الدین لکھوی دی ایس لکھت توں لایا جا سکدا اے۔ جیہڑی اوہناں نے حافظ صاحب دے وڈے بیٹے محی الدین عبدالرحمن دے بارے وچ لکھی اے۔ مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"اپنے اس لڑکے سے حافظ محمد کو اس قدر وابستگی تھی کہ ان کی تعلیم کے لئے پچاس برس کی عمر میں خود ان کے ساتھ دہلی پہنچے۔ اور استاد الکل سید نذیر حسین صاحب کے حلقہ تدریس میں داخل کیا اور تکمیل تک ساتھ رہے۔" ۳۸

نور محمد نور، قادر یار، مولانا محمد مسلم، مولوی غلام رسول عالم پوری، نبی بخش حلوائی، مولوی عبدالستار، سید فضل شاہ، میاں محمد بخش، خواجہ غلام فرید، ہدایت اللہ آپ دے معاصرین وچ شامل نیں۔ ایہناں توں علاوہ وی حافظ صاحب دے ہمعصراں دی تعداد کافی اے۔

حافظ صاحب دے کولوں وی بوہت سارے طلب گاران دین نے فیض حاصل کیتا تے علم دی پیاس بجھائی تے علم دے زیور نال آراستہ ہو کے برصغیر پاک تے ہند دے کونے کونے وچ پھیل گئے تے علم دے نور نال ہند تے پاک دے کونے کونے نوں آفتاب بنادتا۔

حافظ محمد بن بارک اللہ دی روشن کیتی ہوئی شمع توں منور ہون والے کچھ چراغاں دے ناں پٹھہ درج نیں:-

۱	مولانا محی الدین عبدالرحمن صاحب لکھوی	۱۲	مولانا رحیم بخش صاحب لاہوری
۲	مولانا فتح الدین صاحب لکھوی	۱۳	مولانا عبدالسلام صاحب بابر خانوی
۳	مولانا حسن صاحب لکھوی	۱۴	مولانا خدا بخش صاحب واعظ محمدی
۴	مولانا محمد حسین صاحب لکھوی	۱۵	مولانا عبداللہ صاحب بہادر پوری
۵	مولانا عبدالقادر بن محمد شریف لکھوی	۱۶	مولانا عبدالغنی صاحب کلروی
۶	مولانا نور احمد بن محمد صالح لکھوی	۱۷	مولانا خدا بخش صاحب کلروی
۷	مولانا غلام نبی ربانی سوہدروی صاحب	۱۸	مولانا محمد سلیم بن حافظ بارک اللہ
۸	مولانا الہی بخش صاحب کلرکلاں	۱۹	مولانا محمد حیدر صاحب لاہوری
۹	مولانا عبدالحق ملیر کوٹلوی	۲۰	مولانا عبدالوہاب صاحب ملتانوی
۱۰	مولانا عبدالغنی صاحب دہلوی	۲۱	مولانا عبدالصمد عرف امام راجوالی ۱۳۹۲ھ
۱۱	مولانا ابوداؤد عبداللہ بابر خانوی		

سید نذیر حسین دہلوی تے حافظ محمد لکھوی:

حافظ محمد بارک اللہ، حضرت میاں سید نذیر حسین محدث دہلوی دے ہمعصر علماء وچوں سن۔ حافظ صاحب تے سید نذیر حسین دہلوی نے کافی عرصہ اکٹھیاں گزاریا۔

مولانا معین الدین لکھوی ایس بارے لکھدے نیں:-

"آپ نے حضرت میاں صاحب سید نذیر حسین دہلوی سے بھی استفادہ کیا ہے، حضرت میاں صاحب آپ کی ذہانت اور قابلیت کے بے حد مداح تھے، فرمایا کرتے تھے کہ میرے حلقہ درس میں ایک طالب علم حافظ محمد پنجابی ہے۔ جو میرے منہ سے بات نکلنے سے پہلے ہی سمجھ جاتا ہے، قوت حافظہ کا یہ عالم تھا کہ ایک مرتبہ جو کتاب دیکھ لیتے اس کے حوالہ جات اور صفحات کے صفحے عبارتیں زبانی یاد ہو جاتیں۔ اسی بناء پر حضرت میاں صاحب ازراہ تفسیر طبع آپ کو مہتمم کتب کے لقب

سے یاد فرمایا کرتے تھے۔ "۵۰

بعض لوگوں کا خیال اے کہ حافظ صاحب سید نذیر حسین دہلوی دے شاگرد نہیں تھے حافظ صاحب نے باقاعدہ طور پر مدرسہ نذیریہ وچ رہ کے حدیث نبوی ﷺ کا علم حاصل کیا سی۔

حافظ صاحب دے سفر دہلی دے متعلق مولانا محی الدین احمد قصوری ایس طرح لکھدے نیں:-

"شیخ عبداللہ غزنوی کے روابط مولانا غلام رسول قلعہ والوں اور حافظ محمد صاحب لکھوکی والوں کے ساتھ بہت بڑھ گئے تھے اور تینوں بزرگوں نے فیصلہ کیا کہ حدیث کی سند حضرت میاں نذیر حسین سے لی جائے۔ چنانچہ تینوں نے لکھ کر حضرت میاں صاحب سے اجازت مانگی اور اجازت آنے پر فوراً روانہ ہو گئے۔ اس وقت تک ابھی ریل جاری نہیں ہوئی تھی، لوگ گھوڑے گاڑیوں پر پڑاؤ پڑاؤ ہوتے ہوئے دہلی پہنچتے تھے جس وقت یہ تینوں بزرگ دہلی گاڑیوں کے اڈہ پر پہنچے تو ایک بزرگ آدمی کو وہاں موجود پایا۔ جس نے ان سے پوچھ کر کہ کہاں کا مقصد ہے، ان کا اسباب اٹھالیا اور کہا کہ میں آپ لوگوں کو وہاں پہنچا دوں گا۔ وہ بزرگ ان تینوں بزرگوں کا سامان اٹھا کر میاں نذیر حسین صاحب کی مسجد میں لے گیا، ان کا اسباب وہاں رکھا اور خود غائب ہو گیا، یہ حیران کہ اس مزدور نے پیسے بھی نہیں لئے اور کہاں چلا گیا۔ جب کافی وقت گزر گیا تو انہوں نے کسی صاحب سے دریافت کیا کہ میاں صاحب کہاں ہیں اور کب تک آئیں گے تو اس نے جواب دیا کہ یہ میاں صاحب ہی تو تھے جو آپ کا سامان لائے ہیں۔ اب وہ غالباً گھر تمہارے کھانے کا کہنے گئے ہوں گے۔ یہ تینوں بزرگ دل ہی دل میں بڑے نادم ہوئے۔ چنانچہ جب حضرت میاں صاحب واپس تشریف لائے اور کھانا بھی لے آئے تو انہوں نے بہت معذرت شروع کی تو میاں صاحب نے فرمایا آپ تحصیل حدیث کے لئے تشریف لائے ہیں تو حدیث بجز اس کے کیا ہے کہ خدمت خلق، پہلی حدیث کا پہلا سبق ہے۔ "۵۱

مولانا عبدالحق اپنے استاد حافظ محمد کے اساتذہ کا تذکرہ کرتے ہوئے لکھتے ہیں:-

"حافظ صاحب کو سند و اجازت روایت حدیث شاہ عبدالغنی مجددی کے واسطہ سے شاہ اسحاق صاحب دہلوی و ملاں عابد سندھی سے اور مولوی احمد علی سہارن پوری اور

سید نذیر حسین محدث دہلوی کے واسطے سے شاہ اہلق صاحب مہاجر موصوف سے "۵۲" مولانا فضل حسین نے اپنی کتاب "الحیات بعد الممات" وچ سید نذیر حسین دے تلامذہ دی اک لمبی فہرست لکھی اے تے ایہہ تعداد دیا اسمائے محدثین مصنف حیات بعد الممات نے اوس رجسٹر داخلہ وچوں لئے نہیں جیہڑا مدرسہ نذیریہ وچ رکھیا ہو یا سی جیہدے وچ ہر معلم داناں تے مختصر کوائف درج کیے جانے سن۔ اس رجسٹر دے متعلق خود مصنف لکھدے نیں:-

"اس کے بعد ۲۰ فروری ۱۹۰۳ء کو مجھ سے مولوی حافظ محمد حسین ضریر البصر پنجابی کی ملاقات ہوئی تو ان سے میں نے ان کے تلمذ کی نسبت سوال کرنا شروع کیا۔ انہوں نے کہا کہ جس وقت میں پڑھنے کے لئے دہلی گیا تو میرا نمبر داخلہ بارہ ہزار تھا اور اس وقت ایک رجسٹر بھی نمبر شمار کا وہاں تھا۔ بہر حال مولانا فضل حسین نے تلامذہ کی جو فہرست دی ہے وہ شنیدہ نہیں ہے بلکہ مدرسہ کے رجسٹر سے دی گئی ہے۔ مولانا فضل حسین نے ضلع فیروز پور کے شاگردوں کو ان شماروں کے ساتھ لکھا ہے۔

۲۹۸۔ مولوی عبدالعزیز

۲۹۹۔ مولوی محمد حسین بن مولوی محمد بن مولوی بارک اللہ لکھو کی قبل غدر

۳۰۰۔ مولوی محمد شاگرد قبل غدر الخ

تو اس بات میں کوئی شک و شبہ نہیں ہے کہ حافظ صاحب نے سید نذیر حسین صاحب سے کس فیض کیا تھا بلکہ اس سے استفادہ ہی نے ان کو عمل بالحدیث کی راہ پر گامزن کیا۔ اس سے قبل ان کی جتنی تصانیف ہیں وہ تمام فقہ حنفی کے مطابق ہیں۔ آپ تقریباً عرصہ ایک سال سید صاحب کے حلقہ درس میں رہے۔ ممکن ہے کہ صرف حدیث ہی کی کسی کتاب کی قرأت کی ہو، اور خوب خوب سید صاحب کے ساتھ مباحث ہوتے رہے، بالآخر صحیح حدیث کو فقہ پر ترجیح دینے کا مسلک اختیار کیا اور سنت نبوی ﷺ کے خادم بن گئے۔ یہ سماع حدیث ان کے لئے مزید علمی پختگی کا سبب ثابت ہوا۔ ہذا ما عندی واللہ اعلم بالصواب "۵۳۔

حافظ محمد صاحب دے نواسے مولوی عبدالرحمن لکھوی فرماندے نیں۔ آپ نے عبدالغنی مجددی دہلوی توں حدیث دا علم حاصل کیتا سی۔ تے مولانا معین الدین لکھوی فرماندے نیں کہ حافظ صاحب نے سید نذیر حسین محدث دہلوی توں باقاعدہ طور تے تعلیم حاصل نہیں سی کیتی۔ صرف اپنے بیٹے دی تدریس دے سلسلے وچ حضرت میاں صاحب دے کول رہے تے بحث مباحثہ وچ اوہناں توں استفادہ کیتا۔

ایس پوری بحث توں پتہ چلدا اے کہ حافظ محمد صاحب سید نذیر حسین دہلوی دے شاگرداں وچوں نہیں سن۔ البتہ سید صاحب دے ہمعصر علماء تے رفقاء وچوں سن۔ اگر اوہناں نوں مدرسہ نذیریہ دہلی توں سندوی عطا ہوئی اے تے شاید اعزازی سند ہوئے۔ واللہ اعلم بالصواب

سند حدیث:

حافظ محمد بن بارک اللہ نے اپنے والد گرامی دے علاوہ اپنے زمانے دے ہور علماء حدیث نبوی تے اہل علم و فضلتوں استفادہ کیا۔ علوم التفسیر تے فقہ دے علاوہ اپنے ہمعصر محدثین توں سند حدیث وی حاصل کیتی۔ آپ دی سند حدیث دے بارے وچ بہت ساریاں مصدقہ روایتاں وی بیان کیتیاں جاندیاں نیں۔ ہور اں استاد اں دی نسبت حافظ صاحب دی سند حدیث وچ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی تیک سب توں گھٹ واسطے نیں۔ مولانا عبدالحق صاحب لکھدے نیں:-

"حافظ صاحب کو سند حدیث شاہ عبدالغنی مجددی و مولوی احمد علی صاحب کیسے شاہ

اسحق صاحب مہاجر اور میر محبوب علی کے واسطے سے شاہ عبدالعزیز محدث دہلوی

سے حاصل ہے۔" ۵۴

عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:-

"مولانا نے حدیث دی تعلیم دلی تے سہارنپور وچ حضرت شاہ عبدالغنی مہاجر مدنی

تے مولانا احمد علی سہارنپوری محشی صحیح بخاری توں پائی۔" ۵۵

آپ دی سند حدیث دے بارے مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:

"سند حدیث حافظ محمد کو شاہ عبدالغنی مہاجر مدنی اور مولانا احمد علی سہارنپوری محشی

بخاری سے ہے اور ان کو شاہ اسحق سے حاصل ہے۔ نیز حافظ محمد کو میر محبوب علی

صاحب سے اور ان کو شاہ عبدالعزیز صاحب سے حاصل ہے۔" ۵۶

"حافظ صاحب کی یہ سند امام مالک پر منتہی ہوتی ہے۔ ہمارے ہاں مؤطا امام مالک

کا جو نسخہ مشہور و مروج ہے وہ امام یحییٰ بن یحییٰ مضمودی کی روایت ہے لیکن یہ نسخہ

جس کی روایت حافظ محمد کرتے ہیں ابو مصعب احمد بن ابی القاسم الزہری کی

روایت ہے۔" ۵۷

مولانا خلیل صاحب ایس بارے وچ لکھدے نیں:-

"یعنی نواں نسخہ مؤطا کا بر روایت ابو مصعب زہری ہے، اور انہوں نے امام مالک

کی متفرقات سے احادیث کو جمع کیا ہے۔ آگے مشہور صحابی حضرت عبدالرحمن بن

عوف زہری تک ان کا نسب بیان کیا ہے اور بتایا ہے کہ وہ اہل مدینہ کے استاد اور اس مبارک شہر کے قاضی اور مفتی تھے۔ ۱۵۰ھ میں پیدا ہوئے۔ اصحاب صحاح ستہ نے ان سے روایت کی ہے۔ آپ کی روایت والے مؤطا میں مؤطا کے دیگر نسخوں کی بہ نسبت ایک صد احادیث زیادہ پائی جاتی ہیں۔ "۵۸" مولانا ابراہیم خلیل مزید لکھدے ہیں:-

"میں کہتا ہوں کہ شاہ ولی اللہ کی اس سند میں ایک واسطہ زیادہ ہے جو حافظ محمد صاحب کی سند میں نہیں ہے۔ اور وہ قطب الدین محمد کا اپنے باپ علاؤ الدین احمد سے بیان کرنا ہے جبکہ حافظ صاحب کی سند میں قطب الدین احمد بلا واسطہ ابو الفتوح نور الدین احمد سے بیان کرتے ہیں۔۔۔۔۔ اس طرح حافظ صاحب کی سند میں ایک واسطہ اور کم ہو جاتا ہے۔ شاہ صاحب کے امام بخاری تک گیارہ واسطے ہوتے ہیں اور حافظ محمد کے امام مالک تک، امام صاحب کے تقدم زمانی کے باوجود بارہ واسطے ہوتے ہیں اور یہ اعلیٰ ترین سند ہے جو حافظ صاحب کو حاصل ہوئی۔ واللہ اعلم بالصواب" ۵۹

سند القرآن والبیعۃ:

مولوی ابراہیم خلیل حافظ محمد بن بارک اللہ دی سند القرآن والبیعۃ دے متعلق لکھدے ہیں:-
"حافظ صاحب سے مولانا عبدالحق کو دوسری سند تصوف حاصل ہوئی۔ ویسے تو حافظ صاحب کا کئی اہل طریقت سے سلسلہ تلمذ و نسبت منسلک تھا لیکن مولوی عبدالحق کو جو سند عطا فرمائی، اس میں اپنے والد گرامی کے واسطہ کے علاوہ کسی کا ذکر نہیں کیا۔ یہ سند ۱۳۰۹ھ کی تحریر کردہ ہے۔" ۶۰

اصلاح عقیدہ:

حافظ محمد دیاں ابتدائی تصنیفات توں اندازہ ہوندا اے کہ آپ ابتداً فقہ حنفیہ اُتے عمل پیرا سن تے ایسے مسلک دے تحت دعوت و تبلیغ داکم جاری رکھے ہوئے سن۔

مولانا محی الدین لکھوی فرماندے نیں کہ اوہدی وجہ ایہہ سی کہ آپ تک علم حدیث نہیں پہنچیا سی۔ تے آپ دیا باؤ اجداد تے ہمعصر عالم، عوام، خواص دا عمل فقہ حنفیہ دے مطابق سی۔ لیکن جدوں شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دے ذریعے حدیث نبویہ دا علم برصغیر پاک تے ہند وچ عام ہویا تے آپ نوں وی علم حدیث دا شوق ہو یا تے خود دلی جا کے علم حدیث

حاصل کیتا تے مسلک فقہ حنفیہ نوں ترک کردتا۔ ایس سلسلے وچ حافظ صاحب کہندے نیں:-

چالی سال یا ودھ گھٹ اساں فقہ تے عمل کمایا

ہن علم حدیث دا عام ہویا ایہدا ڈاڈا فضل سوایا ۶۱۔

ہندوستان وچ تقریباً چوتھی صدی ہجری توں لیکے اکثر مسلم آبادی دا عمل فقہ حنفی اُتے مبنی سی۔ گیارہویں صدی وچ مجدد الف ثانی توں لیکے بعد دے نامور محدثین تے محققین نے عمل بالحدیث دے طرز فکر نوں اپنایا تے ایسے نوں رواج دتا۔ کیوں جے ایہہ انداز فکر طبعی تے فطری سی۔ ایس لئی بعد وچ آن والے ہر ذی شعور عالم نے ایہہ نہ صرف خوشی نال قبول کیتا بلکہ ایہدی ترویج تے اشاعت لئی ہر ممکن کوشش وی کیتی۔ ایس دا نتیجہ ایہہ ہویا کہ ہر سلیم الفطرت و لطیف اہل علم نے ایس طرز حیات نوں اپنایا تے ایہدے مطابق غور و خوض نوں رواج دتا۔

"شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نے اس سچ کو تصنیف و تالیف کے ذریعے عام کیا، اور سید نذیر حسین محدث دہلوی نے مسند تدریس کے محاذ پر بیٹھ کر اتنا لامحدود حلقہ تیار کر دیا کہ عرب و عجم نے اس سے استفادہ کیا۔ بے شمار لوگوں نے عمل بالحدیث کے مسلک کو اختیار کیا۔ اور اس موضوع کو تقریر و تحریر اور تدریس و تشریح کے ذریعے پورے عالم اسلام میں سر بلند کیا، حافظ محمد کا خاندان ایک زمانے سے فقہ حنفی پر عمل پیرا تھا۔ خود حافظ صاحب نے تمام علوم کا اکتساب حنفی علماء سے کیا۔ اور ابتداً اکثر تصانیف میں فقہ حنفی کی ترجمانی کرتے رہے لیکن سید نذیر حسین محدث دہلوی کی تدریس حدیث کی شہرت سنی تو نہ رہ سکے۔ احباب کے ساتھ مدرسہ نذیریہ میں جا داخل ہوئے۔ یہ تقریباً ۱۲۷۸ھ کے زمانہ کی بات ہے۔ فقہ میں تبحر تو پہلے ہی حاصل تھا۔ سید صاحب کے انداز فکر نے چار چاند لگا دیئے۔ سید صاحب کے ساتھ خوب بحث ہوتی۔ دونوں طرف سے دلائل کی بھرمار ہوتی۔ حافظ صاحب ایک ہی مسئلہ پر کئی کئی کتب کے نام گنوا دیتے۔ ایک سال کا عرصہ اس طرح سید صاحب کے حلقہ درس میں بسر ہوا اور عمل بالحدیث کا مسلک اپنایا اور ہمیشہ ہمیشہ کے لئے مسلک اہل حدیث کے گرویدہ و شیدا ہو گئے اور تاحیات اس کی تبلیغ و اشاعت میں کوشاں رہے۔" ۶۲۔

دعوت راہ اعتدال:

حافظ صاحب نے مسلک اہل حدیث اپنانے توں بعد حضور ﷺ دی سنت دے مطابق دین اسلام دی دعوت و تبلیغ

دافریشہ انجام دینا شروع کیا تے تقریر تے تحریر دے ذریعے علم حدیث نوں پھیلایا۔ تے اپنے احباب تے طلبگاران دین نوں حدیث رسول دی تعلیم دتی۔ تے اوہناں نوں سمجھایا کہ افراط تے تفریط دی راہ چھڈ کے اعتدال دی رہا تے چلن تے اپنیاں زندگیوں نوں قرآن تے سنت دے مطابق بناون تے حضرت محمد ﷺ دے دے ہوئے اصولاں دے مطابق زندگی گزارن۔ مولوی ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

حافظ صاحب دی نشو و نما اک اجیہے خاندان وچ ہوئی جیہہ صدیاں توں فقہ حنفی اُتے عمل کردا آ رہیا سی۔ لیکن جدوں حافظ صاحب نے عمل بالجہد دی راہ اختیار کیتی تے بوہت سنجیدگی دے نال ایس طرز عمل دی اشاعت تے ترویج اُتے گامزن ہوئے تے افراط و تفریط توں بچ کے حق دے مسلک دی ترجمانی کردے گئے۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دی پیروی کردیاں ہوئیاں راہ اعتدال اُتے پکے رہے، مقلدین تے عالمین بالجہد نوں میانہ روی داسبق دیندے رہے۔ بے جالتعصب تے اعتداء دے مقصد توں ہمیشہ منع کردے رہے۔ نفسیاتی طریقہ تبلیغ پسند کردے ایس بارے اوہناں دے اپنے شعر ملاحظہ کرو:-

سب اہل اسلام اتفاق کرو رل پنڈاں شہراں والے
مقلد غیر مقلد بھائی بنو تاں ہور سوکھالے
مقلد برا نہ کہن انہاں نوں عمل حدیث جو کردے
تے اہل حدیث مقلد مومن بھائی تے عیب نہ دھردے
جویں حنفی شافعی مالک حنبلی ہک دوجے دے بھائی
سب مومن سنیں اہل حدیثاں جو نہیں تفاوت کاں
ایک مقام پر عمل بالجہد اور تقلید کی حیثیت پر اپنا نقطہ نظر اس طرح پیش کرتے ہیں:-
"وایں ضعیف در فہم ناقص خود چنین اولی میدان کہ عالم را باید کہ موافق مذہب امام
خود حدیث صحیح تلاش کند پس اگر بیاید بر حدیث موافق امام عمل کند برائے آنکہ در
اعتقاد امر او امام اتقی داورع از سائر ائمہ بود و تصحیح و تنقیح از دیگران زیادہ تر باشد کہ
بزمان رسالت قریب تر باشد از دیگران و اگر نیاید بر حدیث عمل کند، اما عامی پس
واجب بروے تقلید عالم صالح است یعنی آنکہ افقہ واعلم داورع زمان آنچہ بوے
ارشاد کند براں عمل نماید پس در حکم عالم و جاہل هیچ فرقے نیست۔ واللہ اعلم
بالصواب" ۶۳

"آپ کا تقریباً یہی انداز تمام تصانیف میں واضح اور ظاہر ہے۔ البتہ نام نہاد حنفی

جو فروعات کے علاوہ اصول میں بھی فقہ حنفی سے کوسوں دور چلے گئے ہیں اگر کہا جائے کہ فقہ حنفی سے ان کا دور کا تعلق بھی نہیں ہے تو یہ مبالغہ نہ ہوگا۔ ایسے لوگوں کی تردید میں حافظ صاحب کی تصانیف سیف بے نیام سے کم نہیں ہیں۔ زینت السلام، تفسیر محمدی، سبیل الرشاد وغیرہ تصانیف میں حافظ صاحب نے قبوری نظام کو واضح الفاظ میں چیلنج کیا ہے۔ قبور و قبلہ کی شرعی حیثیت واضح کی ہے۔ شیر گڑھ میں داؤد بندگی کرمانی کے مزار پر ہر سال بیت اللہ شریف کی طرح حج پڑھا جاتا تھا اور اب بھی دوستوں سے اس طرح سننے میں آیا ہے۔ ٹھنڈا اور پاک پتن کے عرائض پر لوگ ہذرہ حال کر کے آتے ہیں۔۔۔۔۔ حافظ صاحب نے اپنی کتاب "زینت الاسلام" کو مخصوص اسی موضوع پر لکھا ہے اور قبوری بدعات و خرافات کے تار و پود اکھاڑے۔ اس سلسلے میں حافظ صاحب نے کسی طرح بھی مداخلت و تسامح نہیں برتا بلکہ حقیقی معنوں میں پنجاب کے عوام کو اسلامی تعلیمات سے روشناس کرایا اور شرک و بدعت سے پردہ اٹھا کر کتاب و سنت کے نور کے اشاعت میں اپنی قوت و طاقت کو صرف کیا، جس کے نتیجے میں پنجاب کے اکثر لوگ آپ سے متاثر ہوئے بغیر نہ رہ سکے اور بے شمار لوگوں نے کتاب و سنت کی تعلیمات سے واقفیت حاصل کی اور عمل بالحدیث کے مسلک حق پر گامزن ہوئے۔" ۶۴

اصلاحی تے تبلیغی خدمات:

حافظ محمد بن بارک اللہ نے دین اسلام دی ترویج تے اشاعت دے لئی دعوت تے تبلیغ تے اصلاح دا آغاز موضع لکھو کے توں کیتا تے اوتھے دے رہن والے لوکاں نوں شرک تے بدعت وچ مبتلا پایا۔ لوک غیر اللہ دے نال اُتے قبریں تے جا کے چڑھاوے چڑھاندے سن تے مختلف بزرگاں دے ناں تے نذر نیاز تقسیم کر دے سن۔ آپ نے لوکاں نوں دین اسلام دی دعوت دتی تے بدعت تے خرافات توں باز آن دی تلقین کیتی۔ جدوں آپ شروع وچ موضع لکھو کے پہنچے تے لوک دوسریاں رساں دے علاوہ گیارہویں وغیرہ دے ناں اُتے دودھ تے کھیر تقسیم کر دے سن تے ایس کام نوں ثواب دا باعث من دے سن۔

مولانا محی الدین لکھوی فرماندے نیں کہ آپ نے لوکاں نوں گیارہویں دی رسم توں منع فرمایا تے لوکاں نے کہیا کہ اگر اسیں گیارہویں اُتے دودھ نہ دیئے تے ساڈیاں بھھاں دودھ دینا بند کر دیندیاں نیں تے اوہناں دے تھناں وچ دودھ دی جگہ خون آنا شروع ہو جاندا اے۔

حافظ صاحب نے فرمایا کہ ہن تسیں گیارہویں نہ کرنا تے اگر کوئی تکلیف ہووے تے میرے نال رابطہ کرنا۔ چنانچہ جدوں گیارہویں اُتے اوہناں نے دودھ نہ دتا تے واقعی ایہناں دیاں مجھاں نے دودھ نہ دتا تے لوک پریشان ہو گئے۔ تے حافظ صاحب دی خدمت وچ حاضر ہوئے تے کہیا کہ ساڈیاں مجھاں دودھ نہیں دیندیاں تے حافظ صاحب اوہناں دے نال گئے تے مجھاں اُتے دم کیتا تے لاحول ولا قوۃ الا باللہ پڑھدیاں ہویاں فرمایا کہ ہن دودھ چوننا شروع کر دو تے جدوں لوک دودھ چون بیٹھے تے مجھاں پر سکون کھڑیاں رہیاں تے دودھ وی ٹھیک دتا۔ حافظ صاحب نے فرمایا ایہہ شیطانی اثر سی جیہہ ختم ہو گیا اے۔ فیر آپ نے اوہناں نوں اک ڈنڈا دم کر کے دتا کہ اگر فیر کوئی شیطانی اثر ہووے تے لاحول پڑھ کے ڈنڈا مارن نال انشاء اللہ شیطانی اثر زائل ہو جائے گا۔ ایس طرح آپ لوکاں نوں شرک تے بدعت توں منع کر دے رہے تے اوہناں نوں پنجواں نمازاں دے نال نال اسلام دی بنیادی تعلیم دیندے رہے۔ قرآن مجید دی تعلیم دین لئی روزانہ درس دیندے۔ تے لوکاں نوں اسلام تے پوری طرح کاربند ہون دی تاکید کر دے۔ اس دے نال آپ تبلیغ دے لئی مختلف دیہاتاں وچ تشریف لے جانے تے اوتھے رات نوں درس قرآن دیندے تے صبح دی نماز دے بعد فیر لوکاں نوں وعظ تے نصیحت کر دے۔ تبلیغی دوریاں دے علاوہ جمعہ دے دن لوگ دور درازیوں موضع لکھو کے وچ حاضر ہو کے حافظ صاحب دا جمعہ دا خطبہ سندے تے اوہناں دے مسئلیاں داخل کڈھ دے۔ حافظ صاحب نوں تحریر تے تصنیف دے علاوہ فن تقریر وچ وی کامل مہارت حاصل سی آپ دی تقریر سادہ، قرآن و سنت توں مزین تے ٹھوس علمی مسائل اُتے مشتمل ہوندی سی، پنجابی شعر کثرت نال پڑھ دے۔ آپ دی زبان وچ شیرینی تے حلاوت پائی جاندی سی۔ جدوں آپ کسے پنڈ تشریف لے جانے تے کئی دن اوتھے ٹھہر دے تے پنڈ والیاں نوں قرآن تے سنت دے موتیاں نال مالا مال فرماندے۔ پنڈاں وچ کثرت دے نال آپ دے عقیدت مند پائے جانے نیں۔ ایہہ آپ دی عقیدت دا ای نتیجہ سی کہ جدوں آپ مسلک فقہ توں عمل بالجہیث دی راہ اختیار کر دے نیں تے آپ دے اکثر عقیدت مند وی بلا تامل عمل بالجہیث دی راہ اُتے گامزن ہو گئے۔ گاہے بگاہے معاصرین دے نال بعض مسئلیاں اُتے تبادلہ خیال دے موقع وی آئے جیہناں وچ آپ ہمیشہ حق دی تائید کرن وچ کامیاب رہے تے مخالفین نوں آپ دے علم تے فضل دا اعتراف کرنا پیا چنانچہ قصور دے مشہور بریلوی عالم مولوی غلام دگیتر نال ایک دفعہ غیر اللہ نال اعانت حاصل کرن دے موضوع اُتے مناظرہ ہو یا جیہدے وچ آپ نے فقہ حنفی دے متون دا دریا روڑھ دتا۔ تے خولجہ غلام دگیتر نوں حقیقت دا اعتراف کرن توں سوا چارہ نہ رہیا ۶۵۔

دعوت تے تبلیغ دے اثرات:

حافظ صاحب نے جدوں موضع لکھو کے وچ تبلیغ دین دا سلسلہ شروع کیتا تے لوگ شروع وچ بہت حیرانتے پریشان ہوئے لیکن جدوں اسلامی تعلیمات دے مطابق عمل کرنا شروع کیتا تے ویکھیا کہ سارے شیطانی اثر زائل ہو گئے

تے اسلامی تعلیمات دی طرف رغبت و دھندگی گئی تے جیویں جیویں اوہ اسلام ول راغب ہوندے چلے گئے اللہ تعالیٰ دیاں برکتاں ظاہر ہونداں چلیاں گئیاں۔

حافظ صاحب نے سارے فقہی مسئلیاں نوں کھول کھول کے بیان کیتا جیہدی وجہ توں لوکاں نوں اسلام نوں سمجھن وچ مدد ملی تے اوہناں لئی اسلامی تعلیمات اُتے چلنا آسان ہو گیا جیویں جیویں لوک معاشی تے معاشرتی مسئلیاں توں سمجھی صل کر دے گئے اوہناں وچ اسلامی تعلیم حاصل کرن دا شوق و دھند چلا گیا تے لوک حافظ صاحب دی خدمت وچ حاضر ہوندے تے اپنی زندگی دے مسئلیاں دا اسلامی حل دریافت کر دے۔

ایسے طرح جوں جوں آپ دا حلقہ تبلیغ وسیع ہوندا چلا گیا آپ دے شاگرداں دا دائرہ وی وسیع ہوندا چلا گیا۔ آپ دے حلقہ درس توں فارغ ہون والے فرزندانِ توحید جتھے وی گئے آپ دی روشن کیتی ہوئی شمع نال لوکاں دے سینے منور کر دے چلے گئے تے ایس طرح دین اسلام دی روشنی پورے برصغیر پاک تے ہند وچ پھیل گئی۔

آپ دی دعوت تے تبلیغ دے بارے مولانا محی الدین لکھوی فرماندے نیں کہ اک دفعہ حافظ صاحب نوں خواب آئی "دیکھدے نیں کہ میں اک کوڑے دے ڈھیر اُتے جیہوں پنجابی وچ روڑی کہندے نیں کھڑاواں تے میرے گلے وچ اک ڈھول اے جیہوں میں زور زور نال و جا رہیا واں"۔ مولانا محی الدین لکھوی فرماندے نیں حافظ صاحب ایہہ خواب دیکھ کے حیران ہو گئے تے کجھ حد تک پریشان وی ہوئے کہ میں دین اسلام دی دعوت تے تبلیغ دا کم کر رہیا واں لیکن ایہہ اک عجیب خواب اے۔ آپ دے علاقے وچ اک ہندو پنڈت رہندا سی جس دے بارے وچ مشہوری کہ اوہ خواباں دی تعبیر کڈھدا اے۔ حافظ صاحب نے خود اوہدے کول جانا مناسب نہ سمجھیا چنانچہ اپنے اک شاگرد نوں بھیجا کہ اوہ ایس ہندو پنڈت کولوں تعبیر پچھ کے آئے۔ آپ دا شاگرد ایس معتبر پنڈت دے کول پہنچیا تے خواب سنائی تے انج ظاہر کیتا کہ میںوں ایہہ خواب آئی اے۔ ایس ہندو پنڈت نے کہیا کہ ایہہ خواب تیری نہیں ہو سکدی جا جس شخص نوں ایہہ خواب آئی ہے اوہنوں بھیجو۔ چنانچہ اوہ شاگرد واپس آ گیا تے آکے سارا ماجرا سنایا۔ پھر حافظ صاحب خود تشریف لے گئے جدوں آپ ہندو پنڈت دے کول پہنچے تے اوہنے دیکھ دیاں ای پچان لیا کہ ہاں اجیہی شخصیت نوں ای ایسی خواب آ سکدی اے تے کہن لگا حافظ صاحب ایہہ تے بڑی اچھی خواب اے تے آپ دی شخصیت تے سیرت دے عین مطابق اے۔ اس پنڈت نے تعبیر کیتی کہ جیس روڑی اُتے آپ کھڑے او ایہہ دنیا اے تے جیہو ڈھول پٹ رہے او ایہہ ایس دنیا وچ دعوت تے تبلیغ دا فریضہ انجام دے رہے او۔ حافظ صاحب ایس تعبیر اُتے حیران رہ گئے تے پنڈت کولوں پچھیا کہ توں ایہہ تعبیر کیوں جاندا ایں تے ایہہ علم تینوں کیوں حاصل ہو یا۔ ہندو پنڈت نے جواب دتا کہ ایہہ تعبیر دا علم میںوں ضبط نفس توں حاصل ہو یا اے۔ میں اپنے نفس دے کچھ نہیں چلدا بلکہ ایہدے برعکس کم کردا واں۔ حافظ صاحب نے فرمایا اچھا اگر ایہہ گل اے تے کیہہ تیرا نفس تینوں اسلام قبول کرن توں روکدا اے تے ایس پنڈت نے جواب دتا کہ ہاں روکدا

صاحب دے رد وچ لکھی جیہیں دا جواب شاہ صاحب نے اک ای نشست وچ لکھ دتا تے اوس دا نام "یک روزہ" رکھیا گیا۔ ایہہ منطقی تے فلسفی دلائل اُتے مبنی فارسی زبان وچ اک مختصر مگر جامع رسالہ اے جیہیں دا جواب دین دی اج تک کسی داعی نظام قبور نوں جرات نہیں ہو سکی بہر حال ایہہ سلسلہ ایسے طرح چلدا رہیا تے شاہ صاحب دی ایہہ دعوت توحید ای اک تحریک بن گئی۔ اہل قبور آپ دی کتاب وارد لکھدے رہے۔ شاہ صاحب دی کتاب دی حمایت یاں مخالفت ای اک تحریک دی شکل اختیار کر گئی۔ اج تک ایہہ تحریک ایسے طرح جاری اے تے ہر اہل توحید نے ایہدے وچ حصہ پایا اے۔

پچھلی صدی وچ عظیم آباد پٹنہ توں "تحفۃ الحنفیہ" دے نام توں اک رسالہ "تقویۃ الایمان" دے رد وچ لکھیا گیا ایس کتاب وچ شاہ صاحب نوں کافر ثابت کرن دی کوشش کیتی گئی ایس زمانے دے اک موحد اہل حدیث عالم دین سید ندیر حسین محدث دہلوی دے شاگرد مولانا ابوالحسنات، عبدالغفور دانا پوری نے ایس کتاب دا نوٹس لیا تے اوہدے جواب وچ اک کتاب "الدرد المفضیۃ تحفۃ الحنفیہ" ملقب بہ منع تکفیر لکھی جیہدے وچ شاہ صاحب دے حق وچ علماء وقت دے اقوال تے آراء نقل کر دیاں ہوئیاں ایہہ ثابت کیتا کہ شاہ صاحب علماء اہل اسلام دیاں نظراں وچ اک صاحب تقویٰ بزرگ، عالم تے مجتہد تے توحید دے امام تسلیم کیتے جاندے نیں تے شہادت عظمیٰ دے درجے اُتے فائز نیں ایس مختصر کتاب وچ جیہناں علماء دین دے اقوال تے آراء نقل کیتیاں گئیاں نیں اوہناں وچ مفتی صدر الدین دہلوی، نواب قطب الدین دہلوی، شاہ عبدالغنی مجددی دہلوی سرفہرست نیں۔

ایس کتاب دے صفحہ ۸ اُتے شہادت نمبر ۲۵ دے تحت مولانا عبدالغفور لکھدے نیں:-

"شہادت مولانا حافظ محمد بن بارک اللہ لکھوکی فیروز پوری مولانا محمد اسماعیل صاحب شہید غازی دہلوی در اعتقاد ما از علماء ربانی و صلحاء حقانی بودہ اند، و کتاب ایشان "تقویۃ الایمان" بنظر ایں احقر گزشتہ کتابے بس عجیب و غریب است جزاہ اللہ عنا وعن سائر المسلمین جزاء فی الدارین و تکفیر کنندگان ایشان برادران تکفیر کنندگان خلفاء ثلاثہ۔ حد اہم اللہ تعالیٰ" ۶۷

ایہناں لفظاں دے نال نال حافظ صاحب نے شاہ صاحب دی تحریک تبلیغ دی تائید تے حمایت کر کے رجال حق وچ شمولیت دا اظہار کیتا اے اگرچہ کم سنی تعلیم تے تعلم دی مصروفیات دی بناء اُتے اوہ لکھو کے توں جلا وطنی دی پریشانی وچ تحریک جہاد وچ شامل نہ ہو سکے۔ البتہ ذہنی طور تے ایس تحریک توں اتفاق رکھدے سن تے شاہ صاحب دے مشن نوں ہمیشہ سلاہندے رہے تے اپنی تصانیف وچ بالکل ایسے انداز وچ مسائل توحید دی اشاعت تے تبلیغ کر دے رہے جیویں کہ شاہ صاحب شہید نے اختیار کیتا سی۔ خانقاہی نظام دی پر زور تردید کیتی تے بدعات تے رسومات دیاں جڑاں اکھاڑن وچ اپنے قلم نوں مصروف رکھیا۔ زینت الاسلام حصہ اول تے دوم پڑھن والے ایس دا اندازہ لگا سکدے

نیں کہ آپ دیاں تصانیف تقریباً شاہ ولی اللہ تے اوہناں دے خاندان دی علمی تبلیغی تے جہادی تحریک دی تکمیل دا حصہ سن۔ تقلید تے عمل بالجہاد دے موضوع اُتے شاہ ولی اللہ تے حافظ محمد دا نقطہ نظر اکو جیہا اے۔

و فی ذالک فلیتنا فس المتنافسون۔ ۶۸۔

حافظ محمد تے عصری تحریکات:

مولانا ابراہیم خلیل ایس بارے لکھدے نیں:-

"اہل حدیث کا مسلک بالکل واضح اور روشن ہے ان کے نزدیک ہر وہ چیز جو قرآن پاک اور حدیث رسول اللہ ﷺ اور اقوال صحابہ میں موجود ہے صحیح اور حق ہے اس کے مطابق وہ عقیدہ رکھتے اور عمل کرتے ہیں۔ سابقہ دور میں کئی ایک گمراہ تحریکیں چلیں اور آئمہ ہدی اور اہل حق نے ہمیشہ عامۃ المسلمین پر ان کی حقیقت واضح کی اور ان کے عقائد کا تحفظ کرنے کے لئے بے پناہ محنت اٹھائی۔ معتزلہ، خوارج، روافض، جہمیہ، قدریہ اور جبریہ علیٰ ہذا القیاس ہر فرقہ باطل کے خلاف اہل حدیث نے تقریر، تحریر تصنیف کے ذریعہ جہاد کیا اور یوں اسلامی تعلیمات کو افراط و تفریط سے محفوظ رکھنے کا سامان کیا۔ ہندوستان میں جب بھی کوئی ایسا موقع آیا تو اہل حدیث نے اس کا نوٹس لیا اور اعلائے کلمۃ الحق کے لئے سب کچھ داؤ پر لگا دیا۔ مجدد الف ثانی، شاہ ولی اللہ محدث دہلوی اور سید اسماعیل شہید کے تاریخی کارنامے قارئین سے مخفی نہیں ہیں۔ ۶۹۔

سرسید احمد خاں تے اوہناں دے ہم عقیدہ ارباب عقل تے دانش نے جدوں معجزے تے کرامات توں انکار کیتا تے ہر اجنبی آیت تے حدیث دی تاویل کیتی جیہڑی ایس موضوع توں متعلق سی تے مسلک حدیث دے علماء مشائخ نے ایہناں دی رد وچ زبان تے قلم توں جہاد کیتا تے اوہناں دے اجیہے نظریات دی رد وچ مختلف کتاباں لکھیاں جیہناں وچ اک حافظ محمد لکھوی نے مستقل کتاب "رد نیچری" لکھی۔ اوہناں نے ہر طرح حق دی ترویج تے اشاعت دی ذمہ داری ادا کیتی۔ سرسید دے خیالات تے نظریات دی حقیقت قرآن تے سنت دے دلائل توں بیان کیتی تے ایس طرح مسلک دی حفاظت وچ پیش پیش رہے۔ پنجابی اشعار وچ آپ دی ایہہ تصنیف اپنے موضوع اُتے حاوی تے عنوان دی اہمیت دی بناء اُتے انتہائی بلند مقام رکھدی اے۔

ایسے طرح دوسرے پاسے غلام احمد قادیانی نیں جدوں ۱۳۰۸ھ وچ مثیل مسیح ہون دا دعویٰ کیتا تے اوس وقت حافظ صاحب بڑھاپے دے عالم وچ سن تے آپ دی عمر تقریباً ۸۸ برس ہو چکی سی۔ مولانا محمد حسین بنالوی نے کوشش

کر کے ہندوستان دے عالماں توں مرزا قادیانی دے خلاف کجھ فتوے حاصل کیئے ایہناں فتویاں وچوں سب توں لمبا فتوی لکھوی خاندان دے عالماں داسی جیہیں اُتے حافظ محمد تے مولانا محی الدین عبدالرحمن تے مولانا محمد حسن دے دستخط سن تے جیہڑا "اشاعت السنہ" وچ شائع ہويا ایس طرح حافظ محمد صاحب نے ایس فتنہ دے رد وچ صدائے حق وی بلند کیٹی تے قرآن تے سنت دی روشنی وچ ایس اُتے تنقید کیٹی کیوں جے غلام احمد نے مستقل نبوت دا اعلان ۱۳۱۸ھ وچ کیتا سی تے اوں ویلے حافظ صاحب ایس دنیا توں رخصت ہو چکے سن ایس لئی اوہناں نوں ایس موضوع اُتے تفصیلاً لکھن دا موقع نہ ملیا۔ ورنہ اوہ ایس سلسلے وچ اک اہم کردار ادا کر دے البتہ آفتاب ہند مولانا محی الدین عبدالرحمن نے ایس دا حق ضرور ادا کیتا بلکہ غلام احمد خود اپنے خطاں وچ ایس دا اظہار کر دیا اے۔

مولانا ابراہیم خلیل دے مطابق:-

"فتنہ بریلویت کے رد میں تو آپ کی تفسیر محمدی اور زینت الاسلام اور سہیل الارشاد سیف قاطع کا حکم رکھتی ہیں۔ بہر حال آپ نے اعلائے کلمتہ الحق میں کوئی دقیقہ فروگذاشت نہیں کیا۔ حق کی حمایت اور باطل کی تیغ کشی میں پوری زندگی مصروف رہے یہی ان کا اوڑھنا اور بچھونا تھا اور یہی زندگی کا نصیب العین تھا جس میں اللہ تعالیٰ نے ان کو بہترین کامیابی عطا فرمائی۔" ۱۷

درسگاہ جامعہ محمدیہ:

حافظ صاحب نے دین اسلام دی نشر تے اشاعت تے تبلیغ تے ترویج دے لئی فیروز پور وچ اک چھاپہ خانہ دی بنیاد رکھی۔ ایہدانا نام مطبع محمدی رکھیا گیا۔ ایس مطبع دے بارے وچ مولوی ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"حافظ صاحب نے سلسلہ تبلیغ کو وسیع پیمانے پر چلانے کے لئے فیروز پور شہر میں ایک پریس بنام مطبع محمدی لگوایا تھا لیکن وہ زیادہ عرصہ تک قائم نہ رہ سکا اور اس کی مشینری خراب ہو گئی۔ اس پریس سے طبع شدہ ایک کتاب بنام "شاہ طہور" میں نے پڑھی ہے۔ جو صوفی عبدالرحمن اسحاق سکندر راجو وال کے پاس موجود ہے۔ یہ کتاب مولوی نور محمد سوتروی کی مشہور کتاب شہباز شریعت کی تائید میں لکھی گئی ہے۔ مولوی غلام دستگیر قصوری نے بھی "تصریح ابحاث فرید کوٹ" میں اس پریس کا تذکرہ کیا ہے۔" ۱۷

جامعہ محمدیہ دا قیام:

جامعہ محمدیہ برصغیر پاک و ہند وچ کتاب و سنت دی اک قدیم تے معروف دینی درسگاہ اے۔ حافظ محمد بن بارک

نے تبلیغ تے تصنیف دے نال نال درس و تدریس لئی ایہہ مدرسہ ۱۸۵۳ء وچ جاری کیا۔ ملک ہند دے مختلف مقاماں توں آ کے علم دے تشنگان نے ایس فیض دے چشمے توں استفادہ کیا۔ ایہناں وچ اکثر ملک دے مشاہیر شامل نیں۔ ۱۹۴۷ء دے انقلاب دے بعد ایہہ عظیم الشان درس گاہ اوکاڑہ وچ منتقل ہوئی تے اپنی سابقہ روایاں نوں برقرار رکھیاں ہویاں دینی خدمات بطریق احسن سرانجام دے رہی اے۔

جدوں حافظ صاحب نے ایہہ چشمہ فیض جاری کیا تے شروع وچ تشنگان علم دی اک قلیل تعداد نے اپنی علمی پیاس بجھانی شروع کیتی۔ تے جیویں جیویں ایس مدرسہ دی شہرت ودھدی چلی گئی علم دے تشنگان دی تعداد وچ اضافہ ہوندا چلا گیا تے جدوں ایس چشمہ توں فیض یاب ہون والے برصغیر پاک و ہند دے مختلف مقاماں تیکر اپڑے تے ہر جگہ دین اسلام دی روشنی دے دھارے پھٹن لگ پئے۔ آج اگر ایس فیض دے چشمے دے ثمرات دا شمار کیا جاوے تے اوہناں دی تعداد ہزاراں تیکر پہنچ جاندی اے۔ پاکستان دا کوئی شعبہ اجیہا نہیں اے جتھے جامعہ محمدیہ دے فارغ التحصیل علماء تے فضلاء اپنی خدمات سرانجام نہ دے رہے ہوں۔ پاکستان دیاں مسلح فوجاں توں لیکے انتظامیہ، عدلیہ، سکول تے کالجز وغیرہ وچ ہر جگہ اُتے جامعہ محمدیہ دے فارغ شدہ افراد اپنے فرائض احسن طریقے نال سرانجام دے رہے نیں تے بفضل تعالیٰ ایہہ سلسلہ درس تے تدریس پوری محنت تے لگن دے نال جاری و ساری اے۔

حافظ صاحب نے جامعہ محمدیہ دا اجراء اک چھوٹے جے پنڈ لکھو کے توں کیا جیہڑا ہن بلاشبہ اک اسلامک یونیورسٹی دا درجہ رکھدا اے جتھے سارے علوم دینیہ دے نال نال جدید علوم دی تعلیم دا وی اہتمام کیا جاندا اے۔ جامعہ محمدیہ اسلام دی ترویج تے اشاعت وچ اہم کردار ادا کر رہیا اے۔

حافظ محمد بن بارک اللہ نہر صغیر پاک و ہند دے مسلماناں لئی جیہڑیاں خدمات سرانجام دتیاں نیں اوہناں وچوں سب توں زیادہ اہمیت دی حامل آپ دی تبلیغی، علمی تے تصنیفی خدمت اے۔ آپ دیاں تصنیفاں اک اجیہا قیمتی تے لازوال سرمایہ نیں جیہڑا ہند تے پاک دے مسلماناں لئی بالعموم تے پنجاب دے مسلماناں دے لئی بالخصوص رشد و ہدایت دا سرچشمہ نیں۔

حافظ صاحب نے اپنیاں تصنیفاں وچ دین خداوندی دے نگینے اجیہے خوبصورت تے پرکشش انداز وچ جڑے نیں کہ ایہناں دی چمک دک نال لکھاں مسلماناں دے سینے منور ہو گئے تے ایہناں دی پرتا شیر روشنی آج وی پھیل رہی اے۔ جیس شخص نے وی آپ دی تحریروں پڑھیا اوہ متاثر ہوئے بغیر نہ رہ سکيا۔

کسے وی زبان وچ کوئی وی گل جدوں شعروچ کہی جاندی اے تے اوہ اپنے اندر جادو جیہا اثر رکھدی اے تے سنن والے نوں فوراً متاثر کر دی اے۔ پنجابی زبان خود اک مٹھی زبان اے جیہدی لطافت توں غیر پنجابی وی محظوظ ہوئے بغیر نہیں رہ سکدے۔

حافظ صاحب نے شعر دی سحر انگیزی نوں مد نظر رکھدیاں ہوياں ساریاں مذہبی تعلیمات نوں پنجابی شاعری وچ بیان کیتا اے۔ جیہدے نال سارے دینی مسئلے نوں سمجھنا آسان ہو گیا اے۔ اسلامی حکماں دی ایسے دلنشیں انداز وچ تشریح کیتی گئی اے کہ اک عام فہم آدمی دے لئی ایہناں حکماں تے عمل کرنا آسان ہو جاندا اے۔

حافظ صاحب دے متعلق غلام رسول مہر لکھدے نیں:-

"حافظ محمد بطور مصنف مشہور نیں ان کی تصانیف میں تفسیر محمدی تو پنجاب کے لاکھوں مسلمانوں نے پڑھی اور سنی ہو گئی۔" ۲۷

آپ دیاں تصنیفی خدمات دے بارے مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"دوسرا اہم کام جو آپ نے کیا وہ تصنیف ہے۔ اس ذریعے سے جو آپ نے خدمت انجام دی ہے اس کی کہیں نظیر نہیں ملتی۔ مذہب کی پوری تعلیم کو آپ نے پنجابی زبان میں منتقل کر دیا ہے اور اس میں خوبی یہ ہے کہ عالم اور جاہل دونوں برابر استفادہ کر سکتے ہیں۔ آپ کی تصنیفات کے مطالعہ سے ہی آپ کے علم و فضل، تقویٰ و طہارت، خلوص قلبی اور روحانی ارتقاء کا صحیح اندازہ لگایا جاسکتا ہے۔ واقعہ یہ ہے کہ آپ نے تصنیف کے ذریعے دین حق کی تجدید کا حق ادا کر دیا ہے۔ آپ کی چھوٹی بڑی متعدد تصنیفات ہیں ان کی افادیت علماء اور عوام کے نزدیک مسلم ہے۔" ۲۸

حافظ صاحب دیاں تصنیفاں دی تعداد دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"درس و تدریس کے علاوہ دوسرا شعبہ جس میں حافظ صاحب کی خدمات نمایاں ہیں وہ تصنیف و تالیف کا شعبہ ہے۔ تقریباً فراغت تعلیم سے لے کر تا وفات یہ سلسلہ جاری رکھا۔ بڑی چھوٹی اُنٹیس کتب تصنیف کیں اور قرآن و سنت کے موتی بکھیرے۔" ۲۹

حافظ صاحب دی ہر تصنیف اک شاہکار دی حیثیت رکھدی اے۔ تے افادیت وچ ہر کتاب بے مثل اے۔ آپ دیاں تصنیفاں دیاں خصوصیتاں تے خوبیاں نوں اگر بیان کیتا جاوے تے ہر تصنیف اُتے اک الگ مقالہ لکھیا جاسکدا اے۔ تاہم تھلے اوہناں دیاں لکھیاں کتاباں دا مختصر تعارف پیش کیتا جاندا اے۔

کتاباں:

حافظ محمد صاحب نے خطہ پنجاب وچ بے پناہ تصنیفی خدمات انجام دتیاں نیں۔ آپ دیاں لکھیاں ہوياں کتاباں

دے ناں پیش خدمت میں:-

- ۱- کبیل الارشاد فارسی ترجمہ رسالہ تطہیر الاعتقاد
- ۲- انواع مولوی بارک اللہ
- ۳- شیر طریقت
- ۴- حاشیہ برانواع مولوی عبداللہ لاہوری
- ۵- حاشیہ سنن ابوداؤد
- ۶- حاشیہ بر مشکوٰۃ المصابیح
- ۷- انواع محمدی
- ۸- سیف السنہ
- ۹- احوال الآخرة
- ۱۰- حصص الایمان
- ۱۱- زینت الاسلام
- ۱۲- تفسیر محمدی ملقب بہ موضح فرقان
- ۱۳- محامد الاسلام
- ۱۴- رد نیچری
- ۱۵- فرقہ اسماعیلیہ
- ۱۶- محاسن الاسلام
- ۱۷- وصیت نامہ
- ۱۸- کھیتی
- ۱۹- قصہ شیخ قصوری
- ۲۰- خواجہ نامہ
- ۲۱- عبالہ صنادید
- ۲۲- فضائل ابوحنیفہ
- ۲۳- وصیت نامہ (۲)
- ۲۴- ابواب الصرف

۲۵۔ قوانین الصرف

۲۶۔ علم الصرف

۲۷۔ علم النحو

۲۸۔ علم المعانی

۲۹۔ شرح بخاری شریف

ایہناں وچوں بہت ساریاں کتاباں نایاب نیں۔

درس و تدریس:

حافظ محمد لکھوی دا جوانی دا زمانہ علم دی تحصیل وچ گزریا تے دنیاوی زیب تے زینت آپ دی راہ وچ حائل نہ ہو سکی۔ جیویں ای آپ علم دی تحصیل توں فارغ ہوئے تے اپنے آل دوالے دا بغور جائزہ لیا تے محسوس کیتا کہ لوکاں دی اکثریت اسلام دے دین توں بالکل کوری اے تے جہالت دی وجہ توں شرک تے بدعات بتے کافرانہ رسماں رواجاں وچ بری طرح پھنسی ہوئی اے ایس لئی آپ نے لوکاں دی اصلاح دا بیڑا چکیا تے لوکاں وچ اسلامی تعلیمات نوں عام کرن دی غرض توں اک مدرسہ بنایا۔

مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"چنانچہ ایک طرف آپ نے ایک دینی درس گاہ کا اجراء کیا جس کا نام محمدیہ رکھا۔ ابتدا میں آپ خود اور حضرت مولانا عبدالقادر محدث تدریسی خدمات انجام دیتے رہے۔ آپ کے بعد آپ کی اولاد اور آپ کے اعزہ نے یہ کام باحسن طریق انجام دیا۔" ۵۷

حافظ محمد لکھوی ایس درس گاہ دا تذکرہ خود اپنیاں صفحاں وچ بیان کردے نیں:-

اس عاجز بھی لکھوکیاں وچ مدرسہ اک اسلامی

دس برسوں تھیں جاری کیتا پڑھن خاص عوامی

دینی علم اصول حدیثاں ترجمہ بھی تفسیراں

بھی صرف نھوتے تھوڑی منطق کر دے خوش تقریراں

اکثر مددگار مدرسے لوگ غریب بیچارے

تھوڑے لوگ امیر بھی شامل طالب کرن گزارے

معلم دی تنخواہ بھی تھوڑی قدر موافق حالاں
 با تحقیق پڑھاوے دل تھیں کوشش نیک حفا لاں
 صرف بھائیوں لے کر قطبی میر بھی تائیں
 صحاح سند بھی سنے بخاری پڑھ گئے لوگ اتھائیں
 دس بارہ کدی پندرہ سولہ پڑھدے لوگ مسافر
 پر چندا تھوڑا خرچ گھنیرا طالب اون وافر
 ہے مسلماناں تے لازم اس دی کرن مددگاری
 جس نوں رب توفیق دیوے کچھ لائق اسنوں باری ۷۷
 مولانا ابراہیم خلیل درس و تدریس دے بارے وچ انج بیان کردے نیں:-

"حافظ محمد جب دہلی سے ۱۲۷۲ھ میں واپس وطن تشریف لائے تو اپنے
 صاحبزادے مولانا محی الدین عبدالرحمن کے تعاون سے ایک دینی ادارہ کا بنام "
 مدرسہ محمدیہ" اجراء کیا۔ ۱۲۷۲ھ بمطابق ۱۸۵۶ء کا زمانہ تھا اسی وقت سے حافظ
 صاحب نے درس و تدریس کا سلسلہ شروع کیا۔ تصنیف و تالیف کی مصروفیات میں
 بھی جزوی طور پر علوم الحدیث کی تدریس جاری رکھی، بہت بڑے جید علماء کرام
 نے آپ سے استفادہ کیا، اور سند حدیث حاصل کی۔" ۷۸

نزہۃ الخواطر وچ مولانا عبداللہ المعروف غلام نبی الربانی سوہدروی دا تذکرہ کردیاں ہویاں صاحب نزہۃ الخواطر
 لکھدے نیں:-

"واسند الحدیث عن الشیخ الحافظ محمد لکھوکوی صاحب التفسیر الحمدی۔ الخ" ۷۸
 مولانا ابراہیم خلیل مزید لکھدے نیں:-

"بہر حال آپ نے تدریس میں بھی ایک اہم کردار ادا کیا۔ فن تدریس میں کلیدی
 تبدیلیوں کا بیڑا اٹھایا۔ علوم الصرف و الخو اور معانی میں کئی کتب تصنیف کیں۔
 ابواب الصرف، قوانین الصرف، ابو داؤد کا حاشیہ وغیرہ ان کی تدریسی خدمات کا
 مظہر ہیں۔ ۱۳۱۱ھ تک یہ خدمات انجام دیتے رہے۔" ۷۹

حافظ صاحب برصغیر پاک و ہند وچ تعلیم و تعلم، درس و تدریس دی وجہ توں مشہور نیں۔ تے آپ دے علمی معیار
 دا پورے پنجاب دے آسے پاسے چرچا سی۔ جیہدی وجہ توں لوک دور دور توں اپنی علمی پیاس بجھان لئی آندے تے علم

حدیث توں دامن بھر کے جاندهے تے فیر جتھے وی جاندهے دین اسلام دی خوشبو بکھیر دے۔ آپ دیاں تدریسی خدمتاں دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"بارہویں صدی ہجری کے مثلث آخر میں اگر نظر دوڑائی جائے تو دہلی میں سید نذیر حسین محدث کا مدرسہ اور لکھو کے میں مدرسہ محمدیہ کے سوا عمل بالحدیث کی تدریس کا تیسرا کوئی مرکز نظر نہیں آتا۔ ان کے مدتوں بعد امرتسر میں مدرسہ غزنویہ جاری ہوا۔ اور وزیر آباد ضلع گوجرانوالہ میں شیخ پنجاب حافظ عبدالمنان محدث نے ایک دارالعلوم کا اجراء کیا لیکن جو شہرت مدرسہ محمدیہ کو نصیب ہوئی وہ کسی دوسرے مدرسہ کے حصہ میں نہیں آئی۔ جامعہ محمدیہ کی شہرت اور جامعہ کے مدرسین کی ثقاہت محدث دوراں سید نذیر حسین محدث دہلوی کے ایک خط سے لگائی جاسکتی ہے جو آپ نے اپنے ایک عزیز عبدالغنی دہلوی کو بطور سفارش لکھ کر دیا جو وہ لے کر مجدد پنجاب کی خدمت میں حاضر ہوئے اور مدرسہ محمدیہ میں فیض حاصل کیا۔ مولانا معین الدین صاحب نے یہ خط حافظ صاحب کے حالات میں احوال الآخرت کے شروع میں شائع کر دیا تھا۔" ۸۰

حافظ صاحب دی درس و تدریس دا چرچا پورے ہندوستان وچ سی۔ ایس دا اندازہ سید نذیر حسین محدث دہلوی دے مکتوب گرامی توں لایا جاسکدا اے:-

"مجدد العصر جناب مولانا سید نذیر حسین قدس اللہ روحہ محدث دہلوی کا مکتوب گرامی مصنف احوال الآخرت اور ان کے صاحبزادے فرزند ارجمند مولانا محی الدین عبدالرحمن کے نام۔

از جانب اصغف العباد بسم اللہ الرحمن الرحیم عائد باللہ طالب الحسین سید محمد نذیر حسین عافہ اللہ تعالیٰ فی الدارین بخدمت بابرکت حبرین کاملین و زاہدین صالحین مولوی حافظ محمد بن المرحوم مولوی بارک اللہ مسلمہ ربہ و فرزند ارجمند ایشان محدث و عالم باعمل مولوی عبدالرحمن بن مولوی محمد سلمہم اللہ ساکنین لکھو کے بعد از سلام مسنون و دعا اجابت مقرون مبرہن رائے لطافت پیرائے گرداد کہ برخوردار حافظ عبدالغنی را اشتیاق تحصیل علوم دینیہ شد و در وطن خود برائے تحصیل آں فارغ البال گشتن محال می داند و در یافتن آں بجز سفر کردن مشکل بلکہ غیر ممکن مے انگارد و

از اشغال دنیوی با فراغت نشستن بغایت دشوار۔ لہذا چونکہ تبحر شمار در علوم معتد بہا شنید اہود۔ بنا بریں پیش من بسیار الحاح کرد کہ مرا سفارش نوشتہ عنایت فرمائید۔ مرجوئے او بر آدم پس از راہ عنایت بہ شفقت تام و رافت تمام بہ تہذیب دینی و دنیوی ایں توجہ فرمائید و بہ نصیح کامل تربیت ایں فرمائید۔ و از علومیکہ جہل آں ہا بہتر باشد تخویف نمائید۔ و سوائے ایں ہر چہ مناسب داند بداں مرحمت فرما باشند و ایں برخوردار نیک عقیدہ و خوش مشرب است زیادہ والسلام مع الاکرام آخر الکلام و خیر الحثام الحمد لله رب العالمین و الصلوٰۃ و السما علی خیر خلقہ محمد و آلہ و اصحابہ و عترتہ و اہل بیتہ اجمعین برحمتک یا ارحم الراحمین۔

العبد خادم المؤمنین

سید محمد نذیر حسین عفا اللہ عنہ ۸۱

۱۲۸۱ھ

ایہہ اک خط دامتین اے جیہڑا سید نذیر حسین محدث دہلوی نے اپنے اک شاگرد حافظ عبدالغنی نوں بطور سفارش لکھ کے دتا تاں جے حافظ عبدالغنی جامعہ محمدیہ لکھو کے وچ داخل ہو سکے۔ ایہہ خط ۱۲۸۱ھ وچ لکھیا گیا۔

وفات:

حافظ محمد صاحب اپنی زندگی دے آخری دناں وچ بیمار ہو گئے اوہناں نوں مٹانے وچ پتھری دی تکلیف سی تے اکھاں دی نظروی جاندی رہی۔ ایس وجہ توں آخری دناں وچ کافی تکلیف وچ مبتلا رہے۔ اوہناں دی زندگی دے آخری دناں بارے مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"آخری عمر میں آپ کو پتھری کا عارضہ ہو گیا تھا۔ جس کے لئے آپریشن کروانا پڑا جو کامیاب نہ ہوا۔ اور مورخہ ۱۳ صفر ۱۳۱۱ھ کو یہ آفتاب علم و عرفان ہمیشہ کے لئے غروب ہو گیا۔" ۸۲

اوہناں دی وفات دے بارے مولانا محمد ابراہیم ظلیل لکھدے نیں:-

"حافظ صاحب نے نوے سال کی عمر پائی۔ آخر عمر میں بینائی سے محروم ہو گئے تھے نیز مٹانے کی پتھری کا عارضہ لاحق ہو گیا تھا۔ دیگر علاج معالجہ کے علاوہ گورنمنٹ ہسپتال فیروز پور میں آپریشن ہوا جو نا کام رہا۔ اور یہی مرض سبب رحلت ثابت

ہوا۔ چنانچہ ۲۷ اگست ۱۸۹۳ء بمطابق ۱۳ صفر ۱۳۱۱ھ ہفتہ کے دن جہان فانی سے
رحلت فرما کر عالم جاودانی میں جا بسے۔ انا للہ وانا الیہ راجعون۔ "۸۳"
محمد زاہد الحسنی اپنی کتاب "تذکرۃ المفسرین" وچ آپ دی وفات دے بارے لکھدے نیں:-
"آپ کی وفات ۱۳۱۱ھ کو ہوئی۔" ۸۳

اُپر دتے گئے بیاناں توں واضح ہوند اے کہ حافظ محمد بن بارک اللہ دی تاریخ وفات دے بارے وچ کوئی اختلاف
نہیں۔ لہذا اوہناں دی تاریخ وفات ۱۳ صفر المظفر ۱۳۱۱ھ بمطابق ۲۷ اگست ۱۸۹۳ء اے۔
قبر دی جگہ دی تبدیلی:

حافظ صاحب دی قبر دے متعلق مشہور اے کہ اوہناں دی قبر پہلے کسے ہور جگہ سی بعد وچ سیلاب دی وجہ توں قبر
پانی دے تھلے آ گئی تے اوہناں دی قبر دوسری جگہ بنائی گئی۔ تبدیلی جائے مرقد دی تصدیق مختلف روایات توں ہوندی
اے۔ اک روایت تے اوہ اے کہ جیہڑی کرامتاں دے عنوان پٹھ دتی گئی اے۔ دوسری روایت بارے خاندان لکھویہ
دے دو بزرگاں حضرت حکیم محمد بشیر لکھوی بن مولانا محمد مرحوم تے مولانا زین العابدین لکھوی دے حوالے نال مولانا معین
الدین لکھوی نے دیا کہ ایہناں بزرگاں دے مطابق جدوں حافظ محمد دی قبر نوں سیلاب دی وجہ توں کھولیا گیا تے دوبارہ
آپ دی قبر "کئی" دے مقام تے بنائی گئی۔ "کئی" موضع لکھو کے توں مشرق ولے تقریباً اک کلومیٹر دے فاصلے تے واقع
اے۔ حکیم محمد بشیر صاحب نے فرمایا کہ ایہہ کئی لکھو کے توں جھوک ٹہل سنگھ اسٹیشن ول جان والی سڑک اُتے لکھو کے توں اک
کلومیٹر تے سڑک توں تقریباً چار سو گز ہٹ کے سی "کئی" دے متعلق حکیم محمد بشیر تے مولانا زین العابدین دے مطابق
مولانا معین الدین لکھوی دسدے نیں کہ اوس ویلے ایہہ مشہور سی کہ حافظ محمد صاحب کئی والی جگہ اُتے عبادت کردے سن۔
اوہناں نوں ایہہ جگہ بوہت پسندی۔ اوہ عموماً ایسے جگہ عبادت وچ مشغول رہندے۔ ایس جگہ اُتے خاندان لکھویہ دے کجھ
ہور بزرگاں دیاں وی قبریں سن۔ آپ دی پسندیدہ جگہ دی وجہ توں آپ دی قبر دوبارہ ایسے جگہ اُتے بنائی گئی۔ "کئی"
دے بارے وچ مولانا زین العابدین نے دیا کہ ایس جگہ اُتے اک جھونپڑی ہوندی سی۔ جیہڑی پنڈ لکھو کے توں باہر اک
ویران جگہ اُتے واقع سی۔ تے جھونپڑی نوں پنجابی زبان وچ کئی کہندے نیں۔ لہذا ایسے وجہ توں ایہہ جگہ کئی دے ناں
توں مشہور سی۔ حکیم محمد بشیر نے دیا کہ مینوں اچھی طرح یاد اے کہ اک آدمی ڈاکٹر عبدالرؤف نامی لکھو کے آیا سی اوہنے
مولانا ثناء اللہ امرتسری دی قادیانی دے قاتلانہ حملے وچوں بچن وچ مدد کیتی سی۔ مینوں میرے دادا جان مولانا محمد حسین بن
حافظ محمد نے کہیا کہ ڈاکٹر صاحب نوں حافظ صاحب دی قبر اُتے لے جاؤ۔ تے میں ڈاکٹر صاحب نوں "کئی" لے گیا
سی۔ حکیم صاحب نے مزید کہیا کہ جدوں پاکستان بنیا تے ایہہ جگہ غیر آبادی جیویں بن اے۔ اتھے کافی تعداد وچ
درخت سن تے اتھے حافظ صاحب دی قبر دے علاوہ خاندان لکھویہ دے ہوراں بزرگاں دیاں قبریں وی سن۔ حکیم صاحب

نے ایہہ وی فرمایا کہ ایس جگہ دی ویرانی دے باعث لوک کئی ول جان توں گھبران دے سن تے خوف محسوس کر دے سن۔ لیکن اوس خوف دے باوجود او تھے روحانیت سی۔ تبدیلی جائے مرقد دے متعلق خان محمد ولد شہزادہ قوم ماچھی ساکن کھڈیاں نے بیان کیتا اے کہ حافظ صاحب دی قبر تبدیلی توں پہلاں کئی دے مقام تے سی جیہڑی بعد وچ موضع لکھو کے وچ مسجد دے قریب بنائی گئی۔ خان محمد نے دیا کہ جدوں پاکستان بنیا اوس دی عمر تقریباً ۳۰ ورہے سی تے اوہ جامعہ محمدیہ لکھو کے دے طالب علماں دیاں روٹیاں پکایا کر داسی ۸۵۔

قطعات وفات تے تاثرات:

حافظ محمد بارک اللہ مجدد، فقیہ، عالم باعمل، عظیم صوفی شاعر تے بلند پایہ مصنف سن۔ صوفی شاعر تے عالم دین ہون دے نال نال اک درد مند دل رکھن والے سماجی لیڈر وی سن۔ آپ دادل غریباں تے دینی تعلیم توں ناواقف لوکاں لئی پریشان رہندا سی۔ تے آپ ایس گل دی بوہت کوشش کر دے سن کہ حاجت منداں دیاں ضرورتاں نوں پورا کیتا جاوے۔ تے علم دے طلب گاراں دی علمی پیاس بجھائی جائے۔ لوک وی اپنی پریشانیاں دے حل لئی آپ دی خدمت وچ حاضر ہوندیر ہندے سن۔ علم دے طلب گاراں تے عوام تے خواص دا وی آپ دے گرد جھکمالاگا رہندا سی۔

ایہناں حالات وچ جدوں آپ نے ایس دار فانی توں کوچ کیتا تے لوکاں دی اک بڑی تعداد نہ صرف اپنے عظیم دینی رہنما توں محروم ہو گئی بلکہ اوہ اک شفیق، مہربان، ہمدرد تے رحم دل، رفیق دوست دی کمی وی بڑی شدت نال محسوس کرن لگ پئی۔ تے ایس طرح آپ دے بوہت سارے ساتھی، ہم عصر علماء تے فضلاء نے اپنے اپنے لفظاں وچ آپ دی وفات حسرت آیات اُتے اپنے غم تے افسردگی دا اظہار کیتا۔ آپ دی وفات اُتے قطعات لکھے تے اپنے تاثرات قلمبند کیتے۔ ایس سلسلے وچ مولانا محمد ابراہیم خلیل صاحب لکھدے نیں:-

"آپ کے معاصرین اہل علم و فضل اور دیگر احباب و متوسلین میں سے بے شمار

حضرات نے قطعات وفات تحریر فرمائے اور حزن و ملال کے تاثرات کا اظہار

فرمایا۔ ۸۶"

حافظ صاحب دی وفات اُتے تاثرات دا اظہار کرن والے چند اہم ہمعصر اہل علم تے دانش دے قطعات

تاثرات درج ذیل نیں:-

۱۔ حکیم نور محمد موکلووی:

حکیم نور محمد موکلووی حضرت حافظ صاحب دی وفات اُتے اپنے خیالات دا اظہار ایہناں لفظاں وچ کر دے نیں:-

جد حضرت ہم نامی نبی ﷺ جو عالم حافظ قاری دنیا نوں چھڈ راہی ہوئے جنت مار اڈاری مسکن لکھو کے نوں چھوڑیا جنت طرف سدھارے تے فیض انہاندے جاری ساری خلقت دے وچ پیارے

کی تعریف لکھاں میں تاب نہ دکھوں دردوں مینوں
ایہہ دکھ مول نہ بھلی کھول سنائیے حال ایہہ کینوں
انا للہ آخر تائیں پڑھ کے لکھاں روواں
ہنجوں والے موتی غم دے دھاگے وچ پروواں
سینہ دکھداتے دل دکھدا اکھیں جھڑیاں لایاں
غماں ہماں والیاں دل تے فوجاں چڑھ کے آیاں
زار یوں نفع نہیں کجھ متگ دعائیں پاک خدا تھیں
جنت عدن انہاں نوں بخشے اپنے فضل عطاء تھیں
حور قصور تے باغ بہشتاں دے وچ کرن بہاراں
لقاء الہی نال سروراں خوشیاں نال ابراہاں
مدنور محمد عاجز موکلاں والے دے دل آیا
لکھ تاریخ وصال دی تینوں درداں ہے گھبرایا
روز شنبہ دے تراں صفروں تیرہ سوتے باراں
سنہ ہجری وچ حضرت داخل ہوئے وچ بہاراں ۷۷

قطعات وفات بزبان عربی

۱۔ مولانا فقیر اللہ صاحب لاہوری:

مولانا فقیر اللہ صاحب لاہوری نے حافظ صاحب دی وفات اُتے عربی زبان وچ اظہار افسوس کیتا۔ آپ دے تاثرات بزبان عربی درج ذیل نیں:-

لخدمات مولی الموالی محمد	بتائید حسی قدینر مؤید
بجنات عدن اراد السفر	بشهر الصفر یوم ثالث عشر
له علم فقه و علم الکلام	بعلم التفاسیر خیر الا نام
تصانیفه فی الوری سائرہ	احادیثہ بالہدی شاہرہ
امرنا بتاریغہ طاب مثوہ	فقل شیخ لا تقنطو رحمة اللہ ۷۸

۱۳۱۱ھ

فقیر اللہ لاہوری دا تحریر کردہ عربی زبان وچ اک ہور قطعہ تاریخ وفات درج ذیل اے:-

ارتحل مولوی محمد آہ	فاضل ابن فاضل حقا
جعل اللہ کافۃ فی السلم	قلت تاریخہ مزید وصل
رفع اللہ قدرہ بالعلم	مولوی کان راسخ فی العلم ۷۹

۲۔ حکیم نور محمد صاحب موکل والے:

غدت ایامنا مثل الیال
ذکی فاضل طود غطیم
امین الخلق مولینا شریف
فاحی سنۃ وامات بدعا
تنحی من نهالك تحو عدن
فقل یا شیخ عامایسویا

بموت محمد مولی الموال
امام مقتدی فی القدر عال
و موصوف باوصاف المال
و نظم کلامه مثل اللال
و ابقی الحزن فینا بارتحال
فان المتقین ففی ظلال ۹۰

۱۸۹۳ء

فارسی قطعہ تاریخ:

مولوی فقیر اللہ صاحب لاہوری:

ولینا مات عارف باللہ
نام پاکش شنو محمد بود
براه شرع استقامت داشت
شاه سوار ممالک عرفان
کرد رضوان بشوق دید دعاء
رفعت زین دہر آں خدا آگاہ
خوش بیان و سعید ابن سعید
بہ پدر در ہمہ صفات شبیبہ
رفعت زین دہر وائے صد افسوس
از تصانیف اوست ایں تفسیر

عالم و حافظ کلام اللہ
ناصر دین پاک احمد بود
پائے برفرق جاہ و حشمت داشت
مرشد و ہادی و امام زمان
جعل اللہ فی الجنان حقہ
نور اللہ قبرہ و ثراہ
گلبن صدق و بلبل توحید
بے شک و شبہ بود سراپہ
بلبل باغ جنت الفردوس
فیض جاری بہر صغیر و کبیر ۹۱

تعارف خاندان لکھویہ

خاندان لکھویہ بر صغیر پاک و ہند دے علمی دے مذہبی خانداناں وچوں اک اے۔ دین اسلام دی مسلسل نشر و اشاعت دی وجہ توں ایس خاندان نوں بر صغیر پاک و ہند وچ خاص مقام حاصل اے۔ ہندو پاک وچ ایس خاندان دی

دینی تے علمی خدمات دے اثرات بڑے ڈونگھے تے اگھڑویں نیں۔ اسلامی تعلیمات دی ترویج تے اشاعت دے لئی خاندان لکھویہ دے علماء تے فضلاء دیاں گرانقدر خدمات کئی صدیاں توں جاری ساری نیں۔

خلیفہ چہارم حضرت علی نال نسب تعلق دی بنیاد اُتے خاندان لکھویہ قدیم زمانے توں مقبول خاص و عام تے مرجع خلافت رہیا اے تے مغلیہ دور وچ مغل شہنشاہاں دے نال مل کے خاندان لکھویہ دے بزرگاں نے دعوت دین دے سلسلے نوں اگے ودھایا۔

ضلع فیروز پور دے نیڑے موضع لکھوکی نوں مرکز بنا کے خاندان لکھویہ دے بزرگاں نے باقاعدہ طور اُتے دین اسلام دی ترویج تے اشاعت داندھ بنھیا۔ لکھوی خاندان دے چشم تے چراغ حافظ محمد بن بارک اللہ نے تبلیغ تے تصنیف دے نال نال ۱۸۵۶ء وچ اک دینی مدرسے دی بیہ نہ رکھی۔ جیہڑی کہ جامعہ محمدیہ دے ناں توں اج تیک جاری تے ساری اے۔ ایس توں برصغیر پاک تے ہند دے لکھاں لوکاں نے فیض حاصل کیتا تے اپنے دلاں تے ذہناں نوں نور ہدایت نال منور کیتا۔ جامعہ محمدیہ دافیش عام ہن تک جاری تے ساری اے۔

خاندان لکھویہ دا تعارف پیش کر دیاں ہوئیاں حضرت مولانا محمد علی لکھوی مہاجر مدنی لکھدے نیں:-

"مجدد پنجاب مولانا حافظ محمد صاحب مرحوم بن حافظ بارک اللہ صاحب مرحوم ساکن لکھو کے ضلع فیروز پور آپ کا خاندان قدیم الایام سے مقبول خاص و عام و مرجع ایام ہونے کے علاوہ شاہان مغلیہ کے زمانہ میں تملطفات خسروانہ سے بھی محروم نہ رہا۔ اور آپ کے جد اعلیٰ شیخ المشائخ ابوداؤد ڈھنگ شاہ صاحب قدس سرہ کو خاندان مغلیہ سے احیاء دین کے لئے جاگیر کثیر عنایت ہوئی جو کہ فی الحال اسی نام (ڈھنگ شاہ) سے علاقہ کھڈیاں خاص تحصیل قصور ضلع لاہور (اب ضلع قصور) میں مشہور و معروف گاؤں ہے اور وہاں آپ کے مزار پر سالانہ میلہ (عرس) لگتا ہے۔ شاہ صاحب موصوف کے بیٹے ملک عالم شاہ کو آپ کے ایک عقیدت مند مرید نے جو باشندگان لاہور کے اکابر رؤسا میں سے تھا، اپنی ایک عالمہ عصمت پناہ لڑکی کا نکاح کر دیا۔ بس یہی نکاح اس خاندان کے علمی عروج کا باعث ہوا۔ شاہ صاحب موصوف کی وفات کے بعد مزار تیار کرایا گیا اور اس پر ہر قسم کی بدعات و رسوم شرکیہ ادا کی جانے لگیں جس پر وہ بی بی متنفر ہو کر اپنی اولاد کو شرک و بدعت سے مجتنب رہنے کی ہدایت کرتی رہی۔ اسی امر بالمعروف و نہی عن المنکر پر بی بی مرحومہ انتقال کر گئی اور ایک بیٹا اپنے علم الہدی و الرشاد کا وارث چھوڑ گئی جن

کا نام محمد امین تھا۔ اپنی والدہ ماجدہ کی طرح آپ نے بھی وہی امر بالمعروف و نہی عن المنکر جاری رکھا۔ اپنے اقرباء کو جد امجد کے مزار پر رسوم شرک و بدعت کرنے سے روکنا شروع کیا حتیٰ کہ جملہ اقربا بالا اتفاق آپ کے درپے اذیت ہو گئے۔ آپ نے تنگ آ کر سنت نبویہ علی صاحبہا الصلوٰۃ والسلام کا پورا پورا اتباع اس طرح کیا کہ جاگیر و ریاست کو خیر باد کہہ کر اپنے ننھیال کی طرف بسوئے لاہور ہجرت کر گئے مگر بوجہ امارت و ریاست ننھیال سے بھی من وجہ علیحدگی اختیار کی اور بڑے میاں صاحب کے درس میں آپ نے بمعیت دو صاحبزادگان احمد و نور محمد قرآن حفظ کیا نیز علوم دینیہ مروجہ کی تعلیم حاصل کی۔ اور آپ نے ایک سال بڑے میاں صاحب کی بکریاں بھی چرائیں۔ ۹۲

مولانا محمد ابراہیم صاحب اپنی کتاب "الفیوض الحممدیہ" دے پیش لفظ وچ خاندان لکھویہ تے حافظ صاحب بارے لکھدے نیں:-

"برصغیر پاک و ہند میں آپ کی خدمات کے اثرات لا تعداد و لا تحصى ہیں۔ انابت الی اللہ آپ کا خصوصی وصف تھا۔ آپ میں ایک امتیازی وصفیہ بھی تھا کہ آپ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی کے طریقہ کار کے مطابق اعتدال سے مسلک اہل حدیث کی خدمت میں مصروف رہے۔ امرتسر میں غزنوی خاندان، فیروز پور اور اس کے نواح میں لکھوی خاندان نہایت عمدہ طریق سے قرآن و سنت کی تبلیغ و اشاعت میں منہمک رہے۔ آج ہندو پاک میں تحریک عمل بالمحدیث سے متاثر ہر فردان دو خاندانوں کی علمی و روحانی خدمات کا نتیجہ ہے۔" ۹۳

ہفت روزہ اہل حدیث ولوں شائع ہون والے خدمات اہل حدیث نمبر، وچ حافظ صلاح الدین یوسف خاندان لکھویہ دے بارے وچ لکھدے نیں:-

"گذشتہ صدی کے علمی خاندانوں میں ایک لکھوی خاندان ہے جو لکھو کے ضلع فیروز پور (شرقی پنجاب بھارت) سے ہجرت کر کے پاکستان آیا۔ ان میں حافظ محمد لکھوی نے زینت الاسلام اور احوال الآخرت اور تفسیر محمدی جیسی کتابیں لکھیں۔ یہ کتابیں پنجابی زبان میں ہیں جن سے اہل پنجاب کو بڑا فائدہ ہوا۔ اس وقت اس خاندان میں حضرت مولانا معین الدین لکھوی اور مولانا محی الدین لکھوی دونوں

بھائی سب سے زیادہ مشہور ہیں۔ اس خاندان میں علم دین کا جو چرچا ہے یا دعوت و تبلیغ کا جو جذبہ ہے اور تدریس میں تعلیم کا جو ذوق ہے، وہ عام ہے یہ خاندان گذشتہ صدی کی طرح آج بھی دعوت و تبلیغ، تدریس و تعلیم اور تصنیف و تالیف میں ممتاز ہے اور ان کے متعدد افراد جو صاحب علم و فضل ہیں دینی مدارس سے وابستہ یا ان کا انصرام و اہتمام کرنے والے ہیں کثر اللہ امثالہم "۹۴

مولانا محمد اسحاق بھٹی اپنی کتاب "فقہائے پاک و ہند تیرہویں صدی ہجری" وچ حافظ بارک اللہ لکھوی تے اوہناں دے خاندان دا تعارف کرواندیاں ہوئیاں لکھدے نیں:-

"برصغیر پاک و ہند کے شرفا و نجبا میں متحدہ پنجاب کا لکھوی خاندان صف اول میں شمار ہوتا ہے۔ فضیلت علمی، تدوین و تقویٰ، تصوف و سلوک، زہد و عبادت، تصنیف و تالیف، بیعت و ارشاد اور درس و تدریس میں کوئی اس خاندان کے اصحاب علم کا حریف نہیں۔ پھر جس جذبہ خلوص اور شوق و لگن کے ساتھ اس کے ارباب کمال نے جو بوقلموں خدمات انجام دیں اس میں بھی کوئی ان کا مقابلہ نہیں کر سکتا۔ انکسار و تواضع، للہیت اور خوف خدا ہمیشہ ان حضرات عالی مرتبت کا طرہ امتیاز رہا ہے۔ یوں تو ان کی تگ و تاز علمی کا دائرہ برصغیر پاک و ہند کے دور دراز گوشوں تک پھیلا ہوا ہے لیکن بالخصوص پنجاب میں ان کے اثر و نفوذ کا یہ حال ہے کہ اس خطے کے اکثر اہل علم بالواسطہ یا بلا واسطہ اسی خاندان کے خرمین کمال کے خوشہ چیں ہیں۔ تیرہویں صدی ہجری اور انیسویں صدی عیسوی میں حضرت حافظ بارک اللہ لکھوی کو اس خانوادہ فضل و کمال کے رکن رکین کی حیثیت حاصل تھی۔" ۹۵

سید ثار علی اپنی کتاب "تاریخ پرگنہ ملتان و ممدوٹ" وچ خاندان لکھوی دا تعارف ایہناں لفظاں وچ پیش کردے نیں:-

"یہ بہت نیک اور مشہور لوگ ہیں۔ ذی علم ہونے کی وجہ سے مولوی کہلاتے ہیں اکثر لوگ انہیں وہابی کہتے ہیں۔ دیہ ہذا (لکھو کے) میں ان کے خاندان میں عالم ہوتے رہے ہیں اور مولوی صاحب (حافظ بارک اللہ) کے باعث چرچا علم نبے (بھی) اچھا رہتا ہے بلکہ بعض طلباء سوائے فارسی کے علم عربی بھی تحصیل کرتے ہیں اور ان کو سرکار (ممدوٹ) کی طرف سے دو چاہ معافی ملے ہوئے ہیں۔ گاؤں کچا ہے مگر وہاں کی مسجد پختہ ہے جو حافظ محمد صاحب کے اہتمام میں

فیض بخش قوم کبہوہ ارائیں ساکن فیروز پور تھانیدار ضلع نے تعمیر کرائی ہے۔ "۹۶" اخلق بھٹی صاحب آخروچ لکھدے نیں:-

"پنجاب کے اس رفیع المرتبت خاندان کے علمائے کرام نے بے پناہ علمی و تصنیفی اور تدریسی و تعلیمی خدمات انجام دیں۔ جس کا سلسلہ تقریباً ڈیڑھ سو سال قبل شروع ہوا اور اب تک جاری ہے۔ اوکاڑہ (جامعہ محمدیہ) میں مولانا معین الدین لکھوی کے زیر اہتمام اور رینالہ خورد میں حافظ شفیق الرحمن اور حافظ عزیز الرحمن کے زیر نگرانی درس و تدریس کا بنیادی کام ہو رہا ہے۔" ۹۷

اردو دائرہ معارف اسلامیہ وچ خاندان لکھویہ دے متعلق انج تحریراے:-

"لکھوی خاندان کئی پشتوں سے نیکی، پرہیز گاری، تصوف اور خدمت دین کے لئے مشہور تھا اور لوگ دور دراز سے آکر علمی اور روحانی فیض حاصل کرتے تھے۔" ۹۸

مندرجہ بالا بیاناں توں خاندان لکھویہ دے علم و فضل تے مقام و مرتبہ دی وضاحت ہوندی اے۔ بلاشبہ خاندان لکھویہ دیاں دینی تے علمی خدمات نمایاں نیں تے ایس خاندان دی تعلیمی تے تدریسی سرگرمیاں دے اثرات تے ثمرات برصغیر پاک و ہند دے دور دراز گوشیاں تیک کھلے ہوئے نیں۔ پنجاب دے اکثر اہل علم تے بالخصوص اہل حدیث علماء بالواسطہ یا بلا واسطہ ایہی خاندان دے خوشہ چین نیں۔ درس و تدریس، دعوت تے تبلیغ دے علاوہ ایہہ خاندان جدوجہد آزادی وچ وی کچھ نہیں رہیا۔ انقلاب ۱۸۵۷ء تے اوس دے بعد توں لیکے ہن تیکر خاندان لکھویہ نے ہر میدان وچ خدمات انجام دتیاں نیں تے تاریخ دے ایس نازک دور وچ برصغیر پاک و ہند دے مسلماناں دی صحیح رہنمائی کر دیاں ہوئیاں اوہناں نوں اسلام دے دشمنان دے خلاف متحد کیا۔ دعوت تے جہاد دے میدان وچ مسلماناں دی عملی تربیت کیتی۔

قیام پاکستان دے بعد لکھوی خاندان دے عالماں نے درس و تدریس دے نال نال سیاست دے میدان وچ وی بھرپور کردار ادا کیا۔ قیام پاکستان دی غرض و غایت تے نظریہ پاکستان توں لوکاں نوں روشناس کران دے لئی عملی طور تے سیاست تے میدان سیاست وچ صداقت، امانت، دیانت دی بنیاد رکھی۔ عملی سیاست وچ حصہ لیندیاں ہوئیاں خاندان لکھویہ دے چشم و چراغ مولانا محی الدین لکھوی ۱۹۵۱ء دے عام انتخاب وچ ضلع قصور توں پہلی مرتبہ مہاجر سیٹ اُتے ایم۔ ایل۔ اے منتخب ہوئے تے ایہدے بعد ایہناں دے چھوٹے بھائی مولانا معین الدین لکھوی ۱۹۸۵ء وچ قومی اسمبلی دے رکن منتخب ہوئے۔ بعد ازاں کئی مرتبہ قومی اسمبلی دے رکن رہ چکے نیں۔ ایہناں حالات وچ خاندان لکھویہ دے افراد ملک دے اندر تے بیرون ملک دین اسلام دی ترویج تے اشاعت تے عوام الناس دی تعلیم تے تربیت دے لئی بھرپور کوششاں وچ مصروف نیں۔

علمی مقام تے مرتبہ:

متحدہ پنجاب دی ایس رفیع المرتبت شخصیت نوں ناصرف پنجاب بلکہ پورے برصغیر پاک تے ہندوچ اعلیٰ مقام حاصل اے۔ آپ مروجہ علوم تے فنون وچ عبور تے مہارت نامہ دی بنیاد اُتے قبلہ گاہ شائقین علم سن۔ آپ بے پناہ علمی، تصنیفی تے تدریسی، تعلیمی خدمات پاروں بڑے اُچے مقام تے مرتبہ اُتے فائز سن۔ آپ دے اعلیٰ مقام و مرتبے تے تبحر علمی دا اندازہ آپ دے ہمعصر علما دے تاثرات توں بخوبی لایا جاسکدا اے۔

حافظ محمد بن بارک اللہ لکھوی دے بوہت سارے ہمعصر عالماں نے آپ دے بارے وچ اپنے تاثرات اپنیاں تصنیفاں وچ قلم بند کیے سن۔ تے آپ دی ذہانت تے قابلیت دی تعریف کیتی اے تے آپ دی دینی، تبلیغی تے علمی خدمات نوں خراج تحسین پیش کیا اے۔ احیائے علوم دین دے سلسلے وچ آپ دیاں کوششاں دا وی ذکر کیا گیا اے۔ معاصرین نے اپنے تاثرات وچ حافظ صاحب دیاں لکھتاں دا خاص طور تے ذکر کیا اے تے آپ دی تصنیفی مہارت تے وسعت نوں سراہیا اے۔ معاصرین دی آراء دے مطالعہ توں حافظ صاحب دے علمی تجربے تے علم حدیث اُتے عبور تے فقہی مسئلیاں اُتے اوہناں دی دسترس دا بخوبی اندازہ لایا جاسکدا اے۔ آپ دے تصنیفی شاہکاراں تے کتاباں وچ جڑے ہوئے ہیرے تے موتیاں دی چمک دمک توں وڈے توں وڈا عالم دین وی متاثر ہوئے بغیر نہ رہ سکیا تے حافظ صاحب دیاں خداداد صلاحیتاں دا اعتراف کرن اُتے مجبور ہو گیا۔

آپ دے ہم عصر اہل علم و دانش وچوں کچھ اہم علماء دے تاثرات تے آراء درج ذیل نیں:-

مولانا دلپزیر بھیروی:

حافظ محمد بن بارک اللہ دے ہمعصر عالماں وچوں اک عالم مولوی دلپزیر بھیروی نے آپ دیاں خدمات دا تذکرہ اپنیاں مختلف کتاباں وچ تفصیل نال کیا اے تے بوہت ساریاں کتاباں حافظ صاحب دیاں کتاباں دے ناں اُتے لکھ کے شائع کیتیاں۔ مولانا دلپزیر صاحب دی مشہور کتاب "حقیقت الاسلام" وچوں اک اقتباس پیش خدمت ہے:-

نیک نصیحت خیز کتاباں جگ وچ دھماں پایاں

شالا رب دی رحمت پاوون جہاں جوڑ بنایاں

سبھ تھیں اول نور محمد سلسلہ ایہہ چلایا

جس شہباز شریعت والا ہندی نظم بنایا

بعض جگہ تے بھاویں اس نے کلمے سخت نکالے

ایہہ مار چلائے ڈاھڈے شرک کماوون والے

اس تھیں بعد محمد صاحب حافظ قلم اٹھائی
 جہاں ایہہ تفسیر محمدی کامل نظم بنائی
 کئی ہزاراں کتنی واری چھپ کر شائع ہوئی
 وچ پنجاب مفسر ایسا ہور نہ ہو یا کوئی
 تھوڑے لفظاں وچ جیوں اوہناں مطلب سب مکایا
 ایسا پورا ترجمہ ہن تک کے نہ نظم بنایا
 کتیاں ہور انہاں تھیں کچھ شروع ہو یاں تفسیراں
 ایہہ پر توڑ نہ چاہڑیاں کے ربدیاں تقدیراں
 بیشک پاکاں لوکاندے حق جو کوئی حسد کماندا
 قسم اللہ دی پار نہ چڑھ دا وچ غوطے کھاندا
 جس دے دل وچ ویر تعصب ضد نہ ہووے کوئی
 چنگی نیت والیاں کارن فتح ہمیشہ ہوئی
 جو تصنیفاں حافظ صاحب جتیاں کل بنایاں
 کتنی عزت نال خدا نے جگ اندر پھیلایاں
 کیسی مقبولیت بخشی رب انہاندے تائیں
 درساں، گھراں مسیتاں اندر پہنچیاں ہر ہر جائیں
 کتنی مدت بنیاں گزری چھپیاں کتنی واری
 لکھاں تھیں ودھ ہوئی اشاعت اجے برابر جاری
 جتنی فیض خلائق تائیں نال انہاندے ہوئی
 دنیا وچ کتاب پنجابی ایسی ہور نہ کوئی
 بھاویں بہت کتاباں ہن بھی شاعر رہن بناندے
 ایہہ پر وچ حقیقت سارے خوشہ چین انہاندے
 غیر مقلد ہور مقلد بھاویں کجھ سداون
 سب تصنیف انہاندے وچوں فیض لیاقت پاوے

پہلوں ایہہ پنجابی سلسلہ اوسے شخص چلایا
وچ پنجاب قرآن حدیثوں اوسے فیض کھنڈایا!

بدعت شرک دیاں بہوں رساں اوس آن چھڈایاں
کر تصنیف کتاباں اپنی توحیداں سکھلایاں ۹۹

مولانا سید نذیر حسین محدث دہلوی:

"ایک دفعہ ۱۳۱۹ھ میں حافظ عبدالمنان وزیر آبادی دہلی تشریف لے گئے۔ اس وقت میاں صاحب سید نذیر حسین کی بیٹائی چلی گئی تھی۔ حافظ صاحب (عبدالمنان) نے اپنے استاد سے پوچھا کہ مجھے پہچان لیا ہے۔ اس پر شیخ الکمل نے فرمایا میں نے تمہیں پہچان لیا ہے۔ تم نے عبدالجید غزنوی اور حافظ محمد بن بارک اللہ کے ساتھ پنجاب میں تبلیغ توحید و سنت کر کے میرے دل کو ٹھنڈک پہنچائی ہے۔" ۱۰۰

مولانا سید نذیر حسین محدث دہلوی "معیار الحق" وچ لکھدے نیں:-

"الفاضل الكامل العارف الواصل جامع المعقول و المنقول كشاف
معضلات الفروع و الاصول اسوة الاتقيا زبدة الفقهاء الموافق من
عند الصمد مولانا المولوی محمد فنجاہی خلف الصدق المولوی
بارك الله مسلمہ و غفر له" ۱۰۱

مولانا احمد علی سہارن پوری:

حضرت مولانا احمد علی سہارن پوری حافظ محمد بن بارک اللہ دے بارے وچ اپنے خیالاں دا اظہار انج کر دے

نیں:-

"العالم الكامل صاحب السليقة المتقى الحافظ مولانا لاوحد لمولوی
محمد فنجاہی سلمہ الصمد خلف العالم المتقى المتجافى جنوبہ عن
مضجعه من خشية الله المولوی بارك الله بر د الله مضجعه" ۱۰۲

مولانا محی الدین لاہوری:

حضرت مولانا محی الدین لاہوری حافظ صاحب دے بارے وچ اپنے تاثرات لکھدیاں ہوئیاں فرماندے نیں:-

"حامی السنت قامع البدعة جناب مولوی حافظ محمد صاحب" ۱۰۳

مولانا محمد حسین بٹالوی:

مولوی محمد حسین بٹالوی اپنے تاثرات بیان کر دیاں ہوئیاں لکھدے ہیں:-

"پنجاب کے مشہور مقتدا مولوی محمد بن بارک اللہ صاحب تفسیر محمدی" ۱۰۴

مولانا ابو منظور عبدالحق ملیہ کوٹلوی:

حضرت مولانا عبدالحق ملیہ کوٹلوی حافظ صاحب دے بارے وچ انج اظہار خیال کردے ہیں:-

'مولوی محمد صاحب ولی کامل، مفسر یگانہ محدث زمانہ، فقیہ بے بدل حافظ قرآن

صاحب تصانیف کثیرہ و مفیدہ صاحب الہام تھے" ۱۰۵

مولانا غلام رسول مہر:

جناب حضرت مولانا غلام رسول مہر اپنی کتاب "سرگزشت مجاہدین" وچ حافظ صاحب دا تعارف کرواندیاں

ہوئیاں انج لکھدے ہیں:-

"پنجاب کے مشہور عالم و مفسر حافظ محمد بطور مصنف مشہور ہیں۔ ان کی تصانیف میں

سے تفسیر محمدی تو پنجاب کے لاکھوں مسلمانوں نے پڑھی اور سنی ہوگی۔" ۱۰۶

مولانا ابوالخیر حافظ محمد خیر الدین سرسوی:

مولانا حافظ محمد خیر الدین سرسوی دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل لکھدے ہیں:-

"جب حافظ صاحب نے "زینت الاسلام" لکھی تو اہل بدعت کی طرف سے ایک

مولوی مسی عبد اللہ دھنولوی نے بطور جواب کے ایک کتاب بنام 'فیض الاسلام'

لکھی جس میں اعمال شرکیہ و بدعیہ کی تائید کی گئی جس وقت یہ کتاب منظر عام پر

آئی اس وقت حافظ صاحب رحلت فرما چکے تھے۔ مولوی نور محمد سوتروی کے ایک

تلمیذ رشید حضرت ابوالخیر حافظ محمد خیر الدین سرسوی نے اس کتاب کے جواب میں

قلم اٹھایا اور مفصل دو حصوں میں دلائل سے مزین پنجابی اشعار میں بنام "خیر

الاسلام" ایک کتاب تصنیف کی جس میں احقاق حق اور ابطال باطل کا حق ادا کر

دیا۔ اس کتاب میں مولانا محمد خیر الدین جا بجا حافظ صاحب کا تذکرہ نہایت

عقیدت و احترام سے کرتے ہیں۔" ۱۰۷

مولانا میاں شادا:

مولوی میاں شادا صاحب حافظ صاحب دے ہم عصران وچوں نیں۔ میاں صاحبنے آپ دے متعلق اپنے جذبات تے احساسات ایس طرح لکھے نیں:-

لکھوکیاں دے عالم سارے
 ہین موحّد رب دے پیارے
 آل اولاد جو بارک اللہ دے
 اونہاں اُتے مہر اللہ دے
 محمد حافظ وڈے عالم
 لہندے چڑھدے سب نے معلم
 اوہ بارک اللہ دے بیٹے آھے
 اونہاں بے علماں نوں راہ دکھائے
 اونہاں ہندی وچ قرآن چھپایا
 بہایاں بدلے زور لگایا
 محی الدین فرزند انہاندا
 دینہ راتیں وچ عبادت رہندا ۱۰۸

مولانا حاجی محمد حیات قریشی:

مولانا ابراہیم خلیل نے اپنی کتاب "الفیوض الحمیدہ" وچ مولانا حاجی محمد حیات قریشی دا تعارف کروایا اے:-
 "آپ کے ایک معاصر مولانا حاجی محمد حیات قریشی رائے ونڈ ضلع قصور میں ہوئے
 ہیں۔ جنہوں نے ایک رسالہ میں پنجابی نظم میں حافظ صاحب کی خدمات کا تذکرہ
 کیا ہے۔ یہ رسالہ (تحفہ حیات) کے نام سے صوفیہ کتب خانہ کشمیری بازار لاہور
 سے طبع ہوا۔ اب نایاب ہے" ۱۰۹

مولانا حاجی محمد حیات قریشی حافظ صاحب دیاں خدمتاں دا ذکر کردیاں ہوئیاں کہندے نیں:-

حمد ثنا تعریفاں ہر دم آکھاں خالق تائیں
 ہے پاک منزہ پاک منزہ کل خلقت دا سائیں

پھر درود رسول محمد ﷺ جو سردار نبیاں
 کل اصحاب تے آل اوسدی نوں کہاں سلام ولیاں
 تس تھیں پچھے آکھ سناون قصہ عجب عجیبہ !
 پڑھ پڑھ کے توں راضی ہوویں پاویں نیک نصیبہ
 اک محمد مولوی گزرے لکھوکیاں وچہ بھائی
 حفظ قرآن اوہناں نوں آیا رحمت نال الہی
 نالے حافظ نالے قاری ہور محدث جانی
 فقہ اندر بھی کامل آھے رحمت نال ربانی
 عالم با عمل مکمل خلق عظیم بھی نالے !
 میں اج تک ایسا کتے نہ پایا جگاندے جگ بھالے ۱۱۰

حوالہ جات

- ۱۔ مولا بخش کشتہ، میاں، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۷۳
- ۲۔ گل بات معین الدین لکھوی (پڑ پوتے حافظ محمد لکھوی)، جامعہ محمدیہ اوکاڑہ
- ۳۔ محمد زاہد الحسنی، تذکرۃ المفسرین، دارالارشاد، انک، ۱۴۰۱ھ، ص ۱۸۶
- ۴۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ، پنجاب، لاہور، ۱۹۶۲ء، ج ۱۹، ص ۵۱۷
- ۵۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۷۳
- ۶۔ معین الدین لکھوی، مولانا، غیر منقسم پنجاب کا عظیم مصلح، (مقدمہ احوال الآخرة) اسلامی اکادمی، لاہور، ۱۹۷۷ء، ص ۳
- ۷۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۳۹
- ۸۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، المکتبہ عزیز، حجرہ شاہ مقیم، اوکاڑہ، ۱۴۰۶ھ، ص ۵۱
- ۹۔ ایضاً، ص ۵۲
- ۱۰۔ معین الدین لکھوی، مولانا، غیر منقسم پنجاب کا عظیم مصلح، ص ۳
- ۱۱۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۵۱
- ۱۲۔ گل بات مولانا معین الدین لکھوی، اوکاڑہ
- ۱۳۔ خدا بخش، واعظ محمدی، تحفہ واعظ، مطبع اسلامیہ، لاہور، ۱۳۱۲ھ، ص ۳
- ۱۴۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۴۱
- ۱۵۔ محمد لکھوی، حافظ، انواع بارک اللہ (فارسی حاشیہ)، مطبع اسلامیہ، لاہور، ۱۳۳۰ھ، ص ۲۸۵
- ۱۶۔ معین الدین لکھوی، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۴
- ۱۷۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۵۲
- ۱۸۔ خدا بخش، تحفہ واعظ، ص ۵
- ۱۹۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۵۴
- ۲۰۔ ابو منظور ملیح کوٹلوی، مولانا، اربعین مظہری، مؤکتہ المطالع مالک مولوی احمد حسن شوکت، میرٹھ، ۱۳۱۶ھ، ص ۴۰
- ۲۱۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۷۳
- ۲۲۔ گل بات معین الدین لکھوی، (پڑ پوتے حافظ محمد لکھوی)
- ۲۳۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۷۳
- ۲۴۔ معین الدین لکھوی، پنجاب کا عظیم مصلح، ص ۴
- ۲۵۔ اخبار اہل حدیث، ص ۸، امرتسر، ج ۱۸، شمارہ ۱۹، ۸ مارچ ۱۹۲۱ء
- ۲۶۔ ایضاً، ص ۸
- ۲۷۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۵۵
- ۲۸۔ ایضاً، ص ۷۹

- ۲۹۔ ایضاً، ص ۷۸
- ۳۰۔ اخبار اہل حدیث، ص ۹
- ۳۱۔ محمد ابرہیم خلیل، الفیوض المجدیہ، ص ۷۵
- ۳۲۔ ایضاً، ص ۷۹
- ۳۳۔ ایضاً، ص ۷۹۔ ۸۰
- ۳۴۔ گل بات معین الدین لکھوی
- ۳۵۔ محمد ابرہیم خلیل، الفیوض المجدیہ، ص ۱۰۲-۱۰۳
- ۳۶۔ گل بات معین الدین لکھوی
- ۳۷۔ الہی بخش کلیری، مولانا، کرامت نامہ، مطبع اسلامیہ، لاہور، ۱۳۲۲ھ، ص ۹۷
- ۳۸۔ گل بات معین الدین لکھوی
- ۳۹۔ ایضاً
- ۴۰۔ محمد ابرہیم خلیل، الفیوض المجدیہ، ص ۵۷-۵۸
- ۴۱۔ خدا بخش، تحفہ واعظ، ص ۳
- ۴۲۔ محمد ابرہیم خلیل، الفیوض المجدیہ، ص ۵۸
- ۴۳۔ ایضاً، ص ۱۹۳
- ۴۴۔ گل بات معین الدین لکھوی
- ۴۵۔ ایضاً
- ۴۶۔ ایضاً
- ۴۷۔ محمد ابرہیم خلیل، الفیوض المجدیہ، ص ۶۰
- ۴۸۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۵
- ۴۹۔ محمد ابرہیم خلیل، الفیوض المجدیہ، ص ۱۱۰-۱۱۱
- ۵۰۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۴
- ۵۱۔ ابو بکر غزنوی، سید، داؤد غزنوی، ایورگرین پریس، لاہور، ۱۹۷۴ء، ص ۱۳
- ۵۲۔ ابو منظور ملیح کوٹلوی، مولانا، اربعین مظہری، ص ۲۱
- ۵۳۔ محمد ابرہیم خلیل، الفیوض المجدیہ، ص ۶۶
- ۵۴۔ ابو منظور عبدالحق ملیح کوٹلوی، مولانا، ایقظ غفلۃ الزمان، مطبع خواجہ احمد شاہ، انڈین آرمی پریس، لدھیانہ، ۱۳۱۲ھ، ص ۶
- ۵۵۔ عبد الغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۳۹
- ۵۶۔ معین الدین لکھوی، پنجابی کا ایک عظیم مصلح، ص ۴
- ۵۷۔ محمد ابرہیم خلیل، الفیوض المجدیہ، ص ۶۸

- ۵۸۔ ایضاً، ص ۶۹
- ۵۹۔ ایضاً، ص ۷۰
- ۶۰۔ ایضاً، ص ۷۰
- ۶۱۔ محمد لکھوی، حافظ، انواع محمدی، مطبع اسلامیہ، لاہور، ۱۳۲۸ھ، ص ۲
- ۶۲۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۷۲-۷۳
- ۶۳۔ ایضاً، ص ۷۳
- ۶۴۔ ایضاً، ص ۷۳-۷۵
- ۶۵۔ گل بات معین الدین لکھوی
- ۶۶۔ محی الدین لکھوی (پڑپوتے حافظ محمد لکھوی)، جامعہ محمدیہ اوکاڑہ
- ۶۷۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۱۹
- ۶۸۔ ایضاً، ص ۱۲۰
- ۶۹۔ ایضاً، ص ۱۲۱
- ۷۰۔ ایضاً، ص ۱۲۳
- ۷۱۔ ایضاً، ص ۱۳۶
- ۷۲۔ غلام رسول مہر، مولانا، سرگزشت مجاہدین، شیخ غلام علی اینڈ سنز، لاہور، س۔ ن، ص ۶۳۴
- ۷۳۔ معین الدین لکھوی، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۶
- ۷۴۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۱۱
- ۷۵۔ معین الدین لکھوی، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۵
- ۷۶۔ محمد لکھوی، حافظ، مجاہد الاسلام، گلزار محمد اسٹیم پریس، لاہور، ۱۹۶۶ء، ص ۱۰
- ۷۷۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۰۹
- ۷۸۔ ایضاً، ص ۲۲۷
- ۷۹۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۰۹
- ۸۰۔ ایضاً، ص ۱۱۲
- ۸۱۔ معین الدین لکھوی، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۱۲
- ۸۲۔ ایضاً، ص ۷
- ۸۳۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۳۷
- ۸۴۔ محمد زاہد الحسنی، تذکرۃ المفسرین، ص ۱۸۶
- ۸۵۔ گل بات معین الدین لکھوی
- ۸۶۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۳۷

- ۸۷۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض المحمدیہ، ص ۱۳۷-۱۳۸
- ۸۸۔ ایضاً، ص ۱۳۸
- ۸۹۔ ایضاً، ص ۱۳۹
- ۹۰۔ ایضاً، ص ۱۳۸
- ۹۱۔ ایضاً، ص ۱۳۹
- ۹۲۔ اخبار اہل حدیث، ۱۸ مارچ ۱۹۲۱ء
- ۹۳۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض المحمدیہ، ص ۷
- ۹۴۔ خدمات اہل حدیث نمبر ہفت روزہ اہل حدیث، جلد ۲۸، شمارہ ۳۹، لاہور، اکتوبر ۱۹۹۷ء، ص ۳۶۵-۳۶۶
- ۹۵۔ محمد اسحاق بھٹی، فقہائے پاک و ہند تیرہویں صدی ہجری، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۸۲ء، ج ۱، ص ۱۱۹
- ۹۶۔ سید ثار علی، سید، تاریخ پرگنہ مکتسر و ممدوٹ، مطبوعہ لاہور، ۱۸۷۳ء، ص ۸
- ۹۷۔ محمد اسحاق بھٹی، فقہائے پاک و ہند، ج ۱، ص ۱۳۸
- ۹۸۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، ج ۱۹، ص ۵۱۷
- ۹۹۔ دلپذیر بھیسروی، مولانا، حقیقت الاسلام، در مطبع رفا و عام پریس، لاہور، سن، ص ۱۹۵-۱۹۶
- ۱۰۰۔ الاعتصام ہفت روزہ، لاہور، ۱۲ اپریل ۱۹۷۴ء
- ۱۰۱۔ نذیر حسین دہلوی، سید، معیار الحق، مطبع ناظری، لاہور، ۱۲۷۳ھ، ص ۴۲۴
- ۱۰۲۔ سلیمان بن اشعث بختانی، ابوداؤد، نسخہ دہلویہ، مطبوعہ ۱۲۷۲ھ، ص ۶۵۸
- ۱۰۳۔ محمد ابراہیم خلیل، مولانا، الفیوض المحمدیہ، ص ۱۲۵
- ۱۰۴۔ محمد حسین بٹالوی، مولانا، اشاعت السنہ، اسلامیہ پریس، لاہور، شمارہ ۱۲، ۱۸۹۰ء، ج ۱۲، ص ۳۷۰
- ۱۰۵۔ ابو منظور عبدالحق، ملیہ کوٹلوی، رحلت محی الدین الی رحمن العالمین، سول اینڈ ملٹری نیوز پریس، لدھیانہ، ۱۳۱۳ھ، ص ۳
- ۱۰۶۔ غلام رسول، مہر، سرگزشت مجاہدین، ص ۴۵۰
- ۱۰۷۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض المحمدیہ، ص ۱۲۶
- ۱۰۸۔ میاں شادا، مولوی، درۃ الاسلام، قادری پریس، لاہور، ۱۸۸۲ء، ص ۱۹
- ۱۰۹۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض المحمدیہ، ص ۱۲۹
- ۱۱۰۔ حاجی محمد حیات قریشی، مولانا، تحفہ حیات، صوفیہ کتب خانہ، لاہور، ۱۳۰۹ھ، ص ۱

تیجا باب

حافظ محمد لکھوی دیاں لکھتاں

صفحہ نمبر ۱۳۸ - ۱۸۰

حافظ محمد لکھوی دیاں لکھتاں

حافظ محمد بارک اللہ نے برصغیر پاک تے ہند دے مسلماناں لئی جیہڑیاں خدمات سرانجام دتیاں اوہناں وچوں سب توں زیادہ اہمیت دیاں حامل آپ دیاں علمی تے تصنیفی خدمات نیں۔ آپ دیاں تصنیفاں اک اجیہا قیمتی تے لازوال سرمایہ نیں جیہڑا ہند تے پاک دے مسلماناں لئی بالعموم تے پنجاب دے مسلماناں لئی بالخصوص رشد تے ہدایت داسر چشمہ نیں۔

حافظ صاحب دیاں تصنیفاں وچ دین خداوندی دے گلے ایسے خوبصورت تے پرکشش انداز وچ جڑے ہوئے نیں کہ اوہناں دی چمک دمک نال لکھاں مسلماناں دے سینے منور ہو گئے۔ تے اوہناں دی پرتا شیر روشنی ہن تیکر پھیل رہی اے۔ جیس شخص نے آپ دی تحریروں پڑھیا تے اوہ متاثر ہوئے بغیر نہ رہ سکيا۔!

کسے وی زبان وچ کوئی وی گل جدوں شعر وچ کہی جاندی اے تے اوہ اپنے اندر جادوئی اثر رکھدی اے تے سنن والے اُتے فوراً اثر کردی اے۔ پنجابی زبان خود اک مٹھی زبان اے جیس دی لطافت توں غیر پنجابی وی محظوظ ہوئے بغیر نہیں رہ سکدے۔

حافظ صاحب نے شعر دی سحر انگیزی نوں مد نظر رکھ دیاں ہویاں ساریاں مذہبی تعلیمات نوں پنجابی شاعری وچ بیان کیتا اے۔ جیہدے نال سارے دینی مسئلیاں نوں سمجھنا آسان ہو گیا اے۔ اسلامی حکماں دی اجیہی دلنشین انداز وچ تشریح کیتی گئی اے کہ اک عام فہم آدمی لئی وی اس حکم تے عمل کرنا آسان ہو گیا۔

حافظ صاحب دے متعلق غلام رسول مہر لکھدے نیں:-

"حافظ محمد بطور مصنف مشہور ہیں ان کی تصانیف میں تفسیر محمدی تو پنجاب کے

لاکھوں مسلمانوں نے پڑھی اور سنی ہوگی۔"

آپ دیاں تصنیفی خدمات دے بارے وچ مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"دوسرا اہم کام جو آپ نے کیا ہے وہ تصنیف ہے۔ اس ذریعے سے جو آپ نے

خدمت انجام دی ہے اس کی کہیں نظیر نہیں ملتی۔ مذہب کی پوری تعلیم کو آپ نے

پنجابی نظم میں منتقل کر دیا ہے اور اس میں خوبی یہ ہے کہ عالم اور جاہل دونوں برابر

استفادہ کر سکتے ہیں۔ آپ کی تصنیفات کے مطالعہ سے ہی آپ کے علم و فضل، تقویٰ

و طہارت، خلوص قلبی، اور روحانی ارتقاء کا صحیح اندازہ لگایا جاسکتا ہے۔ واقعہ یہ ہے

کہ آپ نے تصنیف کے ذریعہ دین حق کی تجدید کا حق ادا کر دیا ہے۔"

حافظ صاحب دیاں تصنیفاں دی تعداد دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-
 "درس و تدریس کے علاوہ دوسرا شعبہ جس میں حافظ صاحب کی خدمات
 نمایاں ہیں وہ تصنیف و تالیف کا شعبہ ہے تقریباً فراغت تعلیم سے لے کر تا
 وفات یہ سلسلہ جاری رکھا۔ بڑی چھوٹی انتیس کتب تصنیف کیں اور قرآن و
 سنت کے موتی بکھیرے۔" ۳

حافظ صاحب دی ہر لکھت اک شاہکار دی حیثیت رکھدی اے تے افادیت وچ ہر اک کتاب بے مثل
 اے۔ آپ دیاں لکھتاں دیاں خصوصیتاں تے خوبیاں نوں اگر بیان کیتا جاوے تے ہر لکھت اُتے الگ اک مقالہ
 لکھیا جاسکدا اے۔ حافظ صاحب نے پنجابی توں وکھ عربی تے فارسی زبان وچ وی کتاباں لکھیاں نیں۔ استحضار
 اوہناں دیاں لکھتاں دا تعارف پیش کیتا جاندا اے۔

حافظ صاحب دیاں پنجابی لکھتاں بارے گل بات کرن توں پہلے اک گل دی وضاحت ضروری محسوس
 ہوندی اے اوہ ایہہ کہ اوہناں نے پنجابی شاعر ہون دے باوجود اپنیاں کتاباں دے ناں زیادہ تر عربی فارسی وچ
 کیوں رکھے۔

حافظ محمد لکھوی اپنیاں کتاباں دے ناں زیادہ تر فارسی عربی وچ رکھے۔ سگوں جتھے جتھے ضرورت محسوس کیتی
 اوہ تھیں متن دی تشریح لئی با محاورہ تے ضخیم حاشیے دی عربی فارسی وچ لکھے جیویں کہ شہباز شریعت، احوال الآخرة،
 زینت الاسلام، سیف السنۃ وغیرہ۔ ایہدی اک وجہ تے ایہہ جا پدی اے کہ بے شک حافظ صاحب دی مادری زبان
 ٹھیکہ پنجابی سی پر اوہناں دی تربیت عربی فارسی وچ ہوئی سی تے اوہناں نوں عربی تے فارسی زبان اُتے عبور حاصل
 سی۔ دوجی وجہ ایہہ ہوسکدی اے کہ اک علمی تے مذہبی خانوادے نال تعلق رکھدے سن تے گھر دا ماحول انتہائی
 مذہبی سے تے رجحان شروع توں ای دینی کتاباں ولے سی۔ اوہناں دے مکھ مدھ فقہ تے حدیث تے تفسیر دیاں
 جنیاں وی کتاباں موجود سن اوہ وی عربی فارسی توں ترجمہ کیتیاں گئیاں سن۔ تیجی وجہ ساڈی اوہ علمی ادبی روایت سی
 جیہدے تحت مذہب تے شاعری توں اڈ تہذیب تے معاشرت نال تعلق رکھن والیاں کتاباں وی زیادہ تر فارسی وچ
 لکھن دا رواج اوہناں دے پس منظر وچ سی۔ جیویں تزک بابری، تزک جہانگیری وغیرہ وی فارسی زبان وچ سن۔
 استحضار انج وی کہیا جاسکدا اے کہ اوس ویلے تک اپنی تاریخ، مذہب تے ادب توں جانکاری لئی عربی فارسی وچ ماہر
 ہونا اوس ویلے دی لوڑ سی۔

پنجابی زبان وچ لکھیاں گئیاں کتاباں دے ناں، سرخیاں تے حاشیے عربی فارسی وچ لکھن دی روایت
 حافظ محمد لکھوی توں پہلے دی ٹری آرہی سی جیویں عبداللہ عہدی دی کتاب ”باراں انواع“ دینی ادب وچ مدھ دی

حیثیت رکھدی اے اوہدیاں سرخیاں وی فارسی زبان وچ لکھیاں گئیاں سن۔ جیویں ”باب در بیان صفت و ثناباری تعالیٰ“، ”در بیان صفت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم“ تے ”باب در بیان تقسیم آسندگان“۔ مذہبی کتاباں توں وکھ رومانوی قصے وی ایسی روایت دی گواہی دیندے نیں جیویں کہ وارث شاہ دی ”ہیر“ دے متن دیاں سرخیاں فارسی زبان وچ نیں۔

حافظ صاحب نے ایسے روایت نوں توڑیاں نہیں بلکہ ایہہ نوں نبھایا تے اگے ودھایا۔ حافظ صاحب توں بعد اون والے شاعراں نے وی ایسے گل دی پیروی کیتی اے جیویں دلپذیری بھیروی نے حافظ صاحب دی طرز تے ایسے روایت نوں اپنا ندیاں ہویاں اپنی کتاب ”زینت الاسلام“ دیاں سرخیاں فارسی وچ لکھیاں نیں۔ جیویں کہ ”مقدمہ در تفصیل اقسام سنت“ تے ”وبدعت و ثمرہ آن ہر دو“۔ حافظ خادم حسین نے ویں حافظ محمد لکھوی دی طرح مذہبی شاعری وچ حصہ پایا اے تے اوہناں دی طرز تے احوال آ آخرت لکھی اے۔ تے حافظ صاحب دی پیروی کردیاں ہویاں ایہدیاں سرخیاں وی فارسی زبان وچ لکھیاں نیں جیویں ”بیان صفت و حوراں و غلمان و والدان و خادمان اہل جنت و صفت سرور جنت“۔

ساڈے شاعراں نے اک لحاظ نال ایہہ روایت قائم رکھنا ایس لئی ضروری سمجھیا کہ ایہدے نال اک تے پنجابی لغت وچ اضافہ تے وسعت ہو سکدی اے تے دو جے پڑھن والے پنجابی زبان دے پس منظر وچ موجود عربی فارسی روایت توں جانوں رہندے نیں۔ انج ایہناں زبان نال مذہبی تے ثقافتی رشتے مستقبل وچ ہور زیادہ مضبوط ہو سکدے نیں تے لسانی اعتبار نال رشتیاں دی پکیائی وکھو وکھ خطیاں دے مسلماناں وچ ایکتا پیدا کرن دا سبب وی بن سکدی اے۔

حافظ محمد لکھوی دیاں پنجابی لکھتاں:

(۱) انواع مولوی بارک اللہ:

”انواع بارک اللہ“ دی پہلی طباعت ۱۲۸۰ھ وچ ہوئی سی ایہہ شیخ الہی بخش تاجر کتب لاہور نے چھاپا تے ایہدیاں صفحیاں دی کل تعداد ۴۲۴ اے۔ ایس ”انواع بارک اللہ“ توں پہلے وی انواع لکھن دار و اج پے چکیا سی۔ جیویں مولانا عبداللہ عبدی نے ”باراں انواع“ اک ضخیم کتاب پنجابی وچ گیارویں صدی ہجری وچ لکھی سی۔ جیہدے اُتے حافظ صاحب نے حاشیے لکھے سن۔ ایسے طرح انواع بارک اللہ وی پنجابی وچ لکھی گئی۔ ”انواع بارک اللہ“ جدوں لکھی گئی اوس ویلے تیک حافظ محمد لکھوی حنفی مسلک اُتے قائم سن۔ کیوں جے اوس ویلے تیک علم حدیث دار و اج نہیں سی ہویا۔ لوگ فقہ دیاں کتاباں توں یاں فیر تصوف دیاں کتاباں پڑھ کے اپنیاں لوڑاں پوریاں کر لیندے سن۔ ایس گل دا تذکرہ خود حافظ محمد لکھوی نے ”انواع محمدی“ دے مقدمے وچ کیتا ہویا اے:-

میں اگے محنت کوشش کر کے ہر کتاب بنائی جسدا نام نصاب فقہ ۱۲۸۰ھ سی طبع کرائی
لوکاں وچ مشہور انواع جو مولوی بارک اللہ دے ہے وچ حقیقت کوشش محنت اس محتاج اللہ دے
اوہ والد بزرگوار میرے جو اتنی اہل زماناں تقویٰ ورع فقاہت اندر مشہور وچ جہاناں
وچ حال حیات انہاں کر کوشش اوہ انواع لکھائے بعض مقاماں اندر کچھ کچھ انہاں بھی بیت بنائے
فیر بعد وفات اوہ ناندی پورے کر کے میں چھوڑائے نام انہاندے مشہر کیے شروع جو انہاں کرائے
پر اس وچ بہت قیاسی مسئلے کتب فقہ تھیں پائے جو کمر طور فقیہاں پڑھیا باجھ دلیل لکھائے
ہن علم حدیث رواج ہو یا ایہہ ڈاڈا فضل الہی کتب حدیث لیسویں ہر جا ایہہ گل اگے ناہیں ۴
انواع بارک اللہ اک اجیہی کتاب اے جیہڑی فقہی مسائل اُتے مبنی اے۔ ایس کتاب دی تحریر دا آغاز آپ دے
والد گرامی مولوی بارک اللہ نے کیا سی۔ عمر دے آخری حصے وچ مولوی بارک اللہ دی بینائی ختم ہو گئی سی تے آپ دے
والد نے حافظ صاحب نوں فقہی مسائل قلمبند کرن دا حکم دتا۔ چنانچہ حافظ صاحب اپنے والد گرامی کولوں فقہی مسائل سن کے
لکھدے رہے جیہناں نوں اپنے والد صاحب دی وفات توں بعد کتابی شکل وچ ترتیب دے کے شائع کر دتا۔ ایہہ کتاب
انواع مولوی بارک اللہ دے ناں توں مشہور اے۔ ایس تصنیف دے بارے وچ مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"یہ کتاب دراصل حافظ محمد کی تصنیف ہے جو آپ نے اپنے والد ماجد کے ارشاد کی
تعمیل میں لکھی تھی اس لئے ان کے نام پر اس کا نام رکھا گیا جب یہ لکھی گئی اس
وقت آپ کا مسلک فقہ حنفیہ کے مطابق تھا اس میں تمام فقہی مسائل ہیں۔ مطالعہ
کرنے سے معلوم ہوتا ہے کہ علم کا دریا کوزے میں بند کر دیا ہے۔" ۵

انواع مولوی بارک اللہ دے بارے وچ مولوی ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"حافظ بارک اللہ کی خواہش و تمنا کے مطابق حافظ محمد نے ان کی زندگی میں ایک کتاب
پنجابی نظم میں لکھی جس کا علمی نام "نصاب الفقہ" اور عرفی نام "انواع بارک اللہ"
تجویز کیا یہ بہترین جامع کتاب ہے جس میں فقہ الحنفی کی روشنی میں مسائل کا حل
کیا گیا ہے۔" ۶

حافظ محمد لکھوی نے اپنے والد ماجد حافظ بارک اللہ ول منسوب ایہہ "انواع بارک اللہ" نوں تناں حصیاں وچ
ونڈیا اے۔ جیہناں دی تفصیل ایس طرح اے:-

- ۱۔ پہلا مقدمہ جیہڑا عقائد اسلامی اُتے مشتمل اے۔
- ۲۔ دوسرا حصہ عبادات، ایہہ حصہ اسلامی عبادتاں دی تشریح کردا اے۔

۳۔ تیسرا حصہ معاملات اُتے مشتمل اے یعنی ایہدے وچ معاملات دا مفصل تذکرہ موجود اے۔
حافظ لکھوی ہوراں نے "انواع بارک اللہ" دے دو جے حصے وچ فتاویٰ عالمگیری دا ذکر کیتا اے۔ جیہڑا نرافتوی نہیں سی بلکہ اورنگ زیب عالمگیر دا اپنی حکومت دے زمانے وچ دستور العمل وی سی یعنی ایس کتاب نوں آئین دی حیثیت حاصل سی۔

ایتھوں ایہہ پتہ چلدا اے کہ حافظ صاحب نے فتاویٰ عالمگیری تے فقہہ دیاں ہور مشہور کتاباں توں وی استفادہ کیتا اے۔ ایس لحاظ نال انواع بارک اللہ دی حیثیت علمی تے دینی لحاظ نال بڑی تحقیقی وی بن جاندی اے۔

(۲) انواع محمدی

حافظ صاحب دی ایہہ تحریر حدیثاں دا منظوم پنجابی ترجمہ تے تشریح اے۔ دراصل ایہہ حدیث دی مشہور کتاب بلوغ المرام دیاں اکثر حدیثاں دا ترجمہ اے۔ جیہڑا پنجابی نظم وچ لکھیا گیا اے۔ ایہہ کتاب انواع مولوی بارک اللہ دی تفسیح وچ تحریر کیتی گئی سی جیہڑی ۱۲۸۵ء وچ تکمیل نوں پہنچی تے ایہدے کل صفحات ۲۵۵ نیں۔
ایس کتاب دے بارے وچ مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"یہ کتاب اصل میں انواع مولوی بارک اللہ کی ناخ ہے اس کتاب کی ابتداء میں اس بات کی تصریح کر دی گئی ہے جب آپ نے دہلی جا کر حدیث پڑھی تو فقہی مسائل میں حدیث صحیح کی ترجیح کا مسلک اختیار کیا جیسے امام ابو حنیفہ کا قول ہے "اذ صح الحدیث فھو مذہبی" اور پھر یہ کتاب لکھی عام طور پر بلوغ المرام کی احادیث کا ترجمہ اور پنجابی نظم میں ان کی تشریحات ہیں "ے

ایس کتاب دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل صاحب لکھدے نیں:-

"حافظ صاحب نے اپنے والد بزرگ وار کے ارشاد پر ایک کتاب "نصاب الفقہ" المعروف بہ "انواع بارک اللہ" لکھی۔ یہ دور آپ کے خفی فقہ پر کاربند ہونے کا تھا۔ ۱۲۵۳ھ میں یہ کتاب تصنیف کی۔ اس کے بعد ۱۲۸۵ء میں "انواع محمدی" لکھی ۸

"انواع بارک اللہ" وچ صرف فقہ خفی دے مسائل جمع کیتے گئے نیں جدوں کہ "انواع محمدی" وچ صرف حدیثی سرمایہ جمع کیتا گیا اے جیہدے وچ فقہ خفی توں علاوہ فقہ مالکی، حنبلی، شافعی، حنفی وغیرہ سب دے مسائل جمع کیتے گئے نیں۔ تے ہر فقہی مسئلے داخل حدیثاں توں ثابت کیتا گیا اے تے حدیثاں دے حوالے مع کتاباں دے ناں وی دتے گئے نیں۔
"انواع بارک اللہ" وچ عقائد، عبادات تے معاملات اُتے تفصیلی بحث کیتی گئی اے لیکن "انواع محمدی" وچ صرف عبادات اُتے ای بحث اے۔ کیوں جے عقائد تے معاملات اُتے تقریباً سب مسلک متفق ہوندے نیں۔ صرف

عبادت اُتے ای مسلکاں دے وچکار اختلاف پایا جاندا اے۔

حافظ محمد نے "انواع محمدی" دے صفحہ ۷ اُتے اپنے قلم نال ایس کتاب نوں لکھن تے اپنا مسلک تے اوہدی تبدیلی تے غیر جانبدارانہ طرز عمل تے استادان، باپ دادیاں دے حق وچ دعاواں وغیرہ نوں بڑی وضاحت نال بیان کیتا اے:-

کر رحمت برکت رضوان بخش اپر تنہاں خدایا جہاں کر کے سعی قرآن حدیثاں علم اسماں پہنچایا
اول شکر اللہ دا واجب جو مالک انعاماں فر شکر نبی فر یاراں تابعداراں فیر اماماں
فیر استادان پیو دادیاں جہناں ایہہ راہ دکھایا جو بندیاں شکر نہ کرے سو ربدا شکر بجا نہ لیا
میں سال پنجاہ یا ودھ گھٹ خفی مذہب عمل کمایا دین اللہ دا سمجھیا بھی سمجھایا پڑھیا پڑھایا
بھی باپ دادے پڑدادے بھی استاد اسے راہ دکھائے نماز روزہ سب حکم خدا دا اس مذہب کنوں پائے
ہن بھی یاد مسائل اسدے نال اللہ دی یاری نہ مینوں روا شکایت اس دی واجب شکر گزاری
پر جتھ خلاف حدیثوں مسئلہ اوتھے واہ نہ کائی اتہ رب رسول بھی کل اماماں گل اکو فرمائی!
رب وچ قرآن سلاہیا پچھلیاں نیکاں اہل ایماناں جو اگلیاں حق دعائیں ممکن کہن اے رب جہاناں
سانو بخش بھی اگلیاں بھایا پہلے مومن سارے نہ کینہ اوہناں اساڈے دل وچ دھراے بخشہارے ۹
انواع بارک اللہ اُتے فارسی نثر وچ حاشیے لکھے گئے نیں۔ جہناں وچ فقہی مسائل دی تشریح تے توضیح بڑے
عالمانہ انداز وچ کیتی گئی اے۔ فارسی حاشیاں نے ایس کتاب نوں اہل علم وچ بہت زیادہ مقبول بنا دتا۔ حافظ صاحب
جدوں مسلک الحمدیث وچ شامل ہوئے۔ تے ایس کتاب دی مجموعی افادی حیثیت دے پیش نظر ایس دی اشاعت نوں
موقوف نہ کیتا البتہ اوہدے آخر وچ اک ضمیمہ لگا دتا تے ایہدے حاشیاں اُتے بعض مسائل دی تشریح کردتی تے انج
اوہناں نے اپنا موقف واضح طور تے پیش کرن لئی "انواع محمدی" نوں "انواع بارک اللہ" دے ناخ دے طور تے لکھیا۔

(۳) سیف السنہ:

حافظ صاحب دی ایہہ تحریر وی پنجابی نظم وچ اے۔ ایہدے وچ عقائد تے نظریات دی اصلاح کیتی گئی اے۔
دلیلاں دے نال مختلف عقائد باطلہ دار دکیتا گیا اے۔ ایہہ اک تحقیقی تے نظریاتی کتابچہ اے جیہڑا علمی مقام دا حامل اے۔
ایہدے بارے وچ مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"یہ کتاب تردید شیعہ میں ہے" ۱۰

ایس کتاب دے وچ شیعہاں دی فکر دی رد علم کلام دی روناں کیتی گئی اے۔

ایس تصنیف دے بارے مولوی ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"۱۲۷۵ء میں تالیف کیا۔ محمد بخش المعروف چٹو سابق متولی مسجد چینیہ نوالی لاہور

تاجر کتب کے زیر اہتمام طبع ہوا۔ حکیم محمد بشیر لکھوی کے پاس ایک نسخہ ہے جو ۱۹۲۲ء بمطابق ۱۳۴۰ھ کا مطبوعہ ہے۔ روافض کے عقائد و نظریات کے رد میں پنجابی اشعار میں ایک مختصر مگر جامع علمی تحقیقی اور آسان ترین کتاب ہے اور اس کے کل صفحات ۳۲ ہیں۔ ۱۱

سیف اللہ دے بارے وچ خود حافظ صاحب لکھدے نیں:-

علمی باہجوں سچا کوڑا کھوٹا کھرانہ جا پے
ایہہ ہندی بولی مسئلے پڑھ پڑھ سمجھن آپے

ایہہ رسالہ سیف اللہ ایسا کر توں اللہ

جو پڑھ کے اس نوں رافضیانڈے منہ تے مارن کھلا

ایہہ مزجات بضاعت میری کریں قبول کریاں

پڑھ دیاں سندیاں کریں ہدایت رحمت نال رحیماں

باراں سوہور ستر ہجری سال جاں پورے ہوئے

تد ایہہ مسئلے موتی پکے اندر نظم پروئے ۱۲

(۴) احوال الآخرت:

حافظ صاحب دی ایہہ کتاب وی پنجابی نظم وچ اے۔ جیس وچ زندگی توں بعد آون والے حالات قرآن تے حدیث دی روشنی وچ بیان کیتے گئے نیں۔ ایہدے وچ موت تے موت دے بعد آون والے حالات یعنی علامات قیامت، موت اور نزع کے حالات، میدان حشر دی کیفیت تے اہل جنت تے دوزخ دے حالات تے واقعات بڑی تفصیل نال بیان کیتے گئے نیں۔ فکر آخرت نوں اجاگر کرن دی کامیاب کوشش اے۔ جیہدے توں سارے پنجاب والے مسلسل استفادہ حاصل کر سکدے نیں۔ ایہد اچھین ورا تے معلوم نہیں ہو سکیا۔ صفحیاں دی کل تعداد ۱۴۰ اے۔ تے ملک بشیر احمد تاجر کتب، کشمیری بازار لاہور نے چھاپی اے۔

ایس کتاب دے بارے وچ مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"موت اور اس کے بعد پیش آنے والے حالات کے متعلق ہے۔ بیحد پر تاثیر

کتاب ہے پنجاب کے ہر گھر میں پڑھی اور پڑھائی جاتی ہے۔" ۱۳

احوال الآخرت دے بارے وچ مولوی ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"یہ کتاب علامات قیامت، وقوع ساعت، میدان حشر کی کیفیت، شفاعت صغریٰ و

کبری اہل جنت و اہل دوزخ کا حال وغیرہ عنوانات پر مشتمل ہے۔ "۱۳"

ایس کتاب دے مآ خذاں بارے حافظ محمد لکھوی نے دیباچے وچ ذکر کیا اے:-

۱۔ فارسی دی کتاب علامات قیامت مصنف شاہ رفیع الدین محدث دہلوی۔

۲۔ غنیۃ الطالبین عربی مصنف شیخ عبدالقادر جیلانی

۳۔ مشکوٰۃ شریف

ایہناں مآ خذاں دا ذکر انج کر دے نیں:-

ع بھی غنیۃ شاہ جیلانی والی وچوں بھی کچھ پائے

ایسے ای صفحہ اُتے لکھ دے نیں:-

اس نام احوال الآخرت بہت موافق بھائی بھی اس تاریخ صدی سن ہجری ناموں پوری آئی
بارہ سو ستر ہجری سن وچ ایہہ بنائی فضل الہی کامل کیستی میں وچ نہ وڈیائی
ایہہ اکثر صحیح حدیثوں ثابت کجھ بیان قرآنوں جو ماہر خاص قرآن حدیثوں روشن اس بیانوں
بھی کجھ مشکوٰۃ شریفوں لکھے بعضے ہور کتابوں پڑھ کر مؤمن کرن آمنالین نجات عذابوں ۱۵
دیباچے وچ کجھ "اصول حدیث" وی بیان کیئے گئے نیں جیہڑے بڑی اہمیت دے حامل نیں۔

"اس عنوان پر جلال الدین سیوطی کی "البدور السافره فی امور الآخرة" عربی میں

شاہ رفیع الدین محدث دہلوی کی "علامات قیامت" فارسی میں پہلے سے موجود

تھیں لیکن حافظ صاحب نے اس عنوان کو جس انداز سے پیش کیا ہے وہ اپنے

سابقین سے اس سلسلہ میں گویا سبقت لے گئے ہیں۔ پھر اللہ تعالیٰ نے اس کتاب

کو ایسا شرف قبولیت بخشا کہ حافظ صاحب کے زمانے میں ہی اس کی کئی نقلیں

بازار میں آ گئیں۔" ۱۶

"مولا بخش کشتہ دے کہن موجب تے پنجابی وچ احوال الآخرت سب توں پہلاں

حافظ صاحب نے لکھی اے۔ احوال الآخرت تے زینت الاسلام دی شہرت ویکھ

کے ہور وی کیاں نے ایسے نام تے کتاباں لکھیاں پر اوہ اوہناں دی شہرت نوں

نہیں پہنچ سکیاں۔ سورج سامنے دیوانہیں بل سکیا۔" ۱۷

لیکن ڈاکٹر احمد حسین قریشی نے ہن تک چھپیاں ہوئیاں احوال الآخرت دا ذکر کر دیاں ہوئیاں حافظ محمد دا

کدھرے ذکر نہیں کیا۔ حالانکہ مولا بخش کشتہ حافظ صاحب دی احوال الآخرت نوں اولیت دیندے نیں۔

نمبر شمار	نام مصنف جب تصنیف ہوا، کیفیت
۱۔	غلام قادر
۲۔	میاں محمد انگریزی عہد نایاب ہے۔
۳۔	فقیر درزی ۱۱۰۴ھ مشہور ہے۔
۴۔	میاں رمضان چک سکندر ۱۱۹۶ء
۵۔	دلپیر انگریزی عہد طبع ہو چکی ہے۔
۶۔	مولوی حیات محمد واعظ (سکنہ بھونیں پور) انگریزی عہد طبع ہو چکی ہے۔
۷۔	عبدالعزیز انگریزی عہد
۸۔	قادری
۹۔	روشن دین
۱۰۔	راست گفتار قلمی نسخہ ہمارے پاس موجود ہے۔
۱۱۔	محمد شفیع عاشق ۱۸

وڈی احوال الآخرت دے مصنف عبدالعزیز ہوریں حافظ محمد لکھوی دی احوال الآخرت نوں سلاہندیاں ہوياں آکھدے نیں۔

حافظ جو محمد صاحب لکھوکیاں وچ ہوئے
عجب احوال بنایا اوہناں موتی شعر پروئے ۱۹
احوال الآخرت اُتے فارسی حاشیے حافظ صاحب نے آپ لکھے سن اوں توں بعد اوہناں دے بیٹے محمد حسین نے
ایہناں فارسی حاشیاں دا اردو وچ ترجمہ کردتاسی۔

(۵) زینت الاسلام:

حافظ صاحب دی ایہہ کتاب وی منظوم پنجابی زبان وچ اے۔ ایس کتاب وچ حافظ صاحب نے اسلام دے عقیدیاں نوں بڑی خوبصورتی نال بیان کیتا اے۔ شرک تے بدعات دی بیخ کنی کردیاں ہوئیاں اعتدال دی راہ نوں دلیلاں دے نال واضح کیتا اے۔ قبور پرستی دے دھندے تے انسان پرستی دے شغل نوں خصوصاً دعوت فکر دتی اے تے نال ای نکھرے ہوئے تصوف دا تصور پیش کیتا اے۔ صوفیاں وچ غلط رساں سرایت کر چکیاں سن اوہناں دا پرزور رد کیتا تے قابل برداشت لفظاں وچ اوہناں اُتے تنقید کیتی اے۔ ایہہ اک نہایت جامع تے علمی کتاب اے۔ ایہدے کل صفحے ۹۵ نیں تے المکتبہ السلفیہ شیش محل روڈ لاہور نے چھاپی اے تے چھپن ورا ۱۳۱۱ھ درج اے۔ ۲۰

ایس کتاب دے بارے وچ مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"توحید و سنت کی تعلیم اور شرک و بدعت کی تردید دل نشیں انداز میں کی گئی ہے" ۲۱

زینت الاسلام دے بارے مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"اس کتاب میں سنت کے موضوع پر قلم اٹھایا گیا ہے اس زمانہ میں خصوصاً

ہندوستان جہاں پر بریلویت کا شجر پیدا ہوا اس نے اپنے برگ و بار نکالے۔

محدثات و بدعات کے ایک سیلاب کا شکار ہو چکا ہے۔ فروعات کے علاوہ

اصولیات اس سے متاثر ہوئے بغیر نہ رہ سکے۔ کئی مصلحین نے اس کا تدارک

کرنے کی سعی کی ہیں۔ حافظ محمد نے بھی اس میدان کارزار میں شمولیت کی ہے

اور اس کتاب میں اسی موضوع کو اختیار کیا ہے خصوصاً معجزہ و کرامت کے متعلق

بعض غلط فہمیوں سے پردہ اٹھایا ہے۔ اور اس دور کے نام نہاد شعبہ باز صوفیاء

کے دجل و فریب کی نقاب کشائی فرمائی اور راہ اعتدال کو واضح دلائل سے

بیان کیا۔ آپ کی تصانیف میں سے افادیت کے لحاظ سے یہ کتاب نمایاں

خصوصیات کی حامل ہے اور حقیقت میں اسلام کی زینت و خوبصورتی کا باعث و

سبب ثابت ہوئی ہے۔" ۲۲

زینت الاسلام دے دو حصے نہیں پہلے حصے وچ توحید دی تائید دلیلاں نال ثابت کیتی گئی اے۔ تے شرک دی

تردید وی مدلل انداز وچ کیتی گئی اے۔ تے دوسرے حصے وچ اتباع سنت اُتے زور دتا گیا اے تے بدعات توں بچن دا

رستہ دسیا گیا اے۔

بعضیاں بدعات خصوصاً صوبہ پنجاب توں ای تعلق رکھدیاں سن مثلاً بہشتی دروازہ پاکپتن دا مفصل بیان حصہ

دوم وچ کیتا اے تے اعتدال تے متانت دا دامن نہیں چھڈیا:-

بھی وچ محرم جاہن بہشتی پاک پٹن دروازے اوتھے روضہ شیخ فرید حقانی کامل رب نوازے

دو دروازے اس روزے دے اک شرقی اک جنوبی ہک دروازہ نت کشادہ مشرق طرف جنوبی

اس نوں کوئی نہ کہے بہشتی دوجا خاص بنایا رب دیاں پیاریاں قبریں جنت اس وچ شک نہ آیا

پر اک در جنت دوجا ناہیں اس دی وجہ نہ کائی تے جنت والا بند رہے نت ایہہ کی شامت ہوئی

اس وچ حکمت دنیا کھٹن پیر مجاہد سارے ہندو بھی کجھ نالے سیری ہانڈے قوم و چارے

ایہہ جاہلانڈے گمراہ کرن نوں مکریاں مکر بنائے جو اس در وڈے بہشتی ہووے ٹھگاں کوڑ ہولایا

جاہل اُلو مغز نہ سمجھن پئے وہیر ہزاراں! سیاں کوہاں تھیں چلن احق سُن کے کوڑ مکاراں
ایہہ گوڈے پتڑ ننگے کر کے کسن لک لنگوٹے انھیاں وانگوں دھو سا مارن اگوں دن سوٹے
نہ رب رسول نہ کہیا اصحاباں اس روضے والے نہ ابو حنیفہ شافعی مالک احمد حنبل چارے
نہ کسے ولی نہ عالم لکھیا جو عالم ربانی ایہہ ٹھگاں رل مل گل بنائی بدعت کم شیطانی ۲۳
ایہناں شعراں وچ تفصیل نال ماہ محرم تے ماہ صفر دیاں بدعتاں بیان کیتیاں گئیاں نیں۔

(۶) عقائد الاسلام:

حافظ صاحب دی ایہہ کتاب عقائد محمدی دے ناں توں مشہور اے۔ ایہدے وچ اسلامی عقائد نوں بے لاگ
انداز وچ مدلل بیان کیتا گیا اے۔ ذات باری تعالیٰ تے صفات باری تعالیٰ دے بارے وچ اہل سنت و الجماعت تے اہل
حدیث تے سلف صالحین دے عقائد تے نظریات نوں واضح طور تے پیش کیتا گیا اے۔ اللہ تعالیٰ دیاں صفتاں جیویں وجہ،
ید، رجل، ساق وغیرہ دیاں حقیقتاں دے بارے وچ تفصیلی گفتگو کیتی گئی اے۔ ایس کتاب نوں تاجران کتب کشمیری بازار
لاہور نے چھاپیا اے تے صفحیاں دی کل تعداد ۱۱۶ اے۔

ایس کتاب دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"عقائد الاسلام اصل نام ہے اور عقائد محمدی عرفی نام ہے حافظ صاحب کے ایک
معاصر نے ایک کتاب "الاحتواء فی مسئلۃ الاستواء" کے نام سے تصنیف کی جس
میں صفات باری تعالیٰ کے عنوان پر بحث و تمحیص کی گئی تھی چونکہ اس کتاب میں
اہل سنت اہل حدیث کے عقائد و نظریات سے صرف نظر کر کے معتزلہ اور جہمیہ
وغیرہ گمراہ طبقات کی ہمنوائی کا مظاہرہ کیا گیا تھا بنا برآں حافظ صاحب نے اس
موضوع کو زیر بحث لاتے ہوئے اہل سنت و الجماعت، اہل حدیث اور سلف
صالحین کے عقائد کو بالوضاحت بیان کیا۔ امام مالک، امام شافعی امام احمد بن حنبل
اور امام ابو حنیفہ وغیرہ ہم اساطین فرق کے عقائد بیان فرماتے ہوئے صفات باری
تعالیٰ ید، رجل، ساق، قوت، سمع و بصر پر سیر حاصل تبصرہ فرمایا ہے۔ آیات قرآنیہ،
احادیث نبویہ اور آئمہ اربعہ کے اقوال سے مزین پنجابی اشعار میں ایک دقیق
ترین کتاب ہے۔" ۲۴

حکیم نور محمد لکھدے نیں:-

"عقائد وچ کتاب محمدی واہ واہ سؤنی بھائی" ۲۵

مولانا خدا بخش فرماندے میں:۔

"عقائد محمدی وچ عقائد اہل اسلام سنائے" ۲۶

(۷) محامد الاسلام:

ایس کتاب وچ حافظ صاحب نے نماز، اذان تے اذکار مسنونہ جیسے مسائل نوں پنجابی زبان وچ منظوم بیان کیتا اے تے پنجابی شعراں وچ نماز دا ترجمہ تے اذان دا مفہوم پیش کیتا اے۔ صبح تے شام دے اذکار دے معنی، مفہوم تے اسلام دیاں خوبیاں بڑے دلنشیں انداز وچ پیش کیتیاں گئیاں نیں۔

ایس کتاب دے بارے وچ مولانا معین الدین لکھدے نیں:۔

"اسلام کی خوبیاں بیان کی ہیں بعض مقامات پر انگریز مصنفین تک کے حوالہ جات

پیش کئے ہیں۔ ترقی اسلام کے لئے اتحاد بین المسلمین پر زور دیا گیا ہے۔" ۲۷

محامد الاسلام دے متعلق مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:۔

"اس کا اصل نام "محامد الاسلام" ہے اور عرفی نام "دین محمدی" ہے اس کتاب

میں نماز کا ترجمہ اور اذکار مسنونہ پیش کئے گئے ہیں اور پنجابی اشعار میں اذان کا

مفہوم بھی بیان کیا گیا ہے ایک عنوان میں اپنے دین میں ست علماء کو دعوت فکری

گئی ہے۔ اس کے بعد اتحاد بین المسلمین پر زور دیا گیا ہے اور عقائد اہل اسلام

کے عنوان میں توحید و رسالت اور دیگر اصولی مسائل پر بحث کی گئی ہے۔ آخر میں

جامعہ محمدیہ کے متعلق چند معروضات پیش کی ہیں۔ سن تالیف معلوم نہیں ہوا اندازاً

۱۲۸۲ھ کا تصنیف کردہ ہے۔ ۲۸ صفحات پر مشتمل ہے اور تاجران کتب کشمیری

بازار لاہور نے چھاپی۔" ۲۸

(۸) رد نیچری:

ایہہ وی پنجابی منظوم کتابچہ اے۔ ایہدے وچ حافظ صاحب نے دور جدید دے فلسفیانہ افکار دا دلیلاں دے نال

رد پیش کیتا اے۔ اپنے دور وچ اسلامی نظریات تے عقائد نوں فلسفیانہ رنگ دین والے تے بنیادی اسلامی افکار نوں مغربی

فلسفیانہ افکار توں ہم آہنگ کرن والے حضرات دیاں تاویلاں دا تنقیدی جائزہ تے اسلامی تصور حیات نوں مدلل انداز وچ

واضح کیتا اے۔ اللہ تعالیٰ دی عظمت و کبریائی تے صفات باری تعالیٰ دا حقیقی تصور پیش کیتا اے۔

جدید تعلیم یافتہ طبقے ولوں معجزات تے کرامت دے انکار دا رد پیش کر دیاں ہوئیاں مدلل طریقے نال معجزہ تے

کرامت دے متعلق اہل اسلام دا صحیح موقف واضح کیتا اے۔ سرسید احمد خاں تے اوہناں دے پیروکاراں دے افکار دی

خفی نال تردید کیتی گئی اے۔ تے اسلام دے ٹھوس تے واضح تصور توں عوام الناس نوں روشناس کروایا گیا اے۔ ایس تصنیف دے متعلق مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"معتزلہ ہند یعنی نیچریہ سرسید احمد خاں بانی علی گڑھ یونیورسٹی کی پارٹی کی تردید ہے۔" ۲۹

ایہدے صفحیاں دی کل تعداد ۲۸ اے تے ایہنوں تاجران کتب کشمیری بازار، لاہور نے چھاپیا تے ایہد اچھپن ورا

۱۳۳۳ھ درج اے۔

رد نیچری کے بارے میں مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"ہندوستان میں جدید علوم کا رواج ہوا۔ انگریز کے دور حکومت میں اکثر مسلمان اس سے متاثر ہوئے۔ اس سلسلہ میں سرسید احمد خاں بانی علی گڑھ کالج سب سے آگے تھے۔ سرسید احمد خاں نے مسلمانوں کو عروج پر لے جانے کے لئے بہت مساعی انجام دی ہیں۔ لیکن انسان بالآخر مرکب من الخطاء والنسیان ہے۔ جس سے سرسید احمد خان بھی محفوظ نہ رہ سکے۔ اس دور میں معجزہ کرامت کا موضوع بڑا اہم اور زیر بحث رہا ہے بعض احباب جو اسلامی تعلیمات صحیح صورت میں پیش کرنے سے قاصر رہے انہوں نے اسلامی اصولوں کی تاویل کرنے میں کوئی دقیقہ فرو گذاشت نہیں کیا۔ چنانچہ سرسید احمد خاں جب آیات معجزہ کرامت کی حقیقت جدید تعلیم یافتہ طبقے کے سامنے واضح نہ کر سکے تو شق القمر، فلق البحر، وجود ملائکہ اور جنات کا انکار کر کے مختلف تاویلات کا شکار ہو گئے۔ تہذیب الاخلاق اور تفسیر قرآن الہدی والفرقان ان کے ایسے پراگندہ خیالات کا مظہر ہیں۔ مولانا حافظ محمد نے جب یہ فتنہ دیکھا تو اس موضوع پر ایک مستقل کتاب رد نیچری تالیف فرمائی اور معجزہ کرامت کے متعلق اہل سنت والجماعت اہل حدیث کا موقف واضح کیا۔ قرآن و سنت کے دلائل سے سرسید اور اس کے دیگر ہم خیال طبقے کے خیالی محلات پاش پاش کیے اور قوی و مدلل براہین سے مزین پنجابی نظم میں فصاحت و بلاغت کے موتی بکھیرتے ہوئے یہ کتاب تصنیف کی اور اہل پنجاب کو اس فتنہ سے متنبہ کیا اور تبلیغ دین کا فرض ادا کیا۔ سن تالیف دستیاب نہیں ہو سکا۔" ۳۰

(۹) تفسیر محمدی:

تفسیر محمدی دا تاریخی ناں موضع فرقان اے۔ جیہدے حرفاں دے عدد دا مجموعہ بارہ صد پچاسی ہندا اے تے

ایہی ایہد تاریخی ناں اے۔ ایہنوں مکتبہ اصحاب الحمد یث نے ستاں منزلاں وچ چھاپیا اے۔ تے ہر منزل دے صفحاں دی تعداد انج اے:-

منزل ۱: ۴۹۶ صفحے

منزل ۲: ۳۶۰ صفحے

منزل ۳: ۲۸۰ صفحے

منزل ۴: ۳۴۴ صفحے

منزل ۵: ۲۷۶ صفحے

منزل ۶: ۲۶۸ صفحے

منزل ۷: ۴۶۴ صفحے ۳۱

ایہدے متعلق حافظ صاحب لکھدے نیں:-

ہے موضح فرقان موافق نام تاریخی شروعی ۱۲۸۵ باراں سو پچاسی ہجری بھی موافق موضوعی ۳۲

تے ایہی تفسیر حافظ صاحب دیاں تصنیفاں دا شاہکار اے۔

پنجاب دے عوام تے خواص نوں علوم القرآن تے الحدیث توں روشناس کران دے لئی حافظ صاحب نے پنجابی زبان نوں اظہار خیال دا ذریعہ بنایا۔ ایس توں حافظ صاحب دا مقصد صرف دین دی تبلیغ سے اسلام دی اشاعت سی۔ ایہی وجہ سی کہ اوہناں نے قرآن تے سنت نوں پنجابی زبان وچ ڈھالن دی کوشش کیتی۔ ایس کتاب نوں جیہڑی مقبولیت نصیب ہوئی۔ اوس دا اندازہ اک تے اوہدی اشاعت توں لایا جاسکدا اے کہ مختصر جیہے عرصے وچ ایہہ تقریباً گیارہ دفعہ زیور طباعت توں آراستہ ہوئی تے دست بدست وکدی گئی۔

تفسیر محمدی دے بارے وچ مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"یہ قرآن مجید کی تفسیر سات ضخیم جلدوں پر ہے۔ اسے آپ کی تصانیف کا شاہکار کہنا چاہیے۔ دوترجمے ہیں۔ ایک ترجمہ شاہ ولی اللہ کی فتح الرحمان سے لیا گیا ہے اور دوسرا ترجمہ پنجابی میں ان کا اپنا ہے اس کے بعد ایک شعر میں آیت کا مطلب بیان کر دیا ہے اس کے بعد پوری تفسیر پنجابی شعروں میں بیان کر دی گئی ہے۔ جو عربی صرف و نحو، ادب، تاریخ، تصوف اور تحقیق مسائل غرض یہ کہ ہر لحاظ سے معیاری ہے اور علمی و تحقیقی حلقوں میں مسلم ہے۔ حضرت شاہ ولی اللہ نے ہندوستان کے لوگوں کو قرآن حکیم کے فارسی ترجمہ سے روشناس کرا کے اولیت

حاصل کی تھی۔ مگر حافظ محمد نے اپنے پنجابی بھائیوں کے سامنے تفسیر کھول کر رکھ دی۔ جس کی مثال آپ سے قبل یا بعد کہیں نہیں ملتی۔ "۳۳

تفسیر محمدی پنجابی وچ لکھی گئی سب توں پہلی تفسیر اے تے حافظ محمد بن بارک اللہ پنجابی دے پہلے مفسر نیں۔ حافظ محمد بن بارک اللہ اپنی تفسیر دے اہم ماخذ اُتے روشنی پاندیاں ہوئیاں تفسیر محمدی دے دیاچے دے حاشیے وچ لکھدے نیں:-

"تفسیر مظہری بہت عمدہ ہے۔ تصنیف قاضی ثناء اللہ پانی پتی دی یعنی شان نزول آیات دے تے اختلاف اقوال اہل علم دے وچ اس تفسیر پنجابی دے اکثر تفسیر معالم التنزیل تھیں لکھے گئے ہیں اگرچہ بعض جگہ نام کتاباں دا مذکور نہیں تے جو مسئلہ سوا معالم دے ہوور کتاباں تھیں لکھیا گیا ہے او تھے نام کتاب منقول عنہ دا ضرور ہووے گا۔ جویں تفسیر مظہری تے عباسی نے موضح القرآن تے تفسیر عزیزی تے تفسیر جلالین تے بضای تے تفسیر مدارک تے تفسیر کبیر تے احمدی تے فوز الکبیر تے مانند انہادی ایپر اکثر مطالب حاشیے دے مظہری تھیں لکھے گئے ہیں تے وچ حل دے بھی معالم تھیں۔ کچھے مظہری تھیں منقول ہیں۔ الا ماشاء اللہ ۳۴

تفسیر محمدی دے ماخذ آں وچ پٹھ دتیاں گئیاں تفسیراں شامل نیں۔ اتھے ایہناں ماخذ اں دی جانکاری تے علمی مقام و مرتبہ اُتے گل کیتی جاوے گی۔

- ۱۔ فتح الرحمن۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی
- ۲۔ ترجمہ شاہ رفیع الدین محدث دہلوی
- ۳۔ موضح القرآن شاہ عبدالقادر محدث دہلوی
- ۴۔ تفسیر عزیزی۔ شاہ عبدالعزیز محدث دہلوی
- ۵۔ تفسیر معالم التنزیل۔ محی السنہ ابو محمد حسین بن مسعود القراء البغوی
- ۶۔ تفسیر مظہری۔ قاضی ثناء اللہ پانی پتی
- ۷۔ تفسیر کبیر۔ امام فخر الدین رازی
- ۸۔ تفسیر البیضاوی۔ عبداللہ بن عمر بن محمد بیضاوی
- ۹۔ تفسیر مدارک۔ عبداللہ بن احمد بن محمود نسفی
- ۱۰۔ تفسیر جلالین۔ جلال الدین محلی و جلال الدین سیوطی

۱۱۔ تفسیر درر یعنی در منشور جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی

۱۲۔ احمدی۔ احمد بن ابوسعید ملا جیون

۱۳۔ الفوز الکبیر، شاہ ولی اللہ

۱۴۔ تفسیر الکشاف۔ محمود بن عمر

۱۵۔ تفسیر زاہدی، میر محمد بن زاہد قاضی محمد اسلم ہروی

اسیں ہن استھے ایہناں مآخذ اں دے علمی مقام تے مرتبے دا مختصر جائزہ پیش کراں گے:-

۱۔ فتح الرحمن:

حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دے فارسی ترجمہ قرآن داناں اے۔ شاہ ولی اللہ دیاں تصنیفاں وچوں سب توں اہم تصنیف قرآن مجید دا ایہہ فارسی ترجمہ اے۔ ایس ترجمے توں عوام الناس اُتے قرآن فہمی دے دروازے کھل گئے۔ کیوں جے ایس دور وچ حکومت ہندی سرکاری زبان فارسی سی ایس لئی قرآن پاک نوں عام فہم بنان واسطے ایس دا مروجہ زبان وچ ترجمہ کیتا جانا بہت ضروری سی۔ مسلماناں دی استھہ اک ہزار سال توں زیادہ عرصہ تیکر حکومت وی قائم رہی لیکن ایس توں پہلاں کلام اللہ نوں کسے وی دوسری زبان وچ ترجمہ کر کے منتقل نہیں کیتا گیا سی۔ ایہہ مبارک کم اللہ تعالیٰ نے شاہ ولی اللہ دی قسمت وچ ای لکھیا سی۔

شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دا نام نامی اسم گرامی ہی اوہناں دے ایس ترجمہ دی عظمت تے علمی مقام تے مرتبے نوں ظاہر کرن لئی کافی اے۔ شاہ صاحب نوں تفسیر دے علم، حدیث، فقہ تے فلسفہ وچ جیہذا اعلیٰ مقام حاصل اے۔ آپ دی ہر تصنیف بذات خود اک سند دا درجہ رکھدی اے۔ حضرت شاہ ولی اللہ دے مقام تے مرتبہ تے اوہناں دی علمی وجاہت دے پیش نظر بلاشبہ آپ نوں اپنے وقت دا امام ہون دا شرف حاصل اے۔

حافظ محمد صاحب نے حضرت شاہ ولی اللہ دے ایسے مقام تے مرتبہ نوں ملحوظ رکھ دیاں ہویاں اوہناں دے ترجمے نوں اپنی تفسیر وچ بنیادی ماخذ دے طور تے اولیت دتی اے۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دا ایہہ ترجمہ برصغیر پاک تے ہند وچ قرآن فہمی دا سب توں پہلا ذریعہ اے۔ ایس توں پہلے ہندوستان وچ مسلماناں دا اک لمبے عرصے تک اقتدار وی رہیا۔ لیکن قرآن مجید دے ترجمے دی کسے نوں ہمت نہ ہوئی۔ ایہہ کم بلاشبہ شاہ صاحب دا عظیم کارنامہ اے جیہدے پاروں برصغیر دے مسلماناں دے لئی قرآن مجید نوں سمجھنا آسان ہو گیا تے ایہدے بعد جنے وی ترجمے یا تفسیراں آئیاں اوہناں نے ایس ترجمے دی بنیاد اُتے مختلف زباناں وچ قرآن مجید دے ترجمے کیتے۔

۲۔ ترجمہ قرآن از حضرت شاہ رفیع الدین محدث دہلوی:

آپ حضرت شاہ ولی اللہ دے فرزند ارجمند سن۔ آپ نے اپنے باپ توں علمی میراث پائی۔ خاندان ولی اللہ

دے چشم و چراغ ہوں دی وجہ توں تفسیری ادب وچ خاص مقام تے مرتبہ دے حامل نیں۔ آپ دا قرآن مجید دا اولین اردو ترجمہ قرآن فہمی وچ بنیاد دی حیثیت رکھدا اے تے اج وی مقبول و متداول اے۔

حافظ صاحب نے شاہ رفیع الدین دے بلند پایہ قرآن دے ترجمے توں استفادہ کیتا تے اوس دے اعلیٰ مقام تے مرتبہ تے عام فہم ہوں دی وجہ توں اپنی تفسیر دے ماخذ دے طور تے شاہ ولی اللہ دے ترجمے توں بعد اولیت دتی اے۔ اپنی تفسیر محمدی وچ پنجابی ترجمہ کردیاں ہوئیاں شاہ رفیع الدین دے ترجمے نوں وی ملحوظ رکھیا اے۔ ایس سلسلے وچ حافظ صاحب تفسیر محمدی دے دیباچے وچ لکھدے نیں:-

وچ بعضے جا لحاظ رفیع الدین دے ترجمے والا

پر اکثر شاہ ولی اللہ ترجمہ اول سطرے والا ۳۵

بقول عبدالصمد صارم ترجمہ شاہ رفیع الدین دہلوی (۱۲۳۸ھ) وی مقبول و مستند اے۔ بارہا شائع ہو چکیا اے تے

ہن تک برابر ایہدی اشاعت جاری اے۔ ۳۶

ایہی رائے محمد مصطفیٰ صاحب دی اے:-

"یہ بھی شاہ ولی اللہ کے دوسرے فرزند جلیل شاہ رفیع الدین محدث دہلوی کا ترجمہ و

تفسیر ہے۔ یہ عربی قرآنی متن کے تحت شاہ صاحب کا لفظی ترجمہ ہے۔ حاشیہ پر

شاہ عبدالقادر کی موضح القرآن ہے۔" ۳۷

ایس ترجمے دی ایس اہمیت دے پیش نظر حافظ صاحب نے شاہ رفیع الدین دے ترجمے توں استفادہ کیتا

تاں جے قرآن مجید دا صحیح مفہوم اہل پنجاب تک پہنچ سکے۔

۳۔ موضح القرآن:

شاہ عبدالقادر محدث دہلوی وی حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دے صاحبزادے سن۔ آپ دا شمار وی مفسر علماء

وچ ہوندا اے۔ آپ نے اپنے وڈے بھائی شاہ عبدالعزیز توں کسپ فیض کیتا تے اپنے والد بزرگوار دی طرح دین اسلام

دی نشر تے اشاعت وچ مصروف ہو گئے۔ قرآن مجید دی تعلیمات دے فروغ لئی آپ نے قرآن مجید دا اردو وچ ترجمہ

کیتا۔ ایہہ بامحاورہ ترجمہ اے تے نہایت مقبول اے۔ ایس ترجمے دا ناں موضح القرآن اے۔ ترجمے دے نال نال مختصر

تفسیر وی اے۔ موضح القرآن تاریخی ناں اے جیہدی اہمیت مصنف "اردو تفاسیر" اس طرح بیان کردے نیں:-

"خانوادہ ولی اللہ کے چشم و چراغ شاہ رفیع الدین دہلوی کے اردو ترجمے ۱۱۹۰ھ

کے پندرہ سال بعد ان کے بھائی شاہ عبدالقادر دہلوی کا ترجمہ قرآن مجید مع اردو

تفسیر موضح قرآن کی تصنیف عمل میں آئی۔ اور مبداء فیاض سے شہرت دوام کا درجہ

عطا ہوا۔ شاہ عبدالقادر کی تفسیر موضح القرآن ۱۲۰۵ھ میں پایہ تکمیل کو پہنچی۔ "۳۸" قرآن مجید کا اردو ترجمہ آپ کا عظیم کارنامہ ہے۔ یہ ترجمہ با محاورہ ہے اور زبان و بیان کے لحاظ سے اتنا اچھا ہے کہ ہر زمانے میں متداول و مقبول رہا۔ اور بڑے بڑے مترجمین بطور نمونہ اس کو استعمال کرتے رہے۔ اس کے ساتھ انہوں نے بعض حصوں کی تفسیر بھی کی ہے۔ جو موضح قرآن کے نام سے مشہور اور قدر کی نگاہ سے دیکھی جاتی ہے۔ "۳۹"

عبدالصمد صارم الازہری اردو ترجمیاں دا ذکر کر دیاں ہوئیاں تیسرے نمبر اُتے شاہ عبدالقادر دہلوی دے ترجمیاں نوں شمار کر دے نیں:-

"یہ نہایت معتبر و مستند اور مقبول ترجمہ ہے۔ اور بعد کے تمام اردو ترجمہ کرنے والوں نے اس سے مدد لی ہے۔ یہ ترجمہ اتنی مرتبہ مختلف سنین اور مختلف مطالع میں شائع ہوا ہے کہ اس کا صحیح شمار نہیں بتایا جاسکتا۔ اور اب تک اس کی اشاعت برابر جاری ہے۔" ۴۰

شاہ عبدالقادر دہلوی دے ترجمہ دی اہمیت تے افادیت دے پیش نظر حافظ محمد صاحب نے اپنی تفسیر محمدی وچ قرآن مجید دا ترجمہ کر دیاں ہوئیاں شاہ صاحب دے ترجمہ نوں وی ملحوظ رکھیا اے۔ تاں جے پنجاب دے عوام دے لئی قرآن مجید سمجھن وچ آسانی ہووے۔

۴۔ تفسیر فتح العزیز معروف بہ تفسیر عزیزی:

تفسیر فتح العزیز المعروف بہ تفسیر عزیزی حضرت شاہ ولی اللہ دے وڈے بیٹے شاہ عبدالعزیز محدث دہلوی دی تصنیف اے۔ آپ وی اپنے والد بزرگوار دی طرح عالم فاضل، مفسر قرآن، محدث تے فقیہ سن۔ دین اسلام دی تبلیغ تے اشاعت دے لئی آپ نے گراں قدر خدمات سر انجام دتیاں۔ آپ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دی دوسری بیوی دی اولاد وچوں سب توں وڈے سن۔ ایہدے بارے وچ پروفیسر ڈاکٹر محمد نسیم عثمانی بحوالہ "شاہ ولی اللہ اور ان کا خاندان مولفہ حکیم محمود احمد برکاتی لکھدے نیں:-

"حضرت شاہ ولی اللہ صاحب نے دو شادیاں کی تھیں۔ پہلی بیوی فاطمہ بنت شیخ عبید اللہ سے ایک صاحبزادے تولد ہوئے جن کا نام "محمد" تھا۔ یہ شاہ صاحب کے سب سے بڑے بیٹے تھے آپ نے دوسری شادی ۴۳ سال کی عمر میں سیدہ ارادت بنت سید ثناء اللہ سونی پتی سے کی ان سے آپ کے چار صاحبزادے

ہوئے جن کے نام ترتیب وار یہ ہیں (۱) شاہ عبدالعزیز (۲) شاہ رفیع الدین
(۳) شاہ عبدالقادر (۴) شاہ عبدالغنی" ۴۱

تاریخ تفسیر دے مطالعے کولوں ایہہ گل پتہ چل دی اے کہ تفسیر فتح العزیز اک نامکمل تفسیر اے۔ جیہدے متعلق
جیل نقوی نے اپنی کتاب "اردو تفاسیر" دے اندر ضمیمہ ج وچ فارسی تفسیراں دے تذکرے وچ چھیویں نمبر اُتے تفسیر فتح
العزیز دا ذکر کیا اے۔

"عبدالعزیز دہلوی شاہ، تفسیر فتح العزیز (۲ حصے: ۱۔ سورۃ فاتحہ سے سبوقل کے ربع
تک۔ ۲۔ تبارک الذی، عم یتساء لون تک) " ۴۲
"ایسے طرح اردو وچ تفسیری ادب دے مصنف ڈاکٹر محمد نسیم عثمانی فارسی تفسیراں دا
ذکر کردیاں ہوئیاں لہنوں پارہ عم دی تفسیر قرار دیندے نیں۔" ۴۳
"تاریخ القرآن میں مختلف زبانوں میں تراجم قرآن مجید کی فہرست پیش کرتے
ہوئے فارسی تراجم میں عبدالصمد صارم نے پانچویں نمبر پر شاہ صاحب کے ترجمے
کا ذکر کیا ہے۔" ۴۴

بہر حال خانوادہ ولی اللہی دیاں دینی تے علمی خدمات تے اوہناں دے مقام تے مرتبے دی علمی افادیت دے
پیش نظر حافظ صاحب نے اپنی تفسیر محمدی وچ شاہ عبدالعزیز محدث دہلوی دی تفسیر عزیزی توں وی استفادہ کیا اے تے
جگہ جگہ تفسیر عزیزی دے حوالے وی دتے نیں۔

۵۔ تفسیر معالم التنزیل:

تفسیر معالم التنزیل پنجویں صدی ہجری دی اک بلند پایہ تفسیر اے۔ جیہنوں امام بغوی نے پنجویں صدی ہجری
دے آخر وچ لکھیا۔ ایہہ اک جامع تفسیر اے۔ جیہدے وچ احادیث نبویہ تے اقوال تے آثار سلف دی روشنی وچ قرآن
مجید دی تفسیر کیتی گئی اے۔ ایہہ تفسیر انتہائی مختصر سے سہل انداز وچ قرآن مجید دی تشریح تے توضیح کر دی اے۔ ایہہ شہرہ
آفاق تے مستند تفسیر اے تے تفسیر بالمآثور وچ اک اہم تے افضل مقام دی حامل اے۔ ایسے وجہ توں حافظ محمد بارک اللہ
نے ایس تفسیر نوں اپنی تفسیر دے بنیادی ماخذ دے طور تے منتخب کیا۔

ایس تفسیر دے علمی مقام تے مرتبہ نوں بیان کرن توں پہلے ایس تفسیر دے مصنف دا مکمل تعارف ضروری اے
تاں جے مصنف دے علمی مقام تے مرتبہ توں واقفیت حاصل ہو سکے تے آپ دی شخصیت تے کردار تے آپ دی علمی
تے دینی خدمات دی اہمیت تے افادیت توں آگاہی حاصل ہووے۔

تفسیر معالم التنزیل دے مصنف دا تعارف پیش کردیاں ہوئیاں حافظ صاحب تفسیر محمدی دے دیباچے وچ

لکھدے نیں۔

معالم ہے تفسیر پرانی پٹیویں صدی بنائی
مصنف محی السنۃ بغوی نام حسین ایہائی
بیٹا اوہ مسعود فراء دا جو پوستین بناوے

بغوی نسبت طرف شہر دی جو بغشور سداوے ۴۵
محمد بن جعفر الکتانی صاحب تفسیر معالم التنزیل نوں شارح سنہ تے سنت نوں زندہ کرن والا بیان کردے نیں:-
"وشرح السنۃ لمرکن الدین محی السنۃ ابی محمد الحسین بن مسعود بن محمد، المعروف
بالفراء" ۴۶

مذکرہ الحفاظ میں معالم التنزیل، شرح السنۃ، التہذیب اور المصانح وغیرہ کا ذکر موجود ہے۔ ۴۷
امام بغوی دی تفسیر معالم التنزیل تفسیر بالماثور اے یعنی ایس تفسیر وچ قرآن مجید دی تشریح تے توضیح ارشادات
الرسول ﷺ تے صحابہ دے اقوال تے تابعین تے اوہناں دے اتباع دے اقوال دے ذریعے کیتی گئی اے۔ ایہہ اک
مستند تفسیر اے جیہڑی ہر طبقے دے علماء دے درمیان مقبول تے متداول رہی اے تے تفسیراں وچ اک اعلیٰ تے
افضل مقام رکھدی اے۔

تفسیر معالم التنزیل دے طریق تفسیر دے بارے وچ حافظ محمد بن بارک اللہ صاحب اپنی تفسیر دے دیباچہ وچ لکھدے نیں:-

عبداللہ بن عباس کنوں اوہ اکثر نقل لیا
جو سب یاراں تھیں وڈا مفسر افضل امت پایا
جسوں کہیا پیغمبر دیہہ تس علم کتاب خدایا

بھی دینی سمجھ فقہ دی اسنوں تاہیں رتبہ پایا ۴۸

معالم التنزیل دے انداز تفسیر دے بارے وچ غلام احمد حریری لکھدے نیں:-
یہ مختصر اور سہل انداز میں قرآن مجید کی تشریح و توضیح کرتی ہے۔ بغوی علمائے سلف کے اقوال اکثر بلا سند ذکر
کرتے ہیں مثلاً یوں کہتے ہیں:-

"قال ابن عباس کذا وکذا وقال مجاهد "کذا وکذا"

"ابن عباس نے یوں کہا اور مجاہد نے یوں"

اس کی وجہ یہ ہے کہ تفسیر کے مقدمہ میں بغوی نے ایسے تمام اساتذہ تک اپنی سند
ذکر کر دی ہے جن سے وہ نقل و روایت کرتے ہوں آگے چل کر کتاب میں

اختصاراً سند ذکر نہیں کرتے۔ البتہ اگر وہ ایسے لوگوں سے روایت کریں جن کا ذکر انہوں نے مقدمہ میں نہیں کیا۔ تو پھر وہ سند ذکر کر دیتے ہیں اس کے ساتھ ساتھ رواۃ و رجال پر نقد و جرح بھی کرتے جاتے ہیں۔ غیر متعلق اقوال و آثار اور منکر روایات سے احتراز کرتے ہیں۔ "۴۹"

امام ابن تیمیہ وی لہنوں دوسریاں تفسیراں دی نسبت قرآن تے سنت دے نیڑے تے بدعات تے ضعیف حدیثاں توں مبرا سمجھدے نیں۔

حافظ محمد نے اک ہور جگہ وی ایس دے بالماثور ہون دا ذکر کیتا اے:-

ہے اوہ تفسیر میانی نہ کچھ کمی نہ بہت درازی

نال حدیثاں با اسناداں واہ واہ عمدہ تازی ۵۰

"صاحب کشف الظنون نے اسے صحابہ تابعین، اتباع تابعین کے اقوال کی جامع،

احادیث نبویہ سے آراستہ اور احکام شرعیہ سے پیراستہ خیال کیا ہے۔" ۵۱

حافظ صاحب مزید لکھدے نیں:-

معالم والا محی النہ اہل حدیث ایہائی

بچویں صدی اندر اوس عمدہ ایہہ تفسیر بنائی

اصحاباں ہور تابعینا مذہب اکثر لیاوے

یا نال حدیث کرے تفسیر آیت دی جتھے پاوے ۵۲

۶۔ تفسیر مظہری:

تفسیر محمدی دے دو بے وڈے ماخذاں وچوں سب توں اہم ماخذ تفسیر مظہری اے۔ حافظ صاحب نے تفسیر معالم التنزیل دے بعد سب توں زیادہ تفسیر مظہری توں استفادہ کیتا اے۔ تے آیتاں دا شان نزول ایہناں دو تفسیراں توں اخذ کیتا اے آپ ایہدے متعلق تفسیر محمدی دے دیباچے وچ لکھدے نیں:-

اس تھیں پچھے شان نزول معالم کنوں لیاندے

جو مظہری کنوں یا ہور کتابوں لکھے نام تہاندے ۵۳

"قاضی ثناء اللہ صاحب کے زمانے تک عربی زبان میں جو تفسیریں رائج تھیں۔ وہ

زیادہ تر شوافع کی لکھی ہوئی تھیں بیضاوی اپنے دقیق اسلوب اور علمی نکات کی وجہ

سے دروس میں شامل تھی۔ لیکن بیضاوی میں عبارت کا اختصار رمز و اشارے کی حد

تک پہنچ جاتا ہے۔ مصنف چونکہ مذہب شافعی ہیں۔ اس لیے فقہی مباحث میں حنفیوں کے نقطہ نظر کی وضاحت نہیں ہوتی۔ ہندوستان کے باشندے زیادہ تر حنفی مذہب سے تعلق رکھتے ہیں اس لئے طلباء کو اس کے مطالعے میں بڑی الجھنیں ہوتی ہیں۔ قاضی صاحب نے انہی حالات کے پیش نظر قرآن مجید کی مفصل تفسیر دس جلدوں میں لکھی۔ اور اپنے پیرومرشد حضرت مرزا مظہر جان جاناں کے نام پر تفسیر مظہری اس کا نام رکھا۔ اس کتاب میں انہوں نے ضروری تفسیر کے ساتھ مسائل کی تشریح میں حنفیوں کے نقطہ نظر کو مدلل طور پر پیش کیا ہے۔ ۵۴ اور الفاظ کی تشریح اور معنی و مطالب کے ساتھ مسائل کی تشریح میں حنفیوں کے نقطہ نظر کو مدلل طور پر پیش کیا ہے۔ ۵۵

"کسی ہندی نژاد کے قلم سے عربی زبان میں لکھی جانے والی غالباً یہ سب سے پہلی واحد تفسیر ہے جو اتنی تفصیلی، اس قدر جامع اور ایسی سادہ اور واضح ہے اور امتداد زمانہ کے باوجود جس کی شہرت و مقبولیت میں کوئی کمی واقع نہیں ہوئی۔" ۵۶

"یہ عربی زبان میں سات جلدوں پر مشتمل معروف ترین تصنیف ہے یہ تفسیر پہلے دہلی پھر دوسری بار حیدر آباد (دکن) سے دس جلدوں اور بعد میں بارہ جلدوں میں شائع ہوئی۔ اسے اصول تفسیر کی بنیاد پر انتہائی دقیق اسلوب میں تصنیف کیا گیا ہے ۵۷ الفاظ قرآن کی تفسیر و تشریح اور معانی و مطالب کے ساتھ مسائل کی تشریح و تصریح میں احناف کے نقطہ نظر کو دلائل کے ساتھ پیش کیا ہے اس لحاظ سے یہ تفسیر اہل احناف کے لئے انتہائی اہمیت کی حامل ہے اور مسلک حنفی کی ترجمانی میں بنیادی تفسیر کی حیثیت رکھتی ہے۔" ۵۸

تفسیر مظہری دامقام و مرتبہ بیان کر دیاں ہوئیاں محمد نبی بخش حلوائی اپنی تفسیر "تفسیر نبوی" وچ لکھدے نیں:-

فرپانی پت دے قاضی مظہری ہے تفسیر بنائی	نقشبندی تے حنفی مذہب ہو یا اہل صفائی
شاہ عبدالعزیز جہان جس تائیں بیہقی وقت بتایا	وڈا محقق فاضل کامل ملکیں فیض کھنڈایا
بابجہ رعایت سخن کرے اوہ نال صحاح اخباراں	قصے وضعی بھی رد کردا جنوں خازن گلزاراں
ایہہ تفسیر مدلل بہونھ وچ حنفی مذہب جانی	لکھوی بھی کچھ موافق اپنے اوستھیں کرے عیانی ۵۹

تفسیر مظہری دا اسلوب سادہ تے بے تکلفانہ اے۔ قاضی صاحب نے امام جلال الدین سیوطی دی تفسیر "در

منشور" واطرز اختیار کیا اے۔ ایہی طرز سلف صالحین دا اے۔ آپ ہر آیت دے مضمون نوں احادیث نبوی تے سلف دے اقوال توں واضح کر دے نیں چونکہ بنیادی طور تے اوہ اک حنفی فقیہہ نیں۔ ایس لئی قرآنی آیات توں فقہی مسائل تے شرعی احکام دا استنباط نہایت اچھے انداز وچ کر دے نیں لیکن نال ای احناف تے شوافع وغیرہ دے نظریاتی اختلافات وی واضح کر دے نیں۔

تفسیر مظہری وچ فقہہ دے بے شمار مسائل بکھرے پئے نیں تے تاریخ ادبیات دے بیان دے مطابق اگر ایہناں مسئلیاں نوں جمع کیا جاوے تے ایہہ اک اچھی خاصی کتاب الفتاوی مرتب ہو سکدی اے۔

۷۔ مفاتیح الغیب المعروف بہ تفسیر کبیر:

تفسیر مفاتیح الغیب جیہڑی تفسیر کبیر دے نال مشہور ہوئی۔ ایہہ اک معلوماتی تے علمی تفسیر اے۔ ایس تفسیر نوں امام ابو عبد اللہ محمد بن عمر بن حسین رازی نے تصنیف کیا۔ اس میں علم الکلام تے علم طبع دے بارے وچ مفید معلومات پائیاں جاندیاں نیں۔ امام رازی نے کونیات دی بحث وچ خصوصی دلچسپی لئی اے تے احکامات دیاں آیات دی تفسیر کر دیاں ہونیاں مختلف فقہاء دے مذہب بیان کیے نیں۔ پھر اوہناں دی تاویل تے تفسیر کر دیاں ہونیاں امام شافعی دی تائید تے حمایت وچ کثرت نال دلیلاں بیان کر دے نیں۔ آپ امام بغوی دے شاگرداں وچوں نیں۔

"تفسیر کبیر پہلے آٹھ ضخیم جلدوں پر مشتمل تھی جو بعد میں مصر سے بتیس جلدوں میں شائع ہوئی۔ تاریخ تفسیر کی کتب سے یہ بات واضح ہوتی ہے کہ امام رازی اپنی زندگی میں اپنی تفسیر کبیر کو مکمل نہ کر سکے تھے۔" ۶۰

ابن خلکان نے بھی اس کی تائید کی ہے ۶۱

"اب سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ تفسیر کبیر کیسے مکمل ہوئی؟ امام رازی نے کہاں تک لکھی اور اس کی تکمیل کس نے کی؟ اور اسکا قطعی و شافی جواب دینا آسان نہیں اس لئے کہ اس ضمن میں علماء کے مختلف اقوال ہیں۔" ۶۲

ابن حجر عسقلانی فرماندے نیں:-

"تفسیر کبیر کو احمد بن محمد بن ابو الحزم کی نجم الدین مخزومی مصری متوفی ۷۲۷ھ نے مکمل کیا۔" ۶۳

"حاجی خلیفہ کے خیال میں شیخ نجم الدین احمد بن محمد متوفی ۷۲۷ھ نے تفسیر کبیر کا مکمل لکھا جو حصہ ناقص تھا اس کی تکمیل شہاب الدین بن خلیل دمشق متوفی ۷۳۹ھ نے کی۔" ۶۴

" ایک رائے یہ بھی ہے کہ امام رازی نے یہ تفسیر سورۃ انبیاء تک تحریر کی بعد ازاں شہاب الدین دمشقی نے اس کا مکملہ لکھنا شروع کیا مگر اس کی تکمیل نہ کر سکے پھر شیخ نجم الدین نے باقی ماندہ حصہ کو مکمل کیا۔" ۶۵

لیکن حیرت کی بات تو یہ ہے کہ تفسیر زیر تبصرہ کا قاری قطعاً یہ محسوس نہیں کرتا کہ یہ ایک شخص کی تصنیف ہے یا اس کے لکھنے والے ایک سے زیادہ ہیں۔ پوری کتاب اتحاد و یگانگت کا نادر مجموعہ ہے اس کتاب کو علماء کے حلقہ میں حد درجہ شہرت و مقبولیت حاصل ہوئی اور اس کی وجہ اس کے ٹھوس علمی مباحث ہیں یہی وجہ ہے کہ ڈاکٹر صہبی صالح تفسیر کبیر کی بے شمار خصوصیات کے معترف ہیں۔ ۶۶

ایہناں ساریاں حوالیاں توں ایہہ گل ظاہر ہوندی اے کہ تفسیر کبیر تفسیر بالرائے اے جیہڑی معلومات دا خزانہ اے جہدے وچ آیتاں دے باہمی ربط تے تعلق نوں بیان کیتا گیا اے تے اک سورت دے اختتام توں بعد دوسری سورت دے شروع دے نال مناسبت بیان کیتی گئی اے۔ امام رازی ریاضی، علوم طبعی تے دوسرے جدید علماں دا وی کثرت نال ذکر کر دے نیں تے فلسفیاں دے قول بیان کر کے اوہدے اُتے کڑی تنقید کیتی اے۔ آیات الاحکام دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں امام رازی فقہاء دے مذہب بیان کر دے نیں۔ امام شافعی دے مسلک دی تائید تے حمایت کر دے نیں۔ علم الاصول نحو تے بلاغت دے متعلق مسئلیاں دا وی ذکر کر دے نیں۔

ایہناں خوبیاں پاروں حافظ محمد نے تفسیر کبیر توں استفادہ کیتا تے مختلف مذہباں دے عقیدے تے نظریات نوں واضح کرن دے لئی اپنی تفسیر محمدی وچ تفسیر کبیر دے حوالے وی دتے نیں۔

۸۔ انوار التنزیل و اسرار التاویل المعروف بہ تفسیر بیضاوی:

"یہ تفسیر" تفسیر بیضاوی" کے نام سے مشہور ہے۔ اس کا پورا نام "انوار التنزیل و اسرار التاویل" ہے۔ اس کے مصنف عبداللہ بن عمر محمد کی نسبت بیضاوی ہے۔ اسی سے یہ تفسیر مشہور ہوئی۔" ۶۷

بیضاوی اک بلند پایہ عالم فاضل تے فقیہ سن۔ اپنے علاقے آذر بائیجان دے عظیم ترین عالم تے شیراز دے قاضی سن تے اک بلند پایہ مصنف سن۔

صاحب تفسیر محمدی حافظ محمد بن بارک اللہ نے علامہ بیضاوی دی تفسیر "انوار التنزیل و اسرار التاویل" المعروف بہ تفسیر بیضاوی توں استفادہ کیتا تے اپنی تفسیر محمدی وچوں کئی مسائل دی تشریح وچ تفسیر بیضاوی دے حوالے وی دتے نیں۔ ڈاکٹر صحیحی صالح "تفسیر بیضاوی" دیاں خصوصیتاں انج لکھدے نیں:-

"بیضاوی اہل سنت کے طریقہ پر دلائل و براہین پیش کرتے ہیں ساتھ ساتھ نعت

کے قواعد و ضوابط بھی بیان کرتے جاتے ہیں البتہ سورتوں کے اختتام پر ان کی فضیلت میں وہ جو احادیث پیش کرتے ہیں وہ اکثر ضعیف اور ناقابل اعتماد ہوتی ہیں۔ تفسیر بیضاوی کے متعدد حواشی لکھے گئے ہیں ان میں سے شہاب خفاجی کا حاشیہ مشہور اور متداول ہے۔" ۶۸۔

اہل علم دے نزدیک تفسیر بیضاوی مدح سے توصیف توں بالا تے عظیم الشان کتاب اے۔ ایہدے وچ جیہڑے مباحث اعراب، معانی تے بیان توں متعلق نیں تے تفسیر کشاف توں ماخوذ نیں۔ حکمت تے کلام توں وابستہ معلومات تفسیر کبیر توں لئے گئے نیں۔ اشتقاق توں متعلق مسائل راغب اصفہانی دی تفسیر توں لئے گئے نیں کیوں جے بیضاوی مقرر عالم سن۔ ایس لئی آپ نے جملہ علوم تے فنون وچ شہسواری دے جوہر دکھائے نیں۔ ایس تفسیر دی تلخیص وی عربی زبان وچ چھپ چکی اے۔

۹۔ تفسیر مدارک:

"تفسیر مدارک کا پورا نام "مدارک التنزیل وحقائق التاویل" ہے۔ اس تفسیر کو علامہ نسفی نے تصنیف کیا ہے۔ جن کا اسم گرامی عبداللہ احمد بن محمود اور کنیت ابو البرکات ہے۔ نسبت نسفی ہے۔ نصف ماوراء النہر میں ایک شہر کا نام ہے۔" ۶۹۔

علامہ نسفی اک بوہت وڈے عالم سن۔ بڑے عابد تے زاہد تے آئمہ مجتہدین تے معتبرین وچ شمار ہوندے سن۔ مسلک حنفی سن تے حدیث نبوی، فقہ تے اصول دے یگانہ روزگار امام سن۔ قرآن مجید دے زبردست مفسر سن۔ آپ دی تفسیر "مدارک التنزیل وحقائق التاویل" اک عمدہ تے اعلیٰ تفسیر اے۔ ایہدی عبارت مختصر تے سلیس اے۔ ایہدے اک متوسط القامت تفسیر اے۔ نہ زیادہ لمبی تے نہ مختصر۔ ایس تفسیر وچ اعراب تے قرآت دیاں مختلف وجہاں تے قسماں اُتے روشنی پائی گئی اے۔ امام نسفی احکام دیاں آیات دی تفسیر کردیاں ہونیاں آیت توں متعلق فقہی مذہباں تے مسلکاں نوں بیان کردے نیں۔ حنفی المسالک ہون دی وجہ توں حنفی مسلک دی حمایت تے دوسرے مسلکاں دی تردید کردے نیں۔

"تفسیر نسفی دے بارے وچ ڈاکٹر صہبی صالح اپنی کتاب "علوم القرآن" وچ لکھدے نیں:-
"تفسیر نسفی کا خاص موضوع اہل السنۃ والجماعۃ کی تائید اور اہل البدعۃ والاحواء کی تردید ہے یہ تفسیر وجہ اعراب وقرآت کی جامع ہے۔ نہایت مختصر عبارت میں قرآنی بلاغت پر روشنی ڈالی گئی ہے۔" ۷۰۔

حافظ محمد نے فقہی مذہباں تے مسلکاں دے نظریات تے عقائد تے ادھناں دے نقطہ ہائے نظرنوں سمجھن دی

غرض توں تفسیر مدارک توں استفادہ کیتا۔

۱۰۔ تفسیر الجلالین:

تفسیر الجلالین اک مشہور تے معروف عربی تفسیر اے ایس تفسیر نوں دو جلیل القدر آئمہ جلال الدین سیوطی تے جلال الدین ایسوی نے لکھیا اے تے جیہڑی بڑی مختصر تے جامع اے تے عربی تفسیراں وچ بڑی اعلیٰ مقام دی حامل اے۔ حافظ صاحب نے ایس تفسیر توں نہ صرف استفادہ کیتا بلکہ اپنی تفسیر محمدی وچ ایس تفسیر دے حوالے وی دتے نیں:-

"جلال الدین المکلی نے یہ تفسیر آغاز سورۃ الکہف سے سورۃ الناس تک تحریر کی۔ پھر سورۃ الفاتحہ سے آغاز کیا اور ابھی یہ سورۃ ختم ہی کر پائے تھے کہ خالق حقیقی سے جا ملے۔ بعد ازاں جلال الدین سیوطی نے اس تفسیر کی تکمیل کی۔ چنانچہ اس کو سورۃ البقرہ سے شروع کر کے سورۃ الاسراء پر ختم کر دیا۔ سورۃ الفاتحہ کی تفسیر جو جلال الدین المکلی کی تحریر کردہ تھی ان کی تفسیر کے آخر میں سورۃ الناس کے بعد لگا دی۔" ۱۷

معروف مصنف غلام احمد حریری اسے اپنے فن میں عظیم العظیم قرار دیتے ہیں۔ یہ تمام تفاسیر سے زیادہ مقبول و متداول اور کثیر النفع ہے۔ بکثرت علماء نے اس پر تعلیقات و حواشی تحریر کئے ہیں۔ ۲۷

۱۱۔ تفسیر دُرّ منشور:

جلال الدین سیوطی دی تفسیر جیہڑی دُرّ منشور دے ناں توں مشہور اے ایس دا پورا ناں "الدر المنثور فی التفسیر الماثور" اے۔ ایہہ تفسیر بالماثور دی اک معتبر تے مستند کتاب اے۔ ایس نوں جلال الدین ابوالفضل عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی نے لکھیا۔ آپ شافعی المسلک سن۔ آپ دے شیوخ تے اساتذہ دی تعداد ۵۱ (اکاون) اے۔

سیوطی اک بوہت بلند پایہ عالم سن۔ علم حدیث تے اوہدے متعلقہ علوم تے فنون متون تے اسانید رواۃ، رجال تے استنباط احکام وچ بے مثال سن۔ آپ ۵۰۰ سوتوں زیادہ کتاباں دے مصنف سن۔ آپ دیاں تصنیفاں نوں بڑی پذیرائی حاصل ہوئی۔

آپ دی تصنیف تفسیر در المنثور فی التفسیر الماثور اک مستند تفسیر اے۔ جیہدے وچ صرف تفسیری اقوال تے آثار اپری اکتفا کیتا گیا اے تے اپنی رائے نوں جگہ نہیں دتی گئی۔ ایہناں خوبیاں دے پیش نظر حافظ محمد صاحب نے تفسیر در المنثور توں وی استفادہ کیتا۔

۱۲۔ تفسیر احمدی:

ایس دا پورا ناں "التفسیرات الاحمدیہ فی بیان الایات الشرعیہ" اے۔ ایس نوں احمد بن ابوسعید نے تصنیف کیتا

اے۔ تفسیر احمدی دے مصنف دے متعلق حافظ صاحب لکھدے ہیں:-

"احمد جسوں لوگ ملا جیون آکھدے نیں جو پور دارہن والا جس نے کتاب

اصول فقہ دی نور الانوار لکھی ہے۔" ۳۷

ملا جیون کئے بلند پایہ عالم سن۔ ایس گل دا اندازہ ایس توں ہوسکدا اے کہ اوہ اورنگ زیب عالمگیر

دے استاد سن تے عالمگیر اوہناں دے علمی تبحر دے بوہت قائل سن۔

"یہ کتاب پورے قرآن کی تفسیر نہیں ہے بلکہ اس میں صرف ان آیات کی تفسیر

بیان کی گئی ہے جو اوامر و نواہی سے متعلق ہیں۔ اس کتاب کے دیباچے میں

ملا جیون نے لکھا ہے کہ اب تک کسی شخص نے ایسی آیات جمع کرنے اور ان کی

تفسیر لکھنے کی کوشش نہیں کی ہے جن سے احکام اخذ کئے جاتے ہیں انہوں نے یہ

بھی لکھا ہے کہ لڑکپن میں یہ سن رکھا تھا کہ امام غزالی نے اس قسم کی پانچ سو آیات

جمع کی ہیں مگر جب ان کو حاصل کرنے کی کوشش کی گئی تو معلوم ہوا کہ یہ بیان

درست نہیں۔" ۳۸

یہ ایسے احکام شرعیہ سے بحث کرتی ہے جنہیں فقط قرآن حکیم ہی سے مستخرج کیا گیا ہے۔ ۵

۱۳۔ الفوز الکبیر:

ایس دا پورا ناں "الفوز الکبیر فی اصول تفسیر" اے۔ ایہہ حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دی تصنیف اے

جیہدے وچ آپ نے قرآن مجید دی تفسیر دے اصول بیان کیتے نیں ایس کتاب توں وی حافظ صاحب نے استفادہ کیتا

اے تے ایہدے وچ بیان ہون والے اصولاں نوں تفسیر محمدی دی تصنیف وچ ملحوظ رکھیا اے:-

"شاہ صاحب نے یہ کتاب فارسی میں لکھی جس کا مدراس کے ایک شخص نے عربی

میں ترجمہ کیا۔ تا حال مترجم کا نام معلوم نہیں ہو سکا۔" ۶

محمد ناظم سہارنپوری کے خیال میں الفوز الکبیر فی اصول تفسیر اپنی خصوصیات و بیش بہا فوائد و قیمتی ثمرات کے لحاظ

سے بڑی اہمیت کی حامل ہے آپ نے اس میں بہت سے ایسے اصول منضبط فرمائے ہیں جنہیں سمجھ کر تفسیر کا مطالعہ بڑا

آسان ہو جاتا ہے۔ ۷

شاہ ولی اللہ نے شہرہ آفاق تصنیف وچ اصول تفسیر دے مختلف پہلوواں اُتے نہایت شاندار طریقے نال روشنی پائی اے۔

۱۴۔ تفسیر الکشاف:

"اس تفسیر کا پورا نام "الکشاف عن حقائق التنزیل" ہے اس تفسیر کو زختری نے

تصنیف کیا ہے جن کا نام محمود بن عمر، کنیت ابو القاسم، نسبت خوارزمی حنفی معتزلی ہے چونکہ آپ عرصہ دراز تک مکہ میں مقیم رہے تھے اس لئے "جار اللہ" (اللہ کا پڑوسی) کے لقب سے مشہور ہوئے۔ ۸۷

تفسیر الکشاف داعلمی مقام بیان کر دیاں ہوئیاں غلام احمد حریری لکھدے نیں:-

"اگر معتزلی نظریات سے صرف نظر کر لیا جائے تو کشاف ایک ایسی تفسیر ہے جس سے پہلے اس قسم کی تفسیر مرتب نہیں ہوئی تھی اس میں قرآن حکیم کے وجوہ اعجاز اور قرآنی عبارت و بلاغت پر نہایت عمدہ انداز میں روشنی ڈالی گئی ہے۔ حقیقت یہ ہے کہ زختری صحیح معنی میں اس کے اہل بھی تھے وہ متعدد علوم و فنون میں اپنے اقرآن و امثال پر فائق تھے ۹۷

"بلاشبہ زختری کی تفسیر ایک خالص عقلی اور معقولیت پسند تفسیر ہے جس میں عقل کا پورا پورا عمل دخل پایا جاتا ہے"۔ ۸۰

۱۵۔ تفسیر زاہدی:

"اس تفسیر کے مصنف میر محمد زاہد بن قاضی محمد اسلم ہروی، کابلی، ہندی (۱۱۰۱ھ - ۱۶۸۹ء) ہیں اپنے عہد کے بہت بڑے عالم تھے۔ شاہ جہان اور اورنگ زیب دونوں کے زمانہ میں مختلف عہدوں پر فائز رہے آخر عمر میں ان کو اورنگ زیب نے کابل میں صدر مقرر کیا تھا۔ فلسفہ اور علم مناظرہ سے ان کی خاص دلچسپی تھی ان کی تصانیف ہند میں بہت قدر کی نگاہ سے دیکھی جاتی ہیں۔ حافظ محمد نے اس تفسیر سے بھی استفادہ کیا"۔ ۸۱

اپردتے گئے مآخذ اں توں علاوہ تفسیر عباسی جیہڑی کہ حضرت عبداللہ ابن عباس دی تفسیری روایتاں ولے نشانہ ہی والیں دور وچ اسلوب سی۔ ایہہ اک ماخذ اے ایس دے علاوہ فقہیۃ الطالبین، الاتقان، فقہ اکبر، ایضاح الحق ورگیاں مشہور کتاباں وی تفسیر محمدی دے ماخذ اں وچ شامل نیں۔

کھیتی:

ایہہ وی اک منظوم پنجابی تفسیر اے۔ جیہڑی رسالے دی شکل وچ لکھی گئی۔ ایس رسالے وچ دنیاوی حقیقت بیان کیتی گئی اے تے آخرت دی تیاری لئی ترغیب دتی گئی اے۔

ایس کتاب دے بارے وچ مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"یہ کتاب آپ نے اوائل عمر میں لکھی تھی یہ بھی پنجابی نظم میں تھی مگر بالکل نایاب ہے۔ اس کتاب میں حدیث "الدنيا مزرعة الآخرة" دی تشریح کی گئی ہے۔ ۸۲

حافظ محمد لکھوی دیاں فارسی لکھتاں:

ابواب الصرف:

ایہ عربی گرائمر دے متعلق فارسی زبان وچ لکھی گئی کتاب اے جیہدے وچ طلباء نوں عربی زبان دانی دے لئی ابواب دے وزن نوں سمجھان دے لئی کثیر مادیوں نوں جمع کیتا گیا اے۔ طلباء دی سہولت دی خاطر سارے باباں نوں جمع کر کے اوہناں دیاں ہفت اقسام نوں علیحدہ علیحدہ بیان کیتا گیا اے۔ ایہ حافظ صاحب دا بوہت وڈا علمی کارنامہ اے۔ ایس طرز اُتے لکھی جان والی ایہ اولین کتاب اے۔ ایہدے صفحیاں دی کل تعداد ۹۴ اے۔ تے ایہوں مکتبہ اخوت لاہور نے چھاپیا اے۔

ایس تصنیف دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"عربی زبان دانی کے لئے عربی گرائمر کے وسیع و عریض سلسلہ کو جاننا نہایت ضروری ہے جس میں ماضی، مضارع، امر و نہی، اور اسماء کے اوزان کو ازبر کرنا بے حد لازمی ہے۔ قدیم قوانین کی کتب میں اوزان تو ملتے ہیں لیکن ابواب کو یکجا جمع کر کے اس کی ہفت اقسام کو علیحدہ علیحدہ بیان کرنا اور بسیار جستجو اور تتبع کے بعد کثیر مادوں کو ایک مجموعہ کی صورت میں طلباء کی سہولت کے لئے پیش کرنا یہ صرف اور صرف حافظ محمد کا کارنامہ ہے اور حافظ صاحب ہی اس طرز تحریر کے موجد و بانی ہیں۔ آپ کے بعد بعض مصنفین نے ابواب الصرف جدید کے نام سے بالکل انہیں ابواب پر مشتمل صرف کچھ فارسی عبارت کے اضافہ کے ساتھ بعض نسخے چھپوائے ہیں لیکن حافظ صاحب کی کتاب میں جو جاذبیت ہے اس سے دیگر نسخے قطعاً عاری ہیں یہ کتاب فارسی زبان میں ہے سن تالیف معلوم نہیں ہوا۔ ۸۳"

قوانین الصرف:

ایس کتابچے وچ عربی گرائمر دے قوانین بیان ہوئے نیں تے عربی علم صرف دے قواعد نوں فارسی نظم وچ واضح کیتا گیا اے۔ اپنی نوعیت دی بہت عمدہ تے مفید تحریر اے۔ جیہڑی آپ دی فارسی زبان وچ مہارت تامہ نوں ظاہر کر دی اے۔ تے ایہ سارے قوانین فارسی شعراں وچ بیان کیتے گئے نیں۔ تے کل فارسی شعراں دی تعداد ۱۷ اے۔ قوانین

الصرف دے اے شعر قصیدے دی بحر وچ تے اکوای ردیف تے قافیہ وچ لکھے نیں۔ ایہہ شعر حافظ صاحب دی ناں صرف فارسی دانی بلکہ فارسی شاعری اُتے مستند دلیل تے ثبوت دی حیثیت رکھدے نیں۔ کل ۸ صفحیاں اُتے مشتمل اے تے لہنوں مکتبہ اخوت، لاہور نے چھاپیا اے۔

ایس تصنیف دے بارے وچ مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"یہ کتاب فارسی نظم میں ہے۔ اس میں عربی علم صرف کے فوائد بیان کئے گئے ہیں۔ اس کتابچہ کو دیکھ کر پتہ چلتا ہے کہ آپ فارسی شاعری میں بھی کمال دسترس رکھتے تھے شعروں میں قواعد و قوانین کا بیان کرنا آسان کام نہیں ہے۔" ۵۴

ایس کتاب دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"علم الصرف کی تعلیمات کا مسئلہ فن صرف کا ایک اہم اور بنیادی مسئلہ ہے۔ اس موضوع پر علم صرف میں بہت سے کتب دستیاب ہیں۔ حافظ صاحب نے اس عنوان پر ایک مختصر بہت ہی جامع کتابچہ فارسی اشعار میں لکھا تھا۔ جو ابواب الصرف کے آخر پر مختلف عنوانات پر مشتمل چھپ رہا ہے۔" ۵۵

رسالہ تطہیر الاعتقاد:

ایہہ حافظ صاحب دی فارسی تحریر اے جیہدے وچ عقائد باطلہ تے برے نظریاں دی اصلاح دے لئی نصیحتاں لکھیاں گئیاں نیں تاں جے عوام الناس دے اعتقاد دی تطہیر ہو سکے۔ مولانا محمد اسماعیل یمنی صاحب سبیل السلام شرح بلوغ المرام دی توحید باری تعالیٰ دے موضوع اُتے منفرد شان دی حامل کتاب بنام تطہیر الاعتقاد عن ادران الالحاد عربی زبان وچ اے۔ حافظ صاحب نے ایہدے موضوع تے دلیلاں توں متاثر ہو کے ایس دا فارسی نثر وچ ترجمہ کیتا سی۔ جیہداناں سبیل الارشاد رکھیا۔ سلیس فارسی ترجمہ حواشی اُتے تے متن حوض وچ اے۔ ۱۲۹۴ھ وچ طبع ہو یا سی ایہد اک نسخہ مولانا ابراہیم خلیل دے کول موجود اے۔ ایہدے صفحات دی تعداد ۴۰ اے تے مطبع فاروقی دہلی باہتمام محمد معظم نے چھاپیا۔

ایس دے بارے وچ مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"علامہ محمد بن اسماعیل الامیر الصنعانی مصنف سبل الاسلام نے قبروں کے شرک و بدعت کی تردید میں ایک پر مغز رسالہ تطہیر الاعتقاد لکھا تھا۔ حافظ صاحب نے اس کو فارسی کا لباس پہنایا۔ ایہہ رسالہ مع متن لاہور میں طبع ہوا۔" ۵۶

دو جا تصنیفی کم:

متفرق:

قصہ شیخ قصوری: ایس تصنیف بارے کچھ معلوم نہیں ہو سکیا کہ کدوں تالیف کیا گیا تے کدوں طبع ہو یا۔ مولانا معین الدین لکھوی نے حافظ صاحب دیاں تصنیفاں دا ذکر کردیاں ہوئیاں ایس تصنیف داوی ذکر کیا اے۔

شیر طریقت: ایہہ کتاب اوہناں حواشی اُتے مشتمل اے۔ جیہڑے حافظ صاحب نے مولانا نور محمد سوتروی دی مشہور زمانہ کتاب "شہباز شریعت" اُتے لکھے سن۔ ایس تصنیف دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"مولانا نور محمد سوتروی ایک موجد حنفی عالم تھے۔ ان کی حق گوئی، جرات بیان اور بے باکی مشہور ہے۔ ان کو پنجابی نظم لکھنے کا پورا ملکہ حاصل تھا۔ چنانچہ صحیح اسلامی تعلیمات عوام تک پہنچانے کے لئے پوری زندگی وقف کئے رکھی۔ کئی کتب تصنیف فرمائیں جن میں سے مشہور "شہباز شریعت" ہے۔ تہ صلب فی الدین اور جوش طبع سے مالا مال تھے۔ مختلف عنوانات اپنی کتاب میں زیر بحث لائے۔ مولانا کی تحریر میں یہ خوبی ہے کہ جس عنوان پر قلم کو حرکت دی اس کو پایہ تکمیل تک پہنچایا اور مخالف کو دندان شکن جوابات دیئے۔ اتنے سخت گیر ثابت ہوئے کہ بعض صوفیاء کو واضح الفاظ میں کافر تک کہنے سے نہ چوکتے۔ وحدت الوجود کی دھجیاں اڑا دیں اور بدعات و محدثات پر کھل کر لکھا۔ شہباز شریعت حقیقت میں "بلبل اسلام" ایک کتاب کے رد میں لکھی گئی تھی جو آپ کے ایک غالی معاصر کی تصنیف تھی۔ آپ نے اس کتاب سے صرف نظر کر کے مزید مباحث اپنی کتاب میں لکھے تاکہ وہ محض مناظرانہ کتاب نہ بن جائے۔ زبان قدرے مشکل ہے شاید جدید پنجابی کے مقابلے میں قدیم قدرتا مشکل ہی ہو۔ بہر حال عام آدمی کے فہم سے یہ کتاب قدرے بالا ہے۔ حافظ صاحب نے جب اس کتاب کی مقبولیت اور صوری و معنوی خوبیوں کو دیکھا تو اس کی اصلاح کی طرف متوجہ ہوئے تاکہ اس کی افادیت کو دو بالا کیا جائے۔ حافظ صاحب نے اس کی تزئین حواشی میں کردی اور ان حواشی کا نام "شیر طریقت" رکھا بعض الفاظ کی توضیح، مغلط عبادات کی شرح، ادق مسائل کی تفصیل، اراء الرجال اور بعض سخت و درشت الفاظ کی نرم الفاظ میں ترجمانی۔ یہ ہے وہ کام جو حافظ صاحب نے شہباز شریعت کے حواشی لکھ کر انجام دیا "۷۷

شہباز شریعت وچ جیہڑا وڈا کارنامہ انجام دتا گیا اے اوہ عقیدہ وحدت الوجود دے تردیدی شواہد نہیں جیہڑے پنجابی زبان وچ صرف تے صرف ایسے اک کتاب "شہباز شریعت" دی خوبی قرار پائے نیں۔ تے حافظ صاحب نے حاشیے وچ تفصیلی تخریج کر کے بہت وڈا علمی کم کیتا اے۔ صفات باری تعالیٰ دی علمی انداز وچ تفسیر تے تشریح کوئی معمولی کم نہیں۔ ساڈے برصغیر دے بزرگاں وچوں صرف حضرت شیخ احمد سرہندی مجدد الف ثانی نیں جہناں نے عقیدہ وحدت الوجود تے شیخ اکبر محی الدین ابن عربی دیاں کتاباں دے ناں لیکے تردیدی تے تجریدی کارنامہ انجام دتا اے۔

حاشیہ برانواع مولوی عبداللہ لاہوری:

ایہ مشہور عالم دین مولوی عبداللہ لاہوری دی کتاب "انواع عبداللہ لاہوری" اُتے حافظ محمد صاحب دے لکھے گئے حاشیے نیں۔ جیہڑے فارسی زبان وچ لکھے گئے سن۔ ایس کتاب نوں تاجران کتب کشمیری بازار لاہور نے چھاپا تے ایہدے کل صفحے ۴۰۸ نیں۔

مولانا عبداللہ لاہوری نے مختلف ضروری عنوانات اُتے بارہ رسالے پنجابی نظم وچ لکھے سن۔ جیہڑے انواع عبداللہ لاہوری یا "باراں انواع" دے ناں نال مشہور نیں۔ ایہ کتاب اپنے دور وچ انسائیکلو پیڈیا سی۔ ایہہ اوس وقت دا مجموعہ اے جیہڑے ویلے ہندوستان وچ حدیثاں دیاں کتاباں دا وجود نہ ہون دے برابری۔ اوس ویلے فقہ حنفی دیاں وی کچھ کتاباں دستیاب سن۔ ایہی وجہ سی کہ اوس زمانے وچ علوم الحدیث دی اشاعت نہ ہون دے برابری۔ کیوں جے اوس ویلے پریس موجود نہیں سی۔

مولانا عبداللہ نے جیہناں کتاباں توں اخذ کر کے مسئلے جمع کیتے نیں اوہناں وچ خلاصۃ الفقہ تے مسعودی سر فہرست نیں۔ ظاہر اے کہ اجیہاں کتاباں توں کئے کو مسائل لکھے جاسکدے نیں بہر حال اوس زمانے وچ ایہہ کتاب اپنی افادیت پاروں علماں داسر چشمہ سی۔ تے ہر اک اوہدے توں فائدہ حاصل کرن دی کوشش کرداسی۔

باراں انواع وچ باراں کتاباں جیہڑیاں شامل نیں اوہناں دے ناں انج نیں:-

- ۱۔ فرائض کل صفحے ۵۲
- ۲۔ علوم کل صفحے ۱۲۶
- ۳۔ معاملات یعنی خلاصہ معاملات کل صفحے ۶۲
- ۴۔ سراجی کل صفحے ۳۴
- ۵۔ حصار الایمان کل صفحے ۳۶
- ۶۔ تحفہ کل صفحے ۲۳
- ۷۔ خیر العاشقین کلاں کل صفحے ۳۷

- ۸۔ خیر العاشقین خورد کل صفحہ ۱۹
 ۹۔ معرفت الہی کل صفحہ ۱۱
 ۱۰۔ صیقل اول کل صفحہ ۳
 ۱۱۔ صیقل دوم کل صفحہ ۳
 ۱۲۔ تحفہ جدید ندارد در آخر کتاب ۸۸

حافظ محمد نے ایس کتاب اُتے مفصل تے طویل حاشیے فارسی زبان وچ لکھے نیں۔ حاشیے لکھن دی ضرورت اُتے حافظ صاحب خود فرماندے نیں:-

"بعد حمد و ثناء پروردگار صلوة و سلام بر سید الابراری گوید بندہ مسکین و گدا بارگاہ صمد
 مجرم و نخطی معروف بہ حافظ محمد خلیف زبدۃ فقہا محققین و عمدہ اتقیاء متشرعین حضرت
 مولانا محمد بارک اللہ عنہ اللہ کہ در حق و تطبیق نسخا انواع تصنیف جناب فیض مآب شیخ
 عبد اللہ لاہوری شکر اللہ سعبہ سعی و کوشش از دل و جاں صرف نموده دور تحشیہ آں۔
 بہام جد و جہد جاں فشانی کردہ و در آں چند چند چیز مرعیداشتہ یکی حل کردن مواضع
 مشکل و مخلق بعبارت فارسی سلیس۔ دوم تاویل صحیح۔ سوم اطلاع بر ضعیف روایت۔
 چہارم واقف ساختن بر مواضع مصنف رحمۃ اللہ علیہ سہو کردہ بسبب متابعت کتب
 چون کتاب خلاصہ و مسعودی و جز آں۔ در آں جا روایت صحیح از کتب معتبرہ نوشتہ
 خواہد شد۔ مثل فتاوی عالمگیری و قاضی خاں دور المختار و شرح و قایہ و مانند آں
 انشاء اللہ تعالیٰ بندہ را بدعا یا دفرمائید۔" ۸۹

مولانا خدا بخش حاشیاں دا تذکرہ ایس طرح کردے نیں:-

بھی انواع بعد اللہ اُتے فارسی وچ چڑھایا۔ ۹۰

"یہ کتاب بڑی تقطیع کے صفحات پر مشتمل ہے اور اس پر حافظ صاحب کے مفصل و
 مستند حاشیے ہیں جن کا بعد میں شیخ الہی بخش جلال دین تاجر کتب کے ایماء پر مولانا
 عبدالحق ہزاروی نے اردو ترجمہ بھی کر دیا تھا جو مطبع رفاه عام پریس لاہور سے
 ۱۳۳۹ھ میں طبع ہوا تھا۔" ۹۱

حاشیہ سنن ابوداؤد:

سنن ابوداؤد شریف حدیث دی اک مشہور تے مستند کتاب اے ایس کتاب نوں مطبع القادری دہلی ولوں ۱۲۷۱ھ

وج چھاپیا گیا تے ایہدے صفحاں دی کل تعداد ۳۶۲ اے۔ حافظ صاحب نے ایس کتاب اُتے تفصیلی حاشیے لکھے نیں۔ ایہہ حاشیے بڑے مفید تے تاریخی تے علمی سرمایہ نیں۔

ایس حاشیے دے متعلق مولانا معین الدین لکھوی لکھدے نیں:-

"یہ آپ نے قیام دہلی کے دوران لکھا تھا عربی زبان میں ہے کسی زمانے میں

کانپور میں چھپ چکا ہے۔ آج کل نایاب ہے۔" ۹۲

سنن ابو داؤد شریف حدیث دی مشہور تے معروف کتاب اے جیہڑی صحاح ستہ وج شمار ہوندی اے۔ حافظ محمد

نے ایس اُتے عربی زبان وج تفصیلی حاشیے تے تعلیقات لکھے نیں۔ مولانا خدا بخش واعظ محمدی ایہدے متعلق لکھدے نیں:-

تے ابو داؤد دا حاشیہ کامل عربی خوب بنایا

بھی انواع عبداللہ اتے فارسی وج چڑھایا ۹۳

"یہ حواشی ۱۲۷۱ھ کے لکھے ہوئے ہیں پہلی بار یہ مطبع قادری دہلی سے مولانا نوازش

علی کی تصحیح کے ساتھ ۱۲۷۲ھ میں طبع ہوئے۔ اس طبع کا ایک نسخہ حافظ عبد المنان

محدث ساہیوال کے پاس موجود ہے دوسری طبع کانپور میں ہوئی۔ یہ نسخہ مولانا معین

الدین صاحب کے پاس تھا لیکن وہ اسے ضائع کر بیٹھے ہیں۔" ۹۴

حاشیہ سنن ابی داؤد دے بارے وج مولانا ابراہیم خلیل دی ایہہ رائے درست نہیں۔ مذکورہ نسخہ مولانا معین

الدین لکھوی دے کول محفوظ اے جینوں دوبارہ عنقریب طبع کرایا جا رہیا اے۔

مولانا شمس الحق ڈیانوی عظیم آبادی نے جدوں عون المعبود شرح ابو داؤد لکھی تے اوس وقت اوہناں دے مد نظر

جیہڑیاں کتاباں سن اوہناں وج حافظ محمد دے حاشیے سنن ابو داؤد سرفہرست سن چنانچہ اوہ خود اک جگہ لکھدے نیں:-

"الثامنۃ النسخۃ الدہلویۃ المطبوعۃ فی ۱۲۷۲ھ باہتمام الفاضل العالم محمد بن بارک

اللہ الفجائی" ۹۵

حاشیہ بر مشکوٰۃ المصابیح:

حافظ صاحب نے مشکوٰۃ المصابیح اُتے حاشیہ لکھیا اے ایہہ اک جامع تے علمی ذخیرہ اے جیہڑا حافظ صاحب دی

علمی قابلیت دا واضح ثبوت اے ایہناں حاشیاں وج حدیثاں دے معانی تے مفہوم جامع انداز وج بیان کیے گئے نیں۔

ایہناں حاشیاں دے بارے مولوی ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"مشکوٰۃ المصابیح کتب حدیث کا نچوڑ اور خلاصہ ہے جس میں ہر نوع کی احادیث کو

ابواب و فصول میں ترتیب دیا گیا ہے یہ کتاب اپنی افادیت کی بناء پر علمائے امت

میں بہت زیادہ مقبول ہے۔ آج تک اس کے کئی حواشی و شروحات لکھے جا چکے ہیں حافظ محمد صاحب نے بھی اس کتاب پر عربی زبان میں مفصل تعلیقات رقم فرمائے تھے۔ مولانا خدا بخش واعظ محمدی اور مولانا معین الدین صاحب نے بھی ان حواشی کا تذکرہ فرمایا ہے۔ مولانا خدا بخش نے اس کے متعلق ایک شعر میں یوں لکھا ہے:-

تے حاشیے بہت کتاباں اُتے حافظ صاحب چڑھائے

ربیع اول مشکوٰۃ دا حاشیہ لکھیا فیض کھنڈائے ۹۶

مولانا محمد عطاء اللہ حنیف بھوجپانی مدظلہ العالی دے کول اک نسخہ ہے ایس نخے دے آخر اُتے ایہ عبارت لکھی ہوئی اے:-

"تم تحریر حواشی هذا الكتاب يوم الخميس السادس والعشرين من ذي الحجة ۱۲۷۲ھ پیدا

ضعف عباد اللہ محمد بن مخدومی بارک اللہ" یہ نسخہ ۱۲۷۲ھ کا مطبوعہ ہے۔ "۹۷

حسن الایمان:

ایہ کتاب توحید دے مختلف عنواناں اُتے مشتمل پنجابی نظم اے ایس کتاب وچ حافظ صاحب نے توحید تے رسالت، تصوف تے ولایت، کشف تے کرامات جیسے موضوعاں نوں قرآن تے سنت دی روشنی وچ بیان کیتا اے۔ آیات تے حدیثاں دیاں دلیلاں دے نال اللہ تعالیٰ دی وحدانیت تے رسول پاک ﷺ دی حقانیت واضح کیتی گئی اے تے جاہلانہ رسماں تے بدعتاں اُتے تنقید کر دیاں ہوئیاں بھرپور انداز وچ حق دا اظہار کیتا گیا اے جیہڑا ہزاراں لوکاں لئی ہدایت دا ذریعہ اے۔ ایہ کتاب ۱۲۸۲ھ وچ تصنیف کیتی گئی اے تے ہن تک ایہدا فیض جاری اے۔

ایس کتاب دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"شاہ شہید محدث دہلوی کی تقویۃ الایمان کی طرح توحید کے مختلف عنوانات پر مشتمل ہے پنجابی نظم میں آیات و احادیث سے مرصع دلائل و براہین سے مزین دلائل کا ایک گراں مایہ انبار ہے۔ محدثات و بدعات پر بے لاگ تنقید، اظہار حق کا منہ بولتا ثبوت نظام خانقاہی پر ضرب کاری، حافظ صاحب کا مخصوص اوزار تحریر سونے پر سہاگہ، گویا کہ حافظ صاحب کی تصانیف کا جوہر اور فن تبلیغ کی دنیا کا نسخہ کیمیا ہے جس نے کروڑوں گم گشتگان صراط مستقیم کی دھگیبری کا فریضہ انجام دیا اور بے شمار بھولے ہوئے انسانوں کی ہدایت کا سامان مہیا کیا۔ جس نے بھی تعصب کی پٹی کھول کر ملاحظہ کیا وہ حقائق سے محروم نہ رہ سکا۔ قدرت کاملہ نے

ضرور اس پر صراط مستقیم واضح اور روشن کر دیا۔ فارسی حواشی کے ساتھ مصنف نے خود ۱۲۸۲ھ میں طبع کرائی۔ اس کے بعد ابن المصنف مولانا محمد حسین مرحوم نے حواشی کو اردو کا قالب پہنا دیا۔ اب اردو اور پنجابی حواشی کے ساتھ دستیاب ہے۔ بیشمار ایڈیشن چھپ چکے ہیں بلکہ بازار میں اس کی نقلیں بھی موجود ہیں۔ توحید و رسالت، تصوف و ولایت اور کشف و کرامات کے عنوانات پر حافظ صاحب نے اس کتاب میں سیر حاصل مباحث لکھے ہیں یہ کتاب اس لائق ہے کہ مدارس اہل حدیث میں داخل نصاب ہو اور طلباء کو ابتداء، عقائد و نظریات توحید تفصیل سے بتائے جائیں۔ "۹۸"

ایہہ کتاب اصل وجہ "زینت الاسلام" دے ناں توں مشہور اے۔ تے ایس "زینت الاسلام" دے دو حصے ہیں۔ مصنف نے پہلے حصے دا نام حصن الایمان رکھیا سی۔ مولانا خدا بخش واعظ ایہدے حق وچ لکھدے نیں:-
بھی زینت الاسلام دے پہلے حصے شرک ہٹایا۔ ۹۹
حکیم نور محمد لکھدے نیں:-

احوال الآخرت ہور زینت وجہ اسلام رسالے
حصن الایمان تے انواع قدیم جدید نرالے ۱۰۰

فرقہ اسماعیلیہ:

حافظ صاحب دی ایہہ تحریر نہ تے کوئی کتاب اے تے نہ ای کوئی الگ رسالہ اے بلکہ اپنے کتابچے "رد نیچری" دے اختتام تے حافظ صاحب نے مشہور فرقہ "فرقہ اسماعیلیہ" دا مکمل تعارف اردو زبان وچ بیان کیتا اے۔ ایس فرقے دی ابتداء تے اوہناں دے نظریات تے عقائد تے اوہناں دے کردار نوں وضاحت دے نال بیان کیتا گیا اے تاں جے عوام الناس ایس فرقے دی فکرتوں باخبر رہن۔
مولانا ابراہیم خلیل ایس تصنیف دے متعلق لکھدے نیں:-

"یہ کوئی الگ کتاب نہیں ہے بلکہ رد نیچری کے آخر میں ایک مختصر مگر جامع معلومات کا حامل رسالہ ہے۔ فرقہ اسماعیلیہ کے متعلق تصریحات ہیں اس فرقہ کے خدو خال تفصیل سے بیان کئے ہیں میرے خیال میں حافظ صاحب کی صرف یہی تحریر اردو زبان میں ہے اس کے علاوہ کوئی تحریر اردو میں نہیں ملتی۔" ۱۰۱

لیکن ابراہیم خلیل صاحب دا ایہہ بیان درست نہیں کیوں جے "انواع محمدی" دیاں حدیثاں دا ترجمہ وی حافظ محمد

لکھوی نے اردو زبان وچ تحت اللفظ وچ لکھیا اے۔ تے تشریح پنجابی زبان وچ کیتی اے۔ تے ایہہ ۱۳۳۲ھ وچ چھپی اے۔
وصیت نامہ:

وصیت نامہ وی حافظ صاحب دی منظوم پنجابی تحریر اے جیہڑی کہ اک رسالے دی صورت وچ وصیت نامہ دے
 ناں نال شہرت رکھدی اے۔ دراصل ایہہ الفقہ الاکبر رسالے دا منظوم پنجابی ترجمہ اے۔ جیہڑا وصیت نامے دے ناں
 نال شائع کیتا گیا اے۔ ایس تصنیف دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"حافظ صاحب کا خیال ہے کہ الفقہ الاکبر رسالہ امام ابو حنیفہ کا وصیت نامہ ہے
 آپ نے اس فقہ الاکبر کا پنجابی نظم میں ترجمہ کر دیا ہے اور اس کا نام وصیت نامہ
 ہی تجویز کیا ہے۔ یہ کوئی مستقل تصنیف نہیں ہے بلکہ عقائد محمدی کے آخر میں طبع
 شدہ ہے۔" ۱۰۲

ایہدے صفحیاں دی تعداد ۵۵ اے۔ پنجابی زبان تے فیر شعراں راہیں صرف حافظ محمد لکھوی نے ای امام ابو حنیفہ
 دے "وصیت نامہ" دا ترجمہ کیتا اے۔ ایہہ اوہ سعادت اے جیہڑی پنجاب دے کسے ہور مصنف دے حصے نہیں آئی۔

عجالتہ ضادیہ:

ایہہ وی اک چھوٹا جیہہ رسالہ اے جیہڑا قرأت وچ حرف "ض" دی صحیح ادائیگی ول رہنمائی کردا اے۔ ایس
 تصنیف دے بارے مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"عربی زبان میں لفظ "ض" کی ادائیگی میں جو اختلاف قرأت ہے اس پر مختصر
 تبصرہ ہے۔ نثر میں خود نوشت قلمی تحریر ہے۔ میرے ایک دوست کے کتب خانے
 سے دستیاب ہوا ہے۔ اب مولانا معین الدین صاحب کے پاس موجود ہے۔" ۱۰۳

فضائل ابو حنیفہ:

امام ابو حنیفہ دے فضائل و مناقب اُتے بنی اک مضمون دا ناں اے جیہڑا انواع عبداللہ لاہوری دے حاشیے اُتے
 تحریر کردہ اے۔ ایہدے متعلق مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"یہ کوئی علیحدہ مستقل تصنیف نہیں ہے بلکہ انواع عبداللہ لاہوری کے حواشی میں
 حصار الایمان عنوان پر حواشی میں فضائل ابو حنیفہ کے موضوع پر ایک طویل مضمون
 ہے۔ جو ایک الگ حیثیت کا حامل ہے۔ اہل علم کے لئے ایک تحفہ عجیبہ ہے۔ نفیس
 ترین ترتیب، عمدہ ترین انتخاب اپنی نظیر آپ قابل دید قرأت ہے۔ اس کے کل

صفحہ ۲۴ ہیں۔ ۱۰۴

علم الصرف:

حافظ صاحب نے علم صرف دے مسطیاں اُتے اک تفصیلی کتاب لکھی سی جیہڑی فارسی نثر وچ اے ایس کتاب دے متعلق مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-
"علم صرف کے تفصیلی مسائل پر مصنف نے فارسی نثر میں ایک مبسوط کتاب تصنیف فرمائی لیکن وہ زیور طباعت سے محروم رہی۔" ۱۰۵

علم النحو:

ایہہ وی حافظ صاحب دی فارسی نثر وچ علم نحو اُتے تحریر کردہ غیر مطبوعہ کتاب اے جیہدے متعلق مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-
"یہ کتاب علم نحو میں فارسی نثر میں تفصیل اور شرح و بسط سے لکھی گئی ہے مگر افسوس کہ طبع نہ ہو سکی۔ تقسیم ملک کے وقت ان کے مسودات ساتھ نہ لائے جاسکے۔" ۱۰۶

علم المعانی:

ایس کتاب دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-
"یہ کتاب علم معانی جیسے اہم اور ادق موضوع پر فارسی نثر میں ترتیب دی گئی ہے مگر یہ بھی طبع نہ ہو سکی۔ ان تینوں کتب پر مولانا خدا بخش نے اس شعر میں تبصرہ کیا ہے:-
بھی صرف تے نحو وچ لکھ قلمی گئے رسالے!
پر نہ اوہ گئے چھپوائے جیویں ارادے مالک والے ۱۰۷
حکیم نور محمد موکوی ایس طرح لکھدے نیں:-

مبسوط رسالہ فارسی اندر علم نحو دے نیارے
اینویں وچ معانی حک رسالہ ٹھاٹھاں مارے ۱۰۸

شرح بخاری شریف:

حافظ صاحب صحیح بخاری شریف دی شرح وی لکھنا چاہندے سن لیکن ایہہ تمنا پایہ تکمیل تک نہ اپڑ سکی۔
مولانا محی الدین لکھوی فرماندے نیں کہ حافظ صاحب بخاری دی شرح لکھن دا ارادہ رکھدے سن۔ تے مولانا معین الدین لکھوی فرماندے نیں کہ آپ دا ارادہ تفسیر محمدی دی طرز اُتے صحیح بخاری شریف دی شرح لکھن دا وی سی۔ جیہڑا

پورا نہ ہو سکیا۔ مولانا معین الدین لکھوی اک مشہور واقعہ بیان کر دیاں ہوئیاں فرماندے نیں کہ اک دفعہ حافظ محمد صاحب لاہور چینیانوالی مسجد وچ تشریف لے گئے۔ ایس وقت مسجد چینیانوالی وچ مولوی محمد حسین بٹالوی صاحب بچیاں نوں حدیث داسبق پڑھا رہے سن۔ تے ایسے دوران حافظ صاحب نمازتوں فارغ ہو کے بیٹھے تے مولانا محمد حسین بٹالوی نے آپ کولوں پچھیا کہ حافظ صاحب تسبیح آیتاں تے حدیثاں دے معنی پنجابی شعراں وچ کیویں بیان کردے او۔ تے ایہنے شعر کیویں بنالیندے او حافظ صاحب نے فرمایا کہ کوئی حدیث مینوں سناؤ میں تہانوں شعر بنا کے دکھانداں اوں۔

چنانچہ مولانا محمد حسین بٹالوی نے اوہی حدیث جیہڑی بچیاں نوں پڑھا رہے سن آپ دے سامنے رکھ دتی تے حافظ صاحب نے اوتھے اوسے وقت فی البدیہ شعراں وچ ایس حدیث دا مطلب بیان کر دتا۔ سنن والے حضرات فی البدیہ شعراں کے حیران رہ گئے۔

خواجه نامہ:

ایس تصنیف دے بارے وی کوئی جانکاری نہیں مل سکی۔ البتہ ایس دے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل صاحب لکھدے نیں:-

"استاد مولانا بخش کشتہ نے پنجابی شاعراں دا تذکرہ میں اور عبدالغفور قریشی نے پنجابی ادب دی کہانی صفحہ نمبر ۳۳۱ میں اس کتاب کا نام لکھا ہے۔ مندرجات نادانستہ ہیں۔ ممکن ہے کہ قصہ شیخ قصوری اور خواجه نامہ ایک ہی کتاب کے نام ہوں۔" ۱۰۹

حوالے

- ۱۔ مہر، مولانا غلام رسول، سرگزشت مجاہدین، شیخ غلام علی اینڈ سنز لمیٹڈ پبلشرز، لاہور، س، ن، ص ۶۳۴
- ۲۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۶
- ۳۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۱۱
- ۴۔ محمد لکھوی، حافظ، انواع محمدی، در مطبع گلزار محمدی، لاہور، ۱۸۹۸ء، ص ۲-۳
- ۵۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۶
- ۶۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۳۲
- ۷۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۶
- ۸۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۶۹
- ۹۔ محمد لکھوی، حافظ، انواع محمدی، ص ۷-۸
- ۱۰۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۶
- ۱۱۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۵۷
- ۱۲۔ محمد لکھوی، حافظ، سیف السنہ، لکسٹن پرنٹنگ پریس، لاہور، ۱۹۲۲ء، ص ۲
- ۱۳۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۶
- ۱۴۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۵۸
- ۱۵۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۴
- ۱۶۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۵۸
- ۱۷۔ مولانا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۷۲
- ۱۸۔ احمد حسین قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، عزیز بک ڈپو، لاہور، ۲۰۰۲ء، ص ۳۴۴
- ۱۹۔ عبد العزیز، مولوی، وڈی احوال الآخرت، ملک دین محمد تاجر کتب لاہور، س۔ ن۔، ص ۲۰۵
- ۲۰۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام، المکتبہ السلفیہ، لاہور، ۱۳۱۱ھ
- ۲۱۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجابی کا ایک عظیم مصلح، ص ۶
- ۲۲۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۶۲
- ۲۳۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام، حصہ دوم، ص ۴۷
- ۲۴۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۷۴-۱۷۵
- ۲۵۔ نور محمد موکوی، مولوی، تاریخ وفات حافظ محمد، محمدی پریس لاہور، ۱۳۱۱ھ، ص ۶
- ۲۶۔ واعظ محمدی، خدا بخش، تحفہ واعظ، مطبع اسلامیہ لاہور، ۱۳۱۲ھ، ص ۴
- ۲۷۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۶
- ۲۸۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۷۲

- ۲۹۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۶
- ۳۰۔ محمد ابراہیم خلیل، الشیوخ المحمدیہ، ص ۱۷۲-۱۷۳
- ۳۱۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱۔ ج ۷، مکتبہ اصحاب الحدیث، لاہور ۲۰۰۲ء
- ۳۲۔ ایضاً، جلد ۱، ص ۲
- ۳۳۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۷
- ۳۴۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، حاشیہ ص ۲
- ۳۵۔ ایضاً، حاشیہ ص ۲
- ۳۶۔ عبدالصمد صارم، الازہری، تاریخ القرآن، ادارہ علمیہ، لاہور، ۱۹۶۳ء ص ۱۳۶-۱۳۷
- ۳۷۔ محمد طاہر مصطفیٰ، تفسیری رجحانات کا ارتقاء، تشکیل سنز اردو بازار، راولپنڈی، ۱۹۹۳ء، ص ۱۹۳
- ۳۸۔ جمیل نقوی، اردو تفاسیر، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۹۲ء، ص ۲۷
- ۳۹۔ محمد نسیم عثمانی، اردو میں تفسیری ادب، عثمانیہ اکیڈمک ٹرسٹ، کراچی، ۱۹۹۴ء، ص ۸۶-۸۷
- ۴۰۔ عبدالصمد صارم، الازہری، تاریخ القرآن، ص ۱۳۶
- ۴۱۔ محمد نسیم عثمانی، اردو میں تفسیری ادب، ص ۱۹۷-۱۹۸
- ۴۲۔ جمیل نقوی، اردو تفاسیر، ص ۱۵۳
- ۴۳۔ محمد نسیم عثمانی، اردو میں تفسیری ادب، ص ۵۰
- ۴۴۔ عبدالصمد صارم، الازہری، تاریخ القرآن، ص ۱۳۶
- ۴۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲
- ۴۶۔ محمد بن جعفر، الرسالة المستطرفة، نور محمد، واضح المطابع، کارخانہ تجارت کتب، کراچی، ۱۹۶۰ء، ص ۳۷
- ۴۷۔ شمس الدین الذہبی، ابو عبد اللہ امام، تذکرۃ الحفاظ، اسلامک پبلیشنگ ہاؤس، لاہور، ۱۹۸۱ء، ج ۴، ص ۸۴۳
- ۴۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۲-۳
- ۴۹۔ غلام احمد حریری، تاریخ تفسیر و مفسرین، ص ۲۱۶
- ۵۰۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲
- ۵۱۔ کاتب جلسی، خلیفہ، حاجی، کشت الظنون عن اسامی الکتاب والفنون، طبعہ وکالۃ العارف الجلیلیہ، بامتنبول، ۱۳۶۰ھ، ج ۲، ص ۲۸۵
- ۵۲۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۲، ص ۱۷۲
- ۵۳۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲
- ۵۴۔ محمد اسلم، قدوائی، ڈاکٹر، ہندوستانی مفکرین کی عربی تفسیریں، مکتبہ جامعہ لمیٹڈ، نئی دہلی، ۱۹۷۳ء، ص ۹۸
- ۵۵۔ محمد نسیم عثمانی، اردو میں تفسیری ادب، ص ۴۶
- ۵۶۔ ایضاً، ص ۴۱۴

- ۵۷۔ محمد زاہد الحسینی، قاضی، تذکرۃ المفسرین، دارالارشاد، انک، پاکستان، ۱۴۰۱ھ، ص ۱۷۵
- ۵۸۔ محمد نسیم عثمانی، اردو میں تفسیری ادب، ص ۴۶-۴۷
- ۵۹۔ محمد نبی بخش حلوائی، تفسیر نبوی، مطبع کریمی واقع لاہور، ۱۹۳۰ء، ص ۶
- ۶۰۔ فیوض الرحمن، قاری، حافظ، ڈاکٹر، تعارف قرآن، مکتبہ مدینہ، لاہور، ص ۲۴۶
- ۶۱۔ شمس الدین احمد بن محمد بن ابی بکر، ابن خلکان، دنیات الایمان، مکتبہ انھفستہ المصریہ، القاہرہ، ۱۹۴۸ء، ج ۲، ص ۲۶۷
- ۶۲۔ غلام احمد، حریری، تاریخ تفسیر و مفسرین، ص ۲۶۴
- ۶۳۔ ایضاً، ص ۲۶۵
- ۶۴۔ کاتب چلبی، خلیفہ، حاجی، کشف الظنون، ج ۲، ص ۲۹۹
- ۶۵۔ غلام احمد حریری، تاریخ تفسیر و مفسرین، ص ۲۶۵
- ۶۶۔ ایضاً، ص ۲۶۵
- ۶۷۔ ایضاً، ص ۲۶۸
- ۶۸۔ صہبی صالح، ڈاکٹر، علوم القرآن، ملک سنز، پبلشرز، فیصل آباد، ۱۹۷۸ء، ص ۴۱۹
- ۶۹۔ غلام احمد حریری، تاریخ تفسیر و مفسرین، ص ۲۷۲
- ۷۰۔ صہبی صالح، ڈاکٹر، علوم القرآن، ص ۴۱۹، ۴۲۰
- ۷۱۔ غلام احمد حریری، تاریخ تفسیر و مفسرین، ص ۲۸۹
- ۷۲۔ ایضاً، ص ۲۹۱
- ۷۳۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۱۲
- ۷۴۔ زبید احمد، ڈاکٹر، عربی ادبیات میں پاک و ہند کا حصہ، ادارہ ثقافت اسلامیہ، کلب روڈ، لاہور، ۱۹۷۳ء، ص ۴۸
- ۷۵۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ، پنجاب، لاہور، ۱۹۶۲ء، ج ۷، ص ۶۰۵
- ۷۶۔ زبید احمد، ڈاکٹر، عربی ادبیات میں پاک و ہند کا حصہ، ص ۵۸
- ۷۷۔ محمد ناظم سہارنپوری، مولانا، آئینہ تفسیر، شرح فوز الکبیر، عظیم بک ڈپو، جامع مسجد دیوبند، ۱۹۸۳ء، ص ۶
- ۷۸۔ غلام احمد حریری، تاریخ تفسیر و مفسرین، ص ۳۳۷
- ۷۹۔ ایضاً، ص ۳۳۸
- ۸۰۔ ایضاً، ص ۳۹
- ۸۱۔ زبید احمد، ڈاکٹر، عربی ادبیات میں پاک و ہند کا حصہ، ص ۲۷۰
- ۸۲۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۷
- ۸۳۔ محمد ابراہیم خلیل، الشیخ، فیوض محمدیہ، ص ۱۷۸
- ۸۴۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۷
- ۸۵۔ محمد ابراہیم خلیل، الشیخ، فیوض محمدیہ، ص ۱۷۸

- ۸۶۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۶
- ۸۷۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۳۶-۱۳۸
- ۸۸۔ عبداللہ عبدی، مولانا، باراں انواع، در مطبع رفاه عامہ سٹیم پریس لاہور، سن
- ۸۹۔ عبداللہ لاہوری، مولانا، انواع عبداللہ لاہوری، مطبع محمدی، جالندھر، ۱۲۷ھ، ص آخر
- ۹۰۔ خدا بخش، تحفہ واعظ، ص ۳
- ۹۱۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۵۱
- ۹۲۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۷
- ۹۳۔ خدا بخش، تحفہ واعظ، ص ۳
- ۹۴۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۵۲
- ۹۵۔ ایضاً، ص ۱۵۴
- ۹۶۔ خدا بخش، تحفہ واعظ، ص ۳
- ۹۷۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۵۷
- ۹۸۔ ایضاً، ص ۱۶۰-۱۶۲
- ۹۹۔ خدا بخش، تحفہ واعظ، ص ۴
- ۱۰۰۔ نور محمد موکلووی، مولوی، تاریخ وفات حافظ محمد، محمدی پریس، لاہور، ۱۳۱۱ھ، ص ۷
- ۱۰۱۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۷۴
- ۱۰۲۔ ایضاً، ص ۱۷۵
- ۱۰۳۔ ایضاً، ص ۱۷۶
- ۱۰۴۔ ایضاً، ص ۱۷۶
- ۱۰۵۔ ایضاً، ص ۱۷۹
- ۱۰۶۔ ایضاً، ص ۱۷۹
- ۱۰۷۔ خدا بخش، تحفہ واعظ، ص ۳
- ۱۰۸۔ نور محمد موکلووی، مولوی، تاریخ وفات حافظ محمد، ص ۷
- ۱۰۹۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۷۵

چوتھا باب

حافظ محمد لکھوی دیاں لکھتاں دا فکری ویروا

صفحہ نمبر ۱۸۱ - ۳۳۸

قرآنی علوم وچ تفسیراں دی اہمیت

قرآن مجید اللہ تعالیٰ دی آخری کتاب اے۔ ایہہ مسلماناں دے لئی قیامت تیکر ضابطہ حیات دی اہمیت رکھدا اے۔ اسلامی معاشرے وچ سارے اصولاں تے معاشرتی قانوناں داماخذ تے مصدر اولین ایہہ کتاب اے۔ اک اسلامی ریاست وچ ایہہ کتاب اک برتر قانون تے دستور العمل دی حیثیت رکھدی اے۔ قرآن مجید اک اجیہا ترازو تے پیمانہ عمل اے جیہدی بنیاد اُتے حق تے باطل دی تمیز کیتی جاسکدی اے۔ ایس کتاب دی حکمت تے ازل توں ابد تک جاری اے۔ ایس لئی ہر نویں آن والی صورتحال وچ قرآن مجید دے احکام نوں اوس صورتحال اُتے لاگو کرن دی ضرورت پیش آندی اے۔ ہر نویں سوال دا جواب دین لئی قرآن مجید دیاں آیتاں دی تعبیر تے تفسیر دی لوڑ پیندی اے۔ ایس عرض لئی تفسیر دے اصول تے تعبیر دے قاعدے درکار ہوندے نیں۔ جیہناں توں کم لے کے قرآن مجید دے ایس سوال دا جواب کڈیا جاسکے۔ ایس پورے عمل دے لئی علم تفسیر دی لوڑ پیندی اے۔

"لفظ" تفسیر "در اصل" فسر "سے نکلا ہے جس کے معنی ہیں "کھولنا" اور اس علم میں چونکہ قرآن کریم کے مفہوم کو کھول کر بیان کیا جاتا ہے اس لئے اسے "علم تفسیر" کہتے ہیں۔"۱

"تفسیر باب تفعیل سے مصدر کا صیغہ ہے اور اس کا مآخذ فسر ہے جو فسر یفسر یا فسر یفسر سے مصدر کا صیغہ ہے جس کے معنی ہیں کسی مبہم اور مجمل بات کی وضاحت کرنا یا کسی مخفی چیز سے پردہ اٹھانا۔

ابن منظور افریقی لکھتے ہیں:-

فسر کے معنی کسی پوشیدہ چیز سے پردہ اٹھانا اور تفسیر کے معنی ہیں کسی مشکل لفظ کے مفہوم و مراد کا ظاہر کرنا۔"۲

صاحب لسان العرب فرماندے نیں:-

"فسر کے معنی ہیں اظہار و بیان، اس کا فعل صرب و نصر دونوں سے آتا ہے تفسیر کا مفہوم بھی یہی ہے۔ مزید کہتے ہیں کہ فسر بے حجاب کرنے کو کہتے ہیں۔ تفسیر کرتے وقت بھی مشکل لفظ کے معنی و مفہوم کو گویا بے حجاب کر دیا جاتا ہے۔"

مشہور مفسر تے نحوی ابو حیان رقم طراز نہیں:-

"سواری کا پالان اتار کر اس کی پیٹھ نگی کرنے کو بھی تفسیر کہتے ہیں۔ ثعلب نحوی کا یہی قول ہے۔ ظاہر ہے کہ ننگا کرنے میں کشف و اظہار کا مفہوم پایا جاتا ہے۔ اس لئے کہ زین اتارنے سے پیٹھ کھل کر سامنے آ جاتی ہے۔" ۳

قرآن کریم وچ لفظ تفسیر کھولن، وضاحت کرن تے واضح کرن دے معنیاں وچ استعمال ہو یا اے۔ ارشاد باری تعالیٰ اے:-

وَلَا تَوَلَّكُم مِّثْلَ الْاِجْنَثِ بِالْحَقِّ وَ احْسِن تَفْسِيرًا

"اور نہیں لاتے تیرے پاس کوئی مثل کہ ہم نہیں پہنچا دیتے تجھ کو ٹھیک بات اور اس سے بہتر کھول کر" ۴ (القرآن ۲۵:۳۳)

حضرت ابن عباس نے (احسن تفسیر) دے معنی انج بیان کیے ہیں:-

تبیان و حجة حجتهم ۵

اُپر دتی گئی لغوی تحقیق توں پتہ چلدا اے کہ لغت دے اعتبار نال تفسیر دا لفظ ہر قسم دی وضاحت دے لئی استعمال ہوندا اے۔ خواہ اسمانی کتاباں دی وضاحت ہووے یا انسانی کتاباں دی وضاحت ہووے۔ خواہ حق دی وضاحت ہووے یا باطل دی وضاحت ہووے خواہ محسوس مادی چیز نوں ظاہر کرنا ہووے یا لفظاں دے معانی تے مفہوم نوں ظاہر کرنا ہووے۔

تفسیر دا اصطلاحی مفہوم:

لغوی مفہوم دے اعتبار نال تے تفسیر دا اطلاق ہر قسم دی وضاحت اُتے ہوندا اے لیکن اہل اسلام دی اصطلاح وچ ایہہ لفظ قرآن دی تشریح تے توضیح دے نال مخصوص اے۔ ایہہ تئیں تیک کے حدیث رسول دی تشریح نوں وی تفسیر نہیں کہیا جاندا بلکہ شرح الحدیث کہیا جاندا اے۔ قرآن کریم دیاں آیات دی وضاحت کرن والے نوں مفسر تے حدیثاں دی وضاحت کرن والے نوں شارح کہیا جاندا اے۔ اگرچہ حدیث دے شارحین اُتے مفسرین دا اطلاق تے قرآن دے مفسرین اُتے شارحین دا اطلاق شرعاً یا لغتاً ممنوع نہیں اے لیکن امت مسلمہ وچ بالعموم ایہہ اطلاق مروج نہیں رہیا۔ تفسیر دی فنی تے اصطلاحی تعریف کی اے ایہدے بارے وچ مختلف تعریفاں منقول نیں لیکن سب توں زیادہ مختصر، صاف جامع تے مانع تعریف اوہ اے جیہڑی زرقانی نے "مناہل العرفان" وچ بیان کیٹی اے:-

ترجمہ: "تفسیر اصطلاح میں وہ علم ہے جس میں قرآن کے بارے میں بحث کی

جاتی ہے اس حیثیت سے کہ یہ اللہ تعالیٰ کی مراد پر دلالت کرتا ہے۔ بشری طاقت

کے مطابق۔" ۶

امام زرکشی لکھدے ہیں:-

"تفسیر ایک ایسا علم ہے جس کی مدد سے نبی کریم ﷺ پر نازل شدہ قرآن کے معانی سمجھے جاتے ہیں اور اس کے احکام و مسائل اور اسرار و حکم سے بحث کی جاتی ہے۔" ۸
 "علم تفسیر کی جامع و مانع تعریف بیان کرنے والے کسی ایک تعریف پر متفق نہیں ہو سکے تاہم اختلاف و تنوع کے باوصف یہ تعریفات کثیرہ لفظ مختلف لیکن معنی و مفہوم کے اعتبار سے متحد ہیں۔" ۸

تفسیر دی ایک ہو تعریف:

"تفسیر ایک ایسا علم ہے۔ جس میں قرآنی آیات کے نزول اور ان کے واقعات متعلقہ اسباب نزول نیز مکی و مدنی محکم و متشابہ، ناسخ و منسوخ، خاص و عام، مطلق و مقید، مجمل و مفسر، حلال و حرام، وعد و وعید اور عبرت و امثال وغیرہ سے بحث کی جاتی ہے۔" ۹

لیکن سب توں اچھی تے جامع تعریف علامہ ابو حیان اندلسی دی جا پدی اے:

"هو علم بحث فيه من كفية النطق بالفاظ القرآن و مدلولاته و احكامها الا فرادية و تركيبه و معانيه العشى تحمل اليه حالت التركيب و تما لذلك"

ترجمہ: یہ وہ علم ہے جس میں قرآن کریم کے الفاظ کے نطق کی کیفیت سے متعلق بحث کی جاتی ہے اور ان الفاظ کے مداول سے بحث کی جاتی ہے اور الفاظ کے افرادی اور ترکیبی احکام سے متعلق بحث کی جاتی ہے اور ان معانی سے بحث کی جاتی ہے۔ جو معانی وہ الفاظ ترکیب کی حالت میں دیتے ہیں اور اسی سے متعلق دوسری ایسی چیزیں جو اس کو مکمل کرنے والی ہیں۔" ۱۰

مشہور مفسر ابو حیان اندلسی نے علم تفسیر دی اجیہی تعریف کیٹی اے جیس وچ ایس علم دے مدد و معاون علوم وی شامل

کہتے ہیں:-

"تفسیر وہ علم ہے جس میں قرآنی الفاظ کے تلفظ کی کیفیت، ان کے معانی و مفہیم، ان کے افرادی اور ترکیبی احکام اور ان معانی سے بحث کی جاتی ہے جن پر یہ الفاظ ترکیبی اور تالیفی حالت میں محمول کئے جاتے ہیں اور جس میں ان کے

تتموں کے بارے میں بحث کی جاتی ہے۔" ۱۱

لہذا اسلامی علوم دی اصطلاح وچ تفسیر توں مراد اوہ علم اے جیہدے وچ کتاب اللہ دے معانی تے مطلب سمجھائے جان، ایہدے الفاظ تے آیات دے اوہ معنی دریافت کیے جاسکن جیہدے اک عام قاری دی نظر وچ فوری طور تے نہیں آسکدے۔ ایہدے وچ نویں نویں احکام کڈھے جاسکن تے نویں پیش آن والی صورتحال نوں قرآن مجید دے لفظاں تے آیات اُتے لاگو کیتا جاسکے۔ جیہں علم وچ ایہہ طریقے مباحثے تے قاعدے بیان کیے جان اوہنوں علم تفسیر کہندے نیں۔

علوم القرآن تے علم تفسیر بعض اعتبار توں اک چیز دے دونوں نیں۔ تے بعض اعتبار توں ایہہ دونوں وکھو وکھ علم نیں۔ ایہہ دونوں ایس اعتبار نال اک ای چیز نیں کہ جیہناں علوم و معارف نوں علوم القرآن کہیا جاندا اے ایہناں سب لئی علم تفسیر توں ای کم لیا جاندا اے ایہہ گویا علم تفسیر دے اوزار تے آلات نیں۔ ایہہ اوہ وسائل نیں جیہناں توں کم لے کے قرآن مجید دی تفسیر تے تعبیر کیتی جاندی اے لیکن ایس اعتبار توں اوہ تفسیر نالوں وکھ نیں کہ ایہہ تفسیر وچ کم کرن والے آ لے تے ذرائع نیں خود تفسیر نہیں۔ تفسیر ایسے عمل دانوں اے جیہدی رو نال قاعدے تے اصول تفسیر نوں لاگو کر کے قرآن مجید دے معانی دریافت کیے جان۔

"تفسیر کا فائدہ یاد دہانی، عبرت آموزی اور عقائد و عبادات و معاملات اور اخلاق میں خداوندی ہدایات کا معلوم کرنا ہے تاکہ فرد اور معاشرہ دنیا و آخرت میں کامیابی و کامرانی سے ہمکنار ہو۔ نیز یہ بھی معلوم ہوا کہ علم تفسیر اگر سب علوم سے بڑھ کر نہیں تو کم از کم بہترین دینی و عربی علوم میں ضرور شامل ہے۔ اس کی وجہ اس کے موضوع کی بلندی اور اس کی افادیت ہے۔ تفسیر کے معنی ہیں کشف و اظہار، چونکہ اس علم میں قرآن کریم کے مطالب و معانی کی توضیح کی جاتی ہے۔ اس لئے یہ علم اس نام سے موسوم ہوا۔ اگرچہ دوسرے علوم میں بھی کشف و بیان پایا جاتا ہے مگر یہ نام اسی علم کے ساتھ مخصوص ہے اس لئے کہ یہ علم جلیل القدر ہے اور زیادہ استعداد کا محتاج ہے۔" ۱۲

علوم قرآن توں مراد اوہ سارے علوم تے معارف نیں جیہدے علماء کرام، مفسرین تے ملت دے مفکرین نے پچھلے چودہ سو سالوں دے دوران قرآن مجید دے حوالے نال مرتب کیے نیں۔ اک اعتبار نال اسلامی علوم تے فنون دا پورا ذخیرہ قرآن مجید دی تفسیر توں عبارت اے۔ آج توں کم و بیش اک ہزار سال پہلے مشہور مفسر قرآن تے فقیہہ قاضی ابوبکر ابن العربی نے لکھیا سی کہ مسلماناں دے جنے علوم تے فنون نیں جیہناں دا اوہناں نے اوس وقت اندازہ ست سو دے نیڑے لایا سی اوہ سارے دے سارے بلا واسطہ یا بالواسطہ سنت رسول ﷺ دی شرح نیں تے سنت رسول ﷺ قرآن مجید

دی شرح اے۔ ایس اعتبار توں مسلماناں دے سارے علوم تے فنون علوم القرآن دی حیثیت رکھدے نیں۔

"ان علوم القرآن میں وہ چیزیں شامل ہیں جن کا تعلق نزول قرآن کی کیفیت، اس کی تاریخ اور مراحل تدوین، اس کے طریق کار، اس طریق کار کی حکمت اور مصلحت سے ہے اس کے علاوہ قرآن مجید کے جمع و تدوین کی تاریخ، اس کی آیات اور سورتوں کے انداز نزول، مقام نزول اور حالات نزول جن کے لئے جامع اصطلاح علم اسباب نزول ہے اس سے مراد وہ واقعات یا وہ صورت حال ہے جس میں قرآن مجید کی کوئی آیت یا آیات نازل ہوئی ہوں۔" ۱۳

"علوم القرآن ایک مرکب اضافی ہے اور اس کے معنی ہیں قرآن کے علوم یعنی وہ علم جو قرآن نے بیان کئے ہیں یا وہ قرآن سے اخذ کئے جاسکتے ہیں۔ اس سے مراد قرآن سے تعلق رکھنے والے مختلف امور کا علم ہے مثلاً قرآن کا تعارف اور اس کی فنی تعریف، نزول قرآن کی کیفیت، قرآن کی تدوین اور کتابت، قرآن کی قرات سے تعلق رکھنے والی مباحث، اعجاز القرآن کی وجوہات، نسخ فی القرآن کی مباحث، اسباب نزول اور شان نزول کی مباحث، تفسیر و تاویل کا مفہوم، اصول تفسیر، مفسر کے لئے شرائط اہلیت، قرآن کی آیات، کلمات اور حروف کی تعداد، اسماء القرآن، محکم و متشابہ، مکی اور مدنی سورتوں کی تعریف، مکیت اور مدینیت کے ثبوت کے قرآن اور شواہد، مفسرین اور ان کی تفاسیر کا تعارف، قرآن پر وارد ہونے والے شبہات اور اعتراضات کے جوابات اور قرآن کی حقانیت و صداقت کے دلائل اور اس قسم کی دوسری مباحث جو قرآن کریم سے تعلق رکھتی ہیں۔ فن علوم القرآن کے ابواب و انواع اور مباحث ہیں۔ اس لئے اس فن کو علم القرآن کی بجائے علوم القرآن کہا جاتا ہے۔" ۱۴

علوم القرآن دا دائرہ بڑا وسیع اے۔ ایس فن وچ تفسیر دے اصول و مبادی بیان کیے جاندے نیں۔ جیویں آپ ﷺ اُتے قرآن نازل ہون دی کیفیت، مکی تے مدنی سورتاں دا علم، مختلف آیات دے اسباب نزول دا جاننا، آیات تے سورتاں دی ترتیب، مختلف حرفاں تے قرآناں دی تفصیل، آیت کتھوں شروع ہوندی اے تے کتھے ختم ہوندی اے۔ قرآن وچ پائیاں جان والیاں نسخ تے منسوخ آیات دا علم، جمع قرآن دی تاریخ، غریب القرآن، قرآن وچ استعمال ہون والے غیر مجازی تے غیر عربی لفظ کیہو دے استعمال ہوئے نیں۔ تفسیر تے تاویل وچ فرق، تفسیر دے اصول تے اس دے

آداب، ایہدے علاوہ اوہناں قاعدیاں دا بیان جہاں دا جاننا مفسر دے لئی ضروری اے، امثال قرآن، آیات دے درمیان پائی جان والی مناسبت دا علم، اقسام القرآن، قرآن وچ کیہڑے لفظ حقیقی معنیاں وچ استعمال ہوئے تے کیہڑے مجازی معنیاں وچ، قرآن دے کیہڑے لفظ کنیاں و جہاں تے آئے نیں۔ ایس دے علاوہ اسلوب قرآن دے بارے علوم القرآن وچ بحث کیتی جاندی اے۔

علم تفسیر مندرجہ ذیل اجزاء اُتے مشتمل اے:-

"الفاظ قرآن کو کس کس طریقے سے پڑھا جا سکتا ہے۔ اسی کی توضیح کے لئے قدیم عربی مفسرین اپنی تفسیروں میں ہر آیت کے ساتھ اس کی قراتیں بھی تفصیل سے واضح کرتے تھے اور اس مقصد کے لئے ایک مستقل علم "قرأت" کے نام سے بھی موجود ہے۔ الفاظ قرآنی کے لغوی معنے، اس کام کے لئے علم لغت سے پوری طرح باخبر ہونا ضروری ہے اور اسی بنا پر تفسیر کی کتابوں میں علماء لغت کے حوالے اور عربی ادب کے شواہد بکثرت ملتے ہیں۔ ہر لفظ کے بارے میں یہ معلوم ہونا کہ اس کا مادہ کیا ہے؟ یہ موجودہ صورت میں کس طرح آیا ہے؟ اس کا وزن کیا ہے؟ اور اس وزن کے معانی و خواص کیا ہیں؟ ان باتوں کے لئے "علم صرف" کی ضرورت پڑتی ہے۔ ہر لفظ کے بارے میں یہ معلوم ہونا کہ وہ دوسرے الفاظ کے ساتھ مل کر کیا معنی دے رہا ہے؟ اس کی نحوی ترکیب کیا ہے؟ اس پر موجودہ حرکات کیوں آئی ہیں کس معنی پر دلالت کر رہی ہیں؟ اس کام کے لئے علم نحو اور علم معانی سے مدد لی جاتی ہے۔ پوری آیت اپنے سیاق و سباق میں کیا معنی دے رہی ہے؟ اس مقصد کے لئے آیت کے مضامین کے لحاظ سے مختلف علوم سے مدد لی جاتی ہے مذکورہ علوم کے علاوہ بعض اوقات علم ادب اور علم بلاغت سے کام لیا جاتا ہے بعض اوقات علم حدیث سے اور بعض اوقات علم اصول فقہ سے۔ آیات قرآن کا پس منظر اور جو بات قرآن کریم میں مجمل ہے اس کی تفصیل، اس عرض کے لئے زیادہ تر علم حدیث کے لئے کام لیا جاتا ہے لیکن اس کے علاوہ بھی یہ میدان اتنا وسیع ہے کہ اس میں دنیا کے ہر علم و فن کی معلومات کھپ سکتی ہیں۔" ۱۵

تفسیر دے مآخذ:

علم تفسیر تے علوم القرآن دے ایس مختصر تعارف توں بعد ایس گل دی لوڑ پیندی اے کہ تفسیر قرآن دے مآخذ

لیجئے جان۔ یعنی وہ کہہ ذرائع میں جہدے نال کے آیت دی تفسیر معلوم کر سکدے آں۔

"آیات قرآنی دو قسم کی ہیں بعض آیات تو اتنی واضح اور آسان ہیں کہ جو زبان جاننے والا انہیں پڑھے گا ان کا مطلب فوراً سمجھ میں آ جائے گا اسی لئے ایسی آیتوں کی تفسیر میں کسی اختلاف رائے کا کوئی سوال ہی پیدا نہیں ہوتا۔ ایسی آیات کی تفسیر کا مآخذ تو صرف "لغت عرب" ہے عربی زبان پر ماہرانہ نظر اور عقل سلیم کے سوا ان کا مطلب سمجھنے کے لئے کسی چیز کی ضرورت نہیں۔ لیکن دوسری قسم ان آیات کی ہے جن میں کوئی اجمال، ابہام، یا تشریحی دشواری پائی جاتی ہے، یا ان کو پوری طرح سمجھنے کے لئے ان کے پورے پس منظر کو سمجھنے کی ضرورت ہے یا ان سے دقیق قانونی مسائل یا گہرے اسرار و معارف مستنبط ہوتے ہیں۔ ایسی آیات کی تشریح کے لئے محض زبان دانی کافی نہیں۔ بلکہ اس کے لئے بہت سی معلومات کی ضرورت ہے۔ اسی لحاظ سے آیات کی تفسیر یا تفسیر قرآن کے کل چھ مآخذ ہیں خود قرآن کریم، احادیث نبویہ، صحابہ کرامؓ کے اقوال اور تابعین کے اقوال، لغت عرب، اور عقل سلیم۔" ۱۶

تفسیر دی ضرورت تے اہمیت:

قرآن کریم نوں اللہ تعالیٰ نے بنی نوع انسان دی ہدایت تے رہنمائی دے لئی اپنے آخری رسول حضرت محمد ﷺ اتے نازل فرمایا تے نال ای ایہہ اعلان وی فرماتا کہ ہن قیامت تائیں کوئی نبی یا کتاب نہیں آئے گا ہن تمام بنی نوع انسان نوں صرف قرآن کریم تے سنت رسول ﷺ ہی استفادہ کرنا ہووے گا۔ چنانچہ ایس لئی اللہ تعالیٰ نے قرآن کریم دی حفاظت دا وی ذمہ لیا تے اوہنوں محفوظ کران دے انتظامات وی کردتے جیہڑے اج تک جاری نہیں تے قیامت تیکر جاری رہن گے۔

اللہ تعالیٰ نے جتھے مسلماناں نوں قرآن کریم وچ تفکر تے تدبر دی تلقین کیتی تاں جے ہدایت دا سامان میسر ہو سکے او تھے ایہہ وی فرماتا اے کہ ایہہ کتاب ایہنی مشکل نہیں کہ ایہدے توں ہدایت حاصل نہ ہو سکے بلکہ فرمایا:

۱۔ وَلَقَدْ يَسِّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدْكِرٍ ۝

"اور ہم نے آسان کر دیا قرآن سمجھنے کو تو پھر ہے کوئی سوچنے والا" ۱۷

اُپر دتیاں گئیاں آیتاں توں پتہ چلدا اے کہ قرآن کریم اک آسان کتاب اے تے ایہدیاں آیتاں کھلیاں تے واضح نہیں۔ فیر ایہہ سوال پیدا ہوندا اے کہ جدوں قرآن دیاں آیتاں کھلیاں تے واضح نہیں تے فیر قرآن دی تفسیر کرن دی

لوڑ کیوں پیش آندی اے تے قرآن کریم توں ہر انسان خود ای رہنمائی کیوں نہیں حاصل کردا؟۔

ایہد اجواب ایہہ اے کہ اگرچہ قرآن دے مخاطبین دیاں بہت ساریاں قسماں نیں لیکن تمام بنی نوع انسان دے لئی ذکر اے۔ ایہہ سب عورتاں، مرداں، بڑھیاں، جواناں، عربیاں تے عجمیاں، خواندہ تے ناخواندہ سب دے لئی رہنما اے تے ہدایت اے۔ ایہدے علاوہ قرآن پاک عربی زبان اجیہی زبان اے کہ جیہڑی زیادہ توں زیادہ معانیاں نوں ادا کرن دی صلاحیت رکھدی اے تے چھوٹے توں چھوٹے فرق نال معانی نوں بیان کر دی اے۔ الفاظ ختم ہو جانے نیں معانی ختم نہیں ہوندے تے اجیہاں خصوصیتاں دی حامل زبان قابل قدر ہندی اے تے عربی زبان دی ایسی فصاحت پاروں اوہدے معنی نوں متعین کیتا جاندا اے۔ ایس لئی قرآنی آیتاں دی تفسیر تھلے دیتاں گئیاں وجوہات پاروں ہندی اے:-

_____ پہلی وجہ ایہہ کہ ساہنوں حقیقت توں مجاز وئے جانا پیندا اے جدوں حقیقی معنی عاجز آ جانے نیں تے فیر مجاز وئے جانا پیندا اے۔ مخاطبین دی انواع دی کثرت پاروں ہر اک دے لئے وکھرا وکھرا خطاب تے نہیں ہوسکدا۔ ایہدے علاوہ کئی لفظاں دے دقیق معنی بیان ہوندے نیں تے دقیق معانیاں دے لئی تفسیر دی لوڑ پیندی اے۔

_____ دوسری وجہ ایہہ اے کہ متکلم یا مخاطب بعض شرطیں یا امور حذف کردیندا اے کہ مخاطب اپنے آپ سمجھ لئے گا۔ ابتدائی مخاطبین تے جانے ای ہوندے نیں لیکن اگے چل کے بعد والے یا دوسری زبان والے یا دوسری قوم پڑھے تے ایہناں شرطیں یا امور دی وضاحت دی لوڑ پیندی اے ایس پاروں وی تفسیر دی لوڑ پیندی اے۔ ایہدی مثال انج اے

واشربو افی قلوبہم العجل ۱۸

ان کے دلوں میں پھڑپھڑا بس گیا تھا

یہاں پر قلوبہم کے بعد حب العجل ہے یعنی حب محذوف ہے۔ ۱۹

ضعف الحیاة و ضعف الممات ۲۰

زندگی میں دگنا اور موت پر دو گنا

یہاں پر ضعف کے بعد دونوں جگہ عذاب کا لفظ ہے جو محذوف ہے۔ ۲۱

_____ تیسری وجہ ایہہ اے کہ زبان وچ مشترک، مجاز، استعارہ، استعمال ہوندا اے۔ ہن ایہہ معلوم کرنا اے کہ کتھے کتھے ایہہ لفظ ورتے گئے نیں تے ترجیح کیس نوں دتی جاوے گی تے ایہہ ترجیح دلیلاں دی بنیاد اے تے ایس لئی تفسیر دی لوڑ پیندی اے۔ ایہدی مثال انج اے کہ لفظ

الصلوة جہدے کئی معنی میں مثلاً درود، نماز، دعا وغیرہ تے ایسے طرح لفظ عین دے وی کئی معنی میں مثلاً اکھ، چشمہ وغیرہ۔

چوتھی وجہ ایہہ کہ ہر دور دے احوال وی بدلے رہندے نہیں تے اوہناں نوں سامنے رکھ دیاں ہونیاں تفسیر کرنا کہ قرآن کریم ایس دور وچ رہنمائی کیس طرح کر رہیا اے ایس گل نوں وی واضح کرن لئی قرآن کریم دی تفسیر دی ضرورت پیندی اے کیوں جے قرآن کریم تے قیامت تیک دے لئی باعث ہدایت تے رہنمائی اے تے ایہدے وچ اپنے نزول توں لیکے موجودہ ایٹمی دنیا بلکہ ایہدے توں وی اگے قیامت تیک لئی ہدایت تے رہنمائی موجود اے۔ ایہدی مثال انج اے کہ ہر دور دیاں تفسیراں نوں اگر دیکھئے تے ہر تفسیر دے دور دا خصوصی رنگ ایس تفسیر وچ چھلکدا ملے گا۔

قرآن پاک اک روحانی علم اے تے خداوند تعالیٰ دی اوہ آخری نازل کردہ کتاب اے، جہدے وچ ہر زمانہ، ہر نسل تے ہر قسم دے لوکاں لئی ہدایت دا سامان اے۔ دنیا خواہ کئی ای ترقی کر جاوے قرآن کریم دے اسرار کھلے ای چلے جان گے۔ ایس گل دے باوجود کہ اسلام توں لیکے دور حاضر تیک ہزار ہا تفسیراں ایس کلام پاک دیاں ہو چکیاں نہیں جہڑیاں قرآن کریم نوں سمجھن وچ مدد تے فائدہ دیندیاں نہیں۔ لیکن اوہناں تفسیراں وچ اوس وقت دے درپیش مسائل دا حل پیش کیتا گیا سی۔ موجودہ زمانے دے مسائل اوہناں لوکاں دیاں نظراں توں اوہلے سی۔ اکثر تفسیراں روایتاں اُتے مبنی سن۔ تے بعض تفسیراں فقہی بحثاں اُتے مشتمل سن۔ موجودہ زمانے وچ نویں نویں مسائل درپیش نہیں۔ اوہناں دے حل کرن لئی ساہنوں قرآن کریم اُتے غور و فکر تے تدبر فی القرآن دی ضرورت اے۔ ہزار ہا تفسیراں دے باوجود قرآن حکیم دے معارف دا سمندر خشک نہیں ہو یا تے ناں کدی ہو سکدا اے۔ انسانی عقل تے دماغ ایس گل نوں سمجھن توں عاری نہیں کہ اوہ قرآن مجید دے سارے علماں دا احاطہ کر سکے۔ آج وی قرآن مجید اپنے لفظاں وچ "راخون فی العلم" نوں تدبر دی دعوت دیندا اے۔ تاں جے اوہ زمانے دے درپیش مسائل نوں مد نظر رکھ کے ایس توں معارف تے ہدایت دے موتی چن سکے چنانچہ فرمایا:-

ولو ان ما فی الارض من شجرة اقلام و البحر نملة من بعده سبقه

ابحر ما نفدت حکمت اللہ، ان اللہ عزیز حکیم،

(سورۃ لقمان آیت نمبر ۲۷)

ترجمہ:- "اور جتنے درخت زمین میں ہیں سب کے سب قلم بن جائیں اور سمندر اس کی سیاہی بنے اور اس کے ختم ہونے کے بعد اور سات سمندر سیاہی ہو جائیں اور خدا کا علم اور اس کی باتیں لکھی جائیں تو بھی خدا کی باتیں ختم نہ ہوں گی بیشک

خدا غالب اور دانا ہے۔"

سورۃ کہف وچ فرمایا:

"قل لو كان البحر مدها لکلمت ربی لنفد البحر قبل ان تنفذ کلمت

ربی ولو جئنا بمثله مددا ○ (سورۃ الکہف، آیت نمبر ۱۰۹)

ترجمہ:- اے رسول ﷺ ان لوگوں سے کہو کہ اگر میرے پروردگار کی باتوں کو لکھنے کے واسطے سمندر کا پانی بھی سیاہی بن جائے تو قبل اس سے کہ میرے پروردگار کی باتیں ختم ہوں سمندر ہی ختم ہو جائے گا۔ اگرچہ ہم ویسا ہی ایک اور سمندر اس کی مدد کو لائیں۔

تھلے اوہ وجہاں بیان کیتیاں جاندیاں نیں جیہناں پاروں تفسیر دی ضرورت ہو وی اہمیت اختیار کر گئی اے۔ اکیسویں صدی دے شروع وچ جتھے سائنس ترقی دے لحاظ نال اپنے اوج کمال نوں پہنچی ہوئی اے او تھے دنیا اک خطرناک تباہی ول مائل ہو رہی اے۔ خوف دے بدل دنیاوی سطح اُتے منڈلا رہے نیں تے دنیا اخلاقی لحاظ نال اک انتہائی بری حالت وچ اے۔ اوہ ملک جیہڑے سائنس وچ ترقی کر گئے نیں اوہ بذات خود پریشانیاں وچ پھسے ہوئے نیں۔ اطمینان و سکون اوہناں نوں کسے لمحے وی میسر نہیں۔ ایہناں لوکاں دی روحانی تسکین دا سامان قرآن کریم وچ اے "اللہ الذکر اللہ تطمئن القلوب" ایس لئی ضروری اے کہ ایہناں لوکاں نوں دین اسلام وچ بلایا جاوے۔ قرآن کریم نوں اوہناں دے ہاں مروجہ زبانوں وچ پیش کیتا جاوے کیوں جے عربی زبان وچ ایہناں دا سمجھنا مشکل اے۔ اک انگریز مستشرق لکھدا اے:-

"The Quran is very difficult look to read in the usual arrangement" ۲۲

ہر زمانہ اپنے نال نویں علم لے کے آندا اے ایس لئی موجودہ زمانے دے ترقی یافتہ علم، علم حیات، Psychology, sociology، علم معاشیات تے دوسرے مروجہ علماں نوں مد نظر رکھدیاں ہوئیاں قرآن مجید دی تفسیر ضروری اے۔ تاں جے پتہ چل سکے کہ اوہ موجودہ علماں دی روشنی وچ اپنی ہادیانہ شان نوں کیس حد تک قائم رکھ سکیا اے۔ یا ایہہ دی شان کیس حد تک پہلے توں وی زیادہ روشن ہو گئی اے۔

دیباچہ تفسیر القرآن وچ بشیر احمد محمود احمد لکھدے نیں:-

"پرانے زمانے میں مختلف مذاہب کے درمیان اعمال کے متعلق تعلیمی برتری کا مقابلہ بہت کم تھا بلکہ رسم و رواج اور عقائد کی بحث تک علماء کی گفتگو محدود رہتی تھی۔ اس وجہ سے قرآن کریم کی وہ تعلیم جو اخلاقی، تعلیمی، اقتصادی، سیاسی اور تعامل باہمی کے امور سے متعلق تھی زیر بحث نہ آتی تھی۔ آج دنیا کی توجہ ان امور کی طرف زیادہ ہے۔ اس لئے ضروری ہے کہ اس کمی کو پورا کرنے کے لئے قرآن کریم کی ایسی تفسیر پیش کی جائے جو ان امور سے متعلقہ ہو۔" ۲۳

قرآن کیوں بے الہامی کتاب اے ایس وچ آون والے ویلے دیاں پیش گوئیاں وی نیں ایہناں پیش گوئیاں بارے صحیح روشنی اوس ویلے ای پائی جاسکدی اے جدوں اوہ پوریاں ہو چکیاں ہوں۔ ایس لئی ضروری اے کہ اوس زمانے وچ نویں تفسیر پیش کیتی جاوے تاں بے اوس ویلے پوریاں ہوں والیاں پیش گوئیاں نوں ظاہر کرے۔

قرآن کریم دی تعلیم سارے مذہباں تے فلسفیاں اُتے حاوی اے۔ اور ساریاں مذہباں دیاں نچیاں تعلیمات اُتے مشتمل ہوں دے علاوہ ناقص و ناقص وی ظاہر کردی اے تے نامکمل نوں مکمل وی کر دی اے ابتدائی زمانے وچ اسلام دے مفسرین نوں کیوں بے ایہناں مذہباں تے فلسفیاں دا علم نہیں سی اوہ ایہناں دے بارے قرآنی تعلیم نوں صحیح طور تے اخذ نہیں کر سکدے سی۔ ہن اوہ سارے چھپے ہوئے پوشیدہ علم ظاہر ہو چکے نیں۔ تے ایس زمانے وچ پرانی تفسیراں دی ایس کمی نوں پورا کرنا وی اک اہم ضرورت اے۔

عربی زبان دے علماں توں واقف ہونا ہر شخص لئی ضروری اے ایس لئی، ساہنوں تفسیر دی پہلے نالوں زیادہ ضرورت اے۔

اج ایس ایجیے دور وچوں گزر رہے آں۔ جہدے وچ مختلف مذہب یا مختلف تہذیباں اک دوجے نال ٹکرا رہیاں نیں۔ ایس لئی ایس دور وچ عموماً ایہی ہوند اے کہ بوہت سارے مفہوم مشتبہ ہو جانداں نیں تے بوہت سارے عقیدے اک دوسرے نال غلط ملط ہو جانداں نیں۔ بوہت سارے مذہب اک دوسرے نال مل جانداں نیں۔ پچھلے گزرے ہوئے ادوار دی طرح اج وی اسلام ایسے دور ابتلاء توں گزر رہیا اے۔ لہذا اسلام نوں اوہدی اصلی تے شفاف صورت وچ سمجھن دے لئی اسلام دے ابتدائی اصول یعنی قرآن تے سنت ول رجوع کرنا ضروری اے۔

موجودہ حالات وچ مسلماناں دی مذہبی، سیاسی، تمدنی تے سماجی حالت تے اوہناں دی کمزوری بیان دی محتاج نہیں۔ مسلماناں دی ایس حالت زار دا نقشہ اک انگریز مصنف نے انج کھینچا اے:-

" Muslims look back to their golden age up to 1258 at the time when god has blessed them with success and that virtually established his kingdom on earth. Now they find themselves backward in the modern world. ۲۴

قوماں دی ترقی داراز قرآنی تعلیمات دی پیروی تے اوہدی حکیمانہ نظم تے ترتیب وچ مضمر اے۔ قرآن حکیم بنی نوع انسان دی فلاح وصلاح دے جملہ اجزاء تے عناصر اے مشتمل اے۔ قرآن مجید نے جیس رہنمائی تے ہدایت نوں اپنے اندر سمیٹیا ہويا اے تے اوہدا معجزانہ اسلوب بیاں جیہناں حکمتاں دا جامع اے۔ جدوں تک اوہناں توں آگاہی حاصل نہ کیتی جاوے اوہدوں تک ایہدی پیروی دا کوئی امکان نہیں ایہہ اوی صورت وچ ممکن اے کہ اسیں قرآنی لفظاں دے معنی تے مطلب نوں سمجھن دی کوشش کریے تے قرآن پاک دے اوہ سارے علم جیہڑے اپر دے گئے نیں اوہناں اُتے عبور حاصل کرن دی کوشش کریے۔ علم تفسیر ایس سلسلے وچ ڈاڈا مددگار ثابت ہوندا اے۔ علم تفسیر ایہناں علم دیاں خزانیاں دی کنجی دی حیثیت رکھدا اے۔ علم تفسیر دے بغیر قرآنی علوم تے معارف دا باب کھل نہیں سکدا۔ خواہ اوہ لوک قرآنی لفظاں نوں دن وچ ہزار وار دھرائے رہن۔ ایہناں دا مطلب تے مفہوم تفسیر توں بغیر معلوم نہیں ہو سکدا۔

نسخہ ہائے قرآن تے حافظاں دی کثرت دے باوجود مسلمان جیس تَنْزِل تے انحطاط وچ مبتلا نیں اوہدی وڈی وجہ قرآن دے مندرجات توں لاعلمی دے سوا کچھ نہیں۔ حالانکہ مسلماناں دی تعداد کوئی گھٹ نہیں۔ ساڈے اسلاف نے ایسے ای قرآن دی برکت نال ترقی دیاں جیہڑیاں منزلاں طے کیتیاں۔ تاریخ تے مورخین ایس اُتے دہشت زدہ نیں تے رہن گے۔ باوجود ایس گل دے کہ اوہناں دی تعداد بوہت گھٹ سی۔ قرآن مجید دے نسخے وی اوہناں نوں سہولت نال میسر نہیں سن۔ قرآن دے حافظاں دی تعداد وی بوہت گھٹ سی لیکن ساڈے اسلاف دی ترقی داراز ایسے گل وچ مضمر اے کہ اوہناں نے اپنی ساری توجہ قرآن عزیز دے مطالعے ول مبذول کروادتی۔

جدوں کہ موجودہ دور دے مسلماناں دی غالب اکثریت قرآن نوں گھراں، مجلساں، قبرستاناں وچ خوش الحانی نال تلاوت کرن تک ای اکتفا کردی اے یا برکت تے تقدس دے حصول دے لئی قرآن مجید نوں گھراں وچ طاق دی زینت بنا کے رکھیا جاندا اے۔ اوہناں نوں ایہہ گل بالکل یاد نہیں کہ قرآن دی برکت غرض کہ اوہدا فہم تے تدبر اوہدے اُتے خلوت وچ سوچ و پچار کرن تے اوہدے بیان کردہ آداب تے اطوار توں فیض حاصل کرن وچ پوشیدہ اے تے قرآن فہمی توں بغیر اسیں قرآن توں ٹھیک طور تے استفادہ نہیں کر سکدے۔ ہن انسانیت دا کیمڑا نمونہ اے جیہنوں قرآن پسندیدہ قرار دیندا اے تے انسان دی فلاح تے نجات دا دار و مدار کیمہناں امور اُتے اے۔ ایہہ ساریاں گلاں قرآن فہمی توں بغیر دیوانے دی بڑ جاپدیاں نیں۔

ایہناں سارے بیاناں توں ایہہ حقیقت ظاہر ہوندی اے کہ تفسیر دا فائدہ یاد دہانی، عبرت آموزی، عقائد تے عبادات، معاملات تے اخلاق وچ خداوندی ہدایات دا پتہ کرنا اے تاں جے فرد تے معاشرہ دنیا تے آخرت وچ کامیابی تے کامرانی توں ہمکنار ہووے۔ فیر ایہہ وی پتہ چلدا اے کہ علم تفسیر اگر سارے علماں توں ودھ کے نہیں تے کم از کم بہترین دینی تے عربی علماں وچ ضرور شامل اے تے قرآن دے ہر علم وچ تفسیر دی انتہائی لوڑ پیندی اے تے قرآن دے کسے وی علم نوں تفسیر دے بغیر سمجھنا بہت مشکل اے۔ ایہدی وجہ ایس دے موضوع دی بلندی تے افادیت اے۔

ایس طرح امت مسلمہ دی اصلاح اوہدوں ای ممکن ہو سکدی اے جدوں ایس قرآن مجید دے رشد تے ہدایت دے پیغام نوں اخذ کر سکینے۔ تے اپنیاں زندگیاں نوں اوس دے دے ہوئے آداب و اطوار تے سانچے وچ مکمل طور تے ڈھال سکینے۔ کیوں جے اوس توں خوش آئند ثمرات دا ظہور ممکن ہو سکے گا۔ نالے اخلاق تے آداب وچ مہارت حاصل کرن دے بعد علوم تے فنون وچ یکتائی حاصل ہو سکے گی۔

حافظ محمد لکھوی دے دور دیاں اہم تفسیراں

حافظ محمد بن بارک اللہ لکھوی دا زمانہ اوہ زمانہ اے جدوں انگریز برصغیر پاک و ہند اُتے پوری طرح قابض ہو چکے سن۔ عیسائیت دی تبلیغ تے اشاعت دے لئی ہر حربہ استعمال کیتا جا رہیا سی۔ مسلماناں نوں زبردستی عیسائی بنان دیاں سازشاں ہو رہیاں سن۔ ایہناں حالات وچ علماء کرام نے پوری قوت دے نال عیسائیت دار دیکھتے عوام الناس نوں اسلامی تعلیمات دے نال جانو کروان لئی درس و تدریس تے دعوت و تبلیغ دا سلسلہ جاری کیتا۔ اسلامی علماں دا سرچشمہ تے بنیاد قرآن مجید دی زبان عربی سی۔ جیہوں عام لوک سمجھن توں قاصر سن۔ ایس لئی قرآن مجید دی تفہیم تے تبلیغ دے لئی مقامی زبانوں وچ لا تعداد ترجمے تے تفسیراں لکھیاں گئیاں۔ تاں جے عوام الناس اسلام دیاں تعلیمات توں پوری طرح بہرہ مند ہو سکن۔ ایس سلسلے وچ جمیل نقوی لکھدے نیں:-

"اردو زبان میں عام طور پر قرآن شریف کا ترجمہ مولانا رفیع الدین کا اور دوسرا شاہ عبدالقادر کا خیال کیا جاتا ہے۔ یہ دونوں ترجمے تیرہویں صدی ہجری کے ہیں۔ لیکن اس بات کی بہت کم لوگوں کو خبر ہے کہ اس زمانے میں نیز اس سے قبل ہندوستان کے مختلف مقامات میں متعدد تفسیریں اور ترجمے لکھے گئے ہیں۔" ۲۵

برصغیر پاک و ہند وچ قرآن مجید دے درس تے تفسیر نویسی وچ خدمات دے حوالے نال عبدالصمد صارم الازہری اپنی کتاب "تاریخ القرآن" وچ لکھدے نیں:-

"ہندوستان میں قرآن کے متعلق بہت سی تصانیف ہوئی ہیں۔ عربی، فارسی، اردو ہر زبان میں تفسیریں لکھی گئی ہیں۔ تخمیناً کہتا ہوں کہ ہندوستان میں کم و بیش سو مکمل تفسیریں تصنیف ہوئی ہیں۔ غیر مکمل کا شمار نہیں۔ جن میں زیادہ مشہور تفسیریں یہ ہیں:-

"تفسیر محمد شیخ حسن محمد گجراتی ۹۸۲ھ۔ سواطع الالہام علامہ فیضی ۱۰۰۴ھ۔ بیان القرآن عربی دس جلد قاضی عبدالشہید سیوہاروی (یکے از اجداد راقم سطور) تفسیر نظامی شیخ نظام الدین تھانیسری ۱۰۲۴ھ۔ تفسیر احمدی ملا جیون ۱۱۳۰ھ۔ تفسیر فتح الخیر شاہ ولی اللہ دہلوی ۱۱۷۶ھ۔ تفسیر مظہری قاضی ثناء اللہ پانی پتی ۱۲۵۵ھ۔ تفسیر موضح القرآن شاہ عبدالقادر دہلوی ۱۲۳۰ھ۔ تفسیر فتح العزیز شاہ عبدالعزیز دہلوی ۱۲۳۹ھ۔ جامع التفاسیر نواب قطب الدین خاں ۱۲۶۵ھ۔ فتح البیان نواب

صدیق حسن خان ۱۳۰۷ھ - فتح المنان مولانا عبدالحق حقانی دہلوی (غالباً ۱۹۰۰ء)
تجیل التنزیل امام فن مناظرہ مولانا سید ابوالمنصور دہلوی ۱۹۰۰ء - اردو میں قرآن
مجید کے بیس سے زیادہ ترجمے ہوئے ہیں۔ پشتو، ہندی اور انگریزی میں بھی علماء
ہند نے ترجمے کئے ہیں۔ "۲۶"

ایس بیان توں واضح ہوندا اے کہ حافظ صاحب دے دور حیات وچ قرآن مجید دی نشر و اشاعت تے درس و
تدریس واکم بڑے زور شور نال جاری سی۔ حافظ صاحب دے پہلے دے ادوار وچ فلسفیانہ تفسیر دا انداز جاری سی جیویں کہ
اردو دائرہ معارف اسلامیہ وچ لکھیا اے کہ:-

"دور غزنویہ (۳۵۱ھ - ۵۸۲ھ / ۹۶۲ء - ۱۱۸۶ء) میں لاہور نے علمی مرکزیت
حاصل کی اور علمائے تفسیر میں سید محمد اسماعیل بخاری (م ۴۴۸ھ / ۱۰۵۶ء) کا نام
علمائے رجال میں بڑی اہمیت کے ساتھ بیان کیا جاتا ہے۔ اس کے بعد زنجیری
(م ۵۳۸ھ / ۱۱۴۳ء) رازی (۶۰۶ھ / ۱۲۰۹ء) اور بیضاوی (م ۷۱۶ھ / ۱۳۱۶ء)
کے انداز پر فلسفیانہ و متصوفانہ تفاسیر کا سلسلہ شروع ہوا۔" ۲۷

حافظ صاحب دا دور ایس دے بعد دا زمانہ اے۔ جیہدی ابتداء شاہ ولی اللہ محدث دہلوی توں ہندی اے۔ ایس دور
دے تفسیری رجحانات دی بنیاد ولی اللہی تفسیر دے فن اُتے مبنی اے۔ ایہدے متعلق اردو دائرہ معارف اسلامیہ وچ لکھیا اے۔
"شاہ ولی اللہ (م ۱۱۷۶ھ / ۱۷۶۳ء) پہلے شخص ہیں جنہوں نے تفسیر کے لئے تقلیدی
راستہ بدلنے کی کوشش کی اور فن تفسیر پر اصولی و فکری کتاب الفوز الکبیر لکھی۔ ان
کے بعد سر سید احمد خاں (م ۱۳۱۶ھ / ۱۸۹۷ء) نے اصول تفسیر پر سوچا۔" ۲۸
حافظ محمد بن باریک اللہ دا دور بلاشبہ شاہ ولی اللہ دے اصول، تفسیر دے فن تے فکری رجحانات دا دور اے۔ ایس
دور دی ابتدا شاہ ولی اللہ دے قرآن مجید دے فارسی ترجمے تے تفسیر توں ہوئی۔ تے اوس توں بعد اوہناں دے پتر اں شاہ
عبدالقادر، شاہ عبدالعزیز، تے شاہ رفیع الدین دے ترجمیاں نے ایس تفسیر دے سلسلے نوں وسعت دتی تے ولی اللہی فکر
تے رجحان نوں پروان چڑھایا۔

ایس سلسلے وچ ڈاکٹر محمد ایوب قادری اپنی کتاب "اردو نثر کے ارتقاء میں علماء کا حصہ" وچ لکھدے نیں:-

"شاہ ولی اللہ دہلوی کے ارکان خاندان، فیض یافتگان اور اس دور کے دوسرے
علماء نے ملت اسلامیہ کے جمود کو توڑا اور دینی و اصلاحی سرگرمیوں کو عام کرنے کے
لیے اردو زبان کو ذریعہ ابلاغ بنایا۔ ولی اللہی تحریک کی کوکھ سے ایک اور تحریک نے

جنم لیا۔ یہ سید احمد شہید کی تحریک مجاہدین یا وہابی تحریک تھی۔ وہابی تحریک کے علماء نے اردو زبان کے ذریعے تبلیغ کی روایت کو آگے بڑھایا اور جلد ہی ترجمہ قرآن، تفسیر، فقہ، کلام، تاریخ، سیرت، وعظ و نصیحت اور تصوف سے متعلق ایک معتد بہ ذخیرہ جمع ہو گیا۔ "۲۹

پروفیسر ڈاکٹر محمد نسیم عثمانی دی رائے وجہ:-

"پورے بھروسے کے ساتھ جو بات کہی جاسکتی ہے۔ وہ یہ ہے کہ اس سرزمین میں سب سے پہلا اور مکمل ترجمہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نے بارہویں صدی ہجری کے وسط میں فارسی زبان میں کیا تھا۔" ۳۰

شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دے بارے وجہ "حیات ولی" دے مصنف مولانا محمد رحیم بخش دہلوی انج لکھدے ہیں:-

"یہ قرآن مجید کا ایک نہایت مختصر ترجمہ ہے۔ جو ایک عجیب دلچسپ پیرائے میں لکھا گیا ہے۔ بڑے بڑے معرکتہ آراء مضامین اور نہایت اہم اور دقیق مطلب چند مختصر اور گنتی کے الفاظ میں اس خوبصورتی اور جامعیت کے ساتھ ادا کئے ہیں۔ انہیں ایسا صاف اور پانی کر دیا ہے۔ جس سے نہ صرف تعجب بلکہ سخت حیرت ہوتی ہے۔" ۳۱

ایسی طرح قرآن فہمی تے تفسیر نگاری دا اک سلسلہ شروع ہو یا۔ جیہدے وجہ عوام الناس نوں اسلامی تعلیمات

توں جانو کروان لئی مختلف زبانان وجہ ترجمے کیے گئے۔ جیہناں وجہ فارسی، اردو، پنجابی، پشتو، سندھی تے ہور مقامی زبانان شامل نیں۔ ایہناں توں علاوہ مختلف زبانان وجہ قرآن فہمی لئی تفسیراں وی لکھیاں گئیاں۔ پروفیسر ڈاکٹر محمد نسیم عثمانی ایس فن دی تاریخ کجھ اینویں بیان کردے نیں:-

"شاہ ولی اللہ کا یہ اقدام نہایت مبارک ثابت ہو یا اور اس کے بعد قرآن مجید کے ترجموں کا ایک سلسلہ شروع ہو گیا جو آج تک جاری ہے۔ لیکن چونکہ اٹھارویں صدی عیسوی میں جس میں شاہ صاحب پیدا ہوئے، پلے، بڑھے اور فوت ہوئے۔ اردو زبان نہایت تیزی سے ترقی کر رہی تھی، بلکہ یہ دور اردو شاعری کا عہد زریں کہلانے کا مستحق تھا۔ اس لئے اس صدی ہی میں قرآن کریم کے اردو زبان میں بھی ترجمے ہونے شروع ہو گئے۔ اس معاملہ میں بھی اولیت کا شرف ولی الملہی خاندان ہی کو حاصل ہے۔ سب سے پہلا بامحاورہ اردو ترجمہ شاہ ولی اللہ صاحب کے فرزند شاہ عبدالقادر محدث دہلوی نے ۱۲۰۶ھ/۱۷۹۱ء میں کیا۔ اسی کے لگ بھگ

شاہ صاحب کے دوسرے فرزند شاہ رفیع الدین نے ایک لفظی ترجمہ کیا۔ یہ دونوں ترجمے آج بھی نہایت مقبول ہیں اور قدر کی نگاہ سے دیکھے جاتے ہیں۔ "۳۲"

حضرت شاہ ولی اللہ دے زمانے وچ جدوں ہندوستان وچ فارسی زبان بوہت مقبول سی۔ حضرت شاہ ولی اللہ نے قرآن مجید دی تفسیر، حدیث، تے اوہدے علاوہ دوسرے دینی علماں دی تدریس دے لئی تصنیف تے تالیف دا سلسلہ جاری کیتا۔

"برصغیر میں دور مغلیہ سے پہلے فقہ اور تصوف کی جانب علماء کی توجہ زیادہ رہی اور خالص علوم شرعیہ بالخصوص تفسیر اور حدیث سے بہت کم اعتنا کیا گیا۔ یہی وجہ ہے کہ عربی اور فارسی میں تفسیریں بہت بعد میں لکھی جانی شروع ہوئیں۔ سب سے پہلے اس طرف توجہ مولانا عبدالحق محدث دہلوی کی ہوئی۔ پھر شاہ عبدالرحیم نے کچھ کام کیا تاہم اس کا باقاعدہ آغاز حضرت شاہ ولی اللہ کے زمانے میں ہوا۔ انہوں نے بڑے پیمانے پر قرآن، تفسیر اور حدیث اور ان سے متعلقہ علوم کی تدریس کی اور ان موضوعات پر تصنیف و تالیف کا کام کیا۔ انہوں نے تفسیر کے اصول بھی نہایت وضاحت سے بتائے۔" ۳۳

ایس دور وچ کیوں جے اصل زبانوں ول توجہ زیادہ سی۔ ایس لئی لوگ عربی تے فارسی سکھدے سن۔ جیہیں پاروں قرآن مجید نوں سمجھنا آسان سی۔ ایس لئی حضرت شاہ ولی اللہ دیاں اکثر لکھتاں عربی تے فارسی وچ نیں۔ ایہدے بعد جدوں ایہہ گل محسوس کیتی گئی کہ عوام الناس دے لئی عربی تے فارسی نوں سمجھنا مشکل اے تے قرآن مجید تے اوہدے متعلقہ مضموناں نوں اردو تے پنجابی تے ہور ایں زبانوں وچ منتقل کرن دے لئی عربی تے فارسی توں اردو تے پنجابی وچ ترجمے کیتے گئے۔ ایہہ کم وی سب توں پہلے شاہ ولی اللہ دے خاندان نے سرانجام دتا۔ اوہناں دے پُتراں تے پیر وکاراں نے ایہناں علماں نوں اردو وچ وی پیش کرنا شروع کیتا۔ ایہدے بعد ایہہ سلسلہ چل نکلیا تے اردو زبان دا دامن پھیلدا گیا۔ خوش قسمتی نال قرآن مجید دے اردو ترجمے تے تفسیراں ایس کثرت نال شائع ہوئیاں کہ ویکھدیاں ای ویکھدیاں ایہہ زبان ایس معاملے وچ عربی دے سوائے دنیا دیاں ساریاں زبانوں توں اگانہ و دھگنی تے ہن وی ایہدے وچ جیہیں تیزی نال وادھا ہو رہیا اے ایہدی مثال دنیا دی کسے دوسری زبان وچ نہیں ملدی۔ تفسیراں براہ راست اردو وچ لکھیاں جارہیاں نیں۔ تے دوسریاں زبانوں خاص طور تے عربی توں ترجمے ہو رہے نیں۔ ایہہ تفسیراں جزوی وی نیں تے پورے قرآن دیاں وی۔

ڈاکٹر محمد نسیم عثمانی اوس دور دیاں تفسیراں نوں دو قسماں وچ تقسیم کردے نیں:-

۱۔ براہ راست اردو میں لکھی جانے والی تفاسیر

۲۔ ترجمے ۳۴

ایہدے بعد حافظ محمد بن بارک اللہ از زمانہ انیسویں صدی دے مڈھ توں شروع ہوندا اے۔ تے انیسویں صدی دی آخری دہائی تے پہنچ کے اختتام پذیر ہوندا اے۔ لہذا اسیں انیسویں صدی دی ابتداء توں لیکے انتہا تیکر لکھیاں جان والیاں مختلف اردو تے پنجابی تفسیراں دا جائزہ لیندے آں۔ ایہدا آغاز حضرت شاہ رفیع الدین دہلوی توں کیتا جانا مناسب اے۔ کیوں جے اس دور وچ اردو تے ہوراں زبانان وچ تفسیر نگاری داکم ڈا ہڈا نمایاں نظر آؤندا اے۔ شاہ رفیع الدین دہلوی دے زمانے توں قرآن کریم دے ترجمے تے تفسیراں دا دو جاوڑا دور شروع ہوندا اے۔ جیہڑا جنگ آزادی ۱۸۵۷ء تیکر اے۔ ایس دور وچ فورٹ ولیم کالج کلکتہ دے اثر پٹھ اردو نثر نگاری دا رواج عام ہو گیا تے ایس وجہ پاروں اوس زمانے وچ کافی تعداد وچ تفسیراں لکھیاں گئیاں۔ ایہناں وچوں بعض تفسیراں دے ناں درج ذیل نیں:-

- ۱۔ تفسیر موضح القرآن۔ از شاہ عبدالقادر محدث دہلوی
 - ۲۔ تفسیر قرآنی موسومہ حقانی، از شاہ حقانی نبیرہ سید شاہ برکت اللہ ۱۲۰۶ھ
 - ۳۔ تفسیر قرآن، از حکیم محمد شریف خان دہلوی
 - ۴۔ تفسیر سورۃ فاتحہ، از حضرت سید احمد شہید
 - ۵۔ تفسیر مجددی المعروف بہ روئی، از شاہ روؤف احمد ۱۲۳۹ھ
 - ۶۔ تفسیر پارہ عم
 - ۷۔ تفسیر قرآن مجید جو پارہ عم کی تفسیر ہے۔
 - ۸۔ تفسیر تنزیل یا فوائد البدیہہ از سید بابا قادری حیدر آبادی
 - ۹۔ تفسیر ادا جاء از امین الدین
 - ۱۰۔ کتاب الحمد یا تفسیر تصریح۔ از مولوی میر شجاع الدین
 - ۱۱۔ زاد الآخرة منظوم تفسیر قرآن قاضی عبدالسلام بدایونی ۱۲۴۴ھ
 - ۱۲۔ تفسیر سورۃ یوسف۔ از حکیم محمد اشرف کاندھلہ ۱۲۶۴ھ ۳۵
- اردو وچ تفسیر نگاری دی تاریخ جمیل نقوی ایس طرح بیان کر دے نیں:-

"تیرہویں صدی ہجری کے آغاز سے برصغیر پاک و ہند میں اردو تفسیر نگاری کا روشن دور شروع ہوا۔ خانوادہ ولی اللہی کے چشم و چراغ شاہ رفیع الدین دہلوی کے اردو ترجمے ۱۱۹۰ھ کے پندرہ سال بعد ان کے بھائی شاہ عبدالقادر دہلوی کا ترجمہ قرآن مجید مع اردو تفسیر موضح قرآن کی تصنیف عمل میں آئی اور مبداء فیاض سے

شہرت دوام کا درجہ عطا ہوا۔ شاہ عبدالقادر کی تفسیر موضح قرآن ۱۲۰۵ھ میں تکمیل کو پہنچی اور ۱۲۰۶ھ میں سید شاہ حقانی بنیرہ شاہ برکت اللہ مارہروی کی تفسیر قرآنی موسومہ "تفسیر حقانی" مکمل ہوئی۔ لیکن ہنوز طبع نہیں ہوئی۔ یہ دریائے فیض دو سو سال سے (موضح قرآن سے شروع ہو کر) اپنی بھرپور روانی کے ساتھ جاری ہے۔ ہمارا دور اردو تفسیر نگاری کا روشن ترین دور ہے۔ "۳۶۔

برصغیر پاک و ہند وچ تیرہویں صدی ہجری توں شروع ہون والا قرآن مجی تے تفسیر نگاری دا سلسلہ مختلف ادوار چوں گزردا ہویا ہن وی جاری تے ساری اے۔ انیسویں صدی عیسوی وچ جیہدی کہ حضرت مولانا حافظ محمد بن بارک اللہ دا زمانہ بند اے۔ اوس دور وچ لکھیاں جان والیاں ساریاں تفسیراں دا تاریخ وار تذکرہ کرنا دشوار اے۔ کیوں جے اوہناں وچوں اکثر دی تالیف دی تاریخ نایاب اے۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ وچ ایس تاریخی مشکل دا ذکر موجود اے:-

"تاریخی لحاظ سے پاک و ہند کا موجودہ سلسلہ تفسیر عرب و ایران کی تاریخ تفسیر سے بہت بعد شروع ہوتا ہے۔ تفسیروں کی کثرت اور بعض تفاسیر کی تاریخ تالیف کی نایابی کی وجہ سے ان تمام تالیفات کا تاریخ وار تذکرہ دشوار ہے۔" ۳۷۔

نیچے اوس دور وچ لکھیاں جان والیاں تفسیراں تے ترجیاں دا ذکر خاص طور تے کیتا جاندا اے:-

"اردو میں پہلا تشریحی ترجمہ حکیم محمد شریف خاں (م ۱۲۲۲ھ/ ۱۸۰۷ء) بن محمد اکمل خان نے لکھا۔ (حامد حسن: داستان تاریخ اردو، طبع دوم ۱۹۵۷ء، ص ۱۳۳) ۱۲۰۵ھ/ ۱۷۹۰ء میں شاہ عبدالقادر بن شاہ ولی اللہ (م ۱۲۳۰ھ/ ۱۸۱۵ء) نے موضح القرآن کے نام سے (جو کہ اصل میں موضح القرآن ہے) ترجمہ و حواشی لکھے۔ پھر ان کے بھائی شاہ رفیع الدین (م ۱۲۳۳ھ/ ۱۸۱۸ء) نے ترجمہ لکھا۔ (طبع اول، ۱۲۵۲ھ طبع دوم ۱۲۶۶ھ) ۱۲۵۳ھ/ ۱۸۳۷ء میں سید علی مجتہد (م ۱۲۵۹ھ/ ۱۸۴۳ء) بن سید دلدار علی تے توضیح مجیدی تنقیح کلام اللہ الحمید کے نام سے ترجمہ اور سادہ تفسیر لکھی۔ جو اسی زمانے میں لکھنؤ سے چھپی۔ (سید احمد: ورثہ الانبیاء، ۴۱، سبط الحسن: مجلہ الواعظ، ۱۸۔ علی نقوی: مقدمہ تفسیر القرآن (اردو)، ۲۴۳، ایضا عربی، ۹۹) دکن میں قاضی بدرالدولہ خلف شرف الملک (م ۱۲۸۰ھ/ ۱۸۶۳ء) نے فیض الکریم کے نام سے ایک تفسیر لکھی (داستان تاریخ اردو، ۴۶) متحدہ ہندوستان میں یہ دور تراجم و تفاسیر کے لیے بہت اہم ہے۔ مختلف صوبوں میں علماء کام کر

رہے تھے کہ انگریزی مبلغین اور آئے دن کے مناظرین نے رنگ بدلا اور اس سلسلے میں پنجاب سے امام الدین مسیحی امرتسری (۱۲۶۰ھ/۱۸۴۳ء) نے اردو ترجمہ قرآن لکھا۔ جو رومن رسم الخط میں چھپا۔ ۱۸۹۳ء میں عماد الدین مسیحی کا اردو ترجمہ چھپا۔ (رومن رسم خط میں: لکھنؤ ۱۹۰۰ء)۔ شاید اسی لیے مسلمانوں میں تاج العلماء علی محمد (م ۱۳۱۲ھ) کا لکھا ہوا ترجمہ بلا متن نواب حاجی محمد قلی خان کانپوری ۱۳۰۴ھ/۱۸۸۶ء میں لکھنؤ سے شائع کرایا۔ ظاہر ہے کہ اپنے ترجموں کے بعد عیسائی مناظر اور زیادہ شیر ہوئے ہوں گے۔ ادھر اونچے طبقوں میں عیسائی اپنے مذہب کی برتری اور اسلام کی کمتری بیان کرنے کے لئے معجزات، احادیث اور تفسیر پر بحث کرتے ہوں گے، اس رجحان سے متاثر ہو کے سرسید احمد خاں (۱۳۱۵ھ/۱۸۹۸ء) نے تفسیر القرآن لکھنا شروع کی اور اس کی پہلی جلد ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء میں چھاپ دی۔ ابھی چھ جلدیں (آخر سورۃ الانبیاء تک، ۱۸۹۵ء) ہی شائع ہوئی تھیں کہ پورا ملک احتجاج کرنے لگا۔ پھر بھی تفسیر سورۃ جن، تفسیر السموات، ازالۃ الغین عن قصۃ ذی القرنین، ترقیم فی قصۃ اصحاب الکہف والرقیم وغیرہ شائع کر کے رہے۔ علماء نے ان کے خیالات، عقائد اور تالیفات کے رد میں کتابیں لکھیں۔ اور مفسرین نے اردو میں تفسیریں لکھنا شروع کیں۔ جن میں تفسیر عمدۃ البیان تالیف عمار علی رئیس سونی پت (م صفر ۱۳۰۴ھ/اکتوبر ۱۸۸۶ء) (دہلی ۱۳۰۷ھ، ۳ جلد)، تفسیر رؤنی تالیف احمد نقشبندی، لکھنؤ، ۱۳۰۵ھ/۱۸۸۷ء۔ امیر علی: تفسیر مواہب الرحمن (جامع البیان)، لکھنؤ ۱۳۱۹ھ/۱۹۰۲ء اور عبدالحق حقانی (م ۱۳۳۵ھ/۱۹۱۶ء) کی تفسیر فتح المنان (تفسیر حقانی) دہلی ۱۸۸۸ء تا ۱۸۹۳ء نے بڑی شہرت پائی) ۳۸

مندرجہ بالا مختلف مکاتب فکر دیاں تفسیراں دے علاوہ شیعہ مکتب فکر دے کچھ عالماں نے وی اک دو تفسیراں لکھیاں:

"شیعوں میں اس عہد کی مشہور و مقبول تفسیر و ترجمہ تنویر البیان از سید محمد حسین

(م ۱۲۹۴ھ/۱۸۷۷ء) ہے جس کا پہلا ایڈیشن سنہ ۱۹۰۲ء اور پریس کے تذکرے سے

خالی ہے۔ پھر اس کے دو ایڈیشن آگرے (۱۸۹۵ء، ۱۹۰۴ء) میں چھپے۔ ۳۹

اپردتیاں لکھیاں تفسیراں، تفسیر دے اصولاں دے مطابق جیہڑے مروجہ اصول نیں اوہناں اُتے پوریاں اتر دیاں

نیں۔ تے امت مسلمہ دے لئی اک بیش بہا خزانہ نیں:-

"یہ سب تفسیریں درحقیقت اثری اور سابقین کے متعین کردہ اصولوں پر مبنی ہیں۔ اگرچہ علم و عہد کی تبدیلی سے ہر ایک میں ندرت و خوبی ہے۔ لیکن کامل تہجد اور فکر آزاد کا مظاہرہ، جس کا نقش اول سرسید ڈال گئے تھے۔ اس کی اصلاح و تعمیر ابوالکلام آزاد، حمید الدین فراہی، خولجہ عبدالحی، عبید اللہ سندھی (م ۱۹۴۳ء) اور ان کے ساتھیوں کے قلم سے ہوئی اور آج کل ہندوستان و پاکستان کے صاحبان فکر و نظر جس تنوع و تحقیق کے ساتھ مصروف عمل ہیں وہ مستقبل قریب میں زیادہ سے زیادہ سودمند ہو کے رہے گا۔" ۴۰

ایہناں اردو تفسیراں دے علاوہ ہور علاقائی تے ملکی زبانان وچ وی تفسیراں دا ذکر ملدا اے۔ برصغیر پاک و ہند وچ بولیاں جان والیاں مختلف زبانان وچ مقامی لوکاں دی قرآن فہمی دے لئی قرآن پاک دے ترجمے تے تفسیراں مقامی زبانان وچ لکھے گئے۔ جیہناں وچ پنجابی، سندھی، بلوچی، پشتو، مرہٹی، گجراتی وغیرہ قابل ذکر نیں۔

ہندی اور بنگالی ترجموں کا ذکر Sup. Cat of Ar. Printed Books in the Br. Mus ج ۱:

عمود ۳۸۸-۵۳۸ میں ہے۔ اس کے بعد بھی تراجم ہوئے ہیں۔ اور آج کل مشرقی بنگال (پاکستان) میں تفسیر کی طرف خاص توجہ دی جا رہی ہے۔ تامل، مرہٹی، گجراتی، تیلگو اور سندھی میں بھی ترجمے اور تفسیر موجود ہیں (سبط حسین: مجلہ الواعظ، ص ۱۷) جن میں سے ایک سندھی ترجمہ و تفسیر مختصر عزیز اللہ متولی نے لکھی، جو ۱۲۹۳ھ/۱۸۷۷ء میں بمبئی سے چھپی۔ پشتو میں مخازن التفسیر (سبط حسن: مجلہ الواعظ، ص ۱۷) اور پنجابی میں محمد بن بارک اللہ کی تفسیر محمدی (موضح فرقان)، (لاہور ۱۲۸۸-۱۲۹۷ھ/۱۸۷۱-۱۸۸۰ء) ۴۱

برصغیر پاک تے ہند وچ علاقائی زبانان دیاں تفسیراں دے بارے وچ لکھدیاں ہوئیاں جمل نقوی پشتو تفسیراں

دے بارے وچ لکھدے نیں:-

"انیسویں صدی کے نصف اول تک پشتو زبان میں کسی معیاری دینی کتاب کا سراغ نہیں ملتا۔ اس علاقہ کی علمی زبان فارسی تھی۔ گو بڑے بڑے عالم دین موجود تھے لیکن کسی نے بھی پشتو میں اسلامی مسائل پر قلم نہیں اٹھایا۔ انیسویں صدی کے وسط میں قرآن مجید کی متفرق سورتوں کے ترجمے یا ادعیہ ماثورہ کے مجموعے ملتے ہیں۔ آہستہ آہستہ دینی کتابوں کا شوق عام ہونا شروع ہوا۔ پشتو زبان میں سب سے پہلی ضخیم اور مستند تفسیر مولانا مراد علی ولد مولانا شیخ عبدالرحمن السیلانی ساکن

کامہ، جلال آباد نے آج سے سو سو سال پہلے (۱۲۰۴ء - ۱۲۸۲ء) تفسیر بئر لکھی۔ اس کے بعد یہ سلسلہ چل نکلا اور آج پشتو زبان میں دینی کتابوں کا معتد بہ ذخیرہ موجود ہے۔ "۴۲"

قرآن مجید کا پہلا سندھی ترجمہ اخوند عزیز اللہ محتوی (۱۲۴۰ - ۱۳۶۱ھ) نے کیا۔ یہ سندھی ترجمہ سندھی نثر کے قدیم نمونوں میں شمار ہوتا ہے۔ قرآن مجید کی پہلی سندھی مکمل تفسیر لکھنے کا سہرا بھی مقدمہ الصلوٰۃ کے مصنف مولانا ابوالحسن ٹھٹھوی کے سر ہے۔ برصغیر میں پہلا گہوارہ اسلام ہونے کے باوجود سندھ میں دینی کتابیں لکھنے کی رفتار انتہائی ست رہی ہے اور قرآن مجید کے سندھی تراجم و تفاسیر کی تعداد آج بھی پاکستان کی دوسری علاقائی زبانوں خصوصاً پشتو اور پنجابی کے مقابلہ میں بہت کم تراجم و تفاسیر قرآن موجود ہیں۔ "۴۳"

حافظ محمد لکھوی دا منظوم پنجابی ترجمہ تے تفسیر

سبب تالیف:

اللہ تعالیٰ دی ذات کائنات دا سرچشمہ اے۔ قرآن مجید فرقان حمید اللہ تعالیٰ دی کتاب اے۔ ایہہ کتاب نسل انسانی دے لئی اللہ تعالیٰ دا آخری پیغام اے۔ جیہڑی پوری انسانیت دے لئی ہدایت تے رہنمائی دے لئی نازل کیتی گئی جیہدے بارے وچ خود اللہ تعالیٰ نے سورۃ بقرہ دے آغاز وچ ارشاد فرمایا اے:

ذالك الكتاب لا ريب فيه هدى للمتقين ○

"یہ شک و شبہ سے پاک کتاب پر ہیزگاروں کے لئے ہدایت و راہنمائی ہے۔" (۴۴)

(سورۃ بقرہ ۲:۴)

حقیقت وچ ایہہ اللہ تعالیٰ دا پیغام بحیثیت مجموعی پوری امت دے لئی اے تے انفرادی طور اُتے ہر فرد دے لئی وی اے۔ قرآن مجید دے بارے وچ ایہہ کہنا شاید مبالغہ نہ ہووے گا کہ انسان دے ہتھاں وچ ایہی اک اسمانی کتاب اے جیہڑی اج کل اپنی اصل شکل تے صورت وچ موجود اے۔ جیہدے وچ اللہ تعالیٰ انسان نال مخاطب اے کہ اوہ دنیا وچ کیس طرح کامیاب زندگی بسر کر سکدا اے۔ تے آخرت دی فلاح نوں کیوں یقینی بنا سکدا اے۔

"اللہ تعالیٰ کا یہ آخری پیغام پیغمبر آخر الزماں حضرت محمد ﷺ پر نازل ہوا چونکہ

قرآن مجید کے اولین مخاطب اہل عرب تھے اور ان کی مادری زبان عربی تھی اسی

لئے اللہ تعالیٰ نے قرآن مجید کو بھی عربی زبان میں نازل فرمایا۔ باوجود اس کے

اہل عرب کی مادری زبان عربی تھی ان کے لئے قرآن مجید کو بغیر نبی ﷺ کی

رہنمائی کے سمجھنا آسان نہ تھا۔ قرآن فہمی کے لئے صحابہ کرام نبی پاک ﷺ کی

طرف رجوع کرتے تھے اور نبی پاک ﷺ تشریح طلب قرآنی آیات کی تفسیر

فرماتے تھے تو یہ قرآن فہمی دراصل تفسیر نگاری کی ابتدا کا سب سے بڑا سبب تھا۔

ابتدائی طور پر تفسیر کی ضرورت کیوں پیش آئی؟ اس کا جواب یہ ہے کہ قرآن کے

اولین مخاطب عرب تھے اور ان کی مادری زبان عربی تھی لیکن ہر عرب کے لئے

عربی زبان کے کسی شاہکار کو بغیر ذہنی استعداد کے سمجھنا کافی مشکل ہے۔ قرآن

کے اولین مخاطب اپنی ذہنی استعداد میں فطری تفاوت کی بناء پر ایک ہی درجے پر

قرآن کو سمجھنے کی صلاحیت نہیں رکھتے تھے جب کبھی ان کو ضرورت پیش آتی وہ

رسول ﷺ سے قرآن کی وضاحت کے لئے درخواست کرتے۔ "۳۵"

جیویں کہ روزے دے شروع وقت دے بارے وجہ "حتی یتبین لکم الخیط الا بیض من الخیط الا سود من الفجر" (۱۸/۲) والی آیت نازل ہوئی۔ ایہدے لفظی معنی مراد لئے گئے ایہدے وجہ جیہدہ محاورہ استعمال ہو یا سی اوہ اوہناں دیاں نظراں توں اوجھل رہیا۔ چنانچہ اوہناں نے ایس خیال توں اک سفید تے اک کالا دھاگہ لیا کہ جدوں روزے دا وقت شروع ہووے گاتے اوہناں دا رنگ تبدیل ہو جاوے گاتے ایس طرح اوہ معلوم کر لین گے کہ روزے دا وقت شروع ہو گیا اے۔ بہر حال رسول اللہ ﷺ نے اوہناں نوں دیا کہ ایہہ تے اک محاورہ اے تے ایہدے توں مراد صبح پھٹن دے نیں۔

ایس توں ایہہ گل واضح ہو جاندی اے کہ عربی دان وی قرآن مجید دا صحیح مفہوم نبوی تشریح دے بغیر سمجھن توں قاصر سن۔ ایہہ حال تے اہل عرب داسی اسیں جیہدے عربی زبان توں ناواقف سن۔ ساڈے لئی قرآن مجید نوں سمجھن دے لئی تفسیر دی کئی ضرورت اے۔

ابتدائی طور تے تفسیر نگاری دا آغاز قرآن فہمی دے لئی ہو یا اے تے ہوراں تفسیراں دی تالیف دا وی ایہی سبب چلایا رہیا اے۔ جتھوں تیک تفسیر محمدی دے سبب تالیف دا تعلق اے تے ایہہ وی ایہی سی کہ برصغیر دے پنجابی مسلمان قرآنی تعلیمات نوں اپنی زبان وچ لکھ پڑھ کے سمجھ سکے۔ ایس سلسلے وچ خود حافظ صاحب لکھدے نیں:-

اس معجزے قائم دائم وی کجھ خدمت کرن میں چاہاں
نفس پلیدیوں شر شیطانوں رب تھیں منگ پناہاں
جو واضح کر تفسیر لکھاں کجھ نال زبان پنجابی!
جو لوگ پنجاب نہ جانن عربی جاہل رہن خرابی! ۳۶

حضرت مولانا حافظ محمد لکھوی نے تفسیر محمدی دی تالیف دا سبب واضح طور تے بیان فرمایا اے کہ قرآن مجید اک معجزہ اے تے میں ایس ہمیشہ قائم دائم رہن والے معجزے دی خدمت کرنا چاہنا واں تے ایس سلسلے وچ اپنے نفس دیاں برائیاں تے پلیدیاں نالے شیطان دے شر توں اللہ تعالیٰ دی پناہ منگدا واں۔ قرآن مجید دی پنجابی زبان وچ تفسیر لکھنا چاہنا واں تاں جے پنجاب دے لوک قرآنی تعلیمات توں واقفیت حاصل کر سکے۔ پنجاب دے لوک عربی زبان توں ناواقف نیں تے ایسے وجہ توں اوہ جہالت تے گمراہی دے ہنیریاں وچ ڈبے ہوئے نیں۔ ایس لئی حافظ محمد لکھوی نے اہل پنجاب نوں کفر تے شرک، جہالت تے گمراہی توں باہر کڈھن لئی پنجابی زبان وچ تفسیر لکھی تاں جے اہل پنجاب دین اسلام دی حقیقت توں آگاہی حاصل کرن تے قرآنی تعلیمات دی روشنی وچ زندگی بسر کر سکے۔

عقائد تے اعمال دی اصلاح دے پیش نظر مختلف زبانوں وچ تفسیراں تے ترجیاں دی حیثیت بڑی مسلمہ اے

حافظ صاحب نے ایس مقصد دے لئی پنجابی زبان وچ جیہڑی کوشش کیتی اے اوہدا ذکر اوہ دوسری جگہ انج کر دے نیں:-

فارسی، ترکی، سندھی، اردو ہور پنجابی

دور کیتی علماواں ہر ہر ملکوں جہل خرابی!

ترجمہ بھی قرآن حدیثاں ہر ہر بولی علماواں

یا توفیق الہی جہت خیر خواہی جہلاواں!

پر اج لگ کسے پنجابی بولی نہ تفسیر بنائی

ہن اس عاجز توفیق اللہ تھیں سنہ پیری وچ پائی

تا اہل پنجاب ہدایت پاوَن سمجھ کلام الہی

شرک کفر بدعت سب چھوڑن کل حرام تباہی ۴۷

تفسیر محمدی دی تالیف دے سبب بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل اپنی کتاب "الفیوض المحمدیہ" وچ لکھدے نیں:-

"پنجاب کے عوام و خواص کو علوم القرآن و الحدیث سے روشناس کرانے کے لئے

حضرت مجدد پنجاب نے پنجابی زبان کو اظہار خیال کا ذریعہ بنایا۔ جس سے

حافظ صاحب کا مقصد صرف تبلیغ دین اور اشاعت اسلام تھا یہی وجہ تھی کہ انہوں

نے قرآن و سنت کو پنجابی زبان میں ڈھالنے کی سعی اٹھائی ورنہ ان میں عربی،

فارسی اور اردو تمام السنہ میں تحریر کا ملکہ بطریق اتم موجود تھا۔ چنانچہ حواشی مشکوٰۃ

المصابیح اور تعلیقات سنن ابی داؤد عربی میں، حواشی انواع عبداللہ لاہوری، حواشی

انواع بارک اللہ فارسی میں ان کے عظیم شاہکار ہیں۔" ۴۸

حافظ صاحب دی ایہناں زبانوں اُتے کامل دسترس دی زندہ تابندہ یادگار اوہناں دے تبحر دامنه بولد اثبوت نیں

جیہڑی تفسیر محمدی دی صورت وچ ساڈے کول موجود اے۔

ترجمہ قرآن:

تفسیر محمدی اک پنجابی تفسیر اے۔ ایس تفسیر وچ پنجاب والیاں دی سہولت نوں مد نظر رکھدیاں ہوئیاں نہایت

سلیس زبانوں وچ ترجمہ کیتا گیا اے۔ زبان بڑی سادہ تے عام فہم اے تے فیر عام آدمی نوں قرآن مجید دا مطلب سمجھان

دے لئی تنہاں طریقیاں نال وضاحت کیتی گئی اے۔

(الف) فارسی ترجمہ

(ب) پنجابی نثر وچ ترجمہ

(ج) منظوم پنجابی ترجمہ تے تفسیر جیہناں دا تذکرہ خود حافظ محمد لکھوی نے اپنی تفسیر وچ کیتا اے:-

ہر آیت دے ترے ترے وجہیں معنی ہیں لکھ پائے
 فارسی ہک تے ہور پنجابی نثر نظم وچ آئے
 ہے موضح فرقان موافق نام تاریخ شروعی
 ۱۲۸۵ھ باراں سو پچاسی بھی موافق موضوعی
 پہلی سطر زبان جو فارس ہے فتح الرحمانوں
 پر وچ عبارت کجہ تغیر جہت آسان بیانوں
 وچ بعضے جا لحاظ رفیع الدین دے ترجمے والا
 پر اکثر شاہ ولی اللہ ترجمہ اول سطرے والا
 اینویں پہلی سطر پنجابی نثر دوہاں تھیں لکھی
 بعضے جا لحاظ معالم مظہری نظر بھی رکھی
 پر لفظی معنی اس وچ لکھے نثر پنجاب زبانی

ترجمی سطر مرادی معنی بندیاں جہت آسانی ۲۹

ایہناں شعراں توں ایہہ گل واضح ہوندی اے کہ حضرت حافظ محمد نے قرآنی تفہیم دی ہر ممکن کوشش کیتی اے تے
 اک ایہہ انداز اختیار کیتا گیا اے جیسے قاری دے لئی قرآن مجید دی تفہیم نوں آسان بنا دتا اے۔ ترجمے دا انداز بڑا منفرد
 اے تے مختصر لفظاں وچ لمے چوڑے مضموناں دی وضاحت کر دتی گئی اے۔ نال ای جامع انداز وچ قرآنی آیات دا
 مفہوم وی بیان کیتا گیا اے۔ جیہناں مختلف طریقیاں نال قرآن مجید دا ترجمہ کیتا گیا اے ایہناں طریقیاں دا ایس الگ
 الگ جائزہ لواں گے۔

(۱) فارسی ترجمہ تے ایہدی ضرورت تے اہمیت:

تفسیر محمدی وچ حافظ محمد لکھوی نے سب توں پہلاں فارسی زبان وچ ترجمہ پیش کیتا اے ایہہ ترجمہ حضرت شاہ ولی
 اللہ دا فارسی ترجمہ اے جیہڑا فتح الرحمن دے نال توں مشہور اے۔ حافظ صاحب نے لیہنوں ضروری اصلاح تے ترمیم دے
 نال اپنی تفسیر وچ شامل کیتا اے۔ جیہڑا نہایت جامع ترجمہ اے۔ اوس زمانے وچ فارسی زبان دا دور دورہ سی تے ایہہ
 زبان برصغیر پاک و ہند دی سرکاری زبان وی رہی اے۔ ایس لئی لوکاں وچ فارسی زبان نوں سکھن تے پڑھن لکھن دا
 رواج عام سی۔ ایس وجہ توں حضرت شاہ ولی اللہ نے فارسی زبان وچ ترجمہ کیتا سی۔ ایہہ فارسی زبان وچ سب توں پہلا
 مکمل فارسی ترجمہ اے۔ اگر ایہہ کہیا جاوے کہ برصغیر پاک تے ہند وچ عربی زبان توں کسے وی دوسری زبان وچ پہلا

مکمل ترجمہ اے تے مبالغہ نہ ہووے گا۔ کیوں بے قرآن مجید دے ترجمے دے بارے وچ معلوم تاریخ توں حتی طور تے کوئی گل واضح نہیں ہوندی۔ ایس سلسلے وچ پروفیسر ڈاکٹر محمد نسیم عثمانی لکھدے نیں:-

"قرآن حکیم کی زبان عربوں کی تو مادری زبان تھی لہذا ان کو اس کے مطلب و معانی سمجھانے کے لئے کسی دوسری زبان میں ترجمہ کرنے کی ضرورت پیش نہیں آئی۔ البتہ بعض تفسیری نکات عہد رسالت ﷺ ہی سے بتا دیے گئے تھے۔ جب اسلام عرب کی حدود سے نکل کر دوسرے ملکوں میں پھیلا تو غیر قوموں نے بھی قرآن اور اسلام کو ان کی اصلی روح کے ساتھ سمجھنے کے لئے پوری لگن اور دل چسپی کے ساتھ عربی زبان سیکھی اور نہ صرف ان علاقوں میں جہاں اسلام پھیلا۔ عربی کو سیکھنا ضروری سمجھا گیا بلکہ بعض انصاف پسند یورپی مورخین کے بقول پانچ سو، چھ سو سال تک یورپ کے اکثر ممالک کی علمی زبان عربی رہی اس لئے عرصہ دراز تک کسی کو بھی قرآن حکیم کو براہ راست عربی زبان سے سمجھنے میں چنداں دقت پیش نہیں آئی۔ ایسی صورت میں کسی دوسری زبان میں اس کا ترجمہ کرنے کی کیا ضرورت تھی۔ صرف ایک ترجمہ کا حوالہ ملتا ہے جو سندھ کے قدیم شہر الور کے راجہ کی فرمائش پر ۸۸۴ء/۲۷۰ھ میں مقامی زبان میں کیا گیا۔ لیکن یہ معلوم نہیں ہو سکا کہ یہ ترجمہ پورے قرآن کا تھا یا اس کے کسی جزو کا۔ اس کے تین سو سال بعد دوسرا ترجمہ پطرس طرابلسی نے ۱۱۷۳ء/۵۶۵ھ میں لاطینی زبان میں کیا۔ اس ترجمہ کے سو سال بعد ۱۲۶۹ء/۶۶۷ھ میں ایک ترجمہ بربری زبان میں کیا گیا یہ تین قدیم ترجمے ہیں جن کا ابھی تک سراغ ملا ہے۔ ایک چوتھے ترجمے کے بارے میں جو فارسی زبان میں ہے، کہا جاتا ہے کہ وہ شیخ سعدی نے کیا تھا۔ لیکن سعدی سے اس کی نسبت صحیح نہیں معلوم ہوتی ہے۔ اس لئے ان کے حالات میں کہیں بھی اس کا سراغ نہیں ملتا لہذا اس چوتھے ترجمے کے بارے میں وثوق سے نہیں کہا جا سکتا کہ وہ کب ہوا اور مترجم کون تھا"۔ ۵۰

"پورے بھروسے کے ساتھ جو بات کہی جا سکتی ہے وہ یہ ہے کہ اس سرزمین میں سب سے پہلا اور مکمل ترجمہ حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نے بارہویں صدی ہجری کے وسط میں فارسی زبان میں کیا تھا۔" ۵۱

ایس توں حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دے فارسی ترجمے دی اہمیت تے افادیت واضح اے۔ تے ایہہ ترجمہ اعلیٰ پائے دا اے۔ ایس وجہ توں حافظ محمد نے ایہوں اپنی تفسیر وچ شامل کیتا اے۔
ایس ترجمہ دے بارے مولانا محمد رحیم بخش دہلوی لکھدے نیں:-

"یہ قرآن مجید کا ایک نہایت مختصر ترجمہ ہے جو ایک عجیب دلچسپ پیرائے میں لکھا گیا ہے۔ بڑے بڑے معرکہ الآراء مضامین اور نہایت اہم اور دقیق مطلب چند مختصر اور گنتی کے الفاظ میں اس خوبصورتی اور جامعیت کے ساتھ ادا کئے ہیں انہیں ایسا صاف اور پانی کر دیا ہے جس سے نہ صرف تعجب بلکہ سخت حیرت ہوتی ہے۔" ۵۲

عبارتی تبدیلیاں:

حضرت حافظ محمد بن بارک لکھوی نے عوام دی دلچسپی دے پیش نظر تے اوس دور وچ حضرت شاہ ولی اللہ دے ترجمہ دی مقبولیت تے افادیت نوں ملحوظ رکھدیاں ہوئیاں تفسیر محمدی وچ ایس فارسی ترجمے نوں شامل کیتا تے ایس ترجمے نوں مزید عام فہم بنان دے لئی ایس وچ تھوڑی بہت تبدیلی وی کیتی۔ ایہدے وچ تبدیلی کردیاں ہوئیاں بعض تھانواں اُتے حضرت شاہ رفیع الدین محدث دہلوی دے ترجمے دا وی لحاظ رکھیا گیا۔ جیہدے بارے وچ خود حافظ محمد تفسیر محمدی وچ لکھدے نیں:-

پہلی سطر زبان جو فارس ہے فتح رحمانوں

پر وچ عبارت کجھ تغیر جہت آسان بیانوں

وچ بعضے جا لحاظ رفیع الدین دے ترجمے والا

پر اکثر شاہ ولی اللہ ترجمہ اول سطرے والا ۵۳

یعنی حافظ صاحب فرماندے نیں کہ پہلی سطر وچ ترجمہ جیہڑا فارسی زبان وچ اے حضرت شاہ ولی اللہ دی فتح الرحمن توں لیا گیا اے لیکن بیان وچ آسانی پیدا کرن دے لئی کتے کتے عبارت دے اندر کجھ تبدیلی کیتی گئی اے تے بعض تھانواں اُتے شاہ رفیع الدین دے ترجمے نوں وی ملحوظ رکھیا گیا اے لیکن پہلی سطر وچ اکثر ترجمہ حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دا ای اے۔

عبدالرشید عراقی اپنی کتاب "برصغیر (پاک و ہند) میں علمائے اہل حدیث کے علمی کارنامے" وچ لکھدے نیں:-

"مولانا حافظ محمد بارک اللہ لکھوی (م ۱۳۱۱ھ) نے قرآن مجید کی تفسیر پنجابی زبان

میں "تفسیر محمدی" کے نام سے لکھی۔ اس تفسیر میں حافظ صاحب نے دو ترجمے کئے

ہیں ایک فارسی ترجمہ شاہ ولی اللہ دہلوی اور دوسرا ترجمہ پنجابی ان کا اپنا ہے۔ یہ تفسیر

امام بغوی (م ۵۱۹ھ) کی تفسیر معالم التنزیل کا پنجابی میں ترجمہ ہے۔ "۵۴"

(ب) پنجابی نثر وچ ترجمہ:

حضرت حافظ محمد نے تفسیر محمدی وچ دوسرا ترجمہ پنجابی نثر وچ خود کیتا اے۔ تاں جے لوک جیہڑے فارسی زبان توں واقفیت نہیں رکھدے۔ قرآن مجید دے علماں نوں اپنی مادری زبان پنجابی وچ سمجھ سکے۔ پنجابی زبان وچ ترجمہ کر دیاں ہونیاں حافظ صاحب نے نہایت سلیس زبان استعمال کیتی اے تے قرآنی مفہوم نوں مختصر لفظاں وچ بیان کیتا اے۔ آپ دا انداز بڑا جامع تے زبان بڑی شائستہ اے:-

اینویں پہلی سطر پنجابی نثر دوہاں تھیں لکھی

بعضے جا لحاظ معالم مظہری نظر بھی رکھی ۵۵

اپر کیتی گئی بحث توں تفسیر محمدی دے پنجابی ترجمے دے علمی مقام دا اندازہ بخوبی کیتا جاسکدا اے۔ معنوی تے ادبی پہلوواں دے علاوہ ایس ترجمے دی اہمیت تے علمی مقام تے مرتبے دا اظہار ہوند اے۔

حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی تے اوہناں دے فرزند ارجمند حضرت شاہ رفیع الدین محدث دہلوی دے ترجمیاں دا اپنا اک علمی مقام اے جیہناں دی روشنی وچ کیتا گیا پنجابی نثر وچ ترجمہ وی اک مستند تے اعلیٰ علمی مقام دا حامل اے۔ ایسے طرح امام بغوی دی تفسیر 'معالم التنزیل' تے قاضی ثناء اللہ پانی پتی دی تفسیر "تفسیر مظہری" دا علمی مقام تے مرتبہ جیہڑا کہ مسلمہ اے، حافظ محمد بن بارک اللہ لکھوی دے پنجابی نثر وچ ترجمے دی علمی حیثیت نوں اجاگر کرن لئی کافی نہیں۔ حضرت حافظ محمد نے ایہناں مختلف علمی ذخیریاں دی روشنی وچ قرآن مجید دا مفہوم واضح کرن دے نال نال قرآن مجید دے لفظی معنیاں نوں بیان کیتا اے تاں جے عام قاری دے لئی قرآن مجید دا مفہوم سمجھنا آسان ہو جائے۔

پر لفظی معنے اس وچ لکھے نثر پنجاب زبانی

ترجی سطر مرادی معنے بندیاں جہت آسانی ۵۶

حافظ محمد صاحب لکھدے نیں کہ ایس وچ یعنی تفسیر محمدی دے اندر پنجابی نثر وچ لفظی معنی اوہناں دے اپنے نیں تے تیسری سطر وچ یعنی نظم دے اندر مرادی معنے بیان کیتے گئے نیں تاں جے لوکاں نوں قرآن مجید دا مفہوم سمجھن وچ آسانی رہے۔

ایس بارے وچ مولانا معین الدین لکھوی ناظم جامعہ محمدیہ لکھدے نیں:-

"دو ترجمے ہیں ایک ترجمہ شاہ ولی اللہ کی فتح الرحمن سے لیا گیا ہے اور دوسرا

ترجمہ پنجابی میں ان کا اپنا ہے۔" ۵۷

ڈاکٹر محمد باقر دی رائے وی ایہی اے:-

"یہ پنجابی نثر میں ترجمہ ہے اور اس کے ساتھ منظوم پنجابی تفسیر ہے ان دونوں کے ساتھ شاہ ولی اللہ کی فارسی تفسیر فتح الرحمن شامل ہے۔" ۵۸

(ج) منظوم پنجابی ترجمہ تے تفسیر:

تفسیر محمدی دے اندر حافظ محمد لکھوی نے قرآن مجید دا فارسی زبان وچ تے فیر پنجابی نثر وچ ترجمہ پیش کیا ایہدے بعد پنجابی نظم وچ قرآن مجید دا ترجمہ تے تفسیر بیان کیتی اے۔ ترجمہ بہت سلیس ہتے تفسیر قرآن انتہائی اختصار دے نال جامع انداز وچ پیش کیتی گئی اے۔ ایس پنجابی نظم وچ آیات دا شان نزول تے حل لغات تفسیر معالم التنزیل تے تفسیر مظہری تے ہوراں حوالیاں توں بیان کیتے گئے نیں، جیہدی وضاحت اوہ خود تفسیر محمدی وچ کردے نیں:-

اس تھیں پچھے شان نزول معالم کنوں لیاندے

جو مظہری کنوں یا ہور کتابوں لکھے نام تہاندے

بھی حل لغات انہاں تھیں لکھے جتھے حاجت ہوئی

ایہو طور لکھسی اکثر جیکر فکر کیتوئی! ۵۹

آیات دا شان نزول تفسیر معالم التنزیل توں لکھیا گیا اے تے جیہڑا مظہری تفسیر یا کسے ہور کتاب توں لیا گیا اے اوہ تھیں اوہداناں لکھ دتا اے۔ تے جتھے ضرورت پئی اوہ تھیں حل لغات دی اوہناں کتاباں توں لکھے نیں۔ غور و فکر کرن نال پوری تفسیر محمدی دے اندر ایہی انداز نظر آئے گا۔

(۳) تفسیر دا انداز:

تفسیر محمدی پنجابی زبان دی منظوم تفسیر اے۔ جیہڑی قرآن مجید دیاں ستاں منزلاں دے حساب نال ستاں جلدیں اُتے مشتمل اے۔ ایہہ اک منفرد تے تاریخی اہمیت دی تفسیر اے۔ جیہڑی اصول تفسیر دے معیار اُتے پورا اتر دی اے۔ ایہدا تفسیر دا انداز بہترین، عمدہ تے صرف و نحو، ادب و تاریخ تے تحقیق و تدقیق دے اعتبار نال مستند اے۔ ایہدا طریق تفسیر سادہ، منفرد، شگفتہ تے عام فہم اے۔

آپ نے قرآن مجید نوں قابل فہم بنان لئی جیویں کہ پہلے لکھیا جا چکیا اے حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دی تفسیر "فتح الرحمن" توں فارسی ترجمہ پیش کیا اے جیہدے مفہوم نوں مزید آسان تے سادہ بنان دے لئی کجھ تبدیلی دی کیتی اے۔ ایہدے بارے وچ مولانا ابراہیم خلیل دا موقف ایہ اے:-

"سب سے اول حافظ صاحب نے شاہ ولی اللہ کی تفسیر "فتح الرحمن" سے فارسی

ترجمہ قدرے تغیر تبدل کے ساتھ نقل کیا ہے۔" ۶۰

ایہدے بارے وچ حافظ صاحب نے خود فرمایا اے:-

پہلی سطر زبان جو فارسی ہے فتح الرحمانوں

پر وچ عبارت کچھ تفسیر جہت آسان بیانوں ۶۱

دوسرا ترجمہ پنجابی زبان وچ نثر اے۔ جیہدے بارے وچ مولانا محمد ابراہیم خلیل لکھدے نیں:-

"اس کے بعد پنجابی نثر میں ان کا اپنا ترجمہ بعد ازاں پنجابی اشعار میں تفصیل

بیان کی گئی ہے۔" ۶۲

"یہ قرآن مجید کی تفسیر سات ضخیم جلدوں میں ہے اسے آپ کی تصانیف کا شاہکار

کہنا چاہیے۔ دو ترجمے ہیں۔ ایک ترجمہ شاہ ولی اللہ کی فتح الرحمن سے لیا گیا ہے

اور دوسرا ترجمہ پنجابی میں ان کا اپنا ہے۔ اس کے بعد پوری تفسیر پنجابی شعروں

میں بیان کر دی گئی ہے۔ جو عربی صرف و نحو، ادب، تاریخ، تصوف اور تحقیق

مسائل غرضیکہ ہر لحاظ سے معیاری ہے اور علمی و تحقیقی حلقوں میں مسلم ہے۔ حضرت

شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نے ہندوستان کے لوگوں کو قرآن حکیم کے فارسی ترجمہ

سے روشناس کروا کے اولیت حاصل کی تھی۔ اور حافظ صاحب نے اپنے پنجابی

بھائیوں کے سامنے پنجابی زبان میں پوری تفسیر لکھ کر رکھ دی جس کی مثال آپ

سے قبل یا بعد کہیں نہیں ملتی۔ آپ نے اس تفسیر کی تالیف کے لئے کئی کتب سے

استفادہ کیا خصوصاً مولانا ثناء اللہ پانی پتی (۱۷۳۵ء - ۱۸۱۰ء) کی تفسیر مظہری

سے بہت زیادہ استفادہ کیا ہے۔ قاضی ثناء اللہ سے آپ کو خصوصی عقیدت تھی

کیونکہ وہ حق پسند اور غیر متعصب عالم دین ہونے کے علاوہ حافظ بارک اللہ کے

مرشد حضرت شاہ غلام علی (۱۷۴۳ء - ۱۸۲۵ء) کے پیر برادر تھے اور مرزا

مظہر جان جاناں کے مرید تھے۔ انہوں نے اپنے مرشد کے نام پر ہی اپنی تفسیر کا

نام مظہری رکھا تھا بہر حال حافظ صاحب نے تفسیر مظہری دستیاب نہ ہونے کی وجہ

سے اپنی تفسیر کو ایک سال کا عرصہ معرض التواء میں رکھا۔" ۶۵

اس موضوع اُتے حافظ صاحب خود لکھدے نیں:-

وچ سن اٹھاسی پہلی منزل چھپ کر شہرت پائی

پھر دو جی منزل شروع نہ کیتی بہت دیر لگائی

جو مظہری تفسیر میں ڈھونڈاں آخر کتوں نہ پائی

انواع محمدی اس عرصہ وچ بنیا فضل الہی ۶۶

۱۲۸۸ھ وچ تفسیر محمدی دی پہلی منزل چھپ کے شہرت حاصل کر چکی سی۔ فیر ایس دے بعد دوسری منزل بہت دیر

بعد شروع کیتی کیوں جے میں تفسیر مظہری دی تلاش وچ سی تے اوہ تفسیر مینوں کہتے نہ ملی۔ تے ایسے عرصہ وچ اللہ تعالیٰ دی رحمت نال اک کتاب انواع محمدی لکھن دی سعادت حاصل کیتی۔

تفسیر محمدی دی مزید وضاحت دوسری جگہ اوہ ایس طرح کردے نیں:-

جو واضح کر تفسیر لکھاں کچھ نال زبان پنجابی

جو لوگ پنجاب نہ جانن عربی جاہل رہن خرابی

ہر آیت دے ترے ترے وجہیں معنے میں لکھ پائے

فارسی ہک تے ہور پنجابی نثر نظم وچ آئے

ہے موضح فرقان موافق نام تاریخ شروء!

۱۲۸۵ھ باراں سو پچاسی ہجری بھی موافق موضوعی

پہلی سطر زبان جو فارس ہے فتح الرحمانوں

پر وچ عبارت کہہ تغیر جہت آسان بیانوں

وچہ بعضے جا لحاظ رفیع الدین دے ترجمے والا

پر اکثر شاہ ولی اللہ ترجمہ اول سطرے والا

ایںویں پہلی سطر پنجابی نثر دوہاں تھیں لکھی

بعضے جا لحاظ معالم مظہری نظر بھی رکھی

پر لفظی معنے اس وچ لکھے نثر پنجاب زبانی

ترجمی سطر مرادی معنے بندیاں جہت آسانی

اس تھیں پچھے شان نزول معالم کنوں لیاندے

جو مظہری کنوں یا ہور کتابوں لکھے نام تنہاندے

بھی حل لغات انہاں تھیں لکھی جتھے حاجت ہوئی

ایہو طور لکھیتی اکثر جیکر فکر کیتوئی ۷۷

ایہناں شعراں دا غور نال مطالعہ کریئے تے تفسیر محمدی دا انداز تفسیر واضح ہو جاندا اے۔ جیہدے وچ اوہناں نے

پنجاب والیاں دی عربی توں عدم واقفیت دا ذکر کیتا۔ اہل پنجاب دی قرآن تک رسائی نوں ممکن بنان دے لئی اوہناں نے ایہہ کوشش کیتی تے صرف ایسے اُتے اکتفا نہیں کیتا بلکہ فارسی نوں ذریعہ رہنمائی سمجھدیاں ہویاں پہلی سطر وچ اوہنوں شامل کیتا۔ ایس کوشش وچ اوہناں نے معاون تفسیراں دا ذکر وی کیتا اے۔

تفسیری حاشیہ ایس حوالے نال مزید معلومات دا سبب اے۔ جیہدے وچ مختلف تفسیراں دی مدد نال تشریحی مواد پیش کیتا گیا اے۔ تاں جے علمی حوالے نال مکمل رہنمائی ہو سکے۔ جیہد اظہار اوہناں نے خود کیتا اے۔

"تفسیر مظہری بہت عمدہ ہے۔ تصنیف قاضی ثناء اللہ پانی پتی یعنی شان نزول آیات دے تے اختلاف اقوال اہل علم دے وچ اس تفسیر پنجابی دے اکثر تفسیر معالم التنزیل تھیں لکھے گئے ہیں۔ اگرچہ بعض جگہ نام کتاباں دا مذکور نہیں۔ تے جو مسئلہ سوا معالم دے ہو کتاباں تھیں لکھیا گیا ہے اوہ نام کتاب منقول عنہ دا ضرور ہووے گا۔ جویں تفسیر مظہری تے عباس تے موضح القرآن تے تفسیر عزیزی، تے تفسیر جلالین تے بیضاوی، تے تفسیر مدارک تے تفسیر کبیر، احمدی تے فوز الکبیر تے مانند انہاندی ایپر اکثر مطالب حاشیے دے مظہری تھیں لکھے گئے ہیں۔ تے وچ حل دے بھی معالم تھیں مظہری تھیں منقول

ہیں۔ الا ماشاء اللہ عنہ " ۶۸

تفسیر محمدی وچ آیات دا شان نزول تے اہل علم دے اقوال وچ اختلاف اکثر تفسیر معالم التنزیل توں لکھے گئے نیں اگرچہ بعض جگہاں اُتے کتاباں دے نانوں دا ذکر نہیں۔ تے جیہد مسئلہ معالم التنزیل دے علاوہ ہو کتاباں توں لکھیا گیا اے۔ اوہ نام کتاباں داناں جتھوں نقل کیتا گیا اے ضرور ہووے گا۔ جویں تفسیر مظہری تے عباس، موضح القرآن تے تفسیر عزیزی، تفسیر جلالین، بیضاوی، تفسیر مدارک، تفسیر کبیر، احمدی تے فوز الکبیر وغیرہ تے اوہناں ورگیاں (یعنی اوہناں ورگیاں ہو تفسیراں) جدوں کہ حاشیے اُتے اکثر مطلب تفسیر مظہری توں لکھے گئے نیں۔ تے متن وچ وی تفسیر مظہری دے بعد تفسیر معالم چوں نقل نیں۔

تفسیر محمدی وچ اختیار کیے گئے انداز دا خلاصہ انج اے کہ سب توں پہلاں حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دا ترجمہ فتح الرحمن توں تے فیہ ایہدے وچ عوام دی سہولت دے لئی تھوڑی بوہت تبدیلی حضرت شاہ رفیع الدین محدث دہلوی دے ترجمے دی روشنی وچ کیتی اے۔ تے اوہناں دونوں دے ترجمایاں دی روشنی وچ قرآن مجید دا ترجمہ پنجابی نثر وچ اوہناں نے اپنے لفظاں وچ کیتا اے تے فیہ پنجابی شعراں دے اندر آیات دے مرادی معانی تے تفسیری مفہوم نوں بیان کیتا اے۔ منظوم پنجابی تفسیر وچ آپ نے ہور اعلیٰ پائے دیاں تفسیراں توں رہنمائی حاصل کیتی اے۔ جہاں وچ تفسیر

معالم التنزیل تے تفسیر مظہری قابل ذکر نیں۔

تفسیر محمدی دادبی پہلو:

تفسیر محمدی ملقب بہ "موضح فرقان" اک اعلیٰ پائے دی تفسیر اے جیہڑی ساریاں تفسیری خوبیاں توں مزین نیں۔ ایہہ فن تفسیر دی نہایت بلند پایہ تے گرانقدر کتاب اے۔ جیہڑی اقوال صحیح دی جامع احادیث نبوی توں آراستہ تے احکام شرعیہ توں پیراستہ اے۔ ایہدی عبارت دل نشیں تے شگفتہ اے۔

حافظ محمد بارک اللہ لکھوی اک نہایت بلند پایہ عالم باعمل جلیل القدر فقیہ محدث تے مفسر لغوی نحوی تے اک بلند پایہ شاعر تے ادیب سن۔ آپ نوں عربی، فارسی، اردو تے پنجابی زبان اُتے مکمل عبور حاصل سی۔ جیسی طرح آپ نے پنجابی زبان نوں تبلیغ اسلام دا ذریعہ بنایا۔ اے بالکل ایسے طرح آپ عربی تے فارسی زبان وچ مہارت تامہ رکھدے سن۔ آپ دیاں تصنیفاں سنن ابو داؤد تے مشکوٰۃ شریف دے حاشیے تے ابواب صرف دے مطالعہ توں ایہہ گل ظاہر ہوندی اے کہ جیسی طرح آپ نے پنجابی زبان وچ دین دی خدمت کیتی اے۔ ایسے طرح عربی تے فارسی زبان وچ دین اسلام دی دعوت تے تبلیغ دا کم بخوبی سرانجام دین دی پوری صلاحیت رکھدے سن۔ لیکن آپ نے پنجابی زبان نوں اپنے اظہار دا ذریعہ بنایا۔ ایہدی وجہ ایہہ اے کہ آپ نے سارے عربی تے فارسی علماں دا مطالعہ کیتا تے آپ نوں معلوم ہویا کہ عربی، فارسی، تے ہوراں زبانناں وچ دین اسلام دے متعلق ایہناں زیادہ کم ہویا اے کہ گنتی توں باہر اے۔ لیکن پنجابی زبان وچ اسلامی علماں اُتے کوئی ذکر دے قابل کم نہیں ہویا۔ ایس لئی آپ نے پنجابی زبان نوں اظہار دا ذریعہ بنایا تے اہل پنجاب نوں سارے اسلامی علماں توں جانو کروان دے لئی ساریاں اسلامی تعلیمات نوں پنجابی زبان وچ منتقل کردتاں جے کوئی شخص وی جیہڑا عربی، فارسی، زبانان توں واقفیت نہیں رکھدا اسلامی تعلیمات توں محروم نہ رہ سکے۔

آپ نے سارے اسلامی علماں نوں پنجابی زبان وچ منتقل کردتا۔ قرآن مجید دیاں تفسیراں تے احادیث نبویہ دی مشکلات دے حل تے فقہ دی تعلیم دے لئی کتاباں لکھیاں نیں۔ آپ دیاں اکثر لکھتاں پنجابی نظم وچ نیں جیہناں دے مطالعے توں آپ دے تبحر علمی تے بلند پایہ عالم فاضل تے شاعر ادیب ہون دا اندازہ ہوندا اے۔ آپ دیاں ساریاں لکھتاں وچ ادبی پہلو نمایاں اے۔ جیہدے پاروں آپ دیاں بعض لکھتاں مختلف دور وچ مختلف مدرسیاں دے نصاب وچ شامل رہیاں نیں۔

حافظ صاحب دی تفسیر وی پنجابی دینی ادب دے حوالے نال اک شاہکار دی حیثیت رکھدی اے تے آپ دی شاعری وچ ادبی پہلو نمایاں نظر آؤندا اے۔ تفسیر محمدی پنجابی ادب دے طالب علماں لئی اک قیمتی اثاثہ اے۔ ایہدے وچ قدیم پنجابی ادب تے جدید ادب دے طلباء دے لئی معلومات دا مفید ذخیرہ موجود اے۔

تفسیر محمدی دے ادبی پہلو وواں نوں نمایاں کرن دے لئی ایس تفسیر دا دیباچہ ای کافی اے۔ جیہدے وچ تبلیغ نکات

نوں مختصر تے جامع انداز وچ نہایت خوبی تے حسن نال بیان کیتا گیا اے۔ شعراں دا تسلسل تے باہمی ربط کلام نوں روانی تے دلکشی بخشد اے تے ہم وزن الفاظ دا استعمال جس ندرت تے انفرادیت نال کیتا گیا اے اوہ اپنی مثال آپ اے۔ مثال دے طور تے:-

سب حمد ثنا تعریف اللہ نوں پالنہار جہاناں
جس کن تھیں کل مخلوق اپائی قادر پاک توانا
اوہ واحد لا شریک الہی عزت عظمت والا
اوہ عالی شان عظیم معظم مالک ملک تعالیٰ
اوہ شاہنشاہ شاہاں دا والی مالک زمین آسماناں
بھی کرسی عرشی معلیٰ مالک شنوا بینا دانا ۶۹

ایہناں شعراں وچ اللہ تعالیٰ دی حمد تے ثنا بہترین انداز وچ کیٹی گئی اے۔ اللہ تعالیٰ دی شان، شوکت، عظمت تے جلال نوں بھرپور انداز وچ اجاگر کیتا گیا اے۔ پہلے شعر وچ اللہ تعالیٰ دی تخلیق دی صفت، قوت تے اختیار نوں بیان کیتا گیا اے۔ دوسرے شعر وچ اللہ تعالیٰ دی عزت و عظمت تے شان و شوکت اللہ تعالیٰ دے شایان شان بیان کیٹی گئی اے۔ تے تیسرے شعر وچ اللہ تعالیٰ دی حاکمیت تے بادشاہت، دائرہ اختیار تے قدرت نوں جاندار انداز وچ پیش کیتا گیا اے۔ بلاشبہ ایہ شعر اللہ تعالیٰ وحدہ لا شریک دی تعریف تے توصیف دے نال نال بے شمار ادبی پہلو واں نوں دی اجاگر کر دے نیں۔ اوہناں وچ اختصار وی اے تے جامعیت وی اے۔ انداز بڑا سادہ تے دلنشین اے۔ زبان بڑی سلیس تے شگفتہ اے۔ شعراں وچ باہمی ربط تے تسلسل اے۔ مفہوم وچ وضاحت تے روانی پائی جاندی اے۔ ایہناں شعراں توں بعد اگلے شعراں وچ خاتم الانبیاء حضرت محمد ﷺ دی نعت مبارک بیان کیٹی گئی اے۔ ایہناں شعراں دی جامعیت، حسن تے خوبی تے بیان دا انداز ملاحظہ ہووے:-

جس کل رسول پیغمبر بھیجے جہت ہدایت عامان
تے خاص حبیب محمد خاتم نبیاں رسل تماہان
اوہ نال قرآن کتاب حقانی بھیجیا رب دا آیا
کس حلال حرام تے بھلا برا سب امت توں سمجھایا
توں لکھ درود سلام کروڑاں اسنوں بھیج الہی
بھی آل اصحاب بھی تابعداراں امت پشت پناہی

جاں کل دنیا تے کفر شرک ہو ر ظلم فساد ہزاراں
 زنا لواطت چوری دھاڑا مگر ٹھگی بدکاراں
 جادو سحر تے ناحق خون بھی گونا گوں بلائیں
 سب دنیا وچ پھیل گئی لا مشرق مغرب تائیں
 تا ہادی خاص عربی کال سرجیا رب تعالیٰ
 اوہ قدرت کامل رب نمونہ اسم محمد والا
 جو اندک مدت دے وچ جگ تھیں بخ فساد اٹھائی
 تریوہ سالوں دے وچ لاکھاں لوکی ولی بنائی ۰

اختصار تے جامعیت دی خوبی تفسیر محمدی دا بنیادی وصف اے۔ حافظ صاحب نے بے جا مبالغہ آرائی توں پرہیز
 کیتا اے۔ گل نوں انتہائی مختصر لفظاں وچ بیان کیتا گیا اے۔ کسے تھاں تے وی کسے قسم دی کمی یا زیادتی دا احساس نہیں
 ہوندا۔ قرآن پاک اللہ تعالیٰ دا معجزہ اے تے اختصار وی قرآن مجید دا اک اعجاز اے تے قرآن مجید دی تفسیر دے اندر
 ایس اعجاز دا برقرار رکھنا بڑی ذہانت، علم و فضل، تجربے تے علمی مہارت دا کم اے۔ ایس اختصار نوں تقریباً پوری تفسیر وچ
 برقرار رکھیا اے۔

تفسیری ادب وچ ایس مقام دی وضاحت ایہناں شعراں وچ مزید واضح ہو جاندی اے:-

اس معجزے قائم دائم دی کجھ خدمت کرن میں چاہاں
 نفس پلیدوں شر شیطانوں رب تھیں منگ پناہاں

جو واضح کر تفسیر لکھاں کجھ نال زبان پنجابی

جو لوگ پنجاب نہ جانن عربی جاہل رہن خرابی اے

ایہناں شعراں وچ حافظ صاحب نے تفسیر دا سبب تالیف انتہائی دلکش انداز تے عمدگی دے نال بیان فرمایا اے۔

ایہناں شعراں وچ شعر دیاں ساریاں شعری تے معنوی خوبیاں نمایاں نیں۔ تے ایہہ تفسیر دے ادبی پہلوواں نوں اجاگر
 کرن دے لئی عمدہ مثالاں نیں ایس طرح دی اک ہوو مثال پیش کیتی جاندی اے:-

اوہ ذکر حکیم جو کچے سچے موتی عجب پروئے

تے اہل ہوادیاں آرزواں تھیں ڈنگا مول نہ ہووے

تے رلانہ پوے زباناں کنوں جے رنگا رنگ زباناں

تے عالم اس تھیں کدے نہ رجن ہووے نہیں پرا ناں ۲

قرآن مجید دے مقصد نزول نوں بیان کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب نے عمدہ تے دلکش انداز اختیار کیتا اے جیہڑا کہ ادبی لحاظ نال اک نادر نمونہ اے۔ آپ فرماندے نیں:-

عام مفسر ہر آیت دا شان نزول بتاؤں
ہر آیت دی نال موافق قصہ ہک لیاؤں

انہاں قصیاں بہت ضرورت ناہیں ہر آیت بیانون
جو وچ حقیقت پاکی نفساں ہے مقصود قرآنوں
ہور عقائد باطل توڑن بھی فاسد اعمالاں
وجود ناپاکی نفساں ہور عقائد بد افعالاں
ہے وچ حقیقت شان نزول قرآن وجود انہاندا
ہے دور کرن مقصود قرآنوں ایہناں بد چیزاں دا
ہے تہذیب نفوس بندیاں دی غرض نزول قرآن
رب ایہہ کتاب مبارک بھیجی سمجھن سوچن دانے ۳۷

اُپر دتے گئے شعر پنجابی ادب دے بہترین نمونے نیں۔ ایہناں وچ ساریاں ادبی خوبیاں تے حسن بدرجہ اتم موجود نیں۔ ایہدے علاوہ تفسیر دے اندر پنجابی نثر وچ قرآن مجید دا ترجمہ وی پنجابی ادب دا بہترین نمونہ اے۔ جیہدے وچ جامع تے مختصر لفظاں دے اندر قرآن مجید دے معنیاں نوں واضح کیتا گیا اے۔ پنجابی نثر دا اسلوب بڑا عمدہ تے دلنشین اے۔ ادبی لحاظ توں اک اعلیٰ مقام دا حامل اے۔ بلاشبہ حافظ صاحب اک قادر الکلام شاعر، عالم باعمل، فقیہ محدث تے مفسر نیں۔ دینی احکام، مسائل تے اسلامی علماں نوں منظوم پنجابی وچ بیان کرنا بہت وڈا کارنامہ اے۔ قرآن مجید دی پنجابی نثر تے فیر پنجابی نظم وچ تفسیر نوں پیش کرنا بڑی مہارت دا کم اے۔ ادبی لحاظ نال پوری تفسیر محمدی حافظ صاحب دی علمی تے ادبی صلاحیتاں دا بہترین تے اعلیٰ نمونہ اے۔ تفسیر محمدی دے ترجمے دا نثری نمونہ دے طور تے پیش کرن دے لئی سورۃ فاتحہ دا ترجمہ ای کافی اے۔ سورۃ فاتحہ جیہڑی قرآن مجید دا دیباچہ کہیا جاندا اے۔ اوہدا ترجمہ بطور نثری نمونہ پیش خدمت اے:-

بسم الله الرحمن الرحيم

شروع کرنا ہاں نال نام خدا دے جو وڈا مہربان ہے نہایت رحم والا۔

الحمد لله رب العالمين ○

سب تعریف واسطے اللہ دے جو پالن والا جہاناں دا

الرحمن الرحيم ۝

وڈا مہربان وڈی رحمت والا

مالك يوم الدين ۝

مالک دینہ جزا دا ہے

اياك نعبد و اياك نستعين ۝

خاص تیری بندگی کر دے ہاں اسیں اتے خاص تیں تھیں یاری منگدے ہاں

اهدنا الصراط المستقيم ۝ صراط الذین انعمت علیہم ۝

ویکھا سانوں سد بارہ انہاں دا جو نعمت کیتی ہے تو اپر انہاندے

غير المغضوب علیہم ولا الضالین ۝

نہ راہ انہاندا جو غضب کیتا گیا ہے اپر انہاندے تے نہ راہ گمراہاں دا ۝

حافظ صاحب نے نہایت سمجھ بوجھ توں کم لیندیاں ہوئیاں اہل پنجاب دی ذہنی سطح نوں سامنے رکھدیاں ہوئیاں

دلنیشیں انداز وچ قرآن مجید دا ترجمہ پیش کیتا۔ الفاظ انتہائی سادہ تے آسان استعمال کیتے نیں۔ جیہڑے عام پڑھ لکھے

آدمی دے لئی قرآن مجید دے معانی تے مفہوم نوں آسان بنا دیندے نیں۔

تفسیر محمدی دیاں خصوصیتاں

اولیت:

تفسیر محمدی انیسویں صدی عیسوی دی اہم تفسیراں وچوں اک تفسیر اے۔ جیہڑی برصغیر پاک تے ہند وچ پنجابی بولن والیاں مسلماناں وچ شہرت رکھدی اے۔ ایہہ پنجابی زبان وچ قرآن مجید دیاں تفسیراں وچوں سب توں پہلی مکمل تفسیر قرآن ہون دا درجہ رکھدی اے۔ تے بوہت ساری علمی تے ادبی خوبیاں توں مالا مال اے۔ ایس تفسیر دے خصائص بے انتہا نیں۔ جیہناں دا شمار ناممکن اے۔ اصولی طور تے ایہہ اک مکمل تفسیر اے۔ جیہڑی تفسیر دے اصولاں دے معیار اُتے پورا اتردی اے۔ تاریخی طور تے وی ایہہ تفسیر اک اعلیٰ مقام دی حامل اے۔

تفسیر دی تاریخ دے مطالعے توں ایہہ گل پتہ چلدی اے کہ ایہہ پنجابی زبان دی اولین تفسیر اے تے جیسی طرح حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نوں برصغیر پاک تے ہند وچ سب توں پہلاں قرآن مجید دا فارسی ترجمہ کرن دا شرف حاصل اے۔ ایسے طرح حافظ محمد بن بارک اللہ نوں پنجابی زبان وچ قرآن مجید دا ترجمہ تے مکمل پنجابی منظوم تفسیر لکھن وچ اولیت حاصل اے۔ آپ پنجابی ترجمہ تے تفسیر دے بانی دی حیثیت رکھدے نیں۔ ایس تفسیر دی اولیت دے بارے وچ مولانا معین الدین لکھوی ستارہ امتیاز لکھدے نیں:-

"حضرت ولی اللہ دہلوی نے ہندوستان کے لوگوں کو قرآن حکیم کے فارسی ترجمہ

سے روشناس کرا کے اولیت حاصل کی تھی مگر حافظ محمد نے اپنے پنجابی بھائیوں کے سامنے

تفسیر کھول کر رکھ دی۔ جس کی مثال آپ سے قبل یا بعد کہیں نہیں ملتی۔" ۵۷

بلا مبالغہ تفسیر محمدی سب توں اولین پنجابی تفسیر اے۔ ایس توں پہلاں پنجابی زبان وچ جیہڑے ترجمے یا تفسیراں لکھیاں گئیاں اوہ قرآن مجید دے مکمل ترجمے یا تفسیراں نہیں ہن ایہناں وچوں اکثر ترجمے تفسیراں مختلف سورتاں یاں پاریاں تک محدود نیں۔ مکمل پنجابی زبان دی ایہہ سب توں پہلی تفسیر اے۔

جیل نقوی صاحب نے اپنی کتاب "اردو تفاسیر" وچ ضمیمہ الف (۳) وچ پنجابی تفسیراں دی فہرست پیش کیتی

اے۔ ایہہ فہرست مطالعہ الٹی پیش خدمت اے:-

۱- احمد دین، شیخ، تفسیر سورۃ لقمان، لاہور، رفاہ عام پریس، ۱۳۴۷ھ

۲- احمد یار مرالوی، تفسیر سورۃ یوسف

۳- ارم، محمد نواز، تفسیر سورۃ فاتحہ (پنجابی) تفسیر سورۃ یسین (پنجابی) تفسیر عزیزی، پارہ اول (پنجابی)

۴- ازہر، مولوی، قصص الحنین، تفسیر سورۃ یوسف (بحوالہ فہرست کتب خانہ عبدالاحد، تاجر کتب، امرتسر)

- ۵۔ برخوردار، حافظ، احسن القصص، تفسیر سورة یوسف
- ۶۔ جان محمد، بیان تفسیر القرآن، (بحوالہ فہرست کتب خانہ الہی بخش و جلال دین، لاہور)
- ۷۔ حبیب اللہ، محمد، اکرام مصطفیٰ فی تفسیر سورة الواضحی، منزل نقشبندیہ (ص ۲۷۰) ترجمہ تحت اللفظ اردو۔
- ۸۔ حبیب اللہ، محمد، مذاق العارفین الی قصص الحسین، لاہور، کریکری پریس (صفحات ۷۰۸)
- ۹۔ دلپذیر بھیروی، محمد، تفسیر اکرام محمدی
- ۱۰۔ روشن دین، مولوی، شمع محمد (تفسیر سورة الہمزہ) بحوالہ مراسلہ قاضی محمد امین مدرس، بنام ادارہ سیارہ ڈائجسٹ قرآن نمبر۔
- ۱۱۔ سلیمان ڈومیلوی (جہلم) محمد، تفسیر سورة یوسف مسمیٰ بہ تحقیق انیق فی قصہ یوسف الصدیق، سیالکوٹ، مفید عام پریس، ۱۳۲۸ھ (ترجمہ و تفسیر پنجابی میں مگر حواشی اردو وچ)
- ۱۲۔ شمس الدین بخاری، تفسیر القرآن، امرتسر، ۱۳۱۲ھ
- ۱۳۔ صدیق ولی، محمد، تفسیر سورة یوسف (پنجابی) بحوالہ مراسلہ قاضی محمد امین مدرس بنام ادارہ سیارہ ڈائجسٹ، قرآن نمبر۔
- ۱۴۔ ظفر اقبال ابن غلام قادر فصیح، تفسیر (بحوالہ نمائش قرآن مجید، اسلامیہ کالج لاہور)
- ۱۵۔ عبدالرحمن درد، قصص الحسین (سورة یوسف)
- ۱۶۔ عبدالستار محدث دہلوی، اکرام محمدی (تفسیر سورة الواضحی) پنجابی کے ساتھ اردو ترجمہ، لاہور، ۱۱۴۵ھ/۱۹۳۹ء
- ۱۷۔ عمر اتالیہ، محمد، قرآن مجید، مترجم پنجابی مع تفسیر نور، علی نور، مشہور تفسیر محمد امینی پنجابی، لاہور، رفاہ عامہ پریس، ۱۳۱۸ھ (ص ۱۲۸) (تفسیر کا نام مصنف نے اپنے مرشد سید محمد امین المعروف سندھی شاہ نقشبندی آلومہاروی کے نام پر رکھا)
- ۱۸۔ فضل شاہ نواں کوٹی (م ۱۸۹۰) یوسف زلیخا، تفسیر سورة یوسف، لاہور، ملک خدا بخش تاجران کتب، ۱۳۰۲ھ۔
- ۱۹۔ کرم الہی، قصص الحسین (تفسیر سورة یوسف) زیر متن ترجمہ اردو (بحوالہ فہرست کتب خانہ عبدالاحد، تاجر کتب)
- ۲۰۔ محمد بن بارک اللہ، محمد لکھو کے والے (وفات ۱۳۱۱ھ) تفسیر محمدی مسمیٰ موضح فرقان (بالحق، م ۱۲۸۵ھ) مع تفسیر فتح الرحمن (شاہ ولی اللہ) پنجابی نظم مطبوعہ ۱۸۷۱ء
- ۲۱۔ موتیوں کی لڑی، تفسیر سورة فاتحہ و اربع قل
- ۲۲۔ تفسیر سورة یسین
- ۲۳۔ تفسیر عزیزی
- ۲۴۔ تفسیر قاری ۷۶

اُپر دیتیاں ہوئیاں تفسیریاں وچوں کجھ اک سورة یا کجھ سورتاں تے کجھ پاریاں تک محدود نیں۔ قرآن مجید دی تفسیر

جیہڑی حافظ محمد بن بارک اللہ نے لکھی قرآن مجید دی مکمل تفسیر معلوم ہندی اے۔ تفسیر محمدی ۱۲۸۵ھ وچ لکھی گئی ایہدے متعلق ڈاکٹر محمد باقر لکھدے نیں:-

"حافظ محمد بن بارک نے ۱۸۶۹ء/۱۲۸۶ھ میں یہ تفسیر لکھنی شروع کی تھی اور دس

سال میں ۱۸۷۹ء/۱۲۹۶ھ میں تکمیل کو پہنچی تھی۔ اس کی پہلی منزل آغاز کار سے

دو سال کے اندر یعنی ۱۸۷۱ء/۱۲۸۸ھ میں پہلی مرتبہ شائع ہو چکی تھی "۷۷

ایس لحاظ نال تفسیر محمدی پنجابی زبان وچ لکھی جان والی ساریاں تفسیراں وچوں سب توں پرانی تے اولین تفسیر قرآن اے۔

جلیل نقوی صاحب نے "منظوم تفاسیر" دی وی اک فہرست پیش کیتی اے۔ جیہدے مطالعہ توں تفسیر محمدی دی اولیت

دی تصدیق ہوندی اے۔ ایس کتاب وچ "اردو تفاسیر میں پنجابی منظوم تفاسیر" دی تفصیل ایس طرح بیان کردے نیں۔

۱۔ اشرف علی، مولوی (ساکن گلیانہ ضلع گجرات)، سورۃ یسین، سورۃ الرحمن، سورۃ ملک، سورۃ مزمل اور سورۃ النبأ کی

منظوم تفسیر، پنجابی، ۱۳۳۹ھ

۲۔ اظہر حنفی، بھیروی، محمد، قصص انجمن معروف بہ گلزار یوسف، سورۃ یوسف کی پنجابی منظوم تفسیر، لاہور، ۱۹۰۹ء

۳۔ چراغ دین، واعظ، چراغ روشن مع تفسیر سورۃ مریم (منظوم)، امرتسر، مطبع مجددی (بفرمائش شیخ عبدالرحمن حبیب

الرحمن، تاجران کتاب، امرتسر)

۴۔ حبیب اللہ، محمد حبیب التفسیر معروف بہ تفسیر نعمانی (سورۃ فاتحہ) منظوم پنجابی ترجمہ، زیر متن اردو ترجمہ، ص ۸۰،

لاہور، حمید یہ اسٹیم پریس، تاریخ طباعت نامعلوم۔

۵۔ حبیب التفاسیر معروف بہ تفسیر نعمانی، منظوم پنجابی ترجمہ زیر متن اردو لاہور، کریمی پریس ۱۹۲۸ء دس پارے (ایک

اور ایڈیشن) حوالہ فہرست کتب کریمی پریس بک ڈپولاہور)

۶۔ حبیب اللہ، محمد، رفیق البیان تفسیر سورۃ یسین الفرقان، منظوم پنجابی ترجمہ زیر متن اردو، لاہور، اسلامیہ اسٹیم

پریس، ۱۳۲۶ھ (ص ۲۰)

۷۔ حبیب اللہ، محمد، تفسیر سورۃ یسین پنجابی منظوم مع اردو ترجمہ، لاہور ۱۹۰۳ء

۸۔ دلپذیر بھیروی، محمد، تفسیر دلپذیری، ۱۰ پارے (بحوالہ پنجابی شاعراں دا تذکرہ از مولانا بخش کشہ، ص ۳۳۸)

۹۔ دین محمد متخلص بہ میاں جان، تفسیر قرآن مجید، ربع اخیر پارہ عم، ترجمہ پنجابی نثر میں، تفسیر پنجابی نظم میں، حاشیہ اردو

میں) امرتسر دبیر ہند پریس

۱۰۔ سلیمان ڈومیلوی، محمد، تفسیر منظوم سورۃ یوسف المسکئی بہ التحقیق الدینیق فی قصہ یوسف الصدیق سیالکوٹ، مفید عام

پریس، ۱۳۲۸ھ (ترجمہ زیر متن پنجابی نثر اور حواشی اردو میں)

- ۱۱۔ عبداللہ احمد، محمد، تفسیر القرآن پنجابی منظوم ترجمہ مع اردو ترجمہ مطبوعہ ۱۹۱۲ء
- ۱۲۔ عبداللہ احمد، محمد، سورۃ البقرہ کی تفسیر پنجابی نظم میں مع اردو ترجمہ،
- ۱۳۔ عبدالستار، مولوی (م ۱۹۱۳ء) اکرام محمدی (تفسیر سورۃ الفصحی) منظوم پنجابی، لاہور، روٹری پرنٹنگ ورکس، ۱۹۲۶ء (ص ۲۲۴)
- ۱۴۔ عبدالستار، مولوی، قصص الحسنین یا گلزار یوسف، سورۃ یوسف کی پنجابی منظوم تفسیر، لاہور ۱۳۳۱ھ
- ۱۵۔ عبدالعزیز جانشین مولوی غلام رسول ساکن قلعہ میاں سنگھ ضلع گوجرانوالہ، تفسیر عزیزی، پارہ اول کا پنجابی نثر میں ترجمہ اور منظوم تفسیر، لاہور ۱۹۰۸ء
- ۱۶۔ عبدالغفور اسلم جالندھری، تفسیر یسیر، گجرات، شوکت بک ڈپو، ۱۹۶۸ء، ص ۵۸۳، ترجمہ زیر متن از شاہ رفیع الدین، ترجمہ منظوم پنجابی حاشیہ پر مختصر تفسیر اردو میں، (بطرز احسن القصص مولوی غلام رسول تعداد اشعار ۱۳۰۹۳۸)
- ۱۷۔ غلام کبریٰ فتح آبادی، رسالہ نور الایمان، تفسیر سورۃ الرحمن، منظوم پنجابی (آخر میں پانچ کلموں کا بھی منظوم ترجمہ شامل ہے) لاہور، وکٹوریہ پریس، (ص ۱۶)
- ۱۸۔ فیروز الدین، محمد، مترجم قرآن شریف مترجم منظوم بزبان پنجابی، سیالکوٹ، مفید عام پریس، (۱۹۰۳-۰۴ء)
- ۱۹۔ فیروز الدین ڈسکوی، محمد، قرآن شریف مترجم مع مختصر تفسیر فیروزی پنجابی منظوم (ترجمہ اردو تحت اللفظ حواشی اردو نثر) سیالکوٹ، مختلف مطابع ۱۳۲۴ھ - ۱۳۲۰ھ، ابتدائی چار پارے اور آخری دو پارے۔
- ۲۰۔ محمد فیروز الدین فیروز ڈسکوی، باغ بہشت یا بنجسورہ مترجم، آیات کا ترجمہ پنجابی نثر میں ہے اور تفسیر نظم میں۔
- ۲۱۔ فیض محمد، مولوی، تفسیر سورۃ منزل معروف بہ فیض مکمل، پنجابی نثر میں ترجمہ اور نظم میں تفسیر، لاہور ۱۹۰۳ء
- ۲۲۔ کرم الہی (ساکن بھاپال والا، سیالکوٹ) کتاب لا جواب، تفسیر سورۃ یوسف المسمی، قصص الحسنین جدید منظوم پنجابی، لاہور، ۱۹۰۵ء
- ۲۳۔ محمد امین مدرس، تفسیر سورۃ یوسف منظوم (غیر مطبوعہ) ۶۰۰ صفحات (ہیر وارث شاہ کی بحر میں)
- ۲۴۔ محمد بن بارک اللہ (م ۱۳۱۱ھ) تفسیر محمدی (پنجابی تفسیر منظوم تاریخی نام موضع فرقان) ۱۲۸۵ھ
- ۲۵۔ محمد (حافظ) بن حافظ بارک اللہ، تفسیر محمدی (منظوم) ۷۷ منزلوں میں مع ترجمہ پنجابی فتح الرحمن از شاہ ولی اللہ محدث دہلوی بہ تصرف قلیل، مرادی ترجمہ منظوم پنجابی اور فوائد بر حاشیہ پنجابی نثر، لاہور، مطبع محمدی، ۱۸۹۷ء (ص ۲۴۴۲)
- ۲۶۔ محمد دین ساکن کوٹ بدر الدین، تفسیر سورۃ منزل معروف بہ نور مکمل، پنجابی منظوم، لاہور، نور محمد بچوانہ، ۱۹۰۷ء، ص ۵۲۸

- ۲۷۔ محمد حسین احمد آبادی، مولوی، تفسیر سورۃ-سین نظم بزبان پنجابی، عربی متن کے ساتھ ترجمہ نثر میں اور تفسیر نظم میں، امرتسر، عبدالرحمن خلف محی الدین، ۱۹۰۲ء
- ۲۸۔ نبی بخش حلوائی تفسیر نبوی منظوم پنجابی، مختلف مطابع ۱۵-۱۳۱۰ھ، ۱۵ جلد، ص ۵۳۶، (ترجمہ تحت اللفظ از شاہ رفیع الدین محدث دہلوی سات جلدوں کا حاشیہ اردو میں، ۸ جلدوں کا حاشیہ پنجابی نثر میں) مع تقریظ مولانا اصغر علی روجی
- ۲۹۔ نور محمد، تفسیر سورۃ الملک ملقب بہ راحت المؤمنین، سورۃ کا منظوم پنجابی ترجمہ، لاہور، ۱۹۰۰ء
- ۳۰۔ نور، عبدالکیم، تفسیر آیت بیعت رضوان (پنجابی منظوم) ۱۳۲۰ھ
- ۳۱۔ نامعلوم الاسم (ایک فاضل اہل زبان) مترجم، قرآن مجید مترجم مع مختصر تفسیر، پنجابی بر حاشیہ، لاہور، صدیقی پریس، ۱۳۱۳ھ (بفرمائش میاں محمد چٹا تاجر ریشم، متصل طویلہ شاہ نواز، لاہور)
- ۳۲۔ تفسیر پارہ الم داسندھی ترجمہ منظوم
- ۳۳۔ تفسیر ضیاء الایمان مع ترجمہ مرتضائی (منظوم) ۸ ص
- اُپر دیتیاں گئیاں تفسیراں دی فہرست وچ ساریاں تفسیراں کسے نہ کسے سورت یا کجھ سورتاں اتے مشتمل نیں۔ ایس فہرست دے نمبر ۱۱ اتے عبداللہ احمدی دی "تفسیر القرآن" اک مکمل تفسیر جا پدی اے۔ لیکن اوہ داسن طباعت ۱۹۰۲ء اے۔ جیہڑا تفسیر محمدی دے بوہت بعد دی تصنیف اے۔ ایسے طرح فہرست دے نمبر شمار ۲۸ اتے "تفسیر نبوی" دا ذکر ملدا اے۔ جیہڑی کہ نبی بخش حلوائی دی تصنیف اے۔ ایہداسن طباعت ۱۵-۱۳۱۰ھ درج اے۔ ایس توں ایہہ گل واضح ہو جاندی اے کہ ایہہ تفسیر وی تفسیر محمدی دے بعد دی تفسیر اے۔
- اُپر دیتیاں گئیاں دونواں فہرستاں دا غور نال جائزہ لین نال ایہہ حقیقت ظاہر ہوندی اے کہ سب توں پہلی تے قدیم ترین مکمل منظوم پنجابی تفسیر "تفسیر محمدی" ای اے۔ ایس توں پہلاں کوئی وی مکمل تفسیر پنجابی زبان وچ نہیں ہوئی۔ ایس لئی تفسیر محمدی دی ایہہ اولین تے ابتدائی حیثیت اک بنیادی خاصیت اے جیہڑی اوہنوں ساریاں تفسیراں توں ممتاز کر دی اے۔ تے ایہہ وی حقیقت اے کہ ایس تفسیر دے بعد وی ایس مقام تے مرتبہ دی حامل کوئی تفسیر نہیں لکھی گئی۔ بنگلہ دیش دے نامور محقق ڈاکٹر مسنجر حسین لکھدے نیں:-

“The earliest punjabi translation of the Quran is in verse.

It was Hafiz Muhammad Bin Barikullah who made this translation. His versified rendition entitled Tafsir Muhammadi Masummah Mudhi-i-Furqan bazaban

punjabi ma,a tarjamah Farsi was published in Lahore in

۱۸۷۱ء

پنجابی زبان میں سب سے پہلی اور مکمل تفسیر حافظ محمد لکھوی جو مولوی بارک اللہ کے صاحبزادے تھے، نے ۱۲۹۵ھ میں مکمل کی۔ اور ان کے بعد مولوی دلپذیر بھیروی اور مولوی فیروز الدین ڈسکوی المتونی ۱۳۲۰ھ نے بھی اس طرف ایک قدم اٹھایا۔ مگر یہ حضرات اسے پایہ تکمیل تک نہ پہنچا سکے۔ ان کے علاوہ اور بھی دوسرے علماء نے اسی تیرہویں صدی ہجری کے آخری اور چودھویں صدی ہجری کے آغاز میں تفسیر قرآن کی طرف ایک قدم بڑھایا مگر ان سب کا مقصد تفسیر نگاری صرف ایک رہا ہے۔ اور وہ سورۃ یوسف کی تفسیر جو کہ پنجابی نظم میں لکھی گئی ہے۔ اس سے زائد شاید ہی کسی نے کچھ لکھا ہو۔ ان میں پیش پیش مولوی عبدالستار، مولوی دلپذیر اور مولوی فیروز الدین ہیں۔ چنانچہ مولوی فیروز الدین نے "چراغ روشن" کے نام سے ایک تفسیر سورہ مریم بھی لکھی ہے۔ مگر حال ہی میں یعنی قریباً آج سے ۳۰ سال پیشتر ایک دوسری کوشش جو کہ اس سلسلے میں پایہ تکمیل کو پہنچی وہ تفسیر نبوی ہے جو کہ مولوی صوفی نبی بخش حلوائی المتونی ۱۳۶۵ھ کی ذہنی اور قلمی کاوش کا نتیجہ ہے۔ جو کہ عرصہ اکتالیس سال یعنی ۱۳۱۰ھ سے ۱۳۵۱ھ میں پایہ تکمیل کو پہنچی۔ ۸۰

ایہناں بیاناں توں ایہہ گل واضح ہوندی اے کہ پنجابی تفسیر دی تاریخ وچ سب توں اولین تے مکمل تفسیر، تفسیر محمدی ملقب بہ موضح فرقان اے۔ ایہدے بعد دوسری تفسیر "تفسیر نبوی" اے جیہڑی مولوی نبی بخش حلوائی دی کوشش اے۔ ایہدے علاوہ جنیاں وی تفسیراں پنجابی زبان وچ دستیاب نیں اوہ سب دیاں سب نامکمل نیں۔

اختصار و جامعیت:

تفسیر محمدی دی دوجی وڈی بنیادی خصوصیت اختصار تے جامعیت اے۔ نہایت مختصر عبارت وچ آیتاں دی تفسیر بیان کییتی گئی اے۔ زبان بڑی سلیس تے سادہ اے۔ مختصر لفظاں وچ معنی تے مطلب سمجھائے گئے نیں۔ اختصار قرآن حکیم دا نمایاں اعجاز اے۔ حافظ صاحب نے اپنی تفسیر وچ وی ایس اعجاز نوں برقرار رکھیا اے۔

اختصار دا لازمی نتیجہ جامعیت اے۔ معانی تے مفہوم دے بیان نوں واضح کرن دے لئی جامع لفظاں دی لوڑ ہوندی اے۔ جیہدے نال کلام وچ نکھار پیدا ہوندا اے۔ تے جامعیت تے اختصار دی خوبی پیدا ہوندی اے۔ ایس لئی تفسیر محمدی وچ اختصار تے جامعیت دی خوبی بوہت زیادہ پائی جاندی اے۔ مثلاً آیت

والله يختص برحمته من يشاء^ط والله ذو الفضل العظيم ۱۱۵

(البقرہ: ۱۰۵)

دی تفسیر بیان کر دیاں ہوئیاں لکھدے نیں:-

تے اللہ خاص کرے جس چاہے نال نبوت رحمت

تے اللہ صاحب وڈے دا انت شمار نہ نعمت ۸۲

ایسے طرح سورۃ النساء دی آیت نمبر ۶۰ دے ابتدائی حصے دی تفسیر ایس اک شعروچ کر دیاں ہوئیاں لکھدے نیں:-

تو ڈٹھا نہیں انہاں ول جہناں سخن زبان الایا

جو منیاں انہاں جو تیں ول نازل بھی جو اگے آیا ۸۳

۳۔ فقہاء تے محدثین دی قربت دا ذریعہ:

آپ نے تفسیر محمدی توں پہلاں فقہ دے موضوع اُتے اک کتاب انواع بارک اللہ لکھی سی۔ جیہدے وچ احکام تے مسائل نوں فقہ حنفی دے مطابق بیان کیتا۔ پھیر جدوں فقہ حنفی توں مسلک حدیث ولے آئے تے حدیث دے مطابق مسائل دے احکام نوں عوام تک پہنچان لئی "انواع محمدی" دے ناں توں اک کتاب لکھی۔ جیہدے وچ محدثین دے مسلک اعتدال نوں واضح کیتا۔ تے دین اسلام دے مسلیاں تے احکاماں نوں احادیث رسول ﷺ دی روشنی وچ بیان کیتا۔ ایس طرح حافظ صاحب نے فقہ تے حدیث وچ قربت پیدا کرن دی کوشش کیتی تے جیہدا اہل فقہ تے اہل حدیث وچ بغد پایا جاندا اے اوہنوں کافی حد تک گھٹ کیتا۔

تفسیر محمدی دے اندروی حافظ صاحب نے ایسے مسلک اعتدال نوں اپنایا تے قرآن حکیم دے احکام تے مسائل وچ پائے جان والے فقہی اختلافات نوں حدیثاں دی روشنی وچ دور کرن دی بھرپور کوشش کیتی تے قرآن مجید دی توضیح تے تفسیر فقہی بنیاداں اُتے کرن دی بجائے تفسیر بالماثور نوں ترجیح دتی اے جیہدے نال فقہی اختلافات وچ ڈاڈی کمی ہوئی اے۔ مثال دے طور تے سورۃ نساء دی آیت نمبر ۵۹ دی تفسیر بیان کر دیاں ہوئیاں لکھدے نیں:-

ہے مقصود اس آیت تھیں جد جھگڑا اہل علم نوں

پوے تا طرف قرآن حدیث لیاون اوس حکم نوں

جو نال قرآن حدیث موافق پاون عمل کماون

خلاف قرآن حدیث جے حاکم کہے تا پاس نجاون ۸۴

اس آیت دا مقصد ایہہ اے کہ جدوں اہل ایمان وچ اختلاف رائے ہووے تے قرآن تے حدیث توں رہنمائی حاصل کیتی جاوے۔ جیہڑی گل قرآن تے حدیث دے مطابق ہووے اوہدے اُتے عمل کیتا جاوے تے اگر حاکم وی

ایہدے الٹ حکم دیوے تے اوس دی گل نہ مٹی جاوے۔

۴۔ اسلاف دی پیروی:

تفسیر محمدی دے اندر حافظ صاحب نے سلف صالحین دے تفسیری ریت روایت نوں ترجیح دتی اے۔ کسے وی حکم دے بارے وچ ساریاں حدیثاں نوں بیان کیتا اے۔ تے سارے آئمہ دے اقوال نوں بغیر تعصب دے جمع کیتا اے۔ سارے اقوال تے آثار نوں بیان کر کے سنت دے مطابق مسئلے داخل پیش کرن دی کوشش کیتی اے۔ جیہدی وجہ توں قاری دے لئی مسنون طریقہ لکھنا نہایت آسان ہو جاندا اے۔

سورۃ فاتحہ دے نزول تے سورۃ فاتحہ دیاں آیاتاں دے بارے وچ لکھدے نیں:-

سورت فاتحہ قول صحیح وچ کسے نازل ہوئی کہ مدنی کہن جو وچ مدینے آئی شک نہ کوئی بعضے کہن دو واری لکھی کسے ہور مدینے پہلا قول صحیح زیادہ عالم کہن گنیں نال اجماع ایہی ست آیت پہلی ہے بسم اللہ انعت علیہم اپر نہ آیت قول علی عبداللہ تے بعضے آکھن ست آیت بسم اللہ باجھ ایہائی انعت علیہم اپر آیت ستویں انہاں ٹھہرائی پہلے کہن دلیل جو اول مصحف وچ لکھیوے غیر قرآن نہ مصحف اندر لکھن روا رکھیوے! دو جے کہن جو وچ نمازاں پڑھن بلند نہ آئی جے فاتحہ آیت ہوندی تا اس واگ پڑھیندے بھائی ترے نام اس دے کہ فاتحہ ام کتاب بھی سبع مثانی فاتحہ یعنی شروع قرآن تے اصل مڈھ اس جانی معنی سبع جو ست آیات مثانی کہن دوبارہ ہر وچ نماز دوبار پڑھیوے ہور قرآن اکارہ ۸۵ صحیح قول دے مطابق سورۃ فاتحہ مکہ وچ نازل ہوئی۔ دوسری رائے دے مطابق مدینے وچ نازل ہوئی۔ بعضے کہندے نیں کہ دو مرتبہ نازل ہوئی۔ علماء دی رائے وچ پہلا قول زیادہ صحیح اے۔ ایس گل اُتے اجماع اے کہ اوس دیاں ست آیاتاں نیں۔ پہلی آیت بسم اللہ اے تے انعت علیہم اپر آیت نہیں اے۔ ایہہ حضرت علی بن ابی طالب تے حضرت ابن عباس دا قول اے تے بعض دے نزدیک ست آیاتاں بسم اللہ دے علاوہ نیں۔ انعت علیہم اپر الگ آیت اے۔ پہلے گروہ دے مطابق ایہدی دلیل ایہہ اے کہ چونکہ بسم اللہ مصحف وچ لکھی جاندا اے تے غیر قرآن مصحف وچ لکھنا جائز نہ اے۔ دوسرے گروہ دے نزدیک بسم اللہ نماز وچ اُچی آواز نال نہیں پڑھی جاندی اگر ایہہ آیت ہوندی تے دو جی سورت دی طرح ایہہ وی تلاوت کیتی جاندی۔ ایس سورت دے تن ناں نیں۔ فاتحہ، ام الکتاب، سبع مثانی۔

۵۔ ذاتی رائے توں پرہیز:

حافظ محمد صاحب نے تفسیر محمدی دے اندر قرآنی آیاتاں دی تفسیر کردیاں ہوئیاں حدیثاں، اقوال صحابہ تے تابعین تے آئمہ اربعہ دے اقوال نوں بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔ تے جمہور علماء دی رائے نوں واضح طور تے سامنے رکھیا

اے۔ پورے قرآن مجید دی تفسیر وچ آثار تے اقوال دی روشنی وچ جمہور علماء دی رائے بیان کیتی اے۔ تے کسے تھیں تے وی اپنی رائے دا اظہار نہیں کیتا بلکہ سنت دے مطابق اقوال تے آثار دی روشنی وچ صحیح مسلک حق پیش کیتا اے۔ تے اسلام دی اصل روح نوں اجاگر کیتا اے

۶۔ فقہ مقارن دے لحاظ نال مسئلیاں داخل:

حافظ صاحب نے تفسیر محمدی وچ مسئلیاں داخل پیش کر دیاں ہوئیاں آثار تے اقوال دے علاوہ ائمہ اربعہ دی آراء نوں وی بیان کیتا اے۔ ائمہ اربعہ دی آراء نوں بیان کر دیاں ہوئیاں تعصب توں کم نہیں لیا بلکہ بلا تعصب سارے فقہاء دیاں آراء نوں الگ الگ بیان کیتا اے۔ تاں جے سارے فقہاء واکلتہ نظر سامنے آ سکے۔ فقہاء دیاں آراء نوں بیان کرن دے نال نال سنت نبوی ﷺ نوں وی واضح طور تے بیان کیتا اے۔ تاں جے قاری فقہ تے سنت وچ فرق سمجھ سکے۔ فقہ دے مطابق مسئلیاں داخل پیش کر دیاں ہوئیاں اعتدل دی راہ نوں وی بڑے اچھے طریقے نال اجاگر کیتا گیا اے تاں جے پڑھن والا مسنون طریقے نوں سمجھ سکے۔ تے اوہدے اُتے عمل کر سکے۔ فقہاء دیاں آراء نوں بیان کرن وچ وسیع ظرفی دامظاہرہ کیتا اے۔

۷۔ نحوی شکلاں دی وضاحت:

تفسیر محمدی وچ حافظ صاحب نے حاشیے اُتے مختلف نحوی شکلاں دی وضاحت فرمائی اے۔ تے لغت داخل وی بیان کیتا اے تے مختلف احادیث اقوال دے حوالہ جات جیہڑے متن دے درمیان وچ دتے گئے نیں اوہناں دی وضاحت ایسے صفحے دے حاشیے اُتے کردتی گئی اے۔ تے کتے کتے مشکل لفظاں دی تشریح بیان کیتی اے۔ تے بعض جگہاں اُتے نحوی مشکلاں داخل پیش کیتا اے۔ جیہدے نال مطالعہ کرن والے نوں تفسیر دا سمجھنا آسان ہو جاندا اے۔ مثلاً سورۃ فاتحہ دی ابتداء وچ بسم اللہ الرحمن الرحیم دی تفسیر بیان کیتی گئی اے۔ تے ایہدی تفسیر وچ رحمٰن تے رحیم دا فرق واضح کیتا گیا اے۔ تے ایہدی وضاحت کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب حاشیے اُتے لکھدے نیں:-

"قاضی ثناء اللہ نے لکھیا ہے جو حق ایہہ ہے جو رحمٰن زیادہ ہے وچ مبالغے دے واسطے زیادہ ہونے فرماندے جو پنج حرف ہے تے رحیم چار حرف ہے اس واسطے رحمٰن خاص واسطے اللہ دے نہ رحیم واللہ اعلم بالصواب ۱۲ منہ " ۶۱

ایسے طرح سورۃ فاتحہ دی تفسیر وچ الحمد دی وضاحت کر دیاں ہوئیاں حوالہ نمبر ۲ وچ حاشیے اُتے لکھدے نیں:

"قولہ سب تعریف الخ ایہہ الف لام وچ الحمد دے واسطے جنس دے ہے۔ بشارت ہے طرف اس چیز دی جو پچھاندا ہے اوسنوں ہر کوئی یا واسطے استغراق دے ہے۔ یعنی تمام تعریفاں واسطے اللہ دے ہیں ہر تعریف ہر حمد کرنے والے تھیں " ۷۷

ایسے طرح حمد دی وضاحت انج کر دے نیں:-

"معنی حمد الخ وچ مظہری دے لکھیا ہے جو حمد تعریف ہے نال زبان دے اوپر خوبی اختیاری دے خواہ اوہ خوبی نعمت دینے دی ہووے خواہ ہو رکھ پس حمد عام تر ہے شکر تھیں وجہ متعلق دے یعنی وچ سب تعریف دیدے جو شکر خاص ہے نال نعمت ایزدی دے تے حمد خاص نہیں نال اسدے اپر حمد خاص ہے نال زبان دے تے شکر عام ہے کدی نال زبان دے تے کدی خدمت ہتھاں دی کدی اعتقاد دی جو جانے سب نعمت اس دی طرفوں ہے "۸۸

ایسے طرح سورۃ فاتحہ دی تفسیر وچ رب دا معنی بیان کر دیاں ہوئیاں لکھدے نیں:-
"معنی رب دا مالک چیز دا ہے۔ جو یں رب المال، مالک مال دا، رب البیت، مالک گھر دا تے رب پرورش کرنے والے نوں بھی کہندے ہیں یعنی تربیت کرنے والا تے پالنے والا تے عربی تعلیم کرنے والا، ادب سکھانے والا ہے "۸۹

۸۔ حوالیاں دا جامع طریقے نال اندراج:

تفسیر محمدی دے اندر حافظ صاحب نے کسے مسئلے دے بارے بیان ہون والے سارے اقوال تے آثار نوں نقل کیتا اے تے مختلف کتاباں دیاں ساریاں نقلیات نوں جمع کر دتا اے تاں جے کسے وی مسئلے دے سارے پہلو واضح ہو جان تے کوئی وی پہلو لکھا ہویا نہ رہے۔ سارے مسئلیاں دی تفسیر تے وضاحت کر دیاں ہوئیاں ایہدے متعلق ساریاں نقلیات نوں جمع کر دتا اے۔ وضاحت دے لئی سورۃ النساء دی آیت دی تفسیر ملاحظہ فرماؤ۔ آپ لکھدے نیں:-

و اذا حسبتم بتحیہ فحیو باحسن منها او ردوها ان اللہ کان علی کل

شیء حسیباً ۹۰

تے جیس وقت دعا دتی جاوے تسانوں نال سلام دے پس دعا دیہو نال بہتر اوس تھیں یا موڑ دیہو اوہ تحقیق اللہ

اپر ہر چیز دے لیکھا کرنے والا ہے"

جد آکھیا گیا سلام تساں فر بہتر دیہو جواباں	یا اوہو فیر دیہو رب ہر شے کر دا خوب حساباں
تحتیت مصدر حیاک اللہ عادت عرب دعائیں	یعنی تہذہ جوائے اللہ لمی عمراں تائیں
جاں دین اسلام ہویا اس بدلے رب سلام بتایا	السلام علیک ایہا النبی آپ خدا فرمایا
بخاری مسلم ابو ہریر یوں کہیا فرمایا	جاں اللہ آدم خلقیا سٹھ گز لماں قد اوپایا
فر حکم کیتا ونج آکھ سلام جماعت ملاں تائیں	تے سن کیا کہن جواب تیرا اوہ دلوچہ یاد نکائیں

اودہ تیری ہور اولاد تیری دے حق تحت آیا ونج آدم کہیا سلام علیکم انہاں جواب الایا السلام علیک ورحمتہ اللہ ملاں لفظ ودہایا ایہہ احسن معنی اینویں کہن زیادہ افضل آیا ۹۱
شعراں وچ آیت دامنہوم بیان کیتا اے تے لفظ تحیۃ دی وضاحت کیتی اے۔ بخاری و مسلم توں منقول روایتاں دے نال لفظ احسن دی تفسیر کیتی گئی اے:-

آیت دی تفسیر وچ مزید حدیثاں نقل کر دیاں ہوئیاں لکھدے نیں:-

کرو مصافحہ کینہ جاوے ہدیہ پیار ودہاوے ایہہ مالک وچ موطا لکھیا پیغمبر فرماوے
جاں دو مومن کرن مصافحہ رہے گناہ نہ کوئی ایہہ بڑھتی شعب ایمانوں مظہری والا لکھ گیوئی
حسبِ ارب حساب کنندہ بدلہ دیون والا ہک کہن حقیقاً معنی یعنی ہر شے دا رکھوالا
اودہ حق حقوق بندیاں دے ہک دوجے تے جو کجھ آئے جویں نچھ جواب سلام بھی لیکھا رکھے بھل نہ جائے
مومن اپر مومن دا حق وچ حدیثاں آیا وچ بیماری چکھن مویاں جنازہ نبیؐ فرمایا
بھی دعوت کرن قبول تے ملیاں کہن سلام ایہائی بھی نچھ جواب بھی خیر خواہی وچ ترمذی نسائی
بھی نا دکھ دیون نیکی دس منع کرن بریایوں تے بھلے راہ ویکھاوون کر کے یاری کڈھ اکھیا یوں ۹۲
آیت دی تفسیر وچ منقول ساریاں روایتاں نوں نہایت عمدگی دے نال اکٹھا کر دتا گیا اے۔

۹۔ حدیث دے منکراں وارد:

تفسیر محمدی وچ اسلام دا حقیقی تے صحیح نبوی ﷺ تصور پیش کیتا گیا اے۔ سارے فلسفیانہ تصورات تے اعتقادات نوں دین اسلام دی روشنی وچ واضح کیتا گیا اے۔ جدید ذہن دے فرسودہ نظریاں دی دین اسلام دی روشنی وچ تردید کیتی گئی اے تے اسلام دا حقیقی رخ واضح کیتا اے۔ عقائد اسلام دے بارے وچ جدید ذہن دے شکوک تے شبہات نوں دلیلاں دے نال دور کیتا۔

جدید ذہن وچ ملائکہ دا وجود، جن، شیطاناں تے اسماناں بارے جیہڑے منفی رجحان پائے جان دے نیں اوہناں دا قرآن تے حدیث دی روشنی وچ رد کیتا اے۔ کرامات تے معجزات دا انکار کرن والے تے قرآن مجید وچ بیان ہون والے قصص تے حضرت عیسیٰؑ دی ولادت تے مسیح دی حیات دے بارے وچ غلط نظریاں دے حامل ذہن دی دلیلاں دے نال صحیح رہنمائی کیتی اے۔ ایس طرح تفسیر محمدی جدید ذہن دے نظریات تے تصورات توں بالکل مبرا تے پاک اے۔ حدیث دی حجت دے منکراں دی تردید کیتی گئی اے۔

۱۰۔ شاہ ولی اللہ دی فکر دی پنجابی زبان وچ ترجمانی:

حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی قومی زندگی دے اک بڑے نازک دور وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں دا ظہور اوس

زمانے وچ ہويا جدوں اسلامی حکومت دیاں بنیاداں اکھڑ رہیاں سن تے ایس ملک وچ صدیاں دے جاہ و جلال نال حکومت کرن دے بعد مسلمان ایس قدر آرام طلب تے کمزور ہو گئے سن تے مرہٹاں تے سکھاں دے مقابلے وچ تساہل نال کم لیندے سن۔

ایہناں حالات وچ شاہ ولی اللہ نے امت مسلمہ نوں بربادی توں بچان تے اسلامی حکومت دے احیاء دے لئی کوششاں جاری رکھیاں تے برصغیر دے مسلماناں دے ذہنی تے روحانی اختلافات نوں مٹان دے لئی دن رات محنت کیتی۔ قرآن تے حدیث، فقہ، تصوف وچ سالہا سال دی محنت دے بعد اک اجیہا دستور العمل مرتب کیتا جیساں توں امت مسلمہ وچ اختلاف کٹ ہوئے تے قرآن و سنت دے علماں دی روشنی وچ پوری قوم متحد ہو کے کفر دا مقابلہ کرن دے قابل ہو گئی۔

حضرت حافظ محمد لکھوی نے شاہ ولی اللہ دی ایسی فکرنوں اپنے سینے وچ وسایا تے ایس فکرنوں پنجاب والیاں دے سامنے پیش کیتا۔ پنجاب والیاں نوں اسلامی تعلیمات توں جانو کروان دے لئی شاہ ولی اللہ دی فکر دے مطابق قرآن مجید دا ترجمہ تے تفسیر پنجابی زبان دے اندر پیش کیتا تے سارے اسلامی حدیث دے علم، فقہ، صرف تے نحو تصوف نوں عربی تے فارسی زبان توں پنجابی زبان وچ منتقل کیتا۔ ایس طرح پنجاب وچ رہن والیاں دے اندر نویں اسلامی تحریک پیدا ہوئی تے اوہناں وچ پائے جان والے مذہبی، ذہنی تے نظریاتی اختلافات نوں کٹ کرن دی کوشش کیتی۔ قرآن و سنت دی روشنی وچ اہل اسلام دے سامنے اک اجیہی اعتدال دی راہ پیش کیتی۔ جیہدے اُتے چلے ہوئے امت مسلمہ دے اندر اتحاد تے اتفاق دی راہ ہموار ہوئی۔

تفسیر محمدی وچ وی فکر شاہ ولی اللہ دی فکر نمایاں اے۔ ایس طرز وچ ایہہ تفسیر شرف تقدیم رکھدی اے۔ خاندان شاہ ولی اللہ دی تفسیری فکرتوں مربوط تے متاثر اے۔ شاہ ولی اللہ دی فکر دی طرز مطابق "فتح الرحمن" فارسی ترجمہ قرآن دی روشنی وچ قرآن مجید دا ترجمہ پنجابی نثر وچ پیش کیتا اے تے فوز الکبیر تے فتح الجبیر دے اندر شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نے جیہڑے اصول علم تفسیر بیان کیتے نیں تفسیر محمدی وچ آپ نے ایہناں اصولاں نوں وی مد نظر رکھیا اے۔ فوز الکبیر وچ بیان ہونے والے علوم پنجگانہ دا تذکرہ کردیاں ہوئیاں حافظ صاحب تفسیر محمدی دے دیباچے وچ لکھدے نیں:-

ہن شاہ ولی اللہ دہلوی اندر فوز کبیر لیا	جو وچ قرآن بیان علم ہے پنجے قسم ٹھہرایا
اول علم احکام شریعت واجب احتیابوں	ہور مباح مکروہ حراموں ہویا بیان ثوابوں
اوہ قسم عبادت تھیں احکام یا معاملیاندی قسموں	یا تدبیر معاش گھراں یا ملک سیاست رسموں
اسدی سب تفصیل فقہ وچ کیتی شرح فقیہاں	دو جا جھگڑا چونہ فرقاندا جو گمراہ سفیہاں
یہود نصاریٰ مشرک ہور منافق فرقے چارے	وچ علم کلام تنہاں جھگڑیاندے ویکھ فروغ پیارے

تیر جا ذکر آلاء اللہ خود ذکر کرے انعاماں! زمین آسمان پیدائش ذکر صفات کمال تماہاں
چوتھا ذکر ایام اللہ جو اگلیاں قوماں قصے! بے فرماہاں قہر عذاب تے نیکاں فضلواں حصے!
بچواں ذکر جو موتوں کچھے حشروں نشر حسابوں جنت دوزخ وزن اعمال صراط عذاب ثوابوں ۹۳

۱۱۔ وحدۃ الوجود دی تردید:

حافظ محمد بن بارک اللہ نے اپنی تفسیر وچ نظریہ وحدۃ الوجود دی نفی کیتی اے تے دلیلاں دے نال وحدت الوجود
دا رد کیتا اے۔ تے تردید دا انداز ایہا اختیار کیتا اے کہ پڑھن والے متاثر ہوئے بغیر نہیں رہ سکدے۔ پڑھن والے
تے غور کرن والے اُتے حقیقت واضح ہو جاندی اے۔ سورۃ اخلاص دی تفسیر وچ لکھدے نیں:-

کہن وجودی ہر شے اللہ اوس بن ہور نہ کوئی

تے ہر شے ہے محتاج اللہ صمد کیوں پھر ہوئی

ایہہ کہن جہاں نوں اللہ اوہ سجھ دن پیندے کھاندے

بھی جمدے جندے دھیاں پتر بیمار ہوندے مر جاندے

پھر جو کہن انہاں نوں اللہ دینوں عقلوں خالی!

ایہہ عقل تے نقل خلاف عقیدہ بات دیوانیاں والی

ہے اللہ ہک صمد جو اوسنوں حاجت مول نہ کائی!

نہ جنے نہ جے خویش نہ جسوں لائق اوہ خدائی ۹۴

۱۲۔ ست خوبیاں:

مولانا معین الدین لکھوی تفسیر محمدی دیاں خوبیاں دے بارے وچ فرماندے نیں کہ جامعہ محدثیہ دے سابق شیخ
الحدیث حضرت مولانا محمد عبدہ دی خواب وچ حافظ محمد نال ملاقات ہوئی۔ مولانا محمد عبدہ کہندے نیں کہ میں حضرت حافظ
صاحب نوں پچھیا کہ تہاڈی تفسیر محمدی دیاں کیہہ خوبیاں نیں، حضرت صاحب نے جواب دتا کہ میری تفسیر دیاں ست
خوبیاں نیں۔ مولانا عبدہ کہندے نیں کہ حافظ صاحب دا ایہہ کہنا سی کہ میریاں اکھیاں کھل گھیاں۔

چنانچہ بقول مولانا معین الدین لکھوی مولانا محمد عبدہ نے ایس خواب دا ذکر میرے کول کیتا تے فیہ بڑے بھائی
حضرت مولانا محی الدین لکھوی نال کیتا تے ست خوبیاں دے بارے وچ پچھیا۔ پر اوہناں نے کوئی جواب نہ دتا۔

بقول لکھوی صاحب ایسے دوران والد گرامی حضرت مولانا محمد علی مدنی جیہڑے کہ مدینہ منورہ وچ رہائش پذیر سن۔
مدینہ منورہ توں پاکستان آئے تے مولانا محمد عبدہ صاحب نے ایسے خواب دا ذکر مولانا محمد علی مدنی اگے کیتا تے ست
خوبیاں دے بارے سوال کیتا۔ مولانا معین الدین صاحب فرماندے نیں کہ حضرت مولانا محمد علی صاحب نے ایہہ گل

سندیاں ای فوراً فرمایا کہ قرآن پاک وچ "استوی علی العرش" دا ذکر ستاں تھانواں اُتے ہو یا اے تے ستاں تھانواں اُتے حافظ محمد صاحب نے اوہدی تاویل نہیں کیتی۔ ایہی تفسیر محمدی دیاں ست خوبیاں نیں۔

حافظ محمد صاحب سورۃ اعراف وچ "استوی علی العرش" دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں حاشیہ ۳ وچ لکھدے نیں:-

"شاہ ولی اللہ صاحب تے فرزند اوہناں دے شاہ رفیع الدین تے عبدالقادر رحم

اللہ نے "استوی" قرار کرنا لکھیا اے۔ تے امام ابوحنیفہ نے وچ کتاب الوصیت

دے قرار دی نفی کیتی ہے۔ پس ترجمہ قرار والا ہے بے کیف جاننا چاہیے۔" ۹۵

یعنی حضرت شاہ ولی اللہ تے اوہناں دے فرزند حضرت شاہ رفیع الدین تے شاہ عبدالقادر رحمہم اللہ نے "استوی"

دا معنی قرار کرنا لکھیا اے تے امام ابوحنیفہ نے کتاب الوصیت وچ قرار دی نفی کیتی اے۔ پس "استوی" دا ترجمہ تے مفہوم

قرار والا اے لیکن اوہنوں بلا کیف تے کیفیت مننا تے جاننا ضروری اے۔

تفسیر محمدی و علمی جائزہ

الحمد لله رب العلمین O الرحمن الرحیم O مالک يوم الدين O (سورة فاتحہ آیت نمبر ۱)
 ایس آیت دے ترجمے وچ حمد توں حافظ محمد ہوراں نے سب تعریف مراد لئی اے۔ خاص تعریف مراد نہیں لئی۔
 ایہی ترجمہ حضرت شاہ عبدالقادر نے کیا اے تے ایہی ترجمہ حضرت شاہ ولی اللہ نے کیا اے جدوں کہ بعض مفسراں نے
 الحمد توں خاص تعریف مراد لئی اے کیوں جے اسیں بہت ساریاں تعریفاں لوکاں دیاں وی کر دے نیں۔ ایس لئی اللہ کریم
 لئی خاص تعریف ای ہوسکدی اے۔ مولانا حسین علی نے اپنی تفسیر وچ خاص تعریف ای مراد لئی اے اوہ فرماندے نیں:-
 "سب صفات الہیہ اس ذات کے واسطے ثابت ہیں جو کہ پیدا کرنے والا ہے۔

معنی حق یہ ہے کہ صفات فاعلیہ خواص اللہ کے واسطے ثابت ہیں۔" ۹۶

حافظ محمد دا ترجمہ ایہہ دے:-

"سب تعریف واسطے اللہ دے جو پالن والا جہاناں دا وڈا مہربان وڈی رحمت والا

مالک دینہ جزا دے۔" ۹۷

شاہ ولی اللہ نے ایس آیت دا ترجمہ انج کیا اے:-

"ستائش مرحد ایراست کہ پروردگار عالمیاں بخشاینده مہربان خداوند روز

جزاست" ۹۸

ایس آیت وچ العالمین دا ترجمہ حضرت شاہ ولی اللہ نے عالمیاں کیا اے تے حافظ محمد نے ایہہ ترجمہ جہاناں
 کیا اے جدوں کہ العالمین دے ہور ترجمے وی ہوسکدے نیں لیکن حافظ صاحب نے شاہ ولی اللہ توں اختلاف نہیں کیا۔
 حافظ صاحب نے اپنے منظوم ترجمے وچ انج آکھیا اے:-

سبہ تعریف اللہ نوں پالنہار جہاناں سائیں	رحمت عامہ خاصہ والا مالک روز جزائیں
معنی حمد سلاہن چنگا وصف بیان زبانوں	جیہڑیاں صفتاں ہوں کیسوچہ کرنا ذکر تہانوں
شرط انعام نہیں کہ اس وچہ شرط شکر وچہ آئی	محمود مقام خدا فرمایا کجھن ہون بھائی
معنی شکر ہے قدر شناسی نعمت حق ادائی	مدح زبان یا خدمت ہمتاں دل اعتقاد صفائی
ہک وجہ تھیں عام شکر جو ناہیں خاص زبانوں	تے ہک وجہ تھیں عام حمد جو شرط نہیں احسانوں
عالمین ہے جمع عالم دی اصل علم علامت	اہل علم شیطان فرشتے جن انسان سلامت

جو علم کنوں مشتق کہن ایہناں چوہاں شامل کہندے حیوانات نہ عالم داخل علموں خالی رهندے
 ایہہ ہر ہر چیز علامت ربی ہر تھیں خالق جا پے! بن خالق مخلوق نہ ہوندا نال یقین بنھاپے
 شمار عالم دیوچہ بھی جھگڑا ہک ہزار بتاون! چھ سو پانی اندر تے وچہ خشکی چار ٹھراون
 ہک اسی ہزار بتاون چالی خشکی چالی پانی! ہک آکھن ہور ہزار اٹھاراں باجھوں دنیا جانی
 ہے رحمٰن اللہ نوں خاص نہ بندیاں آکھن آیا! تے اسم رحیم نہ خاص اللہ نوں ہوراں جائز پایا
 مالک یوم الدین دا معنی مالک روز جزائیں! والا مریو مشدللہ جو وچہ قرآن بتایا!
 یعنی اس دن سب کماں دا مالک اللہ ہوسی بندیاں دا اختیار نہ کوئی عاجز سب کھلوسی ۹۹

۲۔ اهدنا الصراط المستقیم صراط الذین انعمت علیہم غیر المغضوب علیہم ولا الضالین ۵
 سورة فاتحہ (آیت نمبر ۷، ۶)

شاہ ولی اللہ نے ایس آیت دا ترجمہ انج کیتا اے:-

"ہنما مارا راہ است راہ آن کساں کہ انعام کردہ پریشاں بجز آنا نکہ خشم گرفتہ ابر
 آںہا و بجز گراہاں" ۱۰۰

حافظ محمد نے ایس آیت دا ترجمہ انج کیتا اے:-

"و یکھا سانوں سدہا راہ انہاں دا جو نعمت کیتی ہے توں اپرا نہاندے۔ نہ راہ انہاندا
 جو غضب کیتا گیا ہے۔ اپرا نہاندے تے نہ راہ گراہاں دا۔" ۱۰۱

ایس ترجمے دے وچ دوراہ اختیار کیتے گئے۔ اک صورت ایہہ وے کہ ایس آیت وچ انعمت علیہم توں بعد
 دو جماعتاں دا ذکر کیتا گیا اے یعنی اللہ تعالیٰ ساہنوں غضب کیتے گئے تے گراہاں دے راہ تے نہ چلاوے۔ ایہی ترجمہ شاہ
 ولی اللہ نے اختیار کیتا اے تے ایہی حافظ محمد نے۔ دو جا ترجمہ جیہڑا حضرت شاہ عبدالقادر نے کیتا اے ایہدے وچ دو
 جماعتاں دا ذکر نہیں بلکہ دو صفتاں دا ذکر اے جیہڑیاں انعمت علیہم وچ نہیں پایاں جاندیاں۔ ایہہ دو صفتاں
 مغضوب تے الضالین دیاں نیں۔ ایہہ اوہ صفتاں نیں جیہڑیاں یہودیاں تے نصرانیاں وچ پایاں جاندیاں نیں۔
 حضرت شاہ عبدالقادر نے "موضح القرآن" وچ جیہڑا ترجمہ کیتا اے۔ اوہ کجھ انج دی عبارت اے جیس وچ دونویں مفہوم
 نکل سکدے نیں اوہناں دا ترجمہ انج اے:-

"چلا ہم کو راہ سیدھی۔ راہ ان لوگوں کی جن پر تو نے فضل کیا نہ وہ جن پر غصہ ہوا

اور نہ وہ بھکنے والے۔" ۱۰۲

حافظ محمد صاحب اپنے منظوم ترجمے وچ ایس نکتے دی تشریح انج کیتی اے:-

دیکھاں اسانوں رستہ سدھا مرضی اپنی والا راہ تنہاں انعام تیرا ہے اپر جہاں نرالہ
 ہدایت معنی راہ ویکھاوں مومن راہ پر آئے اتھ مراد جو ثابت رکھیں ایہہ راہ بھل نجانے
 یا ایہہ مراد جو کریں زیادہ روز بروز ہدایت ہدایت رب نہیں کجہ اوڑک ایہی باجھ نہایت
 ایہہ سدھا راہ قرآن ایہائی وچہ حدیث جو آیا ہک جنت ہک اسلام کہن کسے سنت راہ بتایا
 وچہ اصل لغت دے راہ واضحدا نام صراط ایہائی سراط زراط بھی ایہو معنی تڑاے لغتاں بھائی
 انعت علیہم لوگ جہیاں انعام احسان ربانے جو محکم قدم شریعت اوپر ثابت نال ایمانے
 اوہ کل رسول صدیق شہید بھی صالح بندے سارے آل اصحاب نبی دے ہر ہر ولی اللہ دے پیارے
 نہ رستہ انہاں جو غضب تیرا ہے اوپر تنہاں خدایا تے نا رستہ گمراہاں دا جہاں سدھا راہ بھلایا
 مغضوب علیہم لوگ یہود و لا الضالین نصارے ہک کہن مراد جو بدعت والے سنت کنوں کنارے ۱۰۳

الذین یومنون بالغیب و یقیمون الصلوۃ و مما رزقنہم ینفقون ۵ (۳/۲)

ایس آیت دا ترجمہ حضرت شاہ ولی اللہ نے انج کیتا اے:-

"آنانکہ ایمان مے آرنہ بنا دیدہ و برپا دارند نماز را و از انچہ روزی دادیم ایشان را
 خرچ مے کنند" ۱۰۳

حضرت شاہ عبدالقادر نے ایہدا ترجمہ انج کیتا اے "جو یقین کرتے ہیں بن
 دیکھا" ۱۰۵

حضرت مولانا احمد علی لاہوری نے ترجمہ کیتا اے "جو بن دیکھے ایمان لاتے ہیں" ۱۰۶
 حافظ محمد نے وی لفظی ترجمہ انج کیتا اے:-

"اوہ لوک جو ایمان لیاون سواڈٹھے دے تے قائم رکھن نماز تے اس چیز تھیں جو
 دتا ہے اساں انہاں نوں خرچ کرن" ۱۰۷

ایس توں انج جا پدا اے جیویں حافظ صاحب ایہہ مطلب دسنا چاہندے نیں جہاں رسول پاک نوں نہیں ویکھیا

لیکن ساڈا اوہناں اُتے ایمان ہے تے مومن اوہی اے جیہدا بغیر دیکھے غیب اُتے ایمان لیاوے:-

متقی اوہ جو ڈھٹی باجھوں صدق ایمان انیندے تے قائم کرن نماز تے ساڈے دتیوں خرچ کریندے
 غیب اوہ چیز جو دسے ناہیں جو نکر ذات ربانی ہوو فرشتے جنت دوزخ حشر قیامت جانی!
 بھی تقدیر صراط ترازو موتوں بعد اٹھاوں ایہہ چیزاں ویکھ ایمان جو لیاون ایمان نفع نہ پاوان
 قائم کرن نماز ہمیشہ وقفاں وچہ ادائی واجب فرض حقوق جو اسدے پورے کرنے بھائی

جس شے تھیں کچھ نفع اٹھائے رزق اس نام ایہائی تے اصل لغت وچ رزق نصیباً یعنی حصہ بھائی ۱۰۸

واذا نجینکم من آل فرعون یسومونکم سوء العذاب یذبحون ابناء

کم و یتستحبون نساء کم و فی ذالکم بلاء من ربکم عظیم ۵

(سورہ بقرہ آیت نمبر ۴۹)

ایس آیت دا ترجمہ شاہ ولی اللہ نے انج کیا اے:-

"ویدا کنید چوں برہانید شمار یعنی پدراں شمارا از قوم فرعون کہ میرسانیدند شمارا بد

ترین عذاب کہ ذبح میگرد پسران شمارا و زندہ میگذاشتند زنان شمارا و دریں کار

آزمائشے بود از پروردگار شما بزرگ" ۱۰۹

ایس آیت دا ترجمہ حضرت شاہ عبدالقادر نے ایہہ کیا اے:

"اور جب چھڑایا ہم نے تم کو فرعون کے لوگوں سے دیتے تم کو برے عذاب ذبح

کرتے تمہارے بیٹے اور جیتی رکھتے تمہاری عورتیں اور اس میں مدد ہوتی تمہارے

رب کی بڑی" ۱۱۰

مولانا احمد علی لاہوری نے ایہہ ترجمہ کیا اے:-

"اور جب ہم نے تمہیں فرعونوں سے نجات دی وہ تمہیں بری طرح عذاب دیا

کرتے تھے تمہارے بیٹوں کو ذبح کرتے تھے اور تمہاری بیٹیوں کو زندہ رکھتے تھے

اس میں تمہارے رب کی طرف سے تمہاری بڑی آزمائش تھی۔" ۱۱۱

ایس آیت وچ بلاء دا ترجمہ حضرت شاہ عبدالقادر نے مدد کیا اے تے سیاق و سباق وی ایس دی تائید کردا اے

کیوں جے بلاء دے دو معنی نیں اک آزمائش تے اک انعام۔ ایس آیت وچ اللہ نے نجات دا تذکرہ کیا اے۔ ایس لئی

اتھے مدد دا مفہوم زیادہ موزوں اے۔ اتھے حافظ محمد شاہ ولی اللہ دے کچھے چلے دے پئے نیں:-

ترجمہ "تے جد خلاصی دتی اساں تسانوں قوم فرعون دی تھیں چکھاندے آہے تسانوں

بڑا عذاب ذبح کر دے آہے پتراں تساڈیاں نوں تے جیوندیاں رکھدے عورتاں

تساڈیاں نوں تے وچ اس دے آزمائش آہی رب تساڈے تھیں وڈی۔" ۱۱۲

تے کہن تساڈیاں پتراں زندیاں رکھن دھیاں تمہاری تے وچ اس کم آزمائش آہی رب ولوں تساں بھاری

بلا دا معنی سختی بعضے آکھن نعمت بھائی سختی پتراں کہن تے نعمت کنوں عذاب رہائی

آل بمعنی اہل تے ٹبر خاص اشرافاں آیا فرعون مصر دیاں بادشاہاندا لقب قدیموں آیا ۱۱۳

وان المساجد لله فلا تدعو مع الله احدا ۵ (سورۃ جن، آیت نمبر ۱۸)

ایس آیت دا ترجمہ شاہ ولی اللہ نے انج کیتا اے:-

"وآنکہ مسجد ہائے مخصوص برائے خداست پس عبادت مکیںدا با خدا ہیچ یک را" ۱۱۳

تے ایہی ترجمہ اردو وچ رائج ہو یا اے لیکن بقول امجد علی شاکر (پرنسپل گورنمنٹ کالج قصور) کہ ایہہ سورت تے

کئی اے تے مکے وچ مسجدیں کتھے! ایس لئی ایہہ ترجمہ مناڈھیر اوکھا اے۔ اتھے حضرت شاہ عبدالقادر نے ترجمہ ایہہ کیتا

اے کہ "مسجدے کے ہاتھ پاؤں حق اللہ کا ہے۔ سومت پکارو اللہ کے ساتھ کسی کو"۔ ۱۱۵

حافظ محمد نے ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر انج کیتی اے:-

"تے ایہہ جو مسجدیں واسطے اللہ دے بن پس نہ پکارو نال اللہ دے کسے نوں۔" ۱۱۶

تی ایہہ جو مسجد سجدیگاریاں خاص اللہ دے تائیں پس نال اللہ دے ہو رکسی نوں مول پکارو ناہیں

ہک کہن مراد مساجد جنہیں ست عضوی سجدیوالے دو ہتھ پیر دوزانو متھا سجدی عضو نرالے

ایہہ اللہ عضو اوپائی پھرنا اگے کسے نکاو ابن عباسوں باسناد جو آکھیا بنے بھراؤ

رب کیتا جو حکم ستان عضویاں اتے سجده لیاون متھا دو ہتھ پیر دو گوڈے اوپر زمین ٹھکاون

نہ جامد کنج لپیٹاں نا میں بند کراں سروالاں جو ایہہ بھی سجده نال بندیدے کرن پئی ہر حالاں ۱۱۷

ذلک الكتب لا ريب فيه هدى للمتقين ۵ (سورہ بقرہ، آیت نمبر ۳)

ایس آیت دا ترجمہ شاہ ولی اللہ نے انج کیتا اے:-

"ایس کتاب ہیچ شبہ نیست در آن را ہنماست برائے پرہیز گاراں آنا تکہ ایمان

مے آرند" ۱۱۸

حافظ محمد نے ایہہ ترجمہ انج کیتا اے:-

"ایہہ کتاب کوئی نہیں شک وچ اس دے ہدایت ہے واسطے پرہیز گاراں

دے۔" ۱۱۹

ایس دی تفسیر وچ اک بڑا اعتراض واضح ہوندا اے۔ اتھے اگر خالی ترجمے نوں سامنے رکھیا جاوے تے اتھے

ایہہ سوال پیدا ہوندا اے جے ایہہ تقویٰ والیاں واسطے ہدایت اے تے بے ہدایتے کتھوں ہدایت پاوون۔ جدوں کہ قرآن

خود اک تھاکیں کہندا اے "قرآن سارے جہاناں واسطے ہدایت تے ذکر اے" اتھے ایہناں دونوں آیتاں وچ تضاد

جیہا جا پیدا اے۔ حافظ محمد نے ایہہ دے بارے کوئی گل نہیں کیتی۔ ایس تضاد نوں پروفیسر امجد علی شاکر دے کہن موجب شاہ

عبدالعزیز نے حل کیتا اے:-

اوفرماندے نیں "جیسی طرح کہیا جاوے کہ ایہہ عورت فلاں شخص دی دودھ پیاں والی اے اوسدا مطلب ایہہ نہیں ہوندا جے اوس نے دودھ پینا اے بلکہ ایہہ مطلب انج ہوندا اے کہ ایس عورت نے دودھ پیا یا تے اوہ جوان ہو یا۔" ۱۲۰
ایس طرح ایس آیت دا مطلب انج اے جے ایس کتاب نے ہدایت دتی تے متقی بنایا۔ ایہہ مفہوم سامنے رکھیا جاوے تے ایہہ تضاد آپوں ای حل ہو جاندا اے۔

حافظ محمد ایہدی تفسیر وچ لکھدے نیں:-

ایہہ اوہ کتاب حقانی ہرگز شبہ اس وچہ کوئی متقیوں پرہیز گاراں نوں خاص ہدایت ہوئی
الف لام میم تے مثل انہاندی وچہ قرآن جو آئی ایہہ سراسر قرآنی اللہ آپے راز چھپائے
مراد انہاں دی رب نوں معلم ہو نہ کوئی جانے اکثر اہل سلف ایہہ مذہب فرض ایمان جو آنے
تے بعضے کہن مراد انہاندی نبی نوں رب بتائی بعضے کامل ولی بھی جانن عاموں کنوں چھپائی
معنی تقوی اصل اندر خود بچنا موزی چیزوں شرکوں کفر گناہوں بچنا تقوی سمجھ تمیزوں
تری قسم ایہائی تقوی اول بچنا شرک کفر تھیں دوجا بچن حراموں شبیہوں کل گناہ ضرر تھیں
ترجیا لا یعنی تھیں بچنا سخن بیہودہ کاروں تے جو شے ذکر الہاں شامل سب تھیں ترک ہنجاروں
پہلا قسم ہے ادنی مومن دوجا وسط میانہ! ترجیا اعلی قسم جو نبیاں ولیاں عالی شانان!
کہ آکھن تقوی فرض ادا ہو ترک حرام تماموں کہ آکھن تقوی جائز چیزاں چھوڑن خوف حراموں
ایہہ متقیوں نوں خاص ہدایت رب کہیا اس پاروں جو متقیوں نوں نفع قرآن نہ اہل نفاق کفاروں
متقی اوہ جو ڈھکی باجھوں صدق ایمان انیندے تے قائم کرن نماز تے ساڈے دتیوں خرچ کریندے
غیب اوہ چیز جو دے ناہیں جو نکر ذات ربانی ہو فرشتے جنت دوزخ حشر قیامت جانی! ۱۲۱
مثلہم کمثل الذی استوقد ناراً فلما اضاءت ما حوله ذهب اللہ بنورہم و ترکہم فی ظلمت لا
یصرون صم بکم عمی فہم لا یرجعون ۵ (سورۃ بقرہ آیت نمبر ۱۷)

حافظ محمد نے ایس آیت دا ترجمہ انج کیتا اے:-

"مثال انہاندی مانند مثال اس شخصدی ہے جو بالی اس نے اگ فرجد چانن کیتا

دوالے اسدے دور کیتا اللہ نے نور انہاں داتے چھوڑیا انہانوں وچہ انہیر یا ندی

کچھ نہیں ویکھدے بولے گوگے انہے ہیں فیروہ نہیں مڑدے۔" ۱۲۲

ایس آیت دی تفسیر وچ عام مفسر ایہہ لکھدے نیں کہ روشنی بجھ گئی پر حضرت شاہ عبدالقادر نے لکھیا اے:-

"اللہ تعالیٰ کے نبیؐ نے دین اسلام روشن کیا اور خلق نے اس میں راہ پائی اور منافق

اس وقت اندھے ہو گئے۔ آنکھ کی روشنی نہ ہو تو مشعل کیا کام آوے۔" ۱۲۳

حضرت شاہ عبدالقادر نے اسی گل کھیتی اے۔ کیوں جے عام مفسر تے ایہی لکھدے آئے نیں کہ اوہناں لئی روشنی بجھ گئی۔ حافظ محمد نے اسی پوری تحقیق دا مظاہرہ کیتا اے تے حضرت شاہ عبدالقادر دی تفسیر وی اپنی تفسیر وچ شامل کیتی اے۔ اوہ لکھدے نیں:-

تے چھوڑیاں انہاں وچ انہریاں دیکھن کجھ نہ ہولے بولے گنگے انہے فر اوہ مڑن نہیں کت سولے
ایہہ اہل نفاق مثال جو آکھن کلمہ پاک زبانوں! تا جاناں مال اولاد بچاون دنیا دے نقصانوں
بھی لٹاں وچوں حصہ لین بھی ورثہ مسلماناں! بھی لیوں دیہن نکاح تنہا نیوں کلمہ پاک بہاناں
ایہہ دنیا اتے نور رہے وچہ قبر انہیر سوایا! اس نور ایمان زبانی تھیں کجھ اگے نفع نہ آیا
فر قبریں اندر بولے گنگے انھے اوہ لکائی! نہ عذر کرن دی طاقت نہ کجھ دی سٹیں بھائی
بھی روز قیامت نور نہ ملیں اہل نفاقاں تائیں جیونکر وچ مدید سورت فرہوسی ذکر اتھائیں
ہک کہن جو نور انھاندا اللہ دنیا وچہ لیجاوے جان کفر نفاق تنہا ندیاں خبراں نبی نوں وی مناوے
ہک آکھن مراد ایہو جو اول نبی اوڈیکاں کر دے! بحرمت اس دی طلب فتح جد اہل کفر تھیں ڈر دے
ایہہ نور آبا فر نبی جاں ظاہر کافر حسد انکاروں فر بولے گنگے انہے حصوں ہوے دھند غباروں
یا جس نے اگ بالی چانن کیتا نبی ایہائی تے اہل نفاق جو انہے تئاں نفع نہیں روشنائی
نہ انہے نرے جو راہ دیکھن یا سکر ٹرے پاؤں بلکہ اوہ بولے گنگے بھی فر کیونکر راہ ول آون
نہ اکھ ہدایت عقل تنہاں جو راہ پہچانن آپے نہ اکھیں والیاں طرف رجوع فر کیونکر حق بچھاپے ۱۲۴

واتبعوا اما تاتلو الشیطان علی ملک سلیمین و ما کفر سلیمین و لکن
الشیطان کفر و یعلمون الناس السحر و ما انزل علی الملکین ببابل
ہاروت و ماروت و ما یعلمن من احد حتی یقولوا انما نحن فتنۃ فلا
تکفرو (سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۱۰۲)

ترجمہ "تے پچھے لگے یہودی اس چیز دے جو پڑھدے شیطان اوپر بادشاہی
سلیمان دیدے تے نہیں کفر کیتا سلیمان نے اتے ایہر شیطان کافر ہوئے
سکھاندے ہین لوکاں نوں جادو تے اوہ چیز جو اتاری گئی اوپر دو فرشتیاں دی وچہ شہر
بابل دے ہاروت تے ماروت دے تے نہیں سکھاندے اوہ کسے نوں تاجو
کہندے ہیں جو تحقیق اسیں فتنہ ہاں پس نہ ہو کافر۔" ۱۲۵

شاہ عبدالقادر نے ایسی آیت دا ترجمہ انج کیٹا اے:-

"وہ پیچھے لگے ہیں اس علم کے، جو پڑھتے شیطان سلطنت میں سلیمان کے اور کفر نہیں کیا سلیمان نے لیکن شیطانوں نے کفر کیا، لوگوں کو سکھاتے سحر اور اس علم کے جو اترادو فرشتوں پر بابل میں۔ ہاروت اور ماروت پر اور وہ نہ سکھاتے کسی کو، جب تک نہ کہتے کہ ہم تو ہیں آزمانے کو، سومت کافر ہو۔ پھر ان سے سیکھتے۔ جس چیز سے جدائی ڈالتے ہیں مرد میں اور اس کی عورت میں اور وہ اس سے بگاڑ نہیں سکتے کسی کا، بغیر ادن اللہ کے اور سیکھتے ہیں جس سے ان کو نقصان ہے اور نفع نہیں اور جان چکے ہیں کہ جو کوئی اس کا خریدار ہو۔ اس کو آخرت میں نہیں کچھ حصہ۔ اور بہت بری چیز ہے جس پر بیچا اپنی جان کو، اگر ان کو سمجھ ہوتی۔ ۱۲۶"

شاہ عبدالقادر دے ترجمے توں تن پہلو برآمد ہوندے نیں:-

کہ سحر شیطان سکھاندے سن۔ ہاروت تے ماروت سحر نہیں سکھاندے سن بلکہ اوہ تے اوہ علم سکھاندے سن جیہڑا اوہناں اُتے اتریا۔ علم تے اترادو ایسے لفظ نیں جیہناں توں ایہہ نتیجہ اخذ کرنا بوہت آسان اے کہ ہاروت تے ماروت جو چیز سکھاؤندے سن اوہ حرام نہیں سی صرف اوس دا استعمال حرام سی۔ ایہی وجہ اے کہ مولانا سندھی نے ہاروت تے ماروت دے علم نوں تعویذات دا علم قرار دتا اے۔ تیسرا ایہہ کہ حضرت سلیمان تے ہاروت، ماروت دا دامن کسے وی حرام علم توں پاک سی۔ حضرت سلیمان وی جادو توں پاک سن تے ہاروت تے ماروت فرشتے وی۔

حافظ صاحب نے ہاروت ماروت دی تفسیر بیان کر دیاں ہوئیاں اسرائیلی روایتاں دا ڈھیر لاچھڑیا اے:-

ہاروت ماروت دوویں اوہ جادو کسے لکھان ناہیں	تا جو کہن ہاں اسیں آزمائش ناپو کفر کو راہیں
معنی سحر ملمع جھوٹھا نظر بندی ہو ر خیالوں	اثر سحر دا ٹھیک تے اسدا کرنا کفر وبالوں
شافعی کہیا جو سحر خیاں بھی مرض بھی جاون نجاوے	جو سحر و مارے اسنوں بدلے اسدے ماریا جاوے
ایہہ کار شیطانی لوکانائیں پچنی خاص شیطانوں	ہک کہن جو سحر و صورت بدلے گدہانہی انسانوں
نہ فتویٰ نال حقیقت بدلے دے بدل خیالوں	پر اثر کرے وچ بدناں مرض جنوں بھی موت وبالوں
جیویں سخنوں اثر طبیعت سنیاں غصہ تاب بھی آوے	کدی مرن بھی نوبت پچنی سحر بھی اینویں دہاوے

ایہناں دنیا وچہ عذاب قبولیا اوڑک دنیا فانی
ہک آکھن والا تھیں لٹکائے ہک مودھی فرماون
اوہ روز قیامت تاں میں رہسن وچہ عذاب حیرانی
سر پٹھ تے ٹنگاں اپر چا بک بوہے ماری جاون

ہک شخص گیا انہاں جادو سکھن جاں اس حال دیسائے کالے بدن تے کیریاں اکھیں پیراں نال لڑکائے
 تریہ دا سخت عذاب زبانوں چار انگل سنہ پانی! جاں ویکھیوس ڈریا کلمہ پڑھیا انہاں کلام اوہ بھانی
 انہاں پچھیا کون کہیا اس امت نبی محمد عالی انہاں شکر کیجا جھب اسیں خلاص علامت قیامت اولی
 جاں انہاں پاس ونجے کوئی سکھن منع کرن ست قاری جے باز نہ آوے سکھے باجھوں بخت نہ دیوس یاری
 تا آکھن جاہ اس سواہ پر موتر بول کرے اتھ جادوے تس نکل نور چڑھے آسمانی اتوں کالک آوے
 اوہ دھوکیں وانگ مسامیں داخل کالک غضب الہی اوہ نور ایمانی گیا آسمانی دھانی کفر سیاہی! ۱۲۷
 آیئذ الکرسى دا ترجمہ حافظ محمد نے انج کیئا اے:-

"اللہ نہیں کوئی لائق عبادت دے سوا اوسدے قائم رکھن والا جہان دا اے نہیں پکڑ
 دی اوسنوں اونگھ تے نیند واسطے اوسدے ہے جو کجھ وچہ اسماناندی ہے تے جو کجھ
 وچہ زمین دے ہے کون ہے اوہ جو سفارش کرے یا وسدے مگر نال حکم اوسدے
 جاندا ہے۔ اوہ چیز جو اگے انہاندے ہے اتے جو چیز پچھے انہاندے ہے تے نہیں
 گھیر دی کسے چیز نوں علم اوسدے تھیں مگر اوہ چیز جو چاہے سالیا کرسی اوسدی نے
 آسمانوں تے زمین نوں تے نہیں بھاری ہوندی اسنوں نگہبانی اوہناں دوہاندی
 تے اوہ بلند بزرگ ہے۔" ۱۲۸

آیئذ الکرسى دی تفسیر کردیاں ہوئیاں حافظ صاحب نے لکھیا اے:-

ہک کہن مراد علمدی بعضے ملک قدیم بتاواں الحمدیشاں مذہب شہر جسم خدا فرماواں
 ابن مردویہ ابو ذر تھیں جو پیغمبر فرمایا جو ست آسمان تے ست زمیں کرسی نال بتایا
 جیونکر چھلا انگل اندر چوداں طبق اینویں ہیں تے کرسی عرش عظیم دی اگے چھلی وانگ توں ہیں
 ابن عباس کہیا جو کرسی اگے انبر ستے جیونکر ڈھال وڈی دے اندر ست درم کوئی گنتی
 مظہری اندر لکھیا ایتھوں ایہہ گل حاصل ہوئی جو کرسی کہیر یا آسمانوں اوہ وچہ عرش سائی
 آسمان بھی ہکدو جے نوں گھیریا کرویت سمجھوے یعنی گول مدور ہوون ہر دا ثابت تھیوے
 جو کرسی اٹھواں انبر جانن عرش نوں انبر نانواں ایہا سند تہانوں ہوی ظاہر آکھ سناواں
 تے ایہہ ست آسمان گنے ہر جاہگ ویکھ قرآنوں شاید کرسی عرش حقیقت جدا ایہی آسمانوں
 بھی ایہناں وچ تجلی نوری آسمان تھیں زیادہ ناہیں گنے نہ وچہ اسماناں کینے ذکر علامادہ
 علی دا معنے شان بلند شریکوں مثل مانندوں عظیم دا معنے وڈا سب تھیں شانوں قدر بلندوں

اس آیت وح ذکر ہو یا سب ذات صفات الہی ناپیں وح حدیثاں اعظم آیت ایہہ فرمائی! جو طرف فراش جاں آوین پڑھتوں آیت کرسی پیارے بھیجے رب رکھواتیں پر ساری رات گزاری فجر توڑی شیطان نہ آوے نیڑے تیرے کوئی نبیؐ کہیا ایہہ سچ کہیا اس جھوٹا آہا سوئے ہی مظہری اندر نسائی بیہتی دارقطنی تھیں لیا ہر فرض نمازوں پچھے آیت کرسی نبیؐ بتایا جو کوئی پڑھے ہمیشہ اسنوں ٹھل بہشتوں نائیں کہ موت ایہی ٹھل اسنوں مری جنت ڈری تاہیں ۱۲۹ آیت الکرسی دی تفسیر وح حافظ محمد لکھوی نے لفظ اہل حدیثاں استعمال کیتا اے۔ ایہدے توں مراد اہل حدیث فرقہ نہیں کیوں جے حافظ صاحب دے زمانے وح اہل حدیث کہاوں والا فرقہ وی اہل حدیث نہیں کہلوانداسی۔ ایہہ اوس زمانے وح محمدی کہلاندے سن۔ اہل حدیث بیسویں صدی وح بنے۔ دو جا ایہہ کہ پرانے زمانے وح مصنف جدوں اہل حدیث لکھدے سن تے اوہدے توں مراد محدث ہی لیندے سن کوئی خاص فرقہ نہیں۔ ایہناں آیتاں دی تفسیر وح حافظ صاحب نے محدثین دا کلامی علم بڑے اختصار نال دس چھڈیا اے۔

انا عرضنا الا مانة على السموت ولارض والجمال ما بين ان يحملنها

واشفقن منها وحملنا الانسان O انه كان ظلوما جهولا

(الاحزاب، آیت ۷۲)

حافظ محمد نے ایس آیت دا ترجمہ انج کیتا اے:-

ترجمہ: "تحقیق اساں سامنے کیتا امانت نوں اپر آسماندے تے زمیندے تے پہاڑ اندے پس انکار کیتا اوہناں استھیں جو چاوں اوسنوں تے ڈرگئی اوستھیں تے چک لیا اوسنوں آدی نے تحقیق اوہ ایسی ظالم نادان یعنی ظالم جان آپنیدا تے انجان اوڑک کمدیدا۔" ۱۳۰

اس آیت دی تفسیر وح مفسرین نے بہت کجھ لکھیا اے۔ کیوں جے ایہدے وح بڑے سوال اٹھدے نیں پہلا تے سوال ایہہ اے کہ امانت کیہہ اے؟ دوجی گل ایہہ وے کہ انسان نے ایڈا وڈا کارنامہ کیتا تے اوس نوں لقب کیہہ ملیا ظلوما جھولا (ظالم، جاہل)۔ اک سادہ تفسیر ایہہ وے جے امانت توں مراد احکام المناست اے کہ زمین نوں اوہدے مناسب تے آسمان نوں اوہدے مناسب حکم تے بندے نوں اوہدے مناسب حکم۔ ایہہ تفسیر کرن والیاں حمل دا ترجمہ (خان) کیتا اے جیہد مطلب اے کہ انسان نے خیانت کیتی تے سدھی جی گل اے کہ جے خیانت دے نتیجے وح ظالم جاہل ای اکھواناسی۔ ایہی تفسیر مولانا حسین علی نے بلغتہ البحر ان، وح لکھی اے پر اتھے بوہتے مفسرین نے امانت توں مراد شریعت دے احکام لئے نیں۔ جے ایہہ مراد لیا جاوے تے بڑے سوال اٹھدے نیں۔ حضرت شاہ ولی اللہ تے شاہ

عبدالقادر نے وی ایہی مطلب لیا اے تے اتھے حافظ محمد نے بڑی سدھی سادھی تفسیر کیتی اے:-

تے ڈر گئے سبھ امانت تھیں انسان اوہ سرتے چائے
 امانت کنوں مراد اطاعت واجب فرض جو سارے
 ادا نماز زکوٰۃ بھی روزہ کعبے حج ضرورے
 ہے سبھ تھیں سخت ودیعت لوکاں بن مسعود بتاوے
 ہک کہن فرج تے کن تے اکھیں ربدے ایہہ امانت
 جتھ مالک دتا اذن سوا دتھی ورتن عیب نہ کوئی
 ہک کہن مراد امانت لوکاں عہد پیمان انہاندے
 ہے وچہ معامل قول ایہہ ابن عباسؓ تے ہور گھنیاںدا
 جو پیش کیے ایہہ حکم اللہ نے زمین آسمان پہاڑاں
 انہاں عرض کیتا کیا مطلب استھیں آکھیا اللہ سائیں
 انہاں اکھیا اساں نہ طاقت اسدے ڈر گئے چاون بہاروں
 رب عقل تے سمجھ انہانوں دتی عرض امانت ویلے
 تا آدم نوں فرمایا اللہ ایہہ کسی بہار نہ چایا
 کیا مطلب وچ اسدے اللہ کیہا جی کرین بہلیائے
 تا آدم گردن رکھی سر پر بہار امانت چایا!
 جو اکھ تیری تے پردہ رکھان کجیں نظر بری تہین
 تے فرج تیرے تے پردہ دہرسان پردہ کھولین ناہیں
 مجاہد کہے جو بہار اوٹھاؤں پچھے دیر نہ ہوئے
 انہ کان ظلوما جان اپنی تے ظلم کما یوس
 کلبی کہے ظلوم ہویا جد کیتی بے فرمانی

حافظ صاحب نے اتھے انسان توں مراد آدم لیا اے تے "ان ہو کان ظلوما جھولا" نوں پہلے قصہ آدم نوں معذوف نیا اے۔ پر اتھے نوع انسانی توں مراد آدم قرار دیون وچ کئی سوال پیدا ہوندے نیں اک سوال تے ایہہ وے کہ اللہ نے اک بندے کولوں پچھ کے تے اوہدے من تے ایڈی وڈی امانت چکا چھڈی دو جا ایہدا کتے حوالہ نہیں ملدا کہ آدم نوں امانت چکن دا کہیا گیا ہووے۔ اتھے تے نوع انسان مراد اے تے کیوں جے اللہ نے زمین آسمان دا ذکر کیتا اے

تے اوہ وی نوع اے تاکہ فرد ایسے طرح انسان وی نوع اے نہ کہ فرد آدم۔ بقول امجد علی شاکر ایتھے حافظ صاحب دی تفسیر اُتے جیہڑے اعتراض وارد ہوندے نیں اوہناں دا حافظ محمد کول تفسیر وچ کوئی جواب نہیں۔

ان ربکم اللہ الذی خلق السموت والارض فی ستة ایام ثم استوی علی العرش ۵ (سورۃ یونس تیسری آیت)

ترجمہ: "اللہ ہے جس نے پیدا کیا اسماناں نوں تے زمین نوں وچہ چھ دناندی پھر بلند ہو یا اوپر عرش دے۔" ۱۳۲

شاہ عبدالقادر نے ایہد اترجمہ انج کیا اے:-

"پھر قائم ہوا عرش پر۔ پھر عرش پر استوی فرمایا جیسا کہ اس کی شان کے لائق ہے۔" ۱۳۳

جمہور مفسرین دا اتفاق اے کہ اسماناں دے اپراک بہت وڈا تخت اے جیہڑوں عرش کہیا جاند اے۔ قدیم معتزلہ تے جدید متجددین نے عرش دی علامتی تعبیر کیتی اے۔ ابو مسلم اصفہانی نے جیہڑے معتزلہ وچوں سن۔ عرش دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں لکھدے نیں:-

"اصل میں تمام تعمیر کے کام کو عروج کہتے ہیں اور بنانے والے کو عارش کہا جاتا ہے۔ من شجرة و مما یعرشون۔ اس آیت میں یعرشون کے معنی یبنون کے ہیں۔ دوسری جگہ ایک بستی کی ہلاکت و تباہی کا نقشہ کھینچتے ہوئے بتایا فہی خواویۃ علی عروشہا۔ اور مطلب یہ ہے کہ اس بستی میں مکان اپنی بنیادوں پر استوار ہیں۔ چھتیں موجود ہیں لیکن رہنے والوں سے خالی ہیں۔ ایک اور جگہ فرمایا و کان عرشہ علی الماء۔ یعنی اس کی بنیاد پانی پر ہے اور اس آیت کو اپنی قدرت کے اظہار کے لئے پیش فرمایا۔ کیونکہ مکانوں کو پانی سے دور خشک زمین پر بنایا جاتا ہے اور اللہ نے زمین کو پانی پر بنایا تاکہ صاحب عقل لوگ اس کی قدرت کو پہچانیں پھر آیت کے آخر میں فرمایا گیا "کیا تم نصیحت حاصل نہیں کرتے" اس سے بھی استدلال کیا جاسکتا ہے۔ کیونکہ نصیحت اس چیز سے لی جاسکتی ہے جو آنکھوں کے سامنے ہے تو آسمانی عرش جسے ہم دیکھ نہیں سکتے وہ کس طرح صانع کے وجود پر دلالت کر سکتا ہے۔ آیت کا مطلب یہ ہے کہ پہلے اللہ تعالیٰ نے "ارض والسموت" کی تخلیق کی پھر اس کی سطح بنائی اور اس کی مختلف شکلیں (جو

اس کی مصلحتوں کے مطابق تھیں) بنائیں۔ "ثم السطوی علی العرش"۔ اس آیت میں بھی یہی مفہوم بیان ہوا ہے۔ "انعمتم اشد خلقا ام السماء بناها رفع سمکها فسوها" سب سے پہلے اس کا بنانا ذکر کیا پھر اس کو بلند کرنے کا تذکرہ کیا پھر اس کو صحیح شکل دینے کے متعلق بیان ہوا۔ پس یہاں بھی پہلے زمین و آسمان کی تخلیق کا ذکر ہوا پھر ثم السطوی علی العرش کے الفاظ سے یہ اشارہ کیا کہ تخلیق کے بعد اس کو صحیح شکل دی گئی۔ "۱۳۴"

اس آیت دی تفسیر وچ شاہ عبدالقادر نے داد تحقیق دیندیاں ہوئیاں انج لکھیا اے:-

"جتنی دیر لگے چھ دن کو اتنے میں بنائے آسمان اور زمین اور اس ملک کا دربار

ٹھہرایا عرش پر سب کام کی تدبیر وہاں سے ہو۔" ۱۳۵

حافظ محمد نے ایس سلسلے وچ خاموشی اختیار فرمائی اے۔ اوہناں نے صرف اک شعر وچ گل ختم کر دتی اے:-

ٹھیک اللہ ہے رب تاں جس انبر دہرت او پایا چھیاں دنانچہ فیر عرش پر استواء فرمایا ۱۳۶

ایس توں سٹہ ایہہ نکلد اے جے حافظ صاحب نے تفسیر لکھدیاں ہوئیاں اوں دور دے کلامی مسائل

نوں گھٹ ای چھیڑیا اے۔ اوہناں دا مقصد اوں دور دے گمراہ عوام دی اصلاح سی۔ نہ کہ کلامی مسائل دی بحث وچ

پھسنا۔ ایس لئی اوہناں نے واعظ تے تبلیغ دا رنگ اختیار کیتا اے تاں جے اوں دور دے شرک تے بدعت وچ پھسے

ہوئے لوکاں دی اصلاح ہو سکے تے اک مثالی اصلاحی معاشرہ قائم ہو سکے۔ اپنی ایس کوشش وچ خاصی حد تک کامیاب

وی رہے نیں۔

تفسیر دے اصول تے تفسیر محمدی

اسباب نزول:

قرآن مجید فرقان حمید دی تفسیر تے توضیح دے لئی تفسیر دے علماں دے علاوہ آیتاں دے نزول دے اسباب دا علم ہونا وی ضروری اے۔ قرآن مجید دیاں آیتاں دے معانی تے مفہوم نوں صحیح انداز وچ سمجھن دے لئی ضروری اے کہ اوہ آیت جیسی دی تفسیر مقصود اے اس دے نازل ہون دے حالات تے واقعات توں جانکاری حاصل ہووے۔ کیوں جے متعلقہ حالات تے واقعات دی جانکاری ہوون نال اوہد افہم تے ادراک آسان ہو جاندا اے۔

اک مفسر دے لئی آیتاں دے نزول دے اسباب توں واقف ہونا ضروری اے۔ نزول دے اسباب توں واقفیت حاصل کیتے بغیر کوئی وی قرآن مجید دی صحیح تفسیر پیش نہیں کر سکدا۔ جدوں تیکر کسے آیت دا متعلقہ واقعہ تے اوہدے نزول دا سبب معلوم نہ ہووے تے اوس آیت دی تفسیر معلوم نہیں ہو سکدی۔

"لا متناع معرفة تفسير الآية و قصد سبيلها، دون الوقوف على

قصتها و بيان نزولها" ۱۳۷

اصول تفسیر دے حوالے نال ڈاکٹر صحیحی صالح فرماندے نیں:-

"جہاں تک اسباب نزول کی دینی حیثیت کا تعلق ہے ہمیں ظاہری واقع سے کوئی علاقہ نہیں بلکہ اس کی ماہیت و حقیقت مطلوب ہے۔ ہمیں انسان کی ضرورت ہے اس کے ڈھانچے اور کالب کی نہیں۔ ہمیں حق چاہیے اس کی صدائے بازگشت مطلوب نہیں۔ علمائے تحقیقین نے فرمایا ہے کہ جو شخص اسباب نزول سے نااہل ہے قرآن کی تفسیر بیان کرنا اس پر حرام ہے۔" ۱۳۸

حافظ محمد صاحب نے اپنی تفسیر وچ عوام الناس دی قرآن فہمی لئی آیتاں دے نزول دے اسباب تے نزول دی شان ول خاص توجہ دتی اے۔ تے آیتاں دے نزول دی شان نوں قرآن تے سنت دی روشنی وچ بیان کیتا اے۔ حافظ صاحب نے عام مفسرین دا انداز اختیار نہیں کیتا جیہڑے کہ اپنیاں تفسیر دیاں کتاباں وچ تقریباً ہر آیت دے متعلق اک جزوی واقعہ بیان کر دیندے نیں۔

تفسیر محمدی وچ آیتاں دے شان نزول عام طور تے تفسیر معالم التنزیل تے تفسیر مظہری وچوں بیان کیتے نیں۔ ایس سلسلے وچ حافظ صاحب تفسیر محمدی دے دیباچے وچ لکھدے نیں:-

"اس تھیں پچھے شان نزول معالم کنوں لیا ندے
 جو مظہری کنوں یا ہو رکتا یوں لکھے نام تنہا ندے " ۱۳۹
 "حافظ محمد صاحب نے آیات کے سبب نزول اور شان نزول کی وضاحت فرمائی
 ہے تاکہ آیات کا معانی و مفہوم با آسانی سمجھ میں آسکے کیونکہ سبب نزول کا علم
 آیت کے سمجھنے میں مدد دیتا ہے اور سبب معلوم ہو جانے سے مسبب بھی معلوم ہو
 جاتا ہے۔" ۱۴۰

تفسیر دے علماں وچ معرفت اسباب نزول اک اہم ترین علم اے۔ جیہدا ذکر حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی
 نے الفوز الکبیر وچ کیتا اے:-

"علم تفسیر کا دوسرا دشوار ترین مسئلہ معرفت اسباب نزول ہے۔ اس میں بھی بعض
 اشکال ہیں مقدمین اور متاخرین کی اصطلاحات کا اختلاف ہے۔ کلام حضرات
 صحابہ اور تابعین رضوان اللہ علیہم کے استقراء سے جس قدر ثابت ہوتا ہے وہ یہ
 ہے کہ ان کا یہ کہنا نزول فی کذا (یہ آیت فلاں پارہ میں نازل ہوئی) کسی ایسے
 قصے کے ساتھ مخصوص نہیں ہوتا جو زمانہ نبوی ﷺ میں واقع ہو کر نزول آیت کا
 سبب ہوا۔" ۱۴۱

نزول دے اسباب بارے حافظ صاحب دا نقطہ نظری اجیہا ای اے:-
 عام مفسر ہر آیت دا شان نزول بتا وں ہر آیت دے نال موافق قصہ ہک لیا وں
 انہاں قصیاں بہت ضرورت ناہیں ہر آیت بیانوں جو وچ حقیقت پاکی نفساں ہے مقصود قرآنوں
 ہو ر عقائد باطل توڑن بھی فاسد اعمالاں وجود نا پاکی نفساں ہو ر عقائد بد افعلالوں
 ہے وچ حقیقت شان نزول قرآن وجود انہاں دا ہے دور کرن مقصود قرآنوں ایہناں بد چیزاں دا ۱۴۲
 عام مفسرین ہر آیت دے نزول دی شان بیان کر دے نیں تے ہر آیت دے مطابق اک قصہ وی بیان کر دے
 نیں۔ ایہناں قصیاں دی بالکل ضرورت نہیں۔ قرآن مجید دے نزول دا اصل سبب نفوس نوں عقائد باطلہ تے فاسد عملوں
 توں پاک کرنا اے۔ تے ایہناں بریاں چیزاں نوں دور کرنا قرآن مجید دا مقصد اے۔

محکمات و متشابہات:

قرآنی آیات دو قسم دیاں نیں اک محکم تے دوسری متشابہہ۔ جیویں کہ قرآن مجید وچ ارشاد باری تعالیٰ اے:-

"هو الذي انزل عليك الكتاب منه آيت محكمات هن ام الكتاب و

آخر متشبهت

(ترجمہ: وہ اللہ جس نے تجھ پر کتاب اتاری جس میں واضح مضبوط آیتیں ہیں جو اصل کتاب ہیں اور بعض متشابہ آیتیں ہیں) ۱۳۳

"اس آیت سے واضح ہوتا ہے کہ محکم اور متشابہ ایک دوسرے کی ضد ہیں۔ اسی طرح راسخین فی العلم ان لوگوں کے حریف مقابل ہیں جن کے دلوں میں کجی ہے۔ محکم اور متشابہ کے اسی تقابل نے علماء کو ان کی تعریف کرنے پر آمادہ کیا۔ چنانچہ اس ضمن میں انہوں نے مختلف اور متعدد نظریات و افکار کا اظہار کیا ہے مگر سب نظریات کا لب لباب اور خلاصہ ایک ہی ہے اور وہ یہ کہ محکم وہ ہے جو اپنے معنی و مفہوم پر دلالت کرنے میں واضح ہو اور اس میں کوئی خفاء و اشتباہ نہ ہو۔ نص اور ظاہر بھی اس میں شامل ہیں کیونکہ نص وہ ہے جس کو راسخ اور متبادر معنی کے لئے وضع کیا گیا ہو۔ اس لئے نص کا مفہوم بالکل واضح ہوتا ہے۔ متشابہ وہ ہے جو اپنا معنی مفہوم ظاہر کرنے میں واضح نہ ہو" ۱۳۴

اُپر دی گئی آیت دی تفسیر وچ حافظ محمد صاحب نے محکم تے متشابہ آیتاں دی وضاحت فرمائی اے کہ محکم اوہ ہوندا اے جیہدے اک توں زیادہ معنی نہیں ہوندے۔ جیویں حلال تے حرام دے احکام نیں تے متشابہات جیویں حروف مقطعات نیں۔

محکم اوہ جس معنی کو معنی ہو نہ کوئی

جیویں حل حرام احکام عملنوں نسخ نہ جہاں ہوئی

متشابہ حرف تجبی والے الفوں لام تے میموں

کاف تے ہا یا عین تے صادوں طاسینوں حامیموں ۱۳۵

ناسخ و منسوخ:

قرآن مجید اللہ تعالیٰ دی نازل کردہ مقدس کتاب اے۔ جیہدے وچ شرعی احکام اک ای مرتبہ نازل نہیں ہوئے بلکہ آہستہ آہستہ تدریجاً نازل ہوئے نیں۔ جیویں جیویں نویں واقعات تے احوال پیش آندے رہے اوہناں دے بارے وچ وحی دے ذریعے آپ ﷺ نوں مطلع کیتا جاندا رہیا۔ ایس طرح بعض آیتاں پہلے نازل ہوئیاں تے بعضیاں بعد وچ وقتاً فوقتاً نازل ہوندیاں رہیاں۔ ایسے طرح شروع وچ نازل کردہ بعض احکامات وچ تبدیلی دے احکامات بعد دیاں آیتاں وچ نازل ہوئے۔ لہذا آیتاں دو طرح نال سامنے آیاں جہاں وچ بعض نوں ناسخ تے بعض نوں منسوخ کیا گیا۔

ایس طرح مکی تے مدنی سورتاں دے تدریجی مراحل تے ادوار اُتے چائن پان لئی تفسیر دے علم وچ ناخ تے منسوخ دے علم دا آغاز ہويا تے ناخ تے منسوخ دی تعریف تے توجیح وچ علماء دے اندر بڑا اختلاف رونما ہويا۔ جیہدی بڑی وجہ لغوی اعتبار توں نسخ دا مختلف المعانی ہونا اے۔

ناخ تے منسوخ دی وضاحت شاہ ولی اللہ ایس طرح فرمائدے نیں:-

"ناخ و منسوخ کی معرفت فن تفسیر میں ایک ایسا مشکل مسئلہ ہے جس کے اندر بڑی بڑی بحثیں اور بے شمار اختلافات ہیں اور اس کے اشکال کے اسباب میں سب سے زیادہ قوی سبب متقدمین اور متاخرین کی اصطلاح کا باہمی اختلاف ہے۔" ۱۳۶

"بالخصوص نسخ اصطلاحی کی تعریف میں علماء کے یہاں بڑا اختلاف پایا جاتا ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اس لفظ کو لغوی اعتبار سے متعدد معانی کے لئے استعمال کیا جاتا ہے۔" ۱۳۷

لفظ نسخ دے ایس اختلاف پاروں مختلف علماء مفسرین نے آیتاں دے ناخ تے منسوخ ہون وچ اختلاف کیتا اے تے مختلف آیتاں نوں ناخ تے منسوخ شمار کیتا اے:-

"نسخ کے معنی میں اسی اختلاف کے باعث مفسرین نے منسوخ آیتوں کی تعداد پانچ سو تک بڑھا دی تھی۔ امام سیوطی نے اس میں کمی کی اور اس کو انیس بتلایا۔ لیکن امام شاہ ولی اللہ نے ان میں سے چودہ آیات کا حل بتلا دیا اور باقی پانچ آیتوں کو منسوخ قرار دیا۔" ۱۳۸

صاحب تفسیر محمدی نے وی اپنی تفسیر وچ ناخ تے منسوخ اُتے بحث کیتی اے۔ تے شاہ ولی اللہ محدث دہلوی دی تائید کیتی اے:-

"کہیا ابن جریر نے مراد نسخ تھیں نقل آیت دا ہے۔ جس طرح حلال نوں حرام یا حرام نوں حلال، مباح نوں محظور تے محظور نوں مباح کر دینا ایہہ نقل اُتے تبدل وچہ امر تے نہی دے ہوندا اے اتے وچ اخبار دے نہیں ہوندا۔ سارے اہل اسلام سلفاً خلفاً اوپر ایس بات دے متفق ہیں جو نسخ ثابت اُتے جائز ہے۔ کسے ہک شخص نے بھی انکار نہیں کیتا بعض علماء نے کہیا جو پنج سورتاں منسوخ ہیں۔ اپر نزدیک محققین دے پنجاں آیتاں تھیں زیادہ منسوخ نہیں ہیں۔ ایہو

قول شاہ ولی اللہ صاحب دا ہے۔ وچ فوز الکبیر دے "۱۳۹" تاہم سر سید احمد خاں ناخ منسوخ دے قائل نہیں:-

"ناخ و منسوخ کی بحث در حقیقت ایک لغو بحث ہے۔ اس پر بحث کرنے کی ضرورت صرف اس وجہ سے ہو گئی ہے کہ فقہائے اسلام نے نہایت غلط قیاس اور بے جا استدلال سے صرف اپنے دل کے پیدا کئے ہوئے خیالات سے قرآن کی آیتوں کا اس طرح پر منسوخ ہونا قرار دیا ہے جو خدا کی شان اور قرآن کے ادب کے بالکل برخلاف ہے۔" ۱۵۰

اعجاز القرآن:

قرآن مجید اک معجزہ اے معجزہ دے معنی ہوندے نہیں "عاجز تے لا جواب کر دین والی چیز" آپؐ نوں دتے جان والے معجزیاں وچوں قرآن حکیم سرفہرست اے۔ ایہدے بے شمار اعجازات ایچے نہیں جیہڑے قرآن مجید دے مخائب اللہ تعالیٰ ہون تے اوہدے دنیا دیاں دوسریاں مذہبی کتاباں توں ممتاز ہوں بارے دلیلاں دیندے نہیں۔ قرآن حکیم دیاں منکراں نوں عاجز کر دینے والیاں خوبیاں تے کمالات نوں فن تفسیر وچ "اعجاز القرآن" دے ناں نال یاد کیتا جاندا اے۔ تے مفسرین نے اپنیاں کتاباں وچ اصول تفسیر تے تفسیر دیاں کتاباں وچوں جتھوں تیک ہو سکیا اعجاز القرآن نوں بیان کیتا اے۔ اعجاز القرآن دیاں بوہت ساریاں وجہاں نہیں:-

"اول اسلوب بدیع: کیوں کہ عربوں کے پاس بلاغت کے چند میدان تھے جن میں وہ اپنی فصاحت کے گھوڑوں کو بگٹٹ اڑاتے اور ہم عصروں سے آگے بڑھنے کی سعی کرتے تھے۔ وہ میدان قصائد اور خطبے، رسائل اور محاورات ہیں عرب لوگ ان چار اسلوب کے علاوہ اور کچھ نہ جانتے تھے اور نہ کسی پانچویں اسلوب کے اختراع پر قادر تھے۔ بدیں وجہ حضور اکرم ﷺ کی زبان مبارک پر حالانکہ آپ ﷺ امی تھے۔ ایک خاص اور ممتاز اسلوب کی ایجاد جو کہ ان کی مروجہ اسالیب کے علاوہ ہے بیشک اعجاز ہوگا۔ دوم: گزشتہ تواریخ اور امم سابقہ کے احکام کے بغیر پڑھے لکھے ایسی تفصیل بیان کرنا جو کتب سابقہ کی مصدق ہو۔ سوم: پیشینگوئیاں اور پیشین گوئیوں میں سے جو واقعہ ظہور پذیر ہوگا اعجاز تاز ہوگا۔ چہارم: بلاغت کا وہ مرتبہ جو کہ انسانی طاقت سے بالاتر ہے۔ ہم لوگ چونکہ عرب اول کے بعد میں پیدا ہوئے ہیں اس لئے مرتبہ بلاغت کی حقیقت تک نہیں پہنچ سکتے لیکن اتنا ضرور

جانتے ہیں کہ شیریں کلمات اور پُخت بندشوں کا استعمال جس لطافت، سادگی اور بے تکلفی کے ساتھ جیسا کہ ہم قرآن شریف میں پاتے ہیں اس قدر متقدمین اور متاخرین کے کسی قصیدہ میں نہیں پاتے۔ یہ ایک وجدانی بات ہے جس کو ماہر شعراء ہی جان سکتے ہیں۔ عوام اس میں کچھ حصہ نہیں لے سکتے۔ اور ہم یہ بھی جانتے ہیں کہ علم تذکیر اور مخصوصہ جہاں کہیں معانی کو الفاظ کا دوسرا لباس سورۃ کے اسلوب خاص کے موافق پہناتے ہیں اس میں ایک عجیب کیفیت اور ندرت ہوتی ہے کہ ہماری عقل کا دست حرص اس کے ادراک کے دامن تک نہیں پہنچ سکتا۔" ۱۵۱

تفسیر محمدی دے اندروی حافظ صاحب نے اعجاز القرآن دی نشاندہی کی جاتی ہے تے شاہ ولی اللہ دی طرح الگ طور تے اعجاز القرآن نوں بیان نہیں کیتا بلکہ تفسیر دے دوران جتھے کتے قرآن مجید دے اندر کوئی اعجاز بیان ہو یا اے اوہدی وضاحت بیان کر دے نیں۔ سورۃ بقرہ دی آیت نمبر ۲۳ دی تفسیر وچ حافظ صاحب قرآن مجید نوں قیامت تک باقی رہن والا معجزہ قرار دیندے نیں۔ جیسی ورگی کوئی اک سورت نہیں بنا سکا کیوں جے مکے دے پڑھے لکھے ایتھوں تیک کہ سارے عرب دے یہودی تے نصاریٰ کوششاں دے باوجود اک سورت نہ بنا سکے۔

معجزہ ایہہ قرآن اجیہا تیک قیامت جاری
 آج لگ کے تھیں نابن سکے ہکا سورت ساری
 حضرت کجھ نہ پڑھیا لکھیا جانن مکے والے
 لکھن پڑھن والے سبھ استھیں عاجز ہوئے نرالے
 اوہ سارے عرب مخالف دشمن سب یہود نصارے

پر سورت ہک نہ بنی کسے تھیں کر کر تھکے چارے ۱۵۲
 ایس آیت توں اگلی آیت وچ ولن تفعلو دی تفسیر کردیاں ہونیاں حاشیے اُتے لکھدے نیں:-
 "ایہہ دوہرا معجزہ ہے جو قیامت تک نہ کر سکو گے حالانکہ دشمن اسلام ہر
 زمانہ وچ موجود رہے ہن بھی پادری اتے آریے اتے دہریے وڈے وڈے
 تعلیم یافتہ موجود ہن مگر وچ میدان دے نہ آ سکے۔"

خدا کے قول سے قول بشر کیونکر برابر ہو

وہاں قدرت یہاں درماندگی فرق نمایاں ہے ۱۵۳

حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نے پڑگنا نہ علوم نوں دی اعجاز القرآن وچ شامل کیتا اے۔ آپ الفوز الکبیر وچ

لکھدے نہیں:-

"مجملہ وجوہ اعجاز کے ایک وجہ ایسی ہے جس کو سوائے ان لوگوں کے جو اسرار شریعت میں تدبر اور تفکر کرتے ہیں کوئی نہیں سمجھ سکتا اور وہ یہ ہے کہ یہ علوم پجگنا نہ ہدایت انسانی کی رو سے خود قرآن شریف کے منجانب اللہ ہونے کی دلیل ہیں" ۱۵۴

حافظ محمد صاحب نے وی اپنی تفسیر دے دیا ہے وچ لکھیا اے کہ ایہہ پجگنا نہ علوم قرآن مجید وچ بیان ہوئے نہیں۔ حافظ صاحب لکھدے نہیں:-

بیان انہاں علماںدا وچہ قرآن خدا فرمایا
عرب اول دے طور اتے رب چاہیا جو یں بتایا ۱۵۵

اسرائیلیات دے بارے وچ طرز عمل:

"ایسی تفسیری منقولات جن کے علم کا واحد ذریعہ اہل کتاب ہیں انہیں اسرائیلیات کے نام سے بیان کیا جاتا ہے لیکن جس بارے میں کوئی صحیح نقل موجود نہیں اس کے علم کا ذریعہ اہل کتاب ہی ہیں۔ جیسے کعب احبار، وہب اور محمد بن اسحاق وغیرہ کی منقولات، جو اہل کتاب سے روایت کرتے ہیں تو جب تک صحت پر قطعی دلیل موجود نہ ہو، ایسی منقولات کی نہ تصدیق جائز ہے نہ تکذیب۔" ۱۵۶

غلام احمد حریری ایہدی مزید وضاحت کردے نہیں:-

"اسرائیلیات کا لفظ اگرچہ بظاہر اس یہودی تہذیب و ثقافت کی جانب اشارہ کرتا ہے جو تفسیر قرآن پر اثر انداز ہوئی۔ مگر اس کے مفہوم میں وسعت پائی جاتی ہے لہذا اس سے وہ یہودی و نصرانی ثقافت مراد ہے جس نے تفسیر قرآن کو متاثر کیا۔ اس کو اسرائیلیات کا نام تغلبا دیا گیا ہے۔ اس لیے کہ یہودیت کو زیادہ شہرت حاصل ہوئی۔ اور یہود سے بکثرت روایات نقل ہو کر مسلمانوں میں پھیل گئیں۔" ۱۵۷

ایس بارے وچ شاہ ولی اللہ داموقف ایہہ اے کہ اوہناں دی نہ تکذیب کیتی جاوے تے ناں ای تصدیق کیتی جاوے۔

"اسرائیلی روایات کا نقل کرنا ایک ایسی بلا ہے جو ہمارے دین میں داخل ہو گئی ہے حالانکہ قاعدہ یہ ہے کہ ان کی تصدیق کرو نہ تکذیب۔ اس قاعدہ سے دو باتیں معلوم ہوئیں۔ اول یہ کہ جب تک تعریض کلام اللہ کا بیان حدیث نبوی ﷺ میں

دستیاب ہو سکے بنی اسرائیل سے نقل نہ کرنا چاہیے۔ دوسرے یہ قاعدہ کلیہ ہے کہ ضروری اور اپنی حد ضرورت تک ہی محدود رہتا ہے اس لیے اقتضائے تعریض کی مقدار کو ملحوظ رکھتے ہوئے بیان کرنا چاہیے۔ "۱۵۸"

حافظ محمد صاحب نے تفسیری مرویات نوں تفسیر معالم التنزیل تے تفسیر مظہری توں اخذ کیتا اے تے دونویں تفسیراں اسرائیلیات توں پاک نیں جیسں وجہ توں تفسیر محمدی وی اسرائیلی روایات توں مبرا اے۔ آپ نے اپنی تفسیر وچ حد درجہ بیدار مغزی تے مستعدی توں کم لے کے اسرائیلیات دے پلندے وچوں اوہ مواد چھانٹ کے ترتیب دتا اے جیہڑا قرآن دی روح دے عین مطابق اے تے عقل تے نقل دے نال ہم آہنگ تے یک رنگ اے۔ اگر کہتے کوئی اجیہی روایت پائی جاندی اے جیہڑی اسرائیلی روایات وچوں اے تے اوہ محض استشہاد دے لئی اے۔ اعتقاد کرن دی غرض نال نہیں کیوں جے علماء دے نزدیک استشہاد دے لئی اوہناں دا نقل کرنا جائز اے۔

"اسرائیلیات، استشہاد کے لئے تو روایت کی جاسکتی ہیں مگر اعتقاد کے لئے نہیں۔ کیونکہ اسرائیلیات تین قسم کی ہیں، وہ جن کی صحت ہمارے پاس کی ہدایت سے معلوم ہو چکی ہے تو ان کی تصدیق کرتے ہیں اوہ وہ جن کا جھوٹ ہمارے پاس کی ہدایت سے ثابت ہے ظاہر ہے ہم ان کے بطلان کے قائل ہیں۔ اور تیسری قسم ایسی ہے جس کے بارے میں ہماری ہدایت خاموش ہے۔ نہ تصدیق کرتی ہے نہ تکذیب تو ایسی اسرائیلیات پر ہم نہ ایمان رکھتے ہیں نہ انہیں جھٹلاتے ہیں ان کی روایت زیادہ سے زیادہ استشہاد کے لئے جائز ہو سکتی ہے۔" ۱۵۹

تفسیر محمدی وچ تحقیقی پہلو

آثار تے اقوال:

شروع وچ تفسیری اقوال تے آثارنوں روایت مطابق کیجا جاندا سی۔ صحابہ کرام رسول کریم ﷺ توں وی ایہہ اقوال نقل کر دے سن تے اک دوسرے توں وی، ایسے طرح تابعین صحابہ کرام توں وی فیض حاصل کر دے تے اپنے معاصر تابعین توں وی۔ حدیث نبوی ﷺ مختلف ابواب وچ ونڈی ہوئی سی تے اوہناں وچوں اک باب تفسیر دا وی سی۔ ایسے دور وچ اجیہی کوئی کتاب نہیں چھپی سی جیہدے وچ اک اک سورت یا اک اک آیت دی تفسیر مستقلاً تحریر کیتی گئی ہووے۔ لیکن اوس عہد وچ ایہیے علماء موجود سن جیہدے مختلف تھانواں وچ گھمدے تے حدیثاں جمع کر دے سن ایس طرح اوہ جمعاً وضمناً تفسیری اقوال وی فراہم ہو جانداں جیہدے نبی پاک ﷺ تے صحابہ کرام و تابعین ول منسوب سن۔ فیر اوہدے بعد تابعین وچوں ایہیے لوگ پیدا ہو گئے جہناں نے قرآن مجید دی تفسیرنوں اپنی زندگی دا واحد نصب العین قرار دتا تے حضور اکرم ﷺ توں جس قدر حدیثاں مل سکیاں اوہناں نوں جمع کیتا تے اوہدے نال نال اصحاب دے اقوال نوں اکٹھا کر کے اوہناں اتے ایس حد تک اپنی رائے تے اجتہاد وچ واہا کیتا جیس قدر قرآن کریم وچ پوشیدگی تے خفاء محسوس ہوندا اے۔ ایہدی وجہ ایہہ سی کہ عہد رسالت ﷺ تے عہد صحابہ توں جیس قدر دوری ہوندی گئی ایسے طرح قرآن مجید دے معانی تے مطلب لوکاں دیاں نظراں توں اوہلے ہوندے جا رہے سن۔ ایہدے بعد فیر اتباع تابعین دا دور آیا تے اوہناں نے تابعین دے اقوال تے آثارنوں اخذ و نقل دا اہتمام کیتا ایسے طرح اگلے تاریخی ادوار وچ ایہہ تفسیری سرمایہ ودھدا گیا تے ہر طبقہ اپنے پچھلیاں دے اقوال تے آثارنوں روایت کر دارہیا۔ فیر عصر تمدن دا آغاز ہویا تے سب توں پہلے تفسیر بالماثور مرتب ہوئی اوس دا ارتقاء تدریجاً ہویا۔ اصحاب الحدیث اولین بزرگ سن جہناں نے ایس دی ریت پائی۔ اوس دور دی تفسیر دی کوئی مخصوص صورت نہیں سی تے نہ ای اوس نوں جداگانہ طور تے مرتب کیتا گیا سی۔ حدیث دیاں کتاباں وچ تفسیری روایتاں دے لئی اک باب مخصوص کر دتا سی جیس وچ آنحضرت ﷺ دیاں حدیثاں تے صحابہ تے تابعین دے اقوال تے آثارنوں اکٹھا کر دتا جاندا سی۔ اگے چل کے علم تفسیر حدیث توں الگ ہو گیا سی تے اوس نوں وکھرا موضوع قرار دتا گیا۔ ایس سلسلہ وچ اولین رسالہ جیہڑا مملد اے اوہ اے جس نوں علی بن ابوطالب نے حضرت ابن عباسؓ توں روایت کیتا اے۔

"اس کے بعد تفسیر قرآن کے سلسلہ میں ایسی ضخیم و عظیم کتب منصہ شہور پر آئیں جنہوں نے سابقہ تمام تفسیری ذخیرے کو اپنے دامن میں سمو لیا۔ ان میں وہ تمام تفسیری اقوال شامل کر لئے گئے جو نبی کریم ﷺ و صحابہ و تابعین سے مروی تھے۔"

مثال کے طور پر ابن جریر طبری کا نام لیا جاسکتا ہے۔ "۱۶۰

ایہدے بعد اچھے مفسرین آئے جیہناں نے تفسیر بالماثور نوں تدوین کیتا۔ لیکن اقوال تے آثار دیاں اسناد نوں حذف کردتا۔ اوہناں نے صحیح تے علیل وچ فرق کیتے بغیر کثرت نال تفسیری اقوال اپنیاں تصنیفاں وچ داخل کردتے۔

"تفسیر نویسی تیسرے مرحلہ پر پہنچ کر ٹھہری نہیں رہی بلکہ چوتھے مرحلے میں داخل ہو گئی۔ تاہم وہ تفسیر بالماثور کے دائرہ سے باہر نہ نکلی۔ صرف یہ فرق پڑا کہ روایت بالاسناد کی قید باقی نہ رہی۔ اب تفسیر میں بکثرت تصانیف منظر عام پر آنے لگیں۔ اسناد میں اختصار کیا جانے لگا۔ جو تفسیری اقوال مفسرین سلف سے منقول تھے ان کی جانب منسوب کئے بغیر ان کو نقل و روایت کیا جانے لگا۔ یہ اسی کا نتیجہ ہے کہ تفسیر میں وضع و اختراع کا عمل دخل شروع ہوا۔" ۱۶۱

ترندی راہوں یا سناد معالم اندر لیاوے
جو بہت قیاموں قدم نبی دے بجن یار بتاوے
کے آکھیا کیونکر یں مشقت تیرے سب ریائی
اگلے پچھلے بخشے اللہ ہن کیوں کریں اوکھیا کی ۱۶۲

حضرت حافظ محمد صاحب نے اپنی تفسیر وچ نہایت تحقیق تے تدقیق نال تفسیری منقولات نوں بیان کیتا اے۔ تے اقوال تے آثار نوں بیان کرن وچ نہایت احتیاط نال کم لیا اے۔ تفسیر محمدی وچ قرآنی آیات دی تفسیر وچ جیہڑے وی تفسیری اقوال تے آثار بیان کردے نیں۔ اوہدے راوی یا اوہدے مآخذ دا ذکر ضرور کردے نیں۔ اقوال تے آثار بیان کرن دے بعد اوہناں دی صحت دے متعلق وی اشارہ کردے نیں۔ تاں جے بیان کیتے گئے واقعے بارے قاری نوں کوئی ابہام نہ رہے۔ تے ضروری امر اپنی ضرورت دی حد تک ای محدود رہے۔ تے اقتضائے تعریض دی مقدار نوں ملحوظ رکھدیاں ہوئیاں بیان کردے نیں۔ تاں جے ایس واقعہ دی تصدیق قرآنی شہادت نال ہو سکے۔ ایس توں زیادہ بیان کرن توں گریز کردے نیں۔

تفسیر بالماثور:

تفسیر محمدی دے تفسیر بالماثور ہون دی بحث توں پہلے تفسیر بالماثور تے تفسیر بالرأے دے متعلق معانی تے مفہوم دے اعتبار توں واقفیت ضروری اے۔ تفسیر بالماثور تے تفسیر بالرأے دی تعریف تے اوہناں دے درمیان فرق معلوم ہون نال تفسیر محمدی دے بارے وچ خود بخود پتہ چل جاوے گا کہ آیا تفسیر محمدی منقول تفسیر دے قبیل دے نال تعلق رکھدی اے یاں تفسیر بالرأے دے قبیل دے نال اوہد تعلق اے۔

تفسیر بالماثور و مفہوم:

جسٹھوں تیکر تفسیر بالماثور دے معنی تے مفہوم دا تعلق اے۔ اوہدا مطلب اے کہ قرآن مجید دی کسے آیت دی تفسیر اگر قرآن مجید دیاں آیات یا نبی کریم ﷺ دے ارشادات تے اصحاب رسولؓ تے تابعین عظام دے اقوال تے آثار توں ہوندی ہووے تے اوس تفسیر نوں تفسیر بالماثور یا منقول تفسیر کہندے نیں:-

"تفسیر بالماثور کے مفہوم میں خاصی وسعت پائی جاتی ہے کسی آیت کا معنی و مفہوم اگر قرآن کریم ہی کی کسی آیت سے واضح ہوتا ہو یا رسول کریم ﷺ کے ارشاد گرامی نیز صحابہ و تابعین کے اقوال و آثار سے اس پر روشنی پڑتی ہو تو اس کا نام تفسیر بالماثور (منقول تفسیر) ہے۔ آثار تابعین کے بارے میں علماء مختلف الرائے ہیں کہ آیا وہ تفسیر بالماثور کے قبیل سے ہے یا تفسیر بالرأے میں شامل ہے۔ مگر ہمارے خیال کے مطابق ان کو تفسیر منقول ہی میں شامل کرنا زیادہ قرین عقل و صواب ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ جو کتب تفسیر منقولات تک محدود ہیں مثلاً تفسیر ابن جریران میں صرف احادیث نبویہ و اقوال صحابہؓ ہی کو شامل نہیں کیا گیا بلکہ آثار تابعین کو بھی جگہ دی گئی ہے۔" ۱۶۳

"تفسیر نویسی کا ایک انداز وہ ہے جس کو "تفسیر بالماثور" کہتے ہیں جس کا مطلب یہ ہے کہ کسی آیت کی تفسیر میں صحابہ و تابعین اور ان کے اتباع کے اقوال نقل کر دیئے جائیں۔" ۱۶۴

"ان تعریفوں سے یہ بات واضح ہوتی ہے۔ احادیث نبویہ اور اقوال صحابہ کے علاوہ اقوال تابعین و تبع تابعین کے اقوال بھی تفسیر بالماثور میں شامل ہیں۔ وہ اس لئے کہ جب تفسیر نہ قرآن میں ملے نہ سنت میں اور نہ ہی اقوال صحابہؓ میں، تو ایسی صورت میں بہت سے ائمہ، اقوال تابعین کی طرف رجوع کرتے ہیں مثلاً مجاہد بن جبر، سعید بن جبیر، عکرمہ مولیٰ ابن عباس، عطاء ابن ابی رباح، حسن بصری، مسروق بن الاعدع، سعید بن المسیب، ابو العالیہ، ربیع، قتادہ، ضحاک وغیرہ اور ان کے بعد کے علماء و صالحین۔" ۱۶۵

تفسیر بالرأے:

"تفسیر دی دوسری قسم تفسیر بالرأے کہلاندی ہے۔ ایہدے توں مراد اوہ تفسیر اے جیہڑی ذاتی رائے تے اجتہاد

دی بنیاد اُتے قرآن مجید دیاں آیتاں دی تفسیر کردی اے:-

لفظ "الرئی" کا اطلاق اعتقاد، اجتہاد اور قیاس پر کیا جاتا ہے اسی لئے قیاس کے قائلین کو اصحاب الرئی کہا جاتا ہے۔ بنا بریں "تفسیر بالرئی" سے وہ تفسیر قرآن مراد ہے جو اجتہاد کی مدد سے کی جائے۔ یہ اس صورت میں ممکن ہے جب کہ عربوں کے اسلوب کلام، عربی الفاظ اور ان کے وجوہ دلالت سے بخوبی آگاہ ہو۔ اس کے ساتھ ساتھ وہ اشعار جاہلی، اسباب نزول، تاسخ و منسوخ اور ان امور سے نا بلند نہ ہو جو مفسر کے لئے از بس ناگزیر ہیں۔ "۱۶۶"

"تفسیر بالرئی" کی بعض قسمیں ممدوح اور بعض مذموم ہیں۔ اگر یہ تفسیر قرآنی ہدایت کے قریب ہو تو ممدوح ہے اور اگر بعید ہو تو مذموم ہے۔ "۱۶۷"

اُپر دی گئی بحث تو ایسہ گل واضح ہوندی اے کہ تفسیر بالرئی اجتہاد، قیاس تے رائے دی بنیاد اُتے کییتی جاندی اے۔ ایہدے بارے وچ علمائے مفسرین مختلف آراء رکھدے نیں۔ بعض تفسیر بالرئی نوں جائز تے بعض ناجائز سمجھدے نیں۔ تفسیر دی پہلی قسم جیہوں تفسیر بالمأثور کہندے نیں اوہدے وچ بہت گھٹ اختلاف پایا جاندا اے۔ بلکہ تفسیر بالمأثور دے طرز تے اسلوب اُتے کسے نوں وی اعتراض نہیں۔ تفسیر بالمأثور دیاں تن قسماں نیں۔

۱۔ تفسیر القرآن بالقرآن

۲۔ تفسیر القرآن بالحدیث

۳۔ تفسیر القرآن باقوال صحابہ و تابعین

ایہناں تفسیر دیاں قسماں وچوں پہلی تے دوجی قسم دی تفسیر بغیر اختلاف تے نزاع دے واجب القبول اے۔ ایس لئی کہ ایہہ شک تے ضعف توں پاک نیں۔ باقی رہیاں اوہ حدیثاں جیہناں دے متن تے سند وچ ضعف تے خلل پایا جاندا ہووے اوہ ہرگز قابل اعتماد نہیں ہو سکدیاں۔ جتھوں تیکر صحابہ تے تابعین دے آثار تے اقوال دا تعلق اے۔ ایہناں وچ پایا جان والا ضعف تے سقم ایسی حدیث دے نقاد علماء دیاں کوششاں نال دور ہو گیا جیہناں نے اقوال صحیحہ تے سقیمہ نوں وکھریاں کردتا تے صحیحہ اقوال دا ایس قدر وڈا ذخیرہ جمع کر دتا جیہہ اُسے طرح وی نظر انداز نہیں کیتا جاسکدا۔

حافظ محمد صاحب دی تفسیر "تفسیر محمدی" دی طرز تے اسلوب بالمأثور اے۔ آپ نے قرآن مجید دی تفسیر بالقرآن کییتی اے۔ تے ایہدے بعد رسول ﷺ دیاں حدیثاں نال آیتاں دی تشریح بیان کردے نیں۔ آیتاں دی تفسیر تے توضیح دے لئی اقوال تے آثار، تابعین تے تبع تابعین اُتے انحصار کیتا اے۔ لہذا آپ دا تفسیری طرز تے منہج تفسیر بالمأثور اے تے آپ دی تفسیر "تفسیر محمدی" بالمأثور دے قبیل نال تعلق رکھدی اے۔

آپ دی تفسیر دے بنیادی ماخذ تفسیر معالم التنزیل تے تفسیر مظہری نیس۔ تے تفسیر محمدی دا پہلا بنیادی ماخذ تفسیر معالم التنزیل اے جیہڑا کہ تفسیر بالماثور دی اک بہترین تے عمدہ مثال اے۔ آیتاں دے نزول دی شان تے لغات داخل زیادہ تر تفسیر معالم التنزیل توں ماخذ نیس۔ تفسیر معالم التنزیل دیاں روایتاں دے بارے حافظ محمد لکھدے نیس:-

تفسیر ابن عباسوں بغوی ترے راہاں تھیں پائی
 ہک عدی کنوں جو مولیٰ اسدا بھی شاگرد ایہائی
 بھی علی جو ابن ابی طلحہ ہے ہور عطیہ راہوں
 بھی تابعینا ندیاں تفسیراں تھیں لیا یا نقل تنہا ہوں
 مجاہد بیٹا حرجو کی ہور عطا تفسیروں
 بھی حسن بصری ہور قتادہ ابن دعامہ پیروں

حاشیے اُتے لکھدے نیس:-

"عکرمہ تے امام بغوی دے درمیان اٹھ واسطے ہیں تے علی بن ابی طلحہ تے امام
 بغوی دے ست واسطے ہیں تے امام بغوی تے عطیہ دے سہ بھی ست واسطے

ہیں۔" ۱۶۸

ایہی وجہ اے کہ آج تک سارے اہل علم تے دانش نے ایس تفسیر نوں تفسیر بالماثور شمار کیتا اے۔ کسے نے وی
 ایس تفسیر نوں دوسری قسم وچ شامل نہیں کیتا۔

سر سید احمد خاں تے اوہناں دی تفسیری فکر دی پرکھ تے

حافظ لکھوی دے جواب

سر سید احمد خاں نے اک نامکمل اردو تفسیر "وہو والہدی و الفرقان" چھ جلدیاں یاں چھ حصیاں وچ لکھی۔ چھیویں جلد سورۃ بنی اسرائیل اُتے ختم ہوندی اے۔

"آپ سید متقی کے بیٹے تھے اور دہلی میں ۱۸۱۷ء کو پیدا ہوئے۔ ابتدائی تعلیم مقامی درسگاہوں سے حاصل کی۔ بائیس برس کی عمر میں والد کی موت پر کچہری میں سرشتہ دار کی نوکری قبول کر لی۔ ترقی کرتے کرتے عدالت خفیہ کے جج کے عہدہ پر پہنچ گئے۔ ان کے زمانہ قیام بجنور میں مسلمانوں کی تحریک آزادی شروع ہوئی جس کو انگریزوں نے غدر کا نام دیا۔ مسلمانوں کی حکومت کے زوال کے بعد انہوں نے تعلیم جدید کے لئے درسگاہ قائم کی۔ ۱۸۶۹ء میں انگلستان کا سفر کیا۔ ۱۸۷۵ء میں ایم۔ اے۔ او کالج علی گڑھ کی بنیاد رکھی جو بعد میں مسلم یونیورسٹی علی گڑھ کے نام سے مشہور ہوئی۔ سر سید کی وفات ۱۳۱۵ھ کو ہوئی۔ آپ نے قرآن کریم کی ایک تفسیر بہ نام تفسیر القرآن وہو والہدی و الفرقان جو ۱۸۸۲ء کو طبع ہوئی۔" ۲۳۵ سر سید احمد خاں برصغیر کے مسلمانوں کے عظیم رہنما تھے۔ آپ نے مدرسۃ العلوم قائم کیا جس نے بعد میں ترقی کرتے کرتے علی گڑھ یونیورسٹی کا درجہ حاصل کر لیا۔ اس مدرسہ کو پاکستان کی پہلی اینٹ قرار دیا جاتا ہے۔ ۱۶۹

سر سید احمد خاں اک جدت پسند مفکر تے راہنما سن تے مسلمان قوم نوں غلامی توں نجات دلان دی فکر وچ مبتلا رہندے سن۔ ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی دے بعد مسلمان زیرِ عتاب آ گئے تے سر سید احمد خاں ایس نتیجے اُتے پہنچے کہ ہُن مسلماناں دا حکومت نال نکر لے کے تے جدید علوم تے فنون توں کنارہ کشی اختیار کر کے اپنا قومی وجود برقرار رکھنا مشکل ہو جاوے گا۔ لہذا سیاسی تے علمی میدان وچ انگریز حکومت دے نال مفاہمت دی پالیسی اختیار کیتی جاوے۔

مسلماناں دے تعلیمی معیار نوں بہتر کرن دے لئی پہلے تے سر سید احمد خاں نے جدید علماں دیاں انگریزی کتاباں دا اردو ترجمہ کروایا لیکن ایہہ رفتار بوہت ست سی۔ علماء انگریزی تعلیم حاصل کرن نوں کفر قرار دیندے سن۔ خان صاحب نے اوس وقت دے مشہور عالم دین شاہ عبدالعزیز بن شاہ ولی اللہ کولوں فتویٰ دلویا کہ انگریزی دی تعلیم حاصل کرنا گناہ نہیں

تے اوہناں دی سہولت لئی مدرسۃ العلوم قائم کیتا۔

سر سید احمد خاں نے محسوس کیتا کہ مسلماناں دے زوال دی اک وجہ قدامت پسند علماء دے دلوں اسلام دی دقیانوسی تشریح سی۔ اوہناں دا خیال سی کہ قرآن مجید فطرت دے قوانین دے عین مطابق اے۔ تے ایہدے علمبردار اگر ایس دی تعلیمات اُتے صحیح طور تے عمل کرن تے اوہ دنیاوی حکمرانی حاصل کر سکدے نیں۔ ایس مقصد نوں سامنے رکھدیاں ہوئیاں اوہناں نے قرآن مجید دی تفسیر لکھن دا فیصلہ کیتا۔ لیکن حالے اوہ ادھ تیکر ای پڑے سن کہ پیغام اجل آ گیا۔

سر سید احمد خاں نے قرآن مجید دی تفسیر کردیاں ہوئیاں اک نویں بنیاد رکھی تے قرآن مجید دی تعلیمات نوں فطرت دے قانون دے عین مطابق قرار دتا۔ تے ایسے اصول دے تحت جدوں قرآن مجید دے مختلف موضوعاں اُتے بحث کیتی تے علماء دلوں اوہناں دی تفسیر دی سخت مخالفت کیتی گئی تے اوہناں نوں نیچری دا لقب دتا گیا۔

کیوں جے سر سید احمد خاں مغربی تہذیب تے افکار کولوں ایس قدر متاثر سن کہ قرآن مجید دے بنیادی عقائد تے تعلیمات نوں وی مغربی نظریاں دی روشنی وچ پیش کیتا تے قرآن مجید وچ بیان ہون والے مضمون مثلاً معجزات، جنت تے دوزخ، ملائکہ، روح، ناسخ تے منسوخ وغیرہ سب دا انکار کردتا تے مفسرین تے محدثین دے مروجہ اصولاں تے ضابطیاں نوں یکسر نظر انداز کردیاں ہوئیاں مغربی فلسفیانہ افکار دے زیر اثر قرآن مجید وچ بیان ہون والے موضوعاں دیاں ایسیاں ایسیاں تاویلاں کر دے نیں کہ اک راسخ العقیدہ مسلمان وی ششدر رہ جاندا اے۔

ڈاکٹر محمد نسیم عثمانی اپنی کتاب 'اردو میں تفسیری ادب' وچ سر سید دے ایہناں افکار اُتے انج روشنی پاندے نیں:-

"سر سید کے دورہ انگلستان کا اثر خود ان کے اپنے افکار و خیالات پر بھی ہوا اور وہاں کی مادی ترقی سے وہ اس قدر متاثر ہوئے کہ اسلام کے بعض بنیادی عقائد کو بھی مادیت کی عینک سے دیکھنے لگے۔ لیکن اس معاملہ میں ان کے بعض قریبی ساتھیوں کی تائید حاصل نہ ہو سکی۔ سر سید جس طرح اور جس حد تک مغربیت سے متاثر تھے اس سے نہ حالی کو اتفاق تھا نہ شبلی کو نہ نذیر احمد کو۔ یہ عجیب اتفاق ہے کہ یہ تینوں مولوی تھے لیکن پچاس سال بعد معلوم یہی ہوا کہ جہاں تک مغربیت سے احتیاط برتنے کا سوال تھا سر سید اور امیر علی دونوں سے یہ طبقہ زیادہ صاحب نظر نکلا۔ سر سید احمد کے ان خیالات کا اظہار ان کی تفسیر میں ہونا تھا وہ ہوا ان کے سب سے زیادہ مداح و معتقد ساتھی حالی تک کو بھی اس تفسیر کے بارے میں یہ کہنا پڑا کہ "سر سید نے اس تفسیر میں جا بجا ٹھوکریں کھائی ہیں اور بعض مقامات پر ان سے رکیک لغزشیں ہوئی ہیں۔" ۷۰

"اس تفسیر کے متعلق علماء کرام نے تو ناپسندیدگی کا اظہار فرمایا ہی ہے۔ ان علماء اور لکھے پڑھے حضرات نے بھی ناپسندیدگی کا اظہار فرمایا ہے۔ جو سرسید کے مداح اور دست راست تھے جیسا کہ مولانا حالی نے فرمایا ہے کہ جو معنی سرسید صاحب نے قرآن پاک کے بیان کئے ہیں اس میں شک نہیں کہ ان کے زمانہ میں جبکہ قرآن نازل ہوا مخاطبین پر ظاہر شارح کے مقصود کے خلاف تھا۔" ۱۷۱

مولانا عبدالحق حقانی وی اوہناں اُتے سخت تنقید کر دے نہیں:-

"آزہیل سید احمد خاں بہار دہلوی کی تصنیف ہنوز نا تمام ہے۔ اس شخص نے ترجمہ شاہ عبدالقادر کو ذرا بدل کر ترجمہ لکھا ہے اور باقی اپنے خیالات باطلہ کو جو ملحدین یورپ سے حاصل کئے ہیں اور جن کے اتباع کا نام ان کے نزدیک ترقی، قومی اور فلاح اسلام ہے، درج کیا ہے اور بے مناسب آیات و احادیث و اقوال علماء کو اپنی تائید میں لا کر الہام الہی کو تحریف کیا ہے دراصل یہ کتاب تحریف قرآن ہے نہ کہ تفسیر۔" ۲۷۲

ایہناں آراء تے بیانات دے نال سرسید احمد خاں دی تفسیر دا مقام متعین کرنا آسان ہو جاندا اے۔ تفسیر القرآن دے اقتباساں وچوں سرسید دی فکر تے اسلوب تفسیر نوں سمجھیا جاسکدا اے۔ سرسید احمد خاں ملائکہ دی حقیقت بیان کر دیاں ہونیاں لکھدے نہیں:-

"جن فرشتوں کا قرآن میں ذکر ہے ان کا کوئی اصلی وجود نہیں ہو سکتا۔ بلکہ خدا کی بے انتہا قدرتوں کے ظہور کو اور ان قوی کو جو خدا نے اپنی تمام مخلوق میں مختلف قسم کے پیدا کئے ہیں ملک یا ملائکہ کہا ہے۔ جن میں سے ایک شیطان یا ابلیس بھی ہے۔ پہاڑوں کی صلابت، پانی کی رقت، درختوں کی قوت نمو، برق کی قوت جذب و دفع، غرضیکہ تمام قوی جنسی مخلوقات موجود ہیں اور جو مخلوقات ہیں وہی ملائکہ و ملائکہ ہیں جن کا ذکر قرآن مجید میں آیا ہے۔ انسان ایک مجموعہ قوی ملکوتی اور قوائے بنیہمی کا ہے اور ان دونوں قوتوں کی بے انتہا ذریات ہیں جو ہر ایک قسم کی نیکی و بدی میں ظاہر ہوتی ہیں اور وہی انسان کے فرشتے اور ان کی ذریات اور وہی انسان کے شیطان اور اس کی ذریات ہیں۔" ۱۷۳

ایہہ سرسید احمد خاں دا تصور ملائکہ اے جیہڑا آپ نے اپنی تفسیر وچ ملائکہ دی حقیقت وچ لکھیا اے۔ ملائکہ دے

بارے وچ ایہہ تصور تے نظریہ اسلامی نظریات توں مختلف اے۔ تے قرآن تے حدیث دے برعکس اے۔ آئمہ تے مجتہدین دی اکثریت نے ایس نظریے دی تردید کیتی اے تے سرسید احمد خاں دے ایس تصور نوں باطل قرار دتا اے۔ حافظ صاحب جتناں تے فرشتیاں نوں وکھو وکھ مخلوق تصور کر دے نیں۔ فرشتے اسماناں وچ رہندے نیں جدوں کہ جن زمین وچ وسدے نیں۔ فرشتے وچ آسماناں وچ زمین دے جن وسائے۔ ۴۷۱

حافظ صاحب نے ایہناں تصورات وارد کیتا اے تے اپنی تفسیر "تفسیر محمدی" وچ سورۃ فاطر دی ابتداء وچ اس دی وضاحت فرمائی اے:-

سب تعریف اللہ نوں انبر دھرت اوہ اُپاون والا
فرشتیاں کھنباں والیاں نوں جو رسل بناون والا ۴۷۵

کہ ساریاں تعریفاں اللہ تعالیٰ دے لئی نیں جیہہ زمین تے آسمان پیدا کرنے والا اے۔ جیہیں نے پراں والے فرشتیاں نوں پیغام لیان والا بنایا۔ علاوہ ازیں حافظ صاحب نے سرسید احمد خاں دے سارے نظریات دا دلائل دے نال رد کیتا اے تے ایس سلسلے وچ اک الگ کتابچہ وی لکھیا اے جیہہ اناناں "رد نیچری" اے۔ اپنی کتاب رد نیچری وچ حافظ صاحب لکھدے نیں:-

عقائد اہل اسلام جو ثابت نال قرآن حدیثاں
اوہ نیچریاں دے دل تھیں دھوتے ساری کرتیساں
اوہ خیر خواہی اسلامی کر دے ظاہر بکر خیری
تے جتنی اوہناں خرابی کیتی کسے نہ کیتی ویری!
جیویں فلسفی منکر جن فرشتیاں طعن قرآن تے کردے
جو وچ قرآن بیان فرشتیاں طعن وڈا ایہہ دھر دے
تا نیچریاں انکاروں سمجھی خیر خواہی اسلامی

جو نہیں وجود فرشتیاں کوئی باجھوں خیال کدای ۴۷۶

اہل اسلام دے عقیدے جیہہ قرآن تے سنت نال ثابت نیں اوہ نیچریاں نے تلخیص کر کے لوکاں دے دلاں وچوں دھودتے۔ بظاہر اسلام دے خیر خواہ بن کے اپنے ولوں اسلام دی خیر خواہی کر دے نیں پر جتناں نقصان اسلام نوں اوہناں نے پہنچایا اوہناں نقصان کسے نے اسلام نوں نہیں پہنچایا۔ جیہیں طرح فلسفی جتناں تے فرشتیاں دے حوالے نال قرآن مجید اُتے طعن کر دے نیں تے نیچری قرآن مجید وچ بیان ہونے والے فرشتیاں دے بیان اُتے فلسفیاں نالوں وی ودھ اعتراض کر دے نیں تے نیچریاں نے جتناں تے فرشتیاں دے وجود توں انکار نوں اسلام دی خیر خواہی سمجھیا جدوں

کہ فرشتیاں تے جناں دے وجود دا تصور اک ثابت شدہ تصور تے خیال اے۔ ایہناں نظریات نوں رو کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب لکھدے نیں:-

معاذ اللہ! ایہہ نیچری مذہب ہر مذہب تھیں گندا
جو منے نہیں وجود فرشتیاں کنوں یہوداں مندا
ایہناں فلسفیاندا طعن قرظنوں کو تدبیر ہٹایا
ایہہ خیر خواہی اسلام ہوئی یا صاف کفر وچ پایا
ایہہ خیر خواہی اسلام ایہی جس بنج ایمان اکھاڑے
تے منن والیاں نیچریاندا جھگے دین اجاڑے ۷۷
حافظ صاحب مزید لکھدے نیں:

بھی نفی کرے آسماناں مکاں جناں تے شیطاناں

ایہہ فلسفیاں سنگ رلے تے کرے تاویل حدیث قرآناں ۷۸

نیچریاں دی مذمت کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب نے لکھیا اے کہ معاذ اللہ نیچری مذہب ہر مذہب توں گھٹیا اے
جیہڑا فرشتیاں دا وجود تسلیم نہیں کردا۔ اوہ یہودیوں توں وی بدتر اے۔ فطرت پرستاں نے قرآن اُتے کیہتے جان والے
اعتراضات تے فلسفیاں ولوں طعن تے تنقید نوں تدبیراں کر کے دور کرن دی کوشش کیتی اے۔ کیہہ اے تدبیراں کرنا دین
اسلام دی خیر خواہی اے یا کھلا کفر۔ ایہہ اسلام دی اجیہی خیر خواہی اے جس نے ایمان دیاں جڑاں اکھاڑ کے پرے سُٹ
چھڈیاں تے نیچریاں نوں منن والیاں دا خانہ خراب کر دتا اے۔ نیچری مذہب دا قائل آسماناں، فرشتیاں، جناں تے
شیطاناں دی نفی کردا اے۔ اوہ فلسفیاں دے نال مل کے قرآن تے حدیث دیاں تاویلاں کردا اے۔

سر سید احمد خاں فطری تے عقلی اعتبار نال قرآن مجید دی تفسیر کردے نیں۔ تے بوہت ساریاں اجیہاں گلاں نوں
منن توں انکار کر دے نیں جیہناں نوں فطرت یا عقل تسلیم کرن توں قاصر اے۔ ایسے بنیاد اُتے آپ نے معجزات دا انکار
کیتا اے۔ معجزات دے بارے اوہناں دی تفسیری فکر ول جھاتی پاؤ، لکھدے نیں:-

"حکماء و فلاسفہ نے معجزات یا کرامات کا انکار کسی وجہ سے کیا ہو مگر ہمارا انکار صرف

اس بناء پر نہیں ہے کہ وہ مخالف عقل کے ہیں اور اس لئے ان سے انکار کرنا

ضروری ہے بلکہ ہمارا انکار اس بنا پر ہے کہ قرآن و مجید سے معجزات و کرامات یعنی

ظہور امور کا بطور فرق عادت یعنی خلاف فطرت یا خلاف جبلت یا خلاف خلقت

قدر الہی قدرہا اللہ کے امتناع پایا جاتا ہے جس کو ہم مختصر لفظوں میں یوں تعبیر

کرتے ہیں کہ کوئی امر خلاف قانون قدرت واقع نہیں ہوتا۔ اور اس لئے معجزات و کرامات سے جب کہ ان کے معنوں میں غیر متقید ہونا قانون قدرت کا مراد لیا جاوے تو انکار کرتے ہیں۔ اور اگر ان کے مفہوم میں یہ بھی داخل کیا جاوے کہ وہ مطابق قانون قدرت کے واقع ہوتے ہیں تو صرف نزاع لفظی باقی رہ جاتا ہے کیونکہ جو امر کہ واقع ہوا اور جس شخص کے ہاتھ سے واقع ہوا اس کو ہم دونوں تسلیم کرتے ہیں مگر وہ اس کا معجزہ یا کرامت نام رکھتے ہیں ہم اس کا یہ نام نہیں رکھتے۔ "۹۷

ایس طریقے نال نیچریت دی بنیاد اُتے سرسید احمد خاں معجزات تے کرامات دا انکار کر دے نہیں تے ایسی فطرت یا نیچر دی بنیاد اُتے خاں صاحب نے قرآن مجید دی تفسیر کرن دی کوشش کیتی اے۔ جیہدے پاروں اوہ تفسیر دے مسلمہ اصول تے ضوابط نوں چھڈ بیٹھے تے مسلماناں دی ترقی دے ناں تے مغربی فلسفے دی پیروی وچ مسلمہ اسلامی طرز تفسیر توں ایس قدر دور نکل گئے کہ اوہناں دی "تفسیر القرآن" حقیقت وچ تحریف القرآن معلوم ہون لگ پئی۔ جیہدے پاروں علماء امت دی بوہت وڈی تعداد اوہناں دی تفسیر نوں ناپسندیدہ گرداندی اے۔ تے اوہناں دے عقائد دی پرزور تردید کر دی اے۔

سرسید احمد خاں تے اوہناں دے قبیل دے ہوراں لوکاں نے قرآن مجید وچ بیان ہون والے معجزات دا انکار کر دیاں ہوئیاں اجیہاں تاویلاں پیش کیتیاں نیں جہاں دی سرے توں کوئی دلیل موجود نہیں۔ مثلاً:

"یہ سمجھتے ہیں کہ حضرت موسیٰؑ نے سمندر پر اپنی لائٹی ماری وہ پھٹ گیا اور پانی مثل دیوار یا پہاڑ کے ادھر ادھر کھڑا ہو گیا اور پانی نے بچ میں خشک رستہ چھوڑ دیا۔ حضرت موسیٰؑ اور تمام بنی اسرائیل اس رستہ سے پار اتر گئے۔ فرعون بھی اسی رستہ میں دوڑ پڑا اور پھر سمندر مل گیا اور سب ڈوب گئے۔ اگر درحقیقت یہ واقع خلاف قانون قدرت واقع ہوا تھا تو خدا تعالیٰ سمندر کے پانی ہی کو ایسا سخت کر دیتا کہ مثل زمین کے اس پر سے چلے جاتے۔ خشک رستہ نکالنے ہی سے یہ بات پائی جاتی ہے کہ یہ واقعہ یا معجزہ جو اس کو تعبیر کردہ مطابق قانون قدرت کے واقعہ ہوا تھا جو مطلب مفسرین نے بیان کیا ہے وہ مطلب قرآن مجید کے لفظوں سے بھی نہیں نکلتا۔" ۱۸۰

حافظ صاحب نے منکرین معجزات دا دلیلاں دے نال رد کیا اے تے اپنے دور دے بعض مصنفان دا جیہڑے قرآن تے سنت وچ تاویلاں کر دے نیں۔ اوہناں دی دلیل اے کہ ایہناں ارشاداں دا ظاہری مفہوم عقل دے خلاف

اے۔ ایس لئی ایہناں دی اجہبی تاویل کرنا ضروری اے۔ جیہڑی عقل دے خلاف نہ ہووے۔ ایہناں مصنفناں دیاں تاویلاں نوں اصول تفسیر تے قرآن تے سنت دیاں دلیلاں دی روشنی وچ رد کیتا اے۔ معجزات دا انکار کرن والیاں وارد پیش کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب سورہ بقرہ دی آیت نمبر ۴ دی تفسیر وچ لکھدے نیں:-

تے جد چیریا اساں نال تساڈے دریا تھیں بچائے
تے ڈوبیا لشکر فرعونے تاں ڈبے اوہ دیائے
جاں رب فرعون نوں مارن چاہیا حکم موسیٰ نوں کیتا

جو اسرائیلیاں نوں کڈھ مصر وں راتیں لیجاہ بیتا ۱۸۱
اللہ تعالیٰ دا فرمان اے کہ جدوں اسیں تہاڈے نال دریا نوں چیر دتا تے فرعون دے لشکر نوں غرق کردتا تے تہیں اوہناں نوں ڈبدا ہویا ویکھ رہے سی تے جدوں اللہ تعالیٰ نے فرعون نوں ختم کرنا چاہیا تے حضرت موسیٰ نوں حکم دتا کہ بنی اسرائیل نوں مصر وچوں کڈھ کے رات دی تاریکی وچ محفوظ مقام اُتے لے جاوے تے ایس طرح بنی اسرائیل دے ذریعے فرعون نوں تباہ تے برباد کردتا۔
اگے چل کے مزید لکھدے نیں:-

تاوچی کیتا مار اے موسیٰ اس دریاں نوں عاصا
جاں ماریوس پاٹ گیا تس پانی راہ ملیا ہر خاصہ
باراں ٹول آہے اوہ سہلی راہ بھی باراں ہوئے

سنہ راہاندے پانی اچے وانگ پہاڑ کھلووے ۱۸۲
فیر حضرت موسیٰ نوں وحی دے ذریعے حکم دتا کہ اپنے عصا نال دریا وچ ضرب لان تے جدوں اوہناں نے ضرب لائی تے اوس دریا دا پانی پھٹ گیا تے اوہدے وچوں ہر خاص تے عام نوں لنگھن دارستہ مل گیا بنی اسرائیل باراں قبیلے سن تے رستے وی باراں بن گئے۔ رستے دے دونوں پاسے پہاڑاں وانگوں پانی کھڑا ہو گیا تے اوہ آسانی نال رستے وچوں لنگھ گئے۔

رد نیچری وچ حافظ صاحب لکھدے نیں:

اسرائیلیاں قصے ویکھو پہلے وچ سپارے
فلق بحر دریا رب چیریا سکھ پار اتارے
نیچری ایہہ نہ منن آکھن مد جذر دریا سی
کچھ پانی خشک یا ہتھ ہویا لنگھ موسیٰ پار گیا سی

کئی اسرائیلی بجلی مارے اللہ فیر جوئے
 نیچری ایہہ بھی بات نہ من آکھن موئے نہ آئے
 پھر من تے سلوی بدل سایہ نیچری من ناہیں

ہر جا خام کرن تاویلاں نیچری پون کراہیں ۱۸۳

بنی اسرائیل دے واقع بارے پہلے سپارے نوں ملاحظہ فرماؤ کہ اسرائیل دی اولاد دے لئی اللہ تعالیٰ نے دریا چیر دتا تے اوہناں نوں حفاظت نال دریا پار کروا دتا۔ نیچری ایہہ معجزہ تسلیم نہیں کر دے تے عقلی دلیل دیندیاں ہوئیاں کہندے نیں کہ اوہ مدو جذرسی یا پانی تھوڑا جیہا خشک ہو یا پانی بوہت گھٹ رہ گیا سی۔ جتھوں حضرت موسیٰ اپنے ساتھیاں دے نال ٹر کے دریا پار کر گئے سن تے دوسرا معجزہ ایہہ کہ اللہ تعالیٰ نے کچھ بنی اسرائیلی سرداراں نوں بجلی دی کڑک نال ہلاک کر دتا تے فیر دوبارہ زندہ کر دتا۔ نیچری ایس نوں وی معجزہ تسلیم نہیں کر دے۔ اوہ کہندے نیں کہ اوہ ہلاک ای نہیں ہوئے سن۔ ایس توں علاوہ نیچری تے ظاہر پرست بنی اسرائیل اُتے اللہ تعالیٰ دے انعامات من و سلوی، تے بدل دا سایہ وغیرہ نوں وی من دے لئی تیار نہیں۔ اوہ ہر معاملے وچ بے جا تاویلاں کر دے نیں۔

حضرت عیسیٰ دی پیدائش دے متعلق بعض مصنفین افراط تے تفریط دا شکار ہوئے نیں۔ حافظ محمد بارک اللہ دے ہم عصر مصنفان وچوں سر سید احمد خاں افراط و تفریط دا شکار ہون والیاں وچوں سرفہرست نیں۔ ولادت عیسیٰ دے بارے وچ سر سید احمد خاں لکھدے نیں:-

"بن باپ کے مولود کا ہونا ایک ایسا امر مخفی ہے جس کی نسبت یہ نہیں کہا جاسکتا کہ اظہار قدرت کاملہ کے لئے کیا گیا ہے۔"

مزید لکھدے نیں:-

"بطریق اعجاز حضرت عیسیٰ کے بن باپ کے پیدا ہونے پر معجزہ کا بھی اطلاق نہیں ہو سکتا" ۱۸۴

حافظ صاحب نے ایہناں باطل نظریاں نوں قرآن تے سنت دی روشنی وچ رد کیتا اے۔ سورۃ آل عمران دی آیت نمبر ۴۷ دی تفسیر کردیاں ہوئیاں حافظ صاحب ایہہ ارد کر دے نیں:-

کہیا یا رب کوں ہو سی مینوں بچہ میں ہتھ مرد نہ لایا

فرمایا اینویں رب اپاوے چاہے جس او پایا

جد کم ارادہ کرے کہے تس ہو جا پس ہو جاوے

جویں با اسباب او پاوے چاہے بے اسباب اپاوے ۱۸۵

حضرت مریم نے کہا اے پروردگار میںوں بچہ کیوں ہو سکا اے۔ میںوں تے کسے مرد نے ہتھ تک نہیں لایا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ تیرا رب جیویں چاہندا اے۔ ویسے ای پیدا کر دا اے۔ اللہ تعالیٰ جس کم دا ارادہ کر لئے تے اوہ کہہ دیندا اے ہو جاتے اوہ ہو جاندا اے۔ جس طرح اللہ تعالیٰ سباں نال پیدا کر دا اے۔ ایسے طرح اوہ بغیر سبب دے وی پیدا کر دیندا اے۔ اوہ سبب دا محتاج نہیں۔

رد نیچری وچ حافظ صاحب تفصیل بیان کر دیاں ہوئیاں لکھدے نیں:

تے عیسیٰؑ باجھ باپ رب سر جیا مومن من سارے
ایہہ صاف صریح قرآنوں ثابت من ناں ہتھیارے
جو اہل ایمان بہتر مذہب منکر اس نہ کوئی
نیچری کہن اوہ یوسف بیٹا کجھ دلیل نہ ہوئی
ایہناں قول قرآن حدیث مخالف صاف خلاف اجماعوں

ایہہ مریم قصہ خواب بناون کافر باجھ نزاعوں ۱۸۶

حضرت عیسیٰؑ نوں اللہ تعالیٰ نے بن باپ دے پیدا کیتا۔ ایس گل نوں سارے ایماندار من دے نیں۔ اہل اسلام دے جیہڑے بہتر (۷۲) فرقے نیں اوہناں وچوں کوئی وی ایس گل دا منکر نہیں لیکن نیچری بغیر دلیل دے کہندے نیں کہ حضرت عیسیٰؑ یوسف دا بیٹا اے۔ اوہناں دا ایہہ قول قرآن، حدیث تے اجماع امت دے خلاف اے۔ ایہہ منکرین نیچری حضرت مریم دے قصے نوں خواب تصور کر دے نیں تے ولادت عیسیٰؑ نوں معجزہ من توں انکاری نیں۔
نیچری ہون پاروں سرسید دی تفسیری فکر بالکل نیچریاں والی اے جیویں اک ہور مسئلے اُتے وی سرسید احمد خاں اپنی اوے فکر اُتے ای ثابت قدم رہن گے۔ جیویں کہ یہودی ایہہ دعویٰ کر دے نیں کہ اسیں عیسیٰؑ علیہ السلام نوں پہلے سنگسار کیتا تے فیر قتل کر دتا تے فیر صلیب اُتے لٹکا دتا۔ عیسائی سنگسار کر کے مارنا تے تسلیم نہیں کر دے جیہڑا کہ درحقیقت غلط وی اے۔ مگر صلیب اُتے چڑھا کے مارنا تسلیم کر دے نیں۔ تے دعویٰ کر دے نیں کہ بعد وچ حضرت عیسیٰؑ قبر وچ دفن کر دتے گئے تے فیر مردیاں وچوں جی اٹھے تے حواریاں نال ملے تے فیر زندہ اسمان ول چلے گئے۔

"اللہ تعالیٰ نے ایہناں دونواں گروہاں دی نفی کیتی اے تے فرمایا "وما قتلوه و ما صلبو" ۱۸۷۔ اہل اسلام دی اکثریت از روئے قرآن و حدیث حیات مسیح دی قائل اے۔ تے بعض مصنفان نے ایس گل توں اختلاف کیتا اے۔ جیہناں وچوں حافظ لکھوی دے دور دے عالماں وچوں سرسید احمد خاں سرفہرست نیں۔ سرسید احمد خاں حیات مسیح دے قائل نہیں۔ اوہناں دی تفسیری فکر ویکھو:-

"حضرت عیسیٰؑ تین چار گھنٹہ کے بعد صلیب پر سے اتار لئے گئے تھے اور ہر طرح

پر یقین ہو سکتا ہے کہ وہ زندہ تھے۔ رات کو لحد میں سے نکال لئے گئے اور وہ مخفی اپنے مریدوں کی حفاظت میں رہے۔ حواریوں نے ان کو دیکھا اور ملے اور پھر کسی وقت اپنی موت سے مر گئے۔ بلاشبہ ان کو یہودیوں کی عداوت کے خوف سے نہایت مخفی طور پر کسی نامعلوم مقام پر دفن کر دیا ہوگا جو اب تک نامعلوم ہے اور یہ مشہور کیا ہوگا کہ وہ آسمان پر چلے گئے۔ ۱۸۸

سر سید احمد خاں مزید لکھدے ہیں:-

"حضرت عیسیٰؑ کو یہودیوں نے نہ سنگسار کر کے قتل کیا نہ صلیب پر قتل کیا بلکہ وہ اپنی موت سے مرے اور خدا نے ان کے درجہ اور مرتبہ کو مرتفع کیا" ۱۸۹

حافظ صاحب نے ایہناں نظریاں وارد کیتا اے۔ سورۃ آل عمران دی آیت نمبر ۵۵ دے ابتدائی حصہ دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں لکھدے ہیں:-

جد کہیا خدا اے عیسیٰؑ ٹھیک میں تینوں پورا کیاں

تے اپنی طرف اٹھاواں کنوں کفاراں پاک کریاں

تونی معنی فیض کرن شے صحیح سلامت پوری

عیسیٰؑ نوں رب صحیح سلامت لے گیا آپ حضوری

جدوں اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ اے عیسیٰؑ! میں تینوں پورا لین والا تے تینوں کافراں توں پاک کرن لئی اپنی جانب اٹھان والا واں۔ تونی دے معنی کسے چیز نوں صحیح و سلامت پورا کرنا اے تے اللہ تعالیٰ حضرت عیسیٰؑ نوں صحیح سلامت اسماناں اُتے لے گیا پھیر قیامت توں پہلاں حضرت عیسیٰؑ زمین اُتے اُترن گے تے ۴۰ سال زندگی گزارن گے۔ فیروہناں دی وفات ہووے گی تے مومن مل کے اوہناں دا جنازہ پڑھن گے۔

حافظ صاحب مزید لکھدے ہیں:-

فر پیش قیامت آ زمین پر چالی سال گزارے

فر موسیٰ مومن پڑھن جنازہ آکھیا نبیؑ پیارے ۱۹۰

سورۃ النساء دی آیت نمبر ۱۵ دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب لکھدے ہیں:-

تے قتل نہ ولی کیتا انہاں اسنوں نا اوہ سولی دھریا

اچر شبہ پیا کفاراں اوہ اسمانی چڑھیا ۱۹۱

حضرت عیسیٰؑ نوں ناں تے اوہناں نے قتل کیتا تے ناں ای سولی اُتے چڑھایا گیا اے بلکہ کافراں نوں شک ہو

گیا اے کہ اوہ اسماناں اُتے چڑھ گئے نیں۔

رد نیچری وچ حافظ صاحب نے اپنا موقف انج بیان کیتا اے:-

نہ کٹھا اوہناں مسیح یقیوں بلکہ اوہ رب اٹھایا

ہے اللہ غالب صاحب حکمت اپنی طرف بولایا ۱۹۲

مولانا حالی سرسید خاں دی فکر بارے لکھدے نیں:-

"سرسید نے اس تفسیر میں ان مضامین سے بہت ہی کم تعرض کیا ہے جن کو قدیم

مفسرین نہایت بسط اور تفصیل کے ساتھ اپنی اپنی تفسیروں میں بیان کر چکے تھے۔

یا جن کے بیان کرنے کی اس زمانہ میں کچھ ضرورت نہ تھی بلکہ انہوں نے زیادہ تر انہیں

باتوں کے بیان کرنے پر اکتفا کیا ہے جن کو وہ اس زمانے میں اسلام کی حمایت کے

لئے ضروری سمجھتے تھے اور جس سے اگلی تفسیریں بالکل خالی نظر آتی ہیں۔" ۱۹۳

بہر حال غلطیاں، خامیاں، کمزوریاں دے باوجود سرسید احمد خاں نے انگریز دور وچ برصغیر پاک تے ہند دے

مسلماناں تے عیسائیاں دے درمیان حائل خلیج کافی حد تک کم کرن دی کوشش کیتی۔ اسلام دے خلاف عیسائیت وچ پائے

جان والے شکوک تے شبہات دور کیجے تے تورات، انجیل وچ تفصیلاً بیان ہون والے واقعات جیہناں دی تصدیق قرآن

مجید توں اجمالاً ہوندی اے۔ ایہناں دے درمیان تطبیق کر کے دین اسلام دے خلاف پائے جان والے غلط اعتراضات دی

تردید کیتی۔ سرسید احمد خاں نے ایہہ ثابت کرن دی پوری کوشش کیتی اے کہ دنیا وچ کوئی مذہب اسلام توں زیادہ عیسائی

مذہب تے عیسائی قوم دا دوست نہیں ہوسکدا۔

احوال الآخرتہ و انتقیدی تہ تحقیقی و پروا

یوم آخرت اُتے ایمان اسلامی عقیدیاں وچوں اک بنیادی عقیدہ اے۔ اللہ تعالیٰ اُتے ایمان لیاون توں بعد اللہ تعالیٰ دے فرشتے، اوہدیاں کتاباں، اوہدے رسولاں، تقدیر تے آخرت یعنی مرن توں بعد جی اٹھن اُتے ایمان لیاونا واجب اے۔ آخرت اُتے ایمان لیاے بغیر باقی سارے عقیدیاں اُتے ایمان تے یقین بے معنی اے۔ عقیدہ آخرت نال ای باقی سارے بنیادی عقیدے وابستہ نیں۔ کیوں جے سارے بنیادی اسلامی عقیدیاں دی تصدیق عقیدہ آخرت توں ہوندی اے۔ ایس لئی احیاء بعد الموت اُتے ایمان لیاونا فرض اے تے اوہدا انکار کفر اے۔

سید مودودی عقیدہ آخرت بارے لکھدے نیں:-

"انسان کی دنیوی زندگی دراصل اس کی اخروی زندگی کا مقدمہ ہے۔ یہ زندگی عارضی ہے اور وہ پائیدار۔ یہ ناقص ہے اور وہ مکمل۔ تمام اعمال کے پورے پورے نتائج اس عارضی زندگی میں مرتب نہیں ہوئے۔ ہر بیج جو یہاں بویا جاتا ہے اپنے فطری ثمرات کے ساتھ اس ناقص زندگی میں بار آور نہیں ہو سکتا۔ اس نقص کی تکمیل دوسری زندگی میں ہوگی اور جو یہاں بے نتیجہ اور بے ثمر رہ گیا ہے وہ اپنے حقیقی نتائج اور ثمرات کے ساتھ وہاں ظاہر ہوگا" ۱۹۴

"جہاں تک آخرت کے لغوی مفہوم کا تعلق ہے تو یہ لفظ آخر کا مونث ہے یعنی سب سے بعد کی چیز، ع۔ ج۔ ل۔ کے مادوں سے آخرت سے دوسرے جہاں میں سعادت و شقاوت کے اعتبار سے نفس ناطقہ کے احوال بھی مراد ہیں۔ اور اس کی ضد بھی لفظ "دنیا" ہی ہے۔ زیادہ اصطلاحی رنگ کی کلامی اور فلسفی تعبیرات کی بنیاد انہی معنوں پر ہے۔" ۱۹۵

لسان العرب میں آخرت کا مفہوم "دار البقاء صفة غالبہ، والآخرہ بعد الاول" بیان ہوا ہے۔ ۱۹۶

"امام راغب کے نزدیک مرنے کے بعد دوبارہ زندہ ہو کر اٹھنے سے مراد آخرت ہے۔" ۱۹۷

"سید سلیمان ندوی دے خیال وچ آخرت کا مفہوم "پچھلا دن، پچھلی زندگی اور

پچھلا آنے والا گھر ہے۔" ۱۹۸

"آخرت سے مراد موت کے بعد کی زندگی ہے اسے ہی یوم آخر، حیات اخروی اور دار آخرت کہا گیا ہے۔ اسلامی تعلیمات میں اس عقیدے کی اہمیت کا اندازہ اس سے کیا جاسکتا ہے کہ قرآن کا شاید ہی کوئی ایسا صفحہ ہو جس میں کسی نہ کسی انداز سے اس عقیدے کا ذکر کئی بار نہ آیا ہو۔ ہر طرح سے اس عقیدے کو سمجھایا گیا ہے اس پر دلیلیں دی گئی ہیں۔ اس کے جھٹلانے والوں کے اعتراضات کا جواب دیا گیا ہے۔ اس کے ماننے یا نہ ماننے سے زندگی کا جو رنگ ہو جاتا ہے اس کی تفصیلات پیش کی گئی ہیں اس کی اہمیت جتائی گئی ہے۔ اور اس پر ایمان لانے کی دعوت دی گئی ہے اور صاف صاف کہہ دیا گیا ہے کہ آخرت پر ایمان لائے بغیر انسان کے سارے اعمال بے کار ہیں۔" ۱۹۹

"انسان کی دنیوی زندگی دراصل اس کی اخروی زندگی کا مقدمہ ہے۔ یہ زندگی عارضی ہے۔ اودہ وہ زندگی پائیدار ہے۔ یہ ناقص ہے اور وہ کامل ہے۔ تمام اعمال کے پورے پورے نتائج اس عارضی زندگی میں مرتب نہیں ہوتے اور نہ ہر وہ بیج جو یہاں بویا جاتا ہے اپنے فطری ثمرات کے ساتھ اس ناقص زندگی میں بار آور ہوتا ہے۔ اس نقص کی تکمیل اس دوسری زندگی میں ہوگی اور جو کچھ یہاں بے نتیجہ اور بے ثمر رہ گیا ہے وہ اپنے حقیقی نتائج اور ثمرات کے ساتھ وہاں ظاہر ہوگا۔" ۲۰۰

آخرت دی ضرورت تے اہمیت اُتے روشنی پاندیاں ہوئیاں مولانا مودودی فرماندے نیں:-

"حیات اخروی کے اعتقاد سے خالی الذہن ہونے یا اس کا انکار کر دینے کے معنی یہ نہیں ہیں کہ انسان ایک مابعد الطبعی نظریہ سے خالی الذہن رہا یا اس نے اس نظریہ کو ماننے سے انکار کر دیا بلکہ اس کے معنی یہ ہیں کہ وہ اپنی ذمہ دارانہ اور مسئولانہ حیثیت سے غافل ہو گیا۔ اپنے آپ کو مطلق العنان اور جواب دہی سے بری الذمہ سمجھ لیا۔ اور اس کی ظاہری زندگی اور اس کے غیر مکمل بلکہ بسا اوقات دھوکہ دینے والے نتائج سے مطمئن ہو گیا۔ اور اس نے اخروی منافع اور اخروی نقصانات سے غافل ہو کر محض ابتدائی اور عارضی اور ناقابل اعتبار منفعتوں کا اعتبار کر لیا۔" ۲۰۱

عقیدہ اور آخرت کو پس پشت ڈال کر اپنا معبود اور نفس کی خواہشوں کو

اپنے لئے دین و شریعت بنا لیا گیا ہے۔" ۲۰۲

عقیدہ آخرت دے معنی تے مفہوم، اوہدی ضرورت تے اہمیت دی وضاحت توں ایس عقیدے دی فضیلت تے افادیت ظاہر ہو جاندی اے۔ ایس اہمیت تے افادیت دے پیش نظر حافظ محمد نے آخرت دے مضمون نوں اولین حیثیت دتی اے تے عقیدہ آخرت نوں خاص طور تے زیر بحث لیائے نیں۔

تفسیر محمدی وچ حافظ صاحب نے عقیدہ آخرت نوں مختصر بیان فرمایا اے۔ اگرچہ کتے کتے تفصیل نال وی بیان ہو یا اے پر بحیثیت مجموعی تفسیر محمدی دے اندر اختصار پایا جاند اے۔ ایہدی بنیادی وجہ ایس موضوع اُتے حافظ صاحب دی الگ تصنیف "احوال الآخرة" اے۔ ایس کتاب وچ حافظ صاحب نے عقیدہ آخرت نوں بڑی تفصیل نال بیان کیا اے تے عقیدہ آخرت دے موضوع اُتے آیات قرآنی تے احادیث نبویہ ﷺ دی روشنی وچ موت دے حوالے نال تنبیہ، انذار، تے احیاء بعد الموت دے سارے حالات و واقعات نوں مرحلہ وار بالترتیب مدلل انداز وچ بیان کیا اے۔

حافظ محمد نے احوال الآخرة دا آغاز سورۃ ملک دیاں ابتدائی آیتاں توں کیا اے۔ احوال الآخرة وچ سورۃ ملک دیاں ابتدائی آیتاں دا ترجمہ کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب لکھدے نیں:-

تبرک الذی بیدہ الملك و هو علی کل شیء قدير ۝ الذی خلق الموت
و الحیوة لیبلو کم ایکم احسن عملا - و هو العزیز الغفور ۝ الذی خلق
سبع سموات طباقا ۝ ۲۰۳

با برکت اوہ مالک ہے ہتھ جدے ملک ایہائی

اوہ ہر شے اُپر قادر ہے جس موت حیات بنائی

تا آزماوے بندیاں نوں کس احسن عمل کماے

اوہ غالب بخشہار ایہی جس ست اسماں نکائے ۲۰۴

بڑی بابرکت اے اوہ ذات جس دے ہتھاں وچ بادشاہی اے اوہ ہر چیز اُتے قدرت رکھن والا اے۔ جس نے موت تے زندگی نوں پیدا کیا تاں جے لوکاں نوں آزمائے کہ کیس نے چنگے عمل کیے۔ اوہ غالب بخشے والا اے جیس نے ست اسماں پیدا کیے۔

تفسیر محمدی وچ سورۃ ملک دی دوسری آیت دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں فرماندے نیں:-

جس جیون مرن بنایا تا تاں بندیاں نوں آزماوے

جو کیہڑا احسن بہتر خالص مخلص عمل کماوے

اکثر عملا کہیا نہیں رب بہت نفل گزارے
 احسن کہیا جو خالص عمل موافق سنت پیارے
 ہک کہن مراد مرن وچ دنیا جیون روز حشر دے
 ہک کہن مرن تے جیون بندیاں وچ دنیا اس گھر دے
 ایہہ دنیا دن تے جیوندا گھر اوڑک دنیا فانی

تے اوہ گھر جیون نت رہن دا خوشی یا غم جاودانی ۲۰۵
 جس نے زندگی تے موت نوں پیدا کیتا تاں بے لوکاں نوں آزمائے کہ کبھدا بہتر خالص تے مخلص عمل سرانجام
 دیندا اے۔ اللہ تعالیٰ نے اکثر عملا ایہہ نہیں کیا کہ زیادہ نفل پڑھن والا ہووے۔ احسن کہیا اے جیہڑا سنت دے مطابق
 خالص عمل کر دا اے۔ بعض کہندے نیں کہ مرنے توں مراد دنیا وچ مرنا اے تے جیونے توں مراد روز حشر اے۔ بعض
 کہندے نیں کہ مرنا تے جیونا ایس دنیا دے گھر وچ اے۔ ایہہ دنیا مرن تے جیون دا گھر اے۔ بالآخر دنیا فانی اے تے
 آخرت ہمیشہ رہن دا گھر اے۔ خوشی یا غمی وی جاودانی ہووے گی۔

سورة بقرہ دی آیت و بالآخرۃ ہم یوقنون ۲۰۶ دی تشریح وچ حافظ صاحب لکھدے نیں:-
 "آکھیا ابن کثیر نے مراد آخرت تھیں ایس جگہ بعث اتے قیامت اتے جنت اتے
 نار اتے حساب اتے میزان اے۔ اوہ دن کچھ دنیا دے آوے گا۔ ایس واسطے
 اوسنوں آخرت تے یوم آخر بولدے نیں۔" ۲۰۷

سورة آل عمران دی آیت نمبر ۱۸۵ دے ابتدائی حصے دی تفسیر بیان کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب لکھدے نیں:-
 ہر ہر جان ہے چکھن والی موت نہ رہے سلامت

تے پورے دتے جا سن اجر تسنوں روز قیامت

یعنی دنیا جائے کمائی جائے جزا دی ناہیں

جائے جزا ہے روز قیامت مر سو یو تاہیں ۲۰۸
 ہر ہر جان موت دا ذائقہ چکھن والی اے تے قیامت والے دن تہانوں پورے پورے بدلے دتے جاوے گے۔
 یعنی دنیا کمائی دی جگہ اے جزادی جگہ نہیں۔ قیامت دادن جزا دا اے جدوں مرو گے تے بدلے پاؤ گے۔
 سورة النساء دی آیت نمبر ۷۸ دی تفسیر وچ حافظ صاحب فرمائدے نیں:-

تسین جتھے ہووو موت ہے وچ برجاں اچیاں توڑے

یا قلعے بلند چو نے گچ کوناں اندر موت مروڑے ۲۰۹

تسین جتھے کتے وی چلے جاؤ اُچے برجاں دے اندروی موت پہنچ جاندی اے۔ یا بلندو بالا قلعے تے چوئے دے محل بنا لوؤ اوہناں دے اندروی موت مروڑ دیندی اے۔

احوال الآخرة وچ حافظ صاحب نے ایس آیت دی تشریح انج کیتی اے:-

لکھیاں چھپیاں موت نہ چھوڑے جتھے ہوو گھیرے

بھادیں برج بناؤ محکم قلعہ یا کوٹ چنگیرے

نسیاں بھجیاں جان نہ دیوے دارو موت نہ کوئی

نیکی کرو کماؤ تقویٰ بدلہ لیسو سوئی ۲۱۰

سورة العنکبوت دی آیت نمبر ۶۴ دی تفسیر بیان کردیاں ہوئیاں حافظ محمد صاحب لکھدے نیں:-

تے نہیں حیاتی دنیا دی ایہہ باجھوں کھیڈ تے بازی

تے بے شک ہے گھر آخر والا عیش حیاتی تازی

جیکر جانن ایہہ جو دنیا فانی بے بنیادی

تے آخر دا گھر باقی دائم رہسی ابد آبادی ۲۱۱

دنیا دی زندگی کھیل تے بازی دے علاوہ کچھ نہیں تے بے شک آخرت دا گھر عیش دی زندگی تے تازی اے۔

ایہناں نوں ایہہ گل معلوم ہونی چاہی دی اے کہ دنیا دی زندگی فانی تے بے بنیاد اے تے آخرت دا گھر ہمیشہ ابد الابد تیک باقی رہوے گا۔

یوم آخرت دے بارے وچ حافظ محمد سورة النبأ دی آیت نمبر ۱۸ تا ۱۹ دی تفسیر بیان کردیاں ہوئیاں لکھدے نیں:-

ٹھیک اوہ فیصلیدا دن ہے معیاد معین والا

جسدن وچ قرناؤ پہو کیسی آؤ ٹولا ٹولا

اوہ فیصلے دا دینہ روز قیامت ہے معیاد تماماں

بداں نوں بریاں ملن سزائیں نیکاں نوں انعاماں

جسدن دوجی واری وچ قرنا ودی پھوکیا جاسی

اسدن فیصلے دا دینہ ہوسی ہر کوئی بدلا پاسی

تاں فوجاں فوجاں ٹولے ٹولے ہوسی خلقت ساری

ہنود یہود مجوس نصاریٰ فوجاں ہوسن جاری ۲۱۲

بے شک فیصلے دا دن مقرر اے۔ جس دن صور پھونکیا جاوے گا اوہدوں تسین گروہ درگروہ آؤ گے۔ اوہ فیصلے دا دن

روز قیامت ساریاں چیزاں دی معیاد اے۔ برے لوکاں نوں بریاں سزاواں ملن گیاں تے نیکوکاراں نوں انعام دتے جاوے گے۔ جیس دن دوجی واری صور پھونکیا جاوے گا۔ اوہ فیصلے دا دن ہووے گا۔ ہر اک بدلہ پاوے گا۔ اوس دن ہنود، یہود، مجوسی تے نصاریٰ فوجاں وانگوں نکلن گے تے ساری خلقت فوج در فوج تے ٹولے ٹولے ہو جاوے گی۔

احوال الآخرت وچ موت دے سارے مرحلے جیویں وقت نزع، عذاب قبر، سوال منکر نکیر دے حوالے نال تنبیہ تے انداز پیدا کرن وچ حافظ محمد لکھوی صاحب ڈاہڈے کامیاب رہے نیں کہ احوال الآخرة نوں پڑھ کے ایس دنیا دے فانی تے آخرت دی زندگی دے ہمیش رہن اُتے یقین پکا ہو جاندا اے جیویں کہ حافظ صاحب نزع دے مشکل ترین مرحلے اُتے انج لکھدے نیں کہ لوں کنڈے کھڑے ہو جاندا اے نیں تے انسانی جسم اُتے کچھ طاری ہو جاندی اے۔

وقت نزع:

انسان جدوں دنیا توں رخصت ہون لگدا اے تے انسان دی روح اوہدے بدن وچوں نکلتا شروع ہوندی اے۔ ایہہ ویلا دنیا دی زندگی دا آخری لمحہ تے آخرت دی زندگی دا ابتدائی لمحہ ہوندا اے ایس لمحے توں ہر انسان نوں گزرنا اے۔ تے ایہہ دنیا توں جدائی دا ویلا ہوندا اے۔ ایہناں لمحاں نوں اللہ تعالیٰ نے قرآن مجید وچ بیان فرمایا اے۔ سورۃ القیامتہ دیاں آیات ۲۶، ۲۷ تے ۲۸ دی تفسیر بیان کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب تفسیر محمدی وچ لکھدے نیں:-

ہے تحقیق جان بندیدی پہونچی ہسلی تا مین

تے کہیا جاوے کوئی ہے جو منتر پڑھے یا کرے دوائیں

تے طن کرے اوہ مردا جائے آئی ٹھیک جدائی

ہن جان جئے تھیں جدا بھی زن فرزند تے بہناں بھائی

قیل من گھر والے آکھن ہے کوئی منتر والا !

جو موڑے جند نکانے اپنے کرے علاج سوکھالا

حکیم طبیب علاجوں ہارے ڈھونڈن منتر جھاڑے

پر کون جو موڑ لیاوے جندڑی جاندی موت دھاڑے ۲۱۳

بے شک بندے دی جان ہسلی تیک پہنچ گئی تے کہیا جاوے گا کوئی ہے جیہڑا جھاڑ پھونک کرے یا علاج کرے تے اوس دن مردہ گمان کرے گا کہ جدائی دا وقت آن پہنچیا اے۔ تے جان دا جسم توں بیوی بچیاں تے بہن بھائیاں توں جدا ہون دا ویلا آ گیا اے۔ گھر والے کہن گے کوئی ہے جیہڑا منتر پڑھ کے جان نوں واپس لیاوے۔ حکیم طبیب سب علاج کر کے ہار گئے تے جادو ٹونیاں دا سہارا لہمن گے۔ بھلا کون اے جیہڑا جاندی ہوئی روح نوں واپس لے کے آوے۔

حافظ صاحب نے احوال الآخرة وچ ایہناں مضموناں نوں "بیان عقبات ثلاثہ عقبہ اول وقت نزع جان است"

دے عنوان پٹھ بیان کیا اے۔ ایس عنوان پٹھ حافظ صاحب لکھدے نیں:-

اے دل غافل ست کینے غفلت چھوڑ ادا نیں

تیرے عقبے ہن اگے تیرے تھکھ کچھ فکر کیوں ناہیں ۲۱۴

عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اکثر وا

ذکر ہاذم اللذات یعنی الموت - ۲۱۵

"ابو ہریرہؓ کولوں روایت اے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا جیہڑی چیز لذتاں نوں

توڑن والی اے یعنی موت اوہنوں کثرت نال یاد کیتا کرو۔"

حافظ صاحب ایس حدیث دا مفہوم انج بیان کردے نیں:-

وچ حدیث نبیؐ فرمایا موت بھلاؤ ناہیں

ایہہ دنیا لذت خوشیاں توڑے سوچو سچ صاحبیں ۲۱۶

ایس عنوان پٹھ حافظ صاحب مزید لکھدے نیں:-

پہلی گھاٹی جان کنڈن دی سخت مصیبت بھاری۔

امیر فقیر جو بھلا برا سب لنگھن وارو واری

اس گھاٹی بن راہ نہ دوجا جتول کوئی جاوے

نبیؐ ولی ہوہ شاہ گدا سبھ اوٹھوں لنگھ سدھاوے ۲۱۷

حافظ صاحب نے سب توں پہلی گھاٹی نوں جانکنی دا وقت قرار دتا اے۔ تے ایس عنوان وچ جان نکلن یعنی

سکرات الموت دا تذکرہ کرن دے نال نال ایس ویلے گھر والیاں تے مردے دی کیفیت نوں بیان کرن دے لئی مومن،

منافق تے کافرتاں مختلف گروہاں وچ تقسیم کیتا اے تے ساریاں لوکاں دے لئی دنیا توں کوچ کرن دا ایہی رستہ بیان کیتا

اے۔ آپ لکھدے نیں:-

آدم تھیں تا اس دم تا میں جتنی خلقت ہوئی

گھاٹی جان کنڈن سبھ لنگھے پاسے گیا نہ کوئی ۲۱۸

جان نکلن دے ایہناں حالات دی حدیث مبارک دی تائید کردی اے:-

"حضرت ابو ہریرہؓ سے روایت ہے کہ رسول خدا ﷺ نے فرمایا کہ موت کے

وقت میت کے پاس فرشتے آتے ہیں سو اگر نیک مرد ہو تو کہتے ہیں۔ اے جان

پاک باہر آ اس حال میں کہ تو تعریف کی گئی ہے اور تجھ کو آرام راحت اور اچھے

رزق کی خوشخبری ہو اور تیرا رب تجھ پر راضی ہے تو اس کی جان آسانی کے ساتھ جسم سے نکل جاتی ہے۔ پھر اس کو وہ فرشتے آسمان کی طرف لے چڑھتے ہیں تو اس کے لئے آسمان کا دروازہ کھولا جاتا ہے اور آسمان کے فرشتے دریافت کرتے ہیں کس کی روح ہے؟ ہمراہی فرشتے بتاتے ہیں فلاں شخص کی۔ اس پر آسمان والے فرشتے کہتے ہیں مرحبا، پاک روح جو پاک جسم میں رہی ہے آرام اور اچھے رزق اور رب تعالیٰ کی خوشنودی اور بشارت پاتی ہوئی اندر آ جا۔ اسی طرح ہر آسمان پر یہی معاملہ ہوتا ہے۔ یہاں تک کہ سب سے اوپر والے آسمان تک لے پہنچتے ہیں۔ جب برا آدمی ہو تو کہتے ہیں اے ناپاک جان تو ناپاک جسم میں تھی باہر آ اس حال میں کہ تیری مذمت کی گئی ہے۔ الا خر ۲۱۹

۲۔ سوال منکر نکیر:

بالآخر انسان دی جان نکلن توں بعد جدوں مردے نوں قبر وچ اتاریا جاندا اے تے اوہدے نال جیہڑا معاملہ پیش آندا اے حافظ صاحب نے اوہنوں مندرجہ ذیل عنوان دتا اے:-

"عقبہ دوم و سوال گور ہر میت را" (دوسری گھاٹی قبر وچ میت نال سوال و جواب)
ایس گھاٹی دے بارے وچ حافظ صاحب لکھدے نیں:-

دوجی گھاٹی قبر ایہائی جسدی بیت بھاری
حضرت نبیؐ عذاب قبر تھیں نت اعوذ پکاری ۲۲۰
ایس موضوع بارے مزید لکھدے نیں:-

جاں وچ قبر اتارن میت ہو فارغ مڑ چلے
منکر ہو ر نکیر فرشتے آون رب دے گلے
وڈے دندتے کبریاں اکھیں صورت بری سیاہی

بولن کڑکن بجلی وانگوں رکھ پناہ الہی ۲۲۱

موت دے بعد میت نوں قبر وچ اتاریا جاندا اے تے دو فرشتے منکر تے نکیر اللہ تعالیٰ دی طرفوں آندے نیں جیہناں دی شکل و صورت انتہائی خوفناک ہوندی اے تے اوہناں دی آواز وچ بجلی جیہی کڑک ہوندی اے تے فیرا وہ مردے نال سوال تے جواب کردے نیں:-

سوال جواب قبر دا ہووے ہر ہر میت تائیں
بھاویں اندر قبر نہ آوے کھان شیر بلائیں

یا وچ پانی ڈب مرے اس مجھ یا کچھو کھاؤں

یا کوئی سڑ کر سواہ ہووے فرواؤں ساہ اڈاون ۲۲۲

قبر دے اندر ہر میت دا سوال جواب لازمی ہوئے گا۔ چاہے اوہ میت قبر وچ آئے یا اس نوں کوئی شیر درندہ کھا
جاوے تے چاہے کوئی پانی وچ ڈب مرے یا مچھلی، کچھوے کھا جاؤں، چاہے کوئی اگ وچ سڑ کے سواہ ہو جاوے تے سواہ
نوں ہواواں اڈائی پھرن پر فیروی منکر نکیر نال ملاقات ضروری اے۔

عذاب قبر:

عذاب قبر دے بارے وچ حافظ صاحب نے احوال الآخرة وچ بعنوان "در بیان سوال گور از میت کافر و منافق و

عذاب آں" بڑی تفصیل نال بیان فرمایا اے:-

گرز اُلاؤں سر پر مارن رووے تے گرلاوے

ذره ذره بدن ہووے سبھ ریت وانگوں چھن جاوے

روون تے گرلاؤں اس دا جگاں وچ سنیوے

آدم جن سنیوے ناہیں سنے تا مول نہ جیوے

قبر کافر دی ناگ آوے ہک ست سر زہر قبر دی

مارس ڈنگ کیوں حکم نہ نیاں پکڑی رسم کفر دی

ایہو حال قیامت تائیں کدی نجات نہ پاوے

بھاویں دیہن قرآن ہزاراں یا لکھ مال لٹاوے

فر گھٹے قبر شکجھ دیویں ہڈیاں بھن مروڑے

پسلیاں بھن پچور کرے ہور منہ سر گردن توڑے ۲۲۳

اُپر دتے گئے شعراں وچ حافظ صاحب نے کافر تے منافق دے قبر دے عذاب بارے وچ مختلف حالات
وضاحت دے نال بیان کیتے نیں۔ ایہدے علاوہ کچھ ایسے اعمال وی نیں جیہڑے کسے وی شخص دے لئی قبر دے عذاب دا
باعث بن سکدے نیں۔ حافظ صاحب نے "بیان موجبات عذاب گور و تاریکی آں" دے عنوان پٹھہ ایہناں عملاں نوں
تفصیل دے نال بیان کیتا اے۔ حافظ صاحب لکھدے نیں:-

جیہڑے کرن پرہیز نہ بولوں جامہ بدن آلودہ
 اس تھیں بہت عذاب قبر وچ حضرت دا فرمودہ
 تے جو پس غیبت گلہ شکایت اہل ایماناں کر دے
 جو خن چینی دی عادت رکھن بن توبہ فر مردے
 خن چینی دے معنی کرنی گل لڑاون ہاری
 ایدھر اودھر گل سناون جنگ مچاون خواری
 ایہناں گلاں تھیں وچ قبر دے بہت عذاب سزائیں
 توبہ کرے جے موتوں اگے بخشے رب اس تائیں ۲۲۴

جو لوگ پیشاب توں پرہیز نہیں کر دے تے ایہناں دے کپڑے ناپاک رہندے نیں۔ حضور ﷺ دے فرمان
 دے مطابق ایس وجہ توں قبر وچ بہت عذاب ہووے گا۔ جیہڑے لوگ غیبت تے گلہ کر دے نیں۔ چغلی تے لڑائی جھگڑا
 کروان لئی ایدھر اودھر گلاں کر دے نیں۔ اوہناں دے لئی عذاب دی وعید سنائی گئی اے۔ اوہ لوگ اللہ اگے توبہ کر لین تاں
 جے اللہ تعالیٰ اوہناں نوں بخش دیوے۔

علامات قیامت صغریٰ:

ایس عنوان پٹھ حافظ محمد بن بارک اللہ نے قیامت توں پہلاں رونما ہون والے حالات تے واقعات دا تفصیلی
 جائزہ پیش کیا اے تے قرآن و حدیث دی روشنی وچ قیامت دیاں نشانیاں تے علامتاں تفصیل دے نال بیان کیتیاں
 نیں۔ قیامت صغریٰ دے بارے وچ حافظ صاحب احوال الآخرہ وچ "بیان عقبہ سوم کہ در قیامت است و بیان علامات
 صغریٰ قیامت" دے عنوان پٹھ فکر انگیز انداز وچ تفصیل بیان فرمائی اے۔ ایس عنوان پٹھ حافظ صاحب لکھدے نیں:-

تریجی گھاٹی روز قیامت سبھ تھیں مشکل بھاری
 ساعت قارعہ حاقہ جس دے نام رکھے رب باری
 یوم عسیر تے یوم عظیم بھی اس نوں رب فرمایا
 یوم یفر المرء بھی ایہیا رکھیں شرم خدایا!
 حضرت آکھیا سورۃ ہود تے کورت آندی پیری

ذکر قیامت فکر اندیشہ نت رہے دل گیری ۲۲۵
 حافظ صاحب لکھدے نیں کہ تہی گھاٹی قیامت دی گھاٹی اے۔ پہلی گھاٹی وقت نزع تے دوجی گھاٹی قبر تے قبر
 وچ سوال و جواب دے بعد بن تہی گھاٹی جیہڑی قرآن مجید دے اندر رساتے، سارعت تے حاقہ دے ناناں توں اللہ تعالیٰ

نے بیان فرمایا اے۔ تے بعض مقامات اُتے اللہ تعالیٰ نے قیامت نوں یوم عسیر تے یوم عظیم دے نانواں توں یاد کیتا اے۔ آپ ﷺ دے فرمان دے مطابق سورۃ ہود تے سورۃ نکویر نے بڑھاپے وچ بتلا کر دتا اے۔ تے قیامت دے ذکر توں ہر ویلے فکر تے اندیشے نال دل پریشان رہندا اے۔ ایس عنوان پٹھ حافظ صاحب نے قیامت دیاں علامتاں دا تذکرہ فرمایا اے تے انسان نوں دارفانی چھڈ کے آخرت دی فکر کرن دی ترغیب دتی اے:-

صّاحہ سخت آواز جو پاڑے بولے کرے کنّاں نوں

دو جانفخہ صور مراد جو زندہ کرے مویاں نوں ۲۲۶

کہ جیس دن صّاحہ دی شکل وچ اک سخت بلند آواز آوے گی تے اوس دن مردہ اپنے بھائی، ماں باپ تے بیوی بچیاں توں دور نئے گا۔ تے صّاحہ اک سخت تے بلند آواز اے جیہڑی کنّاں نوں بہرہ کر دیوے گی تے اوہدے بعد دوسرا نفخہ صور پھونکنے دا ہووے گا جیہڑا سارے مردیاں نوں زندہ کر دیوے گا۔

علامات قیامت کبریٰ:

قیامت کبریٰ توں پہلاں قیامت صغریٰ دا مفصل ذکر کیتا گیا اے۔ ایہدے بارے وچ حافظ صاحب نے احوال الآخرہ دے حاشیے وچ مولانا شاہ رفیع الدین دہلوی دے رسالے دے حوالے نال بیان فرمایا اے کہ:-
"قیامت کی علامات دو قسم کی ہیں۔ ایک چھوٹی علامتیں۔ یہ آنحضرت ﷺ کے زمانہ سے امام مہدی کے ظہور تک ہیں۔ بڑی علامتیں۔ یہ امام مہدی کے ظہور سے نفخ صور تک ہیں۔" ۲۲۷

ایس لئی علامت قیامت صغریٰ دے عنوان پٹھ نبی پاک ﷺ دے زمانہ توں لیکے امام مہدی دے ظہور تک دے حالات تے واقعات بیان کیتے گئے نیں تے ایس دے بعد نفخ صور تک دے حالات تے واقعات نوں حافظ صاحب نے 'بیان علامت کبریٰ قیامت کہ اول ظہور محمد مہدی است' دے عنوان پٹھ احوال الآخرہ وچ تفصیلاً بیان کیتا اے۔ علامات قیامت کبریٰ دے متعلق حافظ صاحب فرماندے نیں کہ:-

"واضح ہو کہ قیامت کی چھوٹی نشانیاں اکثر ظاہر ہو چکی ہیں۔ الا ماشاء اللہ۔ ہاں مگر عورتوں کا مردوں سے زائد ہونا تاحال محقق نہیں۔ لیکن اگر مردوں سے مراد معنوی ہو تو وقوع ہو چکا ہے کیونکہ مرد معنوی بہت کم ہیں۔ اکثر مرد پست ہمت اور عورتوں کے تابع ہیں۔" ۲۲۸

قیامت دے نزدیک جیہڑے حالات پیش آون گے اوہناں دے بارے تفصیل بیان کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب لکھدے نیں:-

حضرت علیؑ امام حسن بکدینہ ویکھ الایا
 ایہہ بیٹا میرا سید ہے جویں پیغمبرؐ فرمایا
 پشت اسدی تھیں مرد ہوئی ہک نام محمد والا
 اسدی خو جویں خو نبیؐ صورت فرق نرالہ
 عدلوں بھری خوب زمین نوں مہدی ایہو جانو
 آمنہ ناں مائی دا بھی عبداللہ باپ پچھانوں
 کرعہ نام یمن وچ وتی اسدا جہاں پیارے
 بولن لگا اڑ کے بولے پٹاں تے ہتھ مارے
 تیرہویں چن ستھیویں سورج گرہن ہوئی ایس سالے
 اندر ماہ رمضان لکھیا ایہہ ہک روایت والے
 اسنوں علم لدنی ہو سی عمر ہو سی سن چالی !
 فرکے طرف روانہ ہو سی فوج مدینے والی
 خلقت ڈھونڈھ اسی نوں لمبھی کرسن شاہ تمامی
 مکے دے وچ بیعت کرسن کجے رکن یمانی
 کہف اصحاب ولی ہور حاضر سبھ ابدال جو شامی
 غیبوں اک آوازہ سن سن سبھ خواص عوامی
 جو ایہہ رب خلیفہ کیتا مہدی ایہو جانو
 اسدا آکھیا سنوں تے منوں ہر گز شک نہ آنو ۲۲۹

اک دن حضرت علیؑ نے اپنے بیٹے حضرت حسن نوں ویکھ کر فرمایا کہ جس طرح نبی ﷺ نے فرمایا اے کہ ایہہ میرا بیٹا اے تے ایہدی پشت توں اک آدمی محمد نامی پیدا ہووے گا۔ اوہدی سیرت نبیؐ ورگی ہووے گی تے صورت نبیؐ نال ملدی جلدی ہووے گی تے زمین نوں عدل نال بھر دے گا تے ایہی مہدی ہووے گا۔ آمنہ اوہدی ماں تے عبداللہ اوہدا باپ ہووے گا۔ یمن دی اک کرعہ نامی بستی وچ اوہدی پیدائش ہووے گی اوہدی زبان وچ لکنت ہووے گی تے بولدے ویلے اکے گاتے راناں اُتے ہتھ مارے گا۔ اوس سال چند دی تیرہ تاریخ نوں چند گرہن ہووے گا تے ستائیسویں نوں سورج گرہن ہووے گا۔ اوہنوں علم لدنی حاصل ہووے گا تے اوہدی عمر چالیس سال ہووے گی تے فیرا وہ مدینہ توں مکے ول ایک فوج لیکے روانہ ہووے گا۔ سارے لوک اوہنوں لہجہ کے بادشاہ بنا دیں گے۔ تے فیرا وہ رکن یمانی دے کول بیٹھ

کے لوکاں کولوں بیعت لوے گا۔ فیر غیب توں اک آواز آئے گی جیہوں اصحاب کہف سمیت سارے ابدال جیہوے شام وچ موجود ہوں گے سنن گے۔ تے سارے عام تے خواص وی ایس آواز نوں سن لین گے کہ ایس نوں اللہ تعالیٰ نے خلیفہ بنایا اے تے اوہنوں امام مہدی سمجھو۔ تے اس دا کہیا منو تے ایس وچ کے قسم داشک نہ کرو۔

ایہدے بعد حافظ صاحب نے امام مہدی دے ظہور دے بعد دے حالات دا تذکرہ کیتا اے کہ کیس طرح لوک اوہناں دی بیعت کرن گے تے ایہدے بعد مختلف جنگاں دا ذکر اے تے فیر امام مہدی دی حکومت دا ذکر کیتا اے۔ کہ اوہ نہایت امیر ہوں گے تے لوکاں اُتے خزانیاں دامنہ کھول دیں گے۔ فیر اوہناں دی حکومت دی مدت ست سال بیان کیتی گئی اے۔ امام مہدی دی حکومت وچ برکت تے خوشحالی ہووے گی تے مال و دولت دی فراوانی ہووے گی۔ حافظ صاحب لکھدے نیں:-

لٹ غنیمت دولت اتنی مسلماناں ہتھ آوے
ہک محتاج نہ لیھے کوئی خیر جو اسنوں پاوے
برکت بہت اثاج زراعت دودھ حیواناں ہو سی
فر دجال مسیح یہودی سچ سچ نکل پوسی ۲۳۰

فتنہ دجال:

احوال الآخرة وچ حافظ صاحب نے بعنوان "بیان دجال لعین وشر فتنہ او" یعنی دجال ملعون تے اوہدے فتنہ دا بیان تفصیلاً دجال تے اوسدے شر تے فساد دے تذکرے وچ کیتا اے۔ تے اوہدا تعارف کرواندیاں ہوئیاں مختلف نشانیاں بیان کیتیاں نیں کہ اوہ دجال دے ناں توں مشہور ہووے گا تے مسیح دے لقب توں پہچانیا جاوے گا۔ اوہدی بجی اکھ خراب ہووے گی بال گھنگھریالے ہوون گے تے قد لمبا ہووے گا گدھے اُتے سوار ہووے گا۔ اوہدے متھے اُتے کافر دے لفظ نمایاں ہوں گے جیہوہا ہر پڑھیا لکھیا تے ان پڑھ وی ویکھ کے پڑھ لوے گا۔ سب توں پہلا شام تے عراق وچ ظاہر ہووے گا تے نبوت دا دعویٰ کرے گا۔ پھیر اصفہاں توں یہودی اکٹھے ہو کے اوہنوں قوت فراہم کرن گے تے فیر اوہ خدائی دا دعویٰ کر دے گا تے اکثر زمین وچ پھر جائے گا تے ہر جگہ شور برپا کر دے گا۔

اس نام دجال تے قوم یہودی لقب مسیح کہاوے
اکھ بجی اوس کانی اچی وانگ انگور دیاوے
گنجلے وال قد آور ہوسی رنگ سرخ مکاری
گدھا عظیم قد آور رکھے جس تے کرنے سواری
لفظ کافر دا متھے اسدے لکھیا نظری آدے
پڑھیا یا ان پڑھیا مومن ہر کوئی پڑھے پڑھاوے

اول ظاہر شام عراقوں دعویٰ کرے نبوت
فر اصفہاں یہود ہزاراں رل کر دیوس قوت
وت فیر دعویٰ کرے خدائی ملکیں پسر جاوے
اکثر زمین بھرے اوہ کافر ہر جا شور مچاوے ۲۳۱

ایہدے بعد حافظ صاحب نے دجال دے مختلف لوکاں نوں گمراہ کرن دے حالات تے واقعات بیان فرمائے
نہیں۔ اپنے من والیاں نوں مال تے دولت نال نوازے گا۔ تے نہ من والیاں نوں سزاواں دیوے گا۔ زمین وچ اس دے
فساد دی کیفیت بیان کیتی گئی اے کہ کینہاں حیلیاں بہانیاں نال لوکاں نوں گمراہ کرے گا۔ دجال مختلف مکاں وچ پھرے
گا۔ ایہدے بارے وچ حافظ صاحب لکھدے نیں۔

بہت ولایت ملکیں پھر سی عرب یمن بھی جا سی
پاس مکے دے ڈیرا کر سی لاکھاں لشکر لیا سی ۲۳۲
جدوں کہ دجال دے بارے وچ حافظ صاحب لکھدے نیں کہ اوہ بہت سارے مکاں وچ پھرے گا۔ عرب
علاقیاں تیکر جائے گا لیکن ایہدے باوجود مقدس شہر مکہ تے مدینہ ایہدی پہنچ توں دور رہن گے:-

بھیجے رب فرشتے مکے کر سن اوہ نگہبانی
رو ہو سی فر طرف مدینے قصہ کرے شیطانی
شہر مدینے اس زمانے ست دروازے ہوسن
ہر در وچ فرشتے دو دو تیغاں پکڑ کھلوسن
شہر مدینے وچ نہ وڑی باہر ڈیرا کر سی
امن ہو سی وچ شہر مدینے لوگ نہ ہرگز ڈر سی ۲۳۳
دجال دے شرتے فساد دی مدت دے بارے وچ حافظ صاحب داموقف ایہہ کہ:-
شہر دجال دیہاڑے چالی رہسی پر زمینے
ہک دیہاڑا سال برابر دوجا وانگ مہینے
تریجا ہفتے وانگوں ہو سی باقی دینہ متعادی

ایہہ دیہاں درازی استدراجوں اس ملعون فساد ۲۳۴
دجال دا فتنہ چالیس دن تیکر رہے گا تے ایس مدت وچ اک دن اک سال برابر دوسرا دن مہینے تے تیسرا ہفتے
وانگوں ہووے گا۔ تے باقی دن عام دنوں دی طرح ہووے گا۔ دناں وچ ایہہ استدراج دجال ملعون دے فساد دی ہون دی

وجہ توں ہووے گا۔

حضرت عیسیٰؑ دا نزول:

حضرت عیسیٰؑ دے نزول دے بارے وچ حافظ صاحب نے اک الگ عنوان دے تحت تفصیلات بیان کیتیاں نیں۔ ایس عنوان دا ناں اے "بیان نزول عیسیٰؑ و قتل کردن او دجال را" یعنی حضرت عیسیٰؑ دے نزول تے دجال نوں قتل کرنے دا بیان اے۔

اس عنوان پٹھ حافظ صاحب لکھدے نیں:

آسماناں تھیں حضرت عیسیٰؑ موڈ ہے مکاں آوے

اُپر منارے شرقی مسجد جامع آن بلاوے

کرے آواز جو پوڑی لیاؤ لوک لیاون پوڑی

اتر ملے محمد مہدی رلی عجائب جوڑی ۲۳۵

علاوہ ازیں حافظ صاحب نے ایس مضمون وچ حضرت عیسیٰؑ دے نزول دے بعد دے حالات تے واقعات تے

اوہناں دے کارنامے تفصیلاً بیان کیتے نیں تے فیر دجال نوں قتل کرن دے بارے وچ حافظ صاحب دا نقطہ نظر ایہہ ہے کہ:

دیکھ دجال عیسیٰؑ نوں نے عیسیٰؑ پچھے دھاوے

باب لُدھک جا گہ ایہی اوتھے مل کر پاوے

نیڑے نال مریبی اسنوں لوکاں خون دکھاوے

جے حضرت عیسیٰؑ مارس ناہیں آپے ہی گل جاوے ۲۳۶

تفسیر محمدی وچ حافظ صاحب نزول حضرت عیسیٰؑ دے بارے وچ اپنا موقف ایس طرح بیان کردے نیں۔

فر پیش قیامت آ زمین پر چالی سال گزارے

فر موسیٰ مومن پڑھن جنازہ آکھیا نبیؐ پیارے ۲۳۷

فیر قیامت توں پہلاں حضرت عیسیٰؑ زمین اُتے نزول دے بعد چالیس سال زندگی گزارن گے۔ فیر اوہناں دی

وفات ہووے گی تے ایماندار لوک ایہناں دا جنازہ پڑھن گے۔

حضرت عیسیٰؑ دی عمر دے بارے وچ حافظ صاحب احوال الآخرة دے حاشیے وچ ایہہ موقف بیان کردے نیں:-

"صحیح مسلم کی روایت میں عیسیٰؑ کی عمر سات سال اور بعض شارحین نے لکھا ہے کہ

آسمان پر جانے سے پہلے دنیا میں ان کی عمر تینیس (۳۳) سال تھی اور آسمان سے

اترنے کے بعد زمین میں سات سال رہیں گے تو کل عمر ان کی چالیس سال ہو

گی۔ (واللہ اعلم) اور مولانا شاہ رفیع الدین صاحب نے اپنے رسالہ میں ان کی عمر پختالیس سال لکھی ہے۔ موافق حدیث عبداللہ "۲۳۸"

یاجوج ماجوج:

حافظ صاحب نے احوال الآخرة وچ یاجوج ماجوج دا ذکر تفصیل نال کیتا اے۔ قوم یاجوج ماجوج دے دنیا وچ ظاہر ہون دے بعد دے حالات و واقعات تفصیلاً بیان کیے نیں۔ حافظ صاحب ایہہ تفصیلات "در بیان برآمدن یاجوج ماجوج و شرح ماہیت آل" کہ یاجوج ماجوج دا ٹکنا تے ایس دی تفصیل دا بیان دے عنوان تحت لیاے نیں۔ حافظ صاحب لکھدے نیں:

جو ہن ہک سخت پیدائش میری چاہے باہر آئی
کوئی شخص نہ رکھے قوت جو انہاں کرے لڑائی
بندیاں نیکاں میر یاں توں وچ پناہ لے جائیں
تا وچ کوہ طور یجاوے عیسیٰ نیکاں بندیاں تائیں
جنگ اسباب تیار کرن سیمان لڑائی جوڑن
قوم یاجوج ماجوج اچانک سد سکندر توڑن
باہر آون کیڑیاں داگلوں انت شمار نہ کوئی
قتل کرن ہوو لٹن کھوہن چال انہاندی ہوئی ۲۳۹

ہن میری اک سخت مخلوق باہر آنا چاہوے گی کوئی شخص اوہناں دے نال لڑن دی طاقت نہیں رکھدا ہووے گا۔ حضرت عیسیٰؑ نوں اللہ تعالیٰ ولوں کہیا جاوے گا کہ میریاں بندیاں نوں اپنی پناہ وچ لے لے تے حضرت عیسیٰؑ ایہناں نیک بندیاں نوں کوہ طور اُتے لے جاوے گا۔ اوہ لوک لڑائی دا سامان اکٹھا کر کے جنگ دی تیاری شروع کر دیں گے۔ ایس دوران قوم یاجوج ماجوج اچانک سد سکندر توڑ کے بے شمار کیڑیاں دی طرح باہر نکل آں گے تے اوہ لوکاں نوں قتل کر دیں گے تے مال اسباب لٹ لین گے۔ یاجوج ماجوج دے مقام دے بارے وچ جتھے اوہ رہائش پذیر نیں حافظ صاحب دا موقف اے:-

ہفت اقلیموں باہر ایہن جانب قطب شمالی
طرف شمال سمندر اوہناں سردی سخت کمالی
اوہ پانی گاہڑا سردی کارن رواں نہ ہووے کشتی
مشرق مغرب طرف اوہناں دو سخت پہاڑ سرشتی ۲۴۰

"یا جوج ماجوج بھی نبی آدم کی اولاد ہیں یافت کی اولاد سے اور ان کا ملک نہایت دور جانب شمال میں ہے۔ ان کے شمال کی طرف دریائے شور ہے جس کا پانی انتہائی سردی کے باعث اتنا گاڑھا ہے کہ وہاں جہاز یا کشتی کا گزرنا ممکن نہیں۔ اور ان کے مشرق و مغرب کی طرف بڑے بڑے اونچے پہاڑ ہیں۔ دیواروں کی طرح جن پر چڑھنا اور اترنا ناممکن ہے۔ وہ دونوں پہاڑ سمندر کے کنارے سے لگے ہوئے ہیں اور جنوب کی طرف سے آہستہ آہستہ آپس میں نزدیک ہوتے جاتے ہیں چنانچہ اس طرف ان کے درمیان بالکل تھوڑا فاصلہ رہ گیا ہے اور سکندر ذوالقرنین نے اس فرجہ کو لوہے کی دیوار سے بند کر دیا ہے اس دیوار کی اونچائی پہاڑ کی دونوں چوٹیوں تک ہے اور موٹائی اس کی ساٹھ گز کی ہے۔" ۲۴۱

ایس توں بعد ایہناں دے شرتے فساد، ظلم تے زیادتی، قتل تے غارت دے حالات بیان کیتے گئے نیں تے اوں توں بعد اس قوم یا جوج ماجوج دا اک بیماری دے نتیجے وچ خاتمے دا ذکر کیتا گیا اے۔
ایس دے بعد حافظ صاحب نے قرب قیامت دیاں ہور نشانیاں دا تذکرہ مختلف عنواناں دے تحت کیتا اے۔
ایہناں عنواناں دا الگ الگ جائزہ پیش خدمت اے۔
"بیان خف یعنی فرو رفتن زمین و ظہور دخان یعنی دود" زمین دے دھنس جان تے دھوئیں دا بیان ایس عنوان دے تحت حافظ صاحب نے ڈردی کیفیت پیدا کیتی اے:-

وچ زمین دے نگھر وین قدریہ دو جائیں
فرقہ اوہ تقدیروں مکر بدعت اہل ہوائیں
فردھوں ہو سی اسمانوں ظاہر وت زمین پر آوے
خلقت تنگ ہو سی اس دھوں تھیں خوف دلاں نوں دہاوے
مومن بند دماغ آوازہ حالت جویں زکامی
سخت بیہوش منافق سارے ہور کفار تمامی
دوجے روز گناہاں ترتیجے ہوش نکانے آوے

چالی روز رہے دھوں باقی فر آسمان دیاوے ۲۴۲
قدریہ جیہڑا کہ اک گمراہ فرقہ اے۔ دو مقامات اُتے قیامت دے نزدیک زمین وچ دھس جان گے فیر اسمان توں دھواں ظاہر ہووے گا تے فیر زمین اُتے چھا جاوے گا۔ ساری مخلوق دھوئیں ہتھوں بڑی تنگ ہووے گی تے ڈاہڈی

خوف زدہ ہوئے گی۔ مومنوں دے دماغ بند ہو جان گے تے آواز اسطرح ہو جاوے گی جیویں زکام لکيا ہووے۔ کافر تے منافق بے ہوش ہو جاوے گے۔ ایہہ دھواں دوسرے دن ہور زیادہ ہو جاوے گا تے تیسرے دن گھٹ جاوے گا تے لوکاں دے ہوش سنبھل جان گے۔ ایہہ دھواں چالیس (۴۰) دن تیکر رہوے گا۔

"درمیان درازی شب و برآمدن آفتاب از جانب مغرب و بند شدن درتوبہ"

ایہد ایمان انج اے کہ (قیامت دے نزدیک) اک لمبی رات ہووے گی۔ جیہدے بعد مغرب ولوں سورج طلوع ہووے گا۔ تے ایہدے بعد توبہ دار دروازہ بند ہو جاوے گا۔

سورة انعام دی آیت نمبر ۱۵۸ دے ابتدائی حصے دی تفسیر وچ لکھدے نیں:

یا بعض نشانیاں قیامت جو دن چڑھسی مغرب داؤں

ایہہ تا چ منسن نفع نکری غیب ایمان دراؤں ۲۴۳

قیامت دیاں بعض نشانیاں جیویں سورج مغرب ولوں نکلے گا تے لوک لیہنوں ویکھ کے من جان گے جدوں کوئی نفع حاصل نہیں ہووے گا۔ غیب اُتے ایمان لیاوے وچ ای فائدہ اے۔ احوال الآخرة وچ مندرجہ بالا عنوان دے تحت حافظ صاحب لکھدے نیں:-

ذوالحجہ مہینے عیدوں پچھے رات لمبی ہک پوسی۔

چھوٹے وڈے جاگن دیکھن صبح نہ ہرگز ہوسی

لڑکے ڈنگر ترے لیسن تنگ مسافر ہوسن

شور خلافت اندر پوسی توبہ کرکر روسن

ترے چونہ راتیں قدر درازی خلقت عاجز آوے

نکی سورج مغرب چھتوں اچا چیت دیاوے

اندک نور جو وقت گرہن دے سورج تیویں دسیوے

ڈر دے لوک خدا ہک من سبھ کوئی تاب تھیوے

توبہ کے قبول نہ ہوسی بند ہو سی دروازہ

ہن ہے اوہ دروازہ کھلا نت توبہ کر تازہ ۲۴۴

ماہ ذوالحجہ وچ عید قربان دے بعد اک لمی رات ہووے گی۔ اس لمبی تے خوفناک رات وچ سب چھوٹے وڈے لوک جاگ جاگ کے دیکھن گے تے صبح داناں تے نشان تک ظاہر نہ ہووے گا۔ بچے بڑھے تے جنور ڈاہڈے پریشان ہون گے تے مسافر تنگ ہون گے۔ ساریاں مخلوقاں وچ شور برپا ہو جاوے گا تے لوگ روون گے تے توبہ کرن گے۔ تن چار

راتاں جنی اک رات ہووے گی تے ساری خلقت عاجز آ جائے گی تے فیر لمی رات توں بعد سورج مغرب ولوں نکلے گا۔ اوہدی روشنی انج دی ہووے گی جیویں گرہن ویلے ہووے گی۔ ایس ویلے لوک خوف دے مارے اللہ تعالیٰ نوں ہک من لین گے تے توبہ تائب ہو جان گے۔ پراوس ویلے توبہ دادروازہ بند ہو چکیا ہووے گا۔ توبہ دادروازہ تے ہن کھلا اے اگر کوئی توبہ کرنا چاہووے تے اوہنوں ایسے ویلے توبہ کرنی چاہی دی اے۔

"بیان خروج دلۃ الارض و کیفیت آں" (یعنی دلۃ الارض دے نکلن تے اوس دی کیفیت دا بیان) ایس عنوان دے پٹھ حافظ صاحب نے لکھیا اے:

صفا پہاڑی پاس ککے دے پاٹ بھونچالوں جائے
اوہ نادر شکل اچنبا صورت زمینوں باہر آوے
بکوری اس اول چرچا اندر یمن سنیوے
تے بکوری وچہ نجدے ظاہر ہو کر غائب تھیوے
فر تریجی وار صفا تھیں نکلے کامل صورت ساری
آدمیاں دا چہرہ ہووس بولی مٹھی پیاری
گردن جعداں گھوڑیاں وانگوں پوچھل جیو کر گائیں

اٹھاں پیر تے ہرناں پٹھا گوئن سنگ اس تائیں ۲۴۵
صفا پہاڑی جیہڑی مکہ مکرمہ وچ اے اک بھونچال نال پھٹ جاوے گی تے اک عجیب تے نادر قسم دا جانور زمین توں باہر نکل آوے گا اک دفعہ اوہ یمن وچ ظاہر ہووے گا۔ تے فیر دوجی مرتبہ نجد وچ ظاہر ہو کے غائب ہو جاوے گا۔ اوہدی خبر پورے عرب وچ پھیل جائے گا پھیر تریجی واری صفا پہاڑی توں کامل صورت وچ ظاہر ہووے گا ایس ویلے لوک حرم وچ موجود ہون گے۔ اوہدا منہ آدمیاں وانگوں ہووے گا تے عمدہ زبان بولے گا۔ اوہدی گردن جعدی گھوڑیاں ورگی تے دم گاں ورگی ہووے گی۔ اونٹ ورگے پیر، ہرن جیویں پشت تے نیل گاں ورگے سنگ ہون گے۔ باندروں ورگے ہتھ ہون گے تے نہایت تیزی نال زمین وچ گشت کر جائے گا۔ کوئی لہمن والا اوہنوں لہھ نہ سکے گا تے کوئی نسن والا اوہدے توں ودھ نسن نہ سکے گا۔ اوہ لوکاں دی پیشانی اُتے نشان لگاندا جاوے گا۔ چنانچہ ہر مومن تے کافر وکھو وکھ پہچانیا جاوے گا۔

"بیان مردن جملہ اہل ایمان و خراب نمودن حبشہ کعبہ را و برداشتہ شدن قرآن" ایہد بیان انج اے کہ سارے اہل ایمان مر جاوون گے تے حبشی لوک کعبہ نوں برباد کر دیں گے تے قرآن اٹھا لیا جاوے گا ایس عنوان پٹھ حافظ صاحب انج لکھدے نیں:

فیر دایوں پچھے واؤ گھلے ہک خوب جنوبی داؤں
ہر مومن نوں تلے بغل دے درد اٹھے اس داؤں

جیوں جیوں نیک تیوں جھب مرن افضل مرن اگیرے
 وت فاضل وت عالم مرن وت ناقص نوں گھیرے
 جد اہل ایمان نہ رسی کوئی ہرگز وچ جہاناں
 تا حبشی غلبہ کرن زمین وچ ہوس شاہ زماناں
 کعبہ ڈھاہ خراب کریں حج موقوف ہو جاوے

دلاں زبانوں ورقاں اُتوں اٹھ قرآن سدھاوے ۲۳۶

پھیر دلبۃ الارض دے بعد جنوب ولوں خوب تیز ہوا چلے گی ایس ہوادے وجہ پاروں ہر مومن دی بغل وچ اک
 درد اٹھے گی جیویں جیویں کوئی زیادہ نیک ہووے گا اوہ جلدی فوت ہووے گا۔ پہلے فاضل پھر عالم تے فیر عام لوک
 مر جان گے۔ جدوں اہل ایمان کوئی باقی نہ رہوے گا تے حبشی لوگ زمین اُتے غلبہ حاصل کر کے بادشاہ بن جان
 گے۔ کعبہ نوں ڈھادین گے تے حج بند ہو جاوے گا۔ قرآن مجید اٹھالیا جاوے گا۔

"بیان آمدن آتش از جانب جنوب" یعنی جنوب ولوں آگ نکلن دا بیان۔

جیویں کہ عنوان توں ظاہر اے کہ جنوب ولوں آگ نکلے گی تے آگ لوکاں لئی ڈاڈھا عذاب ہووے گا۔ جیہڑی
 لوکاں نوں نسا دے گی۔ لوک خوف دے مارے آگے دوڑن گے آگ اوہناں دے پچھے دوڑے گی جدوں دوپہر نوں
 لوک تھک کے بیٹھ جان گے تے آگ وی رُک جاوے گی۔ فیر دوبارہ پچھلے پہر لوکاں اُتے حملہ آور ہووے گی۔ تے
 لوک فیر اوہدے آگے سن گے۔ جدوں رات نوں لوک رک جان گے تے اوہ آگ وی ٹھہر جاوے گی صبح اٹھ کے
 لوک فیر چلن لگن گے تے آگ فیر اوہناں دا پچھا کرے گی۔ ایس طرح ندے ہوئے لوکاں نوں ملک شام وچ لے
 جا کے چھڈے گی۔

حافظ صاحب ایس گل نوں ایہناں لفظاں وچ آکھدے نیں:-

فر کجھ مدت تھیں پچھے آتش طرف جنوبوں آوے

سخت عذاب ہوی اوہ آتش خلقت مار بجھاوے

خلقت ڈردی آگے دوڑے پچھے آتش دھاوے

وقت دوپہراں تھکن ڈگن آتش بھی تھم جاوے

پچھلے پہر کرے پھر حملہ نسن لوگ اگیرے

رات پوے تاں آتش ٹھہرے لوک بھی کرن ڈیرے

فجری مڑ اٹھ آگے دوڑن آتش پچھے دوڑے

ایویں پچھن شام ولایت تاں فر مگرا چھوڑے ۲۳۷

حشر نشر:

قیامت دے دن اللہ تعالیٰ ساری مخلوق نوں اوہناں دے مرن توں بعد دوبارہ زندہ کرے گا اوہناں نوں میدان حشر وچ جمع کرے گا۔ فیر اوہناں دے اعمال ناے نشر کیجے جان گے۔ ایس مضمون نوں سورۃ یسین دی آیت نمبر ۹۷ دی تفسیر وچ انج بیان کیتا گیا اے:-

کہہ انہاں زندہ کرے او پایا جس نے پہلی وارے

تے اوہ ہر پیدا کرنا جانے مشکل نہیں دوبارے ۲۳۸

اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ اے میرے حبیب ﷺ لوکاں نوں کہہ دیو کہ اوہناں نوں اوہ ذات دوبارہ زندہ کرے گی جیس نے اوہناں نوں پہلی واری پیدا کیتا سی تے ہر اک دا دوبارہ پیدا کرنا اوہدے لئی مشکل نہیں دوبارہ پیدا کرنا اوہ خوب جاندا اے۔

احوال الآخرة وچ حافظ صاحب نے بعنوان "بیان اعادہ زمین و آسمان و خلاق و آغاز روز محشر" زمین و آسمان تے مخلوقات دے دوبارہ پیدا ہون تے محشر دے دن دے شروع ہو جان دے بیان توں حشر نشر دی تھیل انج بیان کر دے نیں:-

فیر آسمان ملائک پیدا زمین بھی ہوسی پوری

زمین میدان نہ اثر علامت نہ کجھ گھاہ انگوری

پرہت کوہ دریانہ ہوسن حد حدود نہ کوئی

نبا ٹویہ کجھ نہ دے ہوسی صاف صفائی

عجب الذہب اک ہڈی چھوٹی ہے نزدیک کر دے

اور بھرے نہ ہرگز ثابت رسی رہے نال امر دے

روز قیامت نال اسیدے جڑن جزاں تمامی !

ہر بندے دی ثابت رسی ہڈی اوہ گرامی ۲۳۹

فیر آسمان تے فرشتے پیدا کیجے جان گے تے زمین وی مکمل ہو جاوے گی۔ زمین چٹیل میدان ہووے گی جیہدے اُتے کسے چیز دا نشان نہ ہووے گا۔ کھیت پہاڑ تے دریا مٹ جاوے گے تے زمین کھج کے لمی چوڑی کر دتی جاوے گی۔ جیہدے وچ کوئی اونچ نیچ نظر نہ آوے گی۔ انسانی کمر دے نزدیک ایک چھوٹی جیہی ہڈی عجب الذہب اے۔ ایہہ ہڈی نہ سڑے گی ناں ای ضائع ہووے گی۔ بلکہ اللہ تعالیٰ دے حکم نال سلامت رہوے گی۔ قیامت دے دن جسم دے سارے اجزاء ایسے ہڈی دے نال دوبارہ جوڑ دتے جاوے گے۔ ہر انسان دی ایہہ ہڈی گلے سڑے بغیر صحیح و سلامت تے ثابت رہوے گی۔ اتھے حافظ صاحب نے ڈر خوف پیدا کر کے اللہ ول مائل ہون تے دین اُتے چلن دی تبلیغ کیتی اے۔

"بیان روانہ شدن خلایق بجانب حشر گاہ" مخلوق دامیدان حشر ولے روانہ ہون دا بیان دے عنوان پٹھ حافظ صاحب نے انساناں دے مختلف گروہاں دا قبراں وچوں نکل کے حشر دے میدان ول رواںگی دی منظر کشی انج کیتی اے:-

بھ قبراں تھیں نکل ہو سن محشر طرف روانہ

ہو اسوار براقے چل سی سرور دوہاں جہاناں

حسن "حسین" اوٹھاں تے ہون زینت ناک سواری

مومن نیک سوار ہو سن بھ زین مہار سنہری

عاصی پیر پیادے چلسن زینت زیب نہ کوئی

ننگوں پکڑ گھسیٹن کافر سخت خواری ہوئی ۲۵۰

قیامت دے دن سارے لوک قبراں وچوں نکل کے میدان حشر ول روانہ ہون گے۔ نبی ﷺ براق اُتے سوار ہو

کے محشر دی طرف روانہ ہون گے تے حضرت حسن "حسین" خوبصورت اونٹاں اُتے سوار ہون گے۔ سارے ایماندر اُتے

نیک لوک سنہری زین تے سنہری مہار والی سواریاں اُتے سوار ہو کے میدان حشر دے میدان ول رواں دواں ہون

گے۔ گناہ گار لوک زیب تے زینت توں بغیر پیدل چلن گے تے کافراں نوں لتاں توں پھڑ کے گھسیٹ دیاں ہوئیاں

ذلت تے خواری دے عالم وچ حشر دے میدان ول لے جایا جاوے گا۔

سورة الکہف دی آیت نمبر ۴۷ دی تفسیر وچ لکھدے نیں:-

تے جسدن اسیں پہاڑ چلائے زمین ننگی دیاوے

تے کریئے جمع لوکاں نوں پس کوئی مگر نہ چھوڑیا جاوے

زمین ننگی نہ رکھ پہاڑ نہ بوٹا گھاہ انگوری

نہ ٹاٹوہ نہ شہر گراں بھ دے صاف ضروری ۲۵۱

کہ جدوں اسیں پہاڑاں نوں روئی بنا کے اڑا دواں گے تے زمین ننگی تے صاف نظر آوے گی۔ اسیں ساریاں

لوکاں نوں جمع کراں گے کسے نوں باقی نہ چھڈیا جاوے گا۔ زمین ہر طرح دی انگوری گھاس پھوس، پودے تے درخت تے

پہاڑاں توں خالی اک چٹیل میدان ہووے گی۔ جیہدے وچ کوئی ٹاٹو یا پنڈ یا شہر نظر نہیں آوے گا بلکہ صاف شفاف نظر

آوے گی۔

پل صراط:

اللہ تعالیٰ نے قرآن مجید وچ ارشاد فرمایا:

وان منکم الا وادھا کان علی ربک حتما مقضیا ۵

"تم میں سے ہر ایک وہاں ضرور وارد ہونے والا ہے۔ یہ تیرے پروردگار کے ذمہ
قطعی فیصلہ شدہ امر ہے۔" ۲۵۲

حافظ صاحب ایسی آیت دی تفسیر ایہناں لفظاں وچ کردے نیں:-
تے نہیں تہا تھیں مگر جو گزرن والا دوزخ تائیں

ہے ایہہ وعدہ لازم مقضیٰ اپر تیرے سائیں ۲۵۳
کہ تہاڈے وچوں ہر اک نوں دوزخ دے اُپروں گزرن پوے گا۔ ایہہ تیرے رب دے ذمہ لازمی وعدہ اے تے
فیصلہ شدہ گل اے کہ جہنم دے اپروں پل بنایا جاوے گا۔ جیہدے اتوں ہر مومن تے کافروں گزرن ہووے گا۔ مومن تے
اپنے اپنے عملاں مطابق جلدی یا دیر نال گزر جاوے گے کجھ تے پلک جھپکدے وچ۔ کجھ بجلی تے ہوا دی طرح، کجھ
پرندیاں دی طرح تے کجھ عمدہ گھوڑیاں تے ہور سواریاں دی طرح لنگھ جان گے۔ کجھ بالکل صحیح سالم، کجھ زخمی لیکن پل لنگھ
جاوے گے کجھ جہنم وچ ڈگ پین گے۔ جہاں نوں بعد وچ شفاعت دے راہیں کڈھ لیا جاوے گا۔ لیکن کافر ایس پل نوں
پار کرن وچ کامیاب نہیں ہوون گے۔

احوال الآخرة وچ حافظ صاحب پل صراط دے بارے لکھدے نیں:-

پل صراط دوزخ تے پھکی تار وانگ دیاوے

والوں کی تیغوں بڑھی ویکھدیاں جی جاوے ۲۵۴

پل صراط دوزخ دے اپر بندھی ہوئی ایسی تار دی طرح اے جیہڑی بال نالوں زیادہ باریک تے تلواریں زیادہ
تیز اے۔ جیہنوں ویکھدیاں ای دل گھبرا جان گے۔

ایہہ ساری تفصیل پڑھ کے اک عجیب طرح دا ڈر تے خوف بندے دے ذہن وچ پیدا ہو جاندا اے جیہڑا
ساہنوں سدھے رستے اُتے چلن تے پریردا اے۔

میزان:

میزان توں مراد ترازو اے جیہدے نال قیامت والے دن عمل تولے جاوے گے۔ اللہ تعالیٰ فرماتا اے:-

ونضع الموازين القسط ۲۵۵

"قیامت کے دن ہم درمیان میں لا رکھیں گے ٹھیک ٹھیک تولنے والی ترازو"

حافظ صاحب لکھدے نیں:-

تے دہر ساں اس ترازو عدلوں دن قیامت والے

پھر کجھ ظلم نہ کیتا جاسی نفس کوئی ہر حالے ۲۵۶

کہ قیامت والے دن اسیں عدل دے نال کچھ ترازو رکھاں گے فیر کسے جان اُتے کوئی ظلم نہیں کیتا جاوے گا۔
سورة الاعراف دی آیت نمبر ۸ تے ۹ دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب لکھدے نیں:-

تے تولن عملاں روز قیامت ثابت شک نہ کوئی
فیر نیکیاں تول جہاندے بھارے تنہاں خلاصی ہوئی
تے جدا پلہ نیکیاں ہولا اوہناں گھانا پایا

اس کارن جو آیتاں ساڈیاں تھیں انہاں کفر کمایا ۲۵۷

قیامت دے دن عملاں دا تولے جانا ثابت شدہ گل اے۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں تے فیر جہاں
دیاں نیکیاں تول وچ بھاری ہوئیاں اوہناں دی خلاصی ہو جاوے گی۔ تے جہاں دا نیکیاں دا پلڑا ہلکا ہو گیا اوہناں نے
نقصان اٹھایا ایس لئی کہ اوہ ساڈیاں آیتاں تول کفر کر دے سن۔ تے قیامت دے دن عملاں دا پلڑا اوہناں دا بھاری
ہووے گا جیہڑے دین دی پیروی کر دے رہے تے جیہناں دے عملاں دا پلڑا ہلکا ہووے گا اوہ دنیا وچ باطل دے پچھے
چلدے رہے۔ تے باطل ہمیشہ ہلکا ہوندا اے۔

حافظ صاحب نے احوال الآخرة وچ میزان دے بارے وچ الگ بیان کیتا اے۔ ایس بیان وچ حافظ صاحب
نے میزان، میزان دی کیفیت تے عملاں دے وزن کیسے جان تے اوہناں عملاں دے بدلے دتے گئے حالات تفصیل
نال بیان کیسے نیں۔ ایس عنوان پٹھ حافظ صاحب لکھدے نیں:-

ہے برحق حساب قیامت وچ میدان حشر دے
فر عمل موافق پل تھیں لنگھن بعض روایت کر دے
تے بعض روایت اندر آیا لیکھا پل تے ہو سی
ست جائیں پل اتے جنگل جتھے خلق کھلوی
بہت فراخ ہو سی ہر جنگل خلقت سجھ ساوے
ہر ہر جنگل وچ ترازو نیکی بدی تلاوے
بعضے کہن ترازو کھو پل بھی یک ایہائی

سب خلقت کھ پل تھیں لنگھے وزن بھی کھو جائی ۲۵۸

کہ میدان حشر وچ قیامت والے دن حساب و کتاب برحق اے۔ فر عمل دے مطابق لوک پل صراط توں گزرن
گے۔ بعض روایات وچ ہے کہ پل اُتے حساب لیا جاوے گا۔ پل صراط دے اُپرست مقاماں اتے جنگل اے جتھے لوک
کھڑے ہون گے تے ہر جنگل وچ ترازو اُتے نیکی تے بدی دا وزن کیتا جاوے گا۔ بعض دے نزدیک ترازو اک ای اے
تے پل وی اک ای اے۔ ساری خلقت اک ای پل اُتوں لنگھے گی تے وزن وی اک ای جگہ اُتے کیتا جاوے گا۔

مابعد الطبیعیاتی مسائل بارے حافظ محمد لکھوی دا اسلوب

"علم الکلام اسلام کے دینی علوم میں سے ایک علم ہے جس کا مقصد عقائد دینیہ کو دلائل عقلیہ کے ذریعے پایہ ثبوت تک پہنچانا اور مخالفین کے شکوک و شبہات کو دور کرنا ہے۔ اگر اس علم کلام کی بڑی تقسیم کی جائے تو اس کو دو حصوں میں بانٹا جا سکتا ہے۔ ایک اس دنیا کا علم جس میں دنیا کے تمام سائنسی علوم اور فنون آ جاتے ہیں جیسے طبیعیات، کیمیا، ارضیات، معاشیات، سیاسیات، نفسیات، عمرانیات، مصوری، موسیقی، سنگ تراشی، ادب وغیرہ۔ دوسرا علم وہ ہے جو کائنات میں مظاہر کے پیچھے چھپی ہوئی حقیقت کو دریافت کرتا ہے۔ وہ علم ہمیں مظاہر سے پرے لے جاتا ہے۔ ان مسائل میں حقیقت مطلق یعنی خدا، روح، حیات بعد ممات، خیر و شر کے مسائل آتے ہیں۔ ان مسائل کو مابعد الطبیعیاتی مسائل کہتے ہیں۔" ۲۵۹

چنانچہ مابعد الطبیعیاتی دی اصطلاح حقیقت دے فہم تے ادراک دی ہر کوشش دے لئی استعمال ہوندی اے کہ دنیا دے ظاہری پہلوؤں دے پس پشت کیہڑے حقائق چھپے ہوئے نیں۔ تے اوہناں دی اصلی حقیقت کیہڑے اے۔ ایس طرح بے شمار مابعد الطبیعیاتی مسائل سامنے آندے نیں۔ جیہناں اُتے مختلف ادوار وچ مختلف فلاسفہ نے بحث کیتی اے۔ ایہناں مابعد الطبیعیاتی مسائل وچ اللہ تعالیٰ دی وحدانیت، نبوت تے رسالت، آخرت تے اخروی زندگی (جہدے اُتے سیر حاصل بحث کچھ ایسے ای باب وچ کیتی جا چکی اے) دے متعلق دیگر مسائل تے عقائد دینیہ بنیادی اہمیت دے حامل نیں۔ ایہناں اہم مابعد الطبیعیاتی مسائل دے بارے وچ حافظ محمد لکھوی دا منج تے اسلوب بیان پیش خدمت اے۔

توحید:

کائنات تے خالق کائنات دی ذات تے صفات دا موضوع ابتدائے آفرینش توں ہی زیر بحث رہیا اے تے ہر دور دے اہل علم جیہڑے کائنات تے حیات دے اسرار و رموز دے بارے وچ سوچن دی صلاحیت رکھدے نیں جدوں زندگی دی ابتدائی شکل صورت دے بارے وچ غور و خوض کر دے نیں تے ضرور اوہناں دے ذہن وچ خالق کائنات دا تصور ابھر دا اے۔ تے ہر دور دا انسان اپنے ماحول تے تہذیب و تمدن دے اثر پٹھ کائنات دے خالق دے بارے وچ اپنے نظریات تے اعتقادات رکھدا اے۔

خالق کائنات دا صحیح تصور جانن دا اہم ترین تے قابل اعتماد ذریعہ مذہب اے۔ تے ساری دنیا دے مذہباں وچوں سب توں زیادہ با اعتماد الہامی مذہب نیں۔ اوہی گل سب توں زیادہ یقینی تے حقیقی ہو سکتی اے جیہڑی خالق کائنات نے بیان فرمائی ہووے۔

اللہ تعالیٰ نے الہامی کتاباں دے اندر اپنی ذات تے صفات دے بارے وچ تفصیلاً بیان فرمایا اے۔ اسلام

والیاں لئی اللہ تعالیٰ دی ذات دے تعارف دا بہترین ذریعہ قرآن مجید اے۔ قرآن مجید دا مطالعہ کرن والے اہل اسلام وچ وی اللہ تعالیٰ دی ذات تے صفات نوں سمجھن دے حوالے وچ فہم تے ادراک وچ تفاوت دے باوجود بوہت معمولی اختلاف پایا جاندا اے۔

ایس سلسلے وچ شیخ محمد ابوزہرہ مصری لکھدے نیں:

"اولین مہاجرین و انصار اور تابعین قرآن کریم کے چشمہ صافی سے اپنے عقائد اخذ کیا کرتے تھے۔ انہیں بخوبی علم تھا کہ ذات باری تعالیٰ کن صفات حسنہ کی جامع اور کن نقائص و عیوب سے پاک ہے۔ یہی وجہ ہے کہ ان میں عقائدی اختلاف رونما نہیں ہوا۔" ۲۶۰

فلسفیانہ افکار دے رواج پان نال عقیدیاں دی بحث چھڑ گئی۔ بعض علماء نے ایہہ مسئلہ کھڑا کر دتا کہ آیا صفات خداوندی عین ذات اے یا غیر ذات؟ خدا دی صفت کیہہ اے؟ کیہہ قرآن کریم خدا دی مخلوق اے کہ نہیں؟ ایس طرح بوہت سارے اختلافی موضوعات پیدا ہوئے۔ فیر تقدیر دا مسئلہ چھڑیا تے اوہدے نال انسانی ارادے دی مناقشات نے جنم لیا۔ کہ آیا انسان فاعل مختار اے قادر علی الفعل اے یاں بے اختیار اے۔ تے اوس پر دی مانند اے جیہڑا ارادہ ہوا دے رخ نال اڑن لگدا اے۔ ایس طرح افکار تے آراء دا ایہہ سلسلہ پیہم جاری تے ساری رہیا۔ جیہدے نتیجے وچ اہل علم مختلف گروہاں وچ ونڈے گئے۔ ہر جماعت دی مخصوص فکر ہوندی سی۔ اوہ ایہناں بحثاں وچ ای لگے رہندے سن تے اپنی تحقیق تے تجسس نوں ایسے ای دائرے وچ محدود کر دیندے سن تے ایہدے توں مختلف اعتقادی مذہباں دی بنیاد پئی۔

"اعتقادی اختلاف عقیدہ کے جوہر و مغز میں پیدا نہیں ہوا تھا۔ بلکہ یہ اختلاف ان فلسفیانہ مسائل میں تھا جن کو جوہر عقیدہ سے کوئی تعلق نہیں۔ جوہری عقائد سے مراد خدا کی وحدانیت کا عقیدہ، رسولوں پر ایمان، روز آخرت پر ایمان اور اس بات پر ایمان کہ آنحضور ﷺ جو مسائل و احکام لائے تھے وہ سب حامل صدق و صواب تھے۔" ۲۶۱

اسیں توحید دے تصور دے بارے وچ اہل فکر تے فلسفے دے نکتہ نگاہ نوں سامنے رکھدیاں ہوئیاں مابعد الطبیعیاتی مسائل وچ توحید دے تصور دے بارے وچ حافظ محمد لکھوی دے اسلوب نوں واضح کرن دی کوشش کراں گے۔

حافظ محمد لکھوی دے اسلوب تے توحید دے تصور بارے ایہناں دے نکتہ نگاہ دی وضاحت توں پہلاں توحید باری تعالیٰ نوں علم الکلام دے حوالے نال بیان کیتا جانا ضروری اے تاں جے توحید دے تصور بارے فلسفیاں تے مفکرین دیاں بحثاں واپس منظر سامنے آ سکے تے اللہ تعالیٰ دی وحدانیت دے بارے وچ اہل فکر تے فلسفہ ولوں ابھارے گئے سوال تے

اوہناں دے جواباں دا جائزہ لیا جاوے تاں جے توحید ذات باری تعالیٰ دے ضمن وچ حافظ صاحب دے اسلوب نوں سمجھن وچ آسانی ہووے۔

اصحاب فکر تے فلسفہ دے سامنے خدا دی ذات تے صفات دے متعلق شروع توں ای کجھ بنیادی سوال رہے نیں۔ پہلا سوال ایہہ اے کہ اللہ تعالیٰ دی ذات تے صفات تے خلق دے نال اوہدے تعلق دی نوعیت کیہہ اے؟ یعنی کیہہ خدا خلق نوں پیدا کرن دے بعد بالکل بے تعلق ہو کے بیٹھ گیا یا اوس نے خلق دے نال اپنا تعلق قائم رکھیا اگر اوس نے اپنا تعلق قائم رکھیا تے اوہ کیس نوعیت داسی تے خلق دے نال اوہدے رابطے دا ذریعہ کیہہ سی؟

دوسرا اہم سوال ایہہ پیش نظر رہیا کہ انساناں نوں خدا دی معرفت حاصل ہو سکی اے۔ یعنی کیہہ خدا انسانی عقل دی رسائی توں ایہناں بالاتر اے کہ انسان اوس دی کوئی معرفت حاصل نہیں کر سکا یاں خدا انسان دی عقل دی گرفت وچ آسکا اے۔ تیسرا سوال ایہہ سامنے رہیا کہ انساناں طرح خدا وی اک شخص (Person) ذات اے جیہہ یاں خصوصیات تے صفات معلوم نیں۔ یاں خدا ایہناں قوتاں، طاقتاں تے قانوناں داناں اے جیہڑے ایس کائنات وچ بالکل ایسے طرح جاری و ساری نیں جس طرح انجن وچ بھاپ ہوندی اے یاں جسم دے اندر روح ہوندی اے۔ یعنی خدا وی اک توانائی اے جس نے کائنات نوں متحرک کر رکھیا اے۔

"سوالات تو اور بھی ہیں لیکن یہی بنیادی اور اہم سوالات ہیں ان کے علاوہ ان فلسفیوں کی رائے جنہوں نے تہذیب اور مذہب کے ارتقا پر گفتگو کی ہے۔ غور طلب یہ ہے جو یہ کہتے ہیں کہ انسان ابتداء میں خدائے واحد سے نہیں بلکہ بہت سے خداؤں اور دیوتاؤں سے آشنا ہوا۔ عقل کی ترقی کے ساتھ غیر ضروری خدا چھٹتے چلے گئے۔ یہاں تک کہ ایک خدا باقی رہ گیا دوسرے الفاظ میں دین کا آغاز شرک سے ہوا اور پھر رفتہ رفتہ انسان توحید کی لذت سے آشنا ہوا۔" ۲۶۳

ایہدے برعکس مذہب دا آغاز اک خدا دے تصور توں ہویا۔ قرآن مجید نے انساناں دی جیہڑی تاریخ بیان کیتی اے اوہدے مطابق آدم پہلے انسان تے خدا دے نبی نہیں ظاہر اے کہ اوہناں نے اپنی ذریت نوں شرک نہیں سکھایا۔ توحید ای سکھائی۔ قرآن مجید نے اوہناں دے بیٹیاں دے جیہڑے واقعات بیان کیتے نیں اوہناں توں معلوم ہوندا اے کہ اوہ نہ صرف توحید توں بلکہ قانون تے عدل و انصاف توں وی واقف سن تے خدائے واحد دی رضا جوئی دے لئی قربانیاں پیش کر دے سن۔

آدم دی اولاد وچ آہستہ آہستہ توحید توں بعد شرک پیدا ہويا تے اوہدے طور طریقے اوہناں دے دل وچ گھر کر گئے تے اللہ تعالیٰ نے حضرت نوحؑ نوں رسول بنا کے بھیجیا۔ اوہناں نے قوم نوں دوبارہ توحید دی راہ تے لان دی

کوشش کی تھی لیکن اوہناں دی دعوت تے لبیک کہن والے گھٹ ای نکلے چنانچہ اللہ تعالیٰ نے قوم اُتے طوفان دا عذاب بھیجیا تے موحدین توں نویں دنیا آباد کیتی۔

"اس کے بعد قرآن مجید نے جلیل القدر پیغمبر حضرت ابراہیمؑ کا ذکر کیا ہے اور بیان کیا ہے کہ انہوں نے توحید کے لئے کیا کیا قربانیاں دیں۔ چاند اور سورج کو پوجنے والوں کو کیسے مسکت جواب دیئے اور بتوں کی پوجا کرنے والوں کا کیسا کیسا مذاق اڑایا جس کے نتیجے میں ان کے لیے آگ کی چتا تیار کر دی گئی جس سے اللہ تعالیٰ نے انہیں بچا لیا۔ توحید کی خاطر انہیں اپنا گھر چھوڑنا پڑا اور ہجرت کر کے فلسطین کے علاقے میں آئے۔ انہوں نے توحید کا مشن جاری رکھنے کے لئے کئی مراکز قائم کئے اور مکہ میں بیت اللہ تعمیر کیا انہوں نے خدا کی رضا کے لئے اپنے اکلوتے بیٹے اسماعیلؑ کی قربانی سے بھی دریغ نہ کیا۔ حضرت ابراہیمؑ کی انہی قربانیوں کا نتیجہ یہ نکلا کہ نبی اسماعیلؑ اور بنی اسحاق میں کثرت سے ان کے پیروکار ہوئے ابتدا ان کی ذریت توحید پر کار بند رہی لیکن آہستہ آہستہ اس میں شرک نے راہ پالی۔ سب سے آخر میں حضرت محمد ﷺ تشریف لائے جنہوں نے شرک کی جڑیں کاٹ دیں اور دنیا کو پھر سے توحید کی لذت سے آشنا کیا اور ایک نئی امت برپا کی اس امت نے اس کے باوجود کہ آنحضرت ﷺ کا لایا ہوا صحیفہ اس کے ہاتھوں میں ہے شرک میں جو دلچسپی لی ہے وہ سب کے سامنے ہے۔" ۲۶۳

"توحید شرک کی ضد ہے اور توحید کا مطلب ہے کہ خدا واحد ہے۔ لفظ واحد کئی معنوں میں مستعمل ہوتا ہے۔ کبھی اس کے معنی ہوتے ہیں جو چیز مقدار بنی نہ ہو۔ اپنے اندر کیت نہ رکھتی ہو۔ قابل قسمت نہ ہو۔ اس معنی کے مطابق کئی ایک اشیاء پر لفظ واحد کا اطلاق ہو سکتا ہے۔ مثلاً علم، شجاعت، بزدلی، غمی، خوشی وغیرہ۔ الغرض جو چیزیں نہ اجسام ہیں نہ اجسام کے ساتھ قائم ہیں اس معنی کے لحاظ سے وہ واحد کہلاتی ہیں۔ خدا تعالیٰ بھی اس معنی کے مطابق واحد ہے۔ کیونکہ نہ اس کی کوئی ضد ہے اور نہ اس کا کوئی شریک۔ ضد تو اس لئے کہ ضد اس چیز کا نام ہے جو دوسری چیز کے ساتھ ایک محل پر علی سبیل البدلیہ وارد ہو سکے۔ جیسے سفیدی سیاہی کی ضد ہے اور خدا کے لئے چونکہ محل نہیں لہذا اس کی ضد بھی نہیں۔ اور شریک اس

لئے کہ اس کا کوئی شریک ہو تو وہ جملہ کمالات میں یا اس کا ہم پلہ ہو گا یا اس سے اعلیٰ ہو گا یا کم۔ یہ تینوں باطل ہیں۔ پہلی شق تو اس لئے باطل ہے کہ یہ قاعدہ ہے کہ جن دو چیزوں پر دو کالفظ صادق آتا ہے۔ ان کا باہم متغائر ہونا ضروری ہے۔ ورنہ ان کو دو کہنا جائز نہ ہو گا۔ ایک سیاہی دوسری سیاہی سے محض اس لئے ممتاز ہوتی ہے کہ ان میں ایک مثلاً زید کے بالوں کے ساتھ قائم ہے اور دوسری بکر کے بالوں کے ساتھ یا ایک ہی محل کے ساتھ ان میں سے ایک صبح کے وقت قائم ہوتی ہے اور ظہر کے وقت وہ چلی گئی اور دوسری اس کی جگہ قائم ہو گئی ہے اگر ان دونوں صورتوں میں سے کوئی صورت نہ ہو تو ان کو دو کہنا درست نہ ہو گا۔۔۔ اور جو چیزیں باہم متغائر ہوتی ہیں یا تو ان میں تغائر حقیقی ہوتا ہے۔ مثلاً حرکت اور رنگ یہ دو چیزیں ایک وقت میں ایک محل کے ساتھ قائم ہوں۔ مگر ان کی حقیقتوں کا باہم تباہی ان کے امتیاز کے واسطے کافی ہے۔ ان کے امتیاز کے لئے اس بات کی ضرورت نہیں ہے کہ الگ الگ محلوں کے ساتھ قائم ہوں یا ایک محل مختلف وقتوں میں قائم ہوں اور کبھی دو چیزوں میں اعتباری تغائر ہوتا ہے۔ مگر یہ تب ہو سکتا ہے کہ یا تو وہ الگ الگ محلوں کے ساتھ قائم ہوں یا ایک محل کے ساتھ مختلف وقتوں میں قائم ہوں۔ ورنہ ان کو دو کہنا اور ان میں امتیاز قائم کرنا بالکل غلط ہو گا۔ سو اگر خدا تعالیٰ کا شریک اس کے ہم پلہ ہو اور ان دونوں کی حقیقت ایک ہو تو ان کو دو کہنا اور ایک دوسرے سے الگ الگ خیال کرنا سب جائز ہو۔ جب خدا تعالیٰ اور محل کے ساتھ قائم ہو۔ مگر مختلف وقتوں میں یہ پہلے ثابت ہو چکا ہے کہ خدا تعالیٰ کے لئے نہ کوئی محل ہے نہ مکان نہ اس کو کسی جہت سے تعلق ہے۔ نہ زمانہ سے سروکار پس ثابت ہوا کہ اس کا کوئی شریک نہیں۔ جو اس کے ہم پلہ ہو اور اس کی ماہیت میں مشترک ہو۔ اور خدا کا شریک اس سے اعلیٰ اس لئے نہیں ہو سکتا کہ خدا اس کو کہا جاتا ہے جو جملہ موجودات سے کمالات میں فائق ہو۔ کسی صفت میں بھی کسی وجود سے کم یا مساوی نہ ہو۔ تو جس کا نام آپ خدا کا شریک رکھتے ہیں حقیقت میں خدا وہی ہے جس کو آپ خدا بتاتے ہیں وہ خدا نہیں کیونکہ خدا کی تعریف اس پر صادق نہیں آ سکتی اور اگر اس کا شریک اس سے کم ہو تو وہ شریک نہیں کہا سکتا

اس صورت میں خدا ایک ہی رہے گا۔ "۲۶۴"

ہم اس سے پہلے ثابت کر چکے ہیں کہ مذہبی وجدان عقل و استدلال کے معیار پر بھی پورا اترتا ہے اور تجربہ حیات و کائنات کا وسیع استقرار اس حقیقت کی طرف اشارہ کرتا ہے کہ جوہر وجود میں ایک تخلیقی و تکوینی مثبت ہے جسے نفس یا انا کہہ سکتے ہیں۔ قرآن نے اس انا کے مطلق کی انفرادیت کو سورۃ اخلاص میں پیش کیا ہے۔ اللہ اس کا اسم مخصوص ہے۔ اس کی انفرادیت ان صفات سے مترشح ہوتی ہے جو سورۃ اخلاص میں بیان کئے گئے ہیں کہ وہ احد اور صمد ہے۔ تولید کے انداز کی آفرینش نہ اس کے جوہر اور ماخذ میں ہے اور نہ ہی اس سے سرزد ہوتی ہے اور موجودات کی کوئی شے اس کے مماثل یا اس کی ہمر نہیں۔ "۲۶۵"

"حکما مبدا اول کے بارے میں ان صفات کے بھی قائل ہیں کہ وہ مبدائے اول ہے۔ موجود ہے۔ جوہر ہے۔ واحد و قدیم ہے۔ باقی و عالم ہے۔ عقل، عاقل اور معقول ہے۔ فاعل ہے۔ خالق و مرید ہے قادر و جی ہے۔ عاشق و معشوق ہے۔ لذیذ و متلذذ ہے۔ جواد ہے۔ خیر محض ہے اور اس پر طرہ یہ کہ اس کے باوجود اس کی ذات ہر طرح کی کثرت سے منزہ ہے۔ "۲۶۶"

اُپر دتی گئی بحث توں توحید باری تعالیٰ دے تصور دے بارے وچ حکماء تے فلاسفہ دے نکتہ ہائے نگاہ نوں علم الکلام دی روشنی وچ سمجھیا جاسکدا اے۔ تے اوہناں دے اسلوب دے بیان دے مطالعے توں حافظ محمد لکھوی دے اسلوب دی وضاحت وچ مدد حاصل ہووے گی۔ ہن ایسں ویکھدے آں کہ حافظ محمد لکھوی نے توحید دے تصور نوں کیس انداز تے اسلوب نال بیان کیتا اے۔

توحید باری تعالیٰ دے تصور دے ضمن وچ حافظ محمد صاحب دے اسلوب بیان نوں سمجھن دے لئی سورۃ اخلاص دی تفسیر ملاحظہ کرو:-

تو آکھ محمدؐ اوہ ہی اللہ واحد مک ہکلا!

اللہ صمد نہ کہاوی پیوی نا کجھ حاجت اللہ

نہ جنیا اوس کے نوں نا اوہ جنیا گیا کے تھیں

تے نا کوئی اوسدا کفو برابر جنس شریک اوسے تھیں

شان نزول اس سورت لیا یا بغوی ابن عباسوں
کے مشرک نبیؑ تھیں پچھیا جو ہے اللہ کس شے پاسوں

سونے کنوں یا روپیوں لکڑ کٹ تراں

تہ ایہہ سورت اللہ بھیجی کیتا رد تماموں ۲۶۷

کے مشرک نے نبی پاک ﷺ توں سوال کیتا کہ اللہ تعالیٰ کیس چیز نال بنیا اے سونے چاندی توں یاں لکڑی
توں اللہ تعالیٰ نے فرمایا۔ اے محمد ﷺ تم کہہ دو کہ اللہ تعالیٰ اک اے۔ اوہ بے نیاز اے۔ اوہنوں کھان پین دی کوئی
حاجت نہیں۔ نہ اوہنے کسی نوں جنیا تے ناں ای اوہ جنیا گیا تے اوہدا کوئی ہمسر نہیں۔
صفت صمدی تفسیر وچ توحید نوں انج بیان کردے نیں:-

تے معنی صمد جو بے پرواہ نہ حاجت پینے کھانے

کوئی لم یلد و لم یولد تفسیر صمد دی جانے

ہک کہن صمد سردار وڈا جس سہ تھیں ودھ سرداری

جتنی قسم ایہی سرداری اوہ سہ اوسوچہ جاری

ہک کہن جو کامل سب صفتا نوچہ سب کمانوچہ نالے

ہک کہن جو مقصد ہر دا ہر کوئی حاجت اوستھیں بہالے

ہے اوہ مقصود جو کل مرداں ہر کوئی اوستھیں منگے

بہی سختی وقت پوکارن اسنوں سب مندے تے چنگے

ہک کہن صمد جو باقی دائم پچھے خلق فنا تھیں

ہک کہن جو سب تھیں اپر نا کوئی اپر پاک خدا تھیں

ہک کہن صمد اوہ جسوں نا دکھ دیوے آفت کوئی

ہک کہن صمد بے عیب خدا کجھ عیب نہ جس وچ بھائے

جعفر صادق کہے صمد جو نہیں محتاج کسیدا

تے جو کجھ وچہ زمین آسماناں سب محتاج اوسیدا ۲۶۸

صمد دے معنی بے پرواہ دے نیں جیہنوں کھان پین دی حاجت نہ ہووے۔ لم یلد و لم یولد توں ایہدی تفسیر
کیٹی جاسکدی اے صمد اک مطلب ایہہ اے کہ سب توں وڈا سردار جس دی سرداری سب توں وڈی ہووے۔ سرداری
دیاں جنیاں وی قسماں نیں اوہ سب اللہ تعالیٰ دی ذات وچ جاری و ساری نیں۔ بعض دے نزدیک صمد اوہ اے جیہڑا سب

دامقصود ہووے تے ہر کوئی اوس توں اپنی حاجت براری دی امید رکھے تے اوہ تمام مراداں پوریاں کرن والا اے۔ ہر کوئی اوس توں منگدا اے تے سختی تے تکلیف وچ ہر برا بھلا اونوں ای پکاردا اے۔

بعض دے نزدیک صمد اوہ اے جو مخلوق دے فنا ہون توں بعد وی قائم دائم رہوے تے بعض دے نزدیک صمد اوہ صفت اے جیہدی وجہ توں اللہ تعالیٰ سب توں اُپر اے تے اوس توں اُپر کوئی نہیں۔ بعض دے نزدیک صمد اوہ ذات اے جیہنوں کوئی آفت نقصان نہ پہنچا سکے۔ بعض دے نزدیک صمد اوہ خدا اے جیہدے وچ کوئی عیب نہ ہووے۔ جعفر صادق دے نزدیک صمد اوہ اے جیہدے کے دامتاج ہووے تے جو کجھ اسماناں تے زمیناں وچ اے سب کجھ اوہ دامتاج اے۔

رسالت:

جیویں کہ رسالت دے معنی تے مفہوم توں اللہ تعالیٰ دانی ہونا ظاہر ہوندا اے۔ تے ایہہ رسالت یا نبوت علم الکلام دیاں بحثاں وچوں اک الگ بحث اے۔ اس موضوع اُتے وی حکماء تے فلاسفہ نے سیر حاصل گفتگو کیتی اے۔ رسالت دے بارے وچ حافظ محمد لکھوی دے اسلوب نوں جانن توں پہلاں رسالت دے پس منظر توں جانکاری بوہت ضروری اے۔ تاں جے رسالت تے نبوت دے بارے وچ مختلف فلسفیاں دیاں آراء تے اوہناں دے نظریات نوں سامنے رکھدیاں ہوئیاں حافظ محمد لکھوی دے رسالت دے اسلوب بیان نوں بخوبی سمجھیا جاسکے۔

نبوت دے نظام توں مراد خلق دی ہدایت دا اوہ خدائی نظام اے جیہدے انبیاء علیہم السلام، وحی تے اسمانی صحیفیاں دی بنیاد اُتے قائم اے جیہدے آغاز حضرت آدمؑ توں ہويا تے ایہدی تکمیل حضرت محمد ﷺ اُتے ہوئی۔

"اس نظام سے متعلق اس دور میں بہت سے لوگوں کے ذہنوں میں یہ سوال پایا جاتا ہے کہ انسان اپنی عقلی فتوحات کے لحاظ سے اس وقت ایسے بلند مقام پر پہنچ چکا ہے کہ وہ زمین کے تمام نشیب و فراز کو مسخر کر کے آسمان کے ثوابت اور سیاروں پر کمندیں ڈال رہا ہے۔ وہ اپنی فطرت کے اندر خیر و شر کی اتنی معرفت رکھتا ہے کہ وہ متمدن اور شائستہ انسان کی زندگی بسر کر سکتا ہے اور ایک مہذب معاشرہ کا فرد بن سکتا ہے۔ وہ اپنے اسلاف کے افکار و عقائد ان کی روایات، ان کے احکام و قوانین اور ان کے علوم کا اتنا بڑا ذخیرہ رکھتا ہے کہ اس کی اساس پر وہ ایک عظیم سلطنت قائم کر سکتا ہے تو کیا انسان کی زندگی کی تعظیم کے لئے یہ ساری چیزیں کافی نہیں ہیں؟ آخر وہ ضرورت کیا ہے جس کے پورا کرنے کے لئے نبوت کا نظام قائم کیا گیا۔ اور انسان کو اس پر ایمان لانے کا حکم دیا گیا ہے؟ اگر عقل اور وحی کے دونوں نظام انسان کے لئے ضروری ہیں تو ان دونوں میں تعلق کی نوعیت

کیا ہے۔ ان کی حدود کیا ہیں اور اگر ان میں کوئی تصادم ہو تو ان کے درمیان توفیق کی کیا صورت ہے۔؟ ۲۶۹

انسان دی ہدایت دے معاملے وچ اہل فلسفہ دے تن مختلف نظریے نہیں اک گروہ داکتہ نظر تے ایہہ ہے کہ عقل اگرچہ بڑی چیز اے لیکن زندگی دے مسئلیاں تے اوس دیاں مشکلاں لہبیاں زیادہ نہیں کہ اندرونی نہ ہووے تے کے دے لئی کامیابی دے نال اس رستے نوں طے کرنا آسان نہیں۔۔۔۔ دوسرا گروہ ایہناں لوکاں دا اے جیہڑے کہندے نہیں کہ عقل دی رسائی تے ہے امی بہت محدود۔ الہیات تے دینیات دے سارے اہم مسئلیاں وچ عقل نوں مطلقاً کوئی دخل نہیں۔ ایہدے متعلقہ کماں وچ اوہ کے مافوق الفطرت رہنمائی دے محتاج نہیں کیوں جے ایہہ مسئلے عقل نال نہیں بلکہ دل نال انسان دے اندر اتر دے نہیں ایس لئی عقل دا ایہناں معاملیاں وچ کوئی دخل نہیں ہو سکدا اے۔

"تیسرا گروہ ان لوگوں کا ہے جو یہ کہتے ہیں کہ ہم عقل سے واقف ہیں۔ وحی یا الہام کا ہمیں کوئی تجربہ نہیں۔ ہمارے لئی یہ کس طرح ممکن ہے کہ اس پر ایمان لائیں۔ اس کی اطاعت کریں اور اس کا اتباع کریں۔" ۲۷۰

سب توں پہلے اخیر لے گروہ نوں ویکھدے آں جس دا نمائندہ ہابس اے اس گروہ دا دعویٰ ایہہ ہے کہ اسیں صرف اس چیز نوں من سکدے آں، ایسی چیز نوں مننا چاہیدا تے ایسی چیز نوں منن اتے مجبور کیتا جاسکدا اے جس چیز دا ساہنوں تجربہ اے۔ ایہی گل قریش دے کافر آنحضرت ﷺ دے دعوائے نبوت دی رد وچ کہندے سن تے پچھدے سن کہ اگر تہاڈے خیال دے مطابق تہاڈے اتے وحی آندی اے تے ساڈے اتے کیوں نہیں آندی ظاہر اے ایہہ سخت قسم دی سو فسطائیت اے اس دے معنی ایہہ نہیں کہ اگر تسمیں کدی کوئی شعر نہیں کہیا اے یا تہانوں شعر دا تجربہ نہیں اے تے تسمیں کسے نوں شاعر نہ منو ہووے پیا سعدی تے حافظ یا غالب تے حالی تے ہویا کرے شبلی تے اقبال، لیکن چونکہ خود تہانوں شعر دا تجربہ نہیں اے اس لئے تسمیں اوہناں نوں شاعر تسلیم نہیں کر دے ایسے طرح تہانوں اگر ایہہ سعادت نصیب نہیں ہوئی کہ تسمیں کوئی تقریر کر سکو تے تسمیں کسے نوں خطیب نہ منو۔ اس لئی کہ ساہنوں خود خطابت دا کوئی تجربہ نہیں تے اسیں کس طرح ایہہ من سکدے آں کہ ڈیماسٹھینز یا برک کوئی وڈے خطیب سن بلکہ واقعہ ایہہ ہے کہ اس خیال دے حامل لوکاں نے اگر کدی اک اٹ اتے دوسری اٹ نہیں رکھی تے انجینئرنگ دے کسے کارنامے توں اوہناں نوں قائل نہیں کیتا جاسکدا چاہے دلی دالال قلعہ تے جامع مسجد تے لاہور دا شالامار باغ ہووے۔ ایہناں لوکاں دیاں یادگاراں اج وی موجود نیں ایس گروہ دی دلیل محض انانیت تے ضد اتے مبنی اے۔ عقل وچ اس دی کوئی بنیاد نہیں۔

"دوسرا گروہ جس کا نمائندہ پاسکل ہے۔ دین کے اندر کسی عقل کا دخل نہیں مانتا۔ وہ اس چیز کو ماننا چاہتا ہے جو دل کے راستے آئے۔ انہوں نے اس حقیقت پر کبھی

غور نہیں کیا کہ دل تو خیالات، جذبات، احساسات، روایات اور نہ جانے کن کن چیزوں کا ایک مجموعہ ہے۔ یہ واقعہ ہے کہ دل کا دروازہ کھلا ہوا ہے اور ہر چیز اس کے اندر داخل ہو سکتی ہے۔ انسان کو عقلاً اس بات کی اجازت ہونی چاہیے کہ جو کچھ دل میں آجائے وہ سب کو مان لے۔ اس کے لئے ضروری ہے کہ وہ ہر چیز کو عقل کی کسوٹی پر پرکھ کر مانے ورنہ آدمی بالکل ہی آبرو باختہ ہو کر رہ جائے گا۔" ۲۷

حجت الاسلام ابو حامد غزالی اپنی کتاب "علم الکلام" وچ خدا تعالیٰ دے افعال دے ضمن وچ اپنے ست دعویاں نوں ثابت کر دیاں ہونیاں اپنے ستویں دعویٰ وچ لکھدے نیں:-

"انبیاء علیہم السلام کی بعثت نہ محال ہے، نہ واجب ہے۔ بلکہ جواز کے درجہ میں ہے۔ معترضہ اسکو واجب اور براہمہ اس کو محال اور ناممکن کہتے ہیں۔ معترضہ کی تردید تو اس بات سے ہو سکتی ہے جس کو ہم پہلے ثابت کر آئے ہیں کہ خدا پر کوئی چیز واجب نہیں ہے۔ باقی رہے براہمہ سو جب ہم بعثت کے جواز پر دلیل قائم کریں گے تو ان کی بھی تردید ہو جائے گی۔ کیونکہ جو چیز محال اور ناممکن ہوتی ہے وہ جائز اور ممکن کبھی نہیں ہو سکتی ہے۔ انبیاء کی بعثت کا محال ہونا اس بات پر موقوف ہے کہ خدا تعالیٰ متکلم اور قادر نہ ہوتا جب یہ دونوں وصف اس میں پائے جاتے ہیں تو بعثت کے جواز میں کیا شبہ ہو سکتا ہے۔ اور یہ بھی ہر ایک شخص جانتا ہے کہ بعثت کوئی قبیح امر نہیں۔ تاکہ اس حیلہ سے بعثت کو ناممکن قرار دیا جائے اس سے بڑھ کر اس کا اور کیا ثبوت ہو سکتا ہے کہ معترضہ بھی باوجودیکہ یہ ہر ایک امر میں قباحت کو دخل دے دیتے ہیں اس کو قبیح نہیں کہتے بلکہ النام واجب کہتے ہیں۔" ۲۸

قرآنی تصور ایہہ اے کہ آدمیت دا آغاز نبوت توں ہویا اے۔ بعض حکماء نے کہیا کہ ہر علم و فن دا آغاز وی وحی دی بدولت ہویا۔ اجیہا شخص انساناں نوں انتشار توں کڈھ کے اوہناں وچ وحدت پیدا کر دا اے اجیہے شخص دا انداز نظر بالکل وکھرا ہوندا اے۔ اوہ ہر شے نوں نویں بصیرت نال ویکھدا اے تے اوہدے توں نویں نتیجے کڈھدا اے۔ اوہدے اندر زندگی دی حرارت ہوندی اے جیہدیاں چنگاریاں بیشمار دلاں وچ چنگاریاں پیدا کر دیاں نیں۔ اوہ لوکاں نوں کھرے تے کھوٹے وچ تمیز کرنا سکھاؤندا اے۔ اوہ زندگی دیاں قدراں دی نویں تقدیر کڈھدا اے۔ وہی معبوداں دی پرستش توں لوکاں نوں نجات دواندا اے۔ مادی فطرت دیاں قوتاں دا خوف دلاں توں زائل کر دا اے تے انساناں وچ ایہہ احساس پیدا کر دا اے کہ تُوں اک خدا توں سوا کسے دا بندہ نہیں۔ ایہدے طفیل انسان اک جماعت بن جاندا اے تے توحید الہی

وحدت انسانی وچ جلوہ گر ہوندی اے۔ ساری زندگی لئی اک مقصد معین ہو جاندا اے تے ایس قسم دے توحید آمیز تے وحدت آفرین تلمیذ الرحمن نوں اسلامی اصطلاح وچ نبی کہندے نیں۔ حضرت آدم توں لے کے ہن تیکر انسان نے جیہڑی ترقی کیتی اے تے انسان دی قوت تے بصیرت وچ جیہڑا اودھا ہویا اے سب داسر چشمہ نبوت ای اے۔

"کچھ لوگ نیک اور پرہیزگار ہوتے ہیں جو فطرت ہی سے بشری جسامت و روحانیت سے بے تعلق ہونے اور ملائکہ کے درجہ اعلیٰ تک پہنچنے کی قابلیت و استعداد رکھتے ہیں۔ تاکہ کسی وقت وہ بالفعل ملائکہ کی صف میں کھڑے ہو سکیں اور ان کو ملائ اعلیٰ کا حضور نصیب ہو۔ کلام نفسانی اور خطاب ربانی سننے کا شرف ملے۔ یہ بزرگ گروہ انبیاء علیہم السلام کا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کو خاص وقت میں بشریت سے بے نیاز و بے تعلق ہونے کی قابلیت عطا فرمائی۔ یعنی بحالت وحی یہی گویا ان کی فطرت ہے جس پر ان کو پیدا فرمایا یہی ان کی جبلت ہے جس پر ان کے اجسام کی تشکیل کی۔ بشری لباس میں ملبوس رکھتے ہوئے بدنی رکاوٹوں اور جسم کے گندے تقاضوں سے ان کو پاک و بری کیا۔ ان کے نفوس مقدسہ میں قصد و استقامت کی جڑ بٹھا دی کہ اس کے ذریعے وہ ملائ اعلیٰ کی طرف جلد ترقی کریں ان کی پاک طبیعتوں میں عبادت کی رغبت و الفت جاگزیں کر دی گئی۔ غرض کہ انبیاء علیہم السلام اپنی انہیں مذکورہ فطری صلاحیتوں کی بنا پر جب چاہتے ہیں۔ بدون کسب و صنعت کے ملائ اعلیٰ تک پہنچ جاتے ہیں اور عالم بشریت سے نکل جاتے ہیں اور وہاں القاء و الہام جو کچھ بھی لینا ہوتا ہے لے کر پھر مدارک بشریہ کی طرف رجوع کرتے ہیں۔ جو اپنی قوتوں میں موجود ہوتے ہیں تاکہ بندوں تک احکام ربانی پہنچا سکیں۔" ۲۷۳

اُپر دتے گئے افکار تے آراء توں رسالت تے نبوت دی حقیقت نوں سمجھیا جاسکدا اے۔ تے ایہناں افکار تے آراء دی روشنی وچ حافظ محمد لکھوی دے رسالت دے اسلوب نوں واضح کہتا جاسکدا اے۔ حافظ محمد بن باریک اللہ سورۃ بقرہ دی ایس آیت دی تفسیر کردیاں ہوئیاں لکھدے نیں:-

"كان الناس امة واحدة فبعث الله النبيين مبشرين و منذرين"

ترجمہ: "آہے لوگ گروہ بکوپس بھیجیا اللہ نے پیغمبراں نوں خوشخبری دینے والے

تے ڈراون والے۔" ۲۷۴

آہے لوگ گروہ کہو فر بھیجیا رب رسولاں
 خوشخبری دیہن ثواباں تے ڈروہن عذاب جہولاں
 آدم تھیں تا نوح تا نیک وہ قرن گزشتہ ہوئے
 سہ ہک شریعت حق اپر اوہ نال ہدایت موئے
 وچہ نوح زمانے کفر ہويا تد بھیجیا نوح خدا نے
 فر وارو وار پیغمبر آئے ہر ہک وچہ زمانے
 ہک کہن جو کشتی نوح چڑھے ہک امت مومن آیا
 فر نوح مرن تھیں کچھ بعضے کافر پئے کوراہے
 ہک کہن جو ابراہیم اگے سن کافر لوگ تمامی
 تا ابراہیم نبی رب بھیجیا ہور پیغمبر نامی
 ہک لکھ چویہ ہزار نبی وچہ مرسل ترسو تیراں

اٹھادیہ نبیاں نام قرآن اندر مذکور نہ غیراں ۲۷۵

اصل دے وچہ لوک اک ای گروہ سن۔ فیہ اللہ تعالیٰ نے انبیاء نوں خوشخبریاں دین والا تے ڈراون والا بنا کے
 بھیجیا۔ حضرت آدم توں لیکے حضرت نوح تیکر دس صدیاں تیک سب لوگ اک ای شریعت حق اپر سن تے ہدایت اُتے
 اوہناں دا خاتمہ ہويا۔ حضرت نوح دے زمانے وچہ لوکاں نے کفر کیا تے اللہ تعالیٰ نے حضرت نوح نوں بھیجیا تے فیہ
 واری واری ہر زمانے وچہ پیغمبر آندے رہے۔ بعض دے نزدیک جیہڑے لوگ حضرت نوح دی کشتی اُتے سوار سن اوہ اک
 ایماندار امت سی تے فیہ حضرت نوح دی وفات دے بعد بعض اوہناں وچوں گمراہ ہو کے کافر ہو گئے۔ بعض کہندے نیں
 کہ حضرت ابراہیم توں پہلے سارے لوگ کافر سن فیہ اللہ تعالیٰ نے حضرت ابراہیم نوں نبی بنا کے بھیجیا تے اوہناں دے
 بعد ہور نامور انبیاء بھیجے۔ اک لکھ چوبیس ہزار نبی بھیجے گئے تے اوہناں وچوں تین سو تیراں مرسل سن۔ اٹھائیس نبیاں دے
 ناں قرآن مجید وچوں ملدے نیں باقی انبیاء دے ناں اوں دا ذکر نہیں۔

ایس آیت دے آخری حصے دی تفسیر وچہ لکھدے نیں:-

تے اللہ کرے ہدایت سدھے راہ ول جسوں چاہے

شاہ ولی اللہ اس آیت دا حاصل ایہہ سمجھائے

جو عادت رب دی جاری جد پیغمبر گھلیا کوئی

اختلاف پیا وچہ امت اینویں عادت ہوئی

کئی من کئی منکر ہوون اس تھیں تنگ نہ ہوو
 جہاں ہدایت پائی محکم سدھے راہ کھلو
 شاہ عبدالقادر حاصل لکھیا بہت پیغمبر آئے
 بھی بہت کتاباں آیاں اپر راہ نہ بہت بتائے
 سکھنا کہو راہ بتایا جو توحید الہی!
 اس راہوں جد لوکی چلے پکڑیا شرک مناہی
 تہہور پیغمبر نواں گھلیا رب ہور کتاب اتاری
 جو اوہو راہ توحید حقانی آکھن رکھو جاری
 جد اہل کتاب کتابوں وچلے خلل اندر اس پایا
 تاہور کتاب تے ہور پیغمبر خلل مٹاون آیا
 اوہ سکھے کہو راہ بتاون بعضے حکم وٹاون
 جوکر حال بیمار موافق دار و فرق بتاون
 توحید مثال صحت دی شرک گناہ مثال بیماری
 ہر ہر مرض جدا ہے دار و مطلب صحت ساری
 پر وچہ قرآن جو آخر بھیجیا داروساریاں مرضاں

حاجت ہور کتاب نہ چھوڑی حاصل سکھے غرضاً ۲۷۶

اللہ تعالیٰ جیہوں چاہندا اے سدھی راہ ول ہدایت دیندا اے۔ شاہ ولی اللہ ایس آیت دا حاصل ایہہ سمجھاندے
 نہیں کہ اللہ تعالیٰ دا ایہہ دستور اے کہ جدوں وی کوئی پیغمبر بھیجتے اوس امت وچ ہمیشہ اختلاف پیدا ہو جاند اے۔ کوئی
 من لیندے نہیں تے کوئی منکر ہو جاندے نہیں۔ ایس توں پریشان نہیں ہونا چاہیدا۔ جہاں نے ہدایت پائی۔ اوہناں نوں
 چاہی دا اے کہ اوہ سدھے تے پختہ رستے تے کھڑے رہن۔

شاہ عبدالقادر نے ایس آیت دا حاصل ایہہ لکھیا اے کہ بوہت سارے پیغمبر آئے تے بوہت ساریاں کتاباں
 نازل ہوئیاں لیکن بوہت سارے رستے نہیں دسے گئے۔ سب پیغمبراں نے توحید الہی دا اک ای رستہ دسیا تے جدوں لوک
 ایس رستے توں دور ہٹے تے شرک تے نافرمانی وچ مبتلا ہو گئے۔ فیر اللہ تعالیٰ نے اک ہور نواں پیغمبر تے اک نویں کتاب
 بھیج دی جیہڑی لوکاں نوں توحید حقانی دی راہ اُتے گامزن رہن دی تلقین کر دی اے۔ جدوں کتاب والیاں نے اللہ تعالیٰ
 دی کتاب توں منہ پھریا تے اوہدے وچ خلل پایا تے اک ہور کتاب تے نواں پیغمبر خلل مٹان دے لئی آیا۔ اوہ سبھ اک

ای رستہ دسدے تے بعض حکم تبدیل فرماندے نیں۔ جیسطرح مریض دی حالت دے مطابق دوائی تبدیل کیتی جاندی اے۔ توحید دی مثال حالت صحت دی اے۔ تے گناہ تے شرک دی مثال بیماری دی اے۔ ہر ہر مرض دا علاج مختلف تے جدا ہوند اے۔ لیکن صحت دی حالت یکساں رہندی اے۔ لیکن قرآن مجید دے اندر جیہڑا آخروج بھیجیا گیا اے تمام مرضاں دا علاج موجود اے۔ تے ایہدے توں ساریاں غرضاں حاصل ہوندیاں نیں تے ایہدے نزول توں بعد کسے ہور کتاب دی حاجت باقی نہیں رہی۔

عقائد باطلہ دارو

۱۔ وجودیاں دارو:

حافظ صاحب نے عقیدہ وحدت الوجود اُتے یقین رکھن والیاں دارو کیتا۔ سورۃ الزخرف دی آیت نمبر ۱۵ دی تفسیر کردیاں ہویاں حافظ صاحب لکھدے نیں:-

تے اللہ کارن بندیاں اسدیاں تھیں اوہناں جزاں ٹھریاں
ہے ٹھیک انسان بے شکرا ظاہر کردا جاں بریاں
جو پتر دھیاں اللہ نوں سوچن جزاں الگ بناون
جو ہر شے نوں رب کہن وجودی ایہناں تھیں ودھ دیاون
کسے آکھیا اللہ کل تے بندہ اسدی جزو آیا
جے کل دا فکر کرے کل تھیوے کیڈا خن آ لایا
مظہری والا قاضی وچہ ارشاد ایہہ قول لایا
ملا جامی دیول نسبت کیتا فیر اوڈایا !
پھر آکھیوں قول ایہہ باطل شرعاً باطل عقل قیاسوں
جو بندہ کیویں خدا تھیوے ہے شیطانی وسوسوں ۷۷

لوگ اللہ تعالیٰ دے لئی اوہدے بندیاں وچوں اجزاء مقرر کر دے نیں۔ بے شک انسان اپنے رب دا ناشکرا اے تے ظاہر طور تے برایاں کردا اے۔ تے وجودی جیہڑے ہر چیز نوں خدا سمجھدے نیں مشرکاں توں وی زیادہ برے نظر آندے نیں۔ کسے نے کہیا کہ اللہ تعالیٰ کل اے تے بندے اس دا جزو اے۔ اگر جزو، کل دی فکر کرے تے اوہ خود وی کل وچ شامل ہو جاندا اے۔ ایہہ کہنا کتنا وڈا ظلم اے۔ قاضی ثناء اللہ پانی پتی اپنی کتاب ارشاد الطالبین وچ ملا جامی دے حوالے نال لکھدے نیں کہ ایس طرح دا کلمہ شرعاً تے عقلاً باطل اے کہ بندہ کیویں خدا ہو سکدا اے۔ ایہہ اک شیطانی

وسوسہ اے جیہذا وحدت الوجود دا عقیدہ اے۔

ایسی آیت دے بارے وچ حافظ صاحب تفسیر محمدی دے حاشیے اُتے لکھدے نیں:-
 "یعنی کافر ظاہر بین وجودی تے حلولی تے ہمہ اوستی جو مقرر کر دے ہین اللہ نوں
 کل تے موجودات نوں جزو پس جھوٹایا اللہ نے اوہناں نوں نال ایس آیت
 دے۔" ۲۷۸

سورۃ اخلاص دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب لکھدے نیں:-
 کہن وجودی ہر شے اللہ اوس بن ہو ر نکوئی
 تے ہر شے ہے محتاج اللہ دی صمد کوں پھر ہوئی ۲۷۹
 وجودی کہندے نیں کہ ہر چیز وچ اللہ اے تے ایہدے علاوہ ہو ر کوئی کچھ نہیں۔ جدوں کہ ہر چیز اللہ تعالیٰ دی
 محتاج اے تے اللہ تعالیٰ دی صفت صمدیت دے مطابق اللہ تعالیٰ دی ذات کسے دی محتاج نہیں اے تے مخلوق محتاج اے
 تے اوہ صمد کیوں ہو سکتی اے۔

۲۔ شرک دارد:

تفسیر محمدی وچ حافظ صاحب نے مشرکین دے عقائد باطلہ وارد پیش کیا اے۔ شرک دارد کر دیاں ہوئیاں توحید
 تے وحدانیت نوں تفصیل نال بیان کیا اے۔ سورۃ بقرہ دی آیت نمبر ۲۱-۲۲ دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب
 لکھدے نیں:-

اے لوگو پوجو رب اپنے نوں جس نے تمیں پائے
 تے اگلے بھی اس خلقے تا تمیں بچو نہ اگ جلائے
 جس کیتی زمین فراش تاں اُتے انبر چھت گرامی
 تے نازل کیا اسماناں تھیں پانی مینہ انعامی
 فراسدے نال نکالے میوے کارن رزق تساڈے
 نہ کرو شریک اللہ دے جان کراہن رہو دور دراڑے ۲۸۰
 سورۃ النساء دی آیت نمبر ۱۱۶ دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب لکھدے نیں:-
 تحقیق نہ بخشے اللہ جو اس نال شریک بناوے
 نے بخشے جو کجھ باجھ شرک تھیں بدیاں جسوں بھاوے ۲۸۱

ایہناں شعراں وچ لوکاں نوں مخاطب کر کے کہندے نیں کہ اپنے رب دی عبادت کرو جس نے تہاں پیدا کیا

تے تہاڑے توں پہلے لوکاں نوں پیدا کیتا تاں جے تسیں اگ توں بچ جاؤ۔ اللہ تعالیٰ نے تہاڑے لئی زمین نوں فرش تے
 آسمان نوں چھت بنایا اے۔ تے آسمان چوں مینہ وسایا جیہڑا بہت بڑا انعام اے۔ پھر ایس پانی دے نال طرح طرح دے
 پھل تے میوے پیدا کیئے جیہڑے تہاڑے لئی رزق نیں۔ فیر جان بجھ کے اللہ تعالیٰ دے نال کسے نوں شریک نہ ٹھہراؤ تے
 ایس گناہ توں دور رہو۔ بے شک اللہ تعالیٰ شرک نوں معاف نہیں کرے گا۔ شرک دے علاوہ جیہڑے گناہ نیں اللہ تعالیٰ
 چاہوے تے اوہناں نوں معاف کر سکدا اے۔ اللہ تعالیٰ وحدہ لا شریک اے۔ بے نیاز اے۔ نہ اوس دا باپ اے ناں ماں
 اے نہ کوئی اولاد اے۔ تے اوسدا کوئی ہمسر نہیں۔

حافظ لکھوی اللہ تعالیٰ دی توحید نوں شرک دی رد وچ انج بیان کر دے نیں:-

توں آکھ محمدؐ اوہ ہے اللہ واحد ہک ہکلا

اللہ صمد نہ کھاوے پیوے نا کجھ حاجت اللہ

نہ جنیا اوس کے نوں نا اوہ جنیا گیا کے تھیں

تے نا کوئی اسدا کفر برابر جنس شریک اوسے تھیں ۲۸۲

حافظ محمد لکھوی دے پنجابی حاشیے

حافظ محمد لکھوی اپنے دور وچ اسلام دے مبلغ رہے نیں۔ اوہناں دیاں پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب لئی بے شمار خدمات نیں۔ کیوں جے اوہناں نے اپنی ساری حیاتی اسلام دی تبلیغ تے اصلاح لئی وقف کر چھڈی سی۔ اوہناں نے اپنیاں لکھتاں راہیں لوکاں دے دلاں تے ذہناں اُتے چھائی ہوئی گمراہی نوں صاف کیتا تے اوہناں دے دلاں نوں شیشیاں وانگ چکا دتا۔ حافظ محمد لکھوی نے اپنیاں لکھتاں راہیں لوکاں دے دلاں وچ دینی شعور پیدا کرن نوں اک جہاد سمجھ کے کیتا۔ حافظ محمد لکھوی دا سب توں وڈا کارنامہ قرآن پاک دا منظوم پنجابی ترجمہ تے تفسیر اے جیہڑا "تفسیر محمدی" دے ناں نال جانیا جاندا اے۔ قرآن پاک دا ایہہ ترجمہ لوکاں نوں دین دے ہور نیڑے لے گیا۔ کیوں جے پنجابی زبان وچ کیتا گیا ایہہ پہلا مکمل ترجمہ تے تفسیر سی۔ تے ایہہ دے علاوہ وی حافظ صاحب نے دینی تے تبلیغی موضوعات اُتے جنیاں وی کتاباں لکھیاں نیں۔ اوتھوں اوہناں دی دینی بصیرت دا انداز ہوندا اے کہ اوہناں نے تبلیغ دے فریضے دا کوئی وی موقع ہتھوں نہیں جان دتا۔

حافظ صاحب نے اپنی تقریباً ہر کتاب تے اوس دور دیاں کج مشہور دینی کتاباں اُتے حاشیے لکھے سن تے ایہناں حاشیاں دی ضخامت کم و بیش او سے کتاب جی ای بندی اے جیہہ دے اُتے ایہہ حاشیے لکھے گئے نیں۔ جیویں مولانا عبد اللہ عبدی دی مشہور کتاب "باراں انواع" اُتے اوہناں نے بڑے بھرپور تے ضخیم حاشیے فارسی وچ لکھے سن۔ ایس توں بعد مولانا نور محمد سورتوی دی کتاب "شہباز شریعت" اُتے حافظ صاحب نے بڑا ای خوبصورت حاشیہ لکھیا اے۔ ایسے طرح آپ نے مختلف کتاباں اُتے مختلف زبانیں جیویں عربی، فارسی وچ بڑے بھرپور حاشیے لکھے۔ جیہہ دے بڑے ضخیم، باحوالہ تے بامحاورہ حاشیے نیں۔ جتھوں اوہناں دی عربی تے فارسی دانی وچ مہارت دے ثبوت ملدے نیں۔

حافظ محمد لکھوی نے اپنیاں کوئی اک دو کتاباں چھڈ کے باقی سب اُتے بڑے مفصل حاشیے لکھے نیں جیویں شہباز شریعت، رد نیچری، سیف السنۃ، احوال الآخرت، زینت السلام، انواع بارک اللہ تے باراں انواع اُتے فارسی زبان وچ حاشیے لکھے نیں۔ ایہناں وچوں کجھ کتاباں دے حاشیاں دا اوہناں دے بیٹے محمد حسین نے اردو وچ ترجمہ کر دتا سی۔ "انواع محمدی" دا حاشیہ حافظ صاحب نے اردو وچ کیتا سی تے "سنن ابو داؤد" دا حاشیہ عربی زبان وچ لکھیا۔ "تفسیر محمدی" اوہ واحد کتاب اے جیہہ دے حاشیے اوہناں نے پنجابی زبان وچ لکھے نیں۔ اتھے ایسں صرف حافظ صاحب دے پنجابی حاشیاں اُتے ای گل کراں گے۔

"تفسیر محمدی" حافظ محمد لکھوی دا قرآن پاک دا منظوم پنجابی ترجمہ اے تے ایہہ ستاں جلدیں اُتے مشتمل اے۔

ایہہ حاشیے اپنے اندر ایہنی ضخامت تے گہرائی رکھدے نیں کہ ایہناں نوں تفسیر در تفسیر آکھیا جاسکدا اے۔ حافظ محمد لکھوی دے "تفسیر محمدی" دے حاشیاں وچوں کئی معنی نکلدے نیں:-

— کے جگہ تے متن دے شعراں وچ جیہڑے حوالے دیندے نیں اوہناں نوں حاشیاں وچ قرآن تے حدیث دے حوالیاں راہیں ثابت کردے نیں یعنی حوالیاں نوں با حوالہ کردے نیں۔

— کے جگہ تے متن دی تصحیح کردے نیں۔ متن دی کمزور گل نوں نکھیردے دسدے نیں۔ یعنی اگر کوئی حدیث ضعیف اے تے اوہنوں واضح کردے نیں۔

— کے جگہ تے متن دے مشکل لفظ نوں حل کر کے آسان زبان وچ اوہدا معنی کڈھ دیندے نیں۔ انج حاشیے نوں لغات دے کم لئی وی ورتدے نیں۔

— کئی دفعہ کے حوالے دا ترجمہ وی کر دیندے نیں جیہڑا حوالہ حاشیے وچ چھپیا ہوندا اے۔ پنجابی حاشیے دا فارسی وچ ترجمہ کردے نیں۔

مختصر متن نوں حاشیے وچ کھول کے بیان کردے نیں تے جتھے متن وچ کوئی گنڈھ ہووے اوہنوں شعراں وچ کھولن دا کم حافظ محمد لکھوی حاشیاں کولوں لیندے نیں۔ ایس طرح اوہ کے مسئلے نوں حاشیاں وچ بڑی وضاحت نال بیان کردے نیں:-

حافظ محمد لکھوی نے "تفسیر محمدی" دے ماخذاں بارے بڑے مفصل حاشیے لکھے نیں:-

اس تھیں پچھے شان نزول معالم کنوں لیاندے
جو مظہری ۲ کنوں یا ہور کتابوں لکھی نام تہاندے
ایس گل دی تشریح و توضیح حاشیے وچ انج کردے نیں:-

۲ "تفسیر مظہری بہت عمدہ ہے تصنیف قاضی ثناء اللہ پانی پتی رحمۃ اللہ دی یعنی شان نزول آیات دی تے اختلاف اقوال اہل علم دی وچہ اس تفسیر پنجابی دے اکثر تفسیر معالم التنزیل تھیں لکھے گئے ہیں اگرچہ بعض جگہ نام کتاباں دا مذکور نہیں تے جو مسئلہ سوا معالم دے ہور کتاباں تھیں لکھیا گیا ہے اوہ تھے نام کتاب منقول عنہ دا ضرور ہووے گا جو تفسیر مظہری تے عباسی تے موضح القرآن تے تفسیر عزیزی تے تفسیر جلالین تے بیضاوی تے تفسیر مدارک تے تفسیر کبیر تے احمدی تے فوز الکبیر تے مانند انہاندی اپرا اکثر مطالب حاشیے دی مظہری تھیں لکھے گئے ہیں تے وچہ تل دے بھی معالم تھیں پچھے مظہری تھیں منقول ہیں الا ماشاء اللہ ۱۲ سنہ ۲۸۳

حافظ محمد لکھوی نے ایس حاشیے وچ تفسیر محمدی دے ماخذ بڑے کھول کے بیان کیے نیں یعنی شعر دے وچ صرف ماخذ اں بارے حوالہ دتا اے لیکن حاشیاں وچ وضاحت نال بیان کردتا اے۔ ایسے ای طرح اک ہور حاشیے وچ اوہ کنیت تے لقب دے وضاحت مثالاں نال بیان کردے نیں:-

معالم ہے تفسیر پرانی بنیویں صدی بنائی
مصنف محی السنّت بغوی نام حسین ایہائی
تے ایہدے بارے حاشیہ انج لکھدے نیں:-

حاشیہ ۳ "نام مصنف تفسیر معالم دے داحسین ہے تے محی السنّت لقب ہے تے ابو محمد کنیت ہے لقب اوہ جو نام واسطے تعریف دے یا مذہب دے سدیا جاندا اے جو محی السنّت تے امام اعظم تے شمس الآئمہ تے مانند اس دے تے کنیت اوہ نام ہے جو نال لفظ ابن یا ابو یا بنت یا ام دے مشہور ہو جاوے جو ابن مسعود ابن عباس ابن عمر تے ابوبکر ابوالحسن ابوالقاسم تے ام سعد ام کلثوم بنت فاطمہ وغیرہ ۱۲ منہ " ۲۸۴

حافظ محمد لکھوی نے مثالاں تے اوہناں دے حوالیاں نال کنیت تے لقب دی بھرپور تشریح کیٹی اے تے ایہناں حاشیاں توں صاف پتہ چلدا اے کہ ایہہ حاشیے کس قدر علمی تے تحقیقی نیں تے حاشیے تفسیر دی تفسیر وی بیان کردے نیں۔ اک ہور حاشیہ جیہدے وچ حافظ محمد لکھوی ظاہر تے باطن معنیاں بارے بیان کردے نیں:-

ہک کہن جو مطلع فہم ایہی جو کر دے فہم معانی
تدبر کردیاں کھولدیوے رب معنی خاص حقانی
حاشیہ نمبر ۵ "خلاصہ معنی اس دا ایہہ ہے جو اتار یا گیا قرآن اپرستاں لغتاں دے تے واسطے ہر آیت دے انہاں نال لغتاں تھیں پٹھ تے پیٹ ہے یعنی ظاہر تے باطن ہے ظاہر لفظ ہے تے باطن معنی ہے ظاہر قصہ ہے تے باطن نصیحت ہے یا ظاہر تلاوت ہے تے باطن فہم تے تدبر اس واسطے ہر حرف دی حد یعنی حد تلاوت دی تے حد تفسیر دی جو لنگھنا استھیں روا نہیں تے واسطے ہر حد دے جگہ اطلاعی ہے جو کھولدا ہے اللہ اوپر فکر تے تدبر کرنے والیاں دی تاویل تے معنی تھیں جو کچھ نہیں کھلدا اوپر غیر انہاندی واللہ علم بالصواب ۱۲ منہ " ۲۸۵

حافظ محمد ایس حاشیے وچ لکھدے نیں قرآن دے لفظاں دا ظاہر وی اے تے باطن وی اے۔

_____ ظاہر لفظ میں تے باطن توں مراد معنی نہیں۔

_____ ظاہر توں مراد تلاوت اے تے باطن توں مراد فہم اس۔ یعنی آیت دی روح نوں سمجھنا تے غور و فکر کرنا۔

_____ تدبر تے فکر کرن والیاں واسطے رب تعالیٰ قرآن پاک دے خاص معنی کھول دے جان دے نہیں۔

_____ حافظ محمد لکھوی نے سورۃ بقرہ دی اک آیت دا منظوم ترجمہ کر دیاں ہوئیاں دو حاشیے لکھے نہیں۔ تے ایہناں

حاشیاں توں حافظ محمد لکھوی دے علمی قد و ادا واضح پتہ چلدا اے کیوں جے آپ نے قرآن پاک دیاں آیتاں توں حوالے دے کے رب نال کیتا گیا عہد توڑن والیاں دے متعلق بڑا کھول کے دیا اے:-

الذین ينقضون عهد الله من بعد ميثاقه ويقطعون ما امر الله به ان يوصل

ويفسدون في الارض اولئك هم الخسرون ○ (سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۲۷)

ترجمہ آیت:- "اوہ بدکار جو توڑ دے ہیں عہد خدا تعالیٰ دے پچھے محکم کرنی

اسدے دی تے قطع کر دے ہیں اچیز نوں جو حکم کیتا خدائی جو پیوند کیتی جاوے

تے فساد کر دے ہیں وچہ زمین دے ایہہ لوک اوہی ہیں ٹوٹا کھانے والے۔" ۲۸۶

تے ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب نے عہد توڑن دے بارے آیتاں دے نال

وضاحت کیتی اے:-

تفسیر:

تے کرن فساد زمین اندر انہاں وڈی گھاٹے آئے قرآن پیغمبر آپ نہ منن لوگ بھی بہت گوائے

توڑن عہد مراد جو اندر روز ازل دے کیتا یا اوہ عہدست جو نبیاں تھیں سن امتاں اللہ لیتا

یا جو عہدست توریت اندر رب بھیجیا طرف یہوداں محمد نبی قرآن نبیاں ہے توڑیا اوہ مردوداں

۲ "قولہ توڑن عہد الخ یعنی اوہ عہد جو وچہ سورہ اعراف پاری نانویں پاؤ ترتبے دی

خدا تعالیٰ نے ذکر فرمایا ہے واذا اخذ ربك من نبي ادم من ظهو رهم

فدريتهم و اشهدهم على انفسهم الست بربكم قالو بلى یعنی تے

جس وقت پکڑیا رب تیرے نے فرزند ادم دیا تھیں پٹھاں انہاں دیاں تھیں اولاد

انہاندی نوں یعنی روحاں آدمیاں دیاں تھیں اتے گواہ کیتس انہانوں اپر جاناں

انہاندیاں دے بھلا نہیں میں رب ساڈا کیہا انہاں ہاں توں ہیں رب ساڈا ایہہ

تمام عہد آدمیاں تھیں لیا گیا ۱۲ منہ۔"

۳ "قولہ یا عہد الخ یعنی وچہ سپاری ترتبے پا چوتھے خدائی فرمایا ہے واذا اخذ

اللہ میثاق النبیین لما اتیتکم من کتب و حکمة ثم جاء کم رسول
مصدق لما معکم لتؤمنن به ولتنصرنه " تفسیر ہمدی وچہ ایسی منزل دے
آوگی انشاء اللہ تعالیٰ اس جائے مطالعہ کر لو ایہہ عہد سب پیغمبراں تھیں سمیت
سب امتان دی لیا گیا "

۴" قولہ جو عہد الخ ایہہ عہد خاص بنی اسرائیل تھیں لیا گیا جیویں وچہ سورہ مائدہ دی
سپاری چھیویں ع ۳ خدا تعالیٰ نے خبر دتی ہے اذ اخذ اللہ میثاق بنی اسرائیل
و بعثنا منہم اثنی عشر لقیماً تا آخر رکوع تا میں ۱۲ منہ " ۲۸۷

ایہناں سارے حاشیاں وچ ایس گل دا ذکر اے کہ اللہ تعالیٰ نے آنحضور ﷺ توں پہلے ساریاں نبیاں تے
اوہناں دیاں امتاں کولوں وعدہ لیا سی کہ جدوں میرا نبی محمد ﷺ تشریف لیائے تے ایہوں سچا نبی منا۔ ایہہ قول تواریت ،
انجیل وچ وی ایہہ قول موجود اے۔ لیکن عیسائی تے یہودی ایہناں گلاں نوں چھپاندے نیں۔ حافظ صاحب نے اتھتھے
سورۃ بقرہ دی ایس آیت دی تفسیر واسطے تاں سورتاں دے حوالے دے کے ایس آیت دی تائید کیتی اے۔ حافظ صاحب
نے قرآن پاک دی تفسیر قرآن پاک نال ای کیتی اے۔ حافظ صاحب دے دینی تے علمی طہا حردا پتہ چلد اے۔
حافظ محمد لکھوی دے ایہہ حاشیے سورۃ بقرہ دی آیت دی تفسیر دی تفسیر کر دے نیں تے جیہڑی تشنگی منظوم تفسیر وچ رہ
جاندی اے۔ اوہنوں تفصیل نال حاشیے وچ بیان کر دے نیں۔

ایسے طرح سورۃ المائدہ دی آیت جیہڑی اذان بارے اے اوہدے حاشیے وچ ایس آیت دے نازل ہون
بارے دسدے نیں کہ آیت کنج نازل ہوئی سی۔ حاشیے وچ حوالے دے نال نال روایتاں وی بیان کر دے نیں:-

واذا نادیتم الی الصلوۃ اتخذوها ہزوا ولعباً ذلک بانہم قوم لا یعقلون ○
ترجمہ آیت:- " تے جد پکار دے اوتسیں طرف نماز دی پکڑ دی ہین اوسنوں ٹٹھھا
بازی ایہہ نال ایس سبب دے ہے جو اوہ قوم ہی جو نہیں سمجھدے۔ "
حاشیہ:- " کہیا کلبی نے جسوقت مؤذن رسول ﷺ دا اذان کہند اتی مسلمان نماز
نوں کھلے ہوندے تا یہود کہندے قد قامو ولا قامو وصلو وصلو یعنی کھلے
ہوئے نا کھلے ہوون خدا کرے تی نماز پڑھے نا نماز پڑھن خدا کرے ایہہ
کہندے نال محول دے تی ہمدی تا ایہہ آیت نازل ہوئی تی کہیا ہمدی نے جو
نازل ہوئی حق ہک شخص نصرانے دے وچہ مدینی دے جسوقت آواز مؤذن دا سندا
اشہد ان محمد رسول اللہ تا کہندا اوہ نصرانی جو سرگیا جوٹھا فہکرات خادم

اوسدا اگ وچہ گہر دے لیا یا تے اوہ سستی پئی آ ہے ہک چنگیاری اڈی تے گہر سڑ گیا
تے اوہ نصرانی معہ عیال وچ مرمویا تے کہیا دوجیاں تے جو کافر جس وقت بانگ
سندی حسد کر دے پس آئے پاس پیغمبر ﷺ دے تے آکھیا نے یا محمد ﷺ توں
نویں بدعت نکالی ہے جو اگے استھیں نہیں سنی وچہ کسی مذہب دی جیکر توں پیغمبرے
دا دعویٰ کرنا ہن تا کیوں مخالفت کرنا ہن پیغمبراں اگیاں دے تے جیکر وچہ
اسدے بہلیائی ہوندی تا اگلے پیغمبر ضرور کر دی ایہہ برا آواز ہے مانند گکڑاندی
کوک دے ہیں۔ پس ایہہ آیت نازل ہوئی واللہ اعلم "۲۸۸"

حافظ محمد لکھوی نے ایس آیت دی شان نزول بارے تن محدثین دے قول بیان کیے نیں۔ پہلا قول قلبی دا کہ جس
وقت مؤذن رسول اذان کہند اتے مسلمان نماز نوں کھڑے ہوندے تے یہودی اوہناں نوں ٹھٹھ مذاق کر دے تا کہ اوہ نماز
واسطے نہ کھڑے ہون تے فیر ایہہ آیت نازل ہوئی۔ دوسرا قول سدی کولوں لیا اے کہ ایک نصرانی جیہڑا مدینے وچ اذان
دی آواز سندا تے اوہنوں جھوٹ کہندا۔ اک رات گھر وچ اگ لگی تے اوہ نصرانی اپنے بال بچیاں نال مر گیا تے فیر ایس
آیت دا نزول ہویا۔

تے دوجیاں مفسراں نیں ایس آیت دے شان نزول بارے کہیا اے کہ سارے کافر اذان دی آواز سن کے
حسد کر دے تے آپ ﷺ نوں کہندے کہ توں کیہ نویں بدعت کڈھی اے فیر ایہہ آیت نازل ہوئی۔ ایس آیت دے
نزول بارے مختلف مفسراں دیاں تفسیراں وچوں حوالے لے کے بھرپور حاشیے لکھتا حافظ محمد لکھوی دا اک دینی تے تبلیغی
کارنامہ اے۔

سورة التوبہ دی آیت دے حاشیہ نمبر اوچ خودی بحث کر دیاں ہوئیاں بڑا تفصیلی حاشیہ لکھیا اے:-

وجاء المعذرون من الاعراب ليؤذن لهم وقعد الذين كذبوا الله و
رسوله ۝ (سورة التوبه، آیت نمبر ۹۰)

ترجمہ آیت: "تی آئی عذر کرنیوالے گواراں تھیں تا اذن دتا جاوے واسطے
انہاندے تی بیٹھ رہی اوہ لوک جو جھوٹا بیانی اللہ نوں تے رسول ﷺ اوسدینوں
البتہ پہنچے دا اوہناں لوکاں نوں جو کافر ہوئے اوہناں تھیں عذاب درد دینے والا"

حاشیہ: "وجاء المعذرون" جد اللہ تعالیٰ حال منافقان مدینے والیاں دا بیان کیتا
وچہ آیتاں اگلیاندی فرحال منافقان دیہاتیاں دا شروع کیتا تفسیر کبیر تے لفظ
معذروں باب تفہیل تہین ہے ایہہ مقصرون یعنی قصور کرنیوالی تے کہیا فراء

نے جو ایہہ بات اعتعال تہین ہے اصل اسدا معتذرون ہے زہرت دی عین نوں
 دتی پہر تے نوں وچ ڈال دی ادغام کیتا یعنی عذر کرنیوالے اعراباں تہین کہیا
 ضحاک نے جو اوہ قوم عامر بن طفیل دی آہے پاس حضرت دی آکھیونی یا رسول
 اللہ جیکر جنگ جائے اسیں نال تیری ثالث لیجاوگی اعراب بنی طے دی عورتاں
 تے اولاد تے مال مواشی ساڈی نوں پس کہیا حضرت ﷺ فی تحقیق اللہ مینون خبر
 تہی ساڈی دتے ہے تی مینون اللہ تہی بے پرواہی کریگاتی کہیا ابن عباس نے
 جو مراد مُعْذِرُون تہیں لوک عذر والی جن جو پچھے رہے نال اذن رسول اللہ ﷺ
 دی تی کہیا ابو عمر بن علانی جو ایہہ دوویں فرقی منافق بدکار آہے مراد مُعْذِرُون
 تہیں وہ منافق ہیں جو کوڑی عذر بنا کر لیا کی تے مراد قعد الذین کذبوا اللہ
 تہین اوہ منافق ہیں جو تکلیف نا کیتیا نال کوڑی عذر بنا دیندی تے بیٹھ رہے
 دلیری کر کے اپر اللہ دی تی رسول اوسد یدے تا معلوم ہو یا جو دعویٰ ایماندا اوہنا
 تہیں جھوٹھ آہا سامنے خدا رسولدی تی قرایت ابی عمر کعب دی کذبونال تشدید ڈال
 دیدی یعنی جھوٹھایونی اللہ نوں تی رسول اوسدے نوں ۱۲ معالم ۲۸۹

ایہہ حاشیہ حافظ صاحب نے تفسیر معالم دے حوالے نال اوہناں لوکاں بارے لکھیا اے جیہڑے لوک آنحضور
 ﷺ کو لوں جنگ تے نہ جان دی اجازت لین آئے۔ ایس بارے مختلف قول اتھے بیان کیتے گئے نیں۔ پہلے اوہناں
 دیہاتیاں بارے جیہڑے منافق سن۔ ایہہ تفسیر کبیر دے حوالے نال لکھیا اے۔ دوسرا قول فراء نے کہیا اے کہ ایہہ لوک بدو
 سن تے جنگ تے ناں جان واسطے عذر پیش کر دے سن۔ تیسرا ضحاک دا قول اے کہ اوہ قوم عامر بن طفیل دے کول آئی کہ
 آنحضرت ﷺ نوں کہو کہ ساڈے مال ڈنگر تے عورتاں تے اولاد لٹی جاوے گی ایس پاروں سانوں جنگ نہ لڑن دی
 اجازت دیو۔ نبی کریم ﷺ نے ایہناں دے جھوٹے عذر من کے ایہناں نوں جنگ تے جان دا حکم نہ دتا۔ ایہہ اوہ لوک
 نیں جہاں اللہ تعالیٰ دے رسول نوں جھٹایا۔

سورة یوسف دی آیت نمبر ۷ دا معلوماتی حاشیہ دیکھو:

لقد کان فی یوسف واخوته آیت للسانلین ○ (سورة یوسف، آیت ۷)

ترجمہ: "البتہ تحقیق ہے سن وچ یوسف دے تے بھائیاں اوس دیاں دے نشانیاں

واسطے پچھن والیاں دے۔"

حافظ صاحب نے ایس آیت دی ۱۳ صفحیاں وچ تفصیل لکھی اے ایہدے وچوں اک شعر دا حاشیہ بڑا ای معلوماتی اے:

تفسیر:

پہر لیاؤی تا اوسدے بہین ایل نکاح وچ آئے بنیامین^۲ تے یوسف اوتھین جے سکے بہائے

۲: "بعضے بنیامین کہندے ہین نال زرب دے تے بعضے نال زیر اوس دیدی تی

بعضے ابن یامین کہندے ہین بعضے بیٹا یامین دا تے یامین اس عورت نوں کہندے

ہین جو جن لگی فوت ہو جاوے واللہ اعلم علامہ "۲۹۰

استھے لفظ بنیامین دے معنی لکھ کے عام قاری خاص قاری واسطے ایس حاشیے نوں لُغَت دے طور تے وی لکھیا اے

کہ جیہڑی تشکیلی تفسیر وچ رہ گئی سی اوہنوں اوہناں نے حاشیے وچ لکھ کے مکمل کر دتا اے۔

حافظ محمد لکھوی دا اک ہور وضاحتی حاشیہ دیکھو:-

لکنّا ۱ ہو اللہ ربی ولا اشرك بربی احد ۵ (سورة الکہف، آیت نمبر ۳۸)

۱:- "لکنا دراصل لکن انا ہے پھر حذف کیتا گیا ہمزہ واسطے تخفیف دی تے ادغام

کیتا گیا نون وچہ نون دی وقت وقف کریندی اپر لکنا دی نون کہلا پڑیا جاندا ہے

نال اتفاق دے تے وقت وصل کریندے ابن عامر تے یعقوب کہلا کر دے ہین

تے دو جے بے قاری پیا پڑھدی ہین۔ "۲۹۱

ایس حاشیے وچ حافظ صاحب تفسیر معالم دا حوالہ دے کے لفظ لکنا دی وضاحت وی کردے نیں تے قرأت دا

اختلاف وی دسدے نیں۔

سورة العنکبوت دی اک آیت دے ترجمے دے وچ بڑا خوبصورت حاشیہ لکھدے نیں:-

فکلا اخذنا بذنبہ فممنہم من ارسلنا علیہ حاصبا ومنہم من اخذتہ الصبیحة ومنہم من خسفنا

به الارض ومنہم من اغرقنا وماکان اللہ لیظلمہم ولكن كانوا انفسہم یظلمون ۵

(سورة العنکبوت، آیت نمبر ۴۰)

ترجمہ آیت:- "تی اوہناں تھیں اوہ ہے جو پکڑیا اوسنوں آواز سخت لے نے تی

اوہناں تھیں اوہ ہے جو نگہیر یا اسان وچہ زمین دے۔ تے اوہناں تھیں اوہ ہے جو

غرق کیتا اسان"

تفسیر:

تے بعض اوہناں تھیں جس نوں پکڑیا سخت مرے کڑکاراں تے بعضے زمین نگہیرے تے بعضے ڈبے ٹول اشاراں

۱:- "سخت آواز تھیں قوم نمود ہلاک ہوئے تے وچہ زمین دے قارون نوں دہسایا

تے غرق ہوئے وچہ پانے دے قوم نوحہ دی تے فرعون سمیت لشکر اندے۔ "۲۹۲
 حاشیہ وچ حافظ محمد لکھوی نے تفسیر معالم دے حوالے نال ایس گل دی وضاحت کیتی اے کہ کبھڑی قوم زمین دے
 وچ غرق ہو کے مری تے کبھڑی قوم پانی وچ غرق ہوئی۔ دولائناں وچ ہی ایس پوری گل دی وضاحت کر دیندے نیں۔
 حافظ محمد لکھوی دا اک ہور وضاحتی حاشیہ جہدے وچ اوہناں نے نیک لوکاں دے مرن توں بعد جنت لمن بارے
 دیا اے:-

یدعون فیہا بكل فاکهة امنین ○ لا یذوقون فیہا الموت الا الموتة الاولی
 ووقھم عذاب الجحیم ○ (سورة دخان، آیت نمبر ۵۶-۵۵)
 ترجمہ: "منگاون گے وچ اوسدے ہر اک میوہ بے خوف ہو کرتے نہ چکھن گے
 وچ اوسدے موت مگر موت پہلی تے بچا لیا اوہناں نوں عذاب دوزخ تے
 تھیں۔"

تفسیر:

طلب کرن وچ اوسدے ہر اک میوہ خوف ورائیں نہ چکھن او سوچے موت مگر جو دنیا موئی اتہائیں
 بخوف ہوسن میوے تہو نوں بھی تس ضرر زیانو بہے موتوں سختیوں مرضوں دشمن انوس جن شیطانوں
 نے۔ کہیا بعض نے ایہ استثناء کیٹا اللہ تعالیٰ نے موت دنیا والی نوں موت
 بہشتا نوالے تہیں اسواسطی جو نیک لوگ جسوقت مرجاندی ہین تا پونچدی ہین نال مہربانی
 اللہ دیدے طرف اسبابان جنت دیاندی ملدے ہین راحت آسائش تے آرام تے
 خوشبوآں نوں تے ویکھدے ہین جا گہہ آپنیاں وچ بہشت دی پس گویا اوہا
 موت دنیا والے انہاندی وچ بہشت دی ہے واسطے متصل ہونے اوہناں دیوے
 نال اسبابان جنت دیاندی تے تماشا کرنے اوہاندے جنت نوں واللہ اعلم ۱۲
 معالم۔ "۲۹۳"

حافظ محمد لکھوی تفسیر معالم دے حوالے نال لکھدے نیں کہ نیک لوکاں واسطے ایس دنیا توں بعد نیک لوکاں واسطے
 جنت لازمی اے تے جنت وچ کوئی موت نہیں۔ بندہ جنت دیاں اوہناں ساریاں آسائشاں توں مالا مال ہووے گا جہاں
 دارب تعالیٰ نے بندے نال وعدہ کیٹا اے۔ جنت وچ کوئی پریشانی بیماری یا موت ناں دی چیز نہ ہوئے گی۔
 سورة الزخرف دا اک حاشیہ:

وناد والملك لیقض علینا ربك ه قالہ انکم ما کثون ○ (سورة الزخرف،

(آیت ۷۸-۷۷)

ترجمہ: "تے پکارن گے جو ایہہ مالک چاہیے موت بھیجے اوپر ساڈے رب تیرا۔
مالک کہے گا تحقیق تئیں رہنے والے اوابتہ تحقیق لیاندا اساں تسانوں حق ایہہ پر
اکثر تئیں واسطے حق دے قرأت کرنے او۔"

تفسیر:

تے کہن پکارے مالک کہہ رب موت اساں پر ڈالے تے مالک کہے ٹھیک تئیں نت اتھے رہنے والے
اساں ٹھیک تسانوں حق پہنچایا تے وحی قرآن لیا پر تئیں اکثر حق نہ منوں سچا راہ نہ پایا
اتھے حافظ صاحب حاشیے وچ ایس گل دی وضاحت کردے نیں کہ اوہ لوک جہاں نے قرآن تے وحی نوں نہ منیا
اوہ دوزخ وچ سٹے جان گے تے اوہ لوک جنت دے داروغے مالک نوں کہن گے کہ اپنے رب نوں کہہ کے ساڈے اوپر
موت بھیجے پر فرشتہ جواب دے گا کہ تئیں ہمیش اتھے ای رہن والے او۔

حافظ صاحب اتھے ہر اوہ نقطہ جیہدی تفسیر وچ پوری وضاحت نہیں ہوسکدی حاشیے نوں اوس نقطے دی مکمل وضاحت
واسطے استعمال کردے نیں اوس نقطے بارے مختلف حدیث دیاں کتاباں تے مختلف تفسیراں دے حوالے دیندے نیں۔

۱۔ "قال انکم ما کثون لقد جننک تا آخر یعنی کہے گا اللہ تعالیٰ ایہہ قول وچ
جواب مالک دی تی کہیا بعض نے ایہہ قول مالک دا ہے تی لقد جننا کم
بالحق پہلے کلام مالک دی ہی جو فرشتہ ہی تے قرآن فرشیے لیا وندی آہی۔ "۲۹۳"
سورۃ المعارج دی آیت دا اک حاشیہ جیہدے وچ حافظ محمد لکھوی خودی جانکاری دیندے نیں۔

یوم یخرجون من الاجداث سرا عا کانہم الی نصب یوفضون ۵

(سورۃ المعارج، آیت نمبر ۴۳)

ترجمہ: "جس دن باہر آون گے قبراں تھیں دوڑ دے گویا کہ او طرف بتاں دے
نشاناں دی دوڑتے ہیں۔"

شعری ترجمہ:

جس دن قبراں وچوں باہر نکل دوڑے جاوون جن او طرف بتاں دی قصد زیارت دوڑ دیاوون

۱۔ "نصب ابن عامر تے حفص نال پیش نوں تے صاد دے پڑھدی ہین تے
رہندی قارے ساری الی نصب پڑھدی ہین نال زبر نوں دے تے سکون صاد
دیدے تے نصب جمع ہے نصب دے تے نصب مصدر بمعنی اسم مفعول ہے ای

شئی منصوب بغیر طرف چیز کہلی کیتی گئی دی دوڑ دے جن مراد استہین جہنڈا ہے جو وقت مسابقت وغیرہ دے کہلا کیتا جاندا ہے یا بت ہے جو واسطی زیارت اوسیدے سامنی کہلا کیتا جاندا ہے واللہ علم۔ ۲۹۵

نصب لفظ نوں مختلف قاری مختلف طریقیاں نال پڑھدے نیں۔ حافظ صاحب نے ایس حاشیے وچ نصب لفظ نوں پڑھن بارے قاریاں دے اختلاف نوں واضح کیتا اے تے نصب لفظ دی وضاحت تفصیلاً کیتی اے۔ ایسے طرح سورۃ الجمعہ دی اک آیت دا ترجمہ تے تفسیر کر دیاں ہوئیاں ۴ حاشیے لکھدے نیں تے فیر ایہناں حاشیاں وچ کدھرے معنیاں دی وضاحت کردے نیں تے کدھرے جمعے دے خطبے بارے فقہ دے مسئلے وضاحت نال بیان کردے نیں۔ دو حاشیے ویکھو:

وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ
اللَّهِوِّ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ ○ (سورۃ الجمعہ، آیت نمبر ۱۱)
ترجمہ: "تے جس وقت ڈٹھی اوہناں سوداگری یا بازی دوڑ گئے طرف اوس دے
تے چھوڑ گئے تینوں کھلوتا یعنی اندر خطبہ دے۔"

تفسیر:

خطبہ پڑھی میانہ پڑھے نماز میانی نالے! ہی خطبہ فرض کھلوون واجب کہیا معالم والے
ہر خطبہ حمد اللہ دا پڑھی درود رسول الہی! بھی کرے وصیت خوف خدا دے چھوڑن لوک بتا ہے
وچہ پھلے کچہ قرآن پڑھی وچہ دو جہی پڑھی دعائیں کارن مومن مرد زنان ایہہ ترک نکری کداہین
ایہہ سنجی شافعی فرض کھی انہان بلجہ نہ جمعہ روئے تی خفی استجاب یا سنت آکھن فرض نہ بہائے

۱:- "یعنی نہ بہت دراز پڑھی تی نہ بہت چھوٹا ۱۲ منہ بعضی علماء کہندی جن جو
خطبہ عربے زبان پڑھنا چاہیے قرآن یا ہور ذکر تی وعظ نصیحت تے نال فارسی یا
ہندے وغیرہ زباندی ترجمہ کرنا قرآن دا یا ہور احکام یا نصیحت کرنے نال ہور
زباندی وچہ خطمی دے مکروہ ہے ایہہ بات اوہناندی بی سند تی نا معقول معلوم
ہوندے ہے جو وچہ حدیث صحیح مسلم دے آیا ہے ویذکرو الناس یعنی نصیحت
کری لوکان نوں وچہ خطمی دے تی نصیحت کرنے لوکان ہندیاں نوں یا پنجابیان
نوں یا فارسیاں وغیرہ نوں نال عربے زبان دے ممکن نہیں تے معنی خطبہ دا خطاب
کرنا ہے لوکان نوں تی خطبہ نماز نہیں تا وچہ اوسدے کلام الناس منع ہووے جیکر

خطبہ نماز ہوندا تا منہ کرنا طرف قبلہ دے وچہ اوسدے فرض ہوندا ۱۲ واللہ اعلم منہ
عفی عنہ ۱۲ ۲۹۶

حافظ محمد لکھوی ایس حاشیے وچ فقہ دے مسئلے دی دس پاوندے نیں کہ جمعہ دا خطبہ عربی توں علاوہ کسے ہور زبان
وچ پڑھنا جائز اے یا نہیں۔ حافظ صاحب اتھے حدیث صحیح مسلم دا حوالہ دیندیاں ہویاں لکھدے نیں کہ عربی زبان توں
علاوہ دوسری زبان وچ وی ایہہ خطبہ پڑھنا جائز ہے۔ جیہڑی زبان سنن والیاں دی سمجھ وچ آ سکے۔
حافظ محمد لکھوی اپنے حاشیاں وچ متن دی وضاحت دے نال اپنا تبلیغانہ انداز اپناندیاں ہویاں لوکائی نوں وعظ
تے نصیحت وی کردے نیں جیہڑا کہ حافظ محمد لکھوی دا خاصہ اے۔

والذین جاء وامن بعدہم یقولون ربنا اغفر لنا ولا اخواننا الذین
سبقونا بالایمان ولا تجعل فے قلوبنا غلا للذین امنوا ربنا انک رؤف
رحیم ۵ (سورۃ الحشر، آیت نمبر ۱۰)

ترجمہ:- "تی واسطے انہاندی جو آئے پچھے اوہناں تمہیں کہندی ہین اے رب
اساڈی بخش اسانوں تے بہایاں ساڈیاں نون جو مہر کیتیائی اسا تمہیں نال ایمان
دے تی تا کروچہ دلاں اساڈیاندی کینہ واسطی اوہناندی جو ایمان لیائے ای رب
اساڈی تحقیق توں ہین مہربان نہایت رحمت والا۔"

حاشیہ نمبر ۲: شیخ عبدالقادر قدس سرہ نے لکھیا ہی جو جس دے دل وچ بے اعتمادی یا
کچھ بغض تے کینہ اگیاں بزرگاں دے حق وچ آوے تا ایہہ دعا پڑھیا کرے ربنا
اغفر لنا ولا خواننا الذین سبقون بالایمان ولا تجعل فے قلوبنا غلا
للذین امنوا ربنا انک رؤوف رحیم اللہ تعالیٰ کینہ ول اوسدی تمہیں دور

کریگا۔ ۱۲ منہ ۲۹۷

حافظ محمد لکھوی ایس حاشیے وچ بزرگاں بارے بدگمانی دور کرن بارے دسدے نیں کہ اگر کسے نوں پہلے بزرگاں
بارے بدگمانی ہوئے تو اوہ حاشیے وچ دتی گئی ایہہ آیت پڑھے (جیہڑی اوہناں نے شیخ عبدالقادر جیلانی دے حوالے نال
لکھی اے) تے اللہ تعالیٰ دلاں وچوں پہلے بزرگاں بارے کینہ تے بدگمانی دور کر دے گا۔

حافظ محمد لکھوی نے شاعری دینی تے تبلیغی مقصد واسطے کیتی سی تے اوہناں نے شاعری دے اوہناں لوازمات نوں
سامنے نہیں رکھیا جیہدے نال شاعری وچ رنگینی تے حسن پیدا ہوندا اے لیکن ایہدے باوجود حافظ محمد لکھوی دی شاعری
شعری محاسن توں مالا مال اے تے حافظ صاحب ایس گل دے چنگی طرح جانوسن کہ علم معانی، بیان تے بدیع ایہہ اوہ شعری

خصوصیتاں نہیں جہدے نال شعر وچ بلاغت تے حسن پیدا ہوندا اے۔ علم بیان بارے اوہ سورۃ کوثر دی تفسیر وچ حوالہ دیندیاں ہوئیاں بڑے خوبصورت حاشیے راہیں ایہدی وضاحت کردے نیں:-

انا اعطینک الکوثر ○ (سورۃ الکوثر، آیت نمبر ۱)

ترجمہ: "تحقیق اساں دتا اے تینوں کوثر"۔

تفسیر:

جو انگلیاں علم بھی ایہناں حاصل ہو رہی نویں زیادہ جو یں صرف تی نحو بدیع^۱ بیان معانی نویں آمادہ

۱:- "علم معانی تی بیان تی بدیع ایہہ ترائی علم بلاغت دی ہین جو وچہ" مختصر

معانی دی "تی" "مفعول" دی تری فن کر کے مذکور ہین ۱۲ منہ "۲۹۸"

حافظ محمد لکھوی نے اپنے ایس حاشیے وچ بلاغت تے علم دیاں دو عربی کتاباں دا ذکر کیتا اے۔ تے اوہناں علماں

دیاں شاخاں وی دسیاں نیں۔ اوہناں نیں سورۃ کوثر دے معنیاں نوں بڑی وسعت نال بیان کیتا اے۔

حافظ محمد لکھوی دے حاشیے متن دی تشریح کر دے نیں، تفسیر وچ دتے گئے حوالیاں نوں حاشیاں وچ باحوالہ کر

دیندے نیں تے ایہدے نال نال حافظ صاحب دے حاشیے معلوماتی وی نیں کیوں جے حافظ صاحب کوئی وی اجہا موقعہ

ہتھوں نہیں جان دیندے جتھے کوئی معلومات، متن دی تصحیح، یاں تشریح درکار ہووے اتھے اوہ اپنی علمی حیثیت نوں اجاگر کر

دیاں ہوئیاں ہر ممکن کوشش کر دے نیں کہ کوئی تشکی باقی نہ رہوے۔ جیویں کہ سورۃ کوثر دی تفسیر وچ اوہ دو حاشیے لکھدے

نیں جیہڑے معلومات اُتے مبنی نیں:-

تفسیر:

اوس حوض درازی جو بکر پینڈا بصری^۱ صنعائیں یا جتنا مکیوں ایلہ^۲ یا عمان مدینوں جائیں

۱:- "بصری نام ایک شہر دا ہی وہ ملک شام دی تے صنعانام شہر دا ہے وچہ ملک یمن

دے جو تخت گاہ یمن دا ہے۔"

۲:- "ایلہ شہر ہے وچہ ملک شام دی تی عمان ہے نام شہر دا ہے۔" ۲۹۹

ایہناں حاشیاں وچ حافظ صاحب سورۃ الکوثر وچ حوض کوثر دا طول عرض دسدے نیں تے طول عرض نوں مختلف

شہراں نال تیج دیندے نیں۔ تے فیر اوہ ایہناں شعراں بارے وی جانکاری دیندے نیں کہ ایہہ شہر کیمڑے ملک وچ واقع

نیں۔ حافظ محمد لکھوی دے حاشیے لغت دا کم وی دیندے نیں، کسے اک لفظ دے معنی نوں ایہنی عمدگی نال واضح کر دے نیں

کہ اک لغت دا مقصد پورا ہو جاندا اے۔ جیویں سورۃ البینہ دی اک آیت دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں لفظ جہل بارے بڑا

خوبصورت تے معنی خیز حاشیہ لکھدے نیں:-

رسول من الله يتلوا صحفا مطهرة ○ فيها كتب قيمة ○

(سورة الحديد، آیت نمبر ۲، ۳)

ترجمہ: "پیغمبر اللہ تمہیں جو بڑے صحیفے پاک جو وچ اوہناں دے کتاباں بین قائم رکھن والیاں دین نوں"

تفسیر:

جو پپو دادا اوہناں لڑکپن وچ امی چھوڑ سدہائے تی خویش بہائی وچ جہل مرکب ادب آداب نہ پائی
اے۔ "جہل مرکب اوہ ہے جو آدمی اپنے نادانی نوں نہ جانی یعنی ہووے جاہل
نادان تے اپنی آپ نوں جاننے والا تی واقف کار سمجھے تے ایہہ جہل مرکب
بیماری لا علاج ہے اسواسطی جو جیہڑا شخص آپ نوں بی علم تی نادان سمجھدا ہے اوہ
طلب کردا ہے علم نوں تے جاننے نوں شعر۔ ہر کس کہ نداند ونداند کہ نداند۔ در
جہل مرکب ابدلدار بہانند۔ بخلاف اس جاہل دے جو آپ نوں جاہل نہیں سمجھدا
پراوہ طلب حقدی تے علمدی کداں کردا ہے۔" ۳۰۰

حافظ محمد لکھوی ایس حاشیے وچ لفظ جہل بارے بڑی وضاحت نال بیان کردے نیں کہ جاہل اوہ آدمی ہوندا اے
کہ جیہڑا اپنی نادانی نوں ناں جانے یعنی ہووے جاہل نادان لیکن اپنے آپ نوں بڑا عالم فاضل سمجھے تے ایس جاہل دی
بیماری دا کوئی علاج نہیں۔ جیہڑا بندہ جاہل ہون دے باوجود اپنے آپ نوں جاہل نہیں سمجھدا تے فیر اوہ علم دی طلب کیویں
کرے گا۔

سورة الم نشرح دی تفسیر کردیاں ہوئیاں جیہڑے مشکل لفظاں دے معنی تفسیر وچ بیان نہیں کر سکدے اوہناں نوں
علیحدہ حاشیے وچ کھول کے بیان کردے نیں تے نال نال جتھے کوئی تاریخی واقعہ دا بیان ہوندا اے اوہنوں وی حاشیے وچ
مکمل حدیثاں دے حوالے نال بیان کردے نیں۔

الم نشرح لك صدك ○ (سورة الم نشرح، آیت نمبر ۱)

ترجمہ: "کہیا کیا نہیں کھولیا اساں واسطے تیرے سینہ تیرا"

تفسیر:

اثر مہر دا نبی کہیا مین دل اپنے وچ پایا ایہہ تحقیق^۱ تصفیہ تقویت دیکارن شرح بتایا
چوتھی داری شرح صدر وچ شب معراج جو ہوئی جو وچ قصہ معراج انس^۲ تہیں مشہر شک نہ کوئی
اے۔ "تحقیق دامنے پاک کرنا تے تصفیہ دامنے صاف کرنا تی تقویت دامنے قوی کرنا

۱۲ منہ۔"

۲۔ "وچہ معالم دے نال اسناد صحیح بخاری دی لیا یا ہے جو کہیا ہے انس بن مالکؓ نے جو رات معراج دی پیغمبر ﷺ وچ مسجد الحرام دی سٹے آ ہے اچا چیت ترے فرشتے آئے تی پیغمبر ﷺ نوں انہا کے پاس زمزمی لئے کئی پہر جبرائیل نے سینہ خضر دا چیریا تی نال پانی زمزم دے دھوتا واللہ اعلم ۱۲ معالم۔" ۳۰۱

ایسے طرح سورة التین دی آیت دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں وی بڑے معلوماتی تے لغت دے حوالے نال بڑے جاندار حاشیے لکھے نیں تے انج اوہ متن دی تشریح و توضیح کر دے نیں تے نال نال پڑھن والے دی دینی معلومات وچ وی وادھا کر دے نیں۔ حافظ محمد لکھوی نے ہر ممکن کوشش کیتی اے کہ دینی تے علمی بحث وچ کوئی گل یا مسئلہ ادھورا نہ رہ جائے تے ایہدے نال نال زندگی دے عام مسئلیاں اُتے وی جانکاری دیندے نیں۔

والتین والزیتون ○ وطور سینین ○ وهذا البلد الامین ○

(سورة التین، آیت نمبر ۱-۳)

ترجمہ: "قسم ہے انجیر دی تے زیتون دی تے قسم ہے طور سینا دی ایس شہر امن والے دی"

تفسیر:

بدن نوں فرہہ کری انجیر تی دیندا کہول مساماں^۱ بھے سدہ جگر سپرز کردا دور خواص عواماں

۱

بھے دفع کری ہوا سیر دامادہ نقرس^۲ درد و نجاوے جو کھاوی نت انجیر تا بدبو منہ دے ایہہ گواوی
بھی سردیوال دراز کری ہور فالج^۳ کنوں بچاوے تی ہک لقمی دا قدر ایہہ میوہ چیریا مول نہ جاوے
مبارک شجرہ اللہ اوسنون وچہ قرآن بتاوی دو ہزار ورہا رکھ اوسدا عمر دراز بھی پاوی
طور^۴ پہاڑ لغت وچ سینا بہت درختاں والا سینا ہور سینین بھی آ کہن اہل عرب دا جالا

۱۔ مسام ٹدھ والا ندی سوراخ بدن دے ین جہاں تھین پسینہ چلدا ہے۔

۲۔ نقرس بیماری ہے جو وچہ جوڑاں انگلیاں دیاں دے درد رہندا ہے۔

۳۔ فالج بیماری ہے بلغمی جو ادبا بدن آدمی دامار یا جاندا ہے۔ پنجابے زبان

وچ اوہنوں ادھرنگ کہندے نیں۔

۵۔ یعنی طور دا معنی وچہ لغت دی پہاڑ ہے تی سنیا دا معنی بہت درختاں والا

ہے۔ ۱۲ منہ۔

۶۔: تریاق اوہ دارو ہے جو زہر دے تاثیر نوں دور کری تے اوہ بہت قسم دا

ہوند اے کوئی معدنے تے کوئی نباتی کوئے حیوانے ۱۲ منہ۔ ۳۰۳

ایہناں چوہواں حاشیاں توں پتہ چلدا اے کہ حافظ محمد لکھوی دین دے نال نال علم طب دے وی جانوسن۔ اتھے اوہناں نمیں انجیر دے فائدے تے جہاں بیماریاں دا انجیر دے نال علاج ہوسکدا اے اوہدی دس پائی اے۔ ۶ نمبر حاشیے وچ حافظ صاحب تریاق دیاں تئیں قسماں معدنی نباتی تے حیوانی بارے وی بیان کردے نیں۔

حافظ محمد لکھوی کدرے کدرے آیت دے کسے لفظ دے معنی وی حاشیاں وچ دسدے نیں جیویں سورۃ القف

دی اک آیت اے:-

و من اظلم من افتری علی اللہ الکذب^۱ وهو یدعی الا الاسلام

(سورۃ القف، آیت نمبر ۸)

الکذب دے معنیاں بارے حاشیہ:-

۱۔: یعنی اللہ تعالیٰ دیکلام نوں سحر بنا وندا اے تے سحر جھوٹھے تے فریب ہوند اے۔

تے ایسے سورت دی اک ہوو آیت وچ لفظ عدن دے معنی کھول کے دسدے نیں:-

و مسکن طيبة فی جنت عدن^۲ ذالک الفوز العظیم

(سورۃ القف آیت نمبر ۱۲)

۲۔: "عدن دامعانی اقامت ہے یعنی ہمیشہ رہنا۔ ۱۲ مدارک ۳۰۳

ایہناں حاشیہ وچ حافظ صاحب دسدے نیں کہ جیہڑے لوک اللہ تعالیٰ دے کلام یعنی قرآن پاک نوں جادو

آکھدے نیں اوہ جھوٹھے نیں کیوں جے جادو جھوٹ تے فریب ہوند اے۔

ایسے طرح سورۃ الشوری دی اک آیت دی تفسیر کردیاں ہوئیاں حافظ صاحب مشکل لفظاں دے معنی حاشیہ وچ

دسدے جاندے نیں تے ایہتوں پتہ چلدا اے کہ حافظ صاحب دے ایہہ حاشیے لغت دے حوالے نال بوہت اہمیت دے

حامل نیں کیوں جے ایہناں حاشیاں نوں لکھدیاں ہوئیاں حافظ صاحب نے پوری تحقیق کیتی اے تے اوہناں لوازمات

نوں پورا کیتا اے جیہڑے تحقیق لئی ضروری نیں۔ تے حافظ صاحب نے حاشیاں نوں لکھدیاں ہوئیاں ایہناں دے

مآخذ اں داحوالہ وی دتا اے جتھوں اے حاشیے لکھن لئی مدد لئی اے:-

اويز وجہم ذکرانا وانثا ويجعل من يشاء عقيما انه عليم قدير

(سورۃ الشوری، آیت نمبر ۵۰)

ترجمہ: "یا ملا دیندا ہے اوہناں نوں بیٹے تے بیٹیاں تے کر دیندا ہے جس نوں
چاہندا ہے کنج۔ تحقیق اوہ جانن والا قادر ہے۔"

تفسیر:

یا اوہناں ملاوے پتر دھیاں تے گنج کرے جس چاہے تحقیق اوہ علم تے قدرت والا بے پرواہ خدا ہے
جو یوں لوط نبیؑ نوں بیٹیاں نریاں بیٹا ہو یا نہ کوئی تے ابراہیم نوں پتر بخشے بیٹی ہک نہ ہوئی
تے نبیؑ محمد پتر دھیان اللہ جمع کرائے تے عیسیٰؑ بن فرزندوں ربی عقیقہ بنائے
ا۔ بعضے مرد عقیقہ ہوندے نیں جو ایہناں تہیں عورتاں حمل نہیں پکڑ دیاں تے

بعضیاں عورتاں عقیقہ ہوندیاں نیں ۱۲ منہ ۳۰۴

حافظ صاحب نے ایس حاشیے وچ لفظ عقیقہ دے معنی کھول کے دس دتے نیں تاں جے پڑھن والا ایہدے وچ کوئی اوکھیاں
محسوس نہ کرے۔ ایسے طرح سورۃ الشوریٰ دی اک ہور آیت دیکھو جیہدے وچ صرف تے نحو بارے جانکاری دیندے نیں۔

استجیبو لربکم من قبل ان یاتئ یوم لا مرد لہ من اللہ

(سورۃ شوریٰ، آیت نمبر ۴۷)

ترجمہ: "حکم قبول کرو واسطے رب اپنے دے اگے اس تمہیں جو آوے اوہ دن جو
نہیں واسطے اوسدے موڑ اللہ دی یعنی کوئی اوس نوں ہٹاؤنے والا نہیں۔"

ا۔ "مرد مصدر میسی ہے نال معنی رد دے تے مراد استھین راد ہے جو اسم فاعل

ہے۔ رد یدرد رداً فہو راد یعنی رد کرنیوالا تے ہٹا دینے والا۔" ۳۰۵

اتھے حاشیے وچ حافظ محمد لکھوی بیان کردے نیں کہ قیامت والے دن اللہ دے حکم نوں کوئی نہیں نال سکے داتے
علم صرف دی روح نال لفظ مرد دمر بارے دیا گیا اے تے اوہدی صرفی ترکیب وی دی گئی اے۔

سورۃ الضحیٰ دی شان بیان کر دیاں ہوئیاں بوہت عالمانہ تفسیر لکھ دے نیں۔ اک آیت دی تفسیر کوئی سوشعراں
وچ بیان کر دے نیں تے تفسیر وچ حدیثاں دے حوالے تے دوسریاں تفسیراں دے حوالے دیندے نیں۔ اگر حافظ
صاحب بہت لمبی تفسیر لکھدے نیں تے کئی تھانواں تے اوہ بہت اختصار دے نال وی کم لیندے نیں تے اک سطر دے
حاشیے وچ کسے مشکل لفظ دے بھروسے معنی بیان کر جاندے نیں۔ جیویں سورۃ الضحیٰ دی آیت نمبر ۴ دی تفسیر اُتے لکھیا گیا
اک حاشیہ دیکھو۔

تفسیر:

ابن شریح کہیا جو آکھیا محمد باقر سانوں تسلیں اہل عراق سنجیا نوار جی آیت کل قرآنوں

لا تقنطوا من رحمۃ اللہ آس امید دہاؤ۔ تی اسیں جو اہل البیت نبی دی کہندے کل بھراؤ
 جو سبھ قرآنوں ارجی آیت سورت والے ولسوف یعصیک ربک فصرضی آکھیا رب تعالیٰ
 ایس آیت وچ اللہ پاک فرماندا اے کہ میں اللہ اپنے نبی بہت کجھ عطا کراں گا کہ
 ایہدے نال میرا نبی راضی ہو جائے۔ یعنی ایس آیت وچ بڑی امید پائی جاندی
 اے کہ اللہ تعالیٰ اپنے نبی نوں بہت سارے انعاماں توں نوازے گا۔ ایسے واسطے
 ایس آیت نوں ارجی یعنی بہت امید والی آکھیا گیا اے۔ حافظ صاحب اتھے
 ارجی دے معنی دس کے اپنے دینی مبلغ ہون دا حق ادا کردے نیں۔

۱۔ "ارے یعنی بہت امید والی آیت۔" ۳۰۶

حافظ محمد لکھوی دے ایہناں حاشیاں دے ایس جائزے توں بعد ایس گل دا شدت نال احساس ہوندا اے کہ حافظ
 محمد لکھوی حقیقتاً اک مذہبی تے تبلیغی شاعر سن جیہناں نے تبلیغ دے ایس فریضے نوں انجام دیندیاں ہوئیاں تحقیق کولوں وی کم
 لیا اے تے تحقیق پاروں دینی مسئلیاں دی وضاحت کیتی اے۔ تاں جے عام لوکاں ایہناں توں مستفید ہو سکے تے گمراہی
 نوں چھڈ کے سدھے راہ اُتے ٹر سکے۔

حوالے

- ۱۔ محمد تقی عثمانی، مولانا، علوم القرآن، مکتبہ دارالعلوم، کراچی، ۱۹۹۸ء، ص ۳۲۳
- ۲۔ گوہر رحمن، مولانا، علوم القرآن، جلد دوم، مکتبہ تفہیم القرآن، مردان، ۲۰۰۲ء، ص ۲۱۰
- ۳۔ غلام احمد حریری، پروفیسر، تاریخ تفسیر و مفسرین، ملک سنز پبلشرز، فیصل آباد، ۱۹۸۴ء، ص ۱۱، ۱۲
- ۴۔ القرآن، ۲۵: ۳۳
- ۵۔ ابن عباس، حضرت، تنویر المقتباس من تفسیر ابن عباس، بیروت، دارالکتب العلمیہ، ۱۹۹۲ء، ص ۳۸۲
- ۶۔ محمد تقی عثمانی، مولانا، علوم القرآن، جلد دوم، ص ۲۱۲
- ۷۔ جلال الدین سیوطی، الاتقان فی علم القرآن، جلد ۲، مطبع حجازی، ۱۳۶۰ھ، ص ۱۷۴
- ۸۔ ابن منظور، علامہ، لسان العرب، جلد ۲، نشر ادب الحوزہ، ۱۴۰۵ھ، ص ۳۶۱
- ۹۔ غلام احمد حریری، پروفیسر، تاریخ تفسیر و مفسرین، ص ۱۳، ۱۴
- ۱۰۔ ابو حیان اندلسی، البحر المحیط فی علم التفسیر، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۱۲ھ/۱۹۹۲ء، جلد اول، ص ۲۶
- ۱۱۔ گوہر رحمن، مولانا، علوم القرآن، جلد دوم، ص ۲۱۴
- ۱۲۔ غلام احمد حریری، پروفیسر، تاریخ تفسیر و مفسرین، ص ۳۵
- ۱۳۔ محمود احمد غازی، ڈاکٹر، محاضرات قرآنی، الفیصل ناشران و تاجران کتب، لاہور، ۲۰۰۴ء، ص ۲۸۵
- ۱۴۔ گوہر رحمن، مولانا، علوم القرآن، جلد اول، ص ۸۷۷
- ۱۵۔ محمد تقی عثمانی، مولانا، علوم القرآن، ص ۳۲۳-۳۲۵
- ۱۶۔ ایضاً، ص ۳۲۷
- ۱۷۔ القرآن، القمر، ۱۷
- ۱۸۔ القرآن، البقرة، ۹۳
- ۱۹۔ شاہ ولی اللہ، الفوز الکبیر فی اصول تفسیر، قدیمی کتب خانہ، کراچی، س ن، ص ۵۱
- ۲۰۔ القرآن، ۱۷: ۷۵
- ۲۱۔ ولی اللہ، شاہ، الفوز الکبیر، ص ۵۱
- ۲۲۔ E.G parinder, What world religion teach, London, 1963, P 130
- ۲۳۔ بشیر الدین محمود احمد، مرزا، دیباچہ تفسیر القرآن، الشریکۃ الاسلامیہ، ربوہ، ص ۴
- ۲۴۔ E.G parinder, What world Religion teach, London, 1963, P 128
- ۲۵۔ جمیل نقوی، اردو تفاسیر، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۹۲ء، ۲۶-۲۷
- ۲۶۔ عبدالصمد الازہری صارم، تاریخ القرآن، ادارہ علمیہ، لاہور، ۱۹۶۳ء، ص ۹۶
- ۲۷۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، ج ۶، ص ۵۳۰
- ۲۸۔ ایضاً

- ۲۹۔ محمد یعقوب قادری، ڈاکٹر، اردو نثر کے ارتقاء میں علما کا حصہ، ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور، ۱۹۸۸ء، ص ۲۲
- ۳۰۔ محمد نسیم عثمانی، اردو میں تفسیری ادب، عثمانیہ اکیڈمک ٹرسٹ، کراچی، ۱۹۹۳ء، ص ۷۸
- ۳۱۔ محمد رحیم بخش دہلوی، مولانا، حیات ولی، المکتبہ السلفیہ، لاہور، ۱۹۵۵ء، ص ۵۸۵
- ۳۲۔ محمد نسیم عثمانی، اردو میں تفسیری ادب، ص ۸۲
- ۳۳۔ ایضاً، ص ۱۵۱-۱۵۲
- ۳۴۔ ایضاً، ص ۱۵۲
- ۳۵۔ ایضاً، ص ۱۵۴
- ۳۶۔ جمیل نقوی، اردو تقاسیر، ص ۲۶-۲۷
- ۳۷۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، ج ۶، ص ۵۳۱
- ۳۸۔ ایضاً، ج ۶، ص ۵۳۳-۵۳۵
- ۳۹۔ ایضاً، ص ۵۳۵
- ۴۰۔ ایضاً
- ۴۱۔ ایضاً، ص ۵۳۷
- ۴۲۔ جمیل نقوی، اردو تقاسیر، ص ۱۳۳
- ۴۳۔ ایضاً، ص ۱۳۷-۱۳۸
- ۴۴۔ سورۃ البقرہ، ۲/۲
- ۴۵۔ رشید احمد جالندھری، علم تفسیر اور مفسرین، المکتبہ العلمیہ، لاہور، ۱۹۷۱ء، ص ۹
- ۴۶۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۲۱
- ۴۷۔ محمد ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۶۴-۱۶۵
- ۴۸۔ ایضاً
- ۴۹۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲
- ۵۰۔ محمد نسیم عثمانی، ڈاکٹر، اردو میں تفسیری ادب، ص ۷۵-۷۶
- ۵۱۔ ایضاً، ص ۷۸
- ۵۲۔ محمد رحیم بخش دہلوی، حیات ولی، ص ۵۸۵
- ۵۳۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۲
- ۵۴۔ عبدالرشید عراقی، برصغیر پاک و ہند میں علمائے اہل حدیث کے علمی کارنامے، علم و عرفان پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۱ء، ص ۶۳
- ۵۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲
- ۵۶۔ ایضاً، ص ۲
- ۵۷۔ معین الدین لکھوی، مولانا، غیر منقسم پنجاب کا عظیم مصلح (مقدمہ احوال لاخرۃ)، اسلامی اکادمی، لاہور، ۱۹۷۴ء، ص ۷
- ۵۸۔ محمد باقر، ڈاکٹر، پنجابی میں قرآن کے مطبوعہ تراجم، (قرآن نمبر، سیارہ ڈائجسٹ) لاہور، ۱۹۸۸ء، ج ۳، ص ۳۵۸

- ۵۹۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲
- ۶۰۔ ابراہیم خلیل، مولانا، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۶۵
- ۶۱۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۲
- ۶۲۔ ابراہیم خلیل، مولانا، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۶۵
- ۶۳۔ ثناء اللہ پانی پتی، قاضی، مالا بدھامند، دیباچہ قاضی سجاد حسین، سب رنگ کتاب گھر، دہلی، س ن، ص ۱، ۲
- ۶۴۔ محمود الحسن عارف، ڈاکٹر، تذکرہ قاضی ثناء اللہ پانی پتی، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۹۵ء، ص ۲۵۶
- ۶۵۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا عظیم مصلح، ص ۷
- ۶۶۔ ابراہیم خلیل، الفیوض الحمدیہ، ص ۱۳۳
- ۶۷۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲
- ۶۸۔ ایضاً، ج ۱، ص ۲
- ۶۹۔ ایضاً، ج ۱، ص ۱
- ۷۰۔ ایضاً، ج ۱، ص ۱
- ۷۱۔ ایضاً، ج ۱، ص ۲
- ۷۲۔ ایضاً، ج ۱، ص ۳
- ۷۳۔ ایضاً، ج ۱، ص ۷
- ۷۴۔ ایضاً، ج ۱، ص ۸-۱۰
- ۷۵۔ معین الدین لکھوی، مولانا، پنجاب کا ایک عظیم مصلح، ص ۷
- ۷۶۔ جمیل نقوی، اردو تفاسیر، ص ۱۳۱-۱۳۳
- ۷۷۔ محمد باقر، ڈاکٹر، پنجابی میں قرآن کے مطبوعہ تراجم، ج ۳، ص ۳۵۸
- ۷۸۔ محمد نسیم عثمانی، اردو تفاسیر، ص ۱۳۵-۱۳۸
- ۷۹۔ Mafakhar Hussain Khan, Dr, The Holy Quran in South Asia , Bibi, Akhtar
Prakasani, Dhaka, 2001, P 176
- ۸۰۔ اصغر علی، قرآن پاک کی پنجابی تفاسیر و تراجم (مقالہ)، شعبہ علوم اسلامیہ، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۷۸
- ۸۱۔ البقرہ، ۲/۱۰۵
- ۸۲۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۸۸-۸۹
- ۸۳۔ ایضاً، ص ۳۲۳
- ۸۴۔ ایضاً، ص ۳۲۳
- ۸۵۔ ایضاً، ص ۷-۸
- ۸۶۔ ایضاً، ص ۸
- ۸۷۔ ایضاً، ص ۸

- ۸۸- ایضاً، ص ۸
- ۸۹- ایضاً
- ۹۰- النساء، ۴/۸۶
- ۹۱- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۴۳۸-۴۳۹
- ۹۲- ایضاً، ص ۴۴۰
- ۹۳- ایضاً، ص ۶-۷
- ۹۴- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۲، ص ۴۵۴
- ۹۵- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۲، ص ۱۶۹
- ۹۶- مولانا حسین علی، بلغۃ الخیر ان، ۱۳۳۹ھ، ص ۵-۷
- ۹۷- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۸
- ۹۸- ایضاً
- ۹۹- ایضاً، ص ۹
- ۱۰۰- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۱۰
- ۱۰۱- ایضاً
- ۱۰۲- شاہ عبدالقادر، مستند موضح قرآن، توضیح و تشریح اخلاق حسین قاسمی، ایچ۔ ایم سعید کمپنی، کراچی، سورۃ فاتحہ، آیت نمبر ۶، ۷
- ۱۰۳- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۱۰
- ۱۰۴- ایضاً، ص ۱۳
- ۱۰۵- شاہ عبدالقادر، مستند موضح قرآن، سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۳
- ۱۰۶- احمد علی لاہوری، ترجمہ قرآن عزیز، انجمن خدام الدین، لاہور، سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۳
- ۱۰۷- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۱۳
- ۱۰۸- ایضاً
- ۱۰۹- ایضاً، جلد ۱، ص ۴۲-۴۳
- ۱۱۰- شاہ عبدالقادر، مستند موضح قرآن، سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۴۹
- ۱۱۱- احمد علی لاہوری، ترجمہ قرآن عزیز، انجمن خدام الدین لاہور، سورۃ بقرہ (آیت نمبر ۴۹)
- ۱۱۲- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۴۲
- ۱۱۳- ایضاً، ص ۴۲
- ۱۱۴- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۷، ص ۲۵۵
- ۱۱۵- شاہ عبدالقادر، مستند موضح قرآن، سورۃ جن، آیت نمبر ۱۸
- ۱۱۶- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۷، ص ۲۵۵
- ۱۱۷- ایضاً

- ۱۱۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۱۳
- ۱۱۹۔ ایضاً
- ۱۲۰۔ گل بات پروفیسر امجد علی شاکر، پرنسپل گورنمنٹ کالج، قصور
- ۱۲۱۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۱۲-۱۳
- ۱۲۲۔ ایضاً، ص ۱۹
- ۱۲۳۔ شاہ عبدالقادر، مستند موضح قرآن، سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۱۷
- ۱۲۴۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۱۹، ۲۰
- ۱۲۵۔ ایضاً، جلد ۱، ص ۸۳-۸۴
- ۱۲۶۔ شاہ عبدالقادر، مستند موضح قرآن، سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۱۰۲
- ۱۲۷۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۸۶-۸۷
- ۱۲۸۔ ایضاً، جلد اول، ص ۲۲۷-۲۲۹
- ۱۲۹۔ ایضاً، جلد ۱، ص ۲۲۹-۲۳۰
- ۱۳۰۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد پنجم، ص ۲۱۴-۲۱۵
- ۱۳۱۔ ایضاً
- ۱۳۲۔ ایضاً، جلد ۳، ص ۲
- ۱۳۳۔ شاہ عبدالقادر، مستند موضح قرآن، سورۃ جن، آیت نمبر ۳
- ۱۳۴۔ ابو مسلم اصفہانی، مجموعہ تفاسیر، دارالتذکیر، لاہور، ۲۰۰۶ء، ص ۱۴۵-۱۴۶
- ۱۳۵۔ شاہ عبدالقادر، مستند موضح قرآن، سورۃ جن، آیت نمبر ۳
- ۱۳۶۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۳، ص ۲
- ۱۳۷۔ الاستاذ مردان سوار، اسباب النزول للواحدی بر حواشی مختصر من تفسیر الامام الطہری، دار الفجر الاسلامی، بیروت، ۱۹۹۲ء، ص ۴۰
- ۱۳۸۔ صہبی صالح، ڈاکٹر، علوم القرآن، ملک سنز پبلشرز، فیصل آباد، ۱۹۷۸ء، ص ۱۸۴
- ۱۳۹۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲
- ۱۴۰۔ احمد بن عبدالحلیم، اصول تفسیر اردو، المکتبہ السنفیہ، لاہور، ۲۰۰۱ء، ص ۲۴
- ۱۴۱۔ شاہ ولی اللہ دہلوی، الفوز الکبیر، مترجم محمد تقی عثمانی، ادارہ اسلامیات، لاہور، ۱۹۸۲ء، ص ۳۸
- ۱۴۲۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۷
- ۱۴۳۔ آل عمران، ۷۳
- ۱۴۴۔ صہبی صالح، ڈاکٹر، علوم القرآن، ص ۴۰۱-۴۰۲
- ۱۴۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲۶۶
- ۱۴۶۔ شاہ ولی اللہ دہلوی، الفوز الکبیر، ص ۳۲
- ۱۴۷۔ صہبی صالح، ڈاکٹر، علوم القرآن، ص ۳۶۷

- ۱۴۸۔ محمد طاہر مصطفیٰ، تفسیری رجحانات کا ارتقاء، شکیل سنز، راولپنڈی، ۱۹۹۳ء، ص ۱۷۸
- ۱۴۹۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۸۹
- ۱۵۰۔ سید احمد خاں، سر، تفسیر القرآن، دوست ایسوسی ایٹ، لاہور، ۱۹۹۵ء، ج ۱، ص ۱۷۸-۱۷۹
- ۱۵۱۔ شاہ ولی اللہ، الفوز الکبیر، ص ۷۲-۷۳
- ۱۵۲۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲۴
- ۱۵۳۔ ایضاً، ص ۲۴
- ۱۵۴۔ شاہ ولی اللہ، الفوز الکبیر، ص ۷۴
- ۱۵۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۷
- ۱۵۶۔ احمد بن عبدالحلیم، اصول تفسیر اردو، ص ۲۹-۳۰
- ۱۵۷۔ غلام احمد حریری، پروفیسر، تاریخ تفسیر و مفسرین، ص ۱۵۸
- ۱۵۸۔ شاہ ولی اللہ، الفوز الکبیر، ص ۷۹
- ۱۵۹۔ احمد بن عبدالحلیم، اصول تفسیر اردو، ص ۶۱
- ۱۶۰۔ محمد طاہر مصطفیٰ، تفسیری رجحانات کا ارتقاء، ص ۶۴-۶۵
- ۱۶۱۔ غلام احمد حریری، پروفیسر، تاریخ تفسیر و مفسرین، ص ۱۳۸-۱۳۹
- ۱۶۲۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۳، ص ۵۳
- ۱۶۳۔ غلام احمد حریری، پروفیسر، تاریخ تفسیر و مفسرین، ص ۱۶۴
- ۱۶۴۔ صہبی صالح، ڈاکٹر، علوم القرآن، ص ۴۱۵
- ۱۶۵۔ احمد بن عبدالحلیم، اصول تفسیر اردو، ص ۶۴-۶۵
- ۱۶۶۔ غلام احمد حریری، پروفیسر، تاریخ تفسیر و مفسرین، ص ۲۳۳
- ۱۶۷۔ صہبی صالح، ڈاکٹر، علوم القرآن، ص ۴۱۵-۴۱۶
- ۱۶۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲
- ۱۶۹۔ احمد خاں، سید، سر، تفسیر القرآن، جلد ۱، ص ۲
- ۱۷۰۔ محمد نسیم عثمانی، ڈاکٹر، اردو میں تفسیری ادب، ص ۲۸۰-۲۸۱
- ۱۷۱۔ محمد زاہد الحسینی، قاضی، تذکرۃ المفسرین، ص ۱۸۷
- ۱۷۲۔ ابو محمد عبدالحق حقانی، فتح المنان المشہور تفسیر حقانی، نور محمد کارخانہ تجارت کتب، کراچی، ۱۹۷۷ء، ج ۱، ص ۲۱۱
- ۱۷۳۔ احمد خان، سید، سر، تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۵۶
- ۱۷۴۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲۹
- ۱۷۵۔ ایضاً، ج ۵، ص ۲۳۷
- ۱۷۶۔ محمد لکھوی، حافظ، رد نیچری، گلزار محمدی اسٹیم پریس، لاہور، ۱۹۶۶ء، ص ۵-۶
- ۱۷۷۔ ایضاً، ص ۶

- ۱۷۸۔ ایضاً، ص ۱۰
- ۱۷۹۔ احمد خاں، سید، سر، تفسیر القرآن، جلد ۱، ص ۸۰-۸۲
- ۱۸۰۔ ایضاً، ج ۳، ص ۲۸
- ۱۸۱۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۴۵
- ۱۸۲۔ ایضاً، ص ۴۵
- ۱۸۳۔ محمد لکھوی، حافظ، رد نیچری، ص ۷
- ۱۸۴۔ احمد خاں، سید، سر، تفسیر القرآن، جلد ۲، ص ۱۵
- ۱۸۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۲۸۶
- ۱۸۶۔ محمد لکھوی، حافظ، رد نیچری، ص ۸
- ۱۸۷۔ سورۃ النساء، ۴/۱۵۷
- ۱۸۸۔ احمد خاں، سید، سر، تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۴۱
- ۱۸۹۔ ایضاً، ص ۴۴-۴۵
- ۱۹۰۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۲۹۲
- ۱۹۱۔ ایضاً، ص ۴۸۲
- ۱۹۲۔ محمد لکھوی، حافظ، رد نیچری، ص ۹
- ۱۹۳۔ الطاف حسین حالی، مولانا، حیات جاوید، ارسلان بکس، آزاد کشمیر، ۲۰۰۰ء، ج ۲، ص ۱۰۵
- ۱۹۴۔ ابوالاعلیٰ مودودی، سید، اسلامی تہذیب اور اس کے اصول و مبادی، اسلامک پبلی کیشنز لاہور، ۱۹۸۷ء، ص ۲۵۳
- ۱۹۵۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد اول، ص ۱۷
- ۱۹۶۔ ابن منظور الافریقی، لسان العرب، جلد ۴، ص ۱۱-۱۳
- ۱۹۷۔ راغب اصفہانی، امام، مفردات القرآن، لاہور، ۱۹۷۱ء، ص ۴۴
- ۱۹۸۔ سلیمان ندوی، سید، سیرت النبی، جلد چہارم، اسلامی کتب خانہ، لاہور، ۱۹۴۷ء، ص ۳۶۹
- ۱۹۹۔ ابوسلیم عبدالحی، ایمان کی اہمیت، اسلامک پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۶۳ء، ص ۸۶
- ۲۰۰۔ خورشید احمد، پروفیسر، اسلامی نظریہ حیات، مطبع ٹیکنیکل پرنٹرز، کراچی، ۱۹۸۶ء، ص ۲۸۳
- ۲۰۱۔ ابوالاعلیٰ مودودی، مولانا، اسلامی تہذیب اور اس کے اصول و مبادی، ص ۴۱۰-۴۱۱
- ۲۰۲۔ صدر الدین اصلاحی، اساس دین کی تعمیر، مرکزی مکتبہ اسلامی، دہلی، ۱۹۸۱ء، ص ۸۶
- ۲۰۳۔ سورۃ ملک ۱/۶۷-۲-۳
- ۲۰۴۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ملک بشیر احمد تاجران کتب، لاہور، سن ۲، ص ۲
- ۲۰۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۷، ص ۱۸۳
- ۲۰۶۔ البقرہ ۲/۴
- ۲۰۷۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۱۴

- ۲۰۸- ایضاً، ص ۳۶۹
- ۲۰۹- ایضاً، ص ۴۳۳
- ۲۱۰- محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۴-۵
- ۲۱۱- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۵، ص ۱۲۱
- ۲۱۲- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۷، ص ۳۰۶
- ۲۱۳- ایضاً، ص ۲۸۴
- ۲۱۴- محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۶
- ۲۱۵- ابی عیسیٰ محمد بن عیسیٰ بن سورة ابن موسیٰ الترمذی، جامع الترمذی، دارالسلام، ریاض، ۱۹۹۹ء، ص ۵۲۹
- ۲۱۶- محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۶
- ۲۱۷- ایضاً، ص ۶
- ۲۱۸- ایضاً، ص ۷
- ۲۱۹- ابی عبداللہ محمد بن یزید الترابی ابن ماجہ، سنن ابن ماجہ، مطبع دارالسلام، ریاض، ۱۹۹۹ء، ص ۲۲۰
- ۲۲۰- محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۱۲
- ۲۲۱- محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۱۳
- ۲۲۲- ایضاً، ص ۱۴
- ۲۲۳- ایضاً، ص ۱۶
- ۲۲۴- ایضاً، ص ۱۶
- ۲۲۵- ایضاً، ص ۲۰
- ۲۲۶- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۷، ص ۳۲۲
- ۲۲۷- محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۲۰
- ۲۲۸- محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۲۳
- ۲۲۹- ایضاً، ص ۲۳-۲۴
- ۲۳۰- ایضاً، ص ۲۷
- ۲۳۱- ایضاً، ص ۲۷-۲۸
- ۲۳۲- ایضاً، ص ۲۸
- ۲۳۳- ایضاً، ص ۲۸
- ۲۳۴- محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۳۰
- ۲۳۵- ایضاً، ص ۲۹-۳۰
- ۲۳۶- ایضاً، ص ۳۰
- ۲۳۷- محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج اول، ص ۲۹۲

- ۲۳۸۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۳۳
- ۲۳۹۔ ایضاً، ص ۳۲
- ۲۴۰۔ ایضاً، ص ۳۲
- ۲۴۱۔ ایضاً، حاشیہ، ص ۳۲
- ۲۴۲۔ ایضاً، ص ۳۳
- ۲۴۳۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۲، ص ۱۴۷
- ۲۴۴۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۳۴
- ۲۴۵۔ ایضاً، ص ۳۴
- ۲۴۶۔ ایضاً، ص ۳۵
- ۲۴۷۔ ایضاً، ص ۳۶
- ۲۴۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۵، ص ۲۷۴
- ۲۴۹۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۳۷
- ۲۵۰۔ ایضاً، ص ۳۹
- ۲۵۱۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۴، ص ۱۰۰
- ۲۵۲۔ سورۃ مریم ۱۹/۱۷
- ۲۵۳۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۴، ص ۱۴۴
- ۲۵۴۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۶۴
- ۲۵۵۔ الانبیاء، ۲۱/۴۷
- ۲۵۶۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۴، ص ۱۹۶
- ۲۵۷۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۲، ص ۱۵۲
- ۲۵۸۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ص ۶۵
- ۲۵۹۔ وحید عشرت، ڈاکٹر، فلسفہ کیا ہے، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، ۲۰۰۰ء، ص ۲۷
- ۲۶۰۔ ابوزہرہ مصری، اسلامی مذاہب ترجمہ پروفیسر غلام احمد حریری، ملک سنز، کارخانہ بازار، فیصل آباد، س۔ ن، ص ۱۶۶
- ۲۶۱۔ ایضاً، ص ۱۷۴-۱۷۵
- ۲۶۲۔ امین احسن، اصلاحی، فلسفے کے بنیادی مسائل، فاران فاؤنڈیشن، لاہور، ۱۹۹۱ء، ص ۳۷-۳۸
- ۲۶۳۔ ایضاً
- ۲۶۴۔ ابو حامد محمد، غزالی، حجتہ الاسلام، علم الکلام، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، س۔ ن، ص ۶۱-۶۳
- ۲۶۵۔ عبدالحکیم، خلیفہ، ڈاکٹر، فکر اقبال، بزم اقبال، لاہور، س۔ ن، ص ۷۹۳
- ۲۶۶۔ محمد حنیف، ندوی، مولانا، تہافتہ الفلاسفہ، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۸۷ء، ص ۱۲۵
- ۲۶۷۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۷، ص ۲۵۳

- ۲۶۸۔ ایضاً، ج ۷، ص ۴۵۴
- ۲۶۹۔ امین احسن، اصلاحی، فلسفے کے بنیادی مسائل، ص ۲۱۹
- ۲۷۰۔ ایضاً
- ۲۷۱۔ ایضاً، ص ۲۲۵
- ۲۷۲۔ ابو حامد محمد، غزالی، حجتہ الاسلام، علم الکلام، ص ۱۲۷
- ۲۷۳۔ ابن خلدون، علامہ عبدالرحمن المغربی، مقدمہ ابن خلدون اردو، ص ۱۰۸
- ۲۷۴۔ القرآن الحکیم، ۲/۲۰۳
- ۲۷۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۱۸۲
- ۲۷۶۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۱، ص ۱۸۴
- ۲۷۷۔ ایضاً، ج ۶، ص ۱۵۲
- ۲۷۸۔ ایضاً
- ۲۷۹۔ ایضاً، ج ۷، ص ۴۵۴
- ۲۸۰۔ ایضاً، ج ۱، ص ۲۲
- ۲۸۱۔ ایضاً، ص ۴۶۱
- ۲۸۲۔ ایضاً، ج ۷، ص ۴۵۳
- ۲۸۳۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۲
- ۲۸۴۔ ایضاً، ص ۲
- ۲۸۵۔ ایضاً، ص ۵
- ۲۸۶۔ ایضاً، ص ۲۷
- ۲۸۷۔ ایضاً، ص ۲۸
- ۲۸۸۔ ایضاً، جلد ۲، ص ۴۹
- ۲۸۹۔ ایضاً، جلد ۲، ص ۳۳۱
- ۲۹۰۔ ایضاً، جلد ۳، ص ۹۵
- ۲۹۱۔ ایضاً، جلد ۴، ص ۹۳
- ۲۹۲۔ ایضاً، جلد ۵، ص ۱۱۲
- ۲۹۳۔ ایضاً، جلد ۶، ص ۱۸۱
- ۲۹۴۔ ایضاً، جلد ۶، ص ۱۶۸
- ۲۹۵۔ ایضاً، جلد ۷، ص ۲۳۷
- ۲۹۶۔ ایضاً، ص ۱۵۱
- ۲۹۷۔ ایضاً، ص ۱۱۸

- ۲۹۸۔ ایضاً، ص ۴۴۱
 ۲۹۹۔ ایضاً، ص ۴۴۲
 ۳۰۰۔ ایضاً، ص ۴۱۹
 ۳۰۱۔ ایضاً، ص ۳۹۸
 ۳۰۲۔ ایضاً، ص ۴۰۲
 ۳۰۳۔ ایضاً، ص ۱۴۱
 ۳۰۴۔ ایضاً، جلد ۶، ص ۱۴۸
 ۳۰۵۔ ایضاً، ص ۱۴۷
 ۳۰۶۔ ایضاً، جلد ۷، ص ۳۹۰

پنجواں باب

حافظ محمد لکھوی دیاں لکھتاں دافنی ویریوا

صفحہ نمبر ۳۳۹ - ۵۴۴

حافظ محمد لکھوی دے ہم عصر شاعر

جدوں وی کسے شاعر، ادیب، دانشور یاں دو جے کسے فنکار دے فن، اوہدے فکر، اوہدے تجربے تے اوہدی اپنی حیاتی دے ور قیاں دا اوس عہد دے سیاسی، سماجی تے ادبی پس منظر وچ تجزیہ کیتا جاندا اے تے تجزیہ کرن والے اُتے ایہہ امر لازمی ہو جاندا اے کہ اوہدے عہد دی ادبی صورت حال نوں وی اپنیاں نظراں دے سامنے رکھے۔ ایس ضمن وچ اسیں ایس مقالے دے پہلے باب وچ حافظ محمد لکھوی دے عہد (تقریباً اک سو سال) دی جتھے سیاسی سماجی تے دینی صورت حال دا اک اجمالی جیہا خاکہ پیش کیتا اے۔ اوہتھے ای اوس سے دی ادبی صورت حال نوں وی مختصر طور تے پیش کیتا اے۔ جیس توں ایس گل دا اندازہ ہو جاوے گا کہ اوہناں نوں اپنے آ لے دوالے دی ادبی فضا کیہو جیتی میسری۔

ایہہ حقیقت اپنی تھاں چنے دن طرح روشن اے کہ فنکار معاشرے دے سبھ توں ودھ حساس طبقے دا فرد ہوندا اے۔ اوہ اپنے چوگردے دے سماجی، سیاسی، معاشی تے ادبی حالاں دا ڈونگی نظراں نال مطالعہ کردا اے تے ایہناں دیاں قدراں تے روایاں دے بن و گرن توں متاثر ہوندا اے۔ تہ دے ای کوئی ادب پارہ حقیقی طور تے تخلیق دے عمل وچوں گزر دا اے۔ ایس طرح اک فنکار جدوں اوس ویلے دے تخلیقی ادب توں متاثر ہوندا اے، ادبی تحریکاں دے نال نال چلدا اے، چالورویاں تے ویہاراں توں موضوع اخذ کردا اے تے اوسے سے اندر اوہ اپنے توں پہلاں دی تے اپنی ہم عصر روایت نوں وی اکھاں دے سامنے رکھدا اے۔ اوہ اپنے ہم عصر لکھاریاں دے نال اٹھدا پیٹھدا اے، گلاں باتاں کردا اے، زندگی تے ادب دے رویاں بارے اپنے نظریے سددا اے تے اوہناں دے سندا اے۔ اوہناں دے فن پاریاں نوں پڑھدا اے تے اوہدیاں ادبی کاوشاں دو جے لکھاری پڑھدے نیں۔ ایس طرح اک پاسے تے اک طرح دی فکری سانجھ پیدا ہوندی اے تے دو جے پاسے اک تعمیری حسد وی جنم لیندا اے تے ایہہ دونویں ادب نوں اگانہہ ودھاون دا سبب بندے نیں۔

حافظ محمد لکھوی انیسویں صدی دے شروع وچ پیدا ہوئے سن۔ تے اوہناں دی ساری حیاتی مشرقی پنجاب دے اک قصبہ لکھو کے وچ گزری۔ اسیں اتھتھے صرف اوہناں دے پنجابی ہم عصر لکھاریاں بارے مختصر طور تے بیان کراں گے۔ ایہہ سلسلہ اوہناں دی پیدائش توں کجھ چہ پہلاں توں شروع کر کے اوہناں دی حیاتی دے اخیر تیکر لے جانواں گے۔ کیوں جے اوہناں توں اگلی نسل دے نمائندہ ادیب شاعر تے دانشور اپنے وڈیاں کولوں کسے حد تیکر استفادہ ضرور کردے نیں تے لاشعوری طور تے اپنے وڈیریاں دی فکر نوں اگانہہ ودھان دا موجب بن دے نیں۔ ویسے وی ارتقاء دا عمل جاری تے

ساری رہندا اے۔ ادب کوئی جمیا ہو یا پانی نہیں اوہ تے متحرک اے جیہدا خط بلندی ول جاندا رہندا اے۔ ہر عہد تے ہر دور دے اپنے نظریے، رویے تے تقاضے ہوندے نیں۔

جدوں حافظ محمد لکھوی نے شعور دیاں حداں نوں چھوہیا اوس ویلے انگریزاں نے پورے پنجاب اُتے قبضہ کر لیا سی۔ انگریزاں دے آن نال دفتری زبان انگریزی ہوئی پر پنجابی لئی ایہہ زمانہ سنہری کہلانا اے۔ پریس ایجاد ہون نال بہت ساریاں علمی تے ادبی کتاباں لکھیاں گئیاں۔ پنجابی اخبار تے رسالے نکلنے شروع ہوئے۔ عیسائی مشنریاں نے عیسائی مذہب دی تبلیغ واسطے اڈے بنائے۔ عیسائی مذہب دا لٹریچر پنجابی زبان وچ لکھیا جان لگ پیا۔ پنجابی زبان دی گرامر تے ڈکشنریاں وجود وچ آؤن لگ پئیاں۔ پنجابی ناول، ڈرامہ تے کہانی ترقی کرن لگ پئی۔ انگریزی عہد وچ پنجابی ادب نے جتنی شاندار ترقی کیتی اوہ اوس توں پہلے کدی نصیب نہ ہوئی سی۔ قرآن پاک دیاں تفسیراں پنجابی وچ لکھیاں گئیاں۔ تے مذہبی تے تبلیغی ادب دی تخلیق ول رجحان زیادہ ہويا۔ ایس سے اندر پنجابی شعر تے ادب دے آسمان اُتے ون سونے بے شمار نکلے وڈے تارے چمکدے دکھائی دیندے نیں۔ اوہناں سکھناں دا تذکرہ نہ صرف محال اے سگوں ناممکن وی اے کہ اجے تیکر تے پنجابی زبان تے ادب دی کوئی بھرویس، جاندار تے ہر لحاظ نال مکمل تاریخ وی مرتب نہیں کیتی جاسکی تے دوجی گل ایہہ کہ ساڈا مقصد وی اوہناں وچوں کچھ مشہور شاعراں دا تذکرہ کرنا اے۔ تاں جے ایہہ پتہ چل سکے کہ اوس ویلے پنجابی ادب کیہڑیاں خطاں تے استوار ہو رہیا سی۔

ہن ایس ایہناں شاعراں دی حیاتی دے مختصر حالات تے اوہناں دیاں تخلیقاں دے کچھ نمونے پیش کرنے آں۔ اوہناں دے فنی تے فکری محاسن یاں اسلوباں بارے تفصیلی طور تے بیان کرنا مقصود نہیں تے نہ ای ساڈے موضوع دا تقاضا اے۔ ایس طرح ایس صرف اوہناں کچھ فنکاراں بارے گل بات کراں گے جیہناں نے کسے نہ کسے لحاظ نال پنجابی ادب وچ نویاں موڑاں تے نویں رجحاناں نوں جنم دتا۔ اتھے ایس اوہناں شاعراں اتے بوہتی بحث نہیں کراں گے جیہڑے "چوٹاں" یاں باغاں دے مشاعریاں وچ صرف اک دو بے اُتے "لکوراں" دے حوالے نال سوچ تے فکرتوں آزاد شاعری کر دے سن۔ ایس اپنے ایس باب وچ اوہناں سکھ تے ہندو لکھاریاں دے فن یاں شخصیت بارے وی گل کراں گے۔ جیہناں نے متحدہ پنجاب وچ رہندیاں ہوئیاں اوس زمانے دی ادبی سوچ پٹھاں تخلیق کیہے گئے ادب وچ اپنا حصہ پایا۔ جیہناں شاعراں دا ذکر اتھے کیجا جا رہیا اے ایہناں نوں ایس اوہناں دیاں جمن تاریخاں دے حساب نال پیش کراں گے۔

ہاشم شاہ

ہاشم شاہ دا پورا ناں سید محمد ہاشم شاہ سی جیہڑے حاجی محمد شریف دے بڑے لڑکے سن۔ اوہناں دا خاندان قریش تے گوت صدیقی سی۔ حاجی محمد شریف (۱۷۳۸-۱۷۳۳ء) فقیر نوشاہیا کہلاندا اے سن۔ آپ عرب دے رہن والے سن تے

آپ نے ۴۰ حج کیلئے سن تے بعد وچ تبلیغ اسلام لئی ہندوستان آئے۔۱

سید ہاشم شاہ دی تاریخ پیدائش تے جم تھاں بارے کافی اختلاف اے۔ پنجابی دے تقریباً سکھ تذکرہ تے تاریخ نگاراں نے جیہناں وچ فشی مولا بخش کشیہ، عبدالغفور قریشی، ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری تے مصنف تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند شامل نیں ایہناں دی جائے پیدائش جگہ یو ضلع امرتسر لکھیا اے۔ تے تاریخ پیدائش ۱۸۵۲ء تے وفات واسال ۱۸۲۱ء لکھیا اے۔۲ شفیع عقیل، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے حمید اللہ ہاشمی نے اوہناں دی جائے پیدائش مدینہ الرسول ﷺ لکھی اے۔۳

تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند دے مطابق:-

"ہاشم شاہ کے والد کا نام حاجی محمد شریف تھا۔ قریشی النسب تھے۔ آپ کے دادا حاجی معصوم شاہ بچپن میں عرب سے جنگ دیو کے ایک ترکھان حاجی کے ساتھ ادھر آئے تھے۔ ان کے والد حاجی محمد شریف ایک درویش طبع بزرگ تھے۔ کئی بار حج بیت اللہ سے مشرف ہوئے۔ وہ طبیب تھے مگر انہوں نے ساتھ ساتھ لوگوں کی رشد و ہدایت کا سلسلہ بھی جاری رکھا۔ ان کے خلوص دل اور قلب کی پاکیزگی کا اثر تھا کہ زندگی کی ابتدا ہی میں ہاشم شاہ کے دل میں محبوب حقیقی کی لگن پیدا ہو گئی۔ والد نے تعلیم و تربیت کی طرف خاصی توجہ دی تھی اسی لئے انہوں نے چودہ سال کی عمر میں عربی، فارسی اسلامی علوم پر کافی عبور حاصل کر لیا۔"۴

ہاشم شاہ اچے چودہ پندرہ سال دے سن کہ باپ داسایہ سرتوں اٹھ گیا۔ چودہ سال دی عمر وچ عربی فارسی تے پورا عبور حاصل کر لیا۔ ایس توں علاوہ اوہ پنجابی، اردو، سنسکرت، جوتش تے حکمت وچ وی مہارت رکھدے سن۔ اوہناں دی طبی مہارت دے کئی قصے بیان کیلئے جانے نیں۔ والد دی وفات توں بعد اوہناں نے طب دا پیشہ اپنایا۔ نال نال پیری مریدی وی کردے رہے۔ اوہناں دی مقبولیت دور دور تیکر پھیلی ہوئی سی۔ مسلمان ہندو، سکھ سب اوہناں دے معتقد سن۔ ۵ حاجی محمد شریف آپ دے والد ای نہیں سن سگوں آپ دے مرشد تے ہادی وی سن تے اوہناں نے ہاشم شاہ دی روحانی تے دینی تربیت وچ کوئی کسر نہیں چھڈی سی۔ باطنی طور تے سید محمد ہاشم شاہ نے حضرت پیران پیر سیدنا غوث اعظم دکنگیر کولوں روحانی فیض حاصل کیتا سی۔ ایس گل دا اعتراف سید ہاشم شاہ نے اپنے شعراں وچ کیتا اے۔ جیہڑے اوہناں نے حضرت سیدنا عبدالقادر گیلانی غوث اعظم دی شان وچ لکھے نیں۔ اوہ حضرت غوث اعظم نوں اپنا روحانی مرشد من دے نیں تے اوہناں نال انتاں دی عقیدت دا اظہار پنجابی وچ انج کردے نیں:-

تم بخشو فقیر فقیراں نوں تم دیو کرامت پیراں نوں

تم شاد کرو دگیراں نوں تم کرو اخلاص اسیراں نوں
یا حضرت غوث الاعظم جی ۱

پنجابی ادب دے تذکرہ نویسوں موجب ہاشم شاہ جدوں چوداں پندراں ورہیاں دے سن حاجی محمد شریف ہوراں
نووں رب وٹوں سدا آ گیا۔ اوہ منجھے اُتے پئے بکھ سکناں پاروں اسبغول دی پوٹلی پُوس رہے سن اک خادم نے عرض کیتی۔
حضور ہاشم داوی کجھ دھیان اے۔ ایہہ سن کہ اوہناں نے ہاشم شاہ نوں نیڑے سدیا تے اسبغول دی اوہو پوٹلی اوہدے منہ
وچ رکھ دتی۔ جیہدے نال ہاشم شاہ اُتے وجد دی حالت طاری ہو گئی تے اوہدے نال ای اوہناں دے دل تے دماغ دے
بوہے کھل گئے۔ فیر اوہ جس کتاب نوں وی پڑھنا چاہندے اپنے والد دی قبر اُتے جا بہندے تے پڑھدے رہندے
ایتھوں تیک پئی کتاب اوہناں نوں زبانی یاد ہو جاندی۔ سید ہاشم شاہ نے فارسی ہندی تے پنجابی زبان دا وسیع مطالعہ کیتا
تے ایہناں تئاں زباناں وچ مکمل درجے تیک مہارت حاصل کیتی۔ فیر ایس مہارت توں پورا پورا لالچ لیندے ہویاں
اوہناں نے ایہناں زباناں وچ بڑی خوبصورت شاعری وی کیتی۔ ایس لئی ایہناں تئاں زباناں وچ اوہناں دیاں کتاباں
موجود نیں۔ ۷

ہاشم شاہ بارے بعض تذکرہ نگار کہندے نیں کہ اوہ مہاراجہ رنجیت سنگھ دے درباری شاعر سن تے راجہ رنجیت سنگھ
نے اوہناں نوں انعام وچ دو پنڈ دتے سن۔ اوہناں تذکرہ نگاراں دی رائے وچ ہاشم شاہ نے قصہ "سکی پٹوں" رنجیت
سنگھ دی فرمائش تے نظم کیتا۔ ۸ پر ڈاکٹر لاجپت رام کرشن اپنی کتاب "پنجابی دے صوفی شاعر" وچ ایس دی تردید کر
دیاں نیں۔ ہاشم شاہ ہوراں اپنی شاعری وچ کدوے وی رنجیت سنگھ دا ذکر نہیں کیتا۔ جے اوہ مہاراجہ دی خدمت وچ رہے
ہوون تے ایہہ ذکر ضرور ہووے۔ دوسرے پاسے اوہ اپنے زمانے دے بادشاہاں دے خلاف لکھدے نیں:-

کہہ سن حال حقیقت ہاشم ہُن دیاں بادشاہاں دی
ظلموں کوک گئی اسمائیں دکھیا زور دلاں دی
آدمیاں دی صورت دسدے راکھش آدم خورے
ظالم چور، پلٹ، زناہی خوف خدائیوں کورے
بس ہُن ہور نہ کہہ کجھ ہاشم جیوں رب رکھے رہنا

ایہہ گل نہیں فقیراں لائق برا کسے نوں کہنا! ۹

"ایہو جیسے شعر کہن والا شاعر کسے دربار دا درباری نہیں بن سکدا تے نہ ای ملک الشعراء ای ہو سکدا اے۔
واقعات توں پتہ چلدا اے کہ ہاشم شاہ رنجیت سنگھ دا درباری شاعر نہیں سی۔ سارے تذکرہ نگار متفق نیں کہ مہاراجہ رنجیت سنگھ
نے اوہناں نوں جگہ یوکلّاں تے تھرپال وچ جاگیر دتی سی۔ ایس گل دا اعتراف سید ہاشم شاہ دے خاندان دے افراد کر

دے نیں۔ پروفیسر حمید اللہ ہاشمی دی رائے ایہہ وے کہ ہاشم شاہ نوں جاگیر دین دی وجہ نہ شاعری اے تے نہ حکمت ایس
 وچ اوہناں دی فقیری تے بزرگی زیادہ قابل اعتماد اے۔ ہاشم دے کلام وچ رب، رسول پاک ﷺ، اہل بیت تے پیران
 پیر دی تعریف دے بغیر کسے ہوو امیر وزیر راجہ مہاراجہ دی تعریف یا صفت بارے ہوو کچھ نہیں ملدا۔ ایس توں ظاہر ہوندا
 اے کہ اوہ کوئی مرثی یا بھٹ قسم دے قصیدہ گو درباری شاعر نہیں سن۔ ہاں ایہہ ضرور اے کہ مہاراجہ رنجیت سنگھ اوہناں دے
 شعر بڑے چاہ نال سن دے سن۔" ۱۰۔

مولانا بخش کشتہ نے "ہاشم شاہ دیاں تن شادیاں دیاں نیں۔ دو اپنی برادری وچ تے اک ہندو عورت دے نال
 جیہڑی بعد وچ مسلمان ہو گئی سی۔" ۱۱۔ پروفیسر حمید اللہ ہاشمی آکھدے نیں کہ ہاشم شاہ دے خاندان دے افراد ایس دی پرزور تردید
 کر دے نیں تے کہندے نیں کہ اوہناں نے اپنے رشتہ داراں وچ صرف اک شادی کیتی سی۔" ۱۲۔

ہاشم شاہ اردو، ہندی تے پنجابی وچ شعر لکھدے رہے۔ عروض، طب تے رمل نجوم دے چنگے جانوں سن۔ طبیعت
 وچ شوخی، شعراں وچ روانی، سوز تے تڑپ، رس تے لوچ تے خیالاں وچ اڈاری ڈھیری، تشبیہاں، محاورے تے
 استعارے بڑے سوہنے رجویں تے چچویں ورتے ہن۔ آپ نے وکھو وکھرے وزن تے بحر وچ بیت لکھے۔ جس وچ
 بندش دی خوبی نوں سامنے رکھیا۔ بولی بڑی مٹھی ٹھیٹھ تے ریلی اے۔ دو ہڑیاں وچ خاص ولولہ اے۔ ڈیوڑھیاں وچ اک
 صوفی دے احساس تے جذبیان نوں نظمایا اے۔ اوہناں دا تصوف سرتوں پیراں تیکر عشق اے۔ اوہناں دا جذبہ عشق خلوص
 واقائل اے۔ ہاشم شاہ دے دوہے معرفت دے خزانے تے ادبی فنکاری دا شاہکار نیں۔ ہاشم دی پوری شاعری دا موضوع
 عشق اے۔ ایہو وجہ اے کہ اوہناں دے کلام وچ جیہڑا سوز، تڑپ تے کسک اے اوہ دو جیاں شاعراں وچ گھٹ ای
 اے۔ اوہناں دیاں ساریاں مثنویاں، دوہے، سی حرفیاں، تے ڈیوڑھیاں دا مرکزی خیال عشق اے۔ ایہہ عشق جسم دا نہیں
 روح دا عشق اے۔ جیہنوں اوہ عشق حقانی یا حقیقی دا نام دیندے نیں۔ اوہناں دا عشق بزدل نہیں حوصلہ مند اے۔ پر درد
 ضرور اے پر سوگوار نہیں۔ ہجرت فراق دا اضطراب اے پر مایوسی نہیں۔

اوہو عشق کمایا مرزے پر عاجز بنیوں ناہیں

ہاشم عشق کنگالاں والا نت روون مارن آہیں

ہاشم دیاں مشہور تصنیفاں ایہہ نیں:-

پنجابی زبان وچ:- ۱۔ سکی پنوں ۲۔ ہیر رانجھا ۳۔ سوہنی مہینوال ۴۔ شیریں فرہاد ۵۔ قصہ محمود شاہ غزنوی ۶۔ دوہے تے
 ڈیوڑھے (یادریائے حقیقت) ۷۔ گنج اسرار (تن سی حرفیاں تے کچھ غزلاں) ۸۔ معدن فیض (مداحیات تے مناجات در
 مدح شیخ عبدالقادر جیلانی) ۹۔ سی حرفی و مدح پیران پیر عبدالقادر جیلانی

فارسی زبان وچ:- ۱۰۔ دیوان ہاشم ۱۱۔ مثنوی ہاشم ۱۲۔ چہار بہار ہاشم ۱۳۔ گنج معانی (فقر نامہ) ہندی زبان وچ:-

۱۴۔ گیان پرکاش (گیان مالا) ۱۵۔ سلوک ۱۶۔ چننا ہرے ۱۷۔ راج نیتی ۱۸۔ پوتھی حکمت ورمل ۱۹۔ یگانچ گرنھسی (گر بانی)
ایہناں کتاباں توں وکھ ایہناں کتاباں دی اطلاع دی ملدی اے:-
۲۰۔ کافیاں ۲۱۔ باراں ماہ ۲۲۔ سردار مہاں سنگھ داسریشہ ۲۳۔ لیلیٰ مجنوں
انج تے ہاشم دیاں ہور وی کتاباں ہن۔ پروہناں نوں شہرت تے ناموری "کسی پنوں" تے "دوہڑے ہاشم"
توں ملی اے۔ ۱۳

نمونہ کلام:

ہاشم شاہ دین تے مذہب دیاں ظاہری رسماں دی بجائے صرف عشق الہی نوں ای اپنا مقصود تے مدعا بنالیندے
نیں۔ اوہناں دے نزدیک زندگی توں مراد عشق الہی توں بغیر کچھ وی نہیں۔ فرماندے نیں:-
دل تو ہیں دلبر بھی تو ہیں اتے دید تو ہیں دکھ تیرا
نیندر بھکھ آرام تو ہیں اتے تیں بن جگت اندھیرا
نمین پران حیاتی تو ہیں، تو ہیں تکیہ ڈیرا
ہاشم سانجھ تساڈے دم دی، ہور وسدا ملک بہتیرا ۱۴
ہاشم شاہ دے دوہڑے بڑے معنی خیز نیں۔ اوہناں دا انداز دیکھو:-

اک بہہ کول خوشامد کر دے پر غرضی ہون کینے
اک بے پرواہ نہ پاس کھڑوون پر ہوون یار نگینے
کونجاں وانگ ہزار کوہاں تے اوہناں شوق وکھو وکھ سینے
ہاشم ساجن کول ہمیشہ بھانویں وچھڑے ہون مہینے ۱۵

ڈیوڑھ:

کامل شوق ماہی دا مینوں نت رہے جگر وچ وسدا لُوں لُوں دھسدا
رانجھن بے پرواہی کردا کوئی گناہ نہ دسدا اٹھ اٹھ تندا
جیوں جیوں حال سناواں ویکھ تتی ول ہسدا ذرا نہ کھس دا
ہاشم کم نہیں ہر کس دا عاشق ہون درس دا برہوں رس دا ۱۶
ڈیوڑھیاں وچ ہاشم صاحب نے اک صوفی دے احساس تے جذبیاں نوں نظمایا اے۔ بے غرض سچے پیار دا
اظہار ہاشم دی شاعری دی وڈی صفت اے۔ ایس لحاظ نال اوہناں دا ایہہ دوہڑا بڑا معنی نال بھرپور اے:-

گل تے خار پیدائش اک سے باغ چمن دی دونویں
 اک شب عمر گلاں دی اوڑک اتے خار رہن نت اونویں
 تھوڑا رہن قبول پیارے پر توں خار نہ ہوویں!
 ہاشم آن ملیں گل ہس کے بھادویں اک پل پاس کھلوویں ۱۷

احمد یار مرالوی

حکیم احمد یار پنجابی دے اوہناں منے پر منے شاعراں وچ شمار ہوندے نیں جیہناں دیاں تصنیفات کثرت نال پائیاں جاندیاں نیں تے ساریاں ای بوہت مقبول تے ہر دلعزیز نیں۔
 پنجابی دے تقریباً سارے تذکرہ تے تاریخ نگار ایس گل اتے متفق نیں کہ حکیم تے مولوی احمد یار دے وڈ وڈیرے وزیر آباد قصبہ سوہدرہ دے وسنیک سن۔ احمد یار ۱۷۸۷ء وچ پیدا ہوئے۔ جوان ہوئے تے تدوین تحصیل پھالیہ دے پنڈ مرالہ چلے گئے۔ ۱۸۔ مولانا بخش کشتہ اپنی کتاب "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" وچ اوہناں نوں پنڈ مرالہ (تحصیل پھالیہ ضلع گجرات) دے وسنیک لکھدے نیں۔ آپ پنجابی وچ احمد یار تے فارسی وچ مولوی تخلص کر دے سن۔ ۱۸۳۵ء وچ وفات پائی۔ ۱۹۔ طبیعت بچپن توں شاعرانہ سی۔ حالانکہ جدی پشتی پیشہ وادی تے زمینداری سی۔ اوہناں دا ہر ویلے لکھن پڑھن نال وھاری۔ کئی علم پڑھے تے لکھنے سکھے۔ ۲۰۔ بقول ڈاکٹر فقیر محمد فقیر:-

"علوم و فنون میں اپنے ور کے یکتا تھے، خود داری اور تحفظ نفس کے دلدادہ، کسی بڑے سے بڑے فنکار کو بھی خاطر میں نہ لاتے تھے۔ اپنی علمی دانست کے متعلق خود ایک شعر میں اظہار کرتے ہیں:-

چوداں علم دتے رب مینوں چوداں خط میں لکھے

استاداں تھیں منت کر کے حرف سچا نوں سکھے ۲۱

احمد یار عربی، فارسی دے اک چنگے عالم سن۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ لکھدے نیں "اوائل عمر میں آپ کو ایک غیر مسلم لڑکی سے محبت ہو گئی۔ ایس سلسلہ میں آپ اپنا وطن چھوڑ کر مرالہ تحصیل پھالیہ میں آ بے۔" مولانا بخش کشتہ لکھدے نیں "اوہناں دے پنڈ مرالہ وچ اک سُندر تے ملوک نمیار "رانی" سی۔ اوہ اوہدے عشق دے تیر نال وٹھے گئے۔ اوہناں اوہدے وصل لئی بہتیرے جتن کیے پر گھر دے راضی نہ ہوئے۔ اوہ غیر قوم دی کڑی سی۔ سماج ذات برادری تے رسم رواج دا پابند خویش قبیلہ ایس گل تے رضا مند نہ ہویا۔ برہ دی آگ نے اوہ ٹھانہڑ مچایا کہ جے وے رے گھر بار نوں چھڈ کے

اک بے آباد جنگل وچ آڈیرہ لایا۔ جیہدا ناں ہن پچالیہ اے۔ اتھے آکے اوہناں رانی دے وجوگ تے برہ وچ شعر آکھن شروع کردتے۔ ایہناں عاشقاں دیاں داستاناں نوں نظم کرنا شروع کیتا تے ہیر رانجھا، سسی پنوں، لیلی مجنوں، سوئی مہینوال، کامروپ، یوسف زلیخا، چندر بدن، راج بی بی، سیف الملوک وغیرہ قہے لکھے۔ ۲۲ یوسف زلیخا وچ آپ نے سورۃ یوسف دی تفسیر کیتی اے۔ کہانی گھٹ اے۔ شریعت حدیث تے فقہ نوں بیان کیتا گیا اے۔ نظم وچ شاعر داتخیل فلسفے دی بلندی تیک جا اپڑیا اے۔ قصہ کامروپ احمد یار نے سب توں پہلاں پنجابی وچ لکھیا۔ گل کی مولوی صاحب یوسف زلیخا وغیرہ لکھن ویلے پورے عاشق، حاتم نامہ، جنگ احد، جنگ بدر دے وقت تاریخ دان، اسلامی قہے لکھن والے پورے مبلغ تے طب وچ پکے ہنڈھے تے تجربہ کار حکیم جاپدے نیں۔ آپ حدیث شریف تے قرآن مجید توں چنگی طرح واقف سن۔ بولی ٹھیٹھ فارسی تے اثر والی، نظم وچ استعارہ، تشبیہ، مبالغہ بوہت گھٹ اے۔ ۲۳ ۱۸۴۰ء وچ مہاراجہ گلاب سنگھ نے آپ نوں لاہور سدیاتے سکھاں دی تاریخ فارسی نظم وچ لکھوائی جس دا ناں شہنشی نامہ یا فتوحات خالصہ اے۔ ایہہ کتاب اج قلمی مسودے دی شکل وچ نظر آؤندی اے۔۔۔۔۔ شعر لکھدیاں اجیہا بھر گھلیا کہ اکثر گل بات تے چٹھی پتروی شعراں وچ ای کر جاندے۔ شعراں وچ روانی، بیان وچ زور، خیال وچ اڈاری، زبان وچ رس تے لوچ ڈھیر اے۔ احمد یار مرالوی دو جیاں شاعراں دا ذکر چھڈ کے اوہناں اتے چوٹاں کرنوں وی باز نہیں آؤندے۔ جیویں حامد شاہ عباسی تے وارث شاہ جیسے اچے شاعراں تے چوٹ کرنوں نہیں رکے۔

احمد یار بارے میاں محمد ہوری اپنی کتاب سیف الملوک وچ لکھدے نیں:-

فیر ولایت شعر سخن دی " احمد یار " سنبھالی دھونہ مار تخت تے بیٹھا مل پنجاب موالی
تغ زبان چلائیں ترکھی وچ پنجاب زمینے سکھ ملک سخن دے اُتے جڑیوس نال آئینے
ایسی غالب بن کے چلی ضرب اوہدی وچ دھرتی بہت حرافاں نے چھٹکائی وٹا لا نہ پرتی
بھر بھر بک سٹے اس موتی، ملاں اندر وٹدے سوہنے صاف گھنیرے قطرے بدل وانگر چھنڈے
ہر قصے دی ووہٹی اس نے زیور لاشدگاری صنعت تے تکلیفوں گھنے زینت کر کر ساری ۲۴

نمونہ کلام:

احمد یار ہیر تے رانجھے دے کئے جان تے اوتھے رہن دا ذکر کردا اے:-

کتنے حاجی ہیر رانجھے نوں مل آئے مکے اس کتابے وچ میں ڈٹھا لکھیا راوی پکے
واء چا جہاز بریتے لایا اکنہ دھکے چو نے گچ قلعہ اک ڈٹھا چڑھدی طرف جو تھے
دھر کے سیدھ اُتے دل تر دا کر دا جکو تھے باغ مثال جنت دی میوے چوہ چوہ کرن پکے
اک آواز قرآن پڑھن دی آوے نہ سن تھکے احمد یار جیہی لذت آئی نہ ہسروے نہ اگنے

شام پئی تے منگو ڈھکا خوشبوئی سر بھاری کھونڈی مُرلی والا ماہی سر چیرا گلناری
 مجھیں سن وُجھلی لگ پچھے اون گھٹا اندھیاری دیکھ مسافر درتے بیٹھ کیتی خاطر داری
 کھنڈ چاول تے کھیر کھوالی دودھ پیتا سرکاری احمد یار پچھے اہ ڈیرا کس دا وچ جھل باری!
 ستا راتیں اہ مسافر جایا ندی کنارے فجر ڈٹھو سو نہ اہ جاگہ نہ اہ باغ بہارے
 اینویں عاشق مر دے ناہیں عشق سوہنے دے تارے

اُسدا حیات نے احمد یارا جہاں اہ وقت گزارے ۲۵

قصہ راج بی بی وچوں اک بند:-

عاشق رل کے راج بی بی نوں ویکھن آئے سارے پہلوں مت زلیخا دتی سن کڑیئے میارے
 نہیوں لا کے کیہہ شرم کسدا راج پالے کوڑیا دے احمد یار نکمیاں لافاں پیٹھیاں محل چوبارے
 لیلی آکھیا راج بی بی نوں اہ گل عشق نہ بھاوے پیو دیاں محلاں اتے بہناں لا کے سوہے ساوے
 نشتر ناڑ لیلی دے لگے مجنوں دی کُھسھ جاوے احمد یار سچا دیاں سیاں لے سوندیاں یار کلاوے
 سسی حال حقیقت دے نہ کر کملیئے جھیڑے صبر آرام اوہناں نوں کیہا جہناں یار سبھڑے
 شرم حیا نوں منہ نہ لاندے عشق جہناں دے ویڑے

احمد یار اکے مریئے یا مُول نہ جائیئے نیڑے ۲۶

حاجی امام بخش

نام تے تخلص امام بخش، قوم قریشی پنڈپسیاں والا ضلع سیالکوٹ جنم ۱۷۷۸ء تے وفات ۱۸۶۳ء۔ آپ ترکھاناں دا
 کم کر دے سن تے نال ای پچیاں نوں درس وی دیندے سن تے قرآن مجید زبانی یاد کراؤندے سن۔ ۲۷ اوہناں مدحی تعلیم
 میاں وڈالاہوری دے درس چوں پائی تے استخے ای قرآن مجید حفظ (کنٹھ) کیتا۔ آپ خود لکھدے ہن:-

امام بخش وچ پسیاں والے بیٹھا جوش خروش دکھالے

پڑھ پڑھ حافظ ہون سکھالے ملے بدلہ نیکو کاری دا

امام بخش تیرہویں صدی ہجری دے مشہور پنجابی شاعراں چوں سن۔ شعراں وچ سادگی تے روانی، بولی من

کچھویں تے رس ہجری۔ میاں محمد بخش اپنی کتاب وچ ایہناں بارے لکھدے ہن:

میاں امام بخش سی رہندے پسیاں والے شعر اوہدا بھی وانگ صوبے میل دلاں دی لاہے

حاجی امام بخش دیاں لکھتاں وچوں قصہ شام بہرام، بدیع الجمال، لیلی مجنوں، گل صنوبر، چندر بدن، مناجات

میاں وڈا تے گل بدن چھپے ہوئے ہن۔ ایہناں وچوں قصہ شاہ بہرام نوں خاص کر بڑی شہرت تے پر چلتا نصیب ہوئی۔
 پنجاب دا شاید ای کوئی گھرا جیہا ہووے جہنوں پنجابی بولی نال پیار ہووے تے اوس شاہ بہرام دا قصہ نہ پڑھیا ہووے۔ اوہ
 قصہ فضل شاہ دی سوحنی مہینوال یاں وارث شاہ دی ہیرا پنجا وانگوں ہزاراں لکھاں دی گنتی وچ چھپ چکیا اے۔ لیلیٰ مجنوں
 نوں اوہناں اپنا دیوان آکھیا اے۔ تے ایس توں معلوم ہندا اے کہ آپ فارسی دے وی چنگے جانوں سن۔ اہ کتاب
 ایہناں نظامی، امیر خسرو، ملا ہاتھی وغیرہ دی فارسی لکھت لیلیٰ مجنوں نوں مکھ رکھ کے لکھی اے۔ آپ لکھدے ہن:-

چاول لئے نظامی پاسوں دال ہاتھ نے پائی
 روغن خسرو نمک اساڈا کچھڑی عجب بنائی
 فارسی کہے دیوان لوکاں نے ہوئے عشق شرابی
 اہ دیوان امام بخش دا وچ زبان پنجابی

لیلیٰ مجنوں دا قصہ اوہناں ۱۲۳۶ھ وچ لکھیا اے۔ اوہناں دا تیسرا قصہ گل صنوبر اے تے اہ اک فارسی مثنوی گل
 صنوبر دا اُلٹھا (ترجمہ) اے۔ بدیع الجمال وچ ایہناں مسئلے مسائل تے حکایتاں لکھیاں ہن۔ ۲۸
 نمونہ کلام:

حسن بانو دے شہر دانشہ انچ پیش کردے نیں:-

حقیق بلور زمرہ کولوں ہوئی منتقش ساری
 گلیاں کوچے تے کل ویہڑے ساریاں تے گلکاری
 وچھے ہوئے فرش زمین دے اُتے ہر ہر تھائیں
 محل اطلس تے زربفتی کیا کجھ آکھ سنائیں
 نال شراب بھریاں ہوئیاں کئی ہزار صراحیاں
 کئی سنہری کئی روپہری اوتھے بھریاں آئیاں
 ہیرے پئے لعل جواہر جڑے ہوئے وچ کندھاں
 ممکن محل منارے دوروں سورج تھیں دہ چنداں
 آپ اپنا باغ بہشتی اگے ہر ہر گھر
 ہر اک دے وچ نہراں جاری وانگوں حوض کوثر دے
 فنی خوبیاں نال بھر پورا اوہناں دے کلام دی اک ہور تصویر دیکھو:-

وڈی پہاڑ جیڈی اوہ آفت شکل ڈراون والی
 یا اوہ آپ اکٹھی آہی رات اندھیری کالی
 سر اسدے دو سنگ اتانہاں وانگ درخت کھجوراں
 کولھو جیڈیاں مونہہ اتے ناساں وانگ تنوراں
 دوویں ہونٹ لبھاں دے کھیندے دوجی ٹنگ زیادہ
 ہوٹھاں دے وچ بات مویں دا کھلا کھوہ کشادہ
 ہاتھی جیڈے دند مونہہ تھیں نکلے ہوئے اگاہاں
 وڈے ڈال درختاں دے جیوں لسیاں ٹنگاں باباں
 اکھیں دوویں وانگ نساں ایہہ پھوہارے چھٹے
 کن دونویں جیوں ٹنگے ہوئے چم درختاں اُتے ۲۹
 مناجات دارنگ وی ویکھو:-

علم دے نال جے علم ہووے سب دور تکبری ہو جاوے
 جس دا ڈولدا نت ایمان رہے اوہ ویکھ یقین کھلو جاوے
 نفس رجدا تے پیاجدائے بھکھا رہے تاں چپ کر سو جاوے
 امام بخش ہسے بڑا اوس جگہ جیہڑا ایس جہان تے رو جاوے ۳۰

مولوی نور محمد

"نام نور محمد تخلص نور، پیدائناں چودھری جھنڈا قوم جوئیہ راجپوت پنڈ رانیہ تحصیل سرسہ ضلع حصار۔ جنم ۱۷۸۲ء تے وفات ۱۸۶۲ء۔ رب دی قدرت پیونیا پر نیا ڈاکو تے دھاڑوی پر پتر نیک، پر سدھ ولی تے دھرماتما۔ عالم وی تے عامل وی۔ چودھری جھنڈا امیراں نوں لہذا ڈاکے ماردا تے دلا بھٹی وانگوں غریباں دی سیوا کر چھڈ دا۔ پر پتر نوں ایہہ کم پسند نہ آیا۔ اہ اٹھ نو سال دے سن کہ پیونوں چھڈ کے مسیتے آ گئے تے قرآن مجید پڑھنا شروع کیتا۔ ایٹھوں مذہلی تعلیم پا کے دہلی تے بریلی چلے گئے۔ او تھے تفسیر، فقہ، حدیث تے ہور مسئلے مسائل دا علم پڑھدے رہے۔ ۳۱ واپس آ کے بیکو ضلع حصار وچ تبلیغ اسلام خاطر پنجابی نظماں لکھیاں۔ سارا سارا دن وعظ کردے۔ آپ داندھب دیو بندی خفی سی۔ ۳۲ اوہناں دناں وچ ای آپ دا ویاہ ہو گیا۔ اوہناں ایہہ جانیاں ہوئیاں کہ لوکاں نوں نصیحت کرن لئی شعر چوکھا اثر رکھدے ہن۔ شاعری شروع کیتی تے چھیتی ای وعظ و نصیحت تے مسئلے مسائل دیاں چوکھیاں موٹیاں کتاباں لکھیاں جیویں شہباز شریعت (۴۴۵

صفحہ)، آب حیات، چراغ شریعت، خورشید شریعت، مفاد شریعت، خطبات عید ایہہ چھ کتاباں چھپیاں ہوئیاں تے ہور باراں ان چھپیاں ہن۔ شہباز شریعت اوہناں ۱۸۳۵ء وچ مکمل کیتی۔ ایس وچ سواست ہزار شعر ہن۔ اہ کتاب اوہناں اک ہور پنجابی شاعر، مولوی غلام کبریا (فتح آباد ضلع حصار دے وسنیک) دی لکھت رنگیلی بلبل دے رد وچ لکھی۔ "۳۳۔ شعران وچ روانی، خیال اڈاری تے ربی پیار دی لگن بڑی سی۔ سارا سارا دن لوکاں نوں وعظ، نصیحت کرنا یاں فیر کیڑیاں موڑیاں دے بھون تے شکر چاول پاونا اوہناں دانیسم سی، طبیعت دے بڑے سادہ تے نیک، رب آسرے گزارہ کرن والے تے بڑے کرنی والے بزرگ سن۔ اک واری کدھرے لے سفر تے چلے گئے۔ واپس آئے تے تینویں نے شکایت کیتی کہ تئیں ساڈے کھان پین دا کوئی پر بندھ کر کے نہ گئے۔ جے گھر مجھ نہ ہوندی تے خبرے ایس بھکھے ای مر جاندے۔ آپ سن کے بڑے چھتھے ہوئے تے آکھن لگے تیرا رب تے ایمان نہیں جو ان داتا اے تے پالنہاراے۔ اہ آکھ کے اٹھے تے پھڑ کے مجھ نوں ذبح کر دتا کہ اوہ سہاراوی ختم ہو جاوے۔" ۳۴۔

"اک واری حصار دے نواب اوہناں نوں ملن آئے۔ نواب نے آکھیا تئیں لوکاں نوں کافر کیوں کہندے او۔ اوہناں جواب دتا جیہڑا مسلمان ہو کے شریعت دیاں حداں توڑے او سنوں ہور کہہ کہواں۔ نواب نے پچھیا جیہا کون اے۔ آپ نے کہیا جیویں تئیں۔ نواب اہ سن کے لہو لاکھا ہو گیا تے نیلا پیلا ہو کے آکھن لگا کیویں۔ آپ نے کہیا اسلام نے اک ویلے چار بیویاں تک رکھن دا حکم دتا اے تے تاں ستر رکھیاں ہوئیاں ہن۔ نواب نے جا کے درباری مولویاں کوں پچھیا اوہناں کہیا شریعت دا حکم تے انج ای اے جیویں مولوی نور محمد نے آکھیا پر ایسں تاڈے رعب مارے کہہ نہیں سکدے ساں۔ نواب تے آپ دی حق گوئی دا ایذا اثر ہو یا کہ اوسے ویلے چار تینویں رکھ لیاں تے باقیان نوں گزارہ دے کے آزاد کر دتا۔ مولوی نور محمد دی اسی ورھے دی عمری۔ عصر دی نماز پڑھ کے گھر آئے تے آنندیاں ہمیش دی نیندر سوں گئے۔ اتے اٹھارہ کتاباں، چار پتر تے چار دھیاں اپنی روحانی تے جسمانی یادگار چھڈ گئے۔" ۳۵۔

نمونہ کلام:

توں رکھوالا فضلوہ رسدا جیں سر سفر بلائیں
کچھ تھوڑا پلے راہ اوئے لطفوں پار لنگھائیں
بے پرداہ توں عیب لکاویں تینوں کل بھلیائیاں
توں ایس نمانے تے کر رحمت عرش تخت دیا سائیاں
بخش گناہ اساڈے ربا دیہہ نجات عذابوں!
دے بہشت فراخی نعمت باہر حسد حسابوں ۳۶

محمد بارک اللہ

نام محمد بارک اللہ تخلص بارک اللہ پوداناں مولوی حافظ احمد پنڈ لکھو کے ضلع فیروز پور دے وسنیک۔ جنم ۱۷۸۶ء وفات ۱۸۷۱ء۔ بڑے نیک پاک تے اللہ لوک۔ قرآن مجید دے حافظ، دین دے جانوں۔ شریعت دے پابند۔ پرسدھ ولی تے درویش۔ جد تک جسمانی طاقتاں جواب نہ دتا کھیتی واپسی کر کے دساں نہواں دی حق حلال دی کمائی کر کے کھاندے رہے۔ تے نال نال لوکاں نوں وعظ نصیحت کر دے تے درس دیندے رہے۔ فارسی تے عربی اپنے پیو کولوں تے تصوف سلوک مولوی غلام علی شاہ دہلوی کولوں سکھے۔ ایہناں کتاب انواع بارک اللہ (فقہ دے مسئلیاں دی کتاب) لکھی جیہڑی ۱۲۸۰ھ مطابق ۱۸۶۳ء وچ پہلی وار چھپی تے بڑی مقبول ہوئی۔ ۳۷

مولوی صاحب اپنی حق گوئی تے بزرگی وچ نیک سن۔ اک واری ممدوٹ دانواب جمال دین خاں ایہناں نوں مسیخ ملن آیا۔ اہ حجرے وچ آرام کر رہے سن۔ اہ اپنے مصاحبان درباریاں والام لشکر مستیوں باہر چھڈ کے اندر آیا تے سلام کہہ کے مصافحہ لئی ہتھ ودھایا۔ حافظ صاحب نے لمے پیاں مصافحہ کیتا۔ اوہناں نوں نواب دی بانہہ دے کنگن چھبے۔ ہتھراں دا چانن مدھم پے چکا سی۔ آپ نے کنگن بابت پچھیا اہ کیہہ اے؟ کولوں اک درویش خادم علی نے کہیا اہ سونے دے کنگن ہن۔ آپ نے ہتھ کھچ لیا تے نواب نوں کہیا تساں لوکاں نوں تے درویشاں نوں ستاون دے عادی اوتے ایس گلوں کوئی حیا خوف نہیں کر دے پر خدا کولوں ڈرواتے جیہناں گلاں توں خدا اور جدا اے اوہناں توں پرہیز کرو۔ نواب ایس کوڑی پر کچی گل تے وس گھولدا چلا گیا تے مولوی صاحب نوں حکم دتا ایہتوں نکل جاؤ۔ اہ سب بال پچیاں نوں نال لے کے حج دے ارادے نال بیڑیاں تے بہاولپور جا پہنچے۔ جد نواب بہاولپور نوں اہناں دے آون دی خبر ہوئی اوس بڑی عزت آدر کیتی تے اہ آکھ کے کہ دریاواں وچ ہڑا رہیا اے اوتھے روک لیا۔ ایدھر تلج وچ ہڑا گیا تے نواب دی ساری ریاست، شاہی باغ تے محلات قلعہ خزانہ وغیرہ دریابرد ہو گئے۔ نواب اپنی بھل تے بڑا پچھتایا۔ اوس نے جھٹ اپنے مامے نوں کچھ ہور اونٹنی سواراں نال بہاولپور بھیجیا کہ جیویں ہوندا ہے مولوی صاحب نوں پچھاں پرتاؤ تے ساہنوں معافی لے دیو۔ نواب بہاولپور دی سفارش تے اہناں نے حج دا ارادہ فیر تے رہن دتا تے واپس آ گئے نواب نے بڑی واری چاہیا کہ ملاقات کر سکے پر اوہناں اکو آکھیا۔ اہ مظلوماں دا حق ادا کرے تے اگوں لئی توبہ کرے پر نواب اہ نہ کر سکیا۔ لکھو کے آؤندیاں بیمار ہو گئے۔ بے ہوشی دی حالت وچ اہناں اپنے پتراں مولوی حافظ محمد تے مولوی محمد صالح نوں حکم دتا۔ مینوں کعبے دا طواف کراؤ۔ اوہناں آپ نوں اوسے منجی دے گرد چکر لوائے۔ ایسے بے ہوشی وچ اہناں مقام ابراہیم تے دو نفل پڑھے تے اللہ نوں پیارے ہو گئے اتے جامع مسجد لکھو کے (فیروز پور) کول دکھن پاسے دفن کیتے گئے۔ اہناں دے سے پنجابی نوں ہندی ائی سمجھیا جاندا سی۔ کیوں جے اہ انواع بارک وچ لکھدے ہن۔ ۳۸

نمونہ کلام:

حافظ بارک دے انواع وچوں:-

دعوی کرے جو دوجے اُتے مدعی اوہ سدیوے
جس دے اُتے دعوی کیتس مدعا علیہ گھنویے
دعوی تھیے درست جے شے دا جنس تے قدر بتاوے
جے ایہہ چیز معین ہووے حاضر کیتی جاوے ۳۹

شاہ محمد

نام تے تخلص شاہ محمد قوم دے قریشی پنڈ وڈالا ورک، ضلع امرت سروے وسنیک۔ جنم ۱۷۸۹ء وفات ۱۸۶۲ء۔
ایہناں دے وڈ وڈیرے مغلاں دے راج سے قاضی تے کاردار رہے۔ شاہ محمد دی تصنیف اک قصہ سکی پنوں تے بیت شاہ
محمد چھپے ملدے ہن۔ شاہ محمد دے دو پتر محمد بخش تے ہاشم شاہ سن۔ ہاشم شاہ دی چنگے شاعر سن تے مخلص تخلص کردے سن۔ ۴۰
بقول مولا بخش کشتہ اک ججن نے لکھیا اے کہ شاہ محمد وٹالے دے سن۔ تے اوہناں مہاراجہ شیر سنگھ دی بنائی ہوئی
حویلی بھول بھلیاں (وٹالے) وچ اک مہینہ دس دن بیٹھ انگریزاں تے سکھاں دی لڑائی بارے ایہہ بیت لکھے پر ایہہ ٹھیک
نہیں۔ وٹالے وچ میاں دین محمد مہاراجہ شیر سنگھ دے فشی سن تے اوہناں دی سا کہ داری بھر دوال ضلع امرتسر دے اک ہور
راجپوت سردار چوہدری سلطان محمود نال سی جیہناں دا ذکر شاہ محمد نے وی اپنے پیتاں وچ کیتا اے۔ اہ چوہدری سلطان محمود
مہاراجہ شیر سنگھ دے مشہور توپچی سن۔

"شاہ محمد پنجاب دا پہلا قومی شاعر اے جیہں نے نرول دیس پیارنوں اپنی کویتا دا موضوع بنایا سکھ راج دا چڑھاتے
لہاتے سانجھے پیار دے نظارے کوی نے اکھیں ویکھے۔ جد انگریزاں تے سکھاں دی پہلی لڑائی وچ سکھاں نوں ہار ہوئی۔
شاہ محمد نے دل دے ہنجو ہار پر وندیاں ہویاں ایس جنگ تے دیس پیار وچ گڑھی ہوئی اک وار لکھی۔ شاہ محمد نے سکھاں دی
بہادری، ہندو مسلماناں دی اوس ویلے دی سانجھ تے مل ورتن۔ انگریزاں دی آوند تے گھروگی پھٹ اتے پور بیاں
ڈوگریاں دی سکھ راج نال کیتی غداری نوں قبر دے جذبیاں تے ولولویاں وچ سموکے پیش کیتا اے۔ جیہڑا اوسے دا حصہ
سی۔ بولی ٹھیٹھ۔ تشبیہاں استعارے محاورے ڈھکویں۔ بیان زور دار۔ سادہ تے من کھجواں اے۔ شعر پڑھیاں کالے وچ
ہوک اٹھدی تے دھوپندی اے۔ اوس نے وارنوں بڑی سوچھ تے سٹہن نال بیانیا اے۔" ۴۱

نمونہ کلام:

خودی گمان نہ رہیا کائی میں تاں ڈبی وچ عشق دی لہر مائے
میری پریت چکور پتنگ والی سہاں سر تے اپنے قہر مائے

چشماں آب حیات دا ہوت پنوں ہو ر سبھ جہان ہے زہر مائے
شاہ تیرا رب جے مہر کرسی چل ویکھساں پنوں دا شہر مائے
شاہ محمد دی شہرت دا سبب اسدے بیت نیں:-

گھروں گئے فرنگی دے مارنے نوں بیڑے تو پاں دے سب گوا آئے
فیر آفتاں نوں مگر لائیو نے سگوں اپنا آپ گنوا آئے
خوشی وسدا شہر لاہور سارا سگوں کنجیاں تھہ پھڑا آئے
شاہ محمد اکہندے نے لوک سنگھ جی ٹسیں چنگیاں پوریاں پا آئے ۴۲
دنیا دی بے ثباتی دا نقشہ شاعر نے کہیا سوہنا لکھیا اے:-

اوہ جگ سراء مسافراں دی اتھہ زور والے کئی آ گئے!
شداد نمرود فرعون جیسے دعوے منہ خدا کہا گئے!
اکبر شاہ ورگے وچ دلی دے جی ڈھیری وانگ ونجاریاں پا گئے
شاہ محمد رہے گا رب سچا راجے کوڑ دے کئی وجا گئے ۴۳

قادر یار

پنجابی دے تقریباً سارے تذکرہ تے تاریخ نگار ایس گل اُتے متفق نیں کہ قادر یار ۱۸۰۲ء وچ پیدا ہوئے تے
۱۸۹۲ء وچ فوت ہوئے۔ ۴۴ تاریخ ادبیات پاکستان و ہند دے مطابق قادر یار ۱۸۰۰ء وچ پیدا ہوئے تے ۱۸۵۵ء وچ
فوت ہوئے۔ ۴۵

ناں قادر یار بخش تخلص قادر یار قوم سندھو جٹ پنڈ ماچھی کے ایمین آباد ضلع گوجرانوالہ دے وسنیک سن۔ قادر یار
اک سدھ پدھرا جٹ زمیندار شاعر اے جس نے معراج نامہ، روزنامہ، راجہ رسالو، قصہ پورن بھگت، سونہی مہینوال تے قصہ
ہری سنگھ لکھے۔ اوہناں قصیاں نوں ویکھیاں پتہ لگ دا اے کہ قادر یار زیادہ پڑھیا لکھیا شاعر نہیں سی۔ اوہ خود اپنی تعلیم
بارے لکھدا اے:-

جوڑ معراج مرتب کیتا جو کجھ میتھوں سریا
میں دہقان بے علم بیچارہ دوس نہ چاہے دھریا
کھیتی، واہی بیجی واکم کر دے سن، پنجابی دے اک پرانے شاعر حافظ مراد دی لکھت نورنامہ پڑھ کے اوہناں نوں
آپ وی شعر آکھن داشوق ہویا۔ پہلوں اک روزہ نامہ لکھیا تے فیر معراج نامہ۔ معراج نامہ وچ لکھدے ہن:-

پھیر نبی دے نوروں کیتا کل ظہور الہی جو کجھ نور نامے وچ لکھیا جانوں سچ گواہی
روزہ نامہ تے معراج نامہ توں سوا آپ نے قصہ پورن بھگت، راجہ رسالو، سوہنی مہینوال تے قصہ ہری سنگھ نلوہ
لکھے۔ جو چھپے ہوئے ملدے ہن۔ قصہ پورن بھگت تے معراج نامہ خاص کر بڑے مشہور تے پرچلت ہن۔ قصہ ہری سنگھ
نلوہ وچ سردار ہری سنگھ نلوہ دی بہادری دی تعریف کیتی اے۔ تے راجہ رسالو وچ مورتاں دی نندیا توں کم لیا اے۔ شعراں
وچ کدھرے کھٹک بھٹک، ماپ تول یا ہیر پھیر نہیں۔ بولی سدھ پدھری تے من کچھویں اے۔ انج عروض دے بوہتے
واقف تے جانوں نہیں جا پدے۔ لفظاں نوں تھان سر مرضی مطابق جوڑ توڑ لیا اے۔ ۴۶

نمونہ کلام:

قادر یار نے ہجرتے جدائی دے بیان وچ کمال کر دکھایا اے۔ اک نمونہ دیکھو:

ذرا نہ رہی تن وچ طاقت رانی گاؤندی غماں دے گیت لوکو
میں بھلی ساں تسیں نہ کوئی لائیو جوگیاں نال پریت لوکو
جنگل گئے نہ بہڑ دے سندراں نوں جوگی نہیں جوکے دے میت لوکو
قادر یار کچھے کیہڑا دکھ میرا اس وقت ہويا پتھر چت لوکو
کلام دی اک ہور ونگی دیکھو:

رنگ محل تے چڑھی رانی رو رو آکھدی پورناں لٹ گیوں
باغ شوق دے پک تیار ہوئے نیونہ لاکے پورنا سٹ گیوں
گھڑی بیٹھ نہ کیتیاں رج گلاں جھوٹی پریت لگا کے اٹھ گیوں
قادر یار میاں کسی وانگ مینوں تھلاں وچ کرلاؤندی سٹ گیوں
قادر یار "معراج نامے" وچ عورتاں دا انج ذکر کر دے نیں:

ہور ڈھٹی اک عورت او تھے آتش دے وچ سڑ دی
نال زبانی ٹنگی ہوئی دکھ ہمیشہ جر دی
کہے محمدؐ جبرائیلؑ اس دے عیب سنائیں
جبرائیلؑ حقیقت دیندا پاک محمدؐ تائیں
خاوند دے فرمائے باجھوں باہر گھر تھیں دتے
نال پرایاں گلاں کر دی تاں رب سنگل گتے ۷۴

مولوی محمد مسلم

نام محمد مسلم تخلص مسلم پوداناں میاں محمد عظیم قوم اراکین۔ لدھیانہ دے وسنیک سن۔ ۱۸۰۵ء نوں پیدا ہوئے تے ۱۸۸۰ء نوں فوت ہوئے۔ ۲۸ پرڈاکٹر احمد حسین قریشی دے مطابق اوہ جالندھر دے رہن والے سن۔ ۴۹ دیاہ جالندھر دے حک اراکین گھرانے وچ ہويا۔ سرال اوہناں نوں جالندھرتوں دو میل دے فاصلے تے پنڈ گڑھا وچ لے آئے۔ ۲۵ سال دی عمر وچ مولوی صاحب نے اتھتھے اچھی خاصی زمین لیکے وادی نیجی داکم شروع کردتا۔ ۵۰۔ تاریخ آرائیاں وچ علی اصغر چوہدری لکھدے نیں:-

"مولوی محمد مسلم اور مولوی محمد اسماعیل کے والد مرحوم مولوی محمد عظیم لدھیانہ میں قاضی القضاۃ کے عہدے پر متعین تھے۔ جنگ آزادی ۱۸۵۷ء اور سکھوں کی دست برد کے تلخ واقعات اور حالات کے تحت مولوی محمد مسلم اور مولوی محمد اسماعیل لدھیانہ سے نقل مکانی پر مجبور ہوئے اور موضع گڑھا متصل جالندھر چھاؤنی سکونت اختیار کی۔" ۵۱

۱۸۴۷ء وچ انگریزی راج داسورج ابھرن لگا۔ حکومت نے اہتھاں چھاؤنی بنان لئی منگ لئی۔ اہناں ۳۵ گھماں سرکار نوں تے ۵ گھماں اپنی برادری نوں دے کے آپ نے وعظ نصیحت لئی درس داسلسلہ شروع کر لیا۔ ۱۸۵۰ء وچ سرکار نے اہناں نوں ۵ روپے مہینے تے جالندھر چھاؤنی وچ بارک ماسٹر لگا دتا پراہ کم جی نوں چنگا نہ لگا۔ کجھ چر نوکر رہ کے جواب دے دتا۔ تے جالندھر بازار شیخاں وچ کتاباں دی ہٹی کھول لئی۔ ۵۲

مولوی صاحب دی شاعری تبلیغ داک ذریعہ سی۔ مولوی صاحب نے اپنی شاعری توں دھرم (مذہب) پرچار داکم لیا اے۔ تے دھارمک رنگ دیاں کتاباں لکھیاں جین۔ جواہ ہیں۔ گلزار آدم۔ گلزار موسیٰ، گلزار سکندری، گلزار محمدی، تقویۃ الاسلام، تاثیر الصلوٰۃ وغیرہ۔ تقویۃ الاسلام ۱۸۷۷ء دی لکھت آخری تصنیف اے تے گلزار آدم پہلی۔ شعراں وچ روانی، پکیائی تے مٹھاس اے۔ گلزار آدم پنجاب یونیورسٹی دلوں پنجابی دے نصاب وچ شامل رہی اے۔

"جیسا کہ کتابوں کے ناموں سے ظاہر ہے ان تمام کا تعلق مذہب سے ہے۔" عجائب القصص "میں انہوں نے پیغمبروں کے حالات نظم کئے ہیں۔" گلزار آدم "میں صرف حضرت آدمؑ اور دیگر انبیاء کے حالات بھی ہیں۔ حضرت یوسفؑ کا قصہ خاصی تفصیل کے ساتھ بیان کیا گیا ہے۔ کتاب حضرت شعیبؑ کے حالات پر ختم ہو جاتی ہے۔ کل پندرہ انبیاء کے حالات منظوم ہوئے ہیں۔ اور ۱۵۹۸۰ اشعار

ہیں۔ تاریخ تصنیف ۲۳ جولائی ۱۸۶۰ء ہے۔ مصنف کے بڑھاپے کے ایام تھے جیسا کہ وہ خود کہتے ہیں:

ایہہ بڑھاپا آ گیا گئی جوانی سب جان غنیمت زندگی جو دتی ہے رب
بچ دھاڑے عمر ہے رہندی گئی وہاں ڈر کے تینوں خالقوں آیا نہیں حیا" ۵۳

نمونہ کلام:

کچھ حمد خدا دے نالے بعد دعا
ہک دن دل وچ گزریا میرے ایہہ خیال
لے کے نام خدا پکڑی قلم دوات
حصے ایہدے چار میں کیے جدا جدا
حالت ایس کتاب دی دیواں کجھ سنا
ہندی وچ پیغمبراں دا میں کجھ آکھاں حال
لکھے جو اندر ایس دے صادق میں حالات
گلزار آدم اس دا نام ہے پہلی جلد سنا ۵۴

ساقی آکھ سنایا ڈٹھا میں وچ خواب
بھر کے اوس شراب دے دتے شاہ نوں جام
دو جے سفنا اپنا کیتا ایہہ اظہار
بھریا ساتھ طعام دے سر میرے تے خوان
توڑ انگوراں ویل تھیں کڈھاں پیا شراب
میرے ہتھوں شاہ نے پیتے پکڑ تمام
حاضر ساں میں ہویا جا کے وچ سرکار
پھر چجیاں لے جاوندے بہت پرندے آن
یوسف کہیا ایہناں نوں تاں آکھاں احوال
لے آؤ ایمان بے چھڈو کفر جنجال ۵۵

استاد رمضو پشاوری

نام رمضان علی، تخلص رمضو کشمیری النسل سن۔ جنم ۱۸۱۶ء وفات ۱۸۹۸ء دے نیڑے۔ جسے پلے پشاور وچ ای تے اتھے ای دودھ دمی دی ہئی کر دے رہے۔ چنگے بیت باز سن۔ پشاور وچ رہن تے پشتو دی گد وچ پلن دے باوجود پنجابی وچ شعر خوب کہندے سن۔ تے اوس سے اوہناں دی شہرت سرحدی علاقے توں سوا پنجاب وچ وی ڈھیر سی۔ سائیاں پشاوری دے استاد تے سید اکبر شاہ دے شاگرد سن۔ ۱۸۹۸ء دے قریب فوت ہو گئے۔ ۵۶

نمونہ کلام:

فضل پکیا جس دا مارا جاوے
سڑ بجھ کے کولا کباب ہوون
گلاں دوستاں والیاں سن کے تے
اس تے چڑھے نہ پھر کیوں دریا آگ دا
جدوں موتیاں نوں لگے تا آگ دا
دھوآں مغز چوں نکلیا آگ دا

س:- سرے دی شاہی مدھم ہو گئی وچ نیناں دے زردی دی تار آ گئی
میں تاں جاندا ایس میدان نوں ساں زردی کیونکر وچ انار آ گئی
تیری نت نت دی سرردی کولوں زردی گل گلاب وچکار آ گئی
رنگ ویکھ کے یار دلدار والا رمضو کہندا بستی بہار آ گئی ۷۵

مولوی عبدالستار

ناں عبدالستار تخلص ستار، ستار بخش یا عبدالستار، پیو داناں میاں مردان قوم ورک جٹ سی۔ پنڈ کھاریاں والا (ضلع شیخوپورہ) وچ ۱۸۲۳ء نوں پیدا ہوئے۔ ۵۸ اوہناں دے پیو ورک جٹ قوم دے سن۔ اوہ مسلمان ہو گئے تے جولاہیاں دا کم کر دے رہے۔ ۵۹
ایس بارے شفیع عقیل لکھدے نیں:-

"بھانویں ایہہ خاندان ورک جٹ سی پر زمینداری دی تھاں تے ایس خاندان نے
مسلمان ہون توں بعد کپڑا بناون دا کاروبار شروع کیتا۔ ایہہ پنڈ وچ جولاہیاں
دا کم کر دے سن۔ مولوی عبدالستار ہو ریں وڈے ہوئے تے اوہناں نے وی اپنے
پیو نال مل کے ایسے کم کاج نوں اپنے رزق دا وسیلہ بنایا تے چالی ورہے تیکر ایسے
پیشے توں روزی کماندے رہے۔" ۶۰

مولوی عبدالستار صاحب اک درویش منش انسان سن۔ ایس کر کے لباس وی سادہ ای پسند کر دے سن۔ آپ نماز
روزے تے شرح دی بڑی سختی نال پابندی کر دے سن۔ خورے ایسے کر کے اوہناں بارے مشہور اے پئی اوہ اہل حدیث
مسلک نال تعلق رکھدے سن۔ اوہناں نے آپ اک تھاں تے آکھیا:

پر ایس زمانے دیوچہ بھائی ہے حک بڑی خرابی
جو تابعدار ہو رب نبی دا اسنوں کہن وہابی ۶۱
مقصود ناصر چوہدری اوہناں دی شخصت بارے انج آکھدے نیں:-

"وڈیری عمر دے لوک دسدے نیں کہ مولوی صاحب دبلے پتلے جسم دے مالک
سن۔ قد درمیانہ سی۔ رنگ گندی، سادہ لباس جہمند تے کرتہ پہندے سن۔ سرتے
چکڑی بھندے سن۔ بڑے نیک سیرت، پاک باز تے عبادت گزار سن۔ آپ دی
زبان بڑی پر تاثیر تے آواز وچ بڑا ترنم پایا جاندا سی۔ داڑھی سفید سی۔ گھریلو

زندگی بڑی سادہ سی۔ تنہائی پسند سن۔ ۶۲

آپ دے والد جولاہیاں داکم کر دے سن ایہہ ۴۰ ورھے پیو دی لیک تے چلدے رہے۔ ۴۰ ورھے دی عمر وچ ہو کے اہناں نوں کجھ پڑھن دا خیال آیا۔ تے کجھ عربی فارسی پڑھی۔ فیر شاعری کرن نوں جی کیتا۔ کجھ پھٹکل شعراں توں سوا سورۃ والضحی دی تفسیر اکرام محمدی (لکھت ۱۳۰۰ھ) لکھی۔ فیر یوسف زلیخا دے قصے نوں دھار مک (مذہبی) رنگ وچ قصص الحسنین (لکھت ۱۳۱۳ھ) دے ناں بیٹھ لکھیا جو چوکی موٹی کتاب بن گئی۔ کوئی ۵۸۴ صفحے دی۔ لوکاں نوں اوہدے شعر سناندے تے لوک بڑا سلاہندے۔ لوک زلیخا دے شعر سن کے اوہناں دے معتقد ہو گئے۔ اک کھاندے پیندے رجب بندے میاں شمس الدین نے بھریا بھرایا مکان آپ نوں ہدیہ دے طور تے پیش کیتا۔ تے کہیا اہ جلاہیاں داکم چھڈ کے تسیں ہن اللہ اللہ کریا کرو تے لوکاں نوں وعظ نصیحت کر چھڈا یا کرو۔ ۶۳

اوہناں دا قصہ یوسف زلیخا ۱۸۹۴ء وچ پہلی وار چھپیا۔ زبان بڑی سادہ، بولی من کھجیوں تے تاثیر بھری، نصیحتاں، حکایتاں، چھدیاں پھدیاں سن چھیتی مقبول ہو گیا آپ نوں پنڈ بگھاڑی دے لوکاں چوکی زمین وانی گاہیلی مفت ہدیہ کر دتی تاں جو فراغت تے سکون دی زندگی بسر کر سکے۔ ایس طرح اوہناں نوں عزت، شہرت تے مقبولیت سب کجھ شاعری دی بدولت حاصل ہويا۔ آخری عمر وچ ایہہ ضلع شیخوپورہ دے پنڈ کھاریاں والے توں پنڈ فیروز وٹواں چلے گئے تے او تھے ای ۲۱ مارچ ۱۹۱۳ء نوں فوت ہو گئے۔ اوہناں دے دو پتر تے اک دھی سی۔ ۶۴

اوہناں دیاں کتاباں وچوں یوسف زلیخا، مجموعہ اشعار، چرخہ رنگ رنگیلا تے اکرام محمدی بہت پرچلت سن۔ یوسف زلیخا دے قصے کئی شاعراں لکھے ہن پر جتنی شہرت تے مقبولیت زلیخا عبدالستار تے زلیخا مولوی غلام رسول نوں حاصل اے۔ کسے ہور نوں نہیں۔ مذہبی خیال دے لوکاں وچ اوہناں دا قصہ تے حقیقی یا مجازی رنگ دے خیال والے لوکاں وچ مولوی غلام رسول دا قصہ ڈاہڈے چلدے سن۔ اوہناں دے شعر بڑے سادہ، تاثیر بھرے تے من کھجیوں ہن۔ کجھ اردو غزلاں تے شعری لکھے ہن۔ جیہڑے اکرام محمدی تے مجموعہ اشعار وچ چھپے نیں پر پنجابی شعراں والی رنگینی تے کجھ اوہناں وچ نہیں۔ ۶۵

نمونہ کلام:

کلام دا نمونہ زمین نامہ وچوں:

الف:- اکھیاں کسے نہ رکھیاں ہن اکھیں رکھیاں مول نہ جانیاں نیں
آپو ڈاہڈیاں نال پیار پاؤن آپے روندیاں تے پچھو تانیاں نیں
کھ یار دا دیکھ کے رہن راضی نہ کجھ پیندیاں تے نہ کجھ کھاندیاں نیں
ستار بخش اس حال نوں جان دے ہن اکھیں پیش حسیناں دے آندیاں نیں

ح:- حال کیہہ پچھنائیں عاشقاں دا سدا روندیاں عمر گزار دے نہیں
 سارے جگ وچوں گنہگار ہوئے جویں چورتے ٹھگ بازار دے نہیں
 نالے لوک غریباں نوں دین طعنے نالے مین محبوباں دے مار دے نہیں
 ستار بخش میں روندڑی ہار آیاں اجے مین نہ دیکھوں ہار دے نہیں ۶۶
 کلام دی اک ہور وگی ویکھو:

عشق زور اور لہر غماں دی لے وڑیا وچ سینے
 سفر مصیبت سر پر جالی خاطر یار تگینے
 پناہ خدا دی درد جدائی شالا پیش نہ آوے
 قدر معلوم ہووے اس گھرنوں جس گھر پھوک نچاوے
 آ پچھیا کسے عاشق کولوں کیہہ ہے چیز جدائی
 عاشق آکھیا اوہ کیہہ جانے جس نہیں پریت لگائی
 شیریں عجب محبت میوہ جو کوئی اسنوں کھاوے
 جیوں کر مزہ جدائیاں والا ساری لذت پاوے ۶۷

مولوی نور احمد چشتی

چشتی صاحب مولوی احمد بخش یکدل ساکن لاہور دے گھر ۱۲۴۴ھ نوں پیدا ہوئے تے ۱۲۷۵ھ وچ وفات پا
 گئے۔ ایہناں دے پو مولوی احمد بخش نوں آخری مغل بادشاہ شاہ ظفر نے فخر الشعراء دا خطاب دتا ہو یا سی تے اک مہر بنوا
 کے دتی سی۔ ۶۸

"ہندوستان کے آخری مغل تاجدار شاہ ظفر نے انہیں ان کی فضیلت کی بنا پر شاہی
 خطاب سے نوازا اور ایک سنہری تمغہ جو طلاء خالص سے تیار کروایا گیا تھا، انہیں
 پیش کیا۔ اس تمغہ پر جو عبارت کندہ کرائی گئی، وہ یہ تھی کہ "فضیلت پناہ یکدلی
 آگاہ فخر الشعراء مولوی احمد یکدل" یہی بزرگ اپنے سعادت مند بیٹے نور احمد کی
 تعلیمی اور اخلاقی تعمیر و تربیت کے نگہدار تھے۔ چنانچہ اس ہونہار نوجوان نے صرف
 چودہ سال کی صغر سنی ہی میں تکمیل علم کا فریضہ انجام دے کر بڑا نام پیدا کیا۔
 تھوڑے ہی عرصہ میں ان کے دم قدم سے لاہور کے علمی حلقوں میں بیداری کی

روح دوڑ گئی اور مسلم عوام میں علمی شوق کا جذبہ روز افزوں ہونے لگا۔ ۶۹

نور محمد چشتی دے پیو نے اپر تھلی چارویاہ کیلے۔ اہ اہے چھ سال دے سن کہ ماں مہیڑ ہو گئے۔ چودہ ورہے دی عمر وچ پڑھائی مکمل کر کے دیوان امر ناتھ دی سفارش تے پنج روپے روز تے سرکاری وکیل مقرر ہوئے۔ فیر فوجی تے سول افسران نوں پڑھان دا کم سنبھال لیا۔ اوہدے نال نال تصنیف تالیف ول رخ کیتا۔ اک کتاب اردو، فارسی، عربی صرف نحو تے تحفہ چشتی لکھی۔ دوجی پنجاب دے رسم و رواج تے یادگار چشتی لکھی۔ جو مطبع کرائیکل لاہور وچ چھپی تے لندن تے فرانس وچ ترجمہ ہوئی۔ فیر تحقیقات چشتی (۷۰۰ صفحے) مطبوعہ مطابق ۱۲۸۱ھ لکھی۔ انہاں تو سوا عجائبات چشتی، خیالات دانش، سحر فی کربلا وغیرہ، اردو، فارسی، پنجابی دیاں کوئی اک سو پنجاہ (۱۵۰) کتاباں لکھیاں۔ اہ بڑے ٹھاٹھ باٹھ نال رہندے سن۔ باہواں وچ سونے دے کڑے پاؤندے۔ اہے شباب دی پوڑی چڑھ رہے سن کہ انہاں دی زندگی دا ناہن دنیا دیاں صرف ۳۰ بہاراں ویکھ کے ٹٹ گیا تے اہ پورے ۳۰ ورہے دی عمر پاکے فوت ہو گئے۔ ۷۰

"نور احمد چشتی نے اپنی مشہور زمانہ کتاب تحقیقات چشتی ترتیب دی جس میں شہر لاہور کے آثارات و مقابر پر قابل قدر معلومات کا ذخیرہ بہم پہنچایا۔ اس ضخیم کتاب کی تصنیف سے چشتی نور احمد تمام ملک میں اعلیٰ محقق کی حیثیت سے بھی متعارف ہوئے۔ جہاں انہوں نے فارسی اردو میں از حد علمی ذخیرہ جمع کرنے کا بڑا کام کیا، وہاں انہوں نے پنجابی زبان کو بھی اپنی فکری دولت سے نوازنے کے لئے ایک سی حرفی لکھی جو سی حرفی نور احمد کے نام سے موسوم ہے۔ اسی سی حرفی میں سانحہ کربلا پر ڈیوڑھیں لکھی گئی ہیں۔" ۷۱

نمونہ کلام:

کچھ ڈیوڑھ وگئی لئی:-

الف:- ارادے تیرے سچے توں ہیں جگ دا والی شکوں خالی
کن کہہ فیکون دکھایا قدرت تیری عالی کسے نہ بھالی
دنیا نوں اک باغ بنایا بنیوں اس دا مالی خوب سنبھالی
نور احمد توں ایسے رب دا چل کے ہو سوالی لے خوشحالی

ثابت من آل نبی نوں جو کوئی اُت ول آیا رتبہ پایا
 واہ واہ ذات حسین علیؑ دی کر بل سر کٹوایا درد نہ آیا
 کر قربان گھبرانا اپنا امت نوں بخشایا رنج اٹھایا!
 نور احمد واہ رتبہ اسدا سارا گھر کہایا تے لٹوایا ۲۷

فضل شاہ

نام سید فضل شاہ تخلص فضل پیر دا نام سید قطب شاہ نواں کوٹ لاہور دے وسنیک سن۔ جنم ۱۸۲۷ء وفات ۱۸۹۰ء
 ۳۷ ذات دے سید امام علی نقی دی لڑی چوں بتیسویں پشت وچ۔ عربی فارسی دی پڑھائی گھر وکی پر سوتی۔ کچھ چرمیاں وڈا
 دے درس وچ پڑھدے رہے۔ جماندرو شاعر تے اللہ لوک، ستاراں اٹھاراں ورھے دی عمر وچ فنانشل کمشنر لاہور دے دفتر
 وچ دفتری لگے۔ تے ساری عمر اتھے ای گزار چھڈی۔ ۴۷

"سید فضل شاہ حضرت غلام محی الدین قصوری سے بیعت تھے۔ آپ کے بزرگ مغلیہ عہد میں جاگیردار
 تھے۔ ان کو شعر و شاعری سے بچپن ہی سے لگاؤ تھا اور وہ ہمیشہ اپنے خیالات میں ڈوبے رہتے۔" ۵۷
 "سردار کرپال سنگھ بی۔ اے اپنے لکھے وچ آکھدے ہن کہ فضل شاہ دا قد لمبا، کسرتی جشہ کنک بھناں
 رنگ۔ اکھاں نہ چھوٹیاں نہ موٹیاں۔ متھا اُچا۔ منہ تے ماتا دے داغ، طبیعت وچ پچھلے ویلے بڑا صبر،
 سنتو کھ۔ راہ دے کنڈے کنڈے چلدے۔ کئی وار کدھر دے کدھرے نکل جاندے۔ اہ جوانی سے پنڈ
 دی اک ہندو کڑی دے عشق وچ پھڑسن۔ پیو نے ایس گلوں چھتھیاں ہو کے گھروں کڈھ دتا۔ کیہہ
 فضل شاہ سچ مچ کسے بھاگ بھری دے چاہیو انس۔ کسے حسن دی دیوی دے پجاری سن۔ میرے
 خیال وچ فضل شاہ جیسے بھلے لوک تے اہ عشق دی تہمت کچی نہیں جا پدی۔ ہاں ایہہ ٹھیک اے کہ اہ
 شعراں تے خیالاں دے وسین وچ ڈبے آپ مہارے ترے جاندے۔۔۔۔۔ اک وار دی گل اے
 پبلک لائبریری لاہور دی عمارت بن رہی سی۔ او تھے اوہناں دے یار بلی میاں محمد بخش راجپوری داکم
 کر دے سن۔ اہ اوہناں نوں ملن گئے۔ مزدور نے حقہ بھر کے اگے رکھیا۔ دو تن گھٹ بھرے تے ودیا ہو
 آئے۔ پر پھر واپس آ گئے۔ پھر حقہ بھروایا گھٹ بھرے تے علیک سلیک کر کے ترپے۔ پر تہیجی وار پھیر
 آ گئے۔ اوہناں ہس کے پچھیا کیہہ گل اے۔ گھر جان نوں جی نہیں کردا۔ ایہناں کہیا نہیں اہ گل نہیں۔
 میں نواں کوٹ دارا بھل گیا واں تے مڑ گھڑایدھرای آ جاندا ہاں" ۶۷

نواب علی رضا خاں نے اک واری اوہناں دے بھرانوں کہیا میں شاہ ہوراں نوں ملنا چاہندا ہاں۔ اوس وعدہ کیتا

سید فضل شاہ دیاں چھپیاں کتاباں ایہہ ہن۔ تحفہ فضل شاہ لکھتی۔ ۱۲۶۰ھ۔ سوہنی مہینوال ۱۲۶۵ھ، سی حرفیاں (کسی
، ہیر تے سوہنی) ہیر رانجھا ۱۲۸۳ھ، لیلیٰ مجنوں ۱۲۸۸ھ، یوسف زلیخا ۱۳۰۲ھ۔ ایہناں وچوں تحفہ فضل (جس وچ دو جہان
دے والی دے معجزیاں دا ذکر اے) دی زبان صاف تے سدھ پدھری اے۔ ایس دے بعد سوہنی مہینوال دا قصہ اے۔
ایس دی زبان بڑی سادہ، رس بھری، سوکھی اے۔ قصہ سوہنی مہینوال ہزاراں دی تعداد وچ چھپ چکیا اے۔
نمونہ کلام:

سی حرفی وچوں اک بند:-

الف:- الہی میل ماہی نوں بھر ماہی دے تلیاں پھاٹاں تلیاں
اک ماہی نوں لے گل لاون اک اٹھ ڈھونڈن گلیاں اس غم گلیاں
میں نہ بھلیاں ماہی پچھے لکھ ہزاراں بھلیاں بھلیاں بھلیاں
اک ترفن فضل پیارے باجھوں جیوں بن پانی ملیاں درداں ملیاں ۷۹
مہینوال نال سوہنی دی ماں دا مکالمہ:-

بس بس میاں مہیں چار ناہیں اینویں کھا کے لون حرام کیتو
اوسے رکھ نوں وڈھنا لوڑ یوئی جس رکھ دے پٹھ آرام کیتو
کھا کھا دودھ ملائیاں پاٹ گیوں او نا کام ایہہ کیہہ کم خام کیتو
تینوں رب دے خوف تھیں جان دتا نہیں تاں جان دی جو کم خام کیتو
ساڈیاں عزتاں نوں ہتھ پان لگوں کھالون حرام تمام کیتو ۸۰

بردا پشاور

"نام میاں بردے خان تخلص بردا قوم پٹھان پشاور دے وسنیک۔ مولا بخش کشتہ تے حمید اللہ ہاشمی نے

اوہناں دی تاریخ پیدائش ۱۸۲۷ء تے وفات ۱۸۹۷ء دی اے"۔ ۸۱

عبد الغفور قریشی نے "پنجابی ادب دی کہانی" وچ اوہناں دی تاریخ پیدائش ۱۸۵۰ء تے وفات ۱۹۰۲ء دی اے۔

۸۲ بردا پٹھان سی تے مادری زبان پشتویا فارسی پر جد پنجابی وچ بیت بازی کرن لگا تے انج دیا کہ اوہ پشاور نہیں سگوں
امرتر یا لاہور دی ککھوں جمیا سی۔ اوہ پشاور ہوندیاں ہوئیاں وی ٹھیٹھ پنجابی سی۔ اوہدی پنجابی زبان سادہ، صاف تے
سرل اے۔ بردا خاں پشاور توں امرتر تک ہر تھاں پنجابی مجلساں مشاعریاں وچ شریک ہوندے رہے۔ پنجابی بیت بازی
دی اقلیم دا بادشاہ رہیا۔ پشاور توں امرتر تے امرتر توں جالندھر، ہوشیار پور تک ایہدی بیت گوئی دا طوطی بولدا رہیا۔ پنجابی

دی بیت گوئی دی دنیا وچ اوہدا بڑا مقام سی۔ اوس دی شاعری دماخور چومصرے بیت ای سن۔ جہناں وچ زبان دی شکستگی، سادگی، سلاست تے محاورہ بندی بڑی سوتی اے۔ ۸۳

مولا بخش کشتہ اپنی کتاب "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" وچ بردا بارے لکھدے ہوئے دسدے نیں کہ ایس نوں آلوئیں منڈیاں دا ٹھکر سی تے ایس لئی اوس نوں جیل یا تراوی کرنی پئی اوس اپنی آپ بیتی لکھدیاں آکھیا اے:-

الف اٹھ پہلے روز ٹریا بردا متھا لگا سو نال لڑائی دے جی
سکے بھائی نے قید کرا دتا لک بنھ کے نال جوئی دے جی
تہاں برساں دی قید میں کٹ آواں خن یاد رکھاں سکے بھائی دے جی
بردا چھٹے قیدوں ملے مایاں نوں جویں ہیر نوں چاک ملائی دے جی ۸۴
ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ایس بارے لکھدے نیں:

"پٹھان قومیت کے تقاضا سے گرم فکر و نظر کے ساتھ ساتھ فطرت سے طبیعت بھی گرم پائی تھی۔ چنانچہ یہی طبعی گرمی ان کے آڑے آئی جس کے نتیجے میں تین سال کی مدت قید و بند میں گزاری پڑی۔" ۸۵
پر عبدالغفور قریشی نے "پنجابی ادب دی کہانی" وچ جیل جان دی وجہ ہو دی اے:-
"اپنے چاچے دے پُت بھرانواں نال گڑ بڑ دے ہتھوں بہت تنگ ہوئے ٹھوکراں کھا دیاں۔ اخیر جیل یا تراوی کیتی۔" ۸۶

امرتسر وچ بردا داملن پٹھن اک تمباکو والے نال سی۔ جو پشاور دارہن والاتے امرتسر آ کے اوس کرموں ڈیوڑھی کول نسوار تمباکو دی ہٹی پالئی سی۔ بردا جد امرتسر آؤندا تے لالہ سنت رام سیرہ دی کوٹھی یا رام تلتائی بیت بولداتے لوک بیت سنن لئی ہم ہما کے جمع ہو جاوندے تے بڑے شوق، لگن نال بت بنے اوس عشق دے پجاری دے شعر سندے رہندے۔ لالہ ملاوارام نفر تاج دین، کندی دوز، لالہ شکر داس بھاڑہ تے ہو رکئی ہندو سکھ مسلمان بیت باز بردے دے شاگرد سن۔

نمونہ کلام:

ع:-
عمر مثال حباب دی اے سورج چڑھے پر چھانواں ڈھلدا اے
جس دم اُتے دم مار بیٹھوں اہ سماں کوئی گھڑی پل دا اے
جواں نال نہ کسے نہ کنک کپی نال اک دے انب نہ پھلدا اے
بردا ہر اک نے مدت نال جانا جتنا تیل دیوے اتنا بلدا اے

بردا لوکاں نوں عشق مجازی توں ورج دیاں ہویاں آکھدا اے:

ب:- بری یارو مرض عشق والی دارو لگدے نہیں طبیب والے
 شاہوکاراں دے سخن منظور ہندے سخن نہیں منظور غریب والے
 نال عاجزی دے کم کڈھ لیندے رسا چوپ لیندے مٹھی چبھ والے
 برداسیاں درختاں دی کرے راکھی میوہ پکے تے کھان نصیب والے ۷۷

میاں محمد بخش

میاں محمد بخش، محمد بخش، میاں محمد یاں حضرت میاں محمد اکو شخصیت تے اکوناں دے مختلف روپ نیں۔ مختلف تذکرہ نگاراں تے تاریخ نویساں نے جس طرح ایہہ ناں سنیا اے اوہ طرح اوہناں نے اپنے تذکرہ یاں تاریخ وچ لکھ دتا اے۔ آپ دا اصل ناں میاں محمد بخش اے۔ حضرت میاں محمد بخش نہ صرف صوفی تے درویش سن سگوں پنجابی زبان دے بہت وڈے شاعر وی سن۔

جے پنجابی ادب دی تاریخ اُتے جھات پائیے تے میاں محمد یاں میاں محمد بخش ناں دے کئی ہور شاعر وی نظریں پیندے نیں جیویں میاں محمد چھوہراں والا ۸۸ میاں محمد پنڈوری والا ۸۹ میاں محمد بخش ۹۰، میاں محمد بخش موہٹے والا ۹۱ میاں محمد بخش قلعہ اری ۹۲ میاں محمد بخش بافندہ ۹۳ میاں محمد جنگل والا ۹۴ میاں محمد بخش فرشی ۹۵ میاں محمد ۹۶ میاں بخش ۹۷ تے محمد بخش نوروز ۹۸ محمد بخش ۹۹ پر ایہناں سبھناں شاعراں تے ادیبان نالوں حضرت میاں محمد بخش ہوراں دی زبان تے بیان اکا ای وکھرا اے۔ اوہناں دے شعر کسے دو جے شاعر دے شعراں نال اکا نہیں رلدے کیوں جے میاں محمد بخش دے شعراں وچ معرفت ڈونگھیاکی تے ہور صنعتاں دا استعمال کمال درجے دا موجود اے۔

حضرت میاں محمد بخش ۱۲۴۶ھ بمطابق ۱۸۳۰ء نوں حضرت میاں شمس الدین دے گھر موضع چک ٹھاکرہ علاقہ کھڑی ضلع میرپور (آزاد کشمیر) وچ پیدا ہوئے۔

تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند وچ آپ دی ولادت دا سال ۱۸۲۸ء ۱۰۰ درج اے جیہڑا صحیح نہیں۔ کیوں جے حضرت میاں محمد بخش نے آپوں سیف الملوک وچ اپنی ولادت دی تاریخ تے وطن بارے ایس طرح لکھ چھڈیا اے:-

سن مقدس ہجری دساں باراں سے ست داھے
 ست اُتے دو ہور محمد اوپر اس تھیں آہے
 ماہ رمضان مبارک اندر وقت بہار گلابی
 سفر العشق بنائی مولے ہو یوس فضل جنابی
 عمر مصنف دی تہ آہی تن داھے تن یکے

بھین وڈی فرماندی ایہو پتے رے نوں کپے
 جہلم گھاٹوں پر بت پاسے میر پور دے تھیں دھن
 کھڑی ملک وچہ ٹورن جیہڑے طلب بندے دی رکن ۱۰۱

ایہناں شعراں دے حساب نال سیف الملوک دی تخلیق داسن رمضان المبارک ۱۲۷۹ھ بن دا اے۔ اوس ویلے
 حضرت میاں محمد بخش دی عمر ۳۳ ورہے سی۔ جے ۱۲۷۹ھ وچوں ۳۳ کڈھ دیئے تے باقی ۱۲۳۶ھ رہ جاندا ہے میں ایہو
 حضرت میاں محمد بخش دی ولادت داسن اے۔ جیہڑا عیسوی سن دے مطابق ۱۸۳۰ء بن دا اے۔ تے ایہو ولادت داسن صحیح
 اے۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ (ص ۱۹۸)، پنجابی ادب دی کہانی (ص ۳۷۲)، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ (ص ۱۷۱) تے
 "پنجابی کے پانچ قدیم شاعر" (ص ۱۹۸) وچ آپ دی ولادت داسن ۱۲۳۶ھ بمطابق ۱۸۳۰ء لکھیا اے۔
 پروفیسر شریف کنجاہی اوہناں دی ابتدائی تعلیم بارے لکھدے نیں:

"میاں صاحب نے ابتدائی تعلیم قریب کے ایک گاؤں سمواں شریف میں حافظ محمد
 علی صاحب سے حاصل کی اور باطنی لکھ انہیں کے بھائی حافظ ناصر صاحب کے
 فیضان نظر سے لگی اور دونوں راستوں پر اس انداز سے گامزن رہے کہ:-

در کف جام شریعت رکفتی سندان عشق ۱۰۲

حضرت میاں محمد بخش ظاہری علوم دے حصول مگروں باطنی علوم ول پرتے۔ آپ دن رات اللہ تعالیٰ دی عبادت
 وچ مشغول رہن لگ پئے تے ربی یادوں حیاتی داسر مایہ بنالیا۔ حضرت میاں شمس الدین ہوراں دے وصال مگروں:-
 "حضرت میاں محمد بخش نے اپنا رہائشی مکان چھوڑ دیا اور دربار شریف کے احاطہ
 میں ڈیرے لگا لئے۔" ۱۰۳

حضرت میاں محمد بخش اک لمے عرصے تیکر عبادت ریاضت وچ مشغول رہے جیہڑے پاروں آپ نوں کجھ
 روحانی سکون نصیب ہو یا تے دل دی بے قراری تے بے چینی گھٹ گئی پر جس منزل اُتے اوہ اپڑنا چاہندے سن اوہ منزل
 حالے اوہناں نوں حاصل نہیں ہوئی سی۔ مرشد دے ہتھ اُتے بیعت کرن مگروں میاں صاحب دے سینے داسوز تے شوق
 شعراں راہیں زیادہ اہلن ڈیہہ پیتے آپ دا ہر بیت دلاں دی دولت دے خریداراں لئی یقین دا اوہ انملا موتی بن گیا
 جیہیں دیاں رشتاں شوق نوں ودھانیاں نیں تے من اندر چانن پیدا کر دیاں نیں۔

آپ اپنی لکھت تحفہ میراں وچ اپنے مرشد حضرت سائیں غلام محمد دا ذکر انج کر دے نیں:-

کامل پیر مربی میرا نام غلام محمد اہل شریعت اہل طریقت دانگ امام محمد
 پیر انہاندا مست محبت غوثاں وچ یگانہ شمع حقانی اوپر دائم بدوح شاہ پروانہ ۱۰۴

میاں محمد نے ساری حیاتی تجرد وچ لنگھا دتی تے دیاہ نہیں کروایا آپ ہمیشہ آکھدے رھندے سن پئی کلم کلاہاں
جے میں مروی گیا تے دنیا وچ کوئی گھانا نہیں پین لگاتے نہ ای میرے مرن دا کسے نوں بوہتا دکھ ہووے گا۔

سکھو مڑ گھر آوسن پا میرے سر خاک بھیٹناں تے بھر جائیاں لے سن کڑے ہاک ۱۰۵
میاں محمد بخش دی وفات بارے مختلف تذکرہ نگاراں نے مختلف تاریخاں دیاں نیں۔ آپ دی وفات دی صحیح
تاریخ ۷ ذوالحجہ ۱۳۲۳ھ بمطابق ۲۱ جنوری ۱۹۰۷ء اے۔ جیس دا ثبوت اوس سے دے مشہور اخبار 'سراج الاخبار' توں
ملد اے جیہڑا مولوی فقیر محمد جہلمی دی ادارت وچ جہلم توں نکلد اسی۔ ۲۱ جنوری ۱۹۰۷ء نوں سراج الاخبار وچ حضرت
میاں محمد بخش دی وفات حسرت آیات دی خبر ایس طرح شائع ہوئی۔

ایک ولی کی وفات:

"نہایت افسوس سے لکھا جاتا ہے کہ حضرت میاں محمد صاحب درگاہی خانقاہ پیر شاہ صاحب واقع
علاقہ کھڑی شریف ریاست جموں جو بڑے عابد و زاہد اور صاحب درد و سوز تھے۔ ۲۱ جنوری کی رات کو
۱۲ بجے کے قریب اس دار فانی سے ملک جاودانی کو رحلت فرما گئے۔ ان اللہ وانا الیہ راجعون" ۱۰۶

نمونہ کلام:

آپ دی شاعری وچوں اک وگئی:-
نہیں درد چھپائیے در دیاں تھیں جھب دسیئے روگ سنیاں نوں
مُحکے متراں نال نہ مول کیجئے، کیجئے متر نہ ڈوم مراسیاں نوں
ہمراز نوں دسیئے راز توڑے نہ دسیئے پھوپھیاں ماسیاں نوں
جیہا ویکھئیے تے تہا ورتیئے جیو چھقا قدر ہے شناسیاں نوں ۱۰۷
نیچاں دی اشنائی بارے آپ دا ایہہ شعر تے ضرب المثل بن گیا اے:-
نیچاں دی اشنائی کولوں فیض کسے نہ پایا
مکر تے انگور چڑھایا ہر گچھا زخمایا ۱۰۸
دنیا دے فانی ہون دا مضمون بڑے خوبصورت لفظاں وچ بیان کیتا اے:-
بسترے چائیکے آپ چلے جیہڑے واؤ تے تخت اڈاوندے سن
خالی ہتھ گئے دو جے ستھ شوہدے جیہڑے دولتاں گنج دباوندے سن
ونج گور مئے رلے وچ گھٹے جیہڑے روپ دامان رکھاوندے سن
سدا یار محمد شاد اوہو جیہڑے یار دا نام لٹاوندے سن ۱۰۹

احمد علی سائیاں

نام احمد علی، سائیاں تخلص جنم پشاور ۱۸۳۶ء وفات پشاور ۱۹۲۹ء ۱۱۰ عبدالغفور قریشی نے پنجابی ادب دی کہانی وچ ۱۹۳۷ء لکھیا اے۔ ۱۱۱ قزلباش خاندان وچوں سن۔ اپناں دے وڈ وڈیرے نیشاپور ایران دے رہن والے سن۔ ایہناں دے تیا تے پوکا بل توں پشاور آ گئے۔ فارسی گہردی باندی سی۔ ۲۵-۲۶ ورہے دی عمر وچ پہلوں فارسی وچ شعر کہنے شروع کیتے۔ ایس سے کجھ ہیر وارث شاہ تے کجھ بیت بازی دا چرچا سی۔ ایہناں نوں پنجابی وچ شعر کہن داشوق ہو یا فارسی چھڈ کے پنجابی شروع کیتی۔ اوس سے پشاور وچ میاں رمضو پنجابی دے اک چنگے شاعر تے استاد سن۔ دودھ دہی دی ہٹی کر دے سن۔ اہ اوہناں دے شاگرد ہو گئے۔ تے اس شان دے شعر آکھے کہ بیت بازی دے قلوبت وچ نویں روح پادتی۔ ۱۱۲

چھوٹا قد، ہلکا جسنہ، فقیری طبیعت، پر مزاج تکھا، نرے میر تقی، امیر غریب لئی سانجھے، بے پرواہ تے حال مست، بیڑ بازی دے شوقی، آپ ہتھ وچ بیڑا لیکے ہلانڈے جاندے تے شعر آکھدے جاندے۔ کدے اک ہتھ تے بہری یا شکرا بٹھالینڈے تے دوجے وچ بیڑا۔ ساری عمر چھڑیاں ای رہ کے گزار دتی۔ ویاہ نہ کیتا۔ راولپنڈی دے سکھ رئیس سردار گورکھ سنگھ کول ڈھیر چر راولپنڈی رہے۔ فیر پشاور جا کے باگاں دی راکھی تے لمبرداری کر دے رہے۔ اہ پنجابی زبان دے غالب کجھے جاندے ہن۔ شعراں وچ اچ خیالی، زور، خجھ تے روانی بڑی۔ ۱۱۳

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر لکھدے نیں:-

"مجھے راولپنڈی میں ایک ذاتی ملاقات پر انہوں نے خود بتایا کہ فارسی علم و ادب کی درسی تکمیل انہوں نے سرینگر کشمیر میں ایک جید عالم کی درگاہ میں کی اس وقت ان کی عمر سات آٹھ برس کی تھی۔۔۔۔۔ سائیاں اپنے فن کے اعتبار سے بالکل منفرد اور آزاد حیثیت کے مالک ہیں۔ ان کے شاگردوں میں مرزا رجب علی جوہر جیسے طالب علم موجود ہیں۔ مگر باوجود اصلاح فکر و سخن کے یہ بھی "سائیاں" کے انداز فکر کے محاکات میں نظر آتے ہیں۔۔۔۔۔ ان کے اصناف سخن میں زنجیرہ، ڈیوڑھ اور نظم کا بھی گو ہلکا پھلکا انداز ملتا ہے۔ مگر وہ جو مصرعہ کے فکری انداز میں مشک سخن کا یدِ طولی رکھتے ہیں اور ان کا بیشتر کلام پنجابی شعر کی اسی قدیم طرز فکر میں ملتا ہے۔ اور وہ اپنی اسی فنی ترکیب کی وجہ سے عوامی شہرت کے حامل ہیں۔" ۱۱۴

نمونہ کلام:

احمد علی سائیاں نے دو بیتیاں دے علاوہ زنجیری دار شعروں وی پنجابی شاعری وچ رواج دتا اے:-

ہستی نکاہت دی میں مٹا دیواں پھرتاں آتش عشق چکا دیواں
 وانگ زہیق دے غم نوں اڑا دیواں جے اوہ ستم گرستم تھیں باز آوے
 دور فرقت دا ہووے آزار دل توں اٹھ جائے مصیبت دا بھار دل توں
 یعنی حوریاں دیواں اتار دل توں دوروں کہیں جے اوہدی آواز آوے
 درد تلخی جھنا نوں روک دیواں آمد آمد سزا نوں روک دیواں
 دے کے سو سو دم قضا نوں روک دیواں دم نزع جے مراد شاد آوے
 بعد از مرگ ہو جائے وصال میرا عمر بھر دامت جائے ملال میرا
 سائیاں بہر سنگ صاحب جمل میرا جے کر میت تے بہر نماز آوے ۱۱۵
 ب۔ بہت بلند ہے شان تیرا لوح محفوظ تے لکھیا یزدان تیرا
 جبرائیل ہے دردا دربان تیرا انبیا سے تیرا فراز ہو اے
 کاف نوں حق پچھوں فرمان کیتا تیرے نور نوں پہلاں عیاں کیتا
 تیری خاطر اہ سارا سامان کیتا فخر آدم کچھ تیرا طراز ہو اے
 شاہ دوسرا صاحب توقیر توں ایں دستگیر بشیر و نذیر توں ایں
 کہندا سائیں مزاج منیر توں ایں تیری صفت موصوف داساز ہو اے ۱۱۶

میاں ہدایت اللہ

نام تے تخلص ہدایت اللہ، لاہور دے محلہ چابک سواراں وچ ۱۸۳۸ء وچ پیدا ہوئے۔ وفات ۱۲ جنوری ۱۹۲۹ء
 وچ ہوئی تے میانی صاحب دے قبرستان وچ دفن ہوئے۔ قوم دے مغل سن پر درزیاں داکم کردے سن آپ لکھدے نیں:-
 کم درزی داکرے ہدایت اللہ کوچے چابک سواراں اے وسدا اے
 اوہناں نے حافظ ولی اللہ جگن دی شاگردی اختیار کیتی جیہڑے اپنے ویلے دے چوٹی دے شاعراں وچوں سن۔
 میاں صاحب اپنے استاد ہوراں بارے لکھدے نیں:-

اندر شہر لاہور استاد میرے رہندے وچ کلالاں دی گلی آہے

جگن نام دھریا اوہناں شعر اندر اسم ولی اللہ کامل ولی آہے

میاں صاحب اپنے سے دے منے پرمنے، جگت استاد۔ ۱۸۷۲ء وچ جدوں پنجاب وچ مشاعرے ہون لگے۔
 استاد ہوریں اوہناں وچ شامل ہوندے، جیکر مشاعرے وچ کوئی جھگڑا ہو جاندا، آپ دا فیصلہ سب منظور کر لیندے۔
 اوہناں دے فن دا کمال ایہہ اے کہ اوہناں نے غالب طرح بہت تھوڑا لکھ کے بہت زیادہ شہرت حاصل کیتی اے۔ ۱۱۷

مولا بخش کشتہ آکھدے نیں:-

۱۹۰۴ء دی گل اے۔ اک واری لیکھک (کشتہ) تے کریم بخش قربان اوہناں نوں ملن گئے بڈھے نے اکھاں دا چاننا تے کنناں دی سناؤند کجھ گھٹ کر چھڈی سی۔ مینوں گوہ نال ویکھیا تے فرمایا:

ایں سخن از پیر کنعالم پسند افتاده است
دیدن روئے عزیراں دیدہ روشن میکند!

(مینوں پیر کنعان (حضرت یوسفؑ دے پو حضرت یعقوبؑ) دی اہ گل بڑی جنگی لگدی اے کہ عزیراں دا دیکھنا نیراں دا چاننا ودھاؤندا اے) او تھے اوس ویلے کسے شعر بابت پچھیا جا رہیا سی۔ آپ نے اوہناں نوں مخاطب کر کے فرمایا ہن ایہہ جھگڑیاں لئی تسیں میری تھاں کشتہ کولوں نیاں کرایا کرو۔ تے اوہناں اُتر دتا۔ تہاںوں کھچل دین دا کارن ایہہ اے کہ تسیں لاہور تشریف رکھدے او تے اہ امرت سر رہندے ہن۔ ڈھیر چر مگروں اک واری پھیر ملن گیا۔ کم اہ سی کہ میں اپنے قصہ ہیر رانجھا لئی اوہناں تو رائے لکھوانا چاہندا ساں۔ سو اوہناں اوہو فارسی شعر پڑھیا تے بڑی محبت نال کول بٹھایا تے گلاں باتاں کر کے فیروا ہش مطابق میرے ہیر رانجھا دے قصے نوں کتوں کتوں سنیا تے چھیتی ای اہ قطعہ لکھ کے ملک کریم بخش قربان دے ہتھ مینوں بھیج دتا:-

ہیر کشتہ عشق تصنیف کیتی پڑھو سنو اہ باغ سخن دا بے
راحت دل، دماغ خوشبو پائے نافہ چین دامشک سخن دا بے

ہیر لعل موتی پر کھے سخن جوہری واقفہ کار جیہڑا ایس فن دا بے
لکھو طبع دا سال ہدایت اللہ نبی ہیر خوش پھل چین دا بے

تے وادھا اہ کہ ہر شعر دے اتلے ادھے تک چوں تاریخ ۱۳۳۱ھ سال طبع نکلی اے۔ اہناں ۱۸۸۷ء وچ سبھ توں پہلے ہیر رانجھا سید وارث شاہ نوں مکمل کیتا۔ ۱۶۷۳ مصرعے وارث شاہ دے نام تے آپ لکھ کے پاد تے تے حقّی گل اہ اے کہ اہناں دے شعر وارث شاہ دے شعراں توں کسے گلے گھٹ نہیں سن تے بے اہ آپ شعراں تے نمبر لا کے اخیر وچ اہ نہ لکھ دے کہ میں وادھا کیتا اے تے نمبر لا دتے ہن تے کوئی وڈا پارکھ وی اہناں شعراں دا نکھیرا نہ کر سکدا۔ ۱۱۸ ایس سلسلے وچ سید فیاض محمود تاریخ ادبیات مسلمان پاک و ہند وچ لکھدے نیں:-

"ہدایت کا نام "ہیر وارث شاہ" کو ضخیم تر بنانے کے سلسلے میں بھی زندہ رہے گا کہ اس نے یہ کام اس فن کاری سے کیا کہ آج بڑے بڑے دیدہ وروں سے بھی وہ پیوند کاری پہچانی نہیں جاتی اور لوگوں کو یہ ماننے میں ہچکچاہٹ ہوتی ہے کہ "ڈولی چڑھدیاں ماریاں ہیر چیرکاں"۔۔۔۔۔ یا گیا بھیج تقدیر دے نال ٹھوٹھا" ایسے زبان زد عوام و خواص بول، وارث شاہ کے ہیں۔ اور فقیر محمد فقیر کے الفاظ میں "یہ ایسا کام ہے جس سے وارث شاہ کی ہیر میں خواہ گڑ بڑی مچ گئی۔ لیکن اس سے ہدایت اللہ کی شعری اور فنی عظمت میں کسی قسم کے شک کی گنجائش نہیں رہی۔" ۱۱۹

ہیر وارث شاہ وچ ایہناں دے وادھے دے شعراں دی کجھ ونگی ملاحظہ فرماؤ:-

ڈولی چڑھدیاں ماریاں ہیر چیکاں مینوں لے چلے بابلا لے چلے وے

مینوں رکھ لیں بابلا ہیر آکھے ڈولی گھت کہارنے لے چلے وے

میرا آکھیا کدی نہ موڑ داسیں اُہ سے بابل کتھے گئے چلے وے

تیرے چھتر چھانویں بابل رکھ وانگوں جھٹ وانگ مسافراں بہہ چلے وے

گیا بھج تقدیر دے نال ٹھوٹھا لیجاہ قسمت ساتھوں مٹ دی وے

تقدیر اللہ دی کون موڑے تقدیر پہاڑاں نوں پٹ دی وے

آدم حوا نوں کڈھ بہشت وچوں تقدیر زمین تے سٹ دی وے

سلیمان جھوٹے بھٹھ ماچھیاں دے تختوں چا تقدیر پلٹ دی وے

میاں ہدایت اللہ نے گیارہ سی حرفیاں۔ اک بارہ ماہ، کجھ دوہے، اک حمد توصیفی، اک مدح استادِ سخن، اک نظم

بیان معجزات نبی کریم ﷺ۔ اک مدح سید عبدالقادر جیلانی لکھی اے۔ آپ دے شعراں وچ سوز، رس، رنگینی، روانی تے

بلند خیالی اے۔ خاص کرسی حرفیاں جیہڑیاں ۱۸۸۳ء دی لکھت ہن بڑیاں مقبول تے پرچلت ہن۔ ایہناں وچ صوفیانہ رنگ

اے۔ ایہناں دا بارہ ماہ بہت مشہور اے۔ ایہہ پنجابی زبان وچ لکھے گئے سارے "بارہ ماہاں" وچوں چنگا گنیا جاندا اے۔

ایہناں دے شاگرداں دی تعداد خاصی اے اوہناں وچوں بھائی لاہور سنگھ، میاں کریم بخش بہتے مشہور نیں۔ ۱۲۰

سید فیاض محمود، تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاک و ہند وچ لکھدے نیں:-

"ہدایت اللہ نے اگرچہ اس قدر طویل عمر پائی کہ پنجاب کے تقریباً ایک صدی کے بدلتے رنگ دیکھے۔ لیکن شعر و سخن میں

اپنے انیسویں صدی کے ہم عصر شعراء کی طرح طرز کہن ہی اختیار کی۔ اور بارہ ماہ لکھے، دوہڑے لکھے یا پھر سی حرفیاں

لکھیں۔ کلام میں سوز اور درد ہے۔ زبان سادہ اور عوام کے قریب ہے۔ بیان میں کوئی پیچیدگی نہیں اور موضوع کلام زندگی

کی بے ثباتی اور اس سے شاخ در شاخ پھوٹتے ہوئے تصورات ہیں۔ ۱۲۱

نمونہ کلام:

توڑ جنجال جہان والے بے کر تھ نوں شوق وصال ہویا

جنہیں عاشقی دا دم ماریا اے کوپے یار دے تے پائمال ہویا

ہویا یار دی نظر منظور اوہ ای مر کے خاک جو خاک دے نال ہویا

دفتر عشق دا ویکھ ہدایت اللہ جو جو عاشقاں دا اگے خال ہویا ۱۲۲

الف:- ایس ترخنوں کت اگے ساڈے نال دیاں چرنے چک گیاں
 رہی شکل نہ ایہنا ندی یاد سانوں جیہڑیاں صورتاں مٹی وچ لگ گیاں
 ساڈے ہان دے رہے نہ رُکھ لوکو! جھڑے پھل ترشاخاں سک گیاں
 بھلی چال شطرنج ہدایت اللہ بازی برد ہوئی گوناں مک گیاں ۱۲۳

خواجہ غلام فرید

ملک شعراء حضرت خواجہ غلام فرید چشتیہ خاندان دے مشہور بزرگ سن۔ اوہناں دے وڈو ڈیرے اسلامی لشکر نال
 عرب توں ٹھٹھ سندھ آئے۔ فیہر ملتان دے سہروردی شیخ حضرت غوث بہاؤ الدین ذکریا ملتانی (۵۶۶-۶۵۸ھ/۱۱۷۰-۱۲۶۲ء)
 دے سلسلے دی کشش اوہناں نوں ملتان دے دوالے لے آئی۔ اوتھوں مٹھن کوٹ ضلع ڈیرہ غازی خاں تے فیہر چاڑاں ضلع
 رحیم یار خاں جا پہنچے۔ ایس خاندان دا وڈیرا مالک بن یحیی عرب توں آیا سی۔ آپ دا شجرہ نسب حضرت عمر بن خطاب نال
 جاملدا اے۔ انج آپ فاروق نسل وچوں نیں۔ خواجہ غلام فرید دا خاندان اپنی بزرگی دی وجہ نال بڑی قدر دی نگاہ نال
 دیکھیا گیا اے۔ آپ دے اک بزرگ مخدوم نور محمد نوں شاہ جہاں نے پنج ہزار بیگھے زمین عطا کیتی سی۔ آپ دے پردادا
 قاضی محمد عاقل نال آخری مغل شہنشاہ بہادر شاہ ظفر نوں بڑی عقیدت سی۔ شاہی قلعہ والیاں دا بھی آپ دے والد ماجد
 مولانا خدابخش المقلب بہ محبوب الہی نال بے حد تعلق رہیا اے۔ بہادر شاہ ظفر دے پوتے مرزا احمد اختر نے راہ سلسلہ
 جاری رکھ دیاں خواجہ فرید صاحب دی بیعت کیتی تے آپ دے حالات بارے اک مستند کتاب مناقب فریدی لکھی۔ ۱۲۴

"شاہ کلیم اللہ جہان آبادی (۱۶۵۰ء-۱۷۳۹ء) نے سلسلہ چشتیہ کا احیاء کر کے
 تعلیم و تربیت کا جو سلسلہ برصغیر میں ادھر ادھر شروع کیا تھا اسی کا نتیجہ تھا کہ
 انیسویں صدی کے اواخر میں ہمیں خواجہ غلام فرید ایسے بلند پایہ بزرگ بہادر پور کے
 علاقہ میں ایک کثیر آبادی کو رشد و ہدایت کی راہ دکھاتے نظر آتے ہیں۔ پنجاب
 میں سلسلہ چشتیہ کے یہ عروج کا زمانہ ہے۔ خواجہ محمد سلیمان تونسوی (م۔ ۱۸۵۰ء)
 کے خلیفہ خواجہ شمس الدین سیالوی (م۔ ۱۸۸۲ء) اور حضرت سیالوی کے خلیفہ اکبر
 خواجہ غلام حیدر علی شاہ جلاپوری (م۔ ۱۹۰۸ء) خواجہ غلام فرید کے معاصر ہیں۔" ۱۲۵

نام خواجہ غلام فرید تخلص فرید پودا نام مولانا خدابخش چاڑاں شریف دے وسنیک سن۔ آپ دی پیدائش چاڑاں
 شریف وچ ۱۲۶۱ھ ہوئی۔ "گوہر شب چراغ" وچ تاریخ پیدائش ۲۶ ذیقعد ۱۲۶۱ھ درج اے۔ مولوی رکن الدین نے "
 جامع ملفوظات" وچ ۲۶ ذ الحجہ ۱۲۶۱ھ تے "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" وچ مولانا خدابخش کشتہ نے رمضان ۱۲۶۱ھ تحریر کیتی اے۔

صاحب ہفت اقطاب نے "گوہر شب چراغ" نال اتفاق کیتا اے۔ ایس لئی کہ "حدیقہ الاسرار" وچ ایسے تاریخ دے نال منگل دے دن واقعین کیتا گیا اے۔ آپ دا تاریخی ناں خورشید عالم سی تے چشتیہ خاندان دے مشہور بزرگ سن۔ ۱۲۶۱

خواجه غلام فرید دا خاندان بڑے عالماں، صوفیاں تے زاہداں دا قبیلہ سی۔ خواجه غلام فرید نے اٹھ ورہے دی عمر وچ قرآن مجید حفظ (کنٹھ) کر لیا۔ ایسے سال اوہناں دے سرتوں پودا ساہ اٹھ گیا تے وڈے بھرا خواجه فخر الدین عرف فخر جہاں نے آپ نوں اپنے دل دا چاٹن بنایا۔ تے اہناں دی علمی ترقی ول دھیان دتا۔ مگروں نواب صادق محمد خان والی ریاست نے آپ دی پرورش شاہی محل صادق گڑھ وچ کیتی۔ ۱۲۷۱ اہناں عربی، فارسی، اردو، ہندی، سندھی، مارواڑی تے کجھ انگریزی پڑھی۔ معرفت دا علم جیہڑا گھر وگی دات سی حاصل کیتا۔ کجھ طب پڑھی تے کجھ راگ دیا سکھی۔ ۲۷ ورہے دے سن کہ وڈے بھرا نے وی بیشگی دی زندگی ول لانگھ بھری تے اوہناں دے چلانے دے بعد اوہناں نوں پیو، بھرا دی صوفیائی دی گدی تے بیٹھن تے لوکاں نوں گیان دھیان تے ربی معرفت دی شراب پلان دا بھار چکنا پیا۔ خواجه غلام فرید دا اکہرا بدن، درمیانہ قد، ریاضت، تپ جاپ تے لنگھناں (فاقیاں) دی کٹھیلی وچ پا کے مٹی توں سونا کیتا ہو یا جسم سی۔ دل دے سخی، زبان دے مٹھے، محبتی تے خلق پیار والے، نیکاں دے سنگی ساتھی، ہر ویلے مجلس وچ عالم فاضل یا معرفت تے علم دے طالب چند دے گرد تاریاں وانگ جھرمٹ لا رکھدے۔۔۔۔۔۔ ریاست بہاولپور دے دسویں نواب صبح صادق محمد خاں رابع اہناں دے مرید سن اوہناں باقاعدہ ۱۲۹۸ھ وچ آپ دی بیعت کیتی تے جوش عقیدت وچ کئی واری اہناں آپدی رکھشا (گڈی) کھچی۔ خواجه صاحب اوہناں ول اشارہ کر کے فرماندے نیں:-

لگڑے نین پرانے

صبح صادق جوانیاں مانزیں پاسرے ، گانے گانزیں

تے نواب صاحب جد ۱۴ فروری ۱۸۹۸ء نوں فوت ہوئے اوہناں دے جنم سال دی تاریخ خورشید اسلام ۱۲۷۲ھ کڈھی۔ اوہناں دی انسانی ہمدردی تے خلق مروت دے کئی واقعے مشہور ہن۔ جہناں وچوں دو ایہہ ہن۔ اک واری اوہ روزے نال سن۔ اک ہندو عورت جلیبیاں دا تھال لیائی تے بڑی شردھا نال کیمیاں تہانوں اوہ جلیبیاں کھوانا چاہندی ہاں۔ آپ نے اوہدی خواہش دا احترام کر دیاں دو چار جلیبیاں کھالیاں۔ لوکاں حیران ہو کے پچھیا۔ حضور تئیں تے روزے نال سو۔ ایہہ کیہہ۔ آپ نے فرمایا۔ تینوں پتہ اے میں کفارہ دے طور تے مسکیناں نوں کھانا کھلا دیاں گا پر میں اوہدا دل نہیں ساں توڑنا چاہندا نہ توڑ سکیا۔ اک واری نواب بہاول پور نے بڑے ودھیا ساز سمیت بڑا قیمتی گھوڑا نذر کیتا۔ اوہ طویلے وچ ای بجھا ہو یا سی۔ ایہناں دنوں وچ ڈیرہ غازی خاں ہر سال گھوڑیاں دا میلہ لگدا سی۔ کسے چور نوں خیال آیا جے اوہ گھوڑا اوہتھے لے جانواں تے چوکھا انعام پاواں۔ اوہ رات دے مہیرے وچ آیا اوس گھوڑا کھول لیا کہ نوکراں مریداں دیکھ لیا۔ گھوڑا مڑ بنھ لیا تے چور نوں پھڑ کے بند کر لیا اتے سویرا سارا چور نوں خواجه صاحب دے پیش کیتا۔ آپ نے گھوڑا منگوایا

تے چور کولوں رات دی مار پٹ دی معافی منگدیاں ہویاں کہیا۔

اہ بھراوا ایہہ گھوڑا توں لے جا کیوں جے میرے نالوں ایس تے تیرا حق بوہتا ہے

ایہناں دی شاعری ملتان، سندھ، بہاول پور تے تھل دے علاقے وچ اوہو درجہ رکھدی اے جو باقی پنجاب وچ وارث شاہ دی شاعری نوں حاصل اے۔ چاچڑاں شریف نال ہند، سندھ، پنجاب تے مارواڑ دا سنگم ہندا اے۔ چاچڑاں دا چوں نال سانجھا ساک رشہ اے۔ اہ تھاں عام کر کے روہی تے چٹیل اے۔ اتھے جنڈ کریر تے پیلو دے سوا ہور درخت گھٹ ہن۔ شاعر دے کلام وچ جویں سے دا اثر ہندا اے تیویں تھاں تھکے (ماحول) دا وی ڈھیر اثر ہندا اے۔ سو آپ دے شعراں تے وی ایس دی رنگن ڈھیر اے۔ ۱۲۸

خولجہ صاحب عربی، فارسی، اردو، ہندی، مارواڑی تے پنجابی زبانناں توں چنگی طرح واقف سن۔ تاریخ جغرافیہ تصوف فقہ، حدیث، تفسیر، منطق، علم الانساب، رمل نجوم موسیقی دے علم آپ نوں بے حد پسند سن۔ ایہناں وچ دلچسپی سی تے دسترس حاصل ہو گئی سی۔ طبیعت وچ وقاری۔ شعر نغمہ تے مناظر فطرت نال لگاؤ سی۔ ۱۸۷۶ء وچ آپ لاہور دلی تے بمبئی دے رستے جج تے گئے۔ اک سوسنکیاں دا سفر خرچ خود برداشت کیا۔ عرب جا کے بڑی دولت تقسیم کیتی۔۔۔ اہل اللہ دی زیارت دا شوق سی۔ مفت زبان سن۔ آپ دا وصال ۲۴ جولائی ۱۹۰۱ء نوں ہويا۔ مزار مٹھن کوٹ وچ اے۔ خولجہ فرید دے بعد اوہناں دے اکلوتے صاحبزادے خولجہ محمد بخش نازک کریم سجادہ بنے۔ اوہناں دے صاحبزادے خولجہ اللہ وسایا المعروف خولجہ معین الدین سجادہ ہوئے۔ اوہناں مگروں خولجہ قطب الدین صاحب نے دستار نبھی جیہڑے دس سال دی عمر وچ چل بے۔ فیر خولجہ غلام فرید دے سکے دوہترے خولجہ فیض صاحب نے سجادہ نشینی کیتی۔۔۔ کافی وچ خولجہ صاحب امام دا درجہ رکھدے نیں۔ پچھو تاں اوہ کافی دے بادشاہ نیں۔ اوہناں نے فن دے لحاظ نال کافی نوں کمال دے درجے تیک پہنچایا۔ ایس صنف وچ بڑے بڑے وادھے کیتے اتھوں تیک کہ اکو بند دے مصرعیاں وچ مختلف بحراں دے وزن تے ارکان نوں سمو کے راگ دیاں نویاں نویاں دھناں ایجاد کیتیاں۔ خود خولجہ صاحب موسیقی دے ماہر سن۔ زبان دے لحاظ نال وی اوہناں دا کلام سند دی حیثیت رکھدا اے۔ لفظاں دا جادو پڑھن سنن والیاں نوں کیل کے رکھ دیندا اے۔ ۱۲۹

نمونہ کلام:

کافی دی اک وگنی ویکھو:

کیا حال سناواں دل دا	کوئی محرم راز نہ مل دا
منہ دھوڑ مٹی سر پام	سارا ننگ نمود و نہجائم
کوئی پچھن نہ ویہڑے آیم	ہتھوں الٹا عالم کھلدا
دل یار کیجے کر لاوے	تڑپھاوے تے غم کھاوے

دکھ پاوے سول نبھاوے ایہو طور تینڈے بے دل دا
 کئی سہنسں طیب کماون سے پڑیاں جھل پلاون
 مینڈے دل دا بھیت نہ پاون بھرے فرق نہیں اک پل دا ۱۳۰
 خواجہ فرید وحدت الوجود دے قائل نیں:-

ہک ہے ہک ہے ہک ہے ہک دی دم سک ہے
 ہک ہے ظاہر ہک ہے باطن بیاسب کجھ ہالک ہے
 جیہڑا ہک کوں ڈوں کر جانے اوہ کافر مشرک ہے
 اوہناں نوں ہر اک وچ رب دا جلوہ ای دسد اے جیویں لکھدے نیں:-

ہر صورت وچ دیدار ڈٹھم کل یار اغیار کوں یار ڈٹھم
 کتھ خس خاشاک تے خار ڈٹھم ہک نور دے سب اطوار ڈٹھم
 آپ نے عشق و محبت دے معاملے بڑے لطیف تے نازک انداز وچ لکھے نیں ڈاکٹر علامہ اقبال دا
 ایہہ قول خواجہ صاحب دے متعلق مشہور ہے "جس قوم وچ فرید تے اوس دی شاعری موجود اے اوس قوم وچ عشق تے
 محبت دا موجود نہ ہونا تعجب انگیز اے۔ آپ دا عشق بے داغ تے پاکیزہ اے۔ عشق بارے آپ لکھدے نیں:-
 قسم خدا دی قسم نبی دی عشق ہے چیز لذیذ عجیب

ناصح ناہی نہ تھی مانع عشق ہے ساڈا دین ایمانے
 خواجہ فرید دی روایت وچ ساہنوں اوہو غنصر ملدا اے جیس نوں "ہمہ اوست" کہیا جاندا اے۔ خواجہ
 فرید ایس مسئلے نوں انج کھول کے پیش کر دے نیں:-

میڈا عشق وی توں میڈا یار وی توں میڈا دین وی توں ایمان وی توں
 میڈا جسم وی توں، میڈا روح وی توں میڈا قلب جگر، جند جان وی توں
 میڈا کعبہ، قبلہ، مسجد مندر ! مصحف تے قرآن وی توں
 میڈا دکھ سکھ روون کھلن وی توں میڈا درد وی توں درمان وی توں ۱۳۱

گوپال سنگھ گوپال

آپ ۱۸۴۶ء وچ پیدا ہوئے تے ۱۹۱۴ء وچ فوت ہوئے۔ ۱۳۲ پیو دا نام سردار جواہر سنگھ قوم رام گڑھیا وںجھل پنڈ دہڑ کلا نور دے نیڑے ضلع گورداسپور دے وسنیک۔ ۱۳۳ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر لکھدے نیں:-

"نام گوپال سنگھ تخلص بھی یہی کرتے تھے۔ قوم کے وںجھل جاٹ اور قصبہ کلا نور کے نزدیک ایک گاؤں دہڑ نامی کے رہنے والے تھے۔ شعر و ادب سے طبعی لگاؤ تھا۔ مذہبی محبت نسبتاً ورثہ میں ملی تھی۔ توحید پر پختہ ایمان تھا۔ چنانچہ عرفان ذات کی نمائندگی کے لئے ایک مسلمان صوفی کے دست حق پرست پر بیعت کی اور اپنے اس مقصد میں کامیاب ہوئے۔" ۱۳۴

صوفی طبیعت تے درویش منش، تعلیم واجبی پر باطنی بحر کھلا ہویا۔ معرفت دا علم پڑھن لئی اک پیر دے مرید ہو کے بسم اللہ دا عمل سکھیا تے لوڑ ونداں دا روحانی علاج کر دے رہے۔ ایہناں قصہ شاہ بہرام لکھت ۱۸۷۶ء قصہ بشنو بگا مل ۱۸۷۸ء کسی پنوں ۱۸۹۳ء یوسف زلیخا ۱۸۹۴ء تے رامائن ۱۸۹۵ء۔ پنجابی شعراں وچ لکھ کے پنجابی بولی دی سیوا کیتی۔

نمونہ کلام:

آئی جاگ جاں شاہ بہرام تائیں نمود جہان ہویا اکھیں نیر آیا
 سفنے وچ جو شاہ بہرام نے سی گھر اپنے دا سارا حال پایا
 رنگ زرد ہویا گئے ہوش سارے سنے شاہ نے درد دا تیر لایا
 کہندا رو کے شاہ گوپال سنگھا آب دانہ ساڈا ہن رب چایا ۱۳۵
 پری ویکھیا شاہ غمناک بیٹھا، کچھی اوس حقیقت حال بلی
 کیوں غم دے وچ حیران ہو یوں کون بولیا ہے تیرے نال بلی
 میں تاں وار گھتی تیرے سراتوں ہووے نہ تیرا ونگا وال بلی
 مینوں دس توں حال گوپال سنگھ تینوں ہے ایہہ دکھ کمال بلی ۱۳۶

مولوی غلام رسول عالمپوری

مولوی غلام رسول صاحب میاں مراد بخش قوم گجر دے گھر پنڈ عالم پور (تحصیل دسوپہ ضلع ہوشیار پور) ۱۸۴۹ء نوں پیدا ہوئے تے ۵ مارچ ۱۸۹۲ء نوں ۴۳ سال دی عمر وچ دنیا توں کوچ کر گئے۔ ۱۳۷ ڈھائی تن سال دے سن کہ ماں

مہڑ ہو گئے۔ پیو نے اہناں نوں دودھ پیاں لئی اک بکری لے لئی۔ چھ ست ورہے دے سن اک دن پیو پیری دا اک ٹہن (لاگئی) بکری دے کھان واسطے لیا یا۔ ایہناں نے پیو نوں پچھیا۔ اوہ لاگئی کتھوں آندی ہے۔ اوس آکھیا اک جٹ نے کجھ بیریاں وڈیاں ہو یاں سن۔ اوتھوں آندی اے۔ اوہ سن کے آپ نے کہیا ہن تک میں ایس بھل وچ ساں کہ تسیں اوہ مل لیا ندے او۔ پر ہن جد تک تسیں اوہ مل نہ لیا و میں دودھ نہیں پینا۔ ایس توں جا پدا اے کہ اوہ جماندرونیک تے اللہ والے سن۔ بال پنے وچ ایہناں دا ناں "نھو" مشہور سی۔۔۔۔۔ ایہناں نیڑے پنڈ غازیاں دے مولوی محمد عثمان کولوں اردو، فارسی، عربی پڑھی فیر جالندھر جا کے پڑھدے رہے تے جد ذرا سیانے ہوئے دلی جا کے درگاہ حضرت خواجہ نظام الدین اولیاء دے گدی نشین دے شاگرد ہوئے تے اچی تعلیم حاصل کیتی۔ چھوٹی عمرے پیو ناں گائیاں مہیاں چراندے تے گوجراں دا کم کردے رہے۔ جد تعلیم توں ویلے ہوئے تے عالم پور دے نیڑے پنڈ میر پور وچ پرائمری سکول دے مدرس ہو گئے۔ فیر شعر تے تصوف دے استفراق سبوں اوہ چھڈ کے مڑ پنڈ آ گئے تے مسجد دی امامت، وعظ نصیحت تے درس و تدریس دا کم کردے رہے۔ ۱۳۸

سولہ ستاراں ورہے دی عمر وچ اہناں نوں شاعری دا شوق ہویا۔ پہلے پہل ایہناں کجھ چھوٹے قصے چوپٹ نامہ، مسئلہ توحید سی حرفی، کسی پنوں وغیرہ لکھے۔ تے فیر ۲۲ ورہے دی عمر وچ ۸۲۰ صفحے دی چوکی موٹی کتاب داستان صاحبقران امیر حمزہ لکھی جو تن جلدوں وچ چھپ کے ڈحیر مقبول ہوئی تے اوہدے چار سال بعد یوسف زلیخا دا قصہ لکھیا تے اوس دا قرآنی نام 'احسن القصص' رکھیا۔ ایس وچ ایہہ فرماندے ہن:

احسن القصص دھر نام قصے دا میں لکھیا تن واری پورا سال ہویا تصنیف نال رہے دی یاری

لفظ "احسن القصص" دے عدد تن واری لکھ کے جمع کرینے تے مجموعی عدد ۱۲۹۰ بن دا اے تے ۱۲۹۰ھ ایہناں دی لکھت دا سال اے۔ ایس توں جاپ دا اے کہ اوہ فن تاریخ دے چنگے جانوں تے عالم سن۔ ایہناں اپنا نیم اصول اوہ بنایا ہویا سی کہ نماز ربی یاد، درود وظیفہ تے وعظ نصیحت توں جو ویلا ویل دا ملدا اوہ حجرے دا بوہا بند کر کے ایکانت وچ بیٹھ کے شعر لکھدے رہندے۔ کہندے ہن اوہ اک واری ایسے حجرے دا بوہا بند کر کے اندر بیٹھے سن کہ پنڈ دا کوئی بندہ اوہدروں لنگھیا۔ اوس نے سبھاؤ کی بوہے دی درز وچوں اندر ول جھات ماری تے اوس نوں انج جاپیا جیویں مولوی صاحب دے کول کوئی الھڑنیاں بیٹھی اے۔ اوس نے پنڈ دے کجھ ہور لوکاں نوں کن سن وچ دیا۔ اوہ وی ویلے دی ٹوہ وچ رہے۔ اوہناں اک دن حجرے دا بوہا بند ویکھ کے اندر دھیان ماریا تے اوہناں نوں انج لشکارا پیا جیویں اندر کوئی حور پری بیٹھی ہووے۔ اوہناں بوہا کھڑکایا۔ مولوی صاحب نے بوہا کھولیا تے پچھیا کہیہ گل اے؟ لوکاں آکھیا اندر تہاڈے کول کوئی نامحرم تینویں بیٹھی اے۔ اوہ کون اے۔ مولوی صاحب نے آکھیا اندر کوئی نہیں تہاڈا وہم اے۔ اوہ نہ منے۔ اندر جا کے چنگی طرح ویکھیا بھالیا تے معلوم ہویا نرا نظر دا دھوکہ ای سی۔ ڈاہڈے پھکے پئے تے ہولے ہو کے مڑ گئے پرائس گل دی چوبھ رہی کہ اوہ قصہ

کیہہ اے۔ اخیر مولوی صاحب نے ایہناں دا وہم دور کرن لئی دسیا کہ میں اج کل یوسف زلیخا دا قصہ لکھ رہیا ہاں تے بی بی زلیخا آپ آ کے اصل حال لکھوا جاندی اے۔ ایس تے لوکاں دے دلاں وچ اوہناں دی عزت آدرہور ودھ گئی تے ایہناں نوں ولی اللہ تے درویش من لگ پئے۔ ۱۳۹

جیویں مولانا روم نوں شمس تبریز نال پیاری یا جیویں لاہور دے مشہور درویش شاہ حسین نوں مادھولال نال پیاری سگوں عشق سی۔ اوہ سے طرح اوہناں نوں اپنے اک شاگرد روشن علی نال گوہڑا پیاری۔ روشن علی قوم داسیدی۔ چنگے حسب نسب تے خوشصلت والا گھبرو۔ ایہناں کولوں ڈھیر چر پڑھدا رہیا۔ جد پیٹ دے دھندے مجبور کیتا۔ اوس نابھہ جا کے نوکری کر لئی۔ پر لگی پریت ٹٹ نہ سکی۔ جد وہل یا چھٹی ملدی۔ اوہ آ کے مل جاندا۔ تے محبت دے آٹھے زخماں نوں ہرے کر جاندا۔ اوہناں اوس دی عالم پور آوند نوں پکا کرن لئی اوسدا ویاہ عالم پور دے اک سید گھرانے وچ کرا دتا پر اوہ تدبیر الٹی پئی۔ اوہ وہٹی نوں لیکے مالوہ (نابھہ) چلا گیا تے ڈھیر چر شکل نہ دکھائی پر خط پتر لکھدا رہیا۔ اک واری اوہدا خط آیا کہ میری تے وہٹی دی اجوڑ ہو گئی۔ ایہہ آپ اوس ویلے اکھاں دی پیڑ نال بے حال سن۔ خط سن کے اکھاں دی پیڑ دیاں تراٹاں بھل گئیاں اوسے ویلے اٹھ کے پنڈ دے جانی موچی دی ہٹی تے آ گئے تے شعراں وچ جھٹ اک دردسوز بھریا خط لکھوایا جس دا اک اک لفظ کافی تے کافی دا اثر رکھدا سی۔ ۱۴۰

مولوی صاحب نے اگرچہ چترن شادیاں کیتیاں۔ پہلی شادی موضع دھوت (ریاست پور تھلا) دوجی شادی سکراالا ضلع ہوشیار پور، تہی تے آخری شادی موضع "کھنہ ودھایا" تحصیل دسوبہ دے چوہدری ملنگ گجر دی دھی نال۔ مولوی صاحب دی کوئی نرینہ اولاد نہیں سی۔ ۱۴۱

اے زندگی دیاں پنٹالی بہاراں ویکھیاں سن کہ روح دا پنچھی جسم دے پنجرے نوں توڑ کے اعلیٰ عیالین نوں اڈاری کر گیا۔ انا للہ و انا الیہ راجعون۔ ایہناں دا مزار عالم پور کوٹلہ وچ پکا بنایا گیا۔ جتھے پنجاب دی ونڈ توں پہلاں ہر سال ۱۵-۱۶، ۱۷ ہاڑ نوں عرس ہندا رہیا۔۔۔۔۔ اوہناں دے کلام وچ سادگی، رس، لوچ، روانی، سوز تے اثر ڈھیر اے۔ ایہناں دی چھپی لکھتاں چوں چو پٹ نامہ، مسئلہ توحید، چٹھی، ہیرے شاہ، چٹھیاں سید روشن علی، سی حرفی، سسی پنوں، داستان امیر حمزہ، تے احسن القصص ہن، جیہناں وچوں احسن القصص (یوسف زلیخا) تے چٹھیاں خاص کر ودھیرے مشہور ہن۔ ۱۴۲

ایہناں دی احسن القصص بارے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر رنج لکھدے نیں:-

"احسن القصص بلا مبالغہ پنجابی زبان و ادب کا عظیم شاہکار ہے، ان کے اس

شاہکار کے بغیر اگر پنجابی ادب کو نامکمل کہہ دیا جائے تو بے جا نہ ہوگا۔ اس کے

اشعار میں فکری تراش، لفظی جوڑ بند ترکیب معانی، اور شوکت الفاظ کے بے حد

انوکھے اور نئے نئے انداز سے استوار کی گئی ہے۔" ۱۴۳

نمونہ کلام:

رو رو لکھیے چٹھے درد بھریئے پتہ نہیں پردیس دے واسیاں دا
 پھیرا گھٹ پرانیاں بچناں تے چل پچھ لے حال اداسیاں دا
 اکو حال پئے سڑ دے کالجے نیں سڑناں روٹیاں جیویں اک واسیاں دا
 پنڈے مکدے نہیں اداسیاں دے دل ہو گیا بیل خراسیاں دا ۱۴۴
 عشق بناں تن دشمن دل دا تے دل دشمن تن دا ویری نال پیا دس ویری دا ساخار چمن دا
 عشق بناں دل مردہ غافل کس گنتی وچ آوے عشق دلاں نوں صیقل غماں تھیں کرشمیر دکھاوے
 عشق اندھیری جاں سر جھلے کھاون جگر ہلارے خودی تکبر مان غرورت جان پلک وچ مارے
 عشق کرم دا قطرہ ازلی میں تیں دے وس ناہیں اکناں لہدیاں ہتھ نہ آوے اکناں دے وچ راہیں
 آتش عشق دکھاں دا بلن جل بل پو انگیارا ہو کے اگ سما وچ آتش تاں پاویں چھٹکارا ۱۴۵

بھیارام

بھیارام پنڈ ہریانہ ضلع ہوشیار پور دا وسنیک، قوم دا باہمن، جنم ۱۸۴۹ء کوچ ۱۹۰۴ء عشق دا پھٹیا ہویا، دوا بے دا
 مشہور بیت باز، عشق مجازی دارسیا۔ اپنے شعراں وچ اپنے محبوب نتھو داناں ضرور لیا وندا۔ چنگ پورنی دے میلے وچ جد شعر
 پڑھدا لوک اوہدے شعر سنن دوروں دوروں آندے تے ساری ساری رات بہہ کے اوہدے شعر سندے رہندے۔ شعر
 چنگے ستھرے کہندا۔ پر شعراں دا ہوند نالوں پڑھنت زیادہ سوہنی سی۔ اہ اپنی یادگار جوان چھپے شعر (بیت) چھڈ گیا سی۔ اوہ فنا
 دے ہتھیں ختم ہو رہے ہن۔ بھیارام دی بیٹھک عام طور تے ستھریاں نال سی۔

نمونہ کلام:

چتر چمک دک رہی دامن اتری موڑ نہ ناری	لائی دردی
سندر نیمین جیوں کوئل آن قفس وچ مہسدی	پھس کرنیدی
پریشان ہو دیکھت پریاں پھول کرے جد ہسدی	صورت ششدی
بھیا رام ایوں جان نتھو نوں عمرہ بیس برس دی	ہرمن وسدی
بھادوں بھرم شرم رہے قائم ہے توں گھر گھیری	بنا امیری
رمز عشق دی گھائل کیتا جو لکھیا تقدیری	مرشد پیری
عشق الانبھا سب جگ سہندا ہوئے شاہ وزیری	کرے فقیری
بھیا رام ایوں جان نتھو نوں جیوں فرہاد نوں شیریں	نہر جاچیری

دے مشن نوں جناب اقبال احمد فاروق ایم۔ اے تے مولانا باغ علی نسیم نے مکتبہ نبویہ قائم کر کے اگانہہ ودھایاے۔
نمونہ کلام:

اے یارو دو قیدیو ذرا غور کرو دل لاؤ
 کیا بہتے رب چنگے یا اکو رب قہار بناؤ
 باجھ اللہ جو پوجو نام اوہناں اوہ چھڑے رکھائے
 یوں سنے تساں نام اوہناں دے آپوں ہین لکائے
 پوجو نہ خدا بن کوئی لائق پوجا سوئی اے پر لوک نا شکرے بہل بہولان ہوئی
 قید زلیخا جدوں کرایا حضرت یوسف تائیں اوہ دولت گھر نظر نہ آئی مارے غم دیاں آہیں ۱۵۲

بوٹا گجراتی

نام محمد بوٹا تخلص بوٹا، کٹرہ شالباواں گجرات دے وٹیک، جنم ۱۸۵۱ء تے ۱۹۳۰ء وچ فوت ہوئے۔ ۱۵۳ قومی دے کشمیری سن تے شال بانی داکم کر دے سن۔ ایدھے وچ ایہنے گڑھے ہوئے سن کہ نویاں نویاں طرزاں کدھن کر کے طرح ساز کھلائے۔ تعلیم بڑی تھوڑی بس اینویں ڈنگ پٹاؤ۔ جدوں ذرا وڈے ہوئے تے اپنے آلے دوالے بیت بازی دے اکھاڑے دیکھے۔ آپ نوں وی شوق ہو یا تے آپ نے کجھ عرصہ بیت بازی کر کے قصہ شیریں فرہاد ۱۸۷۲ء وچ لکھیا جیہڑا ڈاڈا پسند کیتا گیا۔ فیر اوہناں "بچ گنج" لکھیا جیہڑا ہزاراں لکھاں دی گنتی وچ چھپیا تے وکیا۔ ایہناں دوہاں دی مانگ ویکھ کے ایہناں ہور وی کئی قصے کتاباں لکھیاں اوہ ایہہ نیں: شیریں فرہاد (۱۸۷۲ء) بچ گنج ۱۸۷۴ء، چندر بدن ۱۸۸۷ء، روڈا جلالی ۱۸۸۸ء، مرزا صاحبان ۱۸۹۸ء، سیر بہشت ۱۹۰۵ء، جنگ امامین ۱۹۱۱ء، قصہ سلطان محمود ۱۹۱۵ء، وفات نامہ سرور کائنات تے قصہ شہزادی بلقیس ۱۹۱۶ء تے آخری لکھت احسن القصص یوسف زلیخا ۱۹۱۸ء اے۔ قصے کہانیاں لکھن دے نال نال آپ نے شال بانی دا دھندا چھڈ کے عطاری دی ہٹی کھول لئی تے اخیر عمر تیکر ایہو کم کر دے رہے۔ ایہناں قصیاں وچوں "مرزا صاحبان" تے "بچ گنج" نوں خاص طور تے شہرت ملی۔ کلام وچ سادگی، سوز، خیال اڈاری، رس تے پکیائی بڑی اے۔ اوہناں دارنگ فضل شاہ نال جاملدا ۱۱۷۳۔۱۵۳

بوٹے دی شاعری دارنگ کیوں جے فضل شاہ نال ملدا ۱۱۷۳۔۱۵۳ دی وجہ ایہہ اے کہ اوہ گھٹ ودھ ہمعصر سن۔ دو جے لفظی مرصع کاری اوس ویلے دا چلدا سکھ سی۔ بوٹے وچ اہ لفظی کاریگری ایہنی نہیں ملدی جیہڑی کہ اوسدے کلام اُتے بھار پاوے پڑھن والیاں نوں بور کرے۔ سگوں اسدی شاعری وچ چیدی ڈھکیوں صنعت لفظی نے اسدے زور بیان نوں ہور وی رواں تے دکش بنا دتا ہو یا تے مصرعیاں نوں پر آہنگ کردتا اے۔ میاں بوٹے نے جذبے وچ سمو یا اے

تے پنجابی شاعری دی روایت عاشق نوں عورت دے روپ وچ پیش کیتا اے۔ محمد بوٹے دے بارہاں ماہ وی ملدے نیں
جہاں وچ عشق مجازی دارنگ شوخ اے۔ ۱۵۵

نمونہ کلام:

سی حرفی دا اک نمونہ:

ج۔ جا ڈٹھا سوہناں بت خانے متھے تھک تے بغل قرآن دسدا
اک ہتھ تہیج اک ہتھ مالا نہ اوہ ہندو تے نہ مسلمان دسدا
اساں یار دا مذہب قبول کیتا جیہدے وچ ایہہ دین ایمان دسدا
محمد بوٹیا چمکدا ہر طرف جلوہ یار دا وچ جہان دسدا ۱۵۶

ج۔ حمد آکھاں یا تعریف دلبر دو نویں فرض ہن کراں جدا کیہڑا
دیکھاں یار یا پڑھاں نماز تاکیں دونوں فرض ہن کراں قضا کیہڑا
کوچے یار دے جاں یا جج پاواں دونوں فرض ہن کراں ادا کیہڑا
پاواں عشق یا بوٹیا دین لوڑاں دونویں فرض ہن کراں ادا کیہڑا ۱۵۷

رحیم یار

"نام رحیم یار اور تخلص بھی یہی کرتے تھے۔ جنم ۱۸۵۱ء اور وفات ۱۹۰۳ء ۱۵۸ موچی دروازہ لاہور دے وسنیک۔
میاں ہدایت اللہ دے مان یوگ شاگرد۔ ریلوے ورکشاپ وچ لوہار داکم کردے رہے۔ پہلوں سکھر (کراچی) ورکشاپ
وچ پھیر لاہور وچ۔ بچھے خاصے جوان بھرواں جسم، لمبا قد، کسرتی ڈیل ڈول ہتھ وچ لمی ڈانگ لیکے بازار وچ جد نکلدے
تے رستے وچ کسے نوں جد کوئی غلط شعر پڑھدیاں سن دے بھانویں اوہ جانوں ہووے یا نہ اوہ دیاں گھچیاں تے ڈانگ مار
کے آکھدے۔ شعر دا خون نہ کراںچ پڑھ۔ آپ ترے جاندے شعر گنگناں دے جاندے لوک بڑی آدر عزت تے محبت نال
بٹھاوندے تے شوق لگن نال اوہناں دے شعر سن دے۔ ایہناں دے شعراں دے دو مجموعے مجموعہ رحیم تے تحفہ رحیم یار
چھپے ہوئے ہن۔ کلام وچ بڑا سوز، روانی، اچ خیالی تے پکیائی اے۔ مکتبیاں لئی خاص کراہیہناں دا کلام بڑا نفع دیندا اے۔
کیوں جو اوہ گلیاں وچ ایہہ شعر گوں کر کے چوکی خیرات لے آوندے ہن۔

نمونہ کلام:

ث ثانی دے نال ویکھ میاں کتھے یار تیرے جیہڑے ہان دے سن
کتھے، پٹھکاں مجلساں، نی رات دن جتھے موجاں مان دے سن
کتھے گئے نی رستم جہاں اُتوں جیہڑے دیواں نوں پڑوچ ران دے سن
رجیم بخش ظاہرا اوہ بھی گم ہوئے جیہڑے موئے نوں زندہ کر جان دے سن ۱۵۹

ج۔ جیوں جیوں ظلم یزیدئے کرن شاہ تے تیوں تیوں شکر دی منہ تھیں ندا نکلے
جان مال عیال قربان کیتا صادق مرد ہو عاشق خدا نکلے
ایسے صابر دتا سیس وچ سجدے گویا صابراندے پیشوا نکلے
سن کے شاہ حسین دا صبر یارو خود بخود منہ تھیں مرجبا نکلے ۱۶۰

الف۔ آیا سیس لعل ویہاجنے نوں ونج کولیاں دے اتھے پا بیٹھوں
تینوں حکم کستوری خریدنے دا ڈھیر ہنگ جوئیں دے لا بیٹھوں
کیہہ جواب دے سیس اوس شاہ تا ئیں بدھی رقم نوں کھیت کرا بیٹھوں
رجیم یار سوداگری کرن آپوں چور ہٹیا مفت سدا بیٹھوں ۱۶۱

استاد کرم امرتسری

استاد ہوراں دا اصل ناں کرم دین سی۔ تخلص کرم کر دے سن۔ اوہ امرتسر وچ ۱۸۵۳ء نوں پیدا ہوئے۔ تے ۱۲ جنوری ۱۹۵۹ء نوں فوت ہوئے۔ ۱۶۲ اوہناں دی عمر تقریباً ۱۰۶ سال ہوئی تے اوہ قیام پاکستان توں بعد لاہور اندر فوت ہوئے۔ پنجابی دے بوہت سارے شاعر اوہناں دے شاگرد سن ایس کر کے اوہ استاد کرم دے ناں نال وی عام طور تے بلائے جاندے سن۔ ایہناں نوں لوک بابو کرم وی آکھدے سن۔

آپ دے آباؤ اجداد ہندو راجپوت سن تے اکبر اعظم دے عہد وچ ایہہ خاندان مسلمان ہو گیا۔ ۱۶۳ پہلاں پہل ایہہ خانوادہ ضلع لدھیانے دے پنڈ جگراواں وچ وسدا سی بعد وچ نقل مقانی کر کے امرتسر آ گیا۔ اتھے آ کے ون والا کرم ہوراں دا پڑدادا سی۔ کرم ہوراں دے والد فضل حسین ہوریں امرتسر وچ ریشم دا کاروبار کر دے سن۔ ۱۶۴ اپو دی سدھری کہ ایہہ وی تھوڑا بوہت پڑھ لکھ جاون تے پھیر ایہو خاندانی کم سنبھالے۔ پر بندہ کجھ سوچدا اے اللہ دی درگاہ وچ کجھ فیصلے

ہوندے نہیں۔ کرم ہوریں پڑھن لگے پرچیویں بلھے شاہ نے آکھیا اے:

اکو الف تیرے درکار
علموں بس کریں او یار

تے عمل کر کے "الف" توں اگے نہ ودھ سکے تے پڑھائی چھڈ کے رفوگری داکم سکھ لیا۔ ایہناں دناں وچ ای ایہناں دی ملاقات سید امیر علی نال ہوئی۔ جیہڑے کسے وقت دلی وچ شاہی قاضی رہ چکے سن۔ تے جنگ آزادی دی ناکامی توں بعد مہاجر ہو کے دلی توں امرتسر آوے سن۔ اوہ اردو شعر کہندے سن تے ذوق دہلوی دے شاگرد سن۔ قاضی ہوریں ایہناں کولوں رفوگری دافن سکھدے سن تے کرم ہوراں نوں شاعری دے فن وچ پختہ کردے جاندے سن۔ ایہہ سلسلہ کوئی تن چار ورہے چلدار ہیا۔ اوس ویلے کرم ہوراں دی عمر کوئی ستاراں اٹھاراں سالاں دی سی۔ اردو ولوں پنجابی ول پرتن دی اک ہور وجہ مولانا بخش کشتہ نے دی اے کہ لاہور دے موری دروازے دے باہر باغ وچ اک مشاعرہ سی او تھے کرم ہوراں اردو شعر پڑھے اوس مشاعرے وچ آغا حشر کاشمیری وی موجود سن۔ اوہناں نے شعر سن کے صلاح دی کہ تسیں پنجابی شعر آکھیا کرو کیوں جے تہاڈی اردو شاعری وچ وی پنجابی زبان دی ثقافت دے جھلکارے صاف دکھائی دیندے نیں۔ ایس دن توں بعد اوہناں اردو شاعری دا پلا چھڈ کے پنجابی زبان دا دامن پھڑ لیا تے اوہنوں ون سونے مضموناں نال بھرے ہوئے خوبصورت شعراں نال بھر دتا۔ کرم دین ہوراں نے ساری حیاتی ویاہ نہیں کیتا۔ اوہناں دیاں شاماں امرتسر دے اک تکیہ نور شاہ جنتی سائیں وچ امیر حمزہ دی داستان سندیاں گزردیاں سن تے پاکستان بنن توں کچھ چر پہلاں اوہناں نے آپوں وی فتح شاہ بخاری دے مزار دے کول تکیہ بابو کرم بنا لیا سی تے او تھے ای رہندے سن۔ ۱۶۵ عبدالغفور قریشی نے ایس گل دی دس پائی اے کہ اوہناں دے بڑے گوڑھے تعلقات مہاراجہ رنجیت سنگھ دے جمعدار خوشحال سنگھ تے اوہناں دے خاندان دے دو جیاں لوکاں نال سن۔ تے اوہ کرم ہوراں دی وڈیائی، عظمت، تے فن دے دلوں قدر دان سن۔ پاکستان بنن توں بعد اوہ امرتسر وچوں ہجرت کر کے لاہور آ گئے تے اندرون لاہور دے اک محلے پانی والا تلاء دے نیڑے مسجد امیر الدین دے نال آکے وس گئے۔ تے ۱۹۵۹ء نوں فوت ہوئے۔ لاہور وچ ای دفن نیں۔ ایہہ گل ٹھیک اے کہ اوہناں مدرسیاں وچ تعلیم حاصل نہیں کیتی پر ایس دے باوجود اوہناں دی سوچ ڈونگی تے فکر بلند سی۔ اوہناں نے توحید دا درس اپنے پیو کولوں پڑھیا تے بعد وچ ثناء اللہ مرحوم جیہڑے مشہور محدث سن اوہناں دی صحبت وچ وی بہہ کے بوہت فیض اٹھایا۔ ایسے طرح اوہناں دا علامہ اقبال تے ڈاکٹر تاثیر ہوراں دے ہاں وی آنا جانا سی۔ حکیم الامت کرم ہوراں نوں اکثر شعرا نوں لئی آکھدے ہوندے سن تے کشمیری چاء تے حقے نال خاطر مدارت وی کردے ہوندے سن۔ علامہ اقبال وی دو جے لوکاں طرح اوہناں نوں "استاد" کہہ کے مخاطب کردے ہوندے سن۔ ۱۶۶ ایس طرح ایہناں عظیم لوکاں دی صحبت نے اوہناں دی شاعری وچ ڈونگی سوچ تے مضامین ملا دتا۔ سونے تے سہاگہ ایہہ ہو یا کہ اوہناں نوں

موسیقی نال بے پناہ محبت سی تے ایس محبت نے موسیقی دے علم دیاں باریکیاں توں وی جانو کرا دتا تے شاعری نوں موسیقیت دے شہد نے ہو روی نکھار کے مٹھاس پیدا کر دتی۔ اوہناں دی شاعری وچ تشبیہاں تے استعارے اپنے آ لے دوالے دے ہوندے سن۔ نویکے سوز تے ڈونگی لے نے ہمعصر شاعراں وچ اک وکھرا مقام بنا دتا سی۔ ایہدے نال ای اوہناں دی شاعری وچ پنجابی دی کلاسیکی شعری روایت دے خاص مضمون یعنی تصوف تے اخلاق وی بھرویں انداز وچ موجود نیں۔ عشقیہ مضمون وی کھل کے آئے تے انجے ای اوہناں نے رومانیت دے نال نال سیاسی مضموناں نوں وی ویلے دے تقاضیاں دے تحت اپنی شاعری وچ سمویا۔ ایہناں سکھناں دے نال نال اوہناں دا شعر پڑھن دا انداز بے حد نرالا تے دلاں وچ اتر جاوے والا سی۔ ۱۶۷

ایہناں دا پہلا مجموعہ کلام "گلدستہ کرم" دے ناں نال چھپیا اے۔ ۱۶۸ جیسں نوں پڑھ کے اندازہ ہوندا اے کہ اوہناں دی شاعری بڑی بھرویں تے جاندا اے۔ جیہدے وچ حمد، نعت، پیغمبراں دے معجزے، کافیاں، چوہر گے عشقیہ مضمون تے اردو کلام شامل اے۔ اوہناں نے قومی تے ملی تشخص نوں ابھارن والیاں مسلم تحریکاں مثلاً "کشمیری مسلماناں دی تحریک" تے ۱۹۳۵ء دی "مسجد شہید گنج" تحریک تے نگ زمانہ راجپال دی رسول عربی دی شان وچ گستاخی دے خلاف رد عمل توں جنم والی تحریک دے حوالے نال خوبصورت تے مذہبی تے ملی جذبے نال بھریاں ہوئیاں نظماں تخلیق کیتیاں۔ شاعری توں وکھ اوہناں نے چار ڈرامے وی لکھے۔ جیہناں دے ناں "کولان"، "منصور موہنا"، "نورتن" تے "غریزہ" نیں۔ ۱۶۹

جتھوں تیکر اوہناں دا پنجابی دے شاعراں بارے اپنی پسند دا تعلق اے۔ اوہ وارث شاہ دی شعری عظمت دے زبردست قائل سن تے اوہناں نوں اپنا معنوی استاد کہندے سن۔ وارث شاہ توں وکھ اوہ مولوی غلام رسول عالمپوری تے فضل شاہ نواں کوٹی دے زبردست مداح سن۔

نمونہ کلام:

کشمیری مسلماناں دی تحریک دے حوالے نال لکھی گئی نظم دا اک بند ملاحظہ کرو:-

یارو کافراں نے بڑا تنگ کیتائے مسلماناں دے گوش گزار دے او
ہو یا کیہہ جے خالد جزار ہے نہیں تسی کاس توں حوصلہ ہار دے او
فضل رب دا ہے یارو آس رکھو خادم تسی اک بڑی سرکار دے او
اوہدیاں بے نیازیاں جان دے او محرم تسی اک بڑے اسرار دے او

چلو خنجر ہلال نوں باہر کڈھو مڑ کے باڑھ اس نوں دوجی وار دے او

سوہنے نام محمدؐ توں تسیں یارو چلو اپنی جان نوں وار دے او ۰۷

مسجد شہید گنج دے سلسلے وچ لکھی گئی نظم دا نمونہ ملاحظہ کرو:

ویکھیا ای مسلم کم کفار دا، گھر ڈھا چھڈیا اے رب جبار دا

توں ایں محمود ایں، توں ایں ایاز ایں

بندہ نواز ایں، بڑا جاں باز ایں

محرم راز ایں، خنجر دراز ایں تینوں کیہہ خوف ہے کے مردار دا ۱۷۱

عشق وچ جت ہار دا ایہہ رومانوی انداز وی اپنے اندر اک حسن نوں سمیٹے ہوئے سامنے آؤندا اے:-

اس عشق ملاح نوں ویکھیا کی مینوں آر دتا اوہنوں پار دتا

ایس بحر محبت دے وچ یارو مینوں ڈوب دتا اوہنوں تار دتا

توبہ بھر تنور وچ کیہہ آکھاں مینوں ساڑ دتا اوہنوں ٹھار دتا

بازی عشق تے میں کرم جت گیا پر دوہاں جہاناں نوں وار دتا ۱۷۲

انسان مٹی دا اک حقیر پتلا اے۔ اوہدی اخیر فنا اے تے اوہنے اخیر مٹی وچ جاسا دنا اے۔ ایس عالمگیر سچائی دا

کیڈا سوہنا انداز کرم ہوراں کول ملدا اے۔ تے ایہہ اوہناں دا اوہ بیت اے جیہڑا اوہناں نے اخیر لے دماں توں کچھ چیر

پہلاں ہوش وچ آکے پڑھیا سی:-

نہیں سفر سامان درست ہو یا کیہہ کراں گا خاک وچ زلیا میں

جی چاہندا اے پاڑے پھوک شاں تینوں کراں گا کیہہ خالی پلہا میں

فرصت ہوندی تے کچھ بنالیندا تھوڑے وقت وچ کیہہ کردا جھلیا میں

جدوں آیا تے کرم اذان ہوئی، ہو گئی نماز تے چلیا میں ۱۷۳

شاہ شرف مریدوی

آپ بہادر شاہ ظفر دے آخری زمانے ۱۸۵۷ء نوں نور پور سہتی علاقہ وںہار وچ پیدا ہوئے پر زندگی دا ڈھیر حصہ

مرید (تحصیل چکوال) وچ گزاریا۔ اتھھے ای دفن ہوئے۔ والد دا ناں سید سلطان علی شاہ جیہڑے مہاراجہ رنجیت سنگھ

(۱۷۸۰ء-۱۸۲۹ء) دے زمانے وچ موضع مرید توں ڈیرا چک دے نور پور وچ جاسیم ہوئے۔ ۱۷۴

شاہ شرف فطری شاعر سن۔ مناظرے اُتے آپ دیاں کئی کتاباں ملدیاں نیں۔ اک قصہ ہیر رانجھے دا وی ملدا

اے۔ جس دے ہر چوتھے بند وچ قرآن مجید دی کوئی آیت یا حدیث پاک دا ٹکڑا ہوندا اے۔ کلام توں پتہ لگدا اے کہ

آپ اللہ والے سن۔ طبیعت وچ سوز گداز تے صوفیانہ رنگ اے۔ آپ دے دو ہڑے مقبول عام نیں۔ آپ دے کلام

دے کئی مجموعے مرتب سن۔ جیہڑے اوہناں دی اولاد دی لاپرواہی اتے مذہبی اختلاف دی وجہ نال ضائع کر دتے گئے۔
شاہ شرف داندھب اہلسنت والجماعت سی کیوں جو اوہناں آکھیا اے:-

جو لہناں سو احمق گئے باجھوں عمر نورانی

پر اوہناں دے پتر پوترے شیعہ ہو چکے سن۔

شاہ ہوراں دی طبیعت وچ سوز و گداز، صوفیانہ حقائق و معارف، معتدل قسم دا غم تے حسرت، دنیا داراں دی بے وفائی، دنیا دی فنائی، زمانے دی غداری دے نال نال امید پرستی تے حسن دا پکا ضرور موجود اے۔ جتھوں تیک اوہناں دے دوہڑیاں دی زبان دا تعلق اے۔ اوہ خالص دھنی (چکوال دا علاقہ) لہجہ اے۔ جس تے لہندی دا اثر ودھیرا اے۔ ۱۷۵

نمونہ کلام:

اوہناں دے دوہڑے وچ اپناہ گناہ گار ہون دا احساس بہت گوڑھا اے:-

نہ میں سوہنی تے نہ کچھ پلے میں کس تے مان کریساں

چارے پلو میرے چکڑ بھرے میں تاں کیہڑا مل دھوساں

صابون تھوڑا تے میل گھیری میں تاں پئی کدھیاں تے بھوساں

شاہ شرفا جد مل ایم ماہی میں تاں پا زلفاں گل روساں ۱۷۶

شاہ شرف دی شاعری وچ آس، امید تے قسمت تے یقین وی پایا جاندا اے:-

ایمان سلامت نیک وے یارا شالا بخت نہ کھینی ڈولے

جاں جاں بخت سولڑے تھیندے آ بجن بھی لہندے کولے

بجن بھی تھی دشمن دیندے جداں بخت وی کھان ڈولے

شاہ شرف دن اکو جیسے نہیں رہندے گھڑی ماشہ تے گھڑی تولے ۱۷۸

شاہ شرف اپنی شاعری وچ اکھان بڑی خوبصورتی نال ورتدے نیں:-

بھٹھ کچا بھٹھ کچے دی یاری اینویں دل نوں داغ لیوے

اندر تیرے دے واقف ناے اینویں صورت ویکھ بھلیوے

اساں جاتا کچھ حاصل ہو سی پر ٹھگاں وں پیوے!

شرفا چنگا ہو یا گڑ کھیاں کھاہدا اسیں بھن بھن سی چھٹیوے ۱۷۹

لالہ امر ناتھ منصف

نام امر ناتھ چوپڑہ بی اے منصف، موضع بنگلہ ضلع جالندھر دے وسنیک جنم ۱۸۵۷ء وفات ۱۱ اپریل ۱۹۰۵ء بمقام راولپنڈی۔ اوہناں دے پیو لکھنؤ ول نوکری کردے سن۔ اوہناں نانکے گھر بنگلہ ضلع جالندھر وچ جنم لیا۔ چھ مہینے دے سن کہ پیو کول چلے گئے تے اوہ تھے اردو دے گڑھ لکھنؤ وچ پلے تے پڑھے۔ گھروکی بولی اردو، ایہہ وی اردوای بولدے رہے۔ لکھنؤ یونیورسٹی چوں بی۔ اے پاس کیتا۔ دیس دے دانے پانی نے کھج کر لئی۔ تے اہ ڈیرہ اسماعیل خان وچ آ کے منصف لگ گئے۔ ۱۸۰۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر لکھدے نیں:-

"کالج کے ایام ہی میں شعر و ادب سے طبعی لگاؤ ہو چکا تھا۔ اس لئے اب انہیں اپنی مادری زبان میں کام کرنے کا خیال اس لئے پیدا ہوا کہ پنجابی عوام کو علمی بحث و نظر سے متعارف کرایا جائے۔ چنانچہ اس نکتہ نظر سے کہ پہلے اس زبان میں معقول دسترس حاصل کی جائے انہوں نے ہیر وارث شاہ کا مطالعہ شروع کیا اور دو ایک روز میں انہیں یہ انکشاف ہوا کہ اس کے مطالعہ سے ان کا مقصد حل ہو جائے گا۔ ۱۸۱۔

۱۸۹۶ء وچ اوہناں نوں ہندی دی کتاب "دی والمیکی رامائن" انگریزی اردو شعراں وچ ترجمہ کرن دا خیال آیا۔

اوہناں دا اک بند:-

"Now Lakshman, thou these friends shall see man
eats, foul of mind before my martial weapon, flea like
clouds before the winds".

دا ترجمہ اردو وچ انج کیتا:-

کیا مردم خورد کج باطن کریں گے رام ابھی پھمن میرے سفاک نادک کے مقابل ٹھہرے کب دشمن
چلے ہے باد صرصر جب کبھی تو نے نہیں دیکھا کہ آگے بھاگنا اس کے یہی بادل کا ہے شیوا
ایہہ ترجمہ کرن توں بعد اوہناں نے سوچیا کہ پڑھن والیاں دے ایس توں کجھ پڑ پلے نہیں پیناں۔ ایس نالوں
بہتر اہ اے کہ پنجابی وچ ترجمہ کیتا جائے۔ آپ امر گڑگا ۱۸۹۸ء وچ لکھدے ہن:-

"میںوں اچن چیت اہ بھاسیا کہ جس بولی وچ میں لکھ رہیا واں اہ تاں جنے کھنے
نوں سمجھ نہیں آونی۔ اوس ویلے پوتھی ٹھپ دی۔ پنجابی لکھن دی چونپ لگ گئی۔ اہ

گل ماگھ (۱۹۵۴ء، ۱۸۹۸ء کرم) دی اے۔ پنجابی لکھن لئی مینوں بڑا آدم کرنا
پیا۔ کوئی پوتھی مینوں اجیہی نہ دی کہ جسدے وچ ٹھیٹھ پنجابی ہووے بناں وارث
شاہ دی ہیر دے۔ کہ جو بہت کچھ میری آس پوری کر دی سی۔ "۱۸۲"

ایس توں ایہناں نوں پنجابی وچ لکھن داتے ایس نوں نگر بولی بنان دا دھیان ہو یا۔ ہیر وارث شاہ پڑھ کے
پنجابی دا بحر کھل پیا تے ایہناں پنجابی وچ پہلا نالک ہیر راٹھا لکھیا جو پنجابی ساہت وچ پہلا تے مان یوگ وادھاسی۔ ایس
توں بعد اوہناں پنجابی دیا کرن (صرف نحو) انگریزی پنجابی ارتقا دلی (ڈکشنری) پنجابی اکھان، جوتش ودیا تے امر کڑکاں
لکھیاں۔ اوہناں پنجابی دی نگر تے کاڈھو سیوا کر دے ہو یاں ۱۸۹۵ء وچ پنڈ داڈنخاں (جہلم) توں جتھے آپ اوں
سے منصفی کر رہے سن اردو اکھراں تے پنجابی بولی وچ پہلا اخبار امرت پتر کا جاری کیتا جس دے ایڈیٹر مسٹر بھولا ناتھ
ہیر ستر بنائے تے آپ وی ایس وچ ڈھیر کچھ لکھدے پڑھدے رہے۔ اہ پنجابی بولی تے اردو اکھراں وچ پہلا اخبار سی۔
اوہناں دی بدلی پنڈ داڈنخاں توں لاہور ہو گئی۔ ایہناں چاہیا کہ "امرت پتر" نوں وی پنڈ داڈنخاں توں لاہور لے آون۔
پر اوہناں دنن وچ اک دن عدالت کر رہے سن کسے وکیل نے اک فقرہ بول دیاں اک اردو دا محاورہ ورتیا آپ نے ٹوک دیاں
ہو یاں آکھیا اہ محاورا اتھے نہیں پھیدا۔ وکیل نے اتر وچ اک مچھدا فقرہ کہیا۔ تسیں پنجابی دے جانوں اوہناں اردو دا
کیہہ پتہ۔ ایس تے ایہناں تمیش کھادی تے آکھیا۔ میں اردو دے گڑھ لکھنؤ دی گد وچ پلایا پڑھیا ہاں تے اردو نوں
تہاتھوں ودھیرا جاندا ہاں۔ وکیل نے ایس بھل لئی معافی منگ لئی۔ گل آئی گئی ہو گئی۔ پر دو بے دن وکیلاں رل کے ڈپٹی
کمشنر کول شکایت کیتی کہ ایہہ نالے منصفی کر رہے ہن نالے اخبار کڈھ دے ہن۔ ایس دی پڑچول ہوئی تے آپ نوں بے
دوش سمجھیا گیا۔ پرائیٹھوں بدلی کر کے چنیوٹ تے اوہناں راو پٹنڈی بھیج دتا گیا۔ جتھے کچھ چر کم کرن دے بعد دنیا دی منصفی
توں پلے چھڈا کے تے اپنے پکھے اپنی یادگار چار پتر لالہ نند لال وکیل، لالہ ودیا دھر، لالا بیربل تے لالہ بھگت رام بی۔ اے
تے ہور علمی خزانہ چھڈ کے دوہاں جہاناں دے حاکم دے حضور بلا لئے گئے۔

پنجابی بولی دے وڈپن سوچین تے مان تان نوں ودھان لئی اوہناں جیہڑی نگر سیوا کیتی اے۔ ایس کارن ایہناں
وانام پنجابی بولی دے اسارواں وچ سونے دے حرفاں نال لکھن دے لائق اے۔ اردو دی گد وچ پلن والا۔ اپنے عہدے
تے وڈیاں لوکاں وچ رہن والا۔ ماں بولی دا اہ ستر بولی لئی بڑی نویتا تے دسوزی نال کم کردا رہیا۔ اوہناں دی پہلی لکھت
نالک ہیر راٹھا دا پلاٹ وارث شاہ دی ہیر توں لیا گیا اے۔ اہ نالک ۱۲۵ صفحیاں دا اے۔ ۱۸۳

نمونہ کلام:

امر گڑگا وچ متاں دیندیاں ہوئیاں آکھدے نیں:-

ایس توں پہلاں کر بھلیائی کہن کہ اتھوں اٹھ گیا بھائی

روٹی جو یں نہ رتے بھاوے امرت کر کے بھکھا کھاوے
دن نوں کرے جو دیپ دی مالا اوہدا نکلے تروت دیوالا
کئی پوجا اگ دی کریے وچ پئے تاں اونویں سڑیے
ویری مویاں خوش ناں ہو مرے گا اک دن آیا جو

پنجابی اکھان ۲۵۰ صفحے دی اے۔ ایس وچ الف توں ی توڑی ردیف وارا اکھان، فرہنگ تے شرح سمیت درج نہیں۔ اکھاناں دی کچھ وگتی:-

لوہا لاکھا بھو چرا مت لے نہ آ بگا چٹا سادا دوروں ڈھونڈ لیا
لوہا رتا گھسمیلا لاکھا کالا جیہا، بھوچرا، نیلا گھسمیلا ۱۸۴

حکیم گاموں خاں

ایہناں دا اصل ناں نواب غلام حسین خاں سی۔ پر عرف عام وچ حکیم گاموں خاں دے ناں نال مشہور ہوئے۔ ایہناں دے والد صاحب دا ناں نواب قابل خاں سی۔ ۱۸۵۱ ایہناں دے جنم دی تاریخ صحیح طور تے معلوم نہیں ہو سکی۔ پنجابی دے تقریباً سبھے تذکرہ تے تاریخ نگاراں نے جیہناں وچ منشی مولا بخش کشہ، عبدالغفور قریشی، حمید اللہ ہاشمی، تے قریشی احمد حسین قلعہ داری شامل نہیں۔ ایہناں دے جنم دا سال ۱۸۶۰ء لکھیا اے۔ ۱۸۶۱ ایہ بہاولپور دے نواباں دے خاندان نال تعلق رکھدے سن۔ ایہناں دے دادا ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی وچ حصہ لین پاروں انگریزاں دے ہتھ گرفتار ہوئے تے اوہناں نوں لاہور وچ قید کیتا گیا۔ قید توں رہائی توں بعد اوہناں نے استعفیٰ ای رہائش اختیار کر لئی۔ نواب غلام حسین دی پیدائش لاہور دے قلعے اندر ہوئی۔ استعفیٰ ای تعلیم حاصل کیتی۔ پر اوہ اپنی تعلیم بوہتی دیر جاری نہ رکھ سکے۔ تے پیو دے مرن توں بعد روزی کمان دے کماں کاراں وچ رجھ گئے۔ لاہور وچ ۱۹۱۶ء نوں فوت ہوئے۔ اخیر لی عمر وچ ایہہ اللہ لوک ہو گئے سن ۱۸۷۱ء لاہور وچ اوں ویلے مشاعریاں دا عام رواج سی تے شاعر عام طور تے بیت بازی کردے ہوندے سن۔ حکیم ہوراں نوں وی شاعری دا شوق سی تے اوہناں نے وی شاعری کرنی شروع کردتی آپ میاں کریم بخش دے شاگرد ہو گئے۔ رب نے ذہن چنگا دتا سی۔ چھیتی ای چنگے بھلے شعر آکھن لگ پئے تے مشاعریاں دی جان بن گئے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ ساہنوں غزلاں دے بعضے نمونے میاں محمد بخش دی مشہور زمانہ مثنوی "سیف الملوک" وچ مل جاندا ہے، پر حکیم گاموں خاں نوں ایس لفظ نال پنجابی غزل دے بانیاں وچ شمار کرنے آں کہ اوہناں نے مثنوی دی لوڑ پاروں نہیں سکوں غزل پنجابی غزل دی روپ وچ لکھی تے پنجابی شعری روایت وچ اک نویں ریت دا مڈھ بٹھیا۔ اوہناں پنجابی دی مشہور صنف سی حرفی وی لکھی تے اوہ تاریخ گوئی دے فن وچ وی کمال رکھدے سن۔ ۱۸۸۱ء حکیم گاموں نے

بھانویں غزل لکھی ہوئے تے بھانویں سی حرفی تے بھانویں بیت بازی کیتی ہووے۔ اوہناں دے شعراں وچ اک قدرتی قسم دا مٹھاس، رس تے لوچ موجود اے۔ اوہناں دے مضمون عشقیہ سن۔ تے غزل دے خالص روایتی مضمون دا رنگ ڈھنگ وی اوہناں دی شاعری وچ موجود اے۔ اوہناں نے اپنے اندر دے ایس تخلیقی جوہروں اپنے اندر سمیٹی نہیں رکھیا۔ سگوں اوہنوں کئی شاگرداں وچ ونڈیا جیہناں وچوں حافظ بخش، خلیفہ فیروز، میلا رام غمگین تے گھسیٹا مل غمناک خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔

نمونہ کلام:

پہلے اک سی حرفی پیش اے:-

خ خبر نہیں سی بے وفا ہیں توں اسیں نال تیرے آھیں لا سچھے
 ہر بات اتے مسکرا جاویں اسیں ایہہ وی اک تیری ادا سچھے
 قید ہجر دی پچھ توں عاشقاں توں ایس مرض نوں تیری بلا سچھے
 نت ظلم کرنا ایں گاموں خاں اتے بچھا ظالماں تینوں خدا سچھے ۱۸۹

غزل دے کچھ شعر بطور نمونہ:

لوک کہن کافر مالدار ہویا ویکھ خال سنہری رخسار اُتے
 یا ایہہ حکم خدا دے نال بیٹھا شاہ حبش تخت زر نگار اُتے
 اوہدے ویکھ رخسار رقیب سڑیا میری روح رخساراں توں ہوئے صدقے
 ادھر آگ اتے پئی آگ بے ایدھر نور چمکے پیا نار اُتے ۱۹۰

کنگھی پھیر کے یار نے مانگ کدھی نکتہ لبھیا اساں ایس بات وچوں
 کوئی صاحب سکندر نوں جا آکھے کدھی یار نے راہ ظلمات وچوں ۱۹۱

مولوی فیروز الدین ڈسکوی

نام فیروز الدین تخلص فیروز پیر داناں مولوی امام الدین قریشی ڈسکہ ضلع سیالکوٹ دے وسنیک، جنم ڈسکہ مارچ ۱۸۶۴ء وفات بیجو کی تحصیل پسرور مارچ ۱۹۰۷ء جد ذرا جوان ہوئے عربی، اردو، تے فارسی دا علم پڑھنا شروع کیتا تے چھیتی عالم کامل ہو گئے۔ فیر اوہناں پنجاب یونیورسٹی دا امتحان منشی فاضل کیتا تے گورنمنٹ ہائی سکول وچ فارسی دے ماسٹر لگ گئے۔ اوہناں دے والد وی چنگے عالم تے ودوان سن۔ اوہناں دی نیک صحبت تے فیض نے اوہناں دی طبیعت تے علم تے نیکی دا سونہا صیقل چاڑھیا تے ایہناں دنیا داراں نوں سدھے راہ تے لیاون دا نیک کم نبھانداں ہو یاں پنجابی شاعری راہیں ربی کلام نوں اساریا۔ ۱۹۲

"اردو فارسی اور عربی تینوں زبانوں میں "لغات فیروزی" بڑی محنت اور عرق ریزی سے ترتیب دے کر بڑا علمی معرکے کے کام کیا۔ ان کی مرتبہ یہ تینوں لغاتیں مطبوعہ دستیاب ہیں۔ لغات فیروزی اردو، پچیس دفعہ ہزاروں لاکھوں کی تعداد میں چھپ چکی ہے۔ جس سے طلباء اور عوام نے خاطر خواہ فائدہ اٹھایا ہے۔ ان زبانوں کے علاوہ مولوی فیروز دین نے اپنی مادری زبان پنجابی میں بڑے معرکے کی خدمات انجام دی ہیں۔ پنجابی میں "خطبہ فیروزی" میں انہوں نے قرآن حکیم کے پارہ اول، دو، سوم، چہارم، پنجم، ششم اور ہفتم کا ترجمہ کر کے پنجابی عوام کے لئے ایمان والقان کی راہیں آسان و ہموار کر دی ہیں۔" ۱۹۳

احمد حسین قریشی قلعہ داری لکھدے نیں: "کہ مولوی فیروز الدین نے بھی قرآن پاک کی تفسیر پنجابی نظم میں لکھی ہے جو شائع ہو چکی ہے۔" ۱۹۴

مولوی فیروز الدین دے پتر مولوی نذیر احمد تے نصیر احمد دسدے ہن کہ آپ شعر بڑی گوہ نال لکھدے سن۔ تے کوشش کر دے سن کہ شعر سادہ، رس بھرے ہون تے جتھوں تیک ہو سکے شعر نزول پنجابی ہوں۔ شعراں وچ لفظی وادھ گھاٹ تے تول پرکھ داوی بڑا خیال رکھدے تے اک اک شعر نوں بعض واری کئی کئی گھنٹے سوچدے رہندے سن۔ ایہناں مولوی عبداللہ عہدی، حافظ بارک اللہ تے کوی کالیداس وانگوں اپنی شاعری توں دھارمک پرچار دا ای کم لیا اے۔ ۱۹۵

نمونہ کلام:

آپ نے اپنی شاعری توں تبلیغ دا کم لیا اے تے لوکاں دی زبان وچ اپنے مفہوم نوں سادہ رکھ کے بیانیا اے۔ کدھرے وی علمیت دا دکھاوا نہیں کیتا۔

نقش طلسم تے جادو ٹوٹے کر دے رہن ہمیش دن تے راتیں لٹن دا ایس ایہہ بنایا پیشہ
نقش طلسم تے جادو منتر لوکاں آپ بنائے حضرت پاک سلیمان دے ول اینویں چالگائے
لوکو نیکی دے ول آؤ غفلت چھوڑ تہامی

فکر کرو اس گھر دا جتھے ڈیرہ ہوگ مدامی
اج تسنوں اسماں ڈراونا ہے اوس عذابوں
جیسے عمل تیا ہے بدلہ ڈر دے رہو حسابوں
نخت مصیبت دا ہے اوہ دن اوڑک آون والا

بریاں تے بدکاراں دی اوہ شامت لیاون والا ۱۹۶

پنڈت کالی داس

نام پنڈت کالیداس، پیدائش پنڈت جے دیال گوجرانوالہ دے وسنیک، جنم اکتوبر ۱۸۶۵ء ۱۹۷۱ء اوہناں دی وفات دی تاریخ بارے کسے وی تذکرے وچ دس نہیں پیندی۔ آپ دے پتا پنڈت جے دیال مہاراجہ شیر سنگھ دے درباری تے اہلکار تے پروہت سن۔ اصل نسل ولوں اجدوہیا دے اک اگھے برہمن خانوادے وچوں سن۔ کالیداس نے مڈھلی تعلیم کجھ اپنے پیو کولوں حاصل کیتی تے فیر محلے دی مسیت دے مولوی صاحب کولوں اردو، فارسی پڑھی۔ ایہناں نوں بچپن توں شعر خاص کر بھجن بولن دا شوق سی۔ آواز بڑی ریلی اُچی تے لوچ داری۔ جدوں لے نال شعر پڑھدے سنن والے مہبوت ہو جاندے۔ انج تے شروع توں ای فقیری خیال تے درویشی رنگ وچ رنگے ہوئے سن پر باوا ہری سنگھ دی صحبت نے ایس فقیری رنگ نوں ہور لشکا دتا۔ اوہ ۲۰ ورہے اوہناں دے چرناں وچ رہے۔ تن واری اوہناں نال ناندریڈ (حضور صاحب) وی گئے۔ تے چالی ورہے دی عمر وچ امرت چھک کے کالی داس دی تھاں "مان سنگھ" بن گئے۔ تے اپنے آپ نوں پنڈت مان سنگھ عرف کالیداس لکھدے رہے۔

آپ دے وڈے بھرا گوری شنکر پنڈت گوراں مصر دے شاگرد سن۔ اوہ وی اوہناں دے چرنیں جا لگے تے اوہناں کولوں اصلاح لیندے رہے۔

اوہناں دی شاعری دھارمک، سماجک، گیان دھیان تے فلسفہ اخلاق دا سوہنا نمونہ اے۔ شعراں وچ روانی، زور تے رس ڈھیر اے۔ ہندی دے لفظ زیادہ ورتے ہن۔ اوہناں ڈھیر سارے قصے لکھے نیں۔ جیہڑے اردو تے ہندی وچ چھپے ہوئے نیں۔ جیویں قصہ پورن بھگت گونی چند، روپ بسنت، راجہ بھرتی، راجہ ہرچندر، ست ساکھیاں، راجہ سریال، چرخہ نامہ وغیرہ۔ چرخے نامے توں سوا باقی کبت، دوہڑے، ڈیوڑھ تے چھند، سوہیے، چوپئی تے بینتاں وچ ہر بحر تے ہر انگ نوں سوہن طرح نبھایا اے۔ ۱۹۸

نمونہ کلام:

چھوٹے بحر دا چرخہ نام ویکھو:

کتے چرخہ بھاگ بھریے نی	وچوں دور دوئی نوں کریے نی
جے جیوندیاں چا مرے نی	مڑ مڑنا بام بار نہیں
کت چرخہ ہمت مار نہیں	دلبر نوں دلوں وسار ناہیں

شرع شریعت گلیاں چھوڑیں کچھیں عشق محلہ مذہباں والیاں نوں چک تھائیں تیرا پھڑنے نوں کوئی نہ پلہ
رام رجم نوں دور کر جانے سر بھڑ دے رہے کھلہ کالیداس ساہنوں لے چل او تھے جتھے رہناں آپ کلمہ ۱۹۹

سر شہاب الدین

سر شہاب الدین ۱۸۶۵ء نوں صلح سیالکوٹ دے اک مشہور قصبہ ظفر وال دے نیڑے اک پنڈا "نگل" وچ چودھری کالودے گھر پیدا ہوئے۔ چودھری کالو محکمہ مال وچ پنواری سن تے قوم دے جٹ سن۔ گھر دے حالات کوئی چنگے نہیں سن۔ ایس لئی غریبی وچ ای اپنی مڈھلی تعلیم شروع کیتی۔ پہلاں پنڈ دی میت وچ قرآن پاک پڑھیا تے دوجی مڈھلی تعلیم حاصل کیتی تے فیر اپنے ای پنڈ دے پرائمری سکول وچ داخل ہو گئے۔ مڈھ وچ ای تعلیمی سلسلہ درہم برہم ہو گیا تے والد صاحب نے وائی بی بی وچ پادتا پڑا تھئی وی جی نہ لگاتے لاہور دی سیر نوں پیدل چل پئے۔ لاہور دا فاصلہ ایہناں دے پنڈ توں ۶۵ میل سی، واپسی تے پیدل گوجرانوالہ چلے گئے تے اک بندے کول وان وٹن تے نوکر ہو گئے۔ اک واری پھیر سکول داخل ہو گئے تے ۱۸۸۶ء نوں اٹھویں دا امتحان ظفر وال سکول توں پاس کیتا اگے پڑھاؤں دی ہمت والد وچ نہیں سی۔ سر شہاب الدین گھروں نس گئے۔ کدی راولپنڈی تے کدی کوہ مری تے کدھرے قلی بنے تے کدھرے قصائی دی ہٹی تے ملازمتاں کر دے رہے۔ منشی گیری وی کیتی۔ افغانستان دی جنگ دے دنوں وچ ایہہ پنڈی دے بازاراں وچ لوکاں دے خط لکھدے رہے۔ کچھ پیسے جمع ہو جان دے تے کتاباں خرید لیندے تے پڑھائی شروع کر دیندے۔ ایس طرح اوہناں نے ۱۸۹۲ء وچ بی۔ اے دا امتحان پاس کیتا تے لاہور آ کے اسلامیہ ہائی سکول وچ استاد مقرر ہو گئے۔ پولیس دے محکمے وچ تھانیدار وی بھرتی ہوئے پڑا تھئی وی جی نہ لگا۔ خوب توں خوب تر دی تلاش وچ سرگرداں چودھری شہاب الدین نے تھانیداری چھڈ دتی تے ایل ایل بی کرن لگ پئے۔ ۱۸۹۹ء وچ وکالت دا امتحان پاس کر لیا تے وکالت شروع کر دتی۔ ۱۹۰۴ء نوں لاہور وچوں قانون بارے اک رسالہ Criminal Law تے ۱۹۰۹ء نوں دوجا Indian Cases جاری کیتے۔ ہن سر شہاب الدین دی سیلانی کیفیت سکون ول سفر طے کر رہی سی تے اوہ شہرت دیاں بلندیاں ول ٹرن نہیں سکوں اڈن لگ پئے سن۔ ۱۹۲۳ء نوں ایہہ لاہور میونسپل کارپوریشن دے ممبر ہوئے تے اوہ ای سال کمیٹی دے چیرمین وی۔ فیر ۱۹۲۵ء نوں اوہ پنجاب کونسل دے ممبر بنے تے اوہ سال ای اسمبلی دے سپیکر چنے گئے۔ ۲۰۰

۱۹۲۳ء وچ حکومت ہند نے چودھری شہاب الدین ہوراں نوں "خان بہادر" دا تے ۱۹۳۰ء وچ "سر" دا خطاب دتا۔ چودھری صاحب دے گھر اولاد کوئی نہیں سی۔ ایس کر کے ایہناں نے نواب احمد یار خاں دولتانہ دے پتر میاں ممتاز احمد خاں دولتانہ نوں اپنا متحنی بنا لیا۔ سر شہاب الدین دے دل وچ عام مسلمان دے دکھ درد دا احساس سی تے اوہ مقدور بھر پنجاب دے عام مسلماناں دی خدمت کر دے رہے۔ اوہناں نوں شعر تے ادب نال چھوٹے ہوندیاں توں ای پیاری۔ کالج دے زمانے وچ اوہ خود وی شعر آکھن لگ پئے سن۔ ۱۹۰۷ء وچ اوہناں نے پنجاب دے غریب کساناں تے مزارعیاں دے دکھاں درداں تے تکلیفاں نوں اپنی مشہور نظم "آباد کاراں دے ہاڑے" وچ اس خوبصورتی نال بیان

کہتا کہ ایہہ نظم بوہت پسند کییتی گئی۔ ایس توں بعد اک لمی نظم "فتح نامہ" پہلی وڈی جنگ توں بعد لکھی۔ ایس توں بعد اوہناں نے اپنی ادبی حیاتی دا سبھ توں وڈا کارنامہ سرانجام دتا۔ ایہہ کارنامہ "مد و جزر اسلام" یعنی مولانا الطاف حسین حالی دی مشہور مسدس دا پنجابی ترجمہ کہتا۔ ایہہ ترجمہ اک شاہکار اے۔ تے پنجابی زبان تے ادب وچ اک انملا وادھا۔ ایہدی زبان ایہنی سوکھی، سونی تے سلیس اے کہ انج لگدا اے جیویں مولانا حالی نے ایہہ نظم پنجابی وچ ای لکھی ہووے۔

ایہہ کتاب ۱۹۳۱ء وچ چھپی تے ایہدے آخر تے تاریخی، جغرافیائی تے شرعی تشریحاں بڑے خوبصورت انداز وچ پیش کیتیاں نیں۔ کتاب دے وچ ہر صفحے اُتے فٹ نوٹس وچ اوکھے پنجابی اکھراں دا آسان اردو وچ ترجمہ وی درج کیتا گیا اے۔ جناب چوہدری شہاب الدین نوں پنجابی زبان نال ات دا پیاری تے ایہدے وادھے تے ایہدی ترقی لئی اوہ ساری حیاتی کم کر دے رہے۔ ۱۹۲۷ء وچ امرتسر شہر وچ ہون والی پہلی سنٹرل پنجابی کانفرنس دے اوہ صدر چنے گئے سن۔ ایس کانفرنس وچ اوہناں نے اپنی مشہور نظم "اردو تے پنجابی دا جھگڑا" پڑھ کے سنائی۔

چوہدری شہاب الدین اک سچے تے اُچے پنجابی لکھاری سن۔ اوہناں نے اوس سے دے دو بے پڑھے لکھے انگریز داناں طرح کدی وی پنجابی زبان بولن تے لکھن تے شرم محسوس نہیں کیتی۔ اوہناں دی آواز وچ اک قدرتی گھن گرج تے رعب سی تے اوہ شعر پڑھ دیاں ہویاں اپنی ایس آواز نوں سرتے لے وچ بدل لیندے سن۔ اوہ ۶ جون ۱۹۳۹ء نوں لاہور وچ فوت ہوئے۔ ۲۰۱

نمونہ کلام:

"آبادکاراں دے ہاڑھے" وچوں کجھ شعر پیش نیں:-

پانی لبدا نہیں سی پین جوگا ان کھان نوں جتھ نہ آیا سی
جتھے وسدے سن بگھیاڑ گدڑ جنگل آن اوہ اساں وسایا سی
مڈھ پٹ کے جنڈ کریر سارے اتے پٹ کے کھال دکھایا سی
ون وڈھ کے پھوک فنا کیٹے ہل زمین تے تدوں چلایا سی ۲۰۲

مسدس حالی وچوں اک نمونہ ملاحظہ کرو:

کیٹی سرت نہ دلیری قوم نے پر گئی مک پر ہٹھ نہ ہار دی اے
پھٹی پود نہ اگھڑی نیند مٹھی ہوئی بھس پر مست ہنکار دی اے
گئی پت پریت پر شرم ناہیں
ناہیں ریس گوانڈھ دی مار دی اے

آبادکاراں دے ہاڑھے وچوں اک ہور شعر:

ایہناں قضیاں دی جے خبر ہندی اساں باروچ آوناں کاس نوں سی
 وسدے گھراں نوں آپ اجاڑ کے تے ٹہر لیاوناں کاسنوں سی
 بھاجڑ ڈھو کے دیس بدیس ہونا ایڈا وخت کماوناں کاس نوں سی
 جیہڑے جنگلی لوک آباد ہتھے ڈیرا اوہناں دا چاونا کاسنوں سی ۲۰۳

کرنل بھولا ناتھ وارث

کرنل بھولا ناتھ ہو ریں لاہور شہر اندر ۱۸۶۷ء نوں پیدا ہوئے۔ اوہناں دا تعلق اک معزز عیسائی خانوادے نال
 سی۔ میڈیکل کالج لاہور توں ۱۸۸۷ء وچ ڈاکٹری دا امتحان پاس کیتا تے فیر ڈاکٹری دی اعلیٰ تعلیم حاصل کرن لئی انگلستان
 چلے گئے تے اوتھوں ادہ آئی۔ ایم۔ سی دی ڈگری لیکے واپس ہندوستان آ گئے۔ واپس آ کے اوہناں نے انڈین آرمی دی
 میڈیکل کور وچ شمولیت اختیار کر لئی۔ جدوں ۱۹۱۳ء نوں پہلی وڈی جنگ شروع ہوئی تے اوہ اپنے فرائض سرانجام دین لئی
 لیفٹیننٹ دی حیثیت نال عراق چلے گئے۔ ۱۹۲۰ء نوں اوہ مختلف درجے طے کر دے ہوئے کرنل دے عہدے تے ترقی پا
 گئے سن۔ تے ایسے عہدے توں ۱۹۳۳ء نوں ریٹائرڈ ہو کے لاہور وچ مستقل آباد ہو گئے۔ پرائس توں چھستی بعد ای یعنی
 ۱۹۳۶ء نوں ادہ فوت ہو گئے۔

کرنل بھولا ناتھ جی اک پڑھے لکھے خاندان نال تعلق رکھدے سن۔ انگریزی تے پنجابی توں وکھ ادہ عربی تے
 فارسی توں وی جنگی طرح جانوسن۔ پر ماں بولی کر کے پنجابی نال اوہناں نوں بوہت زیادہ پیاری۔ لاہور وچ ہون والیاں
 پنجابی مشاعریاں وچ اپنیاں تخلیقات پڑھدے ہوندے سن۔ ایہدے نال ای اوہ پنجابی زبان دی ترقی لئی وی بوہت کم کر
 دے رہے۔ ایس ضمن وچ اوہناں نے ایچ۔ ایل۔ برائش نال مل کے لاہور توں پنجابی دا اک رسالہ گورکھی اکھراں وچ "سارنگ"
 کڈھیا۔ ایہہ رسالہ اوس ویلے پنجابی دا اک معیاری رسالہ متھیا گیا سی۔ ایسے طرح اوہ دو جے پنجابی رسالیاں مثلاً
 "پنجابی دربار" (مدیر جوشوا فضل الدین) وغیرہ وچ وی پنجابی دے وادھے تے ایہدے ادب دی ترقی لئی لکھدے سن۔

کرنل بھولا ناتھ نے شاعری نالوں نثر ول ودھ توجہ دتی۔ اوہ ایہہ محسوس کر دے سن کہ پنجابی دی شعری روایت
 تے پہلے ای بڑی جاندار تے بھرویں اے۔ پنجابی زبان نوں معیاری نثر دی لوڑ اے۔ ایسے کر کے اوہناں نے فارسی رسم
 الخط وچ 'تاریخی شہر لاہور' پنجابی نثر وچ لکھی۔ ۳۵۲ صفحیاں دی ایس کتاب وچ شہر لاہور دے مڈھ قدیم دے تاریخی پس
 منظر توں لیکے مہاراجہ رنجیت سنگھ دے عہد تک دے حالات دے واقعات نوں پیش کیتا گیا اے۔ ۲۰۳ پہلے شہر لاہور دی
 تاریخ بارے اوہناں دے ایہہ مضمون رسالہ 'سارنگ' وچ چھپدے رہے۔ بعد وچ کتابی شکل دے کے چھاپیا گیا۔
 پنجابی زبان وچ چھاپن دی وجہ آپوں کرنل صاحب نے ایہہ لکھی اے۔

"ساہنوں کئی دوستاں نے صلاح دتی جو "تاریخ شہر لاہور" نوں اردو یا انگریزی وچ چھاپنا چاہیدا سی۔ بچاں دا آکھیا ساڈے سرمٹھے پر پنجابی وچ اساں اک دو فائدے دیکھے۔ اک تاں اوہ خیال کیتا جو پنجاب دی تاریخ انگریزی یا اردو وچ سانگ بن جائے گی۔ دوجا اساں ایہہ سوچیا جو انگریزی یا اردو ساڈی ماں بولی نہیں۔ جس طرح سوکھ تے کھل نامی آدمی اپنی بولی ورت سکدا اے تے اوہ وچ قدرتی طریقے نال دی ہواڑ کڈھ سکدا اے۔ اوپری بولی وچ نہیں کر سکدا۔" ۲۰۴

اوہناں نے ایس سلسلے نوں اے اگانہہ ودھانا سی تے مہاراجہ رنجیت سنگھ دے عہد توں لیکے انھویں صدی دے اخیر تک دی لاہور شہر دی کہانی نوں لیانا سی۔ ۲۰۵ پر اوہ ۱۹۳۶ء نوں وفات پا گئے۔ ایس توں وکھ کرنل بھولا ناتھ جی نے اردو نثر وچ وی اک کتاب طب دے علم تے عمل بارے کوئی ست سو (۷۰۰) صفحیاں دی لکھی۔ جیہڑی علمی تے ادبی حلقیاں وچ پسند کییتی گئی۔ ۲۰۶

شاعری وچ اوہ وارث تخلص کر دے سن تے اخلاقی رنگ نوں ابھارن دے نال ای انسانی حیاتی دی ناپائیداری دا احساس وی موجود سی، نویں تہذیب تے بے حیائی نوں اک مک سمجھدے سن تے ایس توں بڑے شاک سی۔ ایہہ اندازہ اوہناں دی اوس نظم توں وی ہو جاندا اے۔ جیہڑی اوہناں نے رائے بہادر بنارس داس دے شملے والے بنگلے وچ ہودن والے ۲۴ ستمبر ۱۹۲۸ء دے مشاعرے وچ پڑھی سی۔

نمونہ کلام:

شملے دے مشاعرے وچ پڑھی جان والی نظم دے کجھ شعر:

ٹھنڈی سڑک تے مست ہو پھر دیاں نیں جویں جنگلی ہرناں دی ڈار پھر دی
کوئی بونتراں وانگ منہ چک تردی جیویں اوٹھنی بناں مہار پھر دی
لال ساڑیاں لگن انگلیاریاں نیں بن کے بڈھری پھل اتار پھر دی
تے دار جتی جھگا گوٹیاں دا نویں کاٹ دی پا سلوار پھر دی

رنگا رنگ پوشاکاں نے رنگ لائے وارث جو بن دی کڈھی بہار پھر دی ۲۰۷

"تاریخ شہر لاہور" پنجابی دے سرورق اُتے اوہناں دے ایہہ مصرعے اک عجب سوز تے دکھ دا احساس پیدا کر

دیندے نیں ہجر وارگ دیاں سولاں دل وچ چھین لگ پیندیاں نیں:-

کئی بلبلایاں باغِ جہان اندر بولی اپنی اپنی بول گئیاں
 رنگِ رتزا عشقِ منصور والا پھل پھل تے کلی تے ڈوہل گئیاں
 مشک کڈھ کے پھل گلاب وچوں سینے عاشقاں دے وچ گھول گئیاں
 بھانجھڑ برہوں دا بال کے باغِ اندر یاری لا کے تے پچھوں ڈول گئیاں
 وارث گئی بہار خزاں آئی چپ کیتیاں اڈا ڈول گئیاں ۲۰۸

سائیں مولا شاہ

نام مولا شاہ، جنم ۱۸۶۷ء قصبہ مجیٹھ ضلع امرتسر وچ پیدا ہووے تے پنڈ دھرم کوٹ بگھیاں ضلع گورداسپور وچ
 پرورش پائی۔ قوم دے قصائی سن۔ پر دھرم کوٹ وچ آجڑی داکم کر دے رہے۔ بچپن توں درویشی خیال دے سن۔ جد ذرا
 جوان ہوئے پندرہ ورہے دی عمری۔ جھنگی شاہ بخت جمال دے مولوی غلام محی الدین دے چیلے ہوئے۔ تے اوہناں کولوں
 مڈھلی ودیا تے تصوف دی الف، ب پڑھی۔ فیر امرتسر کٹوہ بگھیاں وچ آوے تے پندرہ ویہہ ورہے مجذوب رہ کے گزار
 چھڈے۔ ۲۰۹

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ایس بارے لکھدے نیں:-

"خیالات میں درویش مشربی تھے اور یہی رجحان بڑھتے بڑھتے ان کو جذب و
 وارفتگی کی منزل پر لے گیا۔ اسی عالم مجذوبی میں "قصہ بشنو بگائل"، "سسی پنوں،
 مرزا صاحبان اور ہیرا راجھا نظم کئے۔ کافیاں اور سی حرفیاں بھی لکھیں۔ چونکہ مرد
 قال نہیں تھے۔ صاحب حال تھے۔ اس لئے کلام میں بڑا سوز اور درد ہے اور متاع
 سوز کی اس فراوانی نے ڈاکٹر موہن سنگھ سے یہ کہلویا کہ سائیں صاحب کی ہیر،
 وارث کی ہیر کے ہم پلہ ہے۔" ۲۱۰

سائیں ہوراں سبھ توں پہلاں سسی پنوں دا قصہ لکھیا تے اہ قصہ لکھن توں پہلاں تن چلے کیئے۔ چھاتی توڑی
 ڈوہنگا ٹویا (قبر وانگوں) کھو کے اوس وچ بیٹھ کے چلہ کر دے سیونک، دیمک آپ نوں بڑا ستاندی۔ پراوہ ہٹھ نہ ہار دے۔
 سسی لکھن دے بعد آپ مجذوب ہو گئے تے شاعری دے نال پیری مریدی وی کر دے رہے۔ گھوڑی تے سوار ہو کے پنڈ پنڈ
 جاندے تے مرید چاہوان آپ دی سیوا کر دے۔ اوس سے پنجاب دا کشن وار برٹن سی اوس نے اک دن بلا کے پچھیا۔
 تہاڈی روزی دا کیہہ ذریعہ اے۔ اوہناں جو اتر دتا اوہدا مطلب ایہہ سی:-

پلے خرچ نہ بنھ دے پنچھی تے درویش

جہناں نوں تکیہ رب دا تنہاں نوں رزق ہمیش

وار برٹن صاحب نے ایہناں دے کجھ مریداں نوں بلایا، اوہناں آکھیا اسیں خدمت کر دے آں تے پھیراوس

نوں یقین ہو گیا۔ شاہ صاحب دا قد لمبا، جسہ کسرتی، موہڈیاں تے پلمیاں زلفاں، چھوٹی تے بھرویں داڑھی، گول چہرہ سی،
دہی تے قلچے دے بڑے شوقین سن۔ تعلیم واجبی سی لکھ پڑھ لیندے سن۔ شعراں وچ لوچ، روانی تے سوزاے۔ ۲۱۱

نمونہ کلام:

کسی پنوں وچ چار شعر:

کسی کھوج تے بیٹھ کے پئی رووے کھوج والڑا یار ملا اللہ

میں تاں چار چو فیڑے بھال تھکی کھوج دوسرا نظر نہ آ اللہ

اونٹھاں والیاں اونٹھاں دا بُرا ہووے جیہناں کیتڑا یار جدا اللہ

شالاناں میرے جہاں دغا کیتا، اوہناں دوزخاں ملے سزا اللہ

تینوں واسطہ اپنے نام دا ای میری آخری من صدا اللہ

نکل جان چلی ساہ کوئی باقی نین ترسدے یار دکھا اللہ

میں تاں رنج نہ دیکھیا تنزی نے مکھ یار دامہ لقا اللہ

مولا شاہ سائیں دکھ درد اندر آخر چلی اے عمر و ہا اللہ ۲۱۲

قصہ بشو بگا مل، بشنودی ماں آکھدی اے:-

بہتان افترے جوڑ کے دسی ایں نین ٹمکا کارے ہتھے نی

کھوہ ڈہناں ندی جے کل ہووے جئے اٹھ کے ڈب نکھتے نی

شوق لئی اپر اوہدے نخرے بازے سرخی سرمہ لاویں سرکھتے نی

جدوں ویر بابل تیرے خبر ہوئی ٹوٹے ست وڈھ کرسی پلہتے نی ۲۱۳

استاد امام دین

استاد امام دین ہو ریں حسن محمد میر دے گھر گجرات وچ ۱۸۷۰ء نوں پیدا ہوئے۔ دس سال دی عمر وچ والد

صاحب فوت ہو گئے۔ پنج ورہے مدرسے دی پڑھائی کیتی۔ ۱۹۰۱ء وچ شعر و شاعری دے شوق نے جوش ماریا تے آپ

سائیں احمد علی دے شاگرد ہو گئے تے ۱۹۲۰ء تیک پنجابی شعر کہندے رہے۔ فیر مولانا ظفر علی خاں مرحوم دی شاگردی

اختیار کیتی۔ پنجابی وچ تخلص امام الدین تے اردو وچ استاد تخلص رکھیا۔ میونسپل کمیٹی گجرات دے ملازم ہون تے آپ نوں کتاباں پڑھن دا موقع ہتھ آیا۔ ۱۹۲۷ء وچ جدوں میاں احسان الحق صاحب سیشن جج دی صدارت وچ مشاعرے ہون لگے تاں اوہناں وچ استاد ہوریں وی شریک ہوندے سن۔ ایہناں مشاعریاں وچ استاد ہوراں نوں ہزل گوئی وچ ملک الشعراء ثانی المعانی ستارہ استاد الشعراء عالم بی اے، ایم۔ اے، پی ایچ ڈی، ایل ایل ڈی دیاں اعزازی ڈگریاں ملیاں۔ آپ ریڈیو سٹیشن لاہور توں وی اکثر اپنا کلام سنایا کر دے سن۔ بانگ دہل، صور اسرافیل، بانگ رحیل اوہناں دے کلام دے مجموعے میں جیہڑے بے حد پسند کیچتے گئے۔ "بانگ دہل" دے اج تک کئی ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ ۲۱۴

ہزل گوئی دے اکواک بادشاہ شاعر نے فروری ۱۹۵۴ء وچ وفات پائی۔ ۲۱۵

نمونہ کلام:

ایس دم دا کجھ وساہ ناہیں دودن چارتوں جگ تے حیات رہیں
اک دن عدم نوں جائیں امام دینا سدا یار نہ وچ گجرات رہیں

تیرا عشق جلا د نہیں جیون دینا پیندا خون میرا ماس کھائے توبہ
توبہ کہیہ کریں توبہ اوہ امام دینا بادشاہاں تھیں ظالم کرائے توبہ ۲۱۶

عشق لہر

جناب عشق لہر ہوراں دا اصل ناں میاں چراغ دین سی۔ تخلص عشق لہر استعمال کر دے سن۔ اوہ ۱۸۶۹ء نوں میاں خولجہ ہوراں دے گھر لاہور وچ پیدا ہوئے سن۔ ایہہ قوم دے بھڑن۔ عشق لہر ہوریں بالکل ان پڑھ سن۔ انگوٹھا لاوندے سن۔ اوہناں دا جم پل موچی دروازے دا اے۔ اتھے ای پل کے جوان ہوئے۔ بلا دے ذہن واقع ہوئے سن۔ پہلے پہل موچیاں دا کم کر دے سن۔ ایس توں بعد ایہہ کم چھڈ کے درزیاں دا کم سکھ لیا تے ریلوے کیرج شاپ لاہور دے درزی خانے وچ ملازم ہو گئے۔ روٹی کماون دے سلسلے وچ افریقہ چلے گئے پر بے چین طبیعت نے اوتھے وی نہ ٹکن دتا تے اوہ ہور کئی مکاں تے شہراں مثلاً بصرہ، کوفہ تے نجف وغیرہ دیاں زیارتاں کر دے ہوئے واپس پرت آئے۔ لاہور کیرج شاپ وچ ملازمت کر دے رہے تے اوتھوں ریٹائرڈ ہو کے پھیر کجھ چر بٹیاں بناون دا کم کر دے رہے۔ تے ۲۶ نومبر ۱۹۴۸ء نوں فوت ہو گئے۔ ۲۱۷

عشق لہر ہوریں جیویں کہ اتے دیا گیا اے کورے ان پڑھ سن پر ذہین ات دے سن تے ایہدے نال ای سوچ تے فکر وی بڑی ڈو ہنگھی رکھ دے سن۔ ایہناں دے دور اندر موچی دروازے دا باغ مشاعریاں دا مرکز سی۔ اتھے شعر

سندیاں سندیاں اوہناں دے اندروی شعر آکھن دی تحریک پنکری تے اوہ ستاراں اٹھاراں سالاں دی عروج باقاعدہ شعر آکھن لگ پئے۔ میاں فضل دین لوہاری دی شاگردی اختیار کر لئی۔ حافظہ ایہناں کہ اپنا سارا کلام زبانی یاد ہونداسی۔ عام طور تے بیت آکھدے سن جیہڑا اوس ویلے دا عام رواج سی۔ پڑھن دا انداز بڑا دلکش تے اثر کرن والا ہونداسی۔ پورے مجمعے اُتے جیویں جادو کر جاندے سن۔ زبان بڑی سادہ عام فہم تے رواں ورتدے سن۔ شعر بے اختیار آؤنداسی تے فیر ایہو سلسلہ کسے دے ٹھلیاں نہیں سی ٹھلدا۔ ۲۱۸

عشق لہر ہوریں "شعری چوٹاں" دے بڑے ماہر سن تے ایہناں دیاں ایہہ فی البدیہہ چوٹاں اکثر حافظ بخشی، سوختہ امرتسری، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے گام لاہوری نال ہوندیاں سن۔ اپنے استاد دے فوت ہون توں بعد خلیفہ مقرر ہوئے۔ ایہناں دے شاگرداں وچوں غلام محی الدین نظر، محمد یوسف موج تے عبدالکریم شرمہوراں نے پنجابی شاعری وچ چنگاں کمايا۔ ۲۱۹

عشق لہر ہوراں سی حرفیاں تے بیت وغیرہ لکھے، پر ایہناں دا اصل رنگ اک قومی شاعر دی حیثیت نال اگھڑکے سامنے آیا۔ عشق لہر ہوراں نے اپنیاں تخلیقی صلاحیتاں آزادی دی تحریک لئی وقف کر چھڈیاں سن۔ اوہ مسلم لیگ دے اکثر جلسیاں وچ جاندے تے اوتھے اپنا ملی جذبیاں نال بھریا کلام سناندے ہوندے سن۔

غازی علم دین شہید جدوں راجپال نوں جہنم رسید کیتا تے اوہناں نوں پچانی دے دتی گئی۔ اوس ویلے ایس واقعہ تے مسلمان شاعراں نوں بوہت متاثر کیتا۔ استاد عشق لہر ہوریں اسلام دے اعظم فرزند نوں ایس طرح خراج تحسین پیش کر دے نیں۔

ہویا چودھویں جن دے وچ روشن تیرا عشق اوئے عاشق حضور دیا

جھوٹا وار دی پنگھ دا جھوٹا ای شوق نال ساتھی منصور دیا

سب دی اکھیاں وچ سا گیا ایس علم دین اوہ ذریا طور دیا

عشق لہر دی عرض دربار اندر پہلوں کریں مسافرا دور دیا ۲۲۰

پاکستان بنن دا پکا یقین تے بھرواں عزم اوہناں دے ایس بند دے اکھراکھو چوں جھلکد انظریں آؤندا اے۔

پاکستان بن کے رہوے گایا درکھو کڈھے ہوئے حساب حسابیاں نے

چھیتی قفلہ منزل تے پہنچنا لے چک لئے ہن قدم پنچلیں نے ۲۲۱

مولوی شاہ دین

نام شاہ دین پیر دا نام مولوی قطب دین قریشی رنگ پورہ، سیالکوٹ دے وسنیک، جنم ۱۸۷۰ء۔ ایہناں دے پر

دادا مولوی خدا بخش قادیاں (چک قاضیاں) ضلع گورداسپور دے رہن والے سن۔ اوہوں روزگار دے سلسلے وچ کوٹلی لوہاراں ضلع سیالکوٹ آوتے تے اوہناں دے مرن تے اوہناں دے دادا مولوی غلام مصطفیٰ (جیہڑے آپ وی پنجابی دے اک چنگے کوی سن) رنگ پور سیالکوٹ آ گئے۔ تے اوہوں توں اتھے ای رہے۔ ویہہ ورہے دی عمر وچ اہ عربی، فارسی، نحو، منطق، فقہ، حدیث دیاں چونویاں کتاباں اپنے پیو مولوی قطب دین ہوراں کولوں پڑھ کے تصوف دا کچھ علم پڑھنا چاہندے سن کہ اوہناں نوں مرگ سنبھا آ گیا۔ اوہناں دے مرن تے اوہناں نوں روٹی کمان دی فکر ہوئی۔ تے فیر پڑھن دا دھیان چھڈ کے پڑھان دی نوکری کرنی پئی۔ ایہہ سیالکوٹ سکول وچ ماسٹر لگ گئے پر جی نہ لگا۔ نوکری چھڈ کے پیر اصغر علی شہ خوارزمی دے چیلے ہو کے تصوف پڑھن لگ پئے۔ تے سارا ویلا درویشاں، فقیراں دی صحبت وچ گزارن لگے۔ ایہناں پنجابی دی ٹھوس تے سچی خدمت کر دیاں ہوئیاں دین دے چونویں بزرگاں دے عربی، فارسی کلام دے پنجابی شعراں وچ ترجمہ کر کے پنجابی بولی دے وچ اک مان یوگ وادھا کیتا اے۔ دیوان غوث الاعظم، دیوان محمود شبستری، دیوان حضرت سلطان باہو، دیوان حافظ، دیوان خواجہ معین الدین اجمیری، دیوان تے مثنوی حضرت بوعلی قلندر، مثنوی شمس تبریز، مثنوی فرید الدین عطار، مثنوی بیسر نامہ، فرید الدین عطار، مثنوی مولانا روم، چھ جلد، مثنوی گلشن راز، مصنفہ محمود شبستری دا پنجابی شعراں وچ ترجمہ کیتا اے تے ایہناں وچوں اکثر دے ترجمے چھپے ہوئے ہن۔ ترجمہ بڑا سوہنا تے صاف ستھرا اے۔ کے طرح دی کھنک مٹک نہیں سگوں ترجمے وچ اصل دا جھوٹا آ جاندا اے۔ ۲۲۲

نمونہ کلام:

ترجمہ مثنوی مولانا روم وچ:-

سن ونبھلی تھیں جیہڑے ویلے سوز تے ساز الاوے
ہجر فراق غماں دے جہڑے کر کر کے گراوے
جگل وچوں وڈھ کے مینوں جس دن دے لے آئے
سن سن حال میرے نوں رنداں زاہداں حال ونبجائے ۲۲۳

مثنوی نوعلی شاہ قلندر وچوں:

کنگھی تے مسواک تے تسبیح جبہ ہوو عمامہ تے دل پھریا نال دیا دے کل فریبی جامہ
کر کر صفتاں اپنے تائیں نہ کر ضائع پیارے تک توں اپنے عیب تے نہ گن عیب لوکا ئیں سارے
تاں توں اصلی ذات اپنی ول مارا ڈاری جاویں وچ مقام وصل پرانے آہلنا جا کے پاویں
دنیا دی محبت والا توں جھنجھو پایا لمبی داڑھی تے پگ چٹی تیرا راہ بھلایا
کدی خلاصی دل تیرے ول حرص ہوا نہ کیتی تے توں حضور دے کدیں نماز نہ نیٹی ۲۲۴

مولوی حبیب اللہ

نام تے تخلص مولوی حبیب اللہ پیدائناں مولوی نظام دین قوم کمبوہ۔ پنڈ کمبوہ ضلع امرتسر دے جم پل سن۔ ۱۸۷۱ء نوں پیدا ہوئے تے۔ ۱۹۵۴ء نوں فوت ہوئے۔ سکول وچ مڈل تک اردو، فارسی تے انگریزی پڑھی فیر مولوی مہدی شاہ کولوں فارسی دیاں مشہور کتاباں تے مولوی ابو عبید اللہ احمد کولوں قرآن مجید دا ترجمہ، تفسیر تے صرف نحو تے حکیم مولوی نور الحسن کولوں طب دیاں کتاباں سبقتاً پڑھیاں۔ کھان کمان لئی پولیس وچ بھرتی ہوئے۔ ۱۸ سال تک کانسٹیبل، ہیڈ کانسٹیبل، ہیڈ محرر تے تھانیدار رہے پھر ایہہ چھڈ کے مختار عام داکم کر دے رہے۔ تے فیر پنجاب دی وڈ توں کچھ چر پہلاں تک امرتسر وچ ہی کر دے سن۔ ۲۲۵

مولانا داد کنسٹیبل ایہناں دا اک شاگردی۔ اوس نوں شعر گوں کے پڑھیاں سن کے اوہناں نوں وی شعر آکھن دا شوق ہويا۔ تے ۱۸۹۳ء وچ اوہناں پنجابی شعراں وچ کتاب خزانۃ الاسرار لکھی۔ اوہناں دنوں وچ اوہناں اک سفہ ویکھیا تے مولوی نور الحسن کولوں سفے دا پھل پچھیا۔ اوہناں کہیا تسیں بڑے عالم فاضل بنو گے۔ لوکی تہاڈے علم توں فیض حاصل کرن گے ایس توں اوہناں نوں دھارمک کوتاہ شوق ودھیرا ہويا تے اوہناں بے شمار کتاباں لکھیاں۔ ایہناں دیاں چھپیاں لکھتاں دی فہرست ایہہ اے۔ بولی سادہ تے صاف اے۔ شعراں وچ رس اے تے بیان وچ روانی اے۔ خزانۃ الاسرار، حبیب الثقلین، تفسیر یسین، تفسیر سورۃ فاتحہ، تفسیر سست سورہ، تفسیر سورۃ الفحی، یوسف زلیخا، گلزار آدم، گلزار موسیٰ، گلزار عیسیٰ، مجموعہ خطب حبیب اللہ، نور العیون فی قصہ موسیٰ و ہارون، اکرام مصطفیٰ، قرآن مجید دے نوپاریاں دی تفسیر (دکھ دکھ) سوانح نوشتہ، قصہ جابر، جنگ نامہ حبیب اللہ، معراج نامہ، احوال الآخرت، تفسیر سورۃ یوسف شرح نجات المؤمنین، وغیرہ۔ کتاب "تاریخ کمبوہاں" دی تاریخ لکھدے ہوئے انج شروع کر دے ہن:-

بے خبری نادانی اندر سال ہزار گزر دے بے مہار شتر دے وانگوں سرگردانی پھر دے
قوم کمبوہ جہالت اندر یکتا تے لاثانی حسب نسب دا پتہ نہ جس نوں غرق اندر حیرانی
کون کوئی اہ کتھوں آئے مورث کیہڑا سائی کیہہ کچھ آہے کیہہ کچھ ہوئے پتہ نہ اس نوں کائی
آخر وچ پنجاب کمبوواں دیوا روشن ہويا وچ اندھیرے چانن ہويا مرد اک اٹھ کھلویا ۲۲۶

بھائی ویر سنگھ

بھائی ویر سنگھ ہورس ۵ ستمبر ۱۸۷۲ء نوں امرتسر وچ ڈاکٹر چرن سنگھ ہوراس دے گھر جنمے۔ میٹرک دا امتحان اوہناں نے ۱۸۹۳ء وچ مشن ہائی سکول امرتسر توں پاس کیتا۔ تے ایس توں بعد اوہ پنجابی زبان تے ادب دی خدمت وچ جٹ گئے۔ بھائی ویر سنگھ نوں ادبی تے علمی فضا ورثے توں ملی سی اوہنے تے اوہناں دے اندر دے شوق تے ذوق نے مل کے

وہنی صلاحیتاں نوں ہور وی اگھاڑیا تے اوہ چڑھدی جوانی دے نال ای چنگے شعر آکھن لگ پئے سن۔ شاعری وچ اوہناں نے شاگردی اپنے مہان پیودی اختیار کیتی۔ اوہناں نے نہ صرف ہندوستان زبان دا علم تے ادب پڑھیا سگوں اوہناں نوں پنجابی زبان دی خدمت دا جذبہ وی شیخ سعدی دی بوستان پڑھیاں پڑھیاں تھلویں شعر دیاں معنوی پرتاں نوں سمجھ دیاں ہونیاں پیدا ہويا۔

کسانے کہ مردان راہ حق اند

خریدار دکان بے رونق اند

"یعنی حق دی راہ اتے چلنے والے بندے بے رونق دکان دے گاہک ہوندے نیں۔" اوہناں نے محسوس کر لیا کہ ارج دی بے رونق دکان پنجابی زبان اے تے میں حق دی راہ اُتے چل کے اپنی ہمت تے حوصلے توں ودھ کے ایہدی سیوا کراں گا۔ ایس توں وکھ پنجابی زبان دی خدمت تے ایہدے وادھے لئی جدوجہد دا عزم اوس ویلے دیاں بعضیاں قومی تے سیاسی تحریکاں مثلاً "سنگھ سبالہر" غدر پارٹی، اکالی لہر، کسان لہر، تے پنجابی سبھا وغیرہ نے ہور وی ودھیریاں کیتا۔ شاعری دے نال نال اوہناں نے اپنے اک دوست وزیر سنگھ دے نال مل کے ۱۸۹۳ء وچ وزیر ہند پریس امرتسر وچ جاری کیتا۔ بھائی ویر سنگھ ہوراں دیاں مذہبی، ادبی، سماجی تے معاشی خدمتاں دے اعتراف دے طور تے ۱۹۴۹ء وچ اوہناں نوں مشرقی پنجاب (بھارت) یونیورسٹی نے ڈاکٹر آف اورینٹل لینگویجز دی اعزازی ڈگری دتی۔ ۱۹۵۱ء وچ مشرقی پنجاب دے گورنر نے اوہناں نوں اسٹیٹ کونسل دا ممبر نامزد کیتا۔ اوہ ۱۰ جون ۱۹۵۷ء نوں فوت ہو گئے۔ ۲۲۷

ایہناں دی نثر تے نظم دونوں اک دوجی توں چڑھ دیاں نیں۔ اوہناں نے جو کجھ وی تخلیق کیتا کسے نمود تے نمائش لئی نہیں کیتا۔ دنیا توں وکھ ہو کے پنجابی ادب دے خزانے وچ وادھے لئی لکھیا۔ ناول نگاری دے ضمن وچ آصف خان ہوراں نے اوہناں نوں پنجابی دا موڈھی ناول نگار متھیا اے۔ ۲۲۸

جنتوں تیکر اوہناں دی شاعری دا تعلق اے۔ اوہناں نے زبان سادہ آسان تے عام فہم ورتی اے جیہدے وچ فارسی تے عربی لفظ وی عام ورتے نیں۔ بھائی ویر سنگھ نے بے شمار شعر لکھے نیں۔ عام طور تے کئی بحر ورتی اے۔ ایہناں دے چودہ دے لگ بھگ شعری مجموعے چھپے نیں۔ جیہڑے اوہناں نے ۱۹۰۴ء توں لیکے ۱۹۵۳ء تیکر دے سے اندر لکھے۔ اوہناں دی شاعری وچ سچ دی گہرائی تے مچاراں دی بلندی اک سنجھی قدر دے طور تے موجود اے۔ ایہدے نال ای صوفیانہ، اخلاقی تے معرفت دے رنگ ڈھنگ وی اگھڑویں نیں۔ ایہناں دی شاعری تے نثر دا وڈا مقصد گورومت دا پرچار سی۔ ایسے لئی ایہناں دیاں تخلیقاں دا سبھ توں گوڑھا رنگ دھارمک (مذہبی) اے۔ ۲۲۹

پنجابی شاعری وچ آپ نوں ٹیگور تے اقبال دا درجہ حاصل اے۔ خیالاں وچ عرشاں تے پہ دھر کے اتانہ جھانکن والی اُچائی تے پتال وی جڑھاں توں تھلے تک پہنچن والی ڈونگھائی اے۔ ویدانیت، تصوف، حقیقت تے معرفت

رنگ کلام وچ جھلک رہیا اے۔ ایہناں علامہ اقبال وانگوں پنجابی کویتا نوں اک نواں روپ بخشی۔ نویاں لیہاں تے ٹوریا۔ مجازی دی تھیں اخلاق، تصوف تے معرفت داراگ گویا تے سُنکھی روح نوں اپنے اصل نال ملن دی چٹیک تاہنگ لگائی۔ دنیا دے جھیلیاں تے دنیا والیاں دی سنگت توں دکھیواں کر کے اک اوہلے کھنڈرے بیٹھ کے خیالاں دے خزانے نال پنجابی دے بھنڈار نوں نگر تے رجواں بناندے رہے۔ ایہناں نوں نام نمود توں اتنی کھچ سی کہ جتھوں تیک ہوسکیا کسے کتاب تے اپنا نام نہیں چھوایا۔ کسے نظم وچ اپنا نام نہیں ورتیا۔ ایہناں دیاں لکھتاں دی فہرست کجھ انج اے:-

رانا صورت سنگھ	۱۹۰۴ء	بلبل تے راہی	۱۹۰۷ء	پشپا دلی چند راوت	۱۹۰۷ء
تریل تیکے	۱۹۰۹ء	جیون کیہہ اے	۱۹۲۲ء	دل ترنگ	۱۹۲۲ء
بھنڈیا طوطا	۱۹۲۵ء	لہر ہلارے	۱۹۲۵ء	بجلیاں دے ہار	۱۹۲۷ء
کنیدی کلائی	۱۹۳۳ء	کسنت پھیلی	۱۹۵۳ء	سائیاں جیون	۱۹۵۳ء
بسل مور	۱۹۲۲ء	پریت دنیا	۱۹۲۹ء		

رانا صورت سنگھ توں سوا باقی رچنا عام طور تے نکلے بحر وچ اے۔ بولی ٹھیٹھ تے نگر۔ عربی، فارسی تے پرانی پنجابی دے ڈھکدے پھدے لفظ سوہنے ورتے ہن۔ بول تول وچ رس۔ لوچ ڈھیر اے۔ ۲۳۰

نمونہ کلام:

تریل تیکے وچوں اک نظم "تریل تیکے دا اک سفنا" دا اک بند ملاحظہ کرو:-

مینہ پے ہٹیا تاں تار نال اک تہکا سی لکھیندا
 ڈگدا جا پے پر نہ ڈگے، پچھیا رو سنیندا
 عرشاں توں لکھاں ہی ساتھی کٹھے ہوساں آئے
 کت ول یار الوپ اوہ ہوئے میں لانچھ تکیںدا
 ڈالی نالوں توڑ نہ سانوں اساں ہٹ مہک دی لائی
 لکھ گاہک جو سنگھے آ کے خالی اک نہ جائی
 سنگاں میریاں اجے نہ نکلیاں میں میں میری اچے نہ تھکی
 میری میری پھر دی مگرے منگی گنی نال پر تیرے
 نام تیرے دے مڑ لگ گئیاں سائیاں سائیاں کوک پکاراں
 تیری تیری دیاں دہایاں آمل آمل للاں دیواں
 وار وار اہ دیاں دہایاں تک نہ سائیاں میریاں کیاں ۲۳۱

مولوی دلپذیر

نام مولوی محمد دلپذیر تخلص دلپذیر پھو دا نام مولوی کرم الہی عباس بھیرہ ضلع شاہ پور دے وسنیک جنم ۱۲۹۳ھ مطابق ۱۸۷۵ء ۲۳۲ مولوی کرم الہی صاحب وی اک چنگے شاعر تے واعظ سن۔ اوہناں اک کتاب مسائل فقہ بارے فتاویٰ کرم الہی چنگی موٹی کتاب لکھی اے۔ اک ہور کتاب سراج الحفظین لکھی۔ مولوی دلپذیر عربی فارسی دے چنگے جانوں تے عالم، وعظ وچ بڑا اثر تے لوچ۔ شاعری عاشق جوانی ویلے ہويا۔ مولوی محمد حسین احمد آبادی دے شاگرد ہو کے شعر آکھدے رہے۔ آپ نے شاعری توں تبلیغ داکم لیا اے۔ شعراں وچ نصیحت، اخلاق رس تے روانی، خیال اڈاری ڈھیر اے۔ رواں رویں شعر لکھن لگے پوری کتاب لکھ چھڈ دے۔ اوہناں دیاں تصنیفاں ڈھیر ساریاں نیں۔ جیویں:-

گلزار محمدی، گلزار آدم، احوال الآخرت، قصص الحسنین، (قصہ یوسف زلیخا) گلزار موسیٰ، پنج گنج دلپذیر، خوان یغما دا قصہ، ترجمہ دیوان حافظ، معجزات محمدی، اکرام محمدی، تفسیر قرآن مجید، چراغ دلپذیر، دعوت دلپذیر، انشائے دلپذیر، مکتوبات دلپذیر، وعظ دلپذیر، مجموعہ خطب دلپذیر، اخبار دلپذیر، دعوات دلپذیر، گلدستہ معجزات، باغ بہشت کا خن النساء، گلدستہ نعت، سی حرفیاں دلپذیر، مناجات دلپذیر، گلزار مکہ، گلزار مدینہ، معراج نامہ دلپذیر، زینت الاسلام دلپذیر وغیرہ ۲۳۳

آخری عمرے مرزا قادیان دے چیلے بن گئے (مرزائی ہو گئے) پر شعر خفی خیال دے مطابق ای لکھدے رہے۔ مولوی دلپذیر دے صاحب زادے ڈاکٹر منظور احمد وی شاعری کر دے رہے۔ اوہناں ۷۰۰ صفحیاں دی قصص الحسنین (یوسف زلیخا) تے ہور قصہ حضرت جابر، قصہ کونج وچھوڑا۔ ۲۳۴

نمونہ کلام:

خطبہ دلپذیر وچوں:-

جے لکھ برساں جیوے کوئی اوڑک ہک دن مرنا آب حیات جے پیوے کوئی اوڑک ہک دن مرنا
لکھ آسودہ تھیوے کوئی اوڑک ہک دن مرنا بھانویں شاہ سد یوے کوئی اوڑک ہک دن مرنا
مرنا مرنا معلم سبھ نوں مرنے تھیں کیہہ ڈرنا جے لکھ برساں جیوے کوئی اوڑک ہک دن مرنا ۲۳۵

ج جہاں دے نال پیار تیرا اوہناں مول تیرے کم آوناں نہیں

کرنا کے عزیز نہ سنگ تیرا کسے نال تیرے ایتھوں جاوناں نہیں

جدوں پکر فرشتیاں پیش کیتا سچے رب تھیں کسے چھڑاوناں نہیں

دلپذیر خدا دے فضل باجھوں کسے تھہ نوں پار چڑھاوناں نہیں ۲۳۶

چیتر۔ چین گئے سب میرے جینا عشق بھلایا اے دلبر یار پیارا میرا مینوں چھوڑ سدھایا اے
صم، بکم، عمی ہو یا اے نہ سوہنا آیا اے باجھ پذیر پیارے جانی برہوں سینہ تایا اے ۲۳۷

پال سنگھ عارف

نام پال سنگھ تخلص عارف۔ پوداناں سردار گوردت سنگھ پنڈ پدھری (اٹاری نیڑے) ضلع امرتسر دے وسنیک۔ جنم ۱۸۷۵ء مڈل پاس کر کے فوج وچ بھرتی ہو گئے۔ ۱۸۹۲ء وچ مانڈے (برما) بدلی ہو گئے او تھے اک دھرماتما تے واستک (صوفی) حوالدار سنت حاکم سنگھ دی بہنی بہن دا موقع ملیا تے اوہناں آپ نوں فقیری تے کوتا دی چٹیک لا دتی۔ ۲۳۸
ایہناں پہلوں کچھ کافیاں پھیر پورے قصے لکھے۔ ۱۹۱۵ء وچ پنشن پا کے گھر آ گئے تے مڑ صوفیائی خیال دی کوتا لکھن تے گیان دھیان دیاں باتاں کرن نوں اپنا نیم بنالیا۔ اتے پنڈ پدھری تے گھر نڈہ دے وچ گھاراک اپنا ڈیرہ ست سنگ مر بنالیا۔ جتھے ہر بکرمی مہینے دی چوداں پندراں نوں لوک دور نیڑے توں آ کے خاصکر اوہناں دیاں دھرم گیان دیاں باتاں تے شعر سندے۔ ایہناں قصہ چندر بدن معیار، سوہنی مہینوال، پورن بھگت، گوپی چند، رمز عشق، پریمی بھورے، پریم ریکھیا، پریت سنگ بے پرستیاں، عمر بلاس، گلزار عشق، تماشا قدرت، برہ دی بات، امرت برکھا، گرسٹ اپدیش، دوہڑے حقانی، گلشن عارف، بارہ ماہ، پال اکھری وغیرہ لکھے۔ جہاں وچوں کئی چھپ چکے ہن۔ کلام وچ ربی پریم تے معرفت دی جوت جگ رہی اے۔ اردو، فارسی تے عربی دے لفظ کھلے ڈلے ورتے ہن۔ ۲۳۹

نمونہ کلام:

رمز عشق وچوں ونگی:-

کیہ صاحب کھیل رچایا توں جگ کیسے چا بنایا توں
جد کن فیکون الایا توں خود اک رنگ ہر جانی دا
کیوں لاکھوں روپ وٹائی دا
جو رمز اللہ دی پاؤندا اے تس مرا عشق دا آؤندا اے
نہیں مرد نہیں جس بھاؤندا اے او پتھر شخص بتائی دا
کیوں لاکھوں روپ وٹائی دا

سوہنی مہینوال وچوں تن شعر:

سوہنی آکھیا دھرم نہ نیم او تھے جتھے عاشقاں دا استھان مائے
اُسنت منڈیا مول نہ پہنچ سکے اُرے رہن سبھ دین ایمان مائے

ذات پات نہ نام نہ روپ او تھے اگے ایس تھیں بند زبان مائے
 اگے عاشقاں لکھ تے لکھ اکو عاجز جیہا نتھیا سلطان مائے
 قدر عاشق دی سوتی جانے تے لگے جھان نوں عشق دے بان مائے
 پال سنگھ پیارے دا کھیل سارا لہراں لکھ ساگر اک مان مائے ۲۴۰

دھنی رام چا ترک

نام دھنی رام تخلص پہلوں ہر دھنی فیر چا ترک۔ پو دا نام پوہلول، جس بھوں پنڈ پسیاں والا ضلع سیالکوٹ۔ جنم
 ۱۸۷۶ء تے ۱۹۵۴ء وچ فوت ہوئے۔ ۲۴۱ اروڈ بنس مونگا خاندان دی اکھ دے تارے ایہناں دے وڈیرے سندھانوالیہ
 خاندان (مہاراجہ رنجیت دے سوہریاں) دے مودی سن فیر آڑھت تے شاہوکارہ کر دے رہے۔ جد ایہناں اکھ کھولی تے
 غربی ساڑھتی تے تنگدستی نے گھیرا پایا ہو یا سی۔ ماں دے کچھرسن کہ اتوں چچک مانتا نے آ پھڑیا۔ اے ڈیڑھ ورہے دے
 سن کہ ماں پو غربی ہتھوں پسیاں والا چھڈ کے لوپو کے امرتسر آ گئے۔ جماند رو کمزور ہون کر کے ایہناں دا چاچا ایہناں نوں
 دھنگاڑے چک کے میلیاں راساں، تماشیاں تے چھنجاں تے لے جاندا تے جی پر چاندرا رہیا۔ مساں چار پنچ ورہے کھیڈ
 وچ گزارے فیر پڑھائی ول دھیان دتا۔ گورکھی پو کولوں پڑھی۔ لنڈے گھر دی دولت سن اوہ ویہیاں وچ نانویں
 چڑھاندے تے نال نال سمجھائی جانے۔ پھیر ہولی ہولی ہندی اکھراں دی پچھان وی آ گئی چھویں سال دے شروع وچ
 لوپو کے دے مدرسے وچ داخل کیتے گئے تے اردو پڑھنا شروع کیتا۔ اے دو جماعتاں پاس کیتیاں سن کہ بدو ملھی چلے
 گئے تے پنجویں تک او تھے پڑھے۔ ۲۴۲

مولانا بخش ایہناں بارے لکھدے نیں:-

اوہناں دناں وچ نکلے نکلے بالاں دا ویاہ کر دین وچ گھراں والے خوشی محسوس کر دے سن۔ سواہ وی
 اے اٹھ نوں سال دے سن کہ اتھے بدو ملھی وچ ویاہے گئے۔ سے دے چکر نے بدو ملھی نکلن نہ دتا
 تے اہ امرتسر آ گئے۔ اتھے آ کے اسلامیہ ہائی سکول چوک فرید دی جوئیر سیشل کلاس وچ داخل ہوئے۔
 فیر لوپو کی جاناں پیا پر مڑ چھیتی ای امرتسر آ کے انگریزی دی پڑھائی پوری کیتی۔ فارسی، اردو، ہندی،
 گورکھی دی شد بد امرتسر آون توں پہلے ہو چکے سی۔ ہن انگریزی وی گزارے جوگی ہو گئی تے کمائی
 ول دھیان پیا۔ پندرہ ورہے دی عمر وچ وثیقہ نویسی شروع کیتی۔ اپنے پو دی ہٹی تے کم کر دے تے
 نال او تھے بیٹھے وثیقہ نویسی کر دے رہندے۔ پو نے سارے جتن کیتے پر غربی نے کھیڈا نہ چھڈیا۔ آخر
 اکتوبر ۱۸۹۳ء وچ کوئی نوکری کرن خاطر امرتسر آ گئے تے وزیر ہند پریس وچ لکھائی تے سنگسازی دا

پیٹ دے پجاریا او رب دیا جھوٹیا بھٹھ وانگ بھکھڑا بھڑولے وانگ موٹیا
 اگے توں اگیرے ہتھ حرص دا ودھانا ایں پانی اُتے تیل وانگ پسر دا جانا ایں
 رب جانے کیڈا تیری حرص دا سنار اے کتھے تیری کامناں دے سندھ دا کنار اے
 جیہڑا تیرے لاگے لگا اوہو گیا رنگیا چسکیاں دے ناگ نے قبیلہ سارا ڈنگیا
 تینویں اے تے فیشناں دے تھلے گھٹی ہوئی اے بھولی بھالی دیوی وی توں آپ رول سٹی اے ۲۴۶

منشی مولا بخش کشتہ

منشی مولا بخش کشتہ پنجابی زبان تے ادب دے اک اچے تے سچے لکھاری سن۔ اوہناں نے نہ صرف اپنی سوئی
 تے من موہنی شاعری دے ذریعے پنجابی شاعری دی پھلاں بھری چنگیر وچ پھل کھلائے سگوں "پنجابی شاعراں دا تذکرہ"
 لکھ کے اک عظیم کارنامہ سرانجام دتا جیہدے توں پنجابی زبان تے ادب وچ تحقیق دے کئی دروازے کھل گئے۔ پنجابی
 زبان تے ادب دے طالب علم اوہناں دے ایسے کار خیر نوں رہندی دنیا تیکر نہیں بھل سکدے۔

مولا بخش کشتہ ہووے میاں سلطان بخش ہووے دے گھر امرتسر وچ ۱۸۷۶ء نوں پیدا ہوئے۔ مڈھلی دینی تعلیم
 محلے دی سمیت وچ حاصل کیتی تے فیر گورنمنٹ ہائی سکول امرتسر دے پرائمری درجے وچ اچے تن جماعتاں ای پاس
 کیتیاں سن کہ والد نے سکولوں اٹھالیا کہ متاں عیسائیت دے پرچار دے زور دی وجہ نال انگریز ہیڈ ماسٹر اوہناں دے پت
 نوں وی کدھرے عیسائی نہ بنا دیوے۔ اوہناں نے کتابت تے سنگسازی دے فن سکھے تے گلزار ہند پریس وچ کم شروع
 کر دتا تے نالو نال اردو تے فارسی وی پڑھدے رہے۔ پنجابی مشاعریاں وچ آنا جانا ہو یا تے شاعری دا شوق سرچکن لگ
 پیا تے جدوں ایہہ شوق ودھیا تے خلیفہ قمر دے شاگرد ہو گئے۔ ۱۸۹۰ء وچ لاہور آئے سن تے ۹۲۔۱۸۹۱ء وچ
 شاعری شروع کر دی سی۔ ۱۸۹۵ء نوں اوہ مڑ امرتسر چلے گئے۔ اپنے استاد دے فوت ہووے تے ۱۹۰۲ء وچ اوہناں دے
 خلیفہ مقرر ہوئے۔ ایسے سال ای اوہناں نے اپنا پنجابی غزلاں دا ردیف وار دیوان شائع کیتا جیہڑا پنجابی غزلاں دا پہلا
 دیوان مٹھیا جاندا اے۔ ایسے دیوان دے چھپن تے اوہ آپوں وی حدوں ودھ خوش تے جذباتی ہو گئے سن تے ایہدا اظہار
 اوہناں نے انج کیتا:-

کوئی لکھے تاریخ تے یاد رکھے بخشی رب نے عزت اوہ خاص مینوں

شعراں وچ پنجابی دے سبھ کولوں پہلے پہل چھپیا ہے دیوان میرا

امرتسر وچ اوہ کئی رسالے تے اخبار مثلاً "فصح الملک" (مسیحا)، "ساتن دھرم پرچارک" تے "اتحاد" وغیرہ

کڈھ دے رہے۔ ۱۹۲۸ء اوہناں نے ۱۹۱۳ء وچ "قصہ ہیر رانجھا" تخلیق کیتا۔ ۱۹۳۲ء وچ پنجابی شاعراں دے حال

بارے اک کتاب "پنجاب دے ہیرو" چھاپی جس نوں بوہت پسند کیتا گیا تے ایہو کتاب اگانہ چل کے "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" دے رنگ تے روپ وچ ۱۹۶۰ء نوں چھپی جیہدے وچ ۳۴۸ پنجابی دے مسلمان، ہندو، سکھ تے عیسائی شاعراں تے ادیباں دے حیاتی دے حال تے تحریراں دی وگی دتی گئی اے۔ اوہناں نوں اکھاں دی تکلیف ۱۹۳۲ء وچ ای ہو گئی سی تے اکھاں دا نور مک گیا سی۔ ۲۴۹ اوہناں دے تذکرے نوں توڑ چاڑھن لئی اوہناں دے پتر افضل خاں نے ودھیری محنت کیتی۔ کشتہ ہوریں پاکستان بن مگروں امرتسرتوں لاہور آن وے تے اتھے ای اوہ ۱۹ جون ۱۹۵۵ء نوں فوت ہو گئے۔ ۲۵۰

اوہناں دا دیوان کئی وار چھپ چکیا اے۔ جیہدے وچ غزلاں توں دکھ نظمیں تے رباعیاں وغیرہ شامل نیں۔ ایہناں نے فارسی تے مقامی بحر اں وچ غزلاں آکھیاں نیں۔ اوہناں دی شاعری وچ حیاتی گزارن دے ڈھنگ توں لیکے اخلاقیات، جوش تے جذبے تے رومانیت تیکر سبھ کچھ موجود اے۔ زبان سونہی ورتی اے۔ خوبصورت تشبیہاں تے استعارے ورتے نیں۔ غزل دے روایتی انداز نوں نبھایا اے۔ ہیر رانجھے دی رومانی داستان نوں پنجابی دے بے شمار شاعراں نے نظم کیتا اے۔ کشتہ ہوراں نے کہانی دے نال نال حیاتی دے ہر سہ اندر کم آون والیاں تجریباں نوں وی سمو دتا اے۔ اوہناں نے پنجابی شاعری دی پرانی ریت توں کچھ کچھ بغاوت کیتی تے اوہنوں بعضیاں نوں یاد دلاں نال جانو کرایا۔ نویں موڑ دتے۔ ایسں اوہناں نوں قدیم تے جدید سنگم دا شاعر آکھ سکے آں۔

نمونہ کلام:

اوہناں دی غزل داروپ ویکھو:-

کھلے وال اج ہیر نہاون آئی بن گئے لہراں دے جھناب وچ سپ
بناں پیتیاں آن کے چڑھی گھوکی دسں رانجھے نوں پئے خواب وچ سپ
چنگی دشمنی متراں نال ناہیں اتے دشمنان نال نہیں ہت چنگا
ساڈی رت پیا ونے لئی بیبا چھڈیں پا لکے کیوں پنجاب وچ سپ ۲۵۱

ہیر کشتہ وچوں اک نمونہ درج کیتا جاندا اے:-

اللہ اک تے نبی کریم اکو کعبہ اک تے اکو قرآن مائے
رانجھن اک دی ہیر سیال بندی رانجھا ہیر دادین ایمان مائے
میرا ہور تھاں کریں سنبندھ ناہیں خبردار رکھیں ایہہ دھیان مائے

ملے دوزخیں تناسزا شالا کر کے قول جیہڑے مکر جان مائے ۲۵۲

پچھلے صفحیاں اُتے ایسں ایس باب اندر اوہناں شاعراں، ادیباں دے مختصر سوانحی خاکے، اوہناں دیاں شعری تے

نثری تخلیقات دے نمونے تے اجمالی جیہا جائزہ پیش کیتا اے جیہڑے حافظ محمد لکھوی دے ہم عصر سن۔ ایہناں وچوں کجھ ایسے سن جیہڑے اوہناں توں کجھ چر پہلاں ہوئے تے کجھ ایسے سن جیہڑے اوہناں توں کجھ چر بعد پیدا ہوئے پر حافظ محمد لکھوی نے ایہناں دونوں دھڑیاں دے فنکاراں دے نال نال ای ادبی حیاتی دا مڈھ بنھیا۔ تے ایس ایہہ تے نہیں کہہ سکدے کہ ایہہ جیہڑے فنکار ساڈے تحریری و لگن وچ آئے ایہناں توں وکھ ہوو دو جے شاعر تے ادیب اوس سے اندر موجود نہیں سن یاں ایہہ کہ ایس اوس سے دے ہر مشہور فنکار دی حیاتی، فکر تے فن نال بحث کیتی اے صرف ایہہ کیتا اے کہ ایہناں وچوں اوہ شاعر تے ادیب لئے نہیں جیہڑے یاں تے اوس سے اندر وی تے ہن وی نہ صرف مشہور ہوئے سگوں بعضیاں حالتاں وچ پنجابی شعر تے ادب وچ نویاں موڑاں دے موہری بنے تے یاں اوہ فنکار جیہناں دا سنبندھ، تعلق یا واسطہ کسے نہ کسے حوالے نال یا سدھاسا ہنواں ساڈے موضوع دی شخصیت نال بن داسی۔ ساڈے نیڑے ہر اوہ شاعر، ادیب محقق تے دانشور قابل صدا احترام اے جیہنے اپنی ہمت دے مطابق پنجابی زبان تے ادب دی خدمت کیتی۔

دو جے شاعراں نال حافظ محمد لکھوی دی تفسیر محمدی دا تقابل

حافظ محمد بن بارک اللہ لکھوی اک نہایت بلند پایہ عالم باعمل جلیل القدر فقیہہ محدث و مفسر لغوی نحوی تے اک بلند پایہ شاعر تے ادیب سن۔ آپ نوں عربی، فارسی، اردو تے پنجابی زبان اُتے مکمل عبوری۔ جیس طرح آپ نے پنجابی زبان نوں اظہار دا ذریعہ بنایا۔ بالکل ایسے طرح آپ عربی تے فارسی زبان وچ مہارت رکھدے سن۔ آپ دیاں تصنیفاں تے سنن ابی داؤد تے مشکوٰۃ شریف دے حاشیے تے ابواب صرف دے مطالعہ توں ایہہ گل ظاہر ہوندی اے کہ جیس طرح آپ نے پنجابی زبان وچ دین دی خدمت کیتی اے ایسے طرح عربی تے فارسی زبان وچ دین اسلام دی دعوت و تبلیغ دا کم بخوبی سرانجام دین دی پوری صلاحیت رکھدے سن۔ پر آپ نے پنجابی زبان نوں اپنے اظہار دا ذریعہ بنایا۔ ایس دی وجہ اے کہ آپ نے سارے عربی تے فارسی علماں دا مطالعہ کیتا تے آپ نوں پتہ چلیا کہ عربی تے فارسی تے ہوراں زبانان وچ اسلام دے بارے ایہناں زیادہ کم ہو یا اے کہ شارتوں باہر اے۔ پر پنجابی زبان وچ اسلامی علماں دا کوئی خاص کم نہیں سے ہو یا۔ ایس لئی آپ نے پنجابی زبان نوں اپنے اظہار دا ذریعہ بنایا۔ تے اہل پنجاب نوں اسلامی علماں توں جانو کروان لئی ساریاں اسلامی تعلیمات نوں پنجابی زبان وچ منتقل کر دتا۔ تاں جے کوئی شخص جیہڑا عربی تے فارسی زبانان توں جانکاری نہیں رکھدا اوہ اسلامی تعلیمات توں محروم نہ رہ سکے۔ قرآن مجید دی تفسیر تے احادیث نبویہ دی مشکلاں داخل تے فقہ دی تعلیم دے لئی کتاباں لکھیاں۔ آپ دیاں اکثر تصنیفاں پنجابی نظم وچ نیں۔ جیہدی سب توں وڈی مثال اوہناں دی تفسیر محمدی اے جیہڑی منظوم صورت وچ لکھی۔ آپ دی تفسیر محمدی سب توں پہلی مکمل پنجابی تفسیر اے۔ اوس زمانے وچ تفسیر محمدی توں پہلاں کوئی وی پنجابی تفسیر نہیں لکھی گئی تے ناں ای اوس دور وچ موجودی۔ لیکن سولہ سال بعد تفسیر نبوی دے لکھن دا آغاز ہو یا۔ جیہدے مصنف نبی بخش حلوائی سن۔ اوہناں دے ہمعصران وچوں صرف نبی بخش حلوائی ای اک مکمل قرآنی تفسیر لکھ سکے نیں تے باقی کجھ شاعراں نے صرف کجھ سورتاں یا اک دو سپاریاں دی تفسیر لکھی۔ ایس لئی اتھے اسیں اوہناں دے ہم عصران دیاں سورتاں یا سپاریاں دی تفسیر نال حافظ محمد دی تفسیر محمدی دا تقابل پیش کراں گے۔

تفسیر نبوی:

ایہہ پنجابی زبان وچ منظوم تفسیر اے۔ جیہڑی پندرہ جلدان اُتے مشتمل اے۔ ایس تفسیر دے مصنف حضرت مولانا محمد نبی بخش حلوائی نیں۔ مولانا نبی بخش حلوائی دا تعلق حنفی نقشبندی مجددی سلسلے نال سی۔ آپ حضرت مولانا مولوی غلام دنگیر صاحب صدیقی ہاشمی قصوری دے مرید سن۔ اپنے پیرومرشد دی تعریف وچ لکھدے نیں:-

غلامی حضرت دستگیر تھیں پیر میرا ہے کامل
 خفی قادری ہاشمیاں تھیں نب صدیقی شامل
 وچ شہر قصور سکونت حضرت واہ واہ بحر فیاضی
 ہر ہر پاسے فیض وساون کرن غریب نوازی
 پشت صدیق اکبرؑ دیوں روشن ایہہ سراج حقانی
 نرم طبیعت خلق نبی تھیں چشم حیا عثمانی ۲۵۳

"مولانا نبی بخش حلوائی لاہور میں پیدا ہوئے اور لاہور ہی سے ابتدائی تعلیم سے لے کر تمام اسلامی علوم حاصل کئے اور بعد ازاں وعظ و تبلیغ میں مصروف ہو گئے۔ آپ نے اسلامی علوم حاصل کرنے کے بعد وعظ و تبلیغ کا سلسلہ جاری رکھا۔ آپ نے پنجابی زبان میں قرآن عزیز کی تفسیر نظم میں لکھی جو پندرہ جلدوں میں ہے۔ آپ کے کئی دیگر رسائل مثلاً شفاء القلوب، النار الحامیۃ من ذم المعاویہ اور قصص المحسنین بھی مشہور ہیں۔" ۲۵۴

آپ ایک اعلیٰ علمی شخصیت سن۔ تے آپ نے اپنے ایسے علمی وصف دی بنیاد اُتے اک ضخیم تفسیر تصنیف کیتی۔ تفسیر نبوی دراصل 'تفسیر محمدی' دے رد وچ لکھی گئی۔ لہذا اپنی تفسیر دے اندر مولوی نبی بخش نے اپنیاں تمام تر توانائیاں 'تفسیر محمدی' دے رد وچ صرف کیتیاں نیں تے حتی المقدور حافظ محمد صاحب دے قرآن و سنت دی روشنی وچ بیان کردہ مسائل دی نفی کرن دی کوشش کیتی اے۔ ایہہ اک حقیقت اے کہ مختلف مسئلیاں وچ علماء امت وچ اختلاف رائے ہمیشہ رہیا اے تے علماء حضرات اک دوسرے دی ہمیشہ نفی وی کر دے آئے نیں۔ پر مولانا نبی بخش حلوائی نے تردید و اجیہو انداز اختیار کیتا اے اوہ اک مفسر دے شایان شان نہیں۔

مولانا نبی بخش دی تفسیر پنجابی تفسیری ادب دا گراں قدر سرمایہ اے تے تاریخ تفسیر دا حصہ اے تے ایس قیمتی اثاثے دے اندر ایس طرح دی تحریر تے انداز بیان اتحاد و اجتماع امت دے لئی زہر قاتل دی حیثیت رکھدا اے۔ مولانا نبی بخش حلوائی نے تفسیر نبوی دا سبب تالیف بیان کردیاں ہونیاں اپنی تفسیر وچ ایہہ عنوان بنایا اے:-

"بیان ظاہر ہونا گمراہاں فرقیوں دا" ۲۵۵

ایس عنوان دے تحت مولانا نبی بخش حلوائی نے اپنی تفسیر دے جیہڑے اسباب تالیف تے جیس اسلوب زبان نوں اختیار کیتا اے۔ اوہ ملاحظہ ہووے:-

ہن ایٹ زمانے وچ جہانے دہندوکار اندھیرے
 فرقاں گراہاں سر چایا کردے زور گھنیرے
 حق نوں باطل باطل نوں حق مکروں کر دکھلاون
 قرب زمان قیامت پاروں شر فساد مچاون
 خود المحدث موصد ہور محمدی لقب سداون
 تے اہلسنت نوں مشرک نالے بدعتی آکھ سناون
 قرآن حدیث پٹھے معنے کر دے اپنی راؤں
 محمد نجدی والا آہا جویں اصول بناون
 يدعون من دون الله جتھ اوتھ ولی مراد بتاون
 هي الاصنام مراد جو اصلی پتہ نہ اوس پھڑاون
 ما ادري ما يفعل منسوخ حدیث جو آئی
 وچ رسالیاں لکھ ہور مثل اس پاندے ہن رسوائی
 یعنی حضرت کہیا نہ مینوں خاتے خبر ایہائی

وچ دوزخ ڈراں یا جنت ایہہ ایمان اوس ٹول ہوائی ۲۵۶

اُپر دتے گئے شعراں وچ براہ راست فریق ثانی اُتے ضرب لان دی کوشش کیتی گئی اے۔ تے عصری تقاضیاں
 نوں پیش نظر نہیں رکھیا گیا کہ وقت دا تقاضا اتحاد امت اے۔ جیس دے لئی باہمی رواداری تے اخلاص و ہمدردی دے
 ہتھیاراں دی لوڑ اے۔ صاحب تفسیر نبوی نے مثالاں دی مدد توں اپنے موقف نوں زیادہ پر زور انداز وچ بیان کرن دی
 کوشش کیتی اے۔ تفسیر محمدی وچ وی دنیاوی مثالاں کولوں مدد لئی گئی اے۔ لیکن ایہدے وچ ایس گل دا خیال رکھیا گیا
 اے۔ کہ کسے دی دل آزاری توں حتی المقدور پرہیز کیتا جاوے۔

نہ جانن ایہہ جو شاہ رسل نوں آہے علم تہامی
 جو خبراں غیبی اکثر دسیاں حضرت خیر انامی
 مثال کتب تصنیف انہاندے بندہ آکھ سنائے
 جویں حلوا شیریں عمدہ کوئی میوے گھت پکائے
 اتے تھوڑی جیہی اوس حلوے وچ پاوے زہر خرابی
 فر حلوا سمجھ جو کھاوے اوسنوں آوس موت شتابی

آیات حدیث رسالیا نوچہ لکھ حلویاں شکل بنائی
 نہ جاہلاں یاد طریقہ حلویاں کرنی زہر جدائی
 جو پڑھسی تنہاں کتب رسائل پاوے موت اسلاموں
 وچ گمراہی ڈیرا کر سی ہوسی بد انجاموں
 اینویں بجھ انواع محمدی بھی تفسیر اس نالے
 اتوں حلویاں شکل بنائی وچوں زہر نوالے
 عالم دا گمراہ ہون وچ عالم فتنہ بھارا
 جو مگر اوسدے لگ اکثر لوک ہون گمراہ آشکارا
 جے وچ تفسیر محمدی ایہہ خرابی نہ دیاندی
 تا اس تفسیر نہ حاجت آئی اوہ قبولی جاندی
 نیت اس تفسیر جو لکھوی گپاں اس وچ لایاں
 کان فریب جہال اوہ میں کر کوشش دساں بھایاں

واقف رب دلاندا نیت ہر بد نیک پہچانے

عملاندا پھل نیت سنی کہیا رسول ربانے ۲۵۷

مولوی نبی بخش دے ایہناں شعراں دے وچ تفسیر نبوی داسبب تالیف واضح ہو جاندا اے کہ نبوی تفسیر محض حضرت حافظ محمد صاحب دی "تفسیر محمدی" دے رد وچ لکھی گئی اے۔ کیوں جے حافظ صاحب دی تفسیر "تفسیر محمدی" ۱۲۹۶ھ وچ تکمیل نوں پہنچی سی۔ جیویں کہ حافظ صاحب نے اپنی تفسیر دے وچ آپ فرمایا اے:-

باراں سوسنہ چھیاسی بھری اندر شروع ہوئی سی

چھیانویں سال شوال مہینے اندر ختم کیتی سی

وچ آخر سنہ پچاسی بھی کجھ بیت بنائے آہے!

تے پے درپے تصنیف چھیاسی سنہ شروع ہويا اے ۲۵۸

لہذا ایہہ گل کہی جاسکدی اے کہ تفسیر نبوی، تفسیر محمدی دے بعد لکھی گئی۔ تفسیر نبوی تقریباً چودہ سال بعد شروع

ہوئی تے فیرواں دے بعد، بعد از تکمیل شائع ہوئی۔ تفسیر نبوی دے آغاز دے متعلق مولانا نبی بخش لکھدے نیں:-

جاں اس تفسیر اُپر اس عاجز پڑھیا اسم الہی

تاتیراں سو دس بھری سال مبارک چڑھیا سہی ۲۵۹

تفسیر محمدی دے ایس شعرتوں ایہہ گل پتہ چل دی اے کہ تفسیر نبوی دی تالیف ۱۳۱۰ھ وچ شروع ہوئی سی ایس دی مدت تکمیل وچ اختلاف اے۔ بعض دے نزدیک پنج سال اے۔ جیویں کہ جمیل نقوی نے کتابیات وچ لکھیا اے۔

"نبی بخش حلوائی، تفسیر نبوی منظوم پنجابی، مختلف مطابع، ۱۵-۱۳۱۰، ۱۵ جلد، ص

۵۴۳۶) (ترجمہ تحت اللفظ از شاہ رفیع الدین محدث دہلوی۔ سات جلدوں کا اردو

حاشیہ میں۔ ۸ جلدوں کا حاشیہ پنجابی میں) مع تفریط مولانا اصغر علی رومی۔ "۲۶۰

بعض دے نزدیک اکتالیس سال اے جیویں کہ چوہدری غلام رسول لکھدے نیں:-

"تفسیر نبوی، نبی بخش حلوائی م ۱۳۶۴ھ یہ تفسیر بھی پنجابی میں منظوم ہے۔ تفسیر کا

آغاز ۱۳۱۰ھ میں ہوا اور اختتام ۱۳۵۱ھ میں۔ "۲۶۱

تفسیر نبوی پندرہ ضخیم جلدوں اُتے مشتمل اے۔ تفسیر محمدی دی طرح ایہہ تفسیر وی پنجابی نظم وچ اے۔ قرآن مجید دا ترجمہ اردو نثر وچ شاہ رفیع الدین دا اے۔ تے ساری تفسیر پنجابی شعراں وچ اے۔ جہدے وچ احادیث و آثار دی مدد نال قرآن مجید دی تشریح کیتی گئی اے۔ متن تفسیر دے اندر حدیثاں دیاں کتاباں دے حوالے وی دتے گئے نیں۔ ایس سلسلے وچ مولانا نبی بخش لکھدے نیں:-

تے ترجمہ شاہ رفیع الدین دا تلے آیات سوہاوے

نظم اندر تس حاصل مطلب نالے لکھیا جاوے

تے کتب حدیث نشانیاں ہوس خازن وانگ پیارے

خ بخاریوں م مسلم جتھ متفق ق سوہاوے

تے جیکر ترجے نظم اندر کوئی کلمہ زاید پاویں

اوس جگہ () ایہہ ہوگ علامت جے توں نظر ٹکاویں

ترمذیوں ت (د) ہوی جے خبر ابو داؤدوں

مشکوٰتوں ک اتے بعض کتاباں نام ہوس موجودوں

بھی راویاں نام ہوس وچ سطران لکھے بعض مقاماں

انشاء اللہ جے رب چاہیا کم نہ ہو سی خاماں ۲۶۲

نبی بخش حلوائی اپنی تفسیر وچ مختلف تفسیر دیاں کتاباں توں اخذ کر دے نیں تے بڑی سرگرمی نال حنفی مسلک دی

تائید و حمایت کر دے نیں۔ تے دوسرے مسلکاں دی پرزور تردید کر دے نیں۔ احکامی آیات دی تفسیر کردیاں ہونیاں

فقہاء دے مذاہب و دلائل اُتے روشنی پاندے نیں تے فقہ حنفی نوں ترجیح دیندے نیں۔

حافظ محمد دی طرح نبی بخش نے مختلف تفسیراں توں استفادہ کیا اے تے اپنی تفسیر وچ مفسرین و فقہاء دے اقوال تے آثار نوں مدلل بیان کیا اے۔ ایس سلسلے وچ نبی بخش خود فرماندے نیں:-

میں اے بھائی وچ اسدے معتبرا توں نقل کریاں
جو اہل الحق تفسیراں کیتیاں اونہاں یقین پکڑیاں
خازنِ معالمِ جملِ مدارکِ عباسی تفسیراں
ابو مسعود بیضاوی مظہری ہور کبیر نظیراں
رحمانی اتقان کلیمی احمدی ہور جلالوں!

خلاصہ التفاسیر عزیز رؤف حسینی حالوں ۲۶۳

اُپر دتیاں گھیاں تفسیراں دیاں کتاباں دے علاوہ نبی بخش حلوائی مختلف فقہ و تصوف دیاں کتاباں توں وی استنباط مسائل کردے نیں۔ ایہدے متعلق تفسیر نبوی وچ لکھدے نیں:-

ہک فتح ربانی شاہ جیلانی عجب کتاب بنائی
اتھیں بھی کچھ لکھیا جاسی حال تصوف بھائی
ہور کتب عقاید فقہ مبارک تھیں جو معتبرا توں
فقہ اکبر سن شرح اوسدی جو علی ملا برکاتوں
شرع عقاید نسفی ہور قصیدہ جان امالی
شرح اوسدی بھی نظم لالی ہوسی درج کمالی
معمد فی معتقد ہور سوادِ اعظم بھی آئی
تکمیل الایمان کتاب محدث عبدالحق بنائی
عقائد جامی اتے رسالہ شاہ ولی اللہ والا
باجھ انہاں بھی ہور رسائل ہوسن درج کمالا
تے کتب فقہ مشہور جہاندا حد شمار نہ آوے
تے مثنوی مولانا رومی تھیں بھی کچھ لکھیا جاوے
تے اپنی طرفوں وچ تفسیر نہ کچھ مضمون تلاواں

تے جے کتے فائدہ ہوسی اسجاف فائدہ وی لاواں ۲۶۳

نبی بخش حلوائی آثار و اقوال دا تذکرہ تے کردے نیں لیکن مسائل دے استنباط تے فقہی مسائل دی تفہیم تے

ادراک وچ فقہ حنفی نوں ای بوہت زیادہ ترجیح دیندے نیں تے بڑی گرجوٹی دے نال ایہدی حمایت کر دے نیں۔
دوسرے مسلک خاص طور تے مسلک اہل حدیث دی نہ صرف تردید کر دے نیں بلکہ مذمت کر دے دکھائی دیندے نیں۔
جیویں نبی بخش حلوائی اپنی تفسیر وچ لکھدے نیں:-

ہن اک فرقہ ایٹ زمانے غیر مقلداں والا
اوہ اہل حدیث کہاں ظاہر باطن وچ مونہہ کالا
ایہہ دعویٰ کوڑا کرن اطاعت حضرت شاہ ابراہاں
پر وچ حقیقت دشمن حضرت سر دفتر اشراں
جو عملیات عقائد انہاں وانگوں اہل کفر دے
ایہہ کل گمراہاں فرقیات تھیں ودھ لائق سخت قہر دے
مغضوب اتے ضالین انہانوں اہل عرب فرمایا

راہ اوہناں دیوں منگ پناہاں جہاں دین گنویا ۲۶۵

امت مسلمہ دے اندر اختلاف رائے پہلے دن توں موجود اے تے مختلف مسائل دے فہم و استنباط وچ علماء امت
دی رائے دا اختلاف کوئی نویں گل نہیں۔ لیکن ایس اختلاف وچ شائستگی، رواداری تے خلوص دا اظہار سارے علمائے امت
دا شیوہ رہیا اے۔ ایہی وجہ اے کہ علمی اختلاف تحقیقی عمل نوں اگے ودھان دامؤ جب بند اے۔ مولانا نبی بخش حلوائی نے
اہل علم دی ایس تحقیقی روایت دا لحاظ نہیں رکھیا بلکہ علمی اختلاف دا اظہار معاندانہ انداز وچ کر دیاں ہویاں ناروا لفظاں دے
استعمال توں وی گریز نہیں کیتا۔ تفسیر نبوی دے اپر دتے ہوئے شعر ایس طرز عمل دی اک مثال نیں۔ علم و تحقیق دے
میدان وچ اجیہا طرز عمل کسے صورت وی درست قرار نہیں دتا جاسکدا۔

حافظ صاحب نے تے اپنی تفسیر وچ کسے خاص مسلک دا حوالہ دتا تے نہ ای کسی مسلک دی حمایت یا تردید کیتی
اے بلکہ قرآن فہمی تے اسلامی تعلیمات نوں قرآن و سنت دی روشنی وچ اہل پنجاب دے استفادہ دے لئی پیش کیتا اے۔
تے لہنوں مقصد تالیف قرار دتا اے۔ جیویں حافظ صاحب لکھدے نیں:-

جو واضح کر تفسیر لکھاں کجھ نال زبان پنجابی

جو لوگ پنجاب نہ جانن عربی جاہل رہن خرابی ۲۶۶

جدوں کہ نبی بخش حلوائی دی تفسیر دی تالیف دا بنیادی مقصد ای تفسیر محمدی دارداے۔ تے تفسیر محمدی دی تردید کر دیاں
ہویاں مولانا حلوائی نے معاندانہ رویہ اختیار کیتا اے۔ مولانا حلوائی دے ایس رویے دا اظہار حاشیہ وچ دتی گئی اک تحریر
توں ہوندا اے۔ حلوائی لکھدے نیں:-

"جیکر وچ تفسیر محمدی دے اے کی بیشی اتے فریب نہ دتا ہو یا ہوندا جاہلاں نوں اتے موافقت ہوندی نال تفسیراں اہل سنت والجماعت دے تانی الحقیقت اسدی تکلیف شاقہ دی کیا حاجت آہی مگر جد وچ اعتقاد اتے اعمال لکھوی دے اسقدر خرابی ڈالی تا جو لوگ بگڑ گئے تا فرض آہا اوپر تمام عالماندے جو تردید کر دے اسدی خرابیاں دی تا جو تاواقف لوگ گمراہی تھیں نکلن دے اتے اگے لوکاں نوں خبر ہو جاوے اسدی گمراہی دی۔" ۲۶۷

نبی بخش حلوائی نے اپنی تفسیر وچ جا بجا حافظ صاحب توں اختلاف کیتا اے تے تفسیر محمدی وچ بیان ہون والے مسئلیاں دی پرزور تردید کیتی اے۔ نبی بخش حلوائی دا انداز اختلاف عالمانہ نہیں بلکہ عامیانہ تے جارحانہ اے مثلاً حلوائی صاحب نے لفظ اطاعت دے معانی و مفہوم اُتے حافظ صاحب نال اختلاف کیتا اے۔ سورۃ فاتحہ دی آیت مبارک ایک نعبہ دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں حافظ صاحب خود لکھدے نیں:-

اسیں تیری خاص عبادت کریئے لائق ہو رہے نہ آیا

تے خاص تیرے تھیں یاری منگدے ہر دم یار خدایا

عبادت یعنی ہین اطاعت کرنی عجز نیازوں

معنی عبد ذلیل نماتا ویکھ معاملہ رازوں! ۲۶۸

نبی بخش حلوائی ایہناں تفسیری شعراں دی مخالفت ایس انداز وچ کردے نیں:-

تے لکھوی کہے اطاعت کرنی خاص عبادت آئی

ایسا کہ نعبہ دی تفسیر اندر جو لکھیں بھائی

عبادت ہے فرمانبرداری کرنی عجز نیازوں

معنی عبد ذلیل نماتا ویکھ معاملہ رازوں

سن چھ ٹولاندی فرض اطاعت وچ عزیزی حضرت

ہک پیغمبر ہک مجتہدین امام شیوخ طریقت

ہک خاوند مایہ مالک انہاں چھنیاں اطاعت آئی

اطاعت ہے خ خاص عبادت جوں لکھوی لکھیاں

تا حکم خدا دے نال عبادت فرض چھیندی آئی!

تے غیراں شرک عبادت نالے آپے کہندا بھائی

ایاک نعبد دا کر معنی لکھوی جی بے ڈھب نے
 وہابیاں دے گھر ککھ نہ چھوڑیا اوس لکھوی صاحب نے
 اطاعت معنی فرمانبرداری سب جانتھارے

تے طاعت معنی خاص عبادت جو رب لائق پیارے ۲۶۹
 حافظ صاحب نے سورۃ فاتحہ دی تفسیر وچ عبادت دا معروف معنی اطاعت تحریر کیا اے۔ تے سادہ طریقے نال
 عبد عبادت دا معنی تے مفہوم بیان کر کے دراصل اللہ تعالیٰ دی بندگی تے فرمانبرداری دی وضاحت بیان کیٹی اے۔ تے
 ایس آیت دی تفسیر وچ کسے دی حمایت یا تردید دا شائبہ تک نہیں۔
 پتہ نہیں کیوں مولانا حلوائی صاحب اطاعت تے طاعت دی بحث وچ پے گئے تے مخالفت برائے مخالفت کر
 دیاں ہویاں اپنی تفسیر وچ خود لکھدے نیں:-

جو طاعت اتے اطاعت اندر فرق نہیں کجھ کردا
 اوہ وڈا جاہل احمق وچ عزیزی ویکھیں فردا
 لفظ اطاعت و طاعت ہم معنی نیں۔ تے عربی لغات وچ انہناں دونوں دے معنی فرمانبرداری کہیتے جاندے نیں۔ جیسا
 جیویں کہ فیروز اللغات وچ لکھیا اے:-

"طاعة و طواعية و اطاعة۔ فرمانبرداری" ۲۷۰
 لويس معلوف ايسوعى "المجد" وچ ایہناں لفظاں دی انج تشریح کردے نیں:
 "(طاع يطوع و يطاع طوعا) لفلان: انقاد فھو (طالع)۔۔۔۔۔ (اطاعة اطاعة و
 طاعة) انقاد لہ" ۲۷۱

مصباح اللغات وچ ایس لفظ دی وضاحت انج کیٹی گئی اے:-
 "اطاعة اطاعة و طاعة فرماں بردار ہونا۔ دونوں مصدر ہیں" ۲۷۲
 اُپر دتے ہوئے حوالیاں توں ایہہ گل واضح ہو جاندی اے کہ تفسیر نبوی وچ لفظی معانی توں اختلاف کر دیاں
 ہویاں مفہوم دے اپنی مرضی نال مطلب اختیار کیٹے گئے نیں۔ تے مخالفت برائے مخالفت دے اسلوب نوں اختیار کیا گیا
 اے۔ نالے سخت الفاظ استعمال کیٹے گئے نیں۔ دوسری طرف حافظ صاحب نے مخالفت تے موافقت دی بنیاد صرف قرآن
 تے سنت نوں بنایا اے۔ تے ایہدے وچ ہمیشہ لفظاں دی سختی توں پرہیز کیا اے۔

ایس توں علاوہ مولانا نجی بخش حلوائی سورۃ فاتحہ دی تفسیر وچ حافظ صاحب دی مخالفت ایس انداز وچ کردے نیں:-

مبالغہ کرے نہ وچ تشبیہ جیوں رب صاحب نوں جانے
 خلقت وانگ جیویں اس ٹہرن وچ مکان زمانے

تے جانن اس کسی طرف اطرافوں زیروں یا بالائیوں!
تے جانن تس محتاج اسباب جو مذہب اہل ہوا یوں

حوالہ دے تحت لکھدے نیں:

"ایہہ نقل ہے تفسیر عزیزی تھیں جو اللہ تبارک و تعالیٰ نوں طرف اتے مکان تھیں
پاک سمجھے اتے حافظ لکھوی صاحب نے لکھیا ہے مکان تھیں پاک جاننا خدا تبارک
تعالیٰ نوں بدعت حقیقی ہے۔ نعوذ باللہ من ذلك "۲۷۳

ایس مقام اتے مولانا حلوائی صاحب نوں گل مجھن وچ غلطی ہوئی ہے۔ سورہ اعراف وچ حافظ صاحب نے
استوی علی العرش دی بحث وچ مولانا اسماعیل شہید دی کتاب "ایضاح الحق" دے حوالے نال حاشیہ وچ لکھیا اے:-

"مولوی اسماعیل شہید نے وچ ایضاح الحق دے لکھیا ہے جو تنزیہ خدا تعالیٰ دی
زمان تے مکان تھیں بدعت حقیقی ہے۔ وجہ اسدا ایہہ معلوم ہوندا ہے جو ایہہ تنزیہ
وچ قرآن تے حدیثاں دے پائی نہیں جاندی بلکہ متکلمین دے جھگڑے تے
فضولیاں ہین بلکہ قرآن تے حدیثاں تھیں خلاف اسدا ثابت ہوندا اے۔" ۲۷۴

استوی علی العرش دی ایس بحث وچ حافظ صاحب نے اپنی رائے ولوں کجھ نہیں لکھیا بلکہ صحابہ کرامؓ توں لیکے
آئمہ مجتہدین دے آثار و اقوال نقل کیتے نیں۔ تے ایسے سلسلے وچ مولانا اسماعیل شہید دا قول وی لکھیا اے۔ ایہناں اقوال
و آثار توں ایس مسئلے دی وضاحت کیتی اے۔ تے استوی علی العرش دیاں ستاں آیتاں دی تفسیر دی تاویل نہیں کیتی۔ ایس
بحث دے آخر وچ حافظ صاحب نے اپنی رائے ایہناں لفظاں وچ لکھی اے:-

سب متشابہات صفاتاں نمایاں بے تشبیہوں

کیفیت اونہاں رب نے سؤنی حق ایہو تنزیہوں ۲۷۵

ایس سلسلے وچ حافظ صاحب دا وی اوہی نقطہ نظر اے جیہڑا اکثر سلف صالحین تے آئمہ مجتہدین دا اے۔ تے ایہدی
وضاحت چھ صفحیاں اتے مشتمل اے۔ مولانا نبی بخش نے پوری بحث ول نظر نہیں چکی صرف اک قول نوں سامنے رکھ کے
حافظ صاحب نوں تنقید دا نشانہ بنایا اے تے انج فتویٰ صادر فرمایا اے:-

"پس معلوم کرو ایہہ کس قدر بے دینی ہے۔ جو قرآن حدیث دا ظاہر نام لے کر جاہلاں نوں خلاف
قرآن اتے حدیث دے لگاؤنا اس عبارت لکھوی تھیں صاف معلوم ہو یا ہے۔ جو اللہ تعالیٰ دے واسطے
زمان اتے مکان ہے اتھیں پاک جاننا اسنوں بدعت حقیقی ہے۔ اے تابعدار معترضہ دی ہے نہ
قرآن تے حدیث دی۔" ۲۷۶

اُپر دتیاں گئیاں مثالاں توں مولانا نبی بخش حلوائی دا اسلوب تردید و تنقید اجاگر ہوندا اے۔ بلاشبہ تفسیر نبوی اک
علمی تفسیر اے۔ ایس دا انداز بیان عالمانہ اے۔ ایس دے ماخذ دا علمی مقام مسلمہ اے۔ مسلک اہل سنت و الجماعت دی
ترویج و اشاعت وچ تفسیر نبوی بنیادی اہمیت دی حامل اے۔

تفسیر دلپذیر پنجابی

حافظ محمد لکھوی پنجابی زبان دے سب توں پہلے مفسر نیں۔ اوہناں نے سب توں پہلے قرآن پاک دا منظوم پنجابی ترجمہ تے تفسیر لکھی اے۔ اوہناں توں بعد نبی بخش حلوائی نے قرآن پاک دا منظوم ترجمہ تے تفسیر لکھی۔ اوس توں بعد بوہت سارے شاعراں نے ایس موضوع تے طبع آزمائی کیتی۔ کجھ شاعراں نے صرف کجھ سورتاں یاں کجھ پاریاں دی تفسیر لکھی اے۔ مولوی دلپذیر وی اوہناں شاعراں وچ شامل نیں جہناں نے قرآن پاک دی مکمل تفسیر تے ترجمہ لکھیا لیکن اوہ مکمل تفسیر چھپ نہیں سکی بلکہ پہلیاں دس پاریاں دی تفسیر ای ملدی اے جیہڑی 'ترجمہ القرآن مع تفسیر دلپذیر' دے ناں نال چھپی اے۔ تے اوہدے اُپر چھپن دا سال ۱۳۵۲ھ بمطابق ۱۹۳۲ء لکھیا اے۔ مولوی دلپذیر نے جیہناں حدیث یاں تفسیر دیاں کتاباں توں ایس تفسیر نوں لکھ دیاں ہوئیاں استفادہ کیتا اے۔ اوہدا علیحدہ توں کدھرے وی ذکر نہیں کیتا۔ بعض تھانواں تے جیہناں جیہناں کتاباں توں استفادہ کیتا اے اوہدا ذکر اوہ مقام تے کردتا اے۔ تے اوہناں وچوں زیادہ مشہور ایہہ نیں۔ معالم التنزیل تفسیر حقانی، صحیح بخاری، صحیح مسلم تے ایہدے علاوہ اکثر فقہ دیاں کتاباں جیویں درمختار وغیرہ توں وی استفادہ کیتا اے۔ مولوی دلپذیر نے قرآن پاک دا ترجمہ دو طریقیاں نال کیتا اے۔ پہلے تحت اللفظ پنجابی نثر وچ تے فیر منظوم پنجابی تے فیر آیتاں دی تفسیر وی منظوم پنجابی کیتی اے تے حاشیے اردو وچ لکھے نیں۔

جیویں پچھلیاں صفحیاں اُتے مولوی دلپذیر بھیروی دے حالات زندگی وچ ایس گل دی دس پائی گئی اے کہ اخیرلی عمر وچ مولوی دلپذیر ہوریں قادیانی ہو گئے سن۔ تے اوہ کجھ کجھ نیچریت ول وی مائل سن۔ اوہناں دی تفسیر قرآن پڑھ دیاں ہوئیاں واضح اندازہ ہوندا اے کہ اوہ معجزیاں تے ملائکہ توں منکر نیں تے کدھرے ایہناں بارے تفسیر وچ تاویلاں دیندے نیں تے کدھرے انکار کردے نیں۔ حافظ محمد لکھوی تے مولوی دلپذیر دی تفسیر دا اک سب توں وڈا بنیادی اختلاف ایہو ای نکتہ اے کہ اوہ نیچریت نوں منن والے نیں تے حافظ محمد لکھوی ایس عقیدے نوں بری طرح رد کردے نیں۔ مولوی دلپذیر نے سورۃ فاتحہ دی وکھری تفسیر لکھی اے جیہڑی ۵۵ صفحے اُتے مشتمل اے۔ سبھ توں پہلاں اوہناں "بسم اللہ الرحمن الرحیم" دا ترجمہ تے تفسیر ۳۰ شعراں وچ کیتی اے۔ بسم اللہ دا ترجمہ ویکھو:-

سبھ تعریفاں اللہ نوں جو رب تمام جہاناں کل طیور و حوشاں جٹاں انساناں حیواناں
سبھ دا خالق سبھ دا مالک سبھ دا پالن والا وچہ زمیناں تے اسماناں کو حق تعالیٰ
کل دنیا پر کو جیہی صفت ربانی آئی کر کے ربوبیت اوہ سبھ دی واحد ذات الہی

دنیا دار رحمان الہی سبھ تے رحم کماوے سبھ نوں ادنے حالت وچوں اعلیٰ تے پہونچاوے
جویں کسیدے حال مناسب اتے موافق جانے تویں ترقی دیوے سبھ نوں ہرگز فرق نہ آئے
بن مگلیاں اس ساڈے کارن سبھ سامان بنائے بن بدلے رحمانی پاروں سبھ کجھ دتی جائے
بڑا رحیم اوہ آخر کارن رحم کماوے بھارے کر مترتب بخشے سبھ نوں عملوں دے پھل سارے ۲۷۷
تے ہن حافظ محمد لکھوی دی "تفسیر محمدی" وچ بسم اللہ الرحمن الرحیم دا ترجمہ تے تفسیر انج اے:-

ترجمہ:- "شروع کرنا ہاں نال نام خدا دے جو وڈا مہربان ہے نہایت رحم والا"

میں شروع کراں نال اسم اللہ دے رحمت عامہ والا تے رحمت خاصہ والا جو ہے واحد پاک تعالیٰ
اللہ اسم خدا دا ذاتی جامع سب کمالاں رحمن رحیم دو اسم صفاتی نا کر کجھ مقالاں
بعضے کہن دوہاں دا کہو معنے رحمت والا رغبت آس ودھاون کارن بھیجے رب تعالیٰ
تے بعضے فرق کہن رحمن دا معنے عام بتاون جو دنیا اندر روزی دیندا دوست دشمن اکھاوون
رحیم بعضے خاص جو رحمت کرسی روز قیامت گناہ معاف تے اجر بے اوڑک خاص پیاریاں رحمت ۲۷۸
حافظ محمد لکھوی نوں پنجابی زبان دا پہلا مفسر قرآن ہون دا اعزاز حاصل اے۔ ایس لئی حافظ صاحب توں بعد آون
والے شاعران نے شعوری یاں لاشعوری طور تے حافظ صاحب دی تقلید کیتی اے۔ استجھے دلپذیر نے وی "بسم اللہ۔۔۔"
دے ترجمے دی تقلید کیتی اے۔ حافظ صاحب نے رحمان تے رحیم دے جیہڑے معنی کیتے نہیں دلپذیر نے وی اوہناں دی
تائید کیتی اے۔ حافظ صاحب نے پنجابی دے بڑے ٹھیکھے لفظاں راہیں ترجمہ کیتا لیکن دلپذیر نے ایس آیت دی تفسیر کر
دیاں اردو دے بڑے بوجھل لفظ استعمال کیتے نہیں جیہڑے پنجابی دے لہجے وچ جچدے نہیں۔ بلکہ پڑھن والیاں دی
طبیعت اُتے گراں گزردے نیں۔ مولوی دلپذیر نے "سورہ فاتحہ دی تشریح" وچ زمانہ "نزل سورہ فاتحہ" "سورہ الفاتحہ کے
بہت نام ہیں۔" خلاصہ مضمون سورہ الفاتحہ "فاتحہ میں تردید عقائد باطلہ" "فاتحہ میں اسلامی میانہ روی کی تعلیم جو افراط تفریط
سے پاک ہے۔" "فاتحہ میں جامع و بہترین دعا" "نزل بسم اللہ شریف" "بسم اللہ ہر سورت کا خلاصہ ہے اور فاتحہ کا بھی"
ایہناں عنواناں اُتے بڑی سیر حاصل تفسیر لکھی اے تے فیر "بسم اللہ الرحمن الرحیم" دا ترجمہ تے تفسیر وکھری لکھی تے لفظ
رحمان ورحیم کی تشریح" وچ وی اوہناں نے لفظ رحمان تے رحیم دے بارے اپنی تفسیر وچ دلیلاں دے کے گل کیتی اے۔
تے مولوی دلپذیر نے وی رحمان نوں دنیا وچ اللہ دی عام رحمت داناں دتا اے یعنی اوہنوں دنیا دی رحمت نال ای تسلیم کیتا
اے۔ تے "رحیم" نوں خاص رحمت ول لے گیا اے۔

ایسے کارن وچ حدیثاں حکم نبی فرمائے دنیا دار رحمان الہی جس اسباب بنائے
آخر اُتے قیامت کارن رب رحیم تعالیٰ نیک کماں دیاں نیک جزائیں اوڑک دیون والا ۲۷۹

ایہہ گل من والی اے کہ مولوی دلپذیر دی تفسیر وضاحت تے بلاغت دیاں خوبیاں توں مالا مال اے۔
مولوی دلپذیر نے سورۃ فاتحہ دا ترجمہ تے تفسیر انج کیٹی اے:-

الحمد لله رب العالمين ۝ الرحمن الرحيم ۝ ملك يوم الدين ۝ اياك
نعبد و اياك نستعين ۝ اهدنا الصراط المستقيم ۝ صراط الذين انعمت
عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين ۝

ترجمہ: سبھ تعریف واسطے اللہ دے ہے جو رب ہے تمام جہاندا۔ رحمان رحیم۔
مالک روز جزا سزا دا۔ تیری ہی عبادت کر دے ہاں اسیں۔ اتے تیری ہی مدد
چاہندے ہاں اسیں۔ دکھا سانبھوں راہ سدھا۔ راہ اوہناں لوکاں دا جو انعام کیتا
تدھ اپرا انھاندے نہ راہ انہاندا جو غضب ہويا اوپر انہاندے اتے نہ گمراہاں دا۔"

منظوم ترجمہ:-

سبھ تعریفاں ہر قسمانیاں لائق اللہ تائیں رب تمام جہاناں دا جو پالن والا سائیں
سبھ نے رحم کماون والا وڈیاں مہراں والا مالک روز جزا سزا دا اوہو رب تعالیٰ
تیری اسیں عبادت کریئے منگاں تیری یاری آپ دکھاویں سدھا رستہ سانوں یا رب باری
راہ تنہاں انعام کیتا تدھ فضلوں اپر جہاندے جہاں اوپر غضب ہويا نا لگا راہ انہاندے
تے نا راہ انہاندے جہاں رستہ حق بھولایا آپ بچاویں او جھڑ راہوں آئیں بار خدایا ۲۸۰
تے ایہدی تفسیر کوئی ۳۳ صفحیاں اتے مشتمل اے۔ تے ایہدے وچ اللہ دیاں صفتاں دا بیان بڑاں بھرواں تے
جاندار اے تے پیرایہ بیان وی آسان اے تے عام قاری وی اوہنوں پڑھ سکدا اے تے سمجھ سکدا اے کیوں جے اوہناں
دی زبان حافظ صاحب دی زبان توں کافی آسان اے۔ مولوی دلپذیر نے سورۃ فاتحہ بارے اک فقہی مسئلے دا اپنی تفسیر وچ
کتے ذکر نہیں کیتا کیوں جے سورۃ فاتحہ دا امام دے پچھے پڑھن بارے کجھ مسلکاں دا آپس وچ اختلاف اے لیکن ایہدے
بارے دلپذیر کول کوئی جانکاری نہیں۔ تے دو جے پاسے حافظ صاحب دی تفسیر سورۃ فاتحہ دیکھو:-

سورت فاتحہ جیہی سورت وچہ قرآن نہ کائی نہ وچہ توریت انجیل زبور پیغمبر آکھیا بھائی
ابو ہریرہ "کرے روایت پیغمبر فرمایا جو فاتحہ باجھ نماز نہ کامل ناقص آکھ سنایا
کے پچھیا مگر امام جے ہواں کیونکر کراں ادائی ابو ہریرہ آکھیا دل وچہ فاتحہ پڑھ توں بھائی
جو میں حضرت توں سنیاں کہندے اللہ خود فرمایا نماز ونڈی میں اپنے ہور بندے دے وچہ بتایا
اوہ میرا تے اوہ بندے دا جو کجھ منگے پاوے عالمین لگ پڑھے جان بندہ اللہ ایہہ فرماوے

جو حمد اتے تعریف میری اس کینتی بندے پیاری جاں الرحمن الرحیم کہے فرآکھے رب دوبارے
 شکا کہی ہن بندے میرے یوم الدین جاں پڑھدا رب کہے بیان بزرگی میری بندہ میرا کردا
 جاں نعبہ نستعین پڑھے اوہ اللہ ایہہ فرماوے ایہہ سنہ میرے اُتے بندے آیت منگی ہن جو بھادی
 جاں آخرتیک پڑھے رب آکھے ایہہ سب بندی تائیں جو بندی میتھوں منگی میں سب دیتاں اوں عطا کیں
 ایہہ نال اسناد صحیح حدیثاں وچہ معالم تراکی غرض جو ابوہریرے دی ہن عاجز آکھ سنائی
 جو رب نماز کہیا فاتحہ نوں لازم پڑھن تداہیں یوم الدین تائیں ترے آیت رب دا حمد تائیں
 اس مسئلے وچ اہل علم نوں اختلاف ایہائی اصحاباں ہور تابعیناں بھی وچہ اماماں بھائی
 ہک فاتحہ واجب آکھن بھادیں وقت بلند قرأت ایہہ عمرؓ علیؓ عثمانؓ معاذؓ بھی ابن عباس روایت
 ایہہ پنج اصحاب تی شافعی ہور اوزاعی ایہہ فرماون تے بعضے وقت بلند خموشی ہولی وقت پڑھاون
 ایہہ ابن عمرؓ ہور عروئیؓ قاسمؓ ابوبکرؓ دے پوتے بھی زہری مالک ابن مبارک احمد دُر پوتے
 تے بعضے کہن نہ ہولی وقت نہ وقت بلند پڑھیوے ایہہ جابرؓ تے سفیان ثوری ہور آکھن خفی دیوے
 جو واجب کہن سو فاتحہ باجھوں پڑھنا منع بتاوان فاتحہ پڑھن حدیثوں ثابت ترمذی کنوں جو لیاون
 عبادہ کہے نماز فجر دی حضرت نبی پڑھائی بند قرأت ہوئی تا بعد سلاموں آکھیا بھائی
 تسمیں مگر امام قرأت پڑھدی یاراں آکھیا آہو آکھیا نبی جو فاتحہ باجھ نہ راہ قرأت جاہو
 ہک فاتحہ پڑھو ضرور جو فاتحہ باجھ نماز نہ کائی ایہہ رب تفسیر معالم اندر بغوی لکھیا بھائی
 ہدائے وچ محمد فاتحہ پڑھنا نیک بتایا! کارن احتیاط بھی احمد وچ تفسیر لیایا

ہولی کہن یا اچی سنت اختلاف ایہائی! اصل ادا ہے ہر صورت وچہ تا کر جھگڑا بھائی ۲۸۱

حافظ صاحب نے فقہی مسئلے بڑی اعتدال پسندی نال بیان کیہتے نیں۔ اوہناں نے سورۃ فاتحہ دا فقہی مسئلے جیہدے
 وچ شافعیان تے حنبلیان دا اختلاف اے اوں مسئلے نوں حدیثاں دے حوالے دے کے لکھیا اے۔ لیکن دوجے پاسے
 دلپذیر نے بہت خوبصورت لفظاں وچ اللہ تعالیٰ دیاں صفتاں دا ویروا کیتا اے تے سورۃ فاتحہ دی اہمیت دے بارے بڑی
 خوبصورت تفسیر لکھی اے لیکن اوہ فقہی مسئلایں دی گہرائی وچ بالکل نہیں گئے۔ مولوی دلپذیر دی تفسیر ادبی لحاظ نال بوہت
 اچھی اے۔ لیکن فقہی مسئلایں بارے تحقیق دے حوالے نال اوہ حافظ صاحب توں کافی کچھے نیں۔

مولوی دلپذیر سورۃ البقرہ دے شروع وچ ایس سورت داناں بقرہ رکھن دی وجہ ایہہ پیش کر دے نیں کہ مصر دے
 وچ گاں پوجن دی بیماری بوہت زیادہ ودھ گئی سی۔ ایس کر کے اللہ تعالیٰ نے گاواں نوں ذبح کرن دا حکم دتا۔ تے ایس
 کر کے اللہ تعالیٰ نے ایس سورت داناں "سورۃ بقرہ" رکھیا۔

سورت بقرہ مدینے اندر رب نازل فرمائی کہ دو آیتاں باجھوں ساری ہجرت پچھے آئی جنگ بدر تھیں اول اسدا اکثر حصہ آیا پہلی سورت مدنی ایہو بعضیاں نے فرمایا ایپر بعض آیتاں ایسیاں اسدے اندر آیاں آخر عمر نبیؐ تے جیہویاں رب نازل فرمایاں البقرہ اس سورت سدا نام کہن اس پاروں گاں اک ذبح کرن دا اس وچ ذکر ہو یا سرکاروں ایسی قوم یہوداں کارن حکم ہو یا ایہہ جاری مصر اندر جدگان پوجن دی پچیل گئی بیماری ذبح کرو ایس گائیں تائیں حکم خدا فرمایا ایہہ مذکورہ تمام اوہناں دا اس سورت وچ آیا تاجو قوم یہود عرب دی سکر عمل کماوے ہر قسماں دیاں شرکاں کولوں باز تمامی آوے اسے کارن اس سورت دا بقرہ نام اکیوے عربی اندر گائیں تائیں بقرہ بول سد یوے دوسواتے چھیاں آیتاں اس سورت وچ آیاں چالی ہین رکوع تمامی آکھ سناواں بھایاں! ۲۸۲ لیکن حافظ محمد لکھوی نے سورۃ بقرہ دے ناں دی اجیہی کوئی توجیہ اپنی تفسیر وچ پیش نہیں کیتی۔ گاں پوجن والا تے ذبح کرن والا واقعہ جیس سورت وچ پیش آیا اے اوہدی تفسیر وچ حافظ محمد لکھوی تے مولوی دلپذیر دی فکر وچ بوہت زیادہ فرق پایا جاندا اے:-

— اک ہور تفسیری ویروا:-

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُ

نَاهِزًا ۖ قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ ۝

(سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۶)

مولوی دلپذیر ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر انج کردے نیں:-

ترجمہ:- اتے جد کہیا موسیٰ نے قوم اپنی نوں جو اللہ حکم کروا ہے تسانوں ایہہ خود

ذبح کرو گاں کہیا اوہناں کیا پکڑواہیں توں ساہنوں ٹھٹھا کہیا (موسیٰ نے) پناہ

پکڑواہاں میں نال اللہ دے ایہہ جو ہوداں جاہلاں تھیں "۲۸۳"

تے ایس آیت دی تفسیر انج کردے نیں:-

مصر اندر جد اسرائیلیاں مدت بہت لنگھائی گائیں دی بہوں عزت عظمت ہوندی سی اُسجائی

اوسے اثر کنوں اوہناں وچھا پھر معبود بنایا جس دا پوجن حضرت موسیٰ آ کے بند کروایا!

ایپر عظمت گائیں دی جو دھس گئی وچ دلا ندے اسدا اثر اے کجھ باقی آہا وچ اوہنا ندے

جیکر گاندے ذبح کرن دا حکم نہ رب سنا دا کسے زمانے پوجن اسدا پھیر شروع ہو جاندا

جاندی پہونچ الوہیت نوں عظمت گائیں والی
تاہیں وچ شریعت موسوی مڑ مڑ کتنی جائیں
جد اوسدی قربانی والی رسم اوہناں وچ ہوئی
ایہو غرض آہی جس کارن رب ایہہ حکم سنایا
دو جا ایہہ تشریح بھی اوسدی وچ تفسیراں آئی
دیکھن دیوچہ موٹی تازی سوہنی باجھ شماروں
اس گائیں دے ذبح کرن نوں آیا حکم جناہوں
حضرت موسیٰ جدوں اوہناں نوں رب دا حکم سنایا
ایہہ گل سکر حضرت موسیٰ بول اوہناں فرماوے
جاہلاں دا کم ٹھٹھا کرنا نبیاں دا کم ناہیں
حافظ محمد لکھوی نے ایس آیت دی تفسیر انج کیلی اے:-

تے یاد کر وجد آکھیا موسے امت اپنے تائیں
ایہہ وچ معاملہ قصہ ہک تو نگر اسرائیلے
عامیل آہا تس نام غنے دا وارث مرنا چاہے
فرہورس وتی مٹیوں چا کر دعویٰ خون طوفانوں
حضرت موسیٰ پچھیا اوہناں سہ انکار لیائے
موسیٰ عرض کیتا رب ظاہر کر اس مانوالا
تا حکم کیتا رب گاؤ کہن ہک دیکھن قدرت بالا ۲۸۵

لیکن حافظ صاحب نے ایہہ واقعہ قرآن تے پرانی تفسیراں دے مطابق اپنی تفسیر وچ شامل کیتا اے یعنی اوہناں
نے ایہدے وچ اپنی رائے نوں دخل نہیں دتا۔ حافظ محمد لکھوی نے گاں ذبح کرن والے واقعے بارے حاشیے اُتے دسیا اے
کہ اک اسرائیلی جہداناں عامیل سی اوہنوں اوہدے چاہے دے پتر نے مال دولت دے لالچ وچ قتل کر دتا سی تے
اوہدے قاتل دا پتہ نہیں سی چل رہیا۔ بستی والیاں نے حضرت موسیٰ نوں کہیا کہ تسیں دعا کرو کہ قاتل دا پتہ چل جاوے۔
حضرت موسیٰ نے دعا کیتی تے اللہ نے حکم فرمایا کہ اک گاں ذبح کرو تے اوہدا کلڑا مقتول نوں ماروتاں جے اوہ زندہ ہو
کے دس دیوے کہ مینوں کہینے قتل کیتا اے۔ ایہہ اک معجزہ سی تے دلپذیر بھیروی کیوں جے نیچریت نوں منن والے سی تے
ایس لئی اوہناں نے معجزے توں انکار کر دیاں ہویاں ایس گاں نوں ذبح کرن والا قصہ ہور رنگ وچ لکھیا اے۔ حالانکہ
ایہدی دلیل قرآن وچوں نہیں ملدی کہ گاں نوں ذبح کرن دا حکم ایس لئی دتا گیا سی کہ ایہدی پوجا ختم کیتی جاوے۔

ایہتھوں پتہ چلدا اے کہ دلپذیر داتفسیر دا انداز تفسیر بالرائے اے لیکن حافظ صاحب نے تفسیر بالرائے نہیں کیتی بلکہ اوہناں نے قرآن پاک تے پہلیاں تفسیراں دی تائید کر دیاں ہونیاں لہنوں معجزہ ای منیا اے۔
 — اک ہور تھاں حافظ صاحب تے دلپذیر بھیروی دی تفسیری فکر ویکھو:-

هو الذی خلق لکم ما فی الارض جمیعاً ثم استوی ال السماء فسوہن

سبع سموت و هو بکل شی علیم ۵ (سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۵)

مولوی دلپذیر نے ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر انج کیتی اے:-

ترجمہ:- اوہا ہے جس نے پیدا کیا واسطے تساڑے جو کچھ وچ زمین دے ہے

سب۔ پھر متوجہ ہو یا طرف آسمان دے۔ پس قرار دتا اوہناں نوں ست آسمان تے

اوہ نال ہر شے دے جانے والا ہے۔"

اوہ اللہ جس وچ زمین دے جو کچھ ساز او پایا سہ کچھ اوس تساڑے کارن ہے پیدا فرمایا
 پھر آسمان وے متوجہ ہو یا خالق سائیں ست آسمان ٹھراکس تے اوہ جانے ہر شے تائیں

تفسیر:

یعنے وچہ زمیں دے خالق جو مخلوق اوہ پائی
 تا جو سہ تھیں نفع اٹھاوے پاون فیض حقانی
 کھاوے پیوے پہن ورتن ظاہر فائدے آئے
 سورت جاشیہ وچ بھی اینویں کہیا رب گرامی
 کارن تساں مسخر کیتی سہ تساں کم آون
 پس اس آیت وچہ خدا نے ایہہ گل سمجھائی
 لغواتے بے فائدہ ایسی چیز نہ کوئی ہوئی
 لفظ سما دا اصلی معنے صرف بلندی آوے
 ست آسمان بھی اس لحاظوں ست بلندیاں آیاں
 ثم استوی الی اسما دا ایہو معنے آیا
 سبع سموات دے اندر کئی مراداں آون
 دو جا ایہہ معنے جو اللہ ست آسمان سنوارے
 یعنی ایہ جو اُپر زمیں دے خالی خول دیوے

آدیاں دے فائدے کارن ہر ہک چیز بنائی
 کہناں وچہ جسمانی فائدے کہناں وچہ روحانی
 غور کرے جد قدرت اندر باطن فیض اٹھائے
 وچ آسماناں اتے زمین دے جو کچھ چیز تہامی
 اس وچ بین نشان اوہناں نوں جیہڑے غور کماون
 اسان تساڑے فائدے کارن ہر ہک چیز بنائی
 جس دے وچہ تساڑے کارن نفع نہ ہووے کوئی
 جو کچھ ہووے اُپر کسے تھیں اوہا سما کہاوے
 آپو آپ بلند زمیں تھیں جیہڑیاں رب بنایاں
 ہو متوجہ طرف بلندی قصد خدا فرمایا
 ست بلند ستاریاں نوں بھی ست آسمان بتاوان
 ست آسماناں تھیں ست حصے لین مراد پیارے
 اُچا بھادیں لہاں چوڑا جتھوں تیک اکھیوے

کر تقسیم خدا نے اسدے حصے ست بنائے چن سورج تے ہور ستارے بھہ جسد یوچہ آئے
پس ایہہ طبقے ست مقرر کیے رب جہاناں! سائنس والیاں ایہو معنے کیے ست اسماناں ۲۸۶
تے تھلے حاشیے وچ ایس آیت دے معنی انج بیان کر دے نیں:-

"یعنی متوجہ ہوا طرف بلندی کے جو زمین سے اوپر ہمکونظر آتی ہے اور وہ محض ایک

دخان ہے جیسا فرمایا ثم استوی الی السماء وہی دخان (حم السجدہ)
یعنی اللہ تعالیٰ آسمان کی طرف متوجہ ہوا اور وہ دھواں ہے پس سا کوئی ٹھوس چیز نہیں
علم سائنس کے نزدیک وہ ایتھر ہے یعنی خالی جگہ ہاں اس میں ستارے اور
سیارے ہیں۔ اور یہ بھی یاد رکھنا چاہیے کہ ثم کے لفظ میں ہر جگہ ترتیب شرط نہیں
ہوتی بلکہ بعض جگہ صرف فا کے معنی دیتا ہے اور ثم استوی میں بھی یہی مراد ہے
کیونکہ دوسری جگہ صاف فرمایا ہے ولا ررض بعد ذلك دحها (النازعات)

یعنی زمین پیچھے بنی۔" ۲۸۷

دلپذیر دی شاعری وچ فصاحت تے بلاغت بوہت زیادہ پائی جاندی اے۔ ایہناں دی زبان دا پڑھنا تے سمجھنا
بوہت آسان اے۔ لیکن ایس آیت دی تفسیر وچ وی نیچریت دی تائید پائی جاندی اے۔ کیوں جے سائنسدان اسماناں
دے وجود توں منکر نیں۔ ایس طرح ای دلپذیر نے وی ایس آیت دی تشریح و توضیح سائنسی حوالے نال کیتی اے۔ یعنی
اوہناں نے نیچریت نوں من دا واضح ثبوت دتا اے تے اسماناں دے وجود دی تاویل کر رہے نیں۔

حافظ محمد لکھوی نے ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر انج کیتی اے:-

ترجمہ:- "اللہ اوہ ہے جس نے پیدا کیتا واسطے ساڈے جو کجھ وچہ زمین دے سہ فر

قصد کیتا طرف اسمان دے فر درست کیتا اوہناں نوں ست اسمان تے اوہ نال ہر

چیز دے جانن والا ہے۔"

ہے اوہ جس او پایا جو سہ وچہ زمین تہاں کارن کچھے استھیں قصد کیتا اس طرف اسمان سوارن

تاست اسمان بنا یوس اتے اوہ ہر ہر شے نوں جانے وچہ مظہری نقل معالم تھیں اتہ ابن عباسوں آنے

جو اللہ زمین کیتی سن قوتاں بیش اسمان بنائے وت فیرست اسمان سنوارے وت فیر زمین وچھمائے

بھی ملکہ یوس زمین اہ پائی اللہ آیت سوار دہانے فردو روزانوچہ قوت اپالیں منگل بدھ پیارے

فردو روزانوچہ ویر جمعہ نوں ست اسمان بنائے جویں سپارے چوہیویں چوتھے پا وچہ رب بتاوے ۲۸۸

حافظ صاحب او سے طرح اسماناں دے وجود دے قائل نیں جیویں زمین دے وجود دے قائل نیں۔ پہلے رب

نے زمین پیدا کیتی تے فیر اسمان پیدا کیتا تے فیر روزی دا سامان بنا دتا زمین اُتے۔ حافظ صاحب نے تن چار شعراں دی تفسیر کیتی اے تے ایس نوں کوئی مسئلہ نہیں بنایا بلکہ سدھے سدھے طریقے نال تفسیر کر کے قرآن دا مطلب سمجھا دتا اے۔ لیکن مولوی دلپذیر نے خواہ مخواہ سائنسی بحث چھیڑ کے دو صفحیاں دی تفسیر کیتی اے تے گل نوں بالکل ای نیچریت ول لے گئے نیں تے اسماناں دے وجود دے معنیاں دی تاویل کر دے نیں لیکن حافظ صاحب نے کوئی وی تاویل نہیں کیتی بلکہ قرآن نے جو دیا اے اوہدے مطابق ای تفسیر کیتی اے تے لوکاں نوں کسے گمراہی وچ نہیں پایا۔

— اک ہو آیت وچ حافظ محمد لکھوی تے مولوی دلپذیر دی تفسیری فکر ویکھو:۔

واذ تستسقى موسى لقومه فقلنا اضرب بعصاك الحجر ۝ فانفجرت منه اثنتا عشرة عينا ۝ قد علم كل انسان مشربهم ۝ كلوا واشربوا من رزق الله ولا تعثوا فى الارض مفسدين ۝ (سورة بقره، آیت نمبر ۶)

ایس آیت دا ترجمہ دلپذیر نے انج کیتا اے:-

ترجمہ:- "اتے جد پانی منگیا موسے نے واسطے قوم اپنی دے پس کہیا اساں مار عا صا اپنا پتھروں پس پھٹ نکلے اوس تھیں باراں چشمے تحقیق جان لیا ہر گروہ نے گھاٹ پیو نے اپنے دا کھاؤ اتے پیو رزق اللہ دے تھیں اتے نہ پھرو وچہ زمین دے فساد کرنے والے۔"

تے جد پانی منگیا موسیٰ قوم کارن اکٹھائیں اساں کہیا جو عا صا اپنا مار اس پتھر تاں پس اس پتھر وچوں باراں چشمے رب نکالے جان لئے ہر ٹولے اپنے گھاٹ جو پیو والے کھاؤ پیو رزق ربا نا نعمت پاک خدا دی تے نا پھرو زمین دے اندر ہو کر تسیں فسادى

تفسیر:

جہاں دناں وچ اسرائیلی جنگل اندر آہے پانی لوڑ پیا تا موسے عرض کیتی درگا ہے حکم ہویا اس پتھر اُپر عا صا مار چلائیں ماریا عا صا حضرت موسیٰ جیوں کہیا رب سائیں پس تدوں قبیلے باراں اسرائیلیاں والے باراں چشمے اس پتھر تھیں خالق پاک نکالے انفجرت ہے فجر کنوں جس معنی پائں آیا چیز کے دا پھٹن پائں راغب نے فرمایا وقت صبح نوں فجر بتاون رات نوں چیرے پاڑے فاجر پاڑ دیا نت پردہ کم کریدا ماڑے فانجفرت اوہ باراں چشمے پاٹ پتھر تھیں چلے آپو آپ قبیلیاں باراں باراں چشمے ملے ایسے کارن باراں چشمے کھولے ذات ربانی جدا جدا سبھ نال آسانی پی سکے اوہ پانی

قلنا اضرب بعصاك الحجر جو پاک خدا فرمایا کہن مفسر اسدا معنی تن طرح پر آیا
 اضرب معنی جاؤں دے تے چلن دے بھی آئے ضرب ذہب کہو معنی تاج عروس بتائے
 کہ معنی میں آکھ سنایا عاصا مارن والا دو جا ایہہ جو موسیٰ تائیں کہیا حق تعالیٰ
 ٹر دے جاؤ عاصا لیکے چلو فلانی تھائیں اس پتھر وچ پانی آگے ملے تساؤے تائیں
 ترجبا ہور عاصا دے معنی اجتماع بھی آون کہن عصا جماعت نوں بھی اہل لغت فرماون
 یعنے حضرت موسیٰ تائیں ہویا حکم ربانا لیکر نال جماعت اپنی جگہ فلانی جانا
 سی اوہ جگہ پہاڑی کوئی پتھر پانی والی جدوں گئے تا باراں چشمے کڈھ دتے رب عالی
 ایہہ معنی بھی کیجے جاؤں جو بن آکھ سنائے اپر عام مروج اوہا پہلے معنی آئے! ۲۸۹
 مولوی دلپذیر نے ترجمہ تے ٹھیک کہنا اے جہدے وچ نیچریت نہیں لیکن تفسیر کردیاں ہوئیاں اوہ نیچریت ول
 چلے گئے نیں۔ ایس آیت وچ معجزے دا ذکر اے کہ جدوں حضرت موسیٰ نے پانی منگیا تے اللہ تعالیٰ نے کہیا کہ اپنا عاصا
 ماریں پتھر دے وچ تے اوس پتھر وچوں رب نے باراں چشمے کڈھ دتے۔ ایہہ وی اک معجزہ اے تے معجزہ نبیاں دا خاصہ
 اے لیکن نیچریت والے معجزیاں دا رد کر دے نیں تے ایس بارے مختلف تاویلاں پیش کر دے نیں۔ مولوی دلپذیر نے
 ترجمے دی حد تک تے معجزے دے بارے کوئی تاویل نہیں کیجی لیکن اپنی تفسیر وچ اوہ لہوون معجزہ منن تے تیار نہیں بلکہ اوہ
 ایہہ تاویل دیندے نیں کہ حضرت موسیٰ دے عاصا مارن دے نال چشمے نہیں پھٹے بلکہ اوس جگہ تے پہلے ای موجود سی بس اللہ
 تعالیٰ نے اوہناں نوں اوس جگہ تے جان دا حکم دتا۔ حالانکہ ایہہ گل سراسر قرآن دے خلاف اے۔ تے ایس بارے وچ
 حافظ محمد لکھوی دا موقف کجھ انج اے:-

ترجمہ:- "تے جس وقت پانی منگیا موسے نے واسطے قوم اپنے دے پس کہیا
 اساں مار نال عاصے اپنے دے پتھرونوں فرجاری ہوئے استھیں باراں چشمے تحقیق
 جاتا ہر گروہ نے جاگ پیون اپنے دی کھاؤ تے پیوروزی خدا تعالیٰ دی تھیں تے تا
 فساد تے فضولی کرو وچ زمین دے فسادے ہو کر۔"

تے یاد کرو جد پانی منگیا موسیٰ کارن لشکر
 اوہ عاصا نور وکھ بیشتوں دہ گر موسیٰ جیڈا
 پس نام علیق جو ادم اسنوں جنت وچوں لیانا
 جتھ پانی بوڑ پوے متہ کڈھی رکھے عاصا مارے
 ہک آکھن چار آہے منہ پتھر ہر منہ چشمے ترے
 تاں آکھیا اساں جو مار توں اپنے عاصے نال اس پتھر
 دو شاخاں تس راتیں چمکن کرن انہر دوریڈا
 شعیب تائیں اوہ ہکدو جے تھیں نبیاں ورخہ پایا
 چھ لکھ بند مینوں نت پانی پیاوے جس سارے
 ہر چشمے تھیں پانی جاری باراں سبط رجائے

اوه باراں نہراں ہو کر پانی جاندا ہر ہر ڈیرے الف لام تعریف بعنن والے قول چنگیرے
جبرائیل آیا رب کہیا ایہہ پتھر نال اوٹھا کین اسوچہ قدرت میری ہو سے معجزے تیرے ہین
تامو سے چک لیا اوه پتھر خر جیوچہ نکایا جد عاصا مارے پانی دیوچہ معالم لیایا!
فرجاری ہوئے اس پتھر تھیں باراں چشمے آپون ٹھیک جانا ہر فرقے اپنی پیون جا صوابوں ۲۹۰
حافظ صاحب نے ترجمہ تے تفسیر کر دیاں ہوئیاں سلف صالحین دی پیروی کیتی اے۔ جیویں پہلے والے لکھ گئے
نیں انج ای اوہناں نے تفسیر لکھی اے لیکن دلپذیر بھیروی نے ایس معجزے نوں من توں انکار کر دتا اے کہ حضرت موسیٰ
دے عصا مارن نال پانی دے باراں چشمے پھٹ پئے لہذا اوه نیچریت توں متاثر ہو کے ایہنے کوں اگانہہ ودھ گئے کہ معجزیاں
دے ہون توں ای انکار کر دتا۔

— اک ہور آیت وچ دونوں شاعراں دی تفسیری فکر انج اے:-

واذ قلتم يموسىٰ لن نؤمن لك حتى نرى الله جهرة فاخذتكم الصعقة

وانتم تنظرون ۵ ثم بعثنكم من بعد موتكم لعلكم تشكرون ۵

(سورة بقرہ، آیت نمبر ۳)

مولوی دلپذیر نے ایہدا ترجمہ تے تفسیر انج کیتی اے:-

ترجمہ:- "اتے یاد کرو جد کہیا تاں اے موسیٰ ہرگز نہ مناں اگے ایس بات تیری جد

تک نہ دیکھ لوں ایس اللہ نوں ظاہر پھر پکڑ لیا تاں نوں کڑک نے تے تسیں ویکھدے

رہے پھر اٹھایا اسان تاں نوں کچھ موت ساڈی دے تاں جو تسیں شکر کرو۔"

تے جد تاں کہیا اے موسیٰ ایس منیندے ناہیں جد تک آپ نہ ویکھاں رب نوں ظاہر طور کداہیں

پس ہک سخت آواز تاں نوں آ کے پکڑ دھایا تے تسیں ویکھدے رہے تمامی جیونکر حال دھایا

پھر اسان موتوں بعد تاں نوں کر ہشیار اٹھایا تا جو شکر کماؤ اسدا جس ایہہ فضل کمایا

تفسیر:

ایہہ بیجا سوال جو اتھے رب نوں دیکھن والا جس تھیں ہک عذاب اوہناں پر بھیجیا حق تعالا

ساری قوم نہ موسے اگے ایہہ سوال الایا بلکہ کچھ جماعت آہی جہناں سوال اٹھایا

ضدی لوگ بہترے ایسے ہُن بھی پائے جاوَن کئی سوال فضول نکے جیہڑے دلوں اٹھاوَن

جدوں ثبوت خداوند دیوے کوئی اوہناں نوں کہن تاڈیاں باتاں اپر نہیں یقین اسانوں

جد تک ذات خدا دی ساہنوں دیکھن وچ نہ آوے نال تیرے اوه گلاں کر دا کیونکر نیاں جاوے

اسے گلوں اُپر انہاندے رب بجلی کرکائی! مردیاں وانگوں ہو گئے سارے ہوش نہ رہ گئی کائی
 موت دا معنے چھ قسماں تے وچہ تفسیراں آیاں مفردات کتاب اپنی وچہ جیوں راغب فرمایا
 بھی فراس موت دا معنی غشی بھی کیتا جاندا ایہہ سہ معنے وچہ کتاباں میں نہیں دلوں بناندا
 پس اوہ موت جو اس آیت وچہ پاک خدا فرمائی ایسی اوہ کوئی غشی وغیرہ اصلی موت نہ آئی
 وانتم تنظرون جو پچھے نال اسیدے آیا یعنی آپ ڈٹھونے سبھ کجھ نظر تسانوں آیا
 پس ایہہ فقرہ دیکھن والا مرن نہ ہرگز دیندا مویا بندہ دیکھ نہ سکدا نا اوہ مول تکیدنا
 بعض بزرگاں دیکھن والی ایہہ ترتیب بنائی ادھے بندے مر گئے ادھے رہے تکیدے بھائی
 ایہہ پر ایہہ تکلیف نکمی اینویں اوہناں اٹھائی نا اوہ فوت ہوئے نا اصلی موت اوہناں نوں آئی
 زلزلے نال بے ہوش اوہناں نوں کردتا رب عالی یا اس موت دا معنے اتھے موت جہالت والی
 نال جہالت موسے اگے اوہناں سوال الایا کڈھیا موت جہالت دی تھیں پاک خدا فرمایا
 نویں سروں ایمانی زندگی رب عطا فرمائی موتوں بعد اٹھاوون والی ایہو نعمت آئی
 صاحب روح معانی والا بھی اینویں فرماندا عام رواج جہالت نوں بھی موت بتایا جاندا ۲۹۱
 مولوی دلپذیر نے ایس آیت دے ترجمے تے تفسیر وچ ایس گل دی تاویل کیتی اے کہ حضرت موسیٰ دی قوم
 جیہڑی رب نوں اپنیاں اکھاں نال دیکھنا چاہندی سی اوس قوم نوں رب نے اسمانی بجلی سٹ کے ساڑ چھڈیا تے اوہ مر
 گئے۔ حضرت موسیٰ نے رورو کے بڑی گریہ زاری کیتی تے اللہ تعالیٰ نے اک رات مردہ کرن توں بعد اگلے دن فیروزندہ کر
 دتا ایہہ اک معجزہ سی لیکن مولوی دلپذیر نے ایہوں معجزہ من توں انکار کردتا اے تے اوہناں نے ایہدی تاویل انج کیتی
 اے کہ اوہ سب لوگ مرے نہیں بلکہ بے ہوش ہوئے سن تے اگلے دن ہوش وچ آ گئے۔
 حافظ محمد دی ایس آیت بارے تفسیری پرکھ انج اے:-

ترجمہ:- 'تے جسوقت کہیا تہاں اے موسیٰ کدی باورنکرانگے اسیں واسطے تیرے
 تاجو دیکھیں اسیں اللہ نوں ظاہر فر پکڑیا ساہنوں تے تسیں دیکھدے آہے فیر
 اساں اوٹھایا تسانوں پچھے موت تہاڈیدے تہاں تسیں شکر کرو۔'

تفسیر:

تے جدتساں کہیا اے موسے کدی ایس بارنکرہے تیرا تا دیکھیے اللہ ظاہر فرتساں بجلی پایا گھیرا
 سن وچہ معاملہ کہیا جو رب فرمایا موسیٰ تائیں جو اپنے نال لیاویں لوکاں عذر خواہی کردائیں
 اوہناں آکھیا منگ اللہ تہیں جو خود اسان کلام سناوے موسے کہیا سوال ایہہ نہ کرساں منسی رب جی بہاوے

جاں موسیٰ پاس پہاڑ گیا ہک بدل کالا آیا سارا اوس پہاڑ کجیا فر موسیٰ تسوچہ دہایا
 قوم نوں اگہوس نیڑی آؤ سہے نیڑے آئے بدل اندر داخل ہوئے سجدے سہ سدہائے
 جد موسیٰ رب کلام کرے تد فوری پوے چکارا اوہ نور موسیٰ دی منہ پر چمکے کون جو کرے نظارہ
 تاسنہ انہاندی پردہ کیتا سنن کلام الہی جو کجھ اللہ موسیٰ نوں فرماوے امر نواہی
 جوتیرا اسیں یقین نہ کردے تارب آپ دکھاوے تا بجلی اگ پئی اسمانون ساڑی جو رب بہاوے
 اوہ سارے بجلی مارے موسیٰ رووے کر کر زاری جو یا رب میں کیہہ آکھاں جا کر پچھلے قوم وچارے
 جاں ڈاڈا ہاگر یہ زاری کیتا اللہ اوہناں جوایا اوہ ہکدوہے نوں اٹھدا دیکھن ہک ہک رب اٹھایا
 ہکدن رات رہے اوہ مردے استھیں کچھے جیوے ایہہ وچہ تفسیر معالم لکھیا او سول نظر کچھوے ۲۹۲
 حافظ محمد لکھوی نے استھے کسے تاویل توں کم نہیں لیا۔ بلکہ اوہناں نے پہلیاں تفسیری روایات دے مد نظر ای تفسیر
 لکھی اے تے اوہناں نے بندیاں دے مرن توں بعد جی اٹھن نوں معجزہ ای نیا اے جیہدے توں دلپذیر انکاری اے۔
 اک ہور تفسیری ویروا:-

ولقد علمتم الذین اعتدوا منکم فی السبت فقلنا لہم کو نوا قرۃ
 خاصین O (سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۷۷)
 دلپذیر اس آیت دا ترجمہ تے تفسیر انج کردے نیں:-

ترجمہ:- "اتے البتہ تحقیق جان چکے ہوتسیں اوہناں نوں جو حدوں نکلے تاتھیں
 وچہ دن ہفتے دے پس کہیا اساں اوہناں نوں ہو جاؤ باندر ذلیل۔"

تے البتہ جان چکے ہوتسیں اوہناں دے حالے حدوں جو لنگھ گئے تاتھیں چھنھنوار وچالے
 تا پھیر کہیا اساں اوہناں نوں باندر خو ہو جاؤ خاصین خوار رہو تے ذلت پئے اٹھاؤ

تفسیر:

روز جمعہ دا مسلماناں نوں جیونکر افضل آیا چھن چھن وار یہوداں کارن اینویں رب بنایا
 وچہ توریت اوہناں دے کارن خاص ہدایت ہوئی ہفتے دے دن دنیا والا کم نہ کرنا کوئی
 وچہ عبادت رب سچے دی چھن چھن وار لنگھانا اپر اوہناں نہ توڑ نبھایا ایہہ فرمان ربانا
 چھیاں پکڑن کم اوہناں دا وچکن نالے کھاندے چھن چھن وار کریندے چھٹی کرن شکار نہ جاندے
 چھٹی دے دن اکثر چھیاں گھاٹ اُتے جاوَن کر گیاں اوہ معلم ساہنوں پکڑن اج نہ آون
 اودھروں تاڑ گئے اوہ جیہڑے آہے لوک شکاری چھٹی دے دن چھیاں والی ہووے کثرت بھاری

لاچ کر کے حکم ربانا اوہناں توڑ گنویا بہتیاں مچھیاں وکھ شکاروں دل نوں صبر نہ آیا
 کہن مفسر ایسے اوہناں آ کر ڈھنگ بنائے چھن چھن وار اکھیاں کر دے آیت آ پکڑیندے
 قردہ جو اس آیت وچہ پاک خدا فرمایا ہے ایہہ جمع قرد دی جس دا معنی باندر آیا
 ہو جاؤ تسیں باندر ایہہ جو حکم دتا رب عالی ہو گئے باندر خوئیں اندر شکل نہ باندریں والی
 کہے امام مجاہد صاحب وگڑے دل اوہناندے پھٹ کے باندر ہوئے نہ شکلوں جیونکر سمجھ جاندا
 مفردات امام راغب بھی ہے ایہہ قول لیاندا بلکہ ہو گیا باندریں وانگوں بد اخلاق اوہناندا
 خود قرآن بھی ایسے گل دی ہے تائید کریندا لعنت نال اوہناندے تائیں ہے منسوب اکھیندا
 پس اوہ دشمن پاک نبی دے باندر بنے نہ کوئی بلکہ لعنت ذلت والی اُپر اوہناندے ہوئی
 اینویں سورت مائدہ اندر ہو راک آیت آئی باندر تے خنزیر جہاں نوں کہیا ذات خدائی
 نال اگے پھر حق اوہناندے پاک خدا فرمایا بہت برے ایہہ لوک جہاں نے سدھا راہ بھولایا
 پس ہن نال دلائل پختہ ایہہ گل ثابت ہوئی ظاہر اندر شکل اوہناندی مول نہ وگڑی کوئی
 عادتاں تے اخلاق اوہناندے ہو گئے وانگ رزلیاں چھوڑ خدا دی فرمانداری کر دے کم ذلیلاں ۲۹۳
 تے حاشیے وچ انج فرماندے نیں:-

"یعنی ان لوگوں سے کہہ دے کہ میں اللہ کے نزدیک زیادہ بری جزا پانیوالی جماعت
 کی خبر دوں یہ وہ ہیں کہ جن پر اللہ نے لعنت کی اور ان پر غضب کیا اور ان میں سے
 ایک جماعت کو بندر اور سور بنایا۔ اور جو لوگ شیطان کی پرستش کرتے ہیں۔" ۲۹۴

ایس آیت وچ بیان کیتا گیا واقعہ کجھ انج اے کہ اللہ تعالیٰ نے ہفتے والے دن مچھلیاں دے شکار توں منع کیتا سی
 لیکن لوکاں نے ایہہ حکم نہ غیا تے ہفتے والے دن وی شکار شروع کر دتا تے سزا دے طور تے اللہ تعالیٰ نے ایہناں لوکاں
 نوں باندر، سور بنادتا۔ اتھے مولوی دلپذیر ایس گل دی تاویل انج پیش کر دے نیں کہ اللہ تعالیٰ نے شکلوں باندر نہیں سی بنایا
 بلکہ اوہناں دیاں نصلتاں باندریں ورگیاں ہو گئیاں سن۔
 حافظ محمد لکھوی ایس بارے انج لکھدے نیں:-

ترجمہ:- "تحقیق جاتاں اوہناں نوں جو جدوں لنگھے وچہ دینہ ہفتے دے پس
 کہیا اسال ایہناں نوں ہو جاؤ باندر دھرکار ہوئے۔"

تے ٹھیک جاتاں جہاں تعدے کیتی چچن ولے فر آکھیا ایہناں اوہناں نوں ہوو باندر سمجھ دھرکارے
 اعتدا تعدے معنی جو حدوں لنگھ جاوے ایہہ قصہ محی السنّت بغوی وچ معالم لیاوے

داؤد نبی دے وقت یہودے ایلہ نام شہر دے حرام شکار مچھی رب کیتا چھن چھن وار نہ کر دے
 تارب آزمائش گہلے چھن چھن مچھیاں باہر آون! پانی دیسن اپر دن پانی سب لوکاں
 جاں چھن چھن گزرے تھلا ملن دے مول نہ کائی نفس شیطان تنہاں بھرمایا حیلہ بات سکھائے
 ہک فرقہ پکڑن کہاؤن مچھی ڈبے وچہ گمراہی تے دو جہا ٹول نہ پکڑن آپ نہ منع کرن تنہائی
 ترجیا فرقہ منع کرن گمراہاں نوں اس کارن ایہہ باراں ہزار آہے کہہ تنہکی ناں اوہ مژن شکار
 فرجدا ہوئے گمراہاں تھیں سنہ دوہاں کندہ بنائے اکدہر نیک تے اکدہر دوچہ مدت کجھ ویہائے
 تے بدکاراں درمول نہ کہولیا نا کوئے باہر آیا تا نیکاں چڑھ دیوار اتے تنہاں ڈٹھا کیویں
 اوہ ڈٹھے باندر بنانوالے روون مارن نعرے ققادہ کہے جو بڈھے خوک تے جوان سو باندر سارے
 ترے دینہ رہے موئی فرسکھے زندہ ریہا نہ کوئے پھٹے قوم نو ودھے نہ سووے صحیح روایت ہوئے ۲۹۵
 مولوی دلپذیر ایس آیت دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں حقیقت توں مجاز ول چلے گئے نیں۔ دلپذیر نے باندر بننے
 والے واقعے نوں حقیقت نہیں منیا بلکہ ایہہ تاویل دتی اے کہ اوہ شکلا باندر نہیں بنے سن بلکہ اوہناں دیاں نصلتیاں باندر راں
 ورگیاں ہو گئیاں سن۔ استھے حافظ محمد لکھوی نے قرآن دی حقیقت نوں حقیقت ای رہن دتا اے۔ اوہنوں عقل اُتے پرکھن
 دی کوشش نہیں کیتی۔

— اک ہوو آیت دی تفسیری پرکھ ویکھو جیہدے وچ دلپذیر پر معجزے توں انکاری اے۔

واذ قال ابراهيم رب انى كيف نحى الموتى قال اولم تؤمن قال بلى
 ولكن ليطمئن قلبى قال فخذ اربعة من الطير قصر هن اليك ثم
 اجعل على كل جبل منهن جزء اثم ادعهن يا ثينك سعيًا و اعلم ان
 الله عزيز حكيم ۵ (سورة بقره، آیت نمبر ۹)

مولوی دلپذیر نے ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر اُج کیتی اے۔

ترجمہ: "اتے جد کہیا ابراہیم نے اے رب میرے نہ کہا مینوں جو کوں جو اندا ہیں
 توں مویا ننوں فرمایا کیا نہیں مندا توں کہیا (ابراہیم نے) آہو (منیاں) ایپر
 اسواسطے جو تسلی پکڑے دل میرا فرمایا پس پکڑ چار پنچھی پھر بلا لے اوہناں نوں اپنی
 طرف پھر رکھ دے اپر ہر پہاڑ دے اوہناں تھیں ہک حصہ پھر بولاء اوہنا نوں
 آون گے تیرے پاس دوڑ دے تے جان جو اللہ غالب حکمت والا ہے۔"

تے جد ابراہیم کہیا دکھلا مینوں رب میرے مویا ننوں تو کوں جو اوں مڑ کے دو جے پھیرے
 حکم ہو یا کیا توں نہیں من داتا اوں عرض گزاری مناں ایپر دل میرے نوں ہوگ تسلی بھاری

رب کہیا پھڑ چار پکھیرو اپنی طرف بلائیں
پھر ہر اک پہاڑ دے اپر اوہ جو پکھی چارے
سدیں پھیر اوہناں نوں تیں ول آون دوڑ تمانی

تفسیر:

ایہہ پر جزء دے معنی نہیں معنے کپنا نکنا آئے
چار پرندیاں دا ہے اوتھے ذکر خدا فرمایا
ایہہ ناہیں جو ککڑے کر کے قیمہ کرو ایہہ سارے
جہاں بزرگاں اس آیت دے ایہہ معنی فرمائے
ابراہیم سوال کیتا تا حکم ہو یا اوس تائیں
گوشت پوست ہڈیاں کھنباں سنے تمام ملا کے
پھرتوں کر آواز بولا ویں اپنی طرف پیارے
ابراہیم نے ایویں کیتا جیوں اللہ فرمایا
چار پہاڑاں تے پھر رکھیا حصے چار بنائے
اپر رکھے سیس اوہناں دے اپنے کول نکائی
جدا سر کڈھے تے سدے اوہو اڈا آوے
جے سر ہور کیدا ہووے تا اوسنال نہ لگے
اسے طور اوہ چارے پکھی قدرت خالق باری
ہک کبوتر تے ہک ککڑ تریتا مور بتاون

بلکہ چیز کسے دا حصہ ہک جز آکھی جائے
چوں وچوں فر ہک جز کہو ثابت پکھی آئیاں
اوتھیں پھیر پہاڑاں تے رکھ اوسدے پارے پارے
وچہ تفسیراں مطلب اس دا ہین سطور لیائے
چار پکھیرو پکڑ اوہناں دا قیمہ خوب بنائے
جا رکھیں پھر تھوڑا تھوڑا اپر پہاڑاں جا کے
کول تیرے اوہ دوڑے آون زندہ ہو کر سارے
کر کے ذبح اکٹھا سبھ نوں قیمہ خوب بنایا
بعضے آکھن ست حصے تے ست پہاڑ بنائے
آء پھر وارو وار اوہناں نوں سدن لگا بھائی
دیکھ پچھان پوے سراپنا نال اوسدے لگ جاوے
رہے کھلوتا کچھے ہٹ کے مول نہ آوے اگے
زندہ ہو کر نال سراندے لگ گئے وارو واری
چوتھا کاؤں آہا ہک کالا ذکر مفسر لیاون

ایہہ پر اس آیت دے اندر ایہہ کوئی ذکر نہ آئیا

ایہہ جو ابراہیم ایہہ سبھ کجھ کر کے سی ازمائیا

ایہہ پر اسیں پرندے جیکر قیمہ کٹ بناواں
تا پھر پاک نبی دے ویلے ایہہ کم ہو یا کوئی
جسوں تک کے شخص کسے دی دلوں تسلی ہوئی ۲۹۶

ایس آیت وچ جیہڑا واقعہ بیان کیتا گیا اے کہ حضرت ابراہیمؑ نے پچھیا کہ رہا مردیاں نوں کیویں جیواناواں تے
اللہ تعالیٰ نے کہیا کہ چار پنچھی لے اوہناں دا قیمہ کٹ کے چاراں پہاڑاں اُتے رکھ دے تے فیر اوہناں نوں وارو واری بلا
تے ہر اک داسرا اپنے دھڑ نال آ لگے گا۔ مولوی دلپذیر نے استحضار وی تاویل توں کم لیا اے تے من توں انکاری نہیں کہ

چونواں پنچھیاں دا قیمہ کٹ کے رکھن دی گل وی ہے اوہ ایس گل توں بالکل انکاری نیں تے آکھدے نیں کہ ایہہ کوئی معجزہ نہیں اگر معجزہ ہوندا تے فیر نبی پاک ﷺ دے زمانے وچ وی ہوندا۔ استھہ وی دلپذیر معجزے نوں من توں انکاری نیں۔
حافظ محمد لکھوی نے ایہہ ترجمہ تے تفسیر انج کیتی اے:-

جد آکھیا ابراہیم جو یا رب مینوں ایہہ دیکھائیں جو کوں جو اوں مردیاں آکھیں توں ایہہ بنیا ناہیں
آکھیں آہو سنیاں اپرتا ٹہیرے دل میرا رب آکھیا پھر چار پنکھی فرکٹ اوہناں بیرا بیرا
سن وچہ معاملہ لکھیا نالے قاضی مظہر یوالے جو ذبح کیجے سبھ پنکھی پٹے پر سکھناں کٹ ڈالے
بھی گوشت پوست ریزہ ریزہ کر کے سبھ رلایا فر چاراں پہاڑاں اُتے جھے کر کے چار رکھ آیا!
جا وچ ہوا سبھ جسے پوری ہو گئی سروں اوراؤ نوں جے اوسداسر ہووے دہڑ لگے نہیں تاں ہٹھ بھیرے ۲۹۷
مولوی دلپذیر نے ایہہ نوں اک معمولی واقعہ منیا اے لیکن ایہہ اک غیر معمولی واقعہ اے کوئی عام واقعہ نہیں۔ مولوی
دلپذیر نے ایہہ قصہ بیان تے ضرور کہتا اے لیکن واقعہ دی حقیقت توں انکار کردے نیں تے شبہ ظاہر کردے نیں۔
حافظ محمد لکھوی دی تفسیر دا انداز تفسیر بالماثور اے۔ ایس پاروں اوہ قرآن دے کسے وی معنی نوں جھٹلاندا نہیں
بلکہ اپنے سلف صالحین نوں من دیاں ہونیاں تفسیر بیان کردے نیں تے قرآن دے وچ بیان کیجے گئے معجزیاں نوں من
دے نیں تے پہلیاں تفسیراں دے حوالے وی دیندے نیں۔
_____ اک ہور آیت وی تفسیری پرکھ دیکھو:-

اذ قال لله يعيسى اني متوفيك ورافعك الي و مطهرك من الذين

كفروا ۵ (سورة آل عمران، آیت نمبر ۴۵)

مولوی دلپذیر نے ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر انج کیتی اے:-

ترجمہ:- "جد کہیا اللہ نے اے عیسیٰ تحقیق میں وفات دینے والا ہاں تینوں تے

عزت دینے والا ہاں تینوں طرف اپنی تے پاک کرنے والا ہاں تینوں اوہناں

لوکاں تھیں جو کافر ہوئے۔"

یعنے حضرت عیسیٰ نوں جد کہیا حق تعالیٰ اے عیسیٰ فوتیگی تینوں ہاں میں دیون والا
کراں بلند مدارج تیرے اپنی طرف حضوروں کرساں پاک اوہناں تھیں جیہڑے کافر ہوئے غوروں

تفسیر:

اس آیت وچ فضل کرم تھیں پاک خداوند سائیں دتے چار حضوروں وعدے حضرت عیسیٰ تائیں
پہلے انسی متوفیک پاک خدا فرمایا میں ہاں تینوں مارن والا جس دا معنی آیا

وچ تفسیراں متونی دے ہو رہی معنے آئے
یعنے قبض کرے نفساں نوں پاک خداوند سائیں
اپہر فوت کرن دے معنی ابن عباس بتائے
موت اندر تے نیند اندر بھی کہیا دوہیں تھائیں
اپہر حضرت عیسیٰ دا جو روح قبض فرمایا
بعض بزرگاں نیند دا واقعہ کہیا اسدے تائیں
حضرت وہب کہے تن گھڑیاں موت عیسیٰ نوں آوے
اس تھیں پچھے اوس نوں اللہ پھر زندہ فرمایا
پس جو لوک کہن جد حضرت عیسیٰ مڑ کے آوے
کل عقائد والے جھگڑے کر کے صاف مٹاوے

ہے ایہہ ہک پلاؤ خیالی اینویں رہن پکاندے
ہوسن روز قیامت اندر فیصلے انہاں گلاندے ۲۹۸

مولوی دلپذیر حضرت عیسیٰ دے زندہ ہون، اسماناں تے جان دا صاف انکار کر دے نیں۔ اوہناں نے ایس نکلتے
اُتے چار صفحیاں دی تفسیر لکھی اے۔ جیہدے وچ ایس گل دی تاویل وچ اوہ بوہت اگانہہ ودھ گئے نیں تے اوہ ایس
معجزے نوں من لئی بالکل تیار نہیں کہ حضرت عیسیٰ زندہ نیں تے اسماناں اُپر چلے گئے نیں تے مڑ دوبارہ وی آؤن گے۔
ہن اتھے حافظ محمد لکھوی دی تفسیری فکر دا جائزہ لواں گے کہ ایس آیت بارے اوہناں دی رائے کیہہ اے:-

جد کہیا خدا ای ٹھیک میں تینوں پورا لسان
تو نے معنے قبض کرن شے صحیح سلامت پورے
تے اپنی طرف اٹھاؤن کنوں کفاراں پاک کریاں
عیسے نوں رب صحیح سلامت لیکیا آپ حضورے
یا معنے خواب جو عیسے نوں رب نیندر پہنچ سوایا
ہک کہن تو نے معنے موت جو اول عیسیٰ آئے
ہک کہن تو فی موت ایسے پر معنے پچھے اگے
فرپیش قیامت آء زمین پر چالے سال گزارے
فرمر سے مومن پڑھن جنازہ آکھیا نبی پیارے ۲۹۹

حافظ محمد لکھوی نے اتھے حضرت عیسیٰ دے اسمان اُتے جان دا اقرار کیا اے تے لہنوں معجزہ منیا اے۔ تے
اتھے حدیث دے حوالے نال لکھیا اے کہ قیامت توں ۴۰ ورہے پہلے حضرت عیسیٰ دوبارہ دنیا تے آؤن گے لیکن مولوی
دلپذیر حضرت عیسیٰ دی جسمانی موت دے قائل نیں تے اوہ ایہہ معجزہ من توں انکاری نیں تے نال ای اوہ ایس گل توں
وی انکار کر دے نیں کہ حضرت عیسیٰ دوبارہ دنیا تے آؤن گے۔

حافظ محمد لکھوی دی "تفسیر محمدی" نال "تفسیر دلپذیر" دے تقابل توں بعد ایہہ گل واضح ہو جاندی اے کہ
مولوی دلپذیر دی سوچ اُتے نیچریت پوری طرح حاوی اے تے نیچریت اُتے مبنی فکر اوہناں دے ذہن تے ایہنی حاوی
اے کہ اوہ قرآن وچ دے گئے معجزیاں، اسماناں تے فرشتیاں دے وجود توں وی منکر نیں۔

تفسیر فیروزی

قرآن پاک دیاں نامکمل تفسیراں وچوں اک تفسیر "تفسیر فیروزی" دے ناں توں مشہور اے۔ ایہدے مصنف دا ناں فیروز دین ڈسکوی اے جیہناں دے حالات زندگی کچھے "حافظ محمد لکھوی دے ہمعصر شاعراں" دے عنوان پٹھ لکھے جا چکے نیں۔ فیروز دین ڈسکوی نے قرآن مجید دے ست سپاریاں دا انٹرویوچ اردو ترجمہ کیتا اے۔ تے فیروہناں دا منظوم پنجابی ترجمہ کیتا اے تفسیر نہیں لکھی۔ تے حاشیے اردو وچ لکھے نیں، جیہڑے بڑے ضخیم حاشیے نیں۔

فیروز دین ڈسکوی دا طرز بیان تے تحریر دوسریاں مفسراں نالوں بالکل وکھ اے۔ آپ نے قرآن کریم دا مفہوم بیان کر دیاں ہونیاں کسے مسلم فرقے نوں مطعون نہیں کیتا بلکہ دوسرے مذہب یعنی یہود تے نصاریٰ نوں ہر موقع اُتے مخالف فریق دی حیثیت نال پیش نظر رکھیا اے۔ تے اوہناں دی اپنی کتاب توریت تے انجیل راہیں اوہناں دے کفر نوں ثابت کرن دی کوشش کیتی اے۔ تے ایس کفر نوں رد کرن دی کوشش وی کیتی اے۔

فیروز دین ڈسکوی دا "بسم اللہ الرحمن الرحیم" دا ترجمہ حافظ محمد لکھوی دے ترجمے نال ملدا اے۔ تے ایہتوں پتہ چلدا اے کہ فیروز دین وی حافظ محمد لکھوی دے ترجمے توں متاثر نیں تے اوہدی تائید کردے نیں۔

فیروز دین "بسم اللہ الرحمن الرحیم" دا ترجمہ انج کردے نیں:-

ترجمہ اردو:- اللہ کے نام سے شروع جو بخشش کرنے والا مہربان ہے۔

منظوم پنجابی ترجمہ:-

نام اللہ دی برکت ساری بخشش جسدی عامی

خاصاں اتے رحمت خاصی اندر حشر مدائی ۳۰۰

مولوی فیروز دین نے وی حافظ محمد لکھوی دی طرح رحمان دے ترجمے نوں بخشش عامی تے رحیم دا مطلب رحمت خاصی کیتا اے۔

حافظ محمد لکھوی دا ترجمہ تے تفسیر انج اے:-

ترجمہ:- "شروع کرنا ہاں نال نام خدادے جو وڈا مہربان ہے نہایت رحم والا"

میں شروع کراں نال اسم اللہ دے رحمت عامہ والا تے رحمت خاصہ والا جو ہے واحد پاک تعالیٰ

اللہ اسم خدا دا ذاتی جامع سب کمالات رحمن رحیم دو اسم صفاتی نا کر کجھ مقالاں!

یعنے کہن دوہاں دا کہو معنے رحمت والا رغبت آس ودھاوون کارن بھیجے رب تعالیٰ

تے بعضے فرق کہن رحمن دا معنے عام بتاؤن جو دنیا اندر روزی دیندا دوست دشمن اکھاؤن
رحیم بمعنے خاص جو رحمت کرسی روز قیامت گناہ معاف تے اجر بے اوڑک خاص پیاریاں رحمت ۳۰۱
مولوی فیروز دین دے لفظ انتہائی سلیس نیں لیکن حافظ محمد لکھوی نے ٹھیکہ پنجابی لفظ ورتے نیں۔ اوہدی وجہ ایہہ
وی اے کہ حافظ محمد لکھوی دے دور اندر پنجابی زبان خاصی اوکھی سی تے اوہناں نے اوہی پنجابی زبان ورتی اے جیہڑی اوس
دور وچ رائج سی۔

ایس توں بعد سورۃ فاتحہ دی پہلی آیت دا ترجمہ مولوی فیروز دین انج کردے نیں:-

الحمد لله رب العلمين ۵ (سورة فاتحه، آیت نمبر ۳)

اردو نثری ترجمہ:- "سب خوبیاں اللہ کو جو سارے جہان کا رب ہے۔"

پنجابی منظوم ترجمہ:-

سو بھسا سب اللہ نوں بھاوے جو سب جگہ اسائیں ساری دنیا دا ہے داتا پالے ہر اک تائیں ۳۰۲
مولوی فیروز دین نے اک آیت دا ترجمہ اک شعر وچ کیتا اے تے ایہدے مقابلے وچ حافظ محمد لکھوی نے
سورۃ فاتحہ دیاں پہلیاں تئیں آیتاں دا ترجمہ اک شعر وچ کیتا اے:-

الحمد لله رب العلمين ۵ الرحمن الرحيم ۵ ملك يوم الدين ۵

(سورة فاتحه، آیت نمبر ۳ تا ۵)

نثری ترجمہ:- سب تعریف واسطے اللہ دے جو پالن والا جہانناں دا وڈا مہربان وڈی

رحمت والا مالک دینہ جزا دا ہے۔"

منظوم ترجمہ:-

سبہ تعریف اللہ نوں پالنتہار جہانناں سائیں رحمت عامہ خاصہ والا مالک روز جزائیں ۳۰۳
مولوی فیروز دین نے ہر آیت دا ترجمہ اک شعر وچ کیتا اے۔ یعنی سورۃ فاتحہ دیاں ستاں آیتاں دا ترجمہ ستاں
شعراں وچ کیتا اے لیکن حافظ محمد لکھوی دا کمال ایہہ اے کہ اوہناں نے پہلیاں تئیں آیتاں دا ترجمہ اک شعر وچ کیتا
اے۔ یعنی کہ اختصار حافظ محمد لکھوی دی تفسیر دی سب توں وڈی خوبی اے۔ تے باقی مفسراں دے کول ایس گل دی خاصی
کمی پائی جاندی اے۔

مولوی فیروز دین نے وی سورۃ فاتحہ بارے فقہی مسئلے نوں بالکل نہیں چھیڑیا کہ سورۃ فاتحہ نوں امام دے کچھے
پڑھنا چاہیدا اے کہ نہیں۔ ایہتھوں پتہ چلدا اے کہ مولوی فیروز دین قرآن پاک دی تفسیر کردیاں ہوئیاں فقہی مسئلیاں دی
گہرائی وچ نہیں گئے لیکن مولوی فیروز دین دے شعر بڑے فصیح تے ترجمے دے لحاظ نال وی معیاری نیں۔ مولوی فیروز

دین دی اک خوبی ایہہ وی اے کہ اوہناں نے بلغ ترجمہ کیتا اے۔
 — اک ہور آیت اُتے تفسیری تقابل:-

و لله المشرق و المغرب فايمنما تولوا فاتهم وجه الله ان الله واسع

علیم ۵ (سورۃ بقرہ آیت نمبر ۱۱۵)

فیروز دین ڈسکوی ایس آیت دا ترجمہ انج کر دے نیں:-

نثری اردو ترجمہ:- "اور پورب اور پچھم اللہ ہی کا ہے۔ سو جد ہر تم منہ پھیرو او دھر

حی اللہ کا رخ ہے۔ اللہ بڑی گنجائش والا اور سب کچھ جانتا ہے۔

منظوم پنجابی ترجمہ:-

تے اللہ دا ہے لہندا چڑھدا شک نہ اسوچہ کائی کوئی طرف نہ اس تھیں خالی بیحد ذات الہی
 جتھے کرو توجہ اسول جد ہر پڑھو نمازاں اوے پاسے ذات اللہ دی سند عجز نیازاں ۳۰۴
 ایسے آیت دی تفسیر حافظ محمد نے انج کیتی اے:

لفظی ترجمہ:- تے واسطے اللہ دے ہے مشرق تے مغرب پس جس طرف منہ فیروز

تسیں پس او تھے ہے وجہ اللہ دا تحقیق فراخ نعمت والا ہے۔

منظوم ترجمہ تے تفسیر:

تے ملک اللہ دا مشرق مغرب جتول مکھ بھنواؤ تھے منہ بے کیف خدایا ذات اللہ دی پاؤ
 اوہ رب کشادہ نعمت والا دانا سب کچھ جانے جد کعبے حکم ہو یا ول کعبے دیہن یہودی طعنے
 حضرت مکے وچہ نمازاں کعبے دے ول پڑھدے جد گئے مدینے بیت مقدس دیول سجدہ کر دے
 ماہ ستاراں یا کچھ گھٹ ودھ اتول قبلہ آیا اس تھیں پچھے کعبے دیول قبلہ رب ٹھہرایا
 دیہن یہودی طعنے جو انہاں قبلہ ہک نہ کوی کدی اتول کدی اتول فرن ایہہ آیت نازل ہوئی
 ہک کہن جاں حکم دعا رب کیتا لوکاں عرض سنایا جو کتول منہ دھر کرن دعا ایہہ آیت وحی لیایا
 عبداللہ بن عمر کہے وچہ سفر جو نفل گزارے اپر سواری جتول جاندا تت ول روا پیارے
 ابن عباس کہیا اصحاب جاں قبلہ جہت نہ لہے چھڑ دیوچہ سفر وچ اٹکل کر کے پڑھدے سکھے
 وجہ دا معنی لکھ ایہی ہک ذات مراد بتاوان ہک کہن مراد جہت دی اتھے ہک رضا فرماوان
 فقہ اکبر وچہ حضرت ابو حنیفہ ایہہ فرمایا جو تھ تے مکھ تے صفت نفس رب وچہ قرآن جو آیا
 ایہہ صفتاں رب بے کیف منیوں ناتاویل کپوے ہتھ مراد نہ قدرت نعمت آکھن روا کہوے

نافی صفات نہ آوے جو ہے مذہب اہل قدر دا بھی معتزلیاندا مذہب ابو حنیفہ حکم ایہہ کردا ۳۰۵
فیروز دین ڈسکوی نے ایس آیت دا ترجمہ دو شعراں وچ کیتا اے تے تھلے اردو حاشیے وچ تناں لائنیں دی تفسیر
کیتی اے۔ جیہڑی بالکل عام فہم اے اوہدے وچ کوئی اللہ تعالیٰ دیاں صفتاں دا ذکر وی نہیں لیکن ایہدے مقابلے وچ
حافظ صاحب دی تفسیر عالمانہ اے۔ تے اللہ دیاں صفتاں دا جتھے مسئلہ اے حافظ صاحب نے بڑی باوزن تے علمی شاعری
کیتی اے۔ اوہناں نے اپنی تفسیر وچ کئی مستند حوالے دتے نیں۔ جیویں اوہ امام ابو حنیفہ دا حوالے دے کے لکھدے نیں
کہ اللہ دیاں صفتاں "وجہ، نفس، ید" اوہناں دے معنیاں وچ تاویل نہ کرو۔ جیویں کہ معتزلہ تے قدریاں دی گل کیتی
اے جیہڑے کہ اللہ دیاں صفتاں دے منکر نیں تے اوہ اللہ دیاں صفتاں نوں نعمت تے قدرت لکھدیاں ہوئیاں معنیاں وچ
تاویل کر دے نیں۔ امام ابو حنیفہ دا حوالہ دے کے حافظ محمد نے جیہڑی تفسیر کیتی اے اوہدے نال تفسیر با حوالہ وی ہو گئی
اے تے مستند وی تے ایس خاصیت دی کمی تفسیر فیروزی وچ پائی جاندی اے۔

— اک ہور آیت راہیں دونواں شاعراں دی تفسیری پرکھ:-

ما ننسخ من آية او ننسها نأت بخیر منها او مثلها اکم تعلم ان الله علی

کل شئی قدیدر (سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۲۹)

مولوی فیروز دین نے ایس آیت دا ترجمہ انج کیتا اے:-

اردو نثری ترجمہ:- "ہم جو کوئی نشان مٹا دیتے یا اُسے لوگوں کے دلوں سے بھلا

دیتے ہیں۔ تو اس سے بہتر یا ویسا ہی قائم بھی کر دیتے ہیں۔ اے مخاطب تجھے

معلوم نہیں کہ اللہ تعالیٰ اپنی پرچاہی ہوئی بات پر قادر ہے۔"

منظوم ترجمہ:-

اسیں جوہاں دنیا دیو چوں کوئی نشان مٹیندے یا اوس تائیں لوکاندی اسیں من تھیں چا اتریندے

چنگا اس تھیں قائم کر دے جسوں اسیں مٹاندے ہور اک اوہدے وانگوں قائم جسوں اسیں چلان دے

مالک تے مختار الہی ہے قدرت دا والی حکمت تھیں کوئی کم نہ اوسدا ہوندا ہرگز خالی

کیا تینوں ایہہ معلم ناہیں شبہ لیاون والے ہر شے اُتے ہے اوہ قادر کرے جو اوسنوں بھاوے

حاشیہ:- "انقلاب زمانہ پر غور کرو۔ ابھی ایک نشان دنیا سے مٹتا ہے۔ ابھی اس کے بعد اس سے بہتر اور

قائم ہو جاتا ابھی ایک واقعہ یا نشان قدرت لوگوں کے دلوں سے محو ہوتا ہے۔ جھٹ اس کے بعد اسی

طرح کے دوسرے نشان کا تذکرہ ہونے لگتا ہے۔ زمانہ میں ہمیشہ ایسا ہی ہوتا رہا ہے۔ اور ایسا ہی ہوتا

رہے گا۔ زمانہ کی رفتار ترقی کی طرف مائل تھی۔ ابتدا میں دنیا کی کیا حالت تھی اور ابتدائی تہذیب کا کیا

معیار تھا۔ پھر اس کے بعد کس طرح زمانہ کی رفتار ترقی کی طرف مائل ہوتی رہی۔ اور اول سے بہتر نشانات دنیا میں قائم ہوتے رہے۔ اس طرح روحانی ترقیات کا حال ہے جو ابتدائی الہام ابتدائی ضروریات دینی و دنیاوی کو آخری الہام اور آخری ضروریات کے ساتھ کیا نسبت ہے۔۔۔۔۔ اس آیت کے متعلق یہ بات بھی یاد رکھنی چاہیے کہ اکثر مفسرین نے اس آیت کو نسخ احکام الہی کے متعلق لیا ہے۔ لیکن جو ترجمہ اوپر کیا گیا ہے وہ ایسا عام ہے کہ نسخ احکام پر بھی حاوی ہو جاتا ہے۔ زمانہ کی مقتضیات و حالات کے موافق کبھی کبھی بعض احکام اللہ مصلحہ بدل دیتا ہے وہی اس کے مفہوم میں داخل ہیں کہ ہم جو کوئی نشان مٹاتے ہیں یا لوگوں کے دلوں میں سے بھلاتے ہیں اس سے بہتر یا ویسا ہی اور نشان (یعنی حکم) قائم کر دیتے ہیں۔ ۳۰۶

مولوی فیروز دین نے پنجابی شعراں وچ ایس آیت دا ترجمہ کیتا اے لیکن حاشیہ بہت تفصیل نال لکھیا اے جیہڑا کوئی تنال صفحیاں اُتے مشتمل اے۔ حاشیہ اردو وچ اے۔ تے ایس حاشیہ وچ مولوی فیروز دین نے نسخ دے اندر دینی احکام دی بجائے دنیوی احکامات نوں وی لاگو کیتا اے۔ لیکن ایہدے مقابلے تے حافظ محمد نے نسخ اُتے کھل کے گل کیتی اے کہ آج وی قرآن وچ نسخ دا انکار گمراہ فرقے کر دے نیں۔ جیویں کہ اُپر مولوی فیروز دین اپنی تفسیر دے حاشیہ وچ نسخ بارے لکھدے نیں: حافظ لکھوی نے ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر نسخ کیتی اے:-

نشری پنجابی ترجمہ:- "اوہ چیز جو منسوخ کر دیہاں ایس آیت تھیں یا بھلا دیندے
ہاں لیا وند یہاں ایس بہتر استھیں یا مانند اسدی۔"

منظوم ترجمہ تے تفسیر:

جو منسوخ کراں ایس آیت یا تساں دلوں بھلائی
مشرک ہو رہو کہن آج کجھ رسول ہتاوے
معنی نسخ دو وجہ اصلوچہ پہلا نقل ایہائی
دوجا وجہ اٹھاوون شے نوں ایہہ مراد اتھائیں
ایہہ آیت وچ قرآن پڑھیوی حکم اٹھیا میراٹوں
بھی آیت تخفیف جنگاں وچہ نسخ پہلی تائیں
دوجا وچہ جو باقی حکم تے پڑھنا اوں اٹھیوے
ترجیا وچہ جو پڑھن بھی اٹھے نالے حکم سدھاوے
جیویں کہن اخاب جو وڈی سورۃ بقرہ جیڈی آہی
بھی بعضے حکم جو اٹھن دوجا جاگک اسدی آوی

لیا یے بہتر اس تھیں یا اس جیہی ہو رہا یے
دو وجہ دن فیروغ کرے رب کہہ کیوں پچھتاوے
کہنسخہ تھیں دوجا لکھن نسخ کہن اس بھائی
نسخ تے منسوخ حکم قرآن اندر کئی جائیں
بھی آیت عدت سال بیوہ زن اینویں سمجھ قیاسوں
دہاں تھیں ہک نہ دے مومن دو نہ تھیں فیروغ تھائیں
جیویں آیت رجم قرآنوں اٹھی زانی رجم کچوے
مصحف ہو دلاں تھیں سورت یا آیت اٹھ جاوے
اوہ اکثر حکم سمیت تلاوت اٹھے حکم الہی
جیویں قبلہ بیت المقدس اٹھیا کعبے دے دل بھاوے

وصیت خوشیاں ہٹی جاں آیت ورثے والی آئی تے چار مہینے دہ دینہ عدت بیوہ سال ہٹائے
 بھی دہاں کفاراں نال لڑے ہک مومن مرد ہٹایا دو دے نال لڑے ہک مومن جاہگ اسدی آیا
 تے بعضے حکم اٹھے کوئی دوجا جاہگ اس نہ پایا جویں امتحان زناندا حکم اٹھایا ہور حکم نہ آیا
 منسوخ ہون وچہ امر نہی دے خبراں وچہ نہ کوئی یعنی خبراں اگلیاں پھیلیاں نسخ نہ جائز ہوئی ۳۰۷
 اُپر دتے گئے فیروز دین دے حاشیے توں صاف پتہ چلدا اے کہ اوہناں نے نسخ بارے ایس آیت نوں دینی
 احکام دی بجائے دنیوی احکامات اتے لاگو کیتا اے۔ مولوی فیروز دین نے ایتھے اہل سنت والجماعت دے موقف توں
 ہٹ کے لکھیا اے یعنی ایتھے فیروز دین اللہ دے نسخ دے احکامات توں انکار کردے نظریں آؤندے نے۔ لیکن ایہدے
 برعکس حافظ محمد لکھوی نے بڑے مدلل انداز وچ ایس آیت دی تفسیر لکھی اے۔ تے اپنی تفسیر وچ باقاعدہ حوالے دے کے
 نسخ دے احکامات نوں ثابت کیتا اے۔ حافظ صاحب نے تفسیر کردیاں ہوئیاں سلف صالحین دی رائے نوں اہمیت دتی اے
 تے اوہناں دی پیروی کیتی اے۔ کہ حکم منسوخ ہوندے نیں تاریخ منسوخ نہیں ہوندی۔
 — اک ہور آیت اُتے تفسیری تقابل:-

بِمَحَقِّ اللَّهِ الرَّبِّ الْوَحِيدِ بِبَيِّ الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ ۝
 (سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۱۷۷)

مولوی فیروز دین ایہدا ترجمہ انج کردے نیں:-

نثری اردو ترجمہ:- "خدا سود کو گھٹاتا ہے اور صدقات کو بڑھاتا ہے اور خدا کو کوئی

ناشکرا کہنا نہ ماننے والا پسند نہیں ہے۔"

رب ہمیش گھٹاندا آہا سود بیاچے تائیں چگی برکت اس دے اندر دیندا ہرگز ناہیں
 مال حرام حرام اوہ جائے اوڑک اکدن سارا تے وچہ قیامت ایساں تائیں ہوسی سخت خسارا
 سخت طبیعت خوراں دی دنیا اندر آئی کجھ ہمدردی اتے مروت دیوے نہیں وکھائی
 بخل کنجوسی اوہناں اندر دخل نہایت پاوے پیسہ کڈھن جی نہ چاہوے جان اوہناں دی جادے ۳۰۸
 حافظ محمد لکھوی دی ایس آیت بارے تفسیر کجھ انج اے:-

پنجابی ترجمہ (نثری):- "ناپو دکر دا ہے اللہ بیاج نوں تے ودھاندا ہے صدقیاں

نوں تے اللہ نہیں دوست رکھدا ہر ناشکرے گنہگار نوں"

بے برکت سب کری بیاج تے صدقیاں برکت پاوے تے اللہ دوست نہ رکھے ہر بے شکرا گناہ کماوے
 بیاج والے دا صدقہ حج جہاد قبول نہ کوئی تے صدقے والیاں وادھا برکت دوجگ دونی ہوئی ۳۰۹

مولوی فیروز دین تے حافظ محمد لکھوی دونواں نے ایس اسلامی نکتہ نظر اُتے بھرواں چائن پایا اے کہ سود اسلام وچ حرم اے تے سود لین والے دے رزق وچوں برکت اٹھ جاندی اے۔ لیکن اتھے مولوی فیروز دین دی تفسیر تے جیہڑا حاشیہ لکھیا اے اوہ حافظ محمد لکھوی دی تفسیر توں زیادہ مدلل اے۔ مولوی فیروز دین نے پاکستان دے ماڈرن طبقے دی ایس غلط فہمی دا بوہت اچھا جواب اپنے حاشیے وچ دتا اے۔ ایہہ طبقہ سود نوں ترقی دا زینہ سمجھدا اے تے حافظ لکھوی دے دور وچ ایس گل دی بحث چھڑ گئی سی کہ یورپ دی ترقی داراز سود اے۔ اتھے حافظ لکھوی ایس بحث وچ چپ نہیں۔ لیکن فیروز دین ایہدا جواب حاشیے وچ دیندے نہیں تے ایہہ حقیقت دسدے نہیں کہ سود یورپ دی ترقی داراز نہیں بلکہ اپنے معاملات تے لین دین وچ کھرے ہونا اوہناں دی ترقی داراز اے۔ اتھے مولوی فیروز دین دا لکھیا حاشیہ ویکھو:-

"اہل یورپ سود لیتے ہیں مگر ترقی پائے ہوئے ہیں۔ اس کا سبب یہ ہے کہ وہ معاملات میں کھرے اور ساتھ علم اور تہذیب کے حامی۔ اور سخت درجہ کے محنتی، کلوں کے ایجاد کرنے والے بھی ہیں۔ اگر صرف سود پر ان کی معیشت ہو تو نہایت جلد ان کی قومیت برباد ہو جاوے۔ ان کی ترقی کا موجب سود نہیں بلکہ دیگر کمالات، سود کا لازمی نتیجہ ہمیشہ سستی اور بزدلی ہے۔ جو ہندوستان کو پھل ملا ہے۔" ۳۱۰

مولوی فیروز دین ڈسکوی نے سورۃ یوسف دی تفسیر قصص المسکین دے ناں نال وکھری کیتی اے تے ایہدے کل صفحیاں دی تعداد ۱۱۹ اے۔ مولوی فیروز دین نے قرآنی آیات دا ترجمہ اردو وچ کیتا اے تے پنجابی شعراں وچ ترجمہ تے تفسیر لکھی اے لیکن اوہناں نے اپنا دو جیاں نالوں وکھرا انداز ای اپنایا اے کہ متن دی تفسیر اردو حاشیے راہیں کر دے نہیں۔ مولوی فیروز دین نے دوسریاں شاعراں وانگوں سورۃ یوسف دی تفسیر وچ قصہ گوئی اختیار نہیں کیتی بلکہ پوری سورت نوں متن وچ رکھ کے بڑے فصیح تے بلیغ شعر لکھے نہیں۔ فیروز دین تے اتھے وی حافظ محمد لکھوی دی پیروی کیتی اے۔ دونواں دی تفسیر دے تقابل لئی کجھ مثالیں:-

و قال یسنی لا تدخلوا من باب واحد وادخلوا من ابواب متفرقة وما

اغنی عنکم من اللہ من شیء ان الحکم الا للہ ۵

(سورۃ یوسف، آیت نمبر ۴۵)

مولوی فیروز دین نے ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر انج لکھی اے:-

نثری اردو ترجمہ:- "اور (پداری شفقت میں) یعقوب نے یہ بھی کہا کہ اے میرے بیٹو (مصر میں) ایک دروازہ سے مت داخل ہونا اور مختلف دروازوں سے داخل ہونا (یہ محض میری ایک جوش محبت کا تقاضا ہے) ورنہ میں خدا کے حکم کو تم پر

سے کچھ بھی ٹال نہیں سکتا۔ حکم تو نرا اللہ ہی کا ہے۔"

تے شفقت پدری بھی اسوِلی جوش اندر اس آئی
مصر اندر جد داخل ہوو اے میرے فرزندو
وکھو وکھ دروازیں تھیں سب وڑیو وچہ مصر دے
سوہنی شکل کمال جوانی نظر تساں لگ جاوے
تے ٹال نہ سکاں کچھ تساں تھیں میں تقدیر ربانی
رب دا حکم نہ ٹال دا ہرگز سدا ہمیشہ جاری!
حکم خدا سب تے غالب کرے اوہ جو کچھ چاہے
ایس آیت اُتے حافظ محمد لکھوی دا ترجمہ تے تفسیر:-

ترجمہ لفظی پنجابی:- "تے کہیا ای بیٹیو میریو نا داخل ہوو کی دروازے تھیں تے
داخل ہوو دروازیں جدا جدا تھیں نہیں کفایت کردا میں تہانوں قضا اللہ دے تھیں
کچھ بھی نہیں حکم مگر واسطے اللہ دے۔"

تی آکھیوں میرے بیٹیو ہک دروازیوں وڑو نہ ساری
ایہہ اسکارن جو نظروں ڈریا آہی وڈی قد آور
نبی کہیا جو نظر بندیوں قبر اندر پہونچاوے
نظر ایہی حق ایہو مذہب اہل سنت دا آیا!
تی دفع نکران میں کچھ تہا تھیں جو تقدیر آہے
جیوں تقدیر اندر تیوں ہو سے جمع وڑو یا کہنڈے
ایس آیت دا ترجمہ تے دونوں شاعراں نے بالکل اکو جیہا ای کہتا اے۔ کہ حضرت یوسف دے والد اپنیاں
بیٹیاں نوں نصیحت کردے نیں کہ جدوں تیں مصر وچ داخل ہوو تے اک دروازے وچوں دی نہ وڑنا نظر لگ جاوے گی۔
لیکن حافظ محمد لکھوی تفسیر کردیاں ہونیاں حدیث دا حوالہ حاشیہ دے وچ دے کے نظر لگن نوں ثابت کردے نیں۔ تے فیر
قرآنی آیت لکھ کے ایہہ وی دس دے نیں کہ ایس آیت نال نظر دا اثر دور ہو جاندا اے۔

حافظ محمد لکھوی دا ایس آیت اُتے دتا گیا تشریحی حاشیہ:-

حاشیہ نمبر ۱ "لعین حق یعنی نظر لگ جانا ٹھیک ہے تی علاج نظر دا وچہ حدیث دے
آیا ہے جو نظر لگا ونوالی دی عضو وضو تے استنجا دہوا گی بیمار دے جسے نوں ملیے جلدی

شفا ہو جانے ہے تی آیت آخر سورۃ ن دی وان یکاد الذین کفروا تا آخر
 پڑھ کے دم کرنی یا پو اونی مجرب ہے تے جد کائی چیز یا شخص کسینوں پسند آوے
 تے نظر لگ جانیدا خوف ہووے تا پڑھی اللھم بارک علیہ پھر اوسنوں نظر ضرر
 نہیں کر دے یا کہے ماشاء اللہ ۱۲ منہ "۳۱۳"

حافظ صاحب نے اپنی تفسیر وچ قرآنی حوالے نال نظر لگ جان تے فیر اوہدے اُپا بارے حاشیے وچ اک وادھا
 کیتا اے جیہڑا مولوی فیروز دین دی تفسیر نالوں ودھ اے۔ ایٹھوں پتہ چلدا اے کہ حافظ محمد لکھوی دی تفسیر باحوالہ تے
 تحقیقی علمی اے۔

— اک ہوو آیت اُتے دونوں شاعراں دا تفسیری تقابل :-

نرفع درجت من نشاء و فوق کل ذی علم علیم ۵

(سورۃ یوسف، آیت نمبر ۷۶)

مولوی فیروز دین ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر انج کر دے نیں :-

اردو ترجمہ (نثری) :- ہم جسکو چاہتے ہیں علم و دانش میں اس کے درجات بلند کر

دیتے ہیں۔ اور ہر ایک اہل علم سے بڑھ کر دانا اور اہل علم موجود ہے۔"

علم اساڈا سب تے فائق شک نہ اس وچہ کائی سبھ داناواں تھیں اسیں اعلیٰ اندر عقل دانائی

جسدے چاہندے دنیا اندر درجے اسیں ودھاندے علم لیاقت دے وچہ درجہ اُچا چا بناں دے

تے ہر اک علم والے تھیں فائق دنیا اندر آیا اندر علم لیاقت آیا اک تھیں اک سوایا ۳۱۳

حافظ محمد لکھوی دا ترجمہ تے تفسیر :-

ترجمہ نثری پنجابی :- "بلند کر دیہاں اسیں درجے جسوں چاہندے یہاں تے اوپر ہر

علم والیدے علم والا ہے۔"

درجی اسیں ودھائی جسوں چاہیے رب فرماوے تی اپر ہر عالم دی عالم درجے رب ودھاوے

ابن عباس کہے ہر عالم اپر عالم ہووے سبھ تھیں اپر عالم اللہ اوپر علم کھلووے ۳۱۵

ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر کر دیاں ہوئیاں مولوی فیروز دین نے کوئی دساں سطران دی تفسیر لکھی اے تے اک

صفحے دا اردو حاشیہ وی لکھیا اے۔ لیکن کوئی نویں گل نہیں کیتی۔ ایدھے مقابلے تے حافظ صاحب نے دو شعراں وچ ایس

آیت دی تفسیر کیتی اے تے انتہائی اختصار تے جامعیت دے نال اک صحابی دے حوالے نال اللہ تعالیٰ دی حقانیت بارے

لکھیا اے کہ علم دا خاتمہ اللہ تعالیٰ دی ذات اُتے اے۔ یعنی اوس ذات اُتے آکے علم کھڑا ہو جاندا اے۔ لیکن ایہہ فیصلہ کن

لفظ مولوی فیروز دین دی تفسیر وچ نہیں ملدے۔ ایس جامعیت، اختصار تے حوالے پاروں حافظ محمد لکھوی دی تفسیر دی فوقیت دو جیاں شاعراں نالوں زیادہ اے۔
 اک ہور آیت اُتے تفسیری تقابل:-

و رفع ابویہ علی العرش و خروا له سجدا و قال یابت هذا تاویل
 رئیای من قبل قد جعلها ربی حقاً و قد احسن بی اذا خر جنی من
 السجن و جاء بکم من البدو من بعد ان نزع الشیطن بینی و بین
 اخوتی ان ربی لطیف لما یشاء ۝ انه هو العلیم الحکیم ۝
 (سورۃ یوسف، آیت نمبر ۱۰۰)

مولوی فیروز دین ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر انج کردے نیں:-

نثری ترجمہ اردو:- "اور حضرت یوسفؑ نے اپنے باپ کو تخت کے اوپر (اپنے پاس بٹھالیا اور بھائی سب کے سب اس کی تعظیم کے لئے سجدہ میں گر پڑے اور یوسف نے (اپنا خواب یاد کر کے) اپنے باپ سے کہا کہ میرے باپ یہ میرے اس خواب کی تعبیر ہے جو میں نے پہلے (لڑکپن کی حالت میں) دیکھا تھا خدا نے اسے سچ کر دکھایا اور اس نے مجھ پر بڑا احسان کیا کہ محض اپنے فضل سے مجھے قید سے رہائی دی بعد اس کے کہ شیطان نے مجھ میں اور میرے بھائیوں میں کدورت ڈال دی تھی۔ تم سب کو وطن سے میرے پاس لے آیا۔ کچھ شبہ نہیں کہ میرا پروردگار جو چاہے آسانی سے کر سکتا ہے۔ بلا ریب وہ بڑے علم والا حکمت والا ہے۔"

تے داخل ہوئے وچہ مصر دے جویلے اوہ سارے	یوسف تائیں خوشی نہایت لکھ لکھ حمد گزارے
اندر شہر مصر دے کیتا اس اک جلسہ بھاری	اس جلسہ وچہ حاضر ہوئے سب اعلیٰ درباری
قدرت شان ربیدا ایسی ایہہ اک عجیب نظارا	یوسف تخت شاہی تے بیٹھا جویلے آشکارا
اوہ یوسف گم کیتا جنوں اکدن باپ پیارے	پاک ربے نے اج ملایا قدرت شان نظارے
اچی جگہ جتھے خود یوسف ایسی بیٹھا آبا	پاس اپنے اس ماپو تائیں اُپر تخت بٹھایا
تے سب بھرانوں یوسف اگے اسدم سیس نوائے	ادب آداب شہانہ سارے ترت بجا لیائے

اردو حاشیہ (تفسیری) "ماں باپ نے سجدہ نہیں کیا۔ ان کا سجدہ کرنا حضرت یوسف کی عزت اور شوکت کا اعتراف کرنا اور ان کے سایہ حکومت میں جاگزین ہونا ہی

تھا۔ یہ خواب کی تعبیر تھی جو اللہ تعالیٰ نے آج پوری کی اور حضرت یوسفؑ نے ان کی طرف اشارہ کیا۔۔۔۔۔ یہ سجدہ سجدہ عبادت نہیں تھا جو اسلام میں منع کر دیا گیا ہے۔ تعظیم سے سر کو جھکانا ایک قسم کا سلام تھا جو اس ملک کے رواج کے موافق اور امراء ملک کی طرح برادران یوسفؑ سے بھی عمل میں آیا۔ اور یہ خروالہ سجدہ کے معنی میں بھی ہو سکتے ہیں کہ اس کے لئے سجدہ شکر میں گر پڑے۔ اس کے رتبہ اعلیٰ میں فائز ہونے کی بابت خدا کے حضور میں شکر یہ ادا کیا۔ "۳۱۶" ایس آیت اُتے حافظ محمد لکھوی دا ترجمہ تے تفسیر:-

ترجمہ پنجابی (نثری):- "تے چڑھایوس ماں باپ اپنے انون اپر تخت دے دتی ڈگے اوہ طرف اوسدے سجدہ کر کے تے اگھویس اے باپ میرے ایہہ ہے تعبیر خواب میرے اگلی دے۔"

تے اپر تخت چڑھایوس مایاں اسنوں سجدی ڈگی آکھویس بابا ایہہ تعبیر اخواب جو ڈھم اگے خروا یعنی سجدی ڈگی ملے ہی سہ بہائی! اگلیاں امتاں وچہ تحت سجدہ کرن روئے اوہ متحازمین نہ دہر دے اینویں جھکدی وقت سلاماں وچہ شرع محمد روانہ سجدہ اللہ باہجہ کے نوں نہ وقت سلام تحت جھکنا جھکنا خاص رے نوں وان المساجد اللہ وچہ سورت جن جو آیا جو سجدے خاص اللہ دے تاکیں اللہ خود فرمایا ہن اگلا حکم موقوف ہویا نہیں سجدہ ہو ر کسینوں عبادت طور یا طور تحت روانہ کے بندے نوں منسوخ اپر جو عمل کرے جوین بہین نکاح خود لیاوے آدم وقت ایہہ جائز ہن مسوخ نہ بہاوے ابن عباس کہیا ایہناں سجدہ کہتا اللہ تاکیں سامنی پوسفدے پر پہلا قول اصح بتاکیں جو خواب ڈھم چن سورج سجدہ کرن ہے یاراں تارے اوہ خواب میرا ہن ٹھیک ہویا سہ سجدہ کرن پیارے ۳۱۷

مولوی فیروز دین نے ایس آیت دی تفسیر ۲۴ شعراں وچ کیٹی اے۔ تے مفصل حاشیہ وی لکھیا اے۔ شعراں وچ فصاحت، بلاغت، روانی وی بوہت اے لیکن اوہناں نے ایس آیت دی تفسیر کر دیاں اوس فقہی مسئلے دا کوئی ذکر نہیں کیا جیہڑا ایس آیت دی تفسیر کر دیاں حافظ محمد لکھوی نے سورۃ جن دا حوالہ دے کے حاشیہ وچ بڑا بھرپور لکھیا اے کہ حضرت یوسف دے بھرا جدوں حضرت یوسف دی تعظیم لئی سجدے وچ ڈگ پئے ایہہ ساڈی امت وچ جائز نہیں کہ سوائے اللہ تعالیٰ توں کسے دے اگے سجدہ کریئے۔ تے حافظ محمد لکھوی ایہدی حدیثاں دے حوالے نال وی بھرپور رد کر دے نیں۔ لیکن مولوی فیروز دین نے ایہوں سجدہ تعظیمی نہیں منیا بلکہ ایہہ لکھیا اے کہ ایہہ صرف حضرت یوسف دی شان و شوکت دا

اعتراف سی۔ ایتھے وی فیروز دین کے تحقیق وچ نہیں گئے بلکہ اوہناں نے ایہوں سجدہ تعظیمی من توں ای انکار کردتا اے۔
 سورۃ اخلاص دی قرآن پاک وچ بوہت زیادہ اہمیت تے فضیلت اے۔ حدیث شریف اے کہ ایس سورت نوں
 تن دفعہ پڑھن نال اک قرآن پاک دے پڑھن دا ثواب ملدا اے۔ حافظ محمد لکھوی نے ایس آیت دی فضیلت تے
 اہمیت نوں سمجھدیاں ہوئیاں ایس دا ترجمہ تے تفسیر ایہدے شایان شان کرن دی کوشش کیتی اے۔ اوہناں نے ۳۶
 شعراں وچ بڑی باحوالہ تے عالمانہ تفسیر لکھی اے۔ اوہناں نے ایس سورت دی شان نزول باحوالہ بیان کیتی اے تے فیروز
 صحابہ توں، تابعین توں تے امام جعفر صادق توں جو کچھ مروی اے سبھ کچھ بیان کیتا اے۔
 فیروز دین ڈسکوی دی سورۃ اخلاص بارے ترجمہ تے تفسیر:-

قل هو الله احد ۝ الله الصمد ۝ لم يلد و لم يولد ۝ و لم يكن له كفوا

احد ۝

ترجمہ نثری اردو:- "اے نبی خدا کے بارے میں تو یہ اعلان کر دے کہ وہ ایک
 ہے۔ اللہ بے نیاز ہے۔ نہ اس نے کچھ جنا نہ اس کو کسی نے جنا اور نہ کوئی اس کا
 ہمسر ہے۔"

رب نے ایہہ پیغام ہے دتا پاک محمد تائیں ذات اللہ دی اکو واحد جو ہے سدا سائیں
 اوہ ہے بے نیاز الہی سب محتاج اسے دے اوہ محتاج کسیدا ناہیں ملک تے راج اسی دے
 نہ بیٹا نہ باپ ہے اسدا ہے اوہ پاک الہی مرن جن تھیں پاک منزہ ہے اسدی بادشاہی
 ہمسراتے برابر اسدے دوجا کوئی نہ ثانی اوہ ہمیشہ باقی اللہ دنیا ساری فانی ۳۱۸
 حافظ محمد لکھوی دا ترجمہ تے تفسیر:-

پنجابی لفظی ترجمہ:- توں کہہ اوہ اللہ ہک ہے اللہ بے نیاز ہے نہیں جنیا اوس نے تی
 نہیں جنیا گیا تی نہیں واسطی اوسدی برابرے کرنیولا کوئی۔"

توں آکھ محمد اوہ ہی اللہ واحد ہک ہکلا اللہ صمد نہ کہاوی پیوی نا کچھ حاجت اللہ
 نہ جنیا اوس کسینوں نا اوہ جنیا گیاہ کسے تھیں تی نا کوئی اوسدا کفر برابر جنس شریک اوسی تھیں
 اگے وحدت الوجود وارد کردیاں ہوئیاں آکھدے نیں:-

کہن وجودی ہر شے اللہ اوس بن ہو رنکوئے تے ہر شے ہے محتاج اللہ دی صمد کوں پھیر ہوئے
 ایہہ کہن جنہاں اللہ اوہ سبھ دکن پیندے کہاندے بھے جمی جندی دیباں پتر بیمار ہوندے مر جاندے
 پھر جو کہن انہاں اللہ دینوں عقلوں خالی ایہہ عقل تے نقل خلاف عقیدہ بات دیوانی نوالی!

ہے اللہ ہک صد جو اسنوں حاجت مول نہ کائی نہ جی نہ جی خویش نہ جسوں لائق اوہ خدائی
 معالم اندر با اسناد بخاری راہو لیلیا ابر ہریرہ کہی جو حضرت پیغمبر فرمایا
 جو اللہ اکھی آدم دا بیٹا مینوں خاص جھوٹھاوے بھی مینوں گالیاں دیوی ایہہ تس لائق ناہ فرماوے
 جو نبی کہیا اخلاص ایہہ سورت ثلث قرآن برابر جو اسنوں پڑھی قرآن تریہائے پاوی اجر اکابر
 یاراں عرض کیتا کس طاقت پڑھی قرآن تریہائے نبی کہیا پڑھ قل هو اللہ ثلث قرآن ایہائی ۳۱۹
 حافظ محمد لکھوی استھ وحدت الوجود دا رد کر دیاں ہویاں آکھدے نیں کہ صد دامطلب اے حاجتاں پوریاں کرن
 والا تے فیر اگر صد ایہہ سارے لوک نیں تے فیر اپنیاں حاجتاں آپ پوریاں کیوں نہیں کر دے۔ کیوں رب کولوں مدد
 منگدے نیں۔ ایس طرح حافظ صاحب وحدت الوجود نوں رد کر دے نیں تے نال ای حدیثاں وچوں تے قرآن راہیں
 ثابت وی کر دے نیں۔ لیکن استھ فیروز دین وحدت الوجود دے مسئلے اُتے بالکل خاموش نیں تے ایس بارے اوہناں
 نے اپنا دامن صاف بچا لیا اے۔

— سورة الناس دا ترجمہ تے تفسیر مولودی فیروز دین نے کجھ انج کیتا اے:-

ترجمہ اردو (نثری):- "تو اپنے حال و مقال سے جتا دے کہ میں اس ذات سے
 پناہ مانگتا ہوں جو لوگوں کا رب، لوگوں کا بادشاہ لوگوں کا معبود و محبوب ہے کہ مجھے
 اس چھپ جانے والے و سوسہ انداز کی شر سے نجات دے۔"

اے پیغمبر رب اپنے تھیں منگ ہمیش دعائیں سنگ پناہ اسے اللہ دی جو تیرا رب سائیں
 آکھ ہمیش جو آیا ہاں میں وچہ پناہ الہی لطف کرم اسدیدا پکڑاں دامن شام صبحی
 اوہ اللہ جو سمجھناں لوکاں دا ہے پالن ہارا حفظ امان اسی تھیں قائم ہے ایہہ عالم سارا
 سب لوکاں دا اوہ شہنشاہ سج اسدی بادشاہی مالک ملک تمامی آہا، کچی ذات الہی
 لوکاں دا معبود ہے سچا اوہو وچہ جھاناں اوی دی بس پوجا ہووے وچہ زمیناں اسماناں
 شیطانوں منگ پناہیں جو خناس کہاوے پا کے جو وسواس دلیوچہ کھسک پچھاہاں جاوے
 پائے اوہ وسواس ہمیشہ وچہ لوکاں دے سینے بد خطرے ناپاک ارادے بغض فساد تے کینے ۳۲۰

جناں وچوں بھاویں ہووے یا وچوں انساناں

منگ پناہ بس اوسے دیں جو خالق کل جہاناں

حافظ محمد لکھوی دا سورة الناس دا ترجمہ تے تفسیر:-

ترجمہ لفظی پنجابی:- "کہہ پناہ لید اہاں میں نال رب دے آدمیاں دے بادشاہ

آدمیاں دے معبود آدمیاندے بریائی وسوسہ ڈالنے والے ہٹ جانے والے دی
تہیں یعنی بریائی شیطان دے تہیں۔"

توں اگہوں میں لوواں پناہ اوسدے جو پالنہار بندیاندا جو بادشاہ سہ لوکاں دا معبود جو آدمیاں دا
شر شیطان دے کنوں جو وسوسہ وچہ دلاندی ڈالے جاں ذکر کرن ہٹ جاوے موذی لک چھپ جاوے نالے ۳۲۱
حافظ محمد لکھوی نے ایس سورت دی تفسیر ۴۷ شعراں وچ کیٹی اے۔ تے سورۃ الناس وچ الناس دا لفظ پنج جگہاں
تے آیا اے۔ حافظ صاحب نے ایہناں دے پنج معنی حاشیاں وچ بڑی وضاحت نال بیان کیٹے نیں تے ایہناں معنیاں دا
حوالہ وی دتا اے کہ کیس تفسیر وچوں لئے نیں۔ حافظ صاحب نے باحوالہ تے با معنی تفسیر کیٹی اے۔ لیکن مولوی فیروز دین
نے حافظ صاحب دے الناس دے پنجوں معنیاں نوں صرف اردو ترجمہ کر کے لکھ دتا اے تے ایہہ لوڑ محسوس نہیں کیٹی کہ
ایہہ احوالہ وی دتا جاوے کہ ایہہ معنی کتھوں لئے نیں۔ ایس پاروں حافظ محمد لکھوی دی ایہہ تفسیر اپنے اندر جامعیت تے
معنویت رکھدی اے۔

حبیب التفاسیر معروف بہ تفسیر نعمانی

تفسیر نعمانی دے مصنف مولوی حبیب اللہ نہیں۔ حافظ محمد لکھوی دے ہمعصر شاعراں دا تذکرہ کر دیاں ہوئیاں
 ”پھلیاں صفحیاں تے مولوی حبیب اللہ دے حالات زندگی وچ ایس گل دا ذکر کیتا گیا اے کہ مولوی حبیب اللہ نے قرآن
 پاک دیاں مختلف سورتاں تے نو سپاریاں دی وکھو وکھ تفسیر لکھی اے۔ پنجابی زبان نال جتھے لوکاں نوں انتاں دا پیار اے
 او تھے ای ایس زبان نوں ختم کرن والیاں دی وی کمی نہیں کہ ایہناں لوکاں نے ایس سوہنی تے مٹھی زبان نال بدسلوکی کر
 دیاں ہوئیاں ایہدے دینی تے تبلیغی ادب نوں وی سانجھن دا کوئی آہر نہیں کیتا تے ایس پاروں ایہہ ادب ہن ثانویں
 ثانویں لائبریری وچ نظر آندا اے تے اوہ وی پورا نہیں۔ ایس لئی ای تفسیر نعمانی جیہڑی کہ بقول مولا بخش کشتہ نو سپاریاں
 اُتے مشتمل اے ہن مکمل صورت وچ دستیاب نہیں۔ ایہہ تفسیر میر امیر بخش اینڈ سنز تاجران کتب، کشمیری بازار لاہور ولوں
 چھاپی گئی اے۔ آیتاں دا ترجمہ پہلے اردو زبان وچ کیتا اے اوس توں بعد پنجابی وچ منظوم ترجمہ تے تفسیر بیان کیتی گئی
 اے۔ مولوی حبیب اللہ نے تفسیر بڑی وضاحت نال بیان کیتی اے۔ شعری خوبیاں وی تفسیر وچ پائیاں جاندیاں نیں۔
 مولوی حبیب اللہ اک صوفی شاعر نیں ایس پاروں اوہناں دی تفسیر وچ صوفیانہ رنگ بہت نمایاں اے۔
 اتھے اسیں حافظ محمد لکھوی دی تفسیر محمدی تے مولوی حبیب اللہ دی حبیب التفاسیر دا اک تقابلی جائزہ پیش کراں گے۔
 — سورۃ بقرہ دی آیت نمبر ۲۵۳ وچ نبی کریم ﷺ دی سیرت مولوی حبیب اللہ انج بیان کر دے نیں:-

تلك الرسل فضلنا بعضهم على بعض منهم من كلم الله و رفع
 بعضهم درجات و اتينا عيسى ابن مريم البينت و ايدنه بروح القدس و
 لو شاء الله ما اقتتل الذين من بعد هم من بعد ما جاءتهم البينت و
 لكن اختلفو فمنهم من امن و منهم من كفر ولو شاء الله ما قتلوا ولكن
 الله يفعل ما يريد (سورۃ بقرہ، آیت نمبر ۲۵۳)

ترجمہ اردو:- ”یہ (سب) رسول ﷺ (جو) ہم نے (معبوث کئے) ان میں سے ایک کو ایک پر فضیلت دی ہے ان میں سے
 کسی (پیغمبر مثلاً موسیٰ) سے اللہ نے کلام کیا اور بعض کے ان میں سے مراتب بلند کئے اور (مثلاً) عیسیٰ مریم کے بیٹے کو
 ہم نے کھلی کھلی نشانیاں دیں اور (نیز) روح القدس سے ہم نے اسے قوت دی (یا اس کی امداد فرمائی) اور اگر اللہ چاہتا (تو) جو
 لوگ ان کے بعد تھے (یعنی امتی) بعد اس کے کہ آئیں ان کے پاس نشانیاں واضح۔ باہم اختلاف نہ کرتے (اور نہ
 لڑتے) وہ لیکن انہوں نے اختلاف کیا پس بعض ان میں سے وہ ہیں جو ایمان لائے اور بعض ان میں سے وہ ہیں جو کافر
 ہوئے اور اگر اللہ چاہتا تو آپس میں نہ لڑتے وہ لیکن خدا جو چاہتا ہے کرتا ہے (کوئی دم نہیں مار سکتا)۔“

ترجمہ منظوم:-

ایہہ پیغمبر اسان بزرگی دتی بعضیاں تائیں
 بعض انہاں تھیں نال جہاندے رب گلاں فرمایاں
 اتے اسان تھیں دتا عیسیٰ بیٹے مریم تائیں
 روح القدس اسان اوہدی پھر مدد سی فرمائی
 بعضیاں اُتے بعضیاں تائیں ملایا فضل سدا تائیں
 بعضیاں کرے بلند مراتب اللہ ہتھ وڈیاں
 واضح آیتاں بخش مسیح نوں دتا شرف ورائیں
 فضل کنوں وڈیا اُسنوں نالے اسدی مائی

تفسیر:

شان نزول اہدا ایہہ لکھیا وچہ کتاباں آیا
 کہن یہود رسولاں وچوں افضل موسیٰ تائیں
 لسکن انت وزوجک الجنة حق آدم فرمایا
 حق محمد عربیٰ قرشی ما اوحی فرمایا
 خواہش جدوں زیارت ہوئی سنیاں ترانی
 ورفعلنا ذکرک نبی دے حق اندر فرمایا
 اہل کتاب یہود نصاریٰ پھر تو بہتا پایا
 موسیٰ نال خداوند عالم گلاں کرے اتھائیں
 انسی انارک بے شک حق موسیٰ دے آیا
 وحی یوحی ما یطق تھیں شرف حبیب ودہایا
 مہسیا اندر معجزیاندے دیکھو حکم قرآنی
 ذکر بلند نبی دا دائم ابد تک ہے آیا ۳۲۲
 حافظ محمد لکھوی نے اس آیت دے پہلے حصے دا ترجمہ تے تفسیر کجھ انجھ کیا اے:-

تلک الرسل فضلنا بعضهم علی بعض منهم من کلم اللہ و رفع

بعضہم درجت ۵

پنجابی ترجمہ:- "ایہہ پیغمبر بزرگی دتی اسان بعض انہاندینوں اپر بعض دی بعض

انہاں تھیں اوہ ہے جو کلام کیتی اللہ نے تے بلند کیتا بعض انہاندینوں درجے۔"

ایہہ پیغمبر فضل دتا اسان کہناں دو جیاں اُتے
 ایہہ ۲ اچیاں درجیاں والا نبی محمد رب دا پیارا
 بعض تہاں جس خن کیتا رب کہناں درجے دتے
 جو کل نبیاں نوں شرف ملیا تس یکی ملیا سارا
 بعضی ہور فضائل خاص جو ملی کسے ہور تاپیں
 جیویں انگل اشارت چن چرچیا جگ ساری دے تائیں
 بھی دین گواہی نال رسالت پتھر رکھ سلاماں
 بھی رُناں تھم فراق نبی تھیں کرن حیوان کلاماں
 بھی انگلیاں تھیں چشتی جاری لشکر کل رجایا
 سب معجزیاں ۳ تھیں ودھ قرآن جو خلقت عاجز آئی
 جن انسان نہ اج تائیں کسی سورت کہ بنائی
 ابو ہریروں ۴ با اسناد جو حضرت خود فرمایا
 جو ہر پیغمبر قدر ایمان بندیا ندے معجزہ پایا
 تے مینوں رب قرآن دتا ایہہ معجزہ وحی اللہ دا
 امید جو روز قیامت سبھ تھیں میرے مگر زیادہ

بھی نال اسناد بخاری راہوں جابر کری روایت جوئی کہیا پنج چیزاں مینوں سبھ تھیں ودھ عنایت جو ہک مہینے پنڈھوں چلی خوف میرے تھیں ویری تے لٹ حلال نہوئی کسی نوں جائز خاطر میری تے مسجد ہو رظہور زمین سب میرے کارن ہوئی جتہ وقت ہووے ہتھ کری تیمم پڑھی نماز ہر کوئی تے ہو پیغمبر ہک فرق دل میں سکھناں ول آیا تے مینوں حکم شفاعت اول وچہ معالم لیایا

حاشیہ نمبر ۱: "وچہ حدیث متفق علیہ ولے آیا ہے درمیان نبیاندی تفاضل نہ کرو یعنی

ہک پیغمبر نوں اوپر دوسرے پیغمبر دے فضیلت نہ دیو۔ ایہہ حدیث وچہ ظاہر دی مخالفت معلوم ہوندی ہے۔ ایہدے کئی جواب علماء نے دتے۔ ہن ہک ایہہ جو

ایہہ حکم حدیث دا پہلے اترے اس آیت دی ایسی ایہر وچہ اس دی نظر ہے ہک ایہہ جو فضیلت دینا اللہ دی اختیار ہے۔ بندیاں نوں تا امن لینا اتے تابعداری کرنا

واجب ہے ہک ایہہ جو نال تعصب اتے نفسانیت اتے حمیت قومی دی فضیلت نہ دیو۔ شوکانی فرماندے ہن۔ جو ایہہ ساری جواب ہی ضعیف ہیں اصل بات ایہہ

ہے جو قرآن تھیں ایہہ ثابت ہوندا ہے جو بعض نبیاں نوں اپر بعض دی فضیلت ہے اتی حدیث تھیں ایہہ نہ معلوم ہو یا جو نبیاں نوں آپس وچہ فضیلت نہ دینی چاہیے۔

عدم تفصیل تھیں عدم فضیلت لازم نہیں ہوندی یعنی وچ اصل دے فضیلت ہے اپر امت نوں فضیلت ہک دوسرے پر دینی چاہیے پس واسطے جو ہک دی فضیلت کیتیاں

دوسری دی ہتک ہو جان دا ڈر ہے اتے ایہہ گناہ ہے۔ ۱۲ منہ ۳۲۳

ایسے طرح دے چار باحوالہ، ضخیم، معلوماتی تے مفصل حاشیہ حافظ صاحب نے ایس اک آیت دے پہلے حصے دی

تفسیر وچ لکھے نیں۔ باراں شعراں وچ نبی کرام دی سیرت تے معجزے (شق القمر) بیان کیتے نیں۔

ایہدے مقابلے تے مولوی حبیب اللہ نے تاں صفحیاں دی بڑی تفصیلی تفسیر لکھی اے لیکن اوہدے وچ کوئی حاشیہ

نہیں لکھیا۔ بلکہ مولوی حبیب اللہ نے اپنی تفسیر وچ بوہت مختصر اردو زبان وچ حاشیے لکھے نیں۔ مولوی حبیب اللہ نے باوجود

ایہنی تفصیل لکھن دے ایس طرح ایہنے معجزے (جیہناں دا بیان حافظ صاحب نے کیتا اے) مولوی حبیب اللہ نے ایہناں

دا کوئی ذکر نہیں کیتا تے ناں ای اپنی تفسیر وچ کسے دا حوالہ دتا اے۔ انداز بیان بوہت سادہ اے۔ ایہدے مقابلے تے

حافظ محمد لکھوی دا انداز بیان عالمانہ اے۔ مولوی حبیب اللہ نے حافظ محمد لکھوی دے نال رلدی بلدی تفسیر لکھی اے۔

آیتہ الکرسی دی تفسیر مولوی حبیب اللہ انج کردے نیں:-

ترجمہ اردو: "اللہ (ہی مستحق عبادت ہے) اسکے سوا کوئی معبود نہیں (ہمیشہ زندہ ہے

قائم ہے) یعنی واجب الوجود ہے اور انتظام عالم کا قائم رکھنے والا ہے) نہ اس کو

اونگھ آتی ہے اور نہ نیند اور جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو کچھ زمین میں ہے (یہ سب) اسی کا ہے اسکی بلا اجازت کون ہے (جو قیامت کے دن) اسکے حضور کسی کی سفارش کرے جو انکے سامنے (آنے والا) ہے اور جو ان کے پیچھے (گزر چکا) ہے (خدا سب کو) جانتا ہے اور اس کے (وسیع) علم کا کچھ بھی احاطہ نہیں کر سکتے مگر جتنا وہ چاہے اس کی سلطنت آسمانوں اور زمینوں کو گھیرے ہوئے ہے اور ان دونوں (آسمانوں اور زمین) کی نگہبانی (کچھ) اس پر گراں نہیں اور وہ بلند مرتبہ (اور) بزرگ قدر ہے۔"

ترجمہ منظوم:

اللہ پاک پرستش لائق دو جا ہو نہ کوئی زندہ دائم قائم اوہو جیہدی ذات الہی
اونگھ نہ آوے نیندر اوسنوں غفلت راہ نہ پایا جو کچھ وچہ زمین آسماناں سارا اسدا آیا
کون کے دی کرے سفارش وچہ حضور الہی مگروں نال اجازت اسدے جس ایہہ منزل پائی
جو کچھ اگے آوے انہاں سب کچھ اللہ جانے تے جو کچھ گزریا اسنوں چنگی طرح پچھانے
علم وسیع خدا دے تاکیں گھیر نہ سکے کوئی مگر خداوند چاہے جتنا معلم ہووے سوئی
بہت وسیع حکومت وچہ زمین آسماناں ایڈی نگہبانی اونہاں دوہاں ولوں ذات خدا نہ تھلکدی
اتے بلند مراتب والا اوہو پاک الہی قدر بزرگ عظیم خداوند سمجھ نہ سکے کائی

تفسیر:

اللہ اک اکلا اوہو پوجا جسدی چاہیے اوہ معبود حقیقی حقی یاری اس تھیں لایئے
دو جا ہو پرستش لائق ہرگز ہرگز ناہیں لائق حق عبادت اللہ اکو ذات سدائیں
ہر زندے تھیں پہلے زندہ بے شک پاک الہی بعد فناہ تمامی چیزاں زندہ رہے کماہی
بے کیفیت ایہ حیاتی خاص مکان زمانوں بے شک قائم دائم اللہ باہر وہم گمانوں
ذات صفا توں قائم اللہ اوہ قیوم سدائیں وچہ نظام حکومت اپنی قائم ہر ہر جائیں
موجودات حفاظت وچہ تمامی اسدی آئی پس اوہ قائم زندہ دائم بے شک ذات الہی

اسدے علم وسیع وچوں کے خبر نہ ہرگز پائی موجوداتوں کے نہ کیتا احاطہ علم الہی
پر جو چاہیا بخشیا اللہ اوہ معلوم ہو جاوے بلا ارادے اسدے کوئی خبر نہ کوئی پائے ۳۲۴
حافظ محمد لکھوی آیت الکرسی دا ترجمہ تے تفسیر انج کردے نیں:-

لفظی پنجابی ترجمہ:- "اللہ نہیں کوئی لائق عبادت دے سوا اسدے زندہ قائم رکھنی والا جہان دا ہے نہیں پکڑ دی اوسنوں اونگھ

تے نائیند واسطے اوسدے ہے جو کجھ وچہ اسمانندی ہے تی جو کجھ وچہ زمین دی ہے کون اوہ جو سفارش کرے یا چل وسدے مگر نال حکم اوسدے جاندا ہے اوہ چیز اگے انہاندے ہے اتے جو چیز پچھے انہاندی ہے تی نہیں پھر دی کسی چیز نوں علم اوسدے تہیں مگر اوہ چیز جو چاہے سالیا کرسی اوسدی نے آسمانوں تے زمین نوں تے نہیں بھاری ہوندی اسنوں نگہبانی انہاں دوہاندی تے اوہ بلند بزرگ ہے۔"

تفسیر:

اللہ باجھ عبادت لائق ہرگز ہور نہ کوئی زندہ اور قیوم نہ پکڑس اوگھ تے نیند نہوئی
اس دا ملک جو وچہ اسماناں اتے جو وچہ زمینے اوہ کون جو کرے سفارش اسدی پاس بے ادن یقینی
اس وچہ دلیل قیومیت دی بھی معبود یگانے جو اس بن ہور نہ پوجا لائق وچہ زمین آسمانے
ذا دا لفظ اشارہ نبیاں ہور فرشتیاں ناہیں ایہہ مظہری اندر قاضی لکھیا دتھیں شک ونجائیں
اوہ جانے جو کجھ اگے تہاں تے جو تہاں پچھے آیا تے گہیرن نا کجھ علم اسدی تہیں مگر جو اس خود چاہیا

سایا کرسی اوسدی نے اسماناں زمیناں تاںیں نہ بھاروتس رکھوالی انہاں بلند بزرگ اوہ سائیں
حسن کہیا جو کرسی کولوں عرش مراد ایہائی ابوہریرہ کہے جو کرسی سامنے عرش نکائی
ابن مردویہ ابو ذر تھیں جو پیغمبر فرمایا جو ست آسمان تے ست زمیناں کرسی نال بنایا
ابن عباس کہیا جو کرسی اگے انبرستے جیونگر ڈھال وڈی دی اندر ست درم کوی گہستے
مظہری اندر لکھیا ایہتھوں ایہ گل حاصل ہوئی جو کرسی کہیریا آسمانوں اوہ وچہ عرش سمائی

اس آیت وچہ ذکر ہویا سب ذات صفات الہی تاہیں وچہ حدیثاں اعظم آیت ایہہ فرمائی
وچہ صحیح بخاری ہور معالم ابو ہریریوں لیلیا جو ترے راتیں ابلیس ٹھہر یا اس طعام چاون آیا

بھی مظہری اندر نسائی بیہقی دارقطنی تھیں لیلیا ہر فرض نمازوں پچھے آیت کرسی نبی بتایا
جو کوئی پڑھے ہمیشہ اسنوں ٹھل بیشتوں ناںیں ہک صوت ایہی ٹھل اسنوں مری جنت ڈری تاںیں ۳۲۵
آیت الکرسی وچ اللہ تعالیٰ دی ذات دیاں صفتاں بیان کیتیاں گھیاں نیں۔ یعنی کل ستاراں صفتاں بندیاں
نیں۔ حافظ محمد لکھوی نے اتھتھے تفسیر مظہری، معالم التنزیل، صحیح بخاری تے مختلف صحابہ اکرام دے حوالے دے کے گل کیتی
اے۔ حافظ صاحب کوئی وی مسئلہ بیان کرن لکیاں مکمل تحقیق تے حوالیاں نال گل کر دے نیں۔ مختلف حوالے دے کے اللہ
تعالیٰ دیاں صفتاں دی وضاحت کر دے نیں۔

ایہدے برعکس جدوں مولوی حبیب اللہ دی تفسیر نعمانی دیکھیے تے مولوی حبیب اللہ نے اللہ تعالیٰ دیاں صفتاں وی بیان کیتیاں نیں شعر وی بڑے آسان لکھے نیں۔ حافظ صاحب دی نسبت شاعری وی بہت عمدہ تے آسان اے۔ ایہدے برعکس حافظ صاحب دی شاعری مولوی حبیب اللہ دی نسبت کافی مشکل اے۔ لیکن حافظ صاحب دی نسبت مولوی حبیب اللہ دی تفسیر وچ اللہ تعالیٰ دی صفات دے معنیاں وچ جامعیت دی کمی محسوس ہوندی اے۔ تے جامعیت تے معنویت حافظ محمد لکھوی دی تفسیر دا خاصہ اے۔

— اک ہور تفسیری نکتے بارے حافظ صاحب تے مولوی صاحب دی تفسیری پرکھ دا نمونہ کچھ انج اے:-
ایس آیت دا ترجمہ تے تفسیر مولوی حبیب اللہ انج کردے نیں:-

واذ قال ابراهيم رب انى كيف نحى الموتى قال اولم تو من قال بلى
ولكن ليطمئن قلبي ه قال فخذ اربعة من الطير فصر هن اليك ثم
اجعل على كل جبل منهن جزء ثم ادعهن يا تينك سعيًا واعلم ان الله
عزيز حكيم ۝ (سورة بقره ، آيت نمبر)

ترجمہ اردو:- "اور اے (محمد صلی اللہ علیہ وسلم وہ وقت بھی یاد کرو کہ) جب ابراہیمؑ نے (مخصوص خداوندی) عرض کی (کہ) اے پروردگار مجھے (بھی تو) دکھا کہ مردوں کو تو کیونکر زندہ کرتا ہے۔ (خدا نے) کہا (کہ) کیا تمہیں اس کا یقین نہیں۔ ابراہیمؑ نے عرض کی کہ کیوں نہیں۔ یقین تو ہے مگر آنکھ سے دیکھنا اس لئے چاہتا ہوں کہ میرے دل کو مشاہدہ عینی کی بدولت تسکین ہو جائے۔ فرمایا اگر یہ دیکھنا چاہتے ہو تو چار پرند لو اور اپنے ساتھ ان کو بلاؤ۔ تاکہ زندہ ہونے کے بعد وہ تمہیں پہچان سکیں۔ پھر ان کی بوٹی بوٹی کر کے اپنے ہان کے ہر پہاڑ پر ان کا ایک ایک ٹکڑا رکھ دو۔ پھر ان کو اپنے پاس بلاؤ تو وہ تمہارے پاس دوڑتے ہوئے چلے آئیں گے اور جان لے کہ اللہ زبردست اور دانا ہے۔"

ترجمہ منظوم:-

تے جد ابراہیمؑ خدا دے اگے عرض گزاری	کیونکر مردے زندہ ہوون مینوں دیں باری
کہیا ایمان نہیں اس گل تے رب اسنوں فرمایا	عرض کیتی ایمان میرا بے شک اہدے تے آیا
لیکن جہت مزید یقیناں مین ایہہ عرض گزاری	نال مشاہدہ عینی دل نوں اطمینان ہو بھاری
ہویا حکم اگر ایہہ چاہیں پس لے چار پرندے	اپنے نال ہلاویں انہاں باقی دے چھڈ دھندے

پھر انہاندے ٹکڑے ٹکڑے قیمہ کر اک واری رکھ پہاڑاں اُتے ٹکڑے ہو یا حکم غفاری
 پھر بلائیں اوہناں تائیں کر آواز پیارے نے آون پاس تیرے اوہ زندہ ہو کے چارے
 تے جانی تحقیق خدا وند غالب سب تے آیا حکمت والا ہر کم اسدا نام حکیم رکھایا ۳۲۶
 مولوی حبیب اللہ نے ایس آیت دی تفسیر لکھ دیاں ہوئیاں قصہ گوئی دارنگ دے دتا اے۔ کجھ حکائیاں تے
 عارفانہ لطیفے لکھے نیں تے فیر مثنوی حکیم سنائی (جبروے فارسی دے شاعر سن) اوہناں دے شعراں دا حوالہ دیندے نیں۔
 بن ایس ایس آیت اتے حافظ محمد لکھوی دی تفسیر دا نمونہ دیکھنے آں:-

پنجابی ترجمہ:- "تے جسوقت کہیا ابرہیم نے اے رب میرے دکھا مینوں کس طرح
 زندہ کرینگاں توں مردیاں توں فرمایا کیا توں ایمان نہیں لایا کہیا ایس نے ہاں
 نیاں اپر تا جو آرام کری ول میرا فرمایا پس لے چار پکھیرواں تھیں پس ہلا
 انہانوں طرف اپنی فر رکھ توں اپر ہر پہاڑ دے انہاں تھیں ٹکڑا فر بلا توں انہاں
 نوں آون گے تیرے تائیں دوڑے"

تفسیر:

تے جان جو اللہ ہر تے غالب پکیاں کمان والا شان خلیل عزیزوں ودھ جو مطلب ملایا سو کہالا
 اوہ چار جتاور سارا مور سفید کبوتر بھائی بھی ٹکڑ سرخ تے کاں سیاہ رب قدرت عجیب دکھاوے
 سن وچہ معالم لکھیا نالے قاضی مظہری والے جو ذبح کیتے سب پٹکھی پٹے پر سھناں کٹ ڈالے
 بھی گوشت پوست ریزہ ریزہ کر کے سہ رلایا فر چار پہاڑاں اتے حصہ کر کے چار رکھ آیا
 بعضے کہن کیتے ست حصے اپر ست پہاڑاں تے اپنے پاس رکھے سر چارے سدیا وار و واراں
 جو میں ول آون اللہ تھیں ہر قطرہ ہر ذرہ اڈے فرن ہوا وچہ سکر اسدا سر مقررہ!
 سب اوہ گوشت پوست ہڈی رگ ریشہ پر سارے آپو اپنے سر ول دوڑے آئے حکم خداؤں
 جیہڑا دھڑ آوے سر اسدا کری خلیل اگیرے جی اسدا سر ہووے دہڑ لگے تھیں تاں ہووے پھیرے ۳۲۷
 حافظ محمد لکھوی تے مولوی حبیب اللہ دی تفسیر دے موازنے توں پتہ چلدا اے کہ حافظ محمد لکھوی دی تفسیر ایس
 آیت اُتے علمی تفسیر جا پدی اے۔ کیوں جے حافظ صاحب نے باحوالہ علمی تے تحقیقی تفسیر کیتی اے۔ اوہناں نے اپنی تفسیر
 وچ مختلف تفسیراں دے حوالے دتے نیں لیکن مولوی صاحب نے تفسیر وچ عارفانہ لطیفے تے حکائیاں زیادہ لکھیاں نیں تے
 تفسیری کم حافظ صاحب توں ودھ نہیں کیتا۔ مولوی صاحب نے ایس تفسیر نوں داستان دارنگ دے دتا اے جیہدے توں
 تے ایہہ تفسیر گھٹ تے داستان سرائی زیادہ لگدی اے۔ جینہوں طوالت دین لئی بے شمار حکائیاں شامل کیتیاں گئیاں نیں۔
 مولوی حبیب اللہ دی تفسیر دے ایس انداز پاروں تفسیر وچ معنوی رنگ دی کمی پائی جاندی اے۔

سورة المائدہ دی تفسیری پر کھ مولوی حبیب اللہ انج کردے نیں:-

يا ايها الذين امنوا اتقوا الله وابتغوا اليه الوسيلة وجاهدوا في سبيله

لعلكم تفلحون (سورة المائدہ، آیت نمبر ۳۵)

ترجمہ اردو:- "اے ایمان والو! اللہ (کی نافرمانی) سے بچتے رہو۔ اور (کسی کامل یا خدا سے بیعت کر کے اس کو تقرب کا) اس کی طرف وسیلہ ڈھونڈو۔ اور اس کی راہ میں (مجاہدہ نفسی سے یا کفار سے) جہاد کرو تاکہ تم فلاح پا جاؤ۔"

تفسیر:

لفظ وسیلے دی اک معنی وچہ مواہب اڑیا اوہ درجہ مخصوص نبی نوں غیر نہ حصہ پاوے جنت وچہ اک درجہ اعلیٰ نام وسیلہ دھریا پاک رسول اللہ نوں حاصل وچہ تفسیر لکھاوے

لفظ جہاد وسیلہ دونویں مطلب انہاں کیاکی ہن ناظر وی کراں تسلی نال وضاحت پوری اجکل پیا انہیر زمانے برکت کل اوٹھ جاوے سلف خلف نوں برا بتاون اصلی راز ایہائی پھٹ دتی تقلید بزرگاں پھڑ لیندی آزادی دونویں قسم علوم حقانی مڈھ قدیموں جاری ظاہری علم شریعت والا حاصل ہووے ناہیں چار امام شریعت والے عالم علم قرآنی اک صاحب دی انہانوچوں ہے تقلید ضروری اس مسئلے دی بحث مفصل میں اگے لکھوائی دو جا علم حقیقت والا باطن صاف کراوے چار امام طریقت والے عارف راہ ربانی شیخ شہاب الدین حقانی سہروردی دا بانی خواجہ معین الدین اجمیری چشتی لقب سداوے نہیں مراد ایمان وسیلوں جو اللہ فرماوے

میں تفسیر انہاندی مجمل اوپر ہے لکھوائی کی مطلب اس آیت والا لکھتا پیا ضروری روزنویں سر مذہب اک نکلے پرے پریرے جاوے ترک ہو یا اتباع بزرگاں عزت ادب گوائی بھی بیعت نوں برا بتاندے ہو حجت دے عادی علم شریعت علم حقیقت چھڈی خلقت ساری جد تک بنے مقلد ناہیں کر تقلید سدا میں ابو حنیفہ مالک شافعی احمد حنبل جانی بن تقلیدوں راہ شریعت ملدا نہیں ضروری ناظر کرے تسلی اپنی اسجاگہہ تھیں بھائی مرشد کامل باجہ نہ حاصل علم طریقت آوے عبدالقادر پیر جیلانی جو محبوب سبحانی خواجہ بھاء الدین طریقت نقشبندی دا بانی ایہہ چاری خانوادے عالی باطن علم سکھاوے اہل ایمان! مخاطب اول ذات خدا فرماوے

کنوں وسیلہ بیعت مرشد ہو ارادت آئی کنوں جہاد ۲ مجاہدہ نفسی جان مراد الہی
 حاشیہ نمبر ۱: "یعنی یا ایہا الذین امنوا الای ۱۲ منہ ۲ و جاہد و ما فی سبیلہ
 الایہ پوری آیت ہے۔ یا ایہا الذین امنوا اتقوا اللہ و ابتغوا الیہ الوسیلہ و
 جاہدوا فی سبیلہ لعلکم تفلحون ۵ صورت استدلال یہ ہے کہ لفظ سے
 ایمان تو ہو نہیں سکتا۔ اس لئے پہلے خطاب ہی ایمان والوں سے ہے۔ یا ایہا
 الذین آمنوا اس پر دل ہے عمل صالح بھی مراد نہیں کہ وہ تقویٰ میں شامل ہے
 کیونکہ تقویٰ اعتدال و امر و اجتناب نواہی سے عبارت ہے، اس واسطے کہ قاعدہ
 عطف کا معارف بین المعطوف والمعطوف علیہ کا مقتضی ہے اور جہادی تقویٰ
 میں داخل ہے پس وسیلہ سے مراد ارادت و بیعت مرشد ہے اور جہاد فی سبیل اللہ
 سے مراد مجاہدہ نفسی ہے فافہم ۱۲ منہ عفی"

قول جمیل اندر ہے سنت بیعت نوں فرمایا ہو کتاباں اندر واجب مرشد پھڑنا آیا
 بعض کتاباں فرض بتایا بیعت مرشد والی میں اسدی تفصیل سناواں نال وضاحت عالی
 بے شک ہے ترے قسماں بیعت جیویں کتابیں آیا اول سنت بیعت کرن نوں ولی اللہ فرمایا
 سدا اہدی خود پاک محمدؐ بیعت لئی اصحاباں چند واری ایہ بیعت کیتی حضرت دے احباباں

پس واجب حق انہاں بیعت مرشد پھڑن پیارے بن مرشد کم علم نہ آوے سرگردان پیارے
 تیجی قسم اوہ خاص الخاں عارف کامل بھارے حق انہاندے سنت بیعت صاحب شان نیاری
 گو خود کامل ظاہر باطن حاصل کشف ورائیں پر مرشد بن اڈ نہ سکدے وچہ میدان عطائیں
 بیعت کرن جدوں ایہہ بزرگ پھر کردی پروازی بیعت انہاں حق باز و گویا چھڈن دنیا سازی
 الحاصل ہر مومن دے حق بیعت جان ضروری بن مرشد ہر عابد تائیں ملدی نہیں مزدوری ۳۲۸
 حافظ محمد لکھوی ایس آیت دی تفسیر انج کر دے نیں:-

پنجابی ترجمہ (لفظی):- "ای اوہ لوگو جو ایمان لیا کی ڈرو اللہ تمہیں تے طلب کرو

طرف اوسدی وسیلہ تے جنگ کرو وچہ راہ اوسیدے تا خلاصے پاؤ"

ای اہل ایمانو ڈرو اللہ تمہیں ڈھونڈو قرب الہی تی جنگ کرو وچہ راہ اوسدے تا پاؤ تسخیر رہائی
 وسیلہ ہر اوہ چیز جو اوسدے پاروں قرب لیبھوے طاعت، تقویٰ، نبی، قرآن سبب قربدا تہیوی

یعنی تابع پیغمبر دی ہو کر عمل کما ہو تا مقبول ہو وی ہر نیکے قرب الہی پا ہو
جے اپنی عقل قیاسوں نیکی کرو تا اوگت جاے ہر قول فعل وچہ پیر وے اوسدے کرو تا قرب ہتھ آوے ۳۲۹
حافظ محمد لکھوی نے تفسیر تے ترجمہ پنج شعراں وچ مکمل کیتا اے۔ جیہدے نال پوری وضاحت سمجھ وچ آ جاندی
اے۔ حافظ صاحب نے ویلے دے چار معنی کیتے نیں: ۱۔ اطاعت ۲۔ تقویٰ ۳۔ نبی ۴۔ قرآن یعنی ایہناں چوہناں چیزاں
دے ویلے نال رب تعالیٰ دی ذات تیکر اپڑیا جاسکد اے یعنی ایہہ چار ویلے اللہ تعالیٰ دی ذات تیکر پہنچن دی سیڑھی نیں۔
مولوی حبیب اللہ نے تقریباً تین چار سو شعراں وچ ترجمہ تے تفسیر لکھی اے۔ تے اوہناں نے بیعت نوں وی
ویلے وچ شامل کیتا اے۔ اوہناں نے نہ صرف بیعت دا ذکر کیتا اے بلکہ بیعت دیاں شرطیں وی بیان کیتیاں نیں۔
اوہناں نے تفسیر نوں تصوف دے رنگ وچ رنگ دتا اے۔ مولوی حبیب اللہ نے طوالت کوں کم لیا اے تے آیت دے
موضوع توں ہٹ کے تفسیر تے ترجمہ کیتا اے۔ حضرت بایزید بسطامی دی حکایت وی شامل کیتی گئی اے۔ سینکڑے شعراں
وچ بیعت، بیعت دیاں شرطیں، حکایتاں، صوفیانہ روایتاں، شامل کیتیاں گئیاں نیں۔

عربی محاورہ اے کہ "خیر الکلام قل و دل" یعنی بہتر کلام اوہ ہوندا اے جیہڑا تھوڑا ہووے پر دلیل نال بھریا
ہووے۔ ایس لحاظ نال حافظ محمد لکھوی دی تفسیر ایس گل اُتے پوری اتر دی اے۔

— سورة المائدہ، آیت نمبر ۶۴ دا ترجمہ تے تفسیر مولوی حبیب اللہ نے کجھ انج کیتی اے:۔

بل یداہ مبسوطن ینفق کیف یشاء O

یہ دی معنی عربی اندر کئی اک ظاہر آئے قدرت دست نعمت اسدے معنی لغت لکھائے
ملک اُتے تائید سخاوت ید دے جان معانی جیویں قرینہ ہووے صارف تیویں مراد پچھانی
اس آیت وچہ معنی ہتھ دی نہ مقصود دکھائے پاک مُبرا ہتھاں ولوں اللہ خود بتلائے
جسم اُتے جسمانی چیز مشابہ اس کوئی ناہیں بے کیفیت ذات خدا دی ازلوں ابد و راکیں
پھر جو شخص خدا نوں آکھے اللہ ہے جسمانی کافرا کفر ہو یا اسدا جو قائل شیطانی
قوم یہود فریق مجسمہ جیہڑے اللہ تائیں جسمانی اوہ ثابت کر دے پس کافر بتلائیں
فخر الدین امام الرازی وچ کبیر لکھاوے ابو الحسن الاشعری ولوں ایہہ مذکور لیاوے
جدا تے ید رب دیاں صفات خاص الخاص بتاوں نہ معلوم ماہیت اسدی سانوں اوہ فرماوں
پر قطعاً اعضا جو ارج لائق رب دے ناہیں صفت کوئی مخلوق خدا دے اندر ہرگز ناہیں ۳۳۰
حافظ صاحب ایس آیت اُتے ترجمہ تے تفسیر انج لکھدے نیں:۔

ترجمہ:۔ "بلکہ دونویں ہتھ اوسدے کھلے ہین خرچ کردا ہے جس طرح چاہندا ہے۔"

تفسیر:

بلکہ دوویں ہتھ اسدی کہلی خرچ کری جوین چاہے ہک ہتھ مہر دا ہور قہر دا موصح وچہ ویکھیا ہے
 سن وچہ معالم ہتھ اللہ دے صفت بی کیف منیوی جوین مع بصر ہور وجہ اللہ دا وچہ قرآن پڑھیوی
 بہی وچہ صحیح حدیثاں آیا من فرض ایہائی کہن سلف بی کیفون منو کر انکار نہ بھائی ۳۳۱
 حافظ محمد لکھوی اللہ تعالیٰ دے ہتھ نوں اللہ تعالیٰ دی صفت من دے نیں۔ اوہدے معنیاں وچ کوئی تاویل نہیں کر
 دے۔ ایس گل دی گواہی اوہناں دی تناسل شعراں اُتے بنی ایہہ تفسیر اے جیہدے وچ اوہناں نے موصح القرآن تے تفسیر
 معالم دا حوالہ وی دتا اے۔ لیکن مولوی حبیب اللہ تعالیٰ دے ہتھ دے معنیاں دی تاویل کر دیاں ہونیاں ہتھ دے کئی معنی
 لکھدے نیں۔ ایہوای معنی متکلمین وی کر دے نیں جیہدے معنی مولوی حبیب اللہ نے کہتے نیں۔

جدوں کہ فقہ اکبر وچ امام ابوحنیفہ نے فرمایا کہ ید دے معنی اسیں قدرت یا نعمت نال نہیں کراں گے بلکہ ید نوں
 اللہ تعالیٰ دی اک بے کیف صفت مناں گے تے حافظ محمد لکھوی دا مسلک وی سلف دے زیادہ نیڑے اے ایس لئی حافظ
 صاحب وی ید نوں اللہ تعالیٰ دی اک بے کیف صفت دے طور تے مندے نیں۔

حافظ محمد لکھوی دی "تفسیر محمدی" دا تقابل اوہناں دے ہمعصر شاعراں دیاں تفسیراں نال پیش کیتا گیا اے۔ جتھوں
 ایہہ گل واضح ہوندی اے کہ حافظ صاحب دی تفسیر اک مکمل تے جامع تفسیر اے۔ حافظ صاحب نوں کیوں جے ایہہ اعزاز
 حاصل اے کہ اوہ پنجابی زبان دے سب توں پہلے مفسر قرآن نیں۔ حافظ صاحب نے اپنی تفسیر نوں باحوالہ جامع تے مستند
 بنان وچ کوئی کسر نہیں چھڈی تے اوہناں دی شاعری وی فنی حوالے نال بڑی جاندار اے بے شک اوہناں نے ایہہ تفسیر
 صرف دینی تے تبلیغی تقاضے پورے کرن واسطے لکھی سی لیکن ایہدے باوجود اوہناں دی شاعری وی کسے نالوں گھٹ نہیں۔

حافظ صاحب توں بعد بوہت سارے شاعراں نے تفسیراں لکھیاں جہاں وچوں کجھ نے مکمل قرآن دی تفسیر لکھی
 کجھ نے کجھ سپاریاں دی تے کجھ سورتاں دی تفسیر لکھی۔ ایہناں وچوں سبھ شاعر تقریباً حافظ صاحب توں متاثر نیں کیوں
 جے اوہ ایس ریت دے موڈھی نیں تے اوہناں توں بعد آؤن والیاں نوں اک ینہہ مل گئی سی جیہدے اُتے اٹاں رکھ کے
 عمارت بنانی کوئی اوکھی نہیں سی۔ ایہناں شاعراں نے حافظ صاحب دے مقابلے تے شاعری وی آسان فہم کیتی۔ تفسیر نوں
 بڑی طوالت نال پیش کیتا لیکن اوہناں دی تفسیر اوہ درجہ تے مقبولیت حاصل نہیں کر سکی جیہدی "تفسیر محمدی" نوں نصیب
 ہوئی۔ ایس پاروں حافظ محمد لکھوی دا ناں پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب وچ ہمیشہ اک نمایاں درجہ تے برقرار رہے گا۔

فارسی تے عربی زبان اُتے عبور

حافظ محمد لکھوی دی مادری زبان ٹھیکہ پنجابی سی لیکن اوہناں نوں عربی تے فارسی زبان اُتے وی عبور حاصل سی کیوں جے حافظ صاحب اک علمی تے مذہبی خانوادے نال تعلق رکھدے سن تے گھر داما حول انتہائی مذہبی سی تے رحمان شروع توں ای دینی کتاباں ولے سی۔ بے شک حافظ صاحب دے دور وچ فارسی دفتری زبان نہیں سی لیکن فیروہی معاشرے اُتے اوہدے اثرات بڑے گورھے سن۔ اوس ویلے داندہبی علم عموماً ایہناں دونوں زبانوں یعنی عربی، فارسی وچ پایا جانداسی۔ فقہہ تے حدیث دیاں جنیاں وی کتاباں موجود سن اوہ عربی توں فارسی وچ ترجمہ کیتیاں گئیاں سن۔ مذہب تے شاعری توں اڈ تہذیب تے معاشرت توں متعلقہ کتاباں جیویں تزک باری، تزک جہانگیری تے ہور شاہی قانون دیاں کتاباں وی فارسی زبان وچ سن۔ اتھے انج وی کہیا جاسکدا اے کہ اپنی تاریخ، مذہب تے ادب توں جانکاری لئی فارسی عربی وچ ماہر ہونا اوس ویلے دی لوڑ وی سی تے ایس گل دا اندازہ حافظ صاحب نوں وی سی۔ ایسے پاروں اوہناں نے ایہناں دونوں زبانوں وچ وی مہارت حاصل کر لئی سی۔ تے ایس مہارت دا ثبوت ایہہ وے کہ اوہناں نے عربی زبان دی مڈھلی گرائمر دی کتاب فارسی شعراں وچ لکھی تے ایس گل دا اندازہ بڑی چنگی طرح لایا جاسکدا اے کہ عربی تے فارسی دونوں زبانوں اُتے مکمل عبور ہوون دے بغیر ایہہ کتاب لکھنا اوکھاسی۔

حافظ محمد لکھوی دی عربی دانی تے فارسی دانی دے تصنیفی ثبوت انج نیں:-

- سنن ابو داؤد شریف حدیث دی اک مشہور کتاب اے۔ حافظ محمد نے ایس کتاب اُتے بڑے مفصل عربی حاشیے لکھے نیں۔ ایہناں دی لیاقت تے عربی دانی ثابت ہوندی اے۔
- مشکوٰۃ المصابیح دے چوتھے حصے دے پہلے حصے اُتے عربی زبان وچ حاشیے لکھے نیں۔
- نور محمد سورتوی دی مشہور زمانہ کتاب "شہباز شریعت" اُتے فارسی حاشیے لکھے نیں۔
- مولانا عبداللہ عبدی لاہوری دی کتاب "باراں انواع" اُتے فارسی حاشیے لکھے نیں۔
- عربی زبان دی مڈھلی گرائمر دی کتاب فارسی شعراں وچ "ابواب الصرف" دے ناں تے لکھی۔
- حافظ محمد لکھوی نے اپنی کتاب "احوال الآخرت" اُتے فارسی زبان وچ بڑے مدلل حاشیے لکھے سن۔ جیہناں دا بعد وچ اوہناں دے بیٹے محمد حسین نے اردو ترجمہ کردتا سی۔
- حافظ صاحب نے اپنی اک ہور کتاب "زینت الاسلام" اُتے فارسی زبان وچ حاشیے لکھے سن جیہناں دا اردو ترجمہ اوہناں دے بیٹے محمد حسین نے کیتا سی۔

- مولانا محمد اسماعیل یمنی صاحب دی کتاب بنام تطہیر الاعتقاد عن ادران الالحاد عربی زبان وچ سی۔ حافظ صاحب نے ایہدے موضوع تے دلیلاں توں متاثر ہو کے ایس دا فارسی نثر وچ ترجمہ کیتا سی۔
- حافظ صاحب نے اپنی کتاب "انواع بارک اللہ" اُتے بڑے مفصل فارسی حاشیے لکھے نیں۔
- اوہناں نے اپنی اک ہور کتاب "سیف السنۃ" جیہڑی شیعہ فکر دی رد وچ لکھی گئی سی اوہدے اُتے فارسی زبان وچ حاشیے لکھے نیں۔

حافظ صاحب نے اپنیاں ایہناں ساریاں لکھتاں وچ انتہائی سلیس زبان استعمال کیتی اے تے کدرے وی اجیہا جھول نہیں وکھدا جتھوں ایہہ جاچے کہ اوہ ایہناں زبانناں اُتے عبور نہیں رکھدے۔

استھے اسیں اوہناں دی عربی تے فارسی زبان اُتے عبور دیاں کجھ مثالیں پیش کراں گے:-

مولانا نور محمد سوتر وی نے اپنی کتاب شہباز شریعت وچ وحدت الوجود دی رد وچ بڑے خوبصورت شعر لکھے نیں، حافظ صاحب اک شعر اُتے فارسی زبان وچ بڑا مدلل حاشیہ لکھدے نیں۔ تے اوس حاشیے وچ اوہ ایس نظر یے اُتے بڑی وضاحت نال چائن پاندے نیں کہ اللہ پاک دی حقیقت بندے توں بالکل وکھ اے۔ بندہ تے اللہ اک حقیقت داناں نہیں۔ تے اللہ پاک داعین بندہ نہیں تے اللہ پاک ایس شے توں بوہت بلند اے کہ کوئی اوسدا عین بنے۔

کل امرہ نواہی وعدہ وعید جو خلق اندی ول آیا ایہہ دال حقیقی غیریت تی رد اوہناں دا ہویا

حاشیہ: "کل امرہ نواہی الخ یعنی جملہ امر و نہی ہا و وعدہ ثواب و وعید عذاب کہ در

قرآن مجید و احادیث نبوی وارد شد ہا نہ ہمہ دلالت میکند بر غیریت حقیقت کہ بندہ

غیر خدائے تعالیٰ است نہ عین خدا تعالیٰ است "

اوہ ۱۰: پاک منزہ صورت عرضون نا وچہ وہم خیالاں کل صورت عرض خیالاں خالق کر توں رد دلاں

حاشیہ: ۱۰: قولہ اوہ پاک الخ یعنی خدای تعالیٰ از صورت منزہ است و او عرض نیست

و عرض آنرا گویند کہ خود بخود قائم بود چون رنگ و آواز و خدا تعالیٰ در وہم و خیال

نمی گنجد بلکہ خدا تعالیٰ خالق صور تھا ست و پیدا کنندہ عرضہا و خیالہا است "۳۳۲

حافظ صاحب ایس حاشیے راہیں وضاحت کر دے نیں کہ اللہ تعالیٰ صورت توں منزہ اے پاک اے۔ خدا تعالیٰ

وہم خیال وچ وی نہیں ساسکدا۔ بلکہ اللہ تعالیٰ صورتناں تے سب خیالاں دا پیدا کرنے والا اے۔ اللہ تعالیٰ نے امر و نہی تے

عذاب و ثواب دیاں جیہڑیاں گلاں قرآن شریف وچ کیتیاں نیں ایہہ اللہ تعالیٰ دا مخلوق توں وکھرا ہون دا اک واضح

ثبوت اے کہ اللہ تعالیٰ واحد ہے تے اوہدا کوئی شریک نہیں۔ ایہہ ساری حقیقت نوں اپنی ماں بولی زبان توں علاوہ دوسری

زبان راہیں سمجھاؤنا اوس زبان وچ مہارت دا اک واضح ثبوت اے۔

شہباز شریعت دا اک ہور فارسی حاشیہ جہدے وچ حافظ صاحب شیخ عبدالقادر دی کتاب ”غنیۃ الطالبین“ وچوں دعا دا حوالہ دے کے اہل انصاف نوں نصیحت کردے نیں کہ مرن والے بندیاں دے ہتھ وچ بخشش دی دعا کیتا کرو۔ ایس توں بعد ایہہ وی دسدے نیں کہ ایہہ دعا سورۃ حشر وچوں لئی گئی اے کہ ”ایہہ رب توں ساڈے تے مہربان ہو جاساں تے ساڈے توں پہلے مرن والیاں نوں بخش دیویں“۔ ایس حاشیہ وچ اپنی عام فہم بامحاورہ تے آسان فارسی زبان استعمال کیتی اے کہ پڑھن والے نوں فارسی سمجھن دے نال نال حافظ صاحب دی علمی بصیرت بارے وی پتہ چلدا اے تے ایس گل دی وی جانکاری ملدی اے کہ حافظ صاحب اپنی مادری زبان دے نال نال دوسریاں زباناں دے جانوں وی سن تے اوہناں وچ اپنا نقطہ نظر وی بہت بہتر انداز نال دو جیاں تک پہنچایا۔

دعا نمبر ۴: استغفار بندی حق اہل انصاف چنارن ده جنیان نوں سو کہا ہک جنی دا کم سوارن

حاشیہ نمبر ۴: قولہ دعائیں الخ یعنی اہل انصاف را باید کہ در حق مصنف ایں کتاب

دعاء طلب مغفرت کنند کہ وہ کس را آسان است کہ کاریک کس برارند و این دعاء

کہ در سورت حشر آمدہ ہر مومن را خواندن بہتر است خصوصاً درین زمانہ دعاء این

است ربنا اغفر لنا ولا خوانسا الذین سبقونا بالايمان ولا تجعل فری

قلوبنا غلا للذین آمنو ربنا انک رؤف الرحیم یعنی اے پروردگار ایہا

مرزمارا و برادران مارا کہ سبقت کردند بارہا ایمان و مگردان درد لہائے ماکینہ برائے

مومنان اے پروردگار ما البتہ تو ہی نہایت مہربان و رحیم ۱۲ و شیخ محی الدین جیلانے

قدس سرہ در کتاب خود غنیۃ الطالبین بخواندن این دعاء ترغیب دادہ اندہ ۱۲۳۳

حافظ محمد لکھوی نے شہباز شریعت دے باب بیان ”حلیہ مبارک سرور کائنات علیہ افضل الصلوٰت و التسلیمات“

وچ آخضور دا حلیہ مبارک فارسی حاشیہ وچ لکھیا اے۔ ایہہ حاشیہ بوہت مفصل تے مدلل اے۔ ایس حاشیہ وچ آخضور

ﷺ دا سراپا مبارک بہت خوبصورت انداز وچ پیش کیتا گیا اے۔ اپنی ماں بولی زبان توں وکھ فارسی زبان وچ آخضور

ﷺ دی سراپا نگاری نوں پیش کرنا تے اوس زبان دے گرائمر دے سارے اصولاں نوں مدھ رکھ دیا ہویاں ادبی رنگ وچ

رنگنا ایس زبان وچ مہارت دامنہ بولد اثبوت اے۔

شاہ مردان کہے اس جیہا چہیل نہ مول دسایا نہ اگلی کچھلی عمر اوہیہا حسن جمال نکایا

حاشیہ نمبر ۱: قولہ شاہ مردان الخ در مشکوٰۃ ص ۵۰۹ بروایت ترمذی از علی بن ابی طالب آورده کہ چون وصف کردی پیغمبر ﷺ

را گفتے کہ نبود آنحضرت ﷺ دراز قد نہایت و نہ کوتاہ قد بلکہ میانہ قد بود و نبود موئی مبارک آنحضرت ﷺ کجدار بسیار و نہ

راست بلکہ سیاہ و میانہ کچی بود و بود آنحضرت ﷺ نہ نہایت فرہ و نہ نہایت لاغر یعنی میانہ بود در لاغری و فرہی و نبود

آنحضرت ﷺ نہایت گرو لیکن مائل گرو وری بودی بود آنحضرت ﷺ سفید رنگ سرخی آمیختہ سیاہ چشم و کشادہ چشم دراز موی پلک ابرو دشانہ کلاں بود و سراسر استخوانہا بزرگ و قوی بود و بدن مبارک آنحضرت ﷺ از مؤہا خالی بود و خطے باریک از سینہ تاناف از مؤہا بود کلاں دست و پای بود بتوسط کہ دلیل قوت است چون میرفتی قدم برداشتہ نہادی و در رفتار بسوی پیش مائل بودے گویا از بلندی فرو دی آید و چون بجای بنے میدید بگوشہ چشم ندیدے بلکہ ہمہ روئے و سینہ بگردا بندے و میان دو شانہ آنحضرت ﷺ مہر نبوت بود و او ختم پیغمبران ﷺ بود و سخی ترین مرد مان بود و راست گوی ترین مرد مان و نرم مزاج و گرامی ترین مرد مان از روی قبیلہ ہر کہ اورانا گہان دیدے ہیبت خوردے دہر کہ آمیزش با او یافتے دوستی نمودی و میگفت نعت کنندہ او کہ ندیدم پیش از وے و نہ بعد از وے مثل دی ﷺ ۱۲ " ۳۳۴

فتح مکہ بارے اک فارسی حاشیہ جیہ او ہناں دی فارسی زبان وچ مہارت دا اک ثبوت اے:-

بعد فتح مکہ دی عرب کفاراں دے دل و ہر کے چڑھ آئی چار ہزار کفار بکٹھے بہت لڑاکے

حاشیہ نمبر ۳: قولہ بعد فتح الخ خدای تعالے در سورۃ توبہ پ ۲ فرمودہ لقد نصرکم

اللہ فی مواطن کثیرہ و یوم حنین اذا عجبکم کثرتکم فلم تغن عنکم

شیئا و ضاقت علیکم الارض بما رحبت ثم ولیم مدبرین یعنی البتہ یاری

کرو شمارا خدائے تعالیٰ در جنگ جائہا بسیار و روز جنگ حنین چون عجب آور و شمارا

کثرت شمار پس، بیچ فائدہ نکرد آن کثرت شمارا و جنگ آمد بر شمار زمین بوجود فرانی

دی پس روی گردانید پشت دادہ ثم انزل اللہ سکینتہ علی رسولہ و علی

المومنین و انزل جنود الم تروہا و عذب الذین کفروا و ذلك جزاء الکفرین

پس نازل کرد خدائے تعالیٰ تسکین و طمانیت را بر رسول او و بر مومنان و فرود آورد

لشکر با و عذاب کرد کافران را و ہمیں است جزاے کافران ۱۲ حافظ محمد " ۳۳۵

فتح مکہ وچ مسلماناں نے اپنی شاندار فتح حاصل کیتی سی کہ کافراں دا زور ٹٹ گیا تے مسلمان کثرت دے گھمنڈ

وچ آگئے تے اوہناں نوں ایس گل دا احساس نہیں رہیا کہ کثرت وچ ہونا فتح دا معیار نہیں بلکہ دی مددای فتح دا معیار ہوندا

اے۔ جدوں تیک اللہ دی مدد حاصل نہیں ہوندی فتح نصیب نہیں ہوندی۔ اوپر دتے گئے حاشیہ وچ حافظ محمد سورۃ توبہ دی

آیت دا حوالہ دیندیاں ہویاں فرماندے نیں کہ اللہ تعالیٰ نے جنگ حنین وچ تہانوں سب مسلماناں نوں حیران کردتا کہ

تسین تعداد وچ زیادہ ہون دے باوجود وی دشمنان کولوں شکست کھا رہے سن تے فی اللہ تعالیٰ تہاڈے اُتے اپنا اک خاص

کرم کیتا تے اپنے رسول تے اوہناں مومناں اُتے غیبی مدد اتاری جدھے نال تہانوں فتح نصیب ہوئی۔

"انواع بارک اللہ" فقہی مسئلیاں اُتے مبنی حافظ لکھوی دی کتاب اے۔ ایہہ کتاب حافظ محمد نے عمر دے اوس

دور وچ لکھی سی جدوں اوہ خفی مسلک اُتے قائم سن۔ ایس کتاب وچ آپ نے فقہ دے مسئلایاں اُتے بحث کیتی اے۔ کسے مسئلے دی وضاحت اوہ متن وچ کر دے نیں تے نال ای حاشیہ وچ وی مزید وضاحت کر دے نیں۔ "انواع بارک اللہ" اُتے حاشیہ فارسی زبان وچ لکھے گئے نیں۔ ایہناں حاشیاں دی زبان وی سلیس عام فہم تے با محاورہ اے جیویں "فصل در بیان زائد لقاری" دے باب وچ قرآن دی قرأت بارے فارسی زبان وچ بڑا معلوماتی حاشیہ لکھیا اے کہ اگر لاشعوری طور تے نماز وچ قرآن پاک دی زیر غلط پڑھی جائے تے نماز نہیں ٹھدی۔ تے اگر نماز وچ کوئی قرآن پاک دا کوئی لفظ حذف ہو جائے یا اک حرف دو بے حرف وچ بدل جائے تے معنیاں وچ کوئی وڈی غلطی نہ آوے تے نماز نہیں ٹھدی۔ تے اگر کوئی معنیاں وچ وڈی تبدیلی آجائے تے نماز ٹھ جاندی اے۔ ایہہ حاشیہ حافظ صاحب دی علمی بصیرت دے نال نال دینی بصیرت دا وی ثبوت دیندا اے۔

ابو حنیفہ! قاعدہ ایہو جو کو غلط پڑھی جے معنی متغیر فاحش تا ایہہ مفید ہئی تے ایہدے حاشیہ وچ قرآن دی قرأت دے مسئلے فارسی زبان وچ لکھے نیں:-

۱:- "قولہ ابو حنیفہ قاعدہ الخ در در المختار نوشتہ کہ اگر در اعراب غلط کرد یعنی در حرکت و سکون چنانکہ بجائے فتح ضمہ و یا کسرہ خواند یا ساکن خواند یا بجائے ضمہ فتح یا کسرہ خواند یا بجائے کسرہ ضمہ مباح یا سکون خواند یا در موضع تشدید تخفیف کرد یا بجائے تخفیف تشدید کرد یا مد را قصر کرد و قصر را پر نماز نشکند اگر چه معنی متغیر شود و بہ یفتی و بچنین اگر یک حرف یا دو حرف زیادہ کرد چون الصراط الذین یا حرفے از کلمہ بدگیر کلمہ وصل کرد چون ایسا کہ نعبدا یا جائے وقف وصل کرد یا جائے وصل وقف نمود نماز نشکند و بہ یفتی اگر چه معنی متغیر شود و در در المختار نوشتہ کہ قول عامہ و مختار واضح ہمین است و اگر یک کلمہ زیادہ کر دیا حذف نمود یا یک حرف حذف کر دیا مقدم خواند یا بحر فے دیگر بدل ساخت و اگر در معنی تغیر فاحش نیاند نماز نشکند و اگر تغیر فاحش آید شکند مگر در حروفے کہ تمیز آنہا مشکل است چون ضاد و ظا معجمہ و سین و صاد و مہملہ و ط و تا کہ نزد اکثر علماء نماز نشکند و بقولے اگر دانستہ کند نشکند و اگر بر زبان رو دیا تمیز نمیدانند نشکند و ہو المختار و ہو عادل الا قاویل و قول متقدمین از ابو حنیفہ و ابو یوسف و محمد احوط است و قول متاخرین آسان تر است پس خود بر قول متقدمین عمل باید کرد و در حق عوام بر قول متاخرین فتویٰ باید داد محمد ۳۳۶

قرآن پاک دی قرأت دے مسئلے نوں حافظ صاحب نے ایس حاشیہ وچ بڑی وضاحت نال پیش کیتا اے۔ تے

وضاحت کر دیاں ہوئیاں مختلف حدیث دیاں کتاباں دے حوالے وی دیندے نیں تے مسئلے دے ہر پہلو اُتے چائن پاندے نیں۔ حافظ صاحب دی شاعری دا بنیادی مقصد دین دی تبلیغ سی تے ایسے تبلیغ دا حق ادا کرن واسطے اوہناں نے دین دے ہر مسئلے نوں پڑھن والیاں تک پہنچان لئی زبان تے انداز بیاں نوں آسان تے عام فہم بنایا اے تاں جے عام پڑھن والا اوہدے توں مستفید ہو سکے تے دین اُتے عبور حاصل کر سکے۔

ایسے طرح "فصل در بیان متفرقات" وچ عورتاں دے قبر اُتے جان نوں حرام قرار دیندے نیں۔ فقہ دے ایس مسئلے نوں فارسی زبان وچ ایہنی وضاحت دے نال پیش کر دے نیں کہ پڑھن والا اوہدے ہر پہلو نوں بڑی چنگی طرح سمجھ جاندا اے تے ایہہ حافظ لکھوی دی فارسی زبان اُتے عبور دی اک واضح مثال اے:-

کرن از زیارت قبر اں جائز مردان نال اجماع زناں حرام زیارت قبر اں بعضے کہن روا

حاشیہ:- "قولہ کرن زیارت الخ در در المختار نوشتہ کہ باک نیست بز زیارت قبور مردا نرا و زنان را برائے حدیث کنت نہیتکم عن زیارة القبور الا فزور وھا یعنی شمار منع میگردم از زیارت قبور آگاہ باشید پس زیارت کنید آنہارا و در در المختار نوشتہ کہ بلکہ مستحب است بآنید کہ ہر ہفتہ زیارت کند و افضل روز جمعہ و شنبہ و دو شنبہ و پنجشنبہ است مرویست کہ مردگان میدانند زیارت کنندگان را بروز جمعہ و یک روز پیش ازان و یکروز پس اذان و در حق زنان اختلاف است نزد بعضے حرام است و نزد بعضے رخصت است واضح ہمین است و از خیر ذی آورده کہ اگر برائے تازہ کردن غم و گریہ و نوحہ زیارت کنند چنانکہ عادت زنان است پس روا نبود و حدیث لعن اللہ زائرات القبور یعنی لعنت کند خدا تعالیٰ زنانرا کہ زیارت قبور بکنند براین معنی محمول است و اگر برائے عبرت گرفتن و رحمت کردن بغیر گریہ زاری بز زیارت روند و یا برائے برکت جستن بز زیارت قبور صالحین روند باکہ نبود چوں عجز باشد وزن جوان را جائز نیست مانند حضور جمعہ و جماعت در مسجد ۱۲- ۳۳۷

اوپر دتے گئے حاشیے وچ بڑی تفصیل نال مختلف حدیث دیاں کتاباں دے حوالے نال حافظ لکھوی صاحب نے ایس فقہ دے مسئلے دی وضاحت کیتی اے کہ مرداں دا جمعرات، جمعہ یا ہفتے نوں قبر اُتے جانا بہت افضل اے لیکن عورتاں دا قبر اُتے دی زیارت کرنا حرام اے کیوں جے عورتاں قبر اُتے ماتم تے نوحہ کر دیاں نیں جیہدے نال غم تازہ ہوندا اے جو کہ ناجائز اے۔ صرف اک حد تک عورتاں دا قبر اُتے دی زیارت کرنا جائز اے کہ جوان عورتاں دی نسبت بڑھیاں عورتاں قبر اُتے دی زیارت کر سکدیاں نیں۔ اوہ وی عبرت حاصل کرن لئی تے مردیاں دی بخشش دی دعا کرن

واسطے۔ حافظ صاحب نے اپنے ایس حاشیے وچ تین چار حدیثاں دیاں کتاباں دے حوالے دتے نیں جیہڑے اوہناں دی فارسی زبان وچ مہارت نوں ثابت کردے نیں۔

ایسے باب دے حاشیہ نمبر ۲ وچ حافظ محمد لکھوی شرک دے بارے تے قبریں نوں بوسہ دین تے چادرے پان نوں حرام قرار دیندیاں ہوئیاں قاضی ثناء اللہ پانی پتی دی کتاب ارشاد الطالبین دا حوالہ دیندیاں ہوئیاں بڑی عام فہم تے سلیس فارسی وچ ایہہ حاشیہ لکھدے نیں:-

چادر کھنن قبر دے اتے بوسہ روا نہ آیا شرک حرام ۲ طواف قبر دا سجدہ شرک سوا یا

حاشیہ نمبر ۲ "قولہ شرک حرام الخ در ارشاد الطالبین قاضی ثناء اللہ پانی پتی رحمہ اللہ

آوردہ کہ طواف گرد قبور روا نیست زیرا کہ عبادت است لقولہ تعالیٰ و لیطوفوا

بالبیات العتیق یعنی بگوتا طواف کنند بہ خانہ کعبہ و شرک در عبادت حرام و ممنوع

است و همچنین نذر بنام بندگان چرا کہ عبادت است لقولہ تعالیٰ و لیوفوا نذورہم

یعنی گوتا وفا کنند بند رہائے خود را و عبادت بحملہ اقسام خاص حق خدا تعالیٰ است ۱۲

محمد "۳۳۸"

اہل علم دی فضیلت جیہڑی قرآن وچ بیان ہوئی اے تے جیہڑا بندہ اہل علم دی اہانت کردا اے اوہ اٹھکانہ دوزخ اے۔ ایہدے بارے دو حاشیاں وچ کتاباں دے حوالیاں دے نال معنی خیز تے مقصدیت توں بھرپور حاشیے لکھے نیں۔ کسے مسئلے اُتے اپنے اظہار نوں دوسری زبان وچ پرتتا تے ایہنی روانی تے سادگی نال لکھنا کہ دوسرا پڑھن والا اس مقصد نوں پالوے جیہدے واسطے لکھیا گیا اے تے ایہہ اوس شاعر تے ادیب دی اوس زبان وچ مہارت ثابت کردی اے تے حافظ محمد لکھوی وی اپنے اس مقصد وچ کامیاب رہے نیں۔ ایس مقصد دے لئی لکھے گئے دو حاشیے:-

اہل علم دی درجی اللہ وچہ قرآن ودہائے جو انہاں کردی اہانت اوسنوں دوزخوچہ لوڑ ہادی

اوہ وارث نبیاں باجہ خلافتوں حاکم اہل ایماناں و اولیٰ ح الامر خدا فرمایا عامان مسلماناں

حاشیہ نمبر ۱: "قولہ اہل علم الخ در در المختار آوردہ کہ رواست عالم جو انرا پیش رفتن از

پیر جاہل اگرچہ قریشی باشد قال اللہ تعالیٰ والذین اوتوا العلم درجات یعنی بلند کنند

خدائے تعالیٰ عالم را درجات پس بلند کنندہ درجاہائے ایشان خدا تعالیٰ است پس

ہر کہ پست کنند درجہ عالم را پست کند اورا خدا تعالیٰ در دوزخ و در در المختار آوردہ کہ

حرام است جاہل را رفتن پیش از عالم چون پستی درجہ خود میداند نزد عامہ برائے

مخالفت آیت مذکور ۱۲"

رکعتین و هذا المواظبته على القصص يؤيد مذهب الحنفية قال ابن
 الملك فيه دليل لمن اختار الا يتطوع في السفر لا لئير خصته كما
 قال به بعض لان الرخصة في ترك النفل لا يحتاج الى دليل لا
 اجماع على جوازه مرقاة شرح المشكوة و قال الترمذی اختلاف اهل
 العلم بعد النبي صلى الله عليه وسلم فرآى بعض اصحاب النبي
 صلعم ان يتطوع الرجل في السفر و به يقول احمد و اسحاق ولم
 يطائفته من اهل العلم ان يتطوع قبلها و لا بعدها و معنى لم يتطوع في
 السفر قبول الرخصة و من تطوع فله في ذلك فضل كثير و قول
 اكثر اهل العلم يختارون التطوع في السفر انتهى لكن روى الترمذی
 من ابن ابی لیلی حدیث ابن عمرؓ وفيه صليت مع رسول الله صلى الله
 عليه وسلم اظهر في السفر ركعتين و بعده ركعتين و كذا قال في
 المغرب قال العيني فيحمل حديث ابواب على الغالب من احواله و
 مارواه الترمذی على انه فعله في بعض الاوقات لبيان الاستحباب
 انتهى و الاوجه ان يحمل حديث النفی على حالته السير و حدیث
 الثبوت على حالته القرار كما هو المختار من مذهبنا والله تعالى اعلم
 انتهى كلام العيني ۱۲ "۳۳۰"

حافظ محمد لکھوی نے ایس حاشیے وچ صحابہ کرام و اطرز عمل لکھ کے ایس مسئلے دی وضاحت کیتی اے کہ سفر وچ نماز
 قصر کیتی جاسکدی اے تے نفل اگر نہ وی پڑھے جاوے تے بہتر ہوندا اے۔ سفر وچ ایہو نبی پاک و اعلیٰ سی تے ایہہ ای
 صحابہ و اعلیٰ سی۔ ایس فقہ دے مسئلے دی تشریح حافظ محمد لکھوی نے عربی زبان وچ انتہائی فصاحت و بلاغت تے عربی زبان
 دے صرف و نحو دے اصولاں نوں مد نظر رکھ کے کیتی اے تے ایہہ اوہناں دے ایس زبان اُتے عبور رکھن واک واضح
 ثبوت اے۔

ایسے کتاب دی جلد ثانی یعنی حصہ دوم "باب فی ذبائح اہل الکتاب" وچ فقہ دے ایس مسئلے نوں واضح کیتا اے
 کہ اہل الکتاب واذبیحہ کھانا جائز اے یا نہیں۔ تے ایس موضوع اُتے دتیاں گئیاں حدیثاں دے حوالے دے کے مدلل
 انداز وچ گل واضح کر دے نیں کہ اللہ تعالیٰ وانا نام لیکے ذبح کیتا ہو یا جانور دا گوشت کھانا جائز اے لیکن مشرکاں تے بت
 پرستاں واذبیحہ کھانا جائز نہیں۔

الکلب فقیل لا متناع الملائکہ من دخول بیتہ وقیل لما یلحق المارین
من الاذی من تروع لا الکلب لحم وقصد ایاہم والتوفیق و بین
الحديث السابق انه يجوز ان یکون الاختلاف باعتبار النوعین هن
الکلاب احدہما اشد اذی من الآخر باختلاف للمواضع فلقیرا طان
فی مکہ و المدينة لفضلہما والقیراط فی غیرہا کذا فی الطیبر و
المرقا " ۳۳۲

"ابواب الصرف" حافظ محمد لکھوی دی اوہ کتاب اے جہدے وچ اوہناں نے عربی صرف دے قاعدے تے
قانون نوں اک وڈے قسیدے راہیں فارسی وچ بیان کیتا اے۔ عربی صرف دے مشکل ترین قوانین نوں فارسی وچ پیش
کرنا اوہناں دی ایس خوبی نوں اجاگر کر دا اے کہ اوہناں نوں عربی، فارسی اُتے بوہت زیادہ عبور حاصل سی۔ حافظ محمد
لکھوی نے دو شعراں راہیں اللہ تعالیٰ دا شکر ادا کیتا اے کہ جیہیں نے نور قرآنی توں نوازیاتے نال ای ایس کتاب نوں
منظوم یعنی شعراں راہیں بیان کرن بارے لکھدے نیں تے ایس کتاب دے مآ خداں اُتے وی چاں پاندے نیں:-

سپاس و شکر آن منعم کہ دادہ نور ایمانی درود نعت پیغمبر بآلش فضل رحمانی
قوانین صرف گویم بنظم از بہر مبتدیان ز زرا دی و نغزک بہر نفع جملہ اخوانی ۳۳۳
حافظ محمد لکھوی نے "فصل در قوانین معتل قانون مثال" وچ گرامر دیاں قانوناں نوں فارسی شعراں وچ بیان کیتا
اے۔ ہر قانون نوں وکھریاں وکھریاں فصلاں وچ بڑی جامعیت نال بیان کیتا اے۔ تے جتھے لوڑ پئی اے او تھے حاشیے
وی لکھے نیں:-

اگر مکسور ۱ شد ما قبل و ساکن بکن بایش چوں ۲ ما قبل یا ساکن شود مضموم و اخوانی
چو ۳ وا مکسور در مصدر ۳ بود فاعلمہ بر فعلے در ۴ مستقبلش ثابت نماںدہ باشد ایجابی!
روا باشد حذف کردن ز اول کلمہ و را! ویا در آخرش عوضش بیار اے یار رحمانی
چو فاعل ۵ است و مضموم بعش و گر بنود ویا ساکن بود دیگر روا گر ہمزہ اش خوانی
چو در یک کلمہ دو و جمع گردد ہر ۶ دو متحرک بود لازم کہ و اولی ہمزہ بدل گردانی
ہر آن وادیکفا فعل ۷ است نبود بدل ۸ از ہمزہ بکن تایش و درتا ائتعالش مدغم ایجابی

۱ چون میعاد و میزان و منجل کہ در اصل موعاد و موزان و موجل بود
طمنہ ۲ چون موتقن و یوتقن کہ در اصل موققن و یوقن بود ۳ چون
عده مصدر و عد یعد وزنة مصدر وزن یزن ۴ چون یعد و یزن کہ

در اصل یوعدو ریزن بوڈ ٲ و اگر بعد واوے دیگر متحرک باشد
چون واعدو و یعد پس بدل کر دند آن وا بهمزہ لازم بود و اواعدو
او یعد خواند ٲ منہ رح ٲ پس او تیکل بود این تعلیل نکنند بلکه بیا
خواند ٲ یعنی در مثال واوی چون فعل مضارع بروزن بفعل بکسر
عین باشد مانند یوعد آن واورا حذف کردن واجب باشد مطلقا خواه
ماضی او بفتح عین باشد یا کسر عین چون و عد یعد و ورث یرث
در اصل یوعد و یورث بود و این درین وجه قول محققین از علمائے
صرف است چنانہ در نغزک نوشته منہ رح ٲ یعنی در باب افتعال چون
او تقد و ایتسر ٲ منہ ٲ ٲ ٲ

حافظ محمد لکھوی عربی گرائمر دے قوانین نوں فارسی وچ بیان کر دیاں ہوئیاں نال نال توضیحی حاشیے وی لکھدے
جاندے نیں جیہدے وچ اوہ عربی گرائمر دے قانوناں دے ہر پہلو دے متعلق وضاحت نال لکھدے نیں ایتھوں حافظ
صاحب دی عربی تے فارسی زبان وچ مہارت کھل کے سامنے آ جاندی اے۔

حافظ محمد لکھوی نے شیعہ فکری رد وچ اک کتاب سیف النہ لکھی جیہدے وچ اوہ سارے ای مسئلے جیہدے شیعہ
تے سنی دے درمیان تنازعے دی جڑ بن دے نیں۔ اوہناں نوں علم الکلام دی روناں رد کر دے نیں تے جتھے لوڑ پبندی
اے او تھے فارسی وچ توضیحی حاشیے وی لکھدے نیں جیہناں راہیں مسئلے بارے مکمل جانکاری ملدی اے تے آپس دے
اختلاف ختم ہون دا باعث بن دے نیں۔

امامت دامتہ شیعہاں تے سنیاں دے درمیان تنازعے دی وجہ بن دا اے۔ ایس مسئلے اُتے حافظ محمد لکھوی نے
بڑے ضخیم تے باحوالہ حاشیے لکھے نیں جہاں وچ حدیثاں راہیں ایس مسئلے اُتے چائن پاندے نیں۔

سنی کہن جو علی خلافت آپ طلب ٲ نہ کیتی ابو بکر نوں راضی ہو کر دتی آپ نہ لیتی

حاشیہ نمبر ٲ: "عدم طلب علی دیا ازنا جہت زید او باشد و یا جہت آنکہ آن کلام رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تقدیم ابو بکر بر خود معلوم کردہ باشد چنانچہ در صحیح بخاری معلوم
میگردد و مضمون حدیث بخاری ایں است کہ در حالت حیات پیغمبر ﷺ علیؑ از نزد
پیغمبر ﷺ آمد و عباسؑ او املاتی شد عباسؑ پر سید چگونہ است حال رسول اللہ صلی
گفت کہ بخیر است کہ من آثار مرگ بر پیغمبر ﷺ بنم کہ بارہا در قوم خویش آزمودہ
ام بیاتاز وی ازین امر سوال کنہم یعنی مبادا کہ از زبان مبارکہ او چنیس آید کہ ہرگز

در شما نخواهد بود اگر چنین فرمایند ہرگز خلاف در اولاد مانیز نخواہد شد تا قیام قیامت
کذا فی الشرح و نیز امام ساختن ابو بکرؓ را استقلال ظاہر بود باشارہ پیغمبر ﷺ
برائے خلافت ابی بکرؓ واللہ اعلم ۱۲۳۵ھ

حافظ محمد لکھوی ایس حاشیہ وچ بخاری شریف دا حوالہ دیدیاں ہویاں لکھدے نیں کہ آنحضور ﷺ دی بیماری
دے دوران حضرت عباسؓ تے حضرت علیؓ دی ملاقات ہوندی اے۔ حضرت عباسؓ فرماندے نیں کہ میں جاندا ہاں کہ نبی
ﷺ دی بیماری وچ رحلت دے اثرات پائے جان دے نیں تے حضرت علیؓ نوں کہندے نیں کہ او خلافت بارے
آنحضور ﷺ کو لوں پچھیے۔ حضرت علیؓ نے انکار کر دتا کہ اگر نبی ﷺ نے سانوں خلافت دین دے بارے انکار کر دتا تے
فیر قیامت تک ساڈی اولاد نوں وی ایہہ خلافت نہیں ملے گی۔ اتھے حضرت علیؓ دا آنحضور ﷺ نوں خلافت دے بارے نہ
پچھنا تے حضرت عباسؓ نوں انکار کر دینا حضرت ابو بکرؓ ولے خلافت دا اشارہ نکلد اے۔ حافظ محمد لکھوی حدیث راہیں ثابت
کردے نیں کہ خلافت بارے کوئی جھگڑا نہیں سی بلکہ حضرت علیؓ خود حضرت ابو بکرؓ نوں خلافت دین اُتے متفق سن۔

حافظ محمد لکھوی نے اپنی کتاب سیف السنۃ وچ ہر ممکن کوشش کیتی اے کہ عام لوکاں دی ذہن وچ مذہب دے
بارے جیہڑے وی شک شبہ نہیں اوہ دور کیتے جاوے۔ حافظ صاحب کیوں جے اک مذہبی تے تبلیغی شاعر سن۔ ایس پاروں
اوہناں نے دین دے ہر پہلو اُتے اپنی تبلیغ کرن دی جدوجہد نوں جاری رکھیا تے لوکاں دے دلاں تے ذہناں وچ پائے
جان والے شک تے شبہ دی کیفیت نوں ختم کرن دی کوشش کیتی۔ اُپر دتے گئے شعر وچ وی حافظ صاحب نے حضرت علیؓ
دی فضیلت بیان کیتی اے کہ آنحضور ﷺ نوں حضرت علیؓ نال ایہناں پیاری کہ اوہناں فرمایا کہ اگر میرے بعد کوئی نبی
ہونداتے اوہ حضرت علیؓ ہوندے پر میرے اُتے نبوت ختم ہوگئی اے۔ ایس شعراُتے حافظ صاحب نے فارسی زبان وچ بڑا
مفصل حاشیہ لکھ کے ہر خاص تے عام واسطے مسئلے کجمن لئی آسانی پیدا کر دتی کیوں جے حافظ صاحب دے دور وچ فارسی
زبان دا بول بالا سی ایس پاروں اوہناں نے عام واسطے پنجابی زبان وچ منظوم یعنی شعراں راہیں تبلیغ کیتی تے خاص لوگ
جیہڑے پنجابی توں جانو نہیں سن اوہناں واسطے فارسی یا عربی وچ بڑے مفصل ضخیم باحوالہ تے ٹھوس حاشیہ لکھے تاں جے
دونویں دھراں ای ایہناں کتاباں توں استفادہ کر سکن تے ایتھوں اوہناں دی ایہناں زبانوں وچ مہارت بارے ثبوت
ملد اے۔ تھلے لکھے گئے شعر وچ دتا گیا حاشیہ ایس گل دی بہترین دلیل اے:-

جوین ہارون! موسیٰ نوں آبا اونیوں حیدر مینون پر میتہین پچھے نبی کوئی حکم نبوت جینوں

حاشیہ نمبر ۱: "قال لعلی انت منی بمنزلہ ہارون من موسیٰ الا ان لا نبی بعدے یعنی

گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم علیؓ را کہ تو از من بمنزلہ ہارون ہستی از موسیٰ لیکن بعد از

من پیغمبری نیست در مشکوٰۃ بروایت بخاری از محمد بن حنفیہ آورده کہ گفت پر سیدم

پدر خود را کہ علی است کہ بعد از پیغمبرؐ بہترین مردمان است علیؑ گفت کہ ابو بکرؓ
 است من گفتم کہ بعد از ابو بکرؓ کیست گفت عمرؓ و ترسیدم کہ گویم عثمانؓ گفتم کہ بعد
 از عمرؓ تو ی گفتیستم من و بروایت بخاری از ابن عمرؓ آوردہ کہ گفت با د زمانہ پیغمبر صلی اللہ
 علیہ وسلم کسی ابی بکرؓ برابر نمیدانستم بعدہ عمرؓ بعدہ عثمانؓ بعدہ دیگر یاران پیغمبر صلی اللہ
 علیہ وسلم را بر یک فضیلت نمیدانم ۳۳۶ تا ۳۴۲

حافظ صاحب دی دینی فکر اُتے کنیاں شاعراں نے اعتراض کیتا اے جیویں کہ نبی بخش حلوائی نے حافظ صاحب
 دی تفسیری پر کھ اُتے اعتراض کیتا لیکن اوہناں دی عربی فارسی وچ مہارت اُتے کسے نے اعتراض نہیں کیتا۔ اوہناں نے
 فصیح و بلیغ تے سلیس عربی تے فارسی لکھی اے۔ اوہناں دی عربی تے فارسی وچ کوئی بھاری پن نہیں تے ناں ای زبان دی
 اجنبیت پائی جاندی اے۔ بلکہ اوہ اہل عرب دے مطابق با محاورہ عربی تے اہل فارس دے مطابق با محاورہ فارسی لکھدے
 نیں تے ایسے طرح ای اوہ پنجابی زبان وچ وی ماہر نیں تے ایہناں زبانوں دی مہارت راہیں ای اوہناں نے اپنے آپ
 نوں پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب وچ منوایا اے۔

ترجمہ نگاری دیاں لوڑاں تے پس منظر

ترجمہ عام طور تے کسے اک زبان دی علمی، ادبی، سائنسی تے معلوماتی تصانیف نوں کسے دوسری زبان وچ منتقل کرن داناں اے۔ ترجمہ دے دوران ایس گل دا دھیان رکھیا جاوے کہ اصل مفہوم دی روح برقرار رہے محض الفاظ دا قالب بدل دتا جاوے تے لہنوں ادبی اصطلاح وچ ترجمہ کہواں گے۔

ڈاکٹر عبدالوحید "اردو انسائیکلو پیڈیا" وچ ترجمہ دی تعریف کجھ ایس طرح بیان کردے نیں:-

"ترجمہ ایک زبان کو دوسری زبان کے قالب میں ڈھالنا یا ایک زبان کے مفہوم کو

لفظاً و معنماً دوسری زبان کے مفہوم میں منتقل کرنا۔" ۳۴۷

ترجمہ بنیادی طور تے کسے زبان نوں سکھن تے سکھلان وچ موثر کردار ادا کردا اے۔

نور الحسن کا کوری، ترجمہ دے حوالے نال لکھدے نیں:-

"ایک زبان کے لغت کو دوسری زبان میں بیان کرنا۔" ۳۴۸

ڈاکٹر حامد بیگ ترجمہ دی تعریف ایہناں لفظاں وچ بیان کردے نیں:-

"کسی تحریر و تصنیف یا تالیف کو کسی دوسری زبان میں منتقل کرنے کا عمل ترجمہ کہلاتا

ہے۔ یوں کہا جاسکتا ہے کہ ترجمہ کسی متن کو دوسری زبان میں منتقل کرتے ہوئے

اس کی تعبیر کرتا ہے یعنی ترجمے کا عمل ایک علمی یا ادبی پیکر کو دوسرے پیکر میں

ڈھالنے کا عمل ہے۔" ۳۴۹

حاجی احمد فخری ترجمہ دی تعریف بیان کر دیاں ہویاں لکھدے نیں:-

"ہمارے نزدیک ترجمے کی تعریف یہ ہے کہ کسی مصنف کے خیالات کو لیا جائے

ان کو اپنی زبان کا لباس پہنایا جائے ان کو اپنے الفاظ و محاورات کے سانچے میں

ڈھالا جائے اور اپنی قوم کے سامنے اس انداز سے پیش کیا جائے کہ ترجمہ اور

تالیف میں کچھ فرق محسوس نہ ہو۔" ۳۵۰

مجموعی طور تے ترجمے دے فن نوں استعمال کرن لئی کم از کم دو زبانیں دی ساخت تے اوہناں دی ادبیات توں

واقفیت از حد ضروری اے۔ یعنی اک زبان جیہد اترجمہ کرنا اے تے دوسری اوہ زبان جیہدے وچ ترجمہ کرنا اے۔ زبان

دی ساخت دے دائرے وچ صرف زبان دا مزاج ای شامل نہیں ہوندا بلکہ اوس زبان دی لغت، اصطلاحات، محاورے تے

خاص طور تے مترادفات نوں پیش نظر رکھنا تے اوہدے اُتے کمال حاصل کیتے بغیر تکمیل دے مرحلے تیکر اپڑنا ناممکن اے۔
محمد پادشاہ ترجمے دے لئی اک زبان دی لغت نوں دوسری زبان دی لغت وچ ضم کرنا ضروری خیال کر دے نہیں اوہ
کہندے نیں:-

"لغتی رابلفت دیگر آ ورون مثلاً تازی را بفارسی یا پارسی را عبارت تازی کرد " ۳۵۱

ترجمے دے سلسلے وچ ایس امر دا خیال رکھنا ضروری اے کہ ترجمے توں مراد محض کسے اک زبان دا دوسری زبان
وچ لفظ بہ لفظ منتقلی نہیں تے نہ ای اصل تصنیف دے مقابلے وچ حقیر حیثیت رکھدا اے۔
آل احمد سرور دے خیال وچ:-

"--- ترجمے کی اہمیت کسی طرح تخلیق سے کم نہیں۔ ترجمے میں تخلیق کو از سر نو پانا

ہوتا ہے۔ اس لئے امریکہ میں ترجمے کے لئے دوبارہ تخلیق (RECREATION) کا

لفظ بھی استعمال کیا گیا ہے۔" ۳۵۲

بنیادی طور تے ترجمہ تخلیق دے لئی نویں زمیں تے اسمان فراہم کر دا اے تے علمی موضوعات اُتے تصانیف لئی
ذہنی غذا مہیا کر دا اے۔

ترجمے دا کم بنیادی طور تے کجھ متبادل لفظاں تے مترادفات اُتے منحصر نہیں بلکہ اوسدا مقصد اوہناں لوکاں دی
رہنمائی کرنا اے جیہڑے دوسریاں زباناں دے جاتو نہیں۔ ایس توں علاوہ ترجمہ، روز مرہ، تشبیہات، محاورات، ضرب
الامثال، استعارات، کنایات تے مخصوص معاشرتی، معاشی، تاریخی تے سیاسی زندگی دی نمائندگی تے تہذیب و تمدن دا
بہترین عکاس بن کے ساڈے سامنے جلوہ گر ہوندا اے۔ لہذا کسے تصنیف دے صرف لفظی ترجمے اُتے قناعت دی گنجائش
کدھنا صحیح نہیں۔

ایس ضمن وچ سرو (CICERO) دی رائے دیکھی جاسکدی اے:-

" I did not translate them as an orator----- not -----

word for word (verbum pro verbo), but I

preserved the general style and force of the

language." ۳۵۳

"ایسے طرح خواہ عبدالوحید، ۳۵۳، سید احمد ۳۵۵، شان الحق حقی ۳۵۶، وارث

سرہندی ۳۵۷ دے خیال وچ: ترجمہ ایک زبان سے دوسری زبان میں بیان کی

ہوئی عبارت کا نام ہے۔"

انگریزی زبان وچ ترجمے دے متبادل Translation لفظ استعمال کیتا جاندا اے۔ ایہہ لفظ مغرب دیاں جدید زبانوں وچوں اک زبان لاطینی زبان توں اخذ کیتا گیا اے۔ تے ایہہ لفظ لغوی معنی پار لے جانے دے بندے نیں۔ ایہہ لفظ نقل مکانی توں نقل معانی تیکر مہیلا محسوس ہوندا اے۔

اک زبان دا دوسری زبان نال، کم ترقی یافتہ زبانوں دا ترقی یافتہ زبانوں نال رابطہ کرن دا واحد ذریعہ ترجمہ اے تے ایہہ بڑے فیوض تے برکات نیں۔

ترجمے دی اہمیت تے افادیت جیلانی کامران دے ایس بیان توں وی واضح ہوندی اے:-

"جب دولسانی وحدتیں باہم عمل پیرا ہوتی ہیں۔ تو نہ صرف متاثر ہونے والی زبان کے الفاظ ہی اس عمل میں شریک ہوتے ہیں۔ بلکہ اس زبان اور لسانی وحدت کے معانی بھی دوسری زبان میں منتقل ہونے لگتے ہیں۔" ۳۵۸

ترجمے دے ذریعے زبانوں تجربہ تے خود اعتمادی حاصل کر دیاں نیں۔

جیلانی کامران دے الفاظ وچ:-

"ترجمے کے ذریعے زبانیں تجربہ اور اعتماد حاصل کرتی ہیں اور کسی بڑی اور وسیع

زبان کو اپنے قالب میں سمو کر وہ یقین اور خود اعتمادی پالیتی ہیں جو ترجمے کی مشق

اور کوشش، تربیت اور کامیابی کا واضح نتیجہ ہے۔" ۳۵۹

ترجمے بارے ایس ساری جانکاری توں ایہہ گل ثابت ہوندی اے کہ اک زبان توں دوجی زبان وچ ترجمہ کرنا اک فن دا درجہ اختیار کر گیا اے۔ تے ایہہ اک مشکل فن اے۔ ادبی لحاظ نال ترجمہ نگاری دے سلسلے وچ کئی معیار بنائے گئے نیں کسے فن پارے یاں تخلیق نوں اپنی انتاں دی محنت نال اکھراں تے محاوریاں دے سچے وچ ڈھال کے کسے لکھاری دے خیالاں نوں اوس زبان دا بانا پوایا جاوے (جس وچ ترجمہ کیتا جا رہیا ہووے) انج ترجمہ راہیں دوجیاں زبانوں دے علم تے ادب دی جانکاری ہوندی اے۔ دوجی گل ایہہ پئی ترجمہ کرن نال اعلیٰ ادبی فن پارے دوجیاں زبانوں دے پڑھن والیاں تیک اپڑ کے اپنا فنی تے تاریخی مقام بناؤندے نیں تے اوس زبان تے ادب اُتے بڑا اثر چھڈ دے نیں۔ ایسے طرح اک زبان تے ادب دا قاری دوجی زبان دے ادب، زبان، سماجی رویاں، معاشی قدراں، ثقافتی تقاضیاں، معاشرتی تے تہذیبی ماحول توں وی جانوں ہو جاندا اے۔ کسے وی زبان دے فن پارے دا ترجمہ کر دیاں ہو یاں جتھے اوس زبان تے ادب اُتے عبور حاصل کرنا ضروری اے ایسے طرح اصل تخلیقی عمل دے عہد تے تاریخ دا جانوں ہونا وی ضروری ہوندا اے۔ اوس زمانے دی زبان تے ایس دا تاریخی سفر، مزاج تے اسلوب نال واقف ایہہ سکھ گلاں اوس تحریر دے نفسیاتی تے سماجی ماحول تے چس نوں دوجی زبان وچ اُلھسن وچ آسانی پیدا کر دے نیں۔ لفظی ترجمے دی تھان معیاری ترجمہ اوس نوں آکھیا جاندا اے جس وچ ترجمہ کر دیاں ہو یاں اک زبان توں دوجی زبان وچ مفہوم اوس زبان دی ثقافت تے دھرتی دی خشبو دے نال نال زبان دا اپنا ذائقہ وی منتقل ہووے۔

مترجم کے مصنف دے خیالات، نظریات تے تصورات دی کیس حد تیکر تعریف کر سکدا اے۔ تے کیہہ ترجمہ

کیٹی گئی تصنیف تخلیقی روپ دھار سکتی ہے۔ تے کیہہ تصنیف نوں لفظ بہ لفظ، جملہ بہ جملہ دوسری زبان وچ منتقل کرنا ضروری ہوندا ہے یا ایہہ دے وچ تخلیقی سطح برقرار رکھی جاسکتی ہے؟ ترجمہ صرف ایس چیز دا نام نہیں کہ اصل عبارت دا مفہوم دوسری زبان وچ ادا کر دتا جاوے۔ مفہوم تے صرف خیال دا بے کیف تے بے رنگ ست ہوندا ہے۔ جیہڑا فلسفے دی اکھ نال جو چاہے وزن رکھدا ہووے لیکن ادب وچ کوئی وزن نہیں رکھدا۔ ادبی قدر و قیمت نوں او سے وقت اہمیت حاصل ہوندی ہے جدوں اک زبان تو دوسری زبان وچ مفہوم دے نال نال ادبی چاشنی تے خوشبودا مزہ دی آ جاوے جیہڑا اصل عبارت وچ موجود ہے۔

"ایہہ گل ترجمے دے لئی ات ضروری ہے کہ ایہہ دے وچ جذبات تے احساسات توں قطع تعلق ہو کے اصل مفہوم تے اصل خیال بیان کیجے جان۔"

پروفیسر ممتاز حسین دے لفظاں مطابق:-

"بظاہر ترجمے کی دو ہی صورتیں ہو سکتی ہیں۔ ایک ایسے افکار و خیالات کا ترجمہ جن کے اظہار میں احساسات کو التزاما ذریعہ نہ بنایا گیا ہو۔ بلکہ حتی الوسع احساسات سے آزاد ہو کر خیالات کی ترجمانی کی گئی ہو اور زبان کی تمام صلاحیتیں، منطق و استدلال میں اس پر صرف کی گئی ہوں نہ کہ حیہ تصویروں کے ذریعے خیالات و جذبات کے مرکبات کو ابھارنے اور احساسات کے ذریعے خیالات کو پہچاننے میں فلسفہ اور سائنس وغیرہ اس زمرے میں آتے ہیں۔" ۳۶۰

ایسے طرح ڈاکٹر جمیل جالبی لکھدے نیں:-

"ترجمے کے تین طریقے ہو سکتے ہیں۔ ایک طریقہ تو یہ ہے کہ اصل متن کا صرف لفظی ترجمہ کر دیا جائے اور بس (اسے ترجمہ کرنا نہیں کبھی پرکھی مارنا کہتے ہیں) دوسرا طریقہ یہ ہو سکتا ہے کہ مفہوم لے کر آوازوں کے ساتھ اپنی زبان کی روایتی و مقبول انداز بیان کو سامنے رکھتے ہوئے ترجمہ کر دیا جائے۔ تیسرا طریقہ یہ ہے کہ ترجمہ اس طور پر کیا جائے کہ اس میں مصنف کے لہجے کی کھنک بھی باقی رہے۔ اپنی زبان کا مزاج بھی باقی رہے اور ترجمہ اصل متن کے بالکل مطابق ہو۔ ترجمہ کی یہ شکل سب سے مشکل ہے۔ ایسے ترجموں سے زبان و بیان کو ایک فائدہ تو یہ پہنچتا ہے کہ زبان کے ہاتھ زبان کے بیان کا ایک نیا سانچہ آ جاتا ہے۔ دوسرے جملوں کی ساخت ایک نئی شکل اختیار کر کے اپنی زبان کے اظہار کے سانچوں کو وسیع کر دیتی ہے۔" ۳۶۱

مختصر ایہہ کہ "اچھا ترجمہ ہمیشہ تخلیقی ہوتا ہے اس لئے کہ ترجمہ سے متبادل اور مترادف الفاظ کی تلاش کرنا نہیں بلکہ ان افراد کی رہنمائی مقصود ہوتی ہے جو دوسری

زبان کو نہیں جانتے۔ "۳۶۳"

ترجمے دے سلسلے وچ لفظاں تے جملیاں دا استعمال خاص طریقے نال اہمیت دا حامل اے۔ جدوں لفظ استعمال ہوندے نیں تے اوہناں دے درمیان نازک فرق نوں ملحوظ خاطر رکھنا بہت ضروری ہوندا اے۔ جیویں ننگا، برہنہ، عریاں سب دا مفہوم اک ای اے لیکن اوہناں دا استعمال دا موقع مختلف اے۔

جدوں دوسری زبان وچ ترجمہ کیتا جاوے تے اوس زبان دے ایسے لفظ استعمال کیتے جان جیہڑے اوس زبان دے مآخذ زبانوں توں تعلق رکھدے نیں۔ ترجمہ کردیاں ہوئیاں مشکل، الجھن وچ پان والے، ذومعنی، بھدے، بد صورت تے بے ترتیب استعمال نہیں کرنے چاہیدے۔ دوسرے کسی اجیہی زبان دے لفظ جیہڑے زیادہ رائج نہیں اوہناں دے استعمال توں وی گریز ضروری اے۔ ایسے لفظ استعمال کیتے جان جیہناں نال ترجمہ، ترجمہ لگے کوئی پہیلی نہ لگے۔

ترجمہ عام فہم ہونا چاہیدا اے۔ زبان دیاں مآخذ زبانوں توں خوبصورت، عام فہم لفظ چن چن کے استعمال کرنے چاہیدے نیں۔ ایہدے نال ترجمہ تیک عام قاری دی وی رسائی ممکن ہو جاندی اے۔ تے ترجمے دی افادیت وچ وی اضافہ ہو جاند اے۔ ایہدے علاوہ ہر لفظ نوں اوہدے موقع محل دے مطابق استعمال کرنا وی ضروری ہوندا اے۔ بقول سید باقر حسین:-

"بھدایا بھاری بھرکم لفظ استعمال کرنے سے بیان میں الجھاؤ اور گرانی ہو جاتی

ہے۔ اور مطالب کے اظہار اور تفہیم دونوں میں دشواری ہوتی ہے۔" ۳۶۳

جسوں تیک اک مترجم دا تعلق اے ایہدے بارے اردو دے محقق تے افسانہ نگار مرزا عابد بیگ دے وچار نیں:

"مترجم کا درجہ ہر نوع کے یک اسلوبی فن کار سے بڑھ کر ہے۔" ۳۶۴

ایس لئی مترجم یاں اٹھن ہاراجیہا ہونا چاہیدا اے جیہڑا چنگی زبان لکھن تے سمجھن والا ہووے۔ اوہ آپوں اک اچھا انشا پرداز ہووے یعنی زبان دانی تے مضمون بنا پھیا کے اگانہہ ٹورن دا ول جاندا ہووے۔ اوہ ہر دو زبانوں دا چنگی طرح جانو ہووے تے مصنف دے خیالاں نوں سوہنے تے سلکھنے ڈھنگ وچ لکھ کے اپنے پڑھن والے تیک انج پڑاوے پئی مترجم اپنے احساساں نوں شامل کیتیاں بغیر فنکار دی لکھت دی اصل روح نوں دوجی زبان وچ پیش کرن جوگا ہو سکے۔

چنگا تے معیاری ترجمہ اوہو ای اکھوائے گا جس تے اصل دا جھولا پوے۔ ایس لئی آکھدے نیں کہ ترجمہ نگاری کسے ہاری ساری داکم نہیں۔ کیوں بے ترجمے وچ تخلیق نوں اک واری فیر سمونا ہوندا اے۔ ترجمے راہیں دو جیاں زبانوں دیاں فکری جڑاں تے آل دوالے دیاں زبانوں دے اثر دا تھوہ پتہ لگدا اے۔ پرایہہ وی نہیں ہونا چاہیدا کہ مترجم دو + دو یعنی لفظ بہ لفظ ترجمہ کردا جاوے تے اصل عبارت دا حسن گواچ جاوے تے نہ ای اوہ ترجمہ انج ہووے کہ مترجم دی اپنی تخلیق معلوم ہووے۔

ترجمے وچ اصل تخلیق دی روح موجود ہونی چاہیدی اے تے اوہدما حول تے تہذیبی آلا دوالا وی۔ ایس طرح مفہوم دے نال نال لکھاری دی سوچ دا گھیرا، شخصی رویہ تے تہذیبی تے لسانی پچھو کڑنوں وی اک زبان توں دوجی زبان وچ منتقل کردتا جاندا اے پرایہناں ساریاں گلاں دے باوجود ترجمہ، اصل متن (جس زبان وچ لکھاری نے لکھیا ہووے) دا نعم البدل نہیں ہوندا۔ اصل لکھت ہر لحاظ نال اُچی تے پچی ہوندی اے تے ترجمہ اک خاص ضرورت دے تحت کہتا جاندا اے تے نہ ای کے مترجم دے ترجمے نوں حرف آخر سمجھنا چاہیدا اے۔ کیوں جے اصل حسن تے اصل تخلیق وچ ای ہوندا اے۔ جدوں کوئی قوم اپنے عملی خزانیاں دا کھلار ودھانا چاہندی اے تے اوہ دوجیاں ترقی وند زباناں دے علمی ادبی خزانیاں نوں ترجمہ کر کے اپنی زبان دی جھولی بھرن دا چارہ کردی اے تے ایہدے وچ کوئی شک وی نہیں پئی:-

"بعض اوقات کسی قوم کا ادب صرف مترجمین کی کوشش کی بدولت ہی زندہ رہ پاتا

ہے۔" ۳۶۵

مثالاں موجود نیں پئی جدوں مسلمان علم تے فضل دے میدان وچ مغرب دے لوکاں توں بہت اگے سن تے اوہ اعلیٰ تے ارفع ادبی، علمی، ثقافتی، تہذیبی، تاریخی تے سائنسی ورثہ تخلیق کر رہے سن۔ یورپ اوس سے Dark Period دے ہیریاں وچ گم سی۔ اوس ویلے مغرب دے دانشوراں نے اعلیٰ عربی تے عبرانی ادب نوں اپنیاں زباناں وچ اٹھیا۔ کیمیا گری، طبیات، جغرافیہ، فلکیات تے دوجے سائنسی علماں دیاں بنیادی معلوماتاں تے تجریاں دا انچوڑ یورپی سائنسداناں نے رج رج کے حاصل کیتا۔ اموی تے عباسی دور وچ ترجمہ نگاری دا کم شعوری طور تے ہویا تے دین، تصوف تے دوجے اسلامی تے عمرانی علماں ول خاص کر کے دھیان دتا گیا۔ ایسے طرح قدیم یونانی تے لاطینی فنون لطیفہ دے ترجمے وی عربی تے عبرانی زباناں وچ ہوئے۔ اسلامی فتوحات دا دائرہ کھلن لگ پیا۔ محمد بن قاسم تے اوہناں دے ساتھیاں نے ہندوستان وچ سیاسی فتوحات دے نال نال اسلام دی تبلیغ، اشاعت تے ترقی دے دروازے کھول دتے۔ مسلمان اپنے نال عربی تے فارسی زباناں دے علماں سمیت اسلامی فکروی ایس دھرتی اُتے لیائے تے عربی زبان دے ادب ثقافت نے ایس دھرتی اُتے اپنا اثر کھلارنا شروع کردتا۔ بعد وچ فارسی تے ترکی زبان تے ادب دے اثرات وی کھلن لگ پئے۔

صوفیائے کرام جیہناں وچوں سیدنا علی ہجویری المعروف داتا گنج بخش، خواجہ معین الدین چشتی، بہاء الدین زکریا تے حضرت بابا فرید الدین گنج شکر داناں سرکڈھواں اے اوہناں ایس دھرتی اُتے علم تے ادب دے موتی نچھاور کیتے۔ فیروز شاہ حسین، حضرت سلطان باہو تے حضرت بلھے شاہ توں لیکے حضرت خواجہ غلام فرید تیکر صوفیاں دی اک اچھی لڑی اے جیہناں عربی، فارسی دے نال نال ایہتوں دے لوکاں دی زبان (پنجابی) وچ شاعری کیتی۔ اسلامی فکر، مذہبی رواداری، دین دی تبلیغ دے ترانے گائے۔ مختصر طور تے ایہہ کہ فارسی تے عربی زباناں وچ رچے ہوئے علم تے ادب دے خزانیاں

نوں پنجاب دے لوکاں تیک اپڑانا اک وڈا کم اے۔ جیہیں وچ صوفیاں، درویشاں، عالماں، شاعراں تے ترجمہ نگاراں نے اہم کردار ادا کیتا۔ ایہدے نال نال کیوں جے عربی ساڈی مذہبی تے فارسی سرکاری تے ثقافتی زبان سی ایس کر کے قدرتی طور تے ایہناں زباناں دا ادب تے ثقافتی ورثہ اپنے آپ وی ہولی ہولی ساڈے خون خمیر دا حصہ بن دا گیا۔

حافظ لکھوی ہوراں دی ترجمہ نگاری:

حافظ محمد لکھوی کیوں جے اک مذہبی تے تبلیغی شاعر سن تے اوہناں نے مذہب دی تبلیغ تے ایہدیاں تعلیمات نوں عام لوکاں کی تیکر اپڑان لئی اپنی شاعری نوں ذریعہ بنایا۔ حافظ محمد لکھوی دا سب توں وڈا کارنامہ ایہہ وے کہ اوہناں نے قرآن پاک دا مکمل منظوم پنجابی ترجمہ تے تفسیر لکھی تے انج اوہناں نے ایس الہامی تے معجزاتی کتاب دیاں تعلیمات نوں اجاگر کیتا تے ایس کتاب توں مکمل آگاہی عام لوکاں کی تیکر اپڑان لئی اوہناں دی مادری زبان پنجابی نوں منتخب کیتا تے اوس توں ودھ ایہہ کہ ایس ترجمہ تے تفسیر نوں منظوم لکھیا کیوں جے ایہہ گل حقیقی پچی اے کہ شاعری لوکاں دے دل دے زیادہ نیڑے اے۔ ایہہ ترجمہ لکھن لئی اوہناں نے بہت ساریاں عربی، فارسی تفسیراں توں استفادہ کیتا جیہناں دا مکمل تے مفصل ذکر پچھلے باب وچ کیتا جا چکیا اے۔ جیہناں تفسیراں توں حافظ محمد لکھوی نے ترجمہ کر دیاں ہوئیاں سب توں زیادہ استفادہ کیتا اوہ شاہ ولی اللہ دی "تفسیر فتح الرحمن" اے۔ ایہہ فارسی تفسیر اے تے حافظ محمد لکھوی نے ایس فارسی ترجمے نوں پہلے پنجابی لفظی ترجمے دے صورت وچ کیتا تے فیر منظوم ترجمہ تے تفسیر لکھی۔ ایس استحضار حافظ محمد لکھوی دے قرآن پاک دے پنجابی ترجمے اُتے جہات پاواں گے جیہڑا اوہناں نے شاہ ولی اللہ دے فارسی ترجمے توں کیتا اے تے ایہہ اذکر خود تفسیر محمدی وچ کردے نیں:-

"پہلی سطر زبان جو فارس ہے فتح الرحمنوں" ۳۶۶

حافظ محمد لکھوی دا ایہہ ترجمہ ایس گل دا ثبوت اے کہ آپ دین دی تبلیغ تے پرچار دا کتنا کوجد بہ اپنے اندر رکھدے سن تے عام لوکاں نوں ایس آفاقی کتاب دیاں تعلیمات پہنچان لئی کئے کو بے تاب سن۔ تے ایہتوں اوہناں دی ذہنی تربیت، علم تے عرفان دا پتہ چلدا اے۔ حافظ محمد لکھوی نے "تفسیر محمدی" وچ لفظی ترجمے نوں بوہت اہمیت دتی اے تے ترجمے دی اک بنیادی خصوصیت "اختصار" نوں مد نظر رکھیا اے۔ تے لفاظی اوہ استعمال کیتی اے جیہڑی عام فہم تے سلیس ہووے۔ کیونکہ اوہناں دے سامنے قاری دو طرح دے سن۔ عام تے خاص۔ حافظ محمد لکھوی نے دونوں طرح دے پڑھن والیاں دے ذہنی معیار دے مطابق ایہہ ترجمہ کیتا۔ تاں جے ایہیہ لوک جیہناں نوں عربی، فارسی پڑھن وچ مشکل پیش آندی اے یاں اوہ فارسی عربی نہیں جاندے اوہ وی ایہناں توں اپنے اپنے ذہنی معیار مطابق استفادہ کر سکن۔

ایس طرح حافظ محمد لکھوی نے قرآن پاک دا ایہہ ترجمہ پنجابی زبان وچ کر کے پنجابی ادب وچ ترجمہ نگاری دے فن نوں ودھایا اے تے فارسی، عربی نہ جانن والے لوکاں نوں اپنی مادری زبان وچ قرآن کریم دا ترجمہ دے کے ایس

خطے وچ وچنی تے تبلیغی شاعری دے میدان وچ اک انقلاب برپا کر دتا اے تے بلاشبہ ایہہ حافظ محمد لکھوی دا اک وڈا کارنامہ اے۔

جیویں "بسم اللہ الرحمن الرحیم" دا ترجمہ حافظ محمد لکھوی انج کر دے نیں۔ پہلے شاہ ولی اللہ دا فارسی ترجمہ لکھ دے نیں تے فیر پنجابی لفظی ترجمہ اوہ خود کر دے نیں:-

"آغاز میکنم بنام خدائے بخشانیدہ مہربان"

"شروع کرنا ہاں نال نام خدادے جو وڈا مہربان ہے نہایت رحم والا"

تے ایس توں بعد حافظ محمد لکھوی منظوم ترجمہ کر دے نیں:-

میں شروع کراں نال اسم اللہ دی رحمت عامہ والا تے رحمت خاصہ والا جو ہے واحد پاک تعالیٰ ۳۶۷
رحمان دے لفظ دا ترجمہ رحمت والا تے رحیم دا ترجمہ کیتا اے رحمت خاصہ والا تے گویا کہ اوہناں نے ایس چیز
نوں وضاحت نال دیا اے کہ رحمان دا مادہ تے اک ای اے یعنی رحمان وی رحم والا تے رحیم دا مطلب وی خاص تے
استھے ایہناں دونوں لفظاں دا یعنی رحمان تے رحیم دا لفظی فرق اکوای سطر وچ بیان کر دتا اے۔ ایہہ اوہناں دے ترجمے
دی اک وڈی خوبی اے کہ انتہائی اختصار دے نال جامعیت توں کم لیدیاں ہوئیاں ترجمہ کر دے نیں۔ یعنی مکھی تے مکھی
نہیں مار دے بلکہ ترجمہ کر دیاں ہوئیاں اختصار تے جامعیت نوں وی مد نظر رکھ دے نیں۔

ایسے طرح اک ہور آیت وچ حافظ محمد لکھوی نے اپنی ترجمہ نگاری دے جوہر دکھائے نیں:-

ولا یجر منکم شنان قوم ان صدوکم عن المسجد الحرام ان تعتدوا

(سورۃ المائدہ، آیت نمبر ۲)

فارسی ترجمہ: "(شاہ ولی اللہ): و حمل کند شمارا دشمنی گروہے بسبب رآنکہ باز

داشتند شمارا از مسجد حرام بر تجاوز کردن از حد"

پنجابی لفظی ترجمہ: "تے نا باعث ہووے تسنوں دشمنی ہک قوم دی جو رو کیونی

تسانوں مسجد حرام تہین اپرا سدی جو زیادتی کرو۔"

پنجابی منظوم ترجمہ:

تے کہلانہ کرے تعدی اُتے ویر کفار تسنوں جو رو کیا اوہناں تسنوں زیارت کجیے آوندیاں ۳۶۸
ایس آیت وچ ایس گل دا ذکر اے کہ جدوں کافراں نے مسلماناں نوں مسجد حرام توں جاون ول روک دتا سی
لیکن آنحضور ﷺ نے ایہناں کافراں اُتے فیروئی ظلم کرن توں منع کیتا سی کہ تسیں ایہہ مسلمانو، کافراں اُتے ظلم نہ کرو
بیشک اوہ تہاڈے اُتے کنا وی ظلم کرن تے استجھے منظوم ترجمے وچ اوہناں کہلانہ کرے محاورہ استعمال کیتا اے۔ یعنی ترجمہ

کر دیاں ہوویاں محاوریاں دا استعمال کرنا اوہناں دے فارسی تے عربی زبان اُتے عبور دی اک وڈی مثال اے تے نال ای اوہناں دی ترجمہ نگاری دی وی اک خوبصورت مثال اے۔

حافظ محمد لکھوی پنجابی ترجمہ کر دیاں ہوئیاں کتے کتے فارسی دے لفظ وی استعمال کر دے نیں۔ ایہدی اک وجہ ایہہ وی بن دی اے کہ حافظ محمد لکھوی دے ویلے فارسی زبان رائج سی تے فارسی لفظ پنجابی ترجمے وچ استعمال ہو جانا کوئی عیب نہیں۔

حرمت علیکم المیتہ والد م و لحم الخنزیر ۵

(سورة المائدہ، آیت نمبر ۳)

فارسی ترجمہ: "حرام کردہ شد بر شما مردار و خون یعنی مسفوح و گوشت خوک"

پنجابی ترجمہ: "حرام کیتا گیا اپر تساڈی مردار تے لہوتی گوشت خوک دا"

منظوم ترجمہ:-

حرام کیتا تساں اپر میت مردہ ذبح ورائین قی رت جو جاری ہوئی تی گوشت خزیراں دے تائیں ۳۶۹
ایس آیت دے فارسی ترجمے وچ جیہڑا شاہ ولی اللہ دی تفسیر الرحمان توں لیا گیا اے۔ اوہدے وچوں شاہ ولی اللہ سؤ رنوں خوک کہندے نیں کیوں جے خوک فارسی دا لفظ اے۔ تے حافظ محمد لکھوی دی اتھے شاہ ولی اللہ دی پیروی کر دیاں ہوئیاں ایہہ پنجابی لفظی ترجمہ کر دیاں ہوئیاں سؤ رنوں خوک لکھدے نیں۔
حافظ محمد لکھوی دی ترجمہ نگاری دی اک ہور مثال دیکھو جتھے اوہ کلمہ "رجز" دا بہت پھویر انداز راہیں استعمال کر دے نیں:-

"وتعاونو علی البر و التقوی ولا تعاونو علی الاثم و العدوان ۵

(سورة المائدہ، آیت نمبر ۲)

فارسی ترجمہ: "و با یکدیگر مدد کنید بر نیکی کاری و پرہیز گاری و با یکدیگر مدد مکنید بر گناہ و ستم"

پنجابی ترجمہ: "تے مدد کرو بکد و جیہے نوں اپر نیکی تے پرہیز گاری دی تے یاری نہ کرو بکد و جیہے نوں اپر گناہ تے ظلم دے"

تے یاری کر ہو نیکی تقویٰ اپر بکد و جے نوں نہ یاری دیہو ظلم گناہاں اپر مول کسی نوں ۳۷۰
ایس آیت وچ نیکی تے پرہیز گاری دے کماں وچ اک دو جے دی مدد کرن دا حکم دتا گیا اے تے گناہ تے ظلم لئی اک دو جے دا ساتھ دین توں منع کیتا گیا اے۔ ایس آیت وچ "لا" کلمہ زجر اے۔ یعنی کسے چیز نوں روکن واسطے جیہڑا جیہڑا لفظ بولیا جاوے اوہ "کلمہ زجر" کہلاند اے۔ حافظ محمد لکھوی نے ایس آیت دا جدوں لفظی پنجابی ترجمہ کیتا تے

اوہناں نے استھہ اپنے ترجمہ نگاری وچ مہارت ثابت کر دیاں ہوئیاں ایس لفظ دا مطلب پنجابی وچ "مول" کہتا اے۔
جیہدا مطلب اے نہ کرنا یاں ہرگز نہ کرو۔ حافظ محمد لکھوی نے ایس لفظ نوں ترجمے وچ استعمال کر کے پنجابی وچ ٹھیٹھ پن
پیدا کیتا اے۔ تے ایہہ وی اوہناں دے تبلیغی شاعر ہون دی بہترین مثال اے کہ اوہناں نے اوہ زبان استعمال کیتی
اے۔ جیہدے توں عام لوکاں جیہدے توں یا اوہ زبان اوہناں دے بوہت نیڑے سی۔

اک ہو رگہ حافظ محمد لکھوی وضاحتی ترجمہ وی کر دے نیں:-

"واذ قال ربك للملئكت اني خالق بشرا من صلصال من حمإ

مسنون ۵ (سورة الحجر، آیت نمبر ۸)

فارسی ترجمہ: "و یاد کن چون گفت پروردگار تو فرشتگاں را ہر آمینہ من آفرینندہ ام

آدی را از گل خشک از قسم لای سیاہ بوئے"

پنجابی ترجمہ: "تی جد کہیا رب تیری نی واسطی فرشتیاں دے تحقیق میں پیدا کرنیوالا

ہاں آدی نوں خشک مٹی چکنی کالی ترکی ہوئی تہیں"

تی جد کہیا رب تیری ملکان میں ہک بشر اوپاوان چیکنے مٹی کالی گندی کنون میں اوہ بناوان ۳۷۱

ایس آیت وچ مٹی دے وصف بیان کیے گئے نیں۔ اللہ تعالیٰ فرماندا اے کہ میں انسان نوں مٹی نال پیدا کیتا

اے۔ شاہ ولی اللہ اپنے فارسی ترجمے وچ صرف "گل خشک" آکھدے نیں لیکن حافظ محمد لکھوی ایس "مٹی" دی وضاحت

کر دیاں ہوئیاں اپنے پنجابی ترجمے وچ مٹی دے تن وصف بیان کر دے نیں یعنی چکنی، کالی، گندی۔ انج حافظ محمد لکھوی

دے ترجمے دی اک خوبی ایہہ وی اے کہ جتھے کتھے معنیاں بارے وضاحت دی لوڑ پندی اے۔ حافظ صاحب مختصر طور تے

اوبدے وضاحتی معنی کوئی اک سطر وچ بیان کر کے "کوزے وچ دریا بند کر دیندے نیں"۔

حافظ محمد لکھوی نے ترجمہ کر دیاں ہوئیاں گرائمر دے قاعدیاں نوں وی مد نظر رکھیا اے۔ جتھے کدھرے آیت وچ

حروف جار استعمال ہوئے نیں یا شاہ ولی اللہ نے ترجمہ کر دیاں ہوئیاں فارسی وچ حروف جار استعمال کیے ہوون حافظ محمد

لکھوی نے وی پنجابی ترجمے وچ اوہی طرح ای حروف جار استعمال کیتا اے۔ ایہہ دی اک مثال:-

سبحن الذی آسرى بعبده ليلا من المسجد الحرام الى المسجد

الاقصا ۵ (سورة بنى اسرائيل، آیت نمبر ۸)

فارسی ترجمہ: "پاک است آنکہ بہ برد بندہ خود را شبے از مسجد حرام بسوئے مسجد اقصیٰ"

پنجابی ترجمہ:- "پاکی ہے اوسنوں جو لیکیا بندے اپنے نوں ہک رات مسجد حرام

تہیں تا مسجد اقصیٰ تائیں۔"

ہے پاکی اوسنوں جسنی بندی اپنے سیر کرایا کہ راتیں لی حراموں مسجد اقصیٰ لگ پہنچایا ۳۷۲
 شاہ ولی اللہ دے فارسی ترجمے وچ "از" تے "سوئے" دونوں حروف جار نہیں حافظ محمد لکھوی نے ترجمہ کر دیاں
 ہوئیاں ایس گل دا خاص خیال رکھیا کہ حروف جار اوسے ای مناسبت نال استعمال ہوون جیویں شاہ ولی اللہ نے استعمال
 کیے نیں۔ تے حافظ صاحب نے اپنے ترجمے وچ بڑی خوبصورتی نال حرف جار استعمال کیے نیں جیویں "لی" تے "لگ"
 ایہہ دونوں حروف جار نیں۔ جیہدے پاروں حافظ صاحب دے ترجمے وچ دینی شعورتوں وکھ اوہناں دی شاعری اُتے
 گرفت بارے پتہ چلدا اے۔

حافظ محمد لکھوی ترجمے وچ محاوریاں دا استعمال وی کر دے نیں:-

"ان الله يعلم ما يدعون من دونه من شئ ۵ وهو العزيز الحكيم ۵

(سورة العنكبوت، آیت نمبر ۴۲)

فارسی ترجمہ:- "ہر آئینہ خدا میدانداں حال چیرنگہ می پرستند بجز دی ہر چہ باشد و
 اوست غالب با حکمت"

پنجابی ترجمہ:- "تحقیق اللہ جاندا ہے جو کچھ پوکارے وہیں سوا اوسدے کسے چیز
 تہمین تے اوہ ہے زبردست صاحب حکمت دا۔"

تحقیق اللہ سہ جانی جوشی اوسدے باجھ پوکارن ہی اللہ غالب صاحب حکمت غیراگی جھکھ مارن ۳۷۳
 حافظ محمد لکھوی نے ترجمے دے سلسلے وچ بھاجھ تھانویں متن وچ ورتے گئے لفظاں توں روگردانی کیتی اے۔
 جیویں شاہ ولی اللہ نے فارسی ترجمے وچ محاورے دا کوئی استعمال نہیں کیتا۔ لیکن حافظ صاحب اتھے جھکھ مارن بطور محاورہ
 استعمال کر دے نیں۔ اتھے ایس حافظ محمد لکھوی دے ترجمے دے حوالے نال آکھ سکے آں پئی حافظ صاحب "آزاد
 ترجمے" دے قائل نیں۔ اوہ جتھے کتے ضروری سمجھدے نیں۔ موضوع تے کیفیت نوں زور دار بناون لئی متھے متھائے لفظاں
 دا سہارا نہیں لیندے بلکہ اپنے جذبے تے احساس نوں پیش کر دیاں ہوئیاں بعض اوقات اپنے ولوں کچھ وادھا کر جاندا
 نیں۔ جیویں اک ہور آیت دے ترجمے وچ وی اوہ محاورے دا استعمال کر دے نیں:-

"ولو لا رجال مومنون و نساء مومنات لم تعلموهم ان تطوهم ۵"

(سورة الفتح، آیت نمبر ۲۵)

فارسی ترجمہ:- "واگر بودی مردان مسلمان و زنان مسلمان کہ نمیدانید ایشانرا اگر
 بودی خوف آنکہ پے کنید سر ایشانرا"

پنجابی ترجمہ:- "تے جیکر نہوندے مرد مسلمان تے عورتاں مسلمان جو نہیں جاندا

تسین اونہانوں ایہہ جومت لتاڑو تسین اونہانوں"

تے جیکر مومن مرد زنان کچھ کے وچہ نہوندے جو تسین نہ جانو اونہانوں مت اوہ وچہ لتاڑی جانڈے ۳۷۴
ایس آیت دے ترجمے وچ وی حافظ محمد لکھوی نے شاہ ولی اللہ دے ترجمے وچ وادھا کر کے پیش کیتا اے۔ اوہ
ترجمے وچ محاورے دا استعمال بڑے چھوے انداز وچ کردے نیں کہ محاورہ اوپر محسوس نہیں ہوندا۔ ایہہ اونہاں دی ترجمہ
نگاری دا کمال اے کہ اوہ ترجمے نوں کدھرے وی بوجھل نہیں ہون دیندے جیہڑا پڑھن والے نوں چنگا نہ لگے۔
حافظ محمد لکھوی دا اک کمال ہور وی اے کہ اوہ آیتاں دا منظوم پنجابی ترجمہ کر دیاں ہونیاں قرآن دے لفظاں نوں
ردیف بنالیندے نیں جتھوں اونہاں دی زبان دانی، شعری اسرار و رموز اُتے عبور تے اچھے ترجمہ نگار ہون دے نال نال
اک تبلیغی شاعر ہون دیاں خصوصیتاں اگھر کے ساڈے سامنے آؤندیاں نیں۔ ایہدی اک مثال:

انا فتحنا لك فتحا مبينا ۝ ليغفر لك الله ما تقدم من ذنبك و ما

تاخر ۝ (سورة الفتح، آیت نمبر ۷)

شاہ ولی اللہ دا فارسی ترجمہ:

"ہر آنیہ ما حکم کر دیم برائے تو بفتح ظاہر عاقبت آنست کہ بیا مرزد ترا آنچہ سابق
گزشت از گناہ تو و آنچہ پس مانند تحقیق لسان فتح"

حافظ محمد لکھوی دا پنجابی ترجمہ:-

"دقی واسطی تیری فتح ظاہر تا جو بخشی واسطے تیری اللہ جو کچھ اگے ہو یا گناہ تیری تہیں
تے پچھے ہو یا۔"

ٹھیک اسان فتح دتی ہے تینوں ظاہر فتح مبینا تا بخشے تینوں اللہ اگلے پچھلے عیب یقیناً ۳۷۵
اسی ترجمے منظوم ترجمہ کر دیاں ہونیاں حافظ محمد لکھوی نے آیت دے دو لفظاں فتح مبینا نوں ردیف دے طور تے ورتیا
اے تے انج ترجمے وچ انفرادیت پیدا کیتی اے۔

حافظ محمد لکھوی دے آزاد ترجمے دی اک ہور مثال:-

الذی خلق الموت و الحیوة لیبلو کم ایکم احسن عملا ۝

(سورة الملک، آیت نمبر ۲)

شاہ ولی اللہ دا فارسی ترجمہ:-

"انخدا کہ آفرید موت و حیات را تا بیا ز مایہ شمار اکدام یک از شما نیکوتر است در عمل"

حافظ محمد لکھوی دا لفظی پنجابی ترجمہ:-

"اوجھنی پیدا کیتی موت تے حیاتے تا جو آزماوی تسانون کھڑا تاتہیں بہتر ہے
عمل دلوں"

جس جیون مرن بنایا تاتساں بندیاں نوں آزماوے جو کھڑا احسن بہتر خالص مخلص عمل کماوے ۳۷۶
ایس آیت وچ اللہ تعالیٰ فرماندا اے کہ میں بندیاں لئی موت تے حیات بنائی تاں جے میں تہانوں آزما سکاں کہ
تھاڈے وچوں کون اے جیہڑا میری تعلیمات تے عمل کر دا ہو یا احسن عمل کماندا اے۔

اتھے احسن توں مراد بہتر، مخلص تے خالص عمل اے۔ حافظ محمد لکھوی نے ترجمے وچ معنویت تے جامعیت پیدا کرن
لئی ایہناں ساریاں معنیاں نوں اک مصرعے وچ اکٹھا کر دتا اے۔ تے ایہہ حافظ محمد لکھوی دی ترجمہ نگاری دی انفرادیت اے
کہ اوہناں نے "احسن" لفظ دے معنیاں نوں کھولن لئی (کیوں جے ایس لفظ وچ تعقیدی جیہنوں گنڈھ کہیا جاندا اے) ایس
لفظ دے تن معنی اک جگہ اکٹھے کر دتے نیں۔ جیہدی وجہ توں ایہہ ترجمہ جامعیت تے معنویت توں بھر پور اے۔

ایہناں مثالاں توں صاف ظاہر ہوندا اے پی حافظ محمد لکھوی ہوراں ترجمہ نگاری دے سلسلے وچ and Hard
Fast اصول وضع نہیں کیئے سن۔ اوہناں آزاد ترجمے نوں بہتی اہمیت دتی اے تے اپنے قاری نوں محو کرن لئی "پنجابی پن"
وی سامنے رکھیا اے تے کتے احساس نہیں ہوندا کہ ایس کوئی اوپری چیز پڑھ رہے آں۔

حافظ محمد لکھوی دی شعری شخصیت دے بوہت سارے پہلو نیں اک مترجم دی حیثیت نال اوہناں نے پنجابی
دے دینی تے تبلیغی ادب دا دامن قرآن پاک دے پنجابی وچ ترجمے جیسے کم نال بھر دتا تے اوہ اپنے ایس مقصد وچ یقیناً
کامیاب رہے جیہدے لئی اوہناں نے قرآن پاک دا پنجابی ترجمہ کرنا شروع کیتا سی۔ ایہہ مقصدی عام لوکائی تیکر قرآن
پاک دیاں تعلیمات نوں پہنچانا تے لوکاں نوں شرک، کفر تے گمراہی دے ھنیریاں وچوں کڈھنا تے ایس مقصد دے
حصول لئی اوہناں نے دینی تے تبلیغی پہلواں اُتے کوئی اجیہا مضمون نہیں جیسدے اُپر نہ لکھیا ہووے تے اوہ پنجابی دے
دینی تے تبلیغی ادب وچ اپنا اک نمایاں جگہ تے مقام بنان وچ کامیاب رہے نیں۔

حافظ محمد لکھوی دی شاعری وچ فنی محاسن

انسانی جذبات نوں نازک خیالی دارنگ دے کے لفظی لباس پہنان داناں شاعری اے تے ایہدے لئی مجموعہ الفاظ ضروری نہیں۔ اک اکلا لفظ وی ساڈے جذبات نوں نازک خیالی دے رنگ وچ دکھان لئی کافی ہو سکدا اے۔ سید عابد علی عابد شاعری بارے لکھدے نیں:-

"سورج کی کرنیں شبنم کی ایک بوند اور پانی کے بحرِ ذخار میں اپنا یکساں عکس ڈال کر دونوں میں کم و بیش اپنی روشنی کا جلوہ دکھا سکتی ہیں۔ ایسے ہی شاعری کی جادو نگار دیوی اک لفظ یا کسی شاعر کے بڑے ضخیم دیوان میں جادو کا اثر ڈال سکتی ہے۔ اس سحر سے متاثر ہونے کے لئے زبان میں کوئی چیز بہت چھوٹی یا بہت ہی بڑی نہیں۔ یہ دیوی ہر اک جگہ اپنا مندر بنا لیتی ہے اور اگر نہیں پاتی تو بنا لیتی ہے اور جہاں اس کا مقام ہوا، اس کی نورانی تجلیات سے اندر باہر جگمگ کرنے لگتا ہے۔ آگے پیچھے، دائیں بائیں اس کا ظہور ہے۔ خواص کا تو ذکر کیا، عوام الناس کی زبان میں بھی اس کی جلوہ نمایاں ہیں۔ الفاظ جو دن رات استعمال میں آتے ہیں۔ استعاروں سے لبریز ہیں۔ چیزوں کے نام تک بھی، جو ہم مقرر کرتے ہیں۔ انہی استعاروں کی رنگینی میں رنگے ہوئے ہیں۔" ۷۷

مولوی نجم الغنی رامپوری شاعر بارے لکھدے نیں:-

"شاعر کے لغوی معنی جاننے والے کے ہیں۔ اصطلاح میں اس شخص کو کہتے ہیں جو برائی بھلائی بحر و وزن و تقطیع و قافیہ وغیرہ لوازم شعر کو جانتا ہو۔ پس جو شخص ان لوازم شعری سے خبردار نہ ہوگا، گو طبع موزروں رکھتا ہو اس کو شاعر نہ کہنا چاہیے۔" ۷۸

ڈاکٹر سید عبداللہ شاعری دے حسن بارے لکھدے نیں:-

"جہاں تک شاعری یا ادبی نثر کا تعلق ہے اس کی صورت میں زبان و بیان الفاظ، عبارات اور اسلوب کا حسن بھی شامل ہے۔ غزل ہو یا مثنوی، قطعہ ہو یا سانیٹ، گیت ہو یا دوہا، ان سب میں نوعی اوصاف کے علاوہ زبان و بیان کا حسن بھی مطلوب ہوتا ہے۔ غرض ہر ادبی نثر میں حسن کا یہ عنصر اثر پیدا کرنے میں خاص

حصہ لیتا ہے۔ اس موقع پر دو بڑے مصنفوں کا ایک ایک قول پیش کرنا مناسب ہوگا۔ "۳۷۹" ایک قول یہ ہے کہ:-

" Literature actually is nothing more than certain arrangement of certain words."

اس کا مطلب یہ ہوا کہ ادب کا سارا حسن اس کی عمدہ ترکیب و ترتیب پر منحصر ہے، یہ حسن خواہ اس کے اجزا میں ہو یا فقروں میں یا لفظوں میں، ہر صورت میں عمدہ ترتیب اور عمدہ ترکیب حسن آفرینی کا باعث ہوگی اور عمدہ سے مراد موزوں اور مناسب ہونا۔ اور موزوں و مناسب سے مراد موقع و محل کے مطابق ہونا۔ یعنی موضوع و مضمون یا مطلب و مقصود کے لئے جس طرح اور جس قدر ضروری تھا ویسا ہی ہونا:- ایک اور قول ہے:-

" Literature is the interpretation of life through the medium of words, Externally, It is nothing more than arrangement of words and words are nothing more than the combinations of sounds and silence." ۳۸۰

اُپر دتے گئے اقتباساتوں میں یہ گل ثابت ہوندی اے کہ ادب وچ حسن دا وجود دراصل اوہدی خارجی شکل دی موزونیت اتے منحصر اے تے ایہدی خارجی شکل وچ لفظاں دا موزوں انتخاب تے اوہدی موزوں ترتیب شامل اے۔ ترتیب دے ایس حسن نال کن تے تخیل دونوں محفوظ ہوندے نیں۔ تے ایہی ادبی حسن دی علامت نیں۔ شاعری دی ابتداء بارے مورخین لکھدے نیں کہ شاعری دی ابتدا جس شخص نے کیتی اوہ حضرت آدم علیہ السلام سن۔ ایس بارے مصنف "عروض سیفی" لکھدے نیں:-

" اول کہ شعر گفت آدم بود صلوة اللہ علیہ و میگونیہ کہ لغت آدم باتفاق اہل علم سریانی بودہ و شعر عربی کہ بآدم نسبت میکنند ترجمہ شعر بیت کہ بہ لغت سریانی گفتہ است در مرثیہ ہاتیل در آں وقت کہ قاتیل ہاتیل راکشت۔" ۳۸۱

" معارف تاریخ نویس قاسم ابن سلام بغدادی نے لکھا ہے کہ سب سے پہلے عربی شاعر یصر بن قحطان تھے جو حضرت نوح علیہ السلام میں سے تھے۔" ۳۸۲

تے اوس توں بعد شاعری دا ایہہ سفر فارسی تے اردو راہیں ہوندا ہوا چنباں تیکر اپڑیا۔ تے بقول پروفیسر ڈاکٹر

عصمت اللہ زاہد "ہن تک دی تحقیق موجب بابا فرید پنجابی زبان دے پہلے معلوم شاعر قرار دتے جاسکدے نیں۔" ۳۸۳
شاعری خداداد عطیہ اے۔ قدرت جیہنوں چاہندی اے شعر لکھن دا ڈھنگ عطا کر دیندی اے۔ شعر چنگا وی
ہوندا اے تے برا وی۔ پیارے پیغمبر علیہ الصلوٰۃ والسلام دی حدیث مبارکہ اے:-

"ان من الشعرا حکمتہ"

"بے شک شعر وچ حکمت ہوندی اے"

شاعر اپنے دور دا سبھ توں حساس ترین فرد ہوندا اے اوہدی مشاہداتی قوت، محسوساتی جذبات، آون والے زمانے
نوں دیکھن دی بصیرت سبھ توں زیادہ ہوندی اے۔ اوہنوں سخن دا الہام ہوندا اے۔ پردہ غیب وچوں خیالات اکھراں دا
روپ دھار کے کاغذاں تے شعراں دا روپ دھار لیندے نیں۔ اوہ برائی ول ٹر پوے تے قوماں دے زوال دا سبب بن
جاندا اے۔ چنگیائی ول ٹر پوے تے مقصدی شاعری نوں مکھ رکھ کے لوکاں دی ترقی دا موجب بندا اے۔ نعت گوئی ول
دھیان دیوے تے حضرت حسان بن ثابتؓ دے روپ وچ دربار نبوت دا شاعر بن جاندا اے۔

اصلاحی تے مقصدی شاعران وچ اصحاب رسول ﷺ توں علاوہ مولانا رومی، مولانا جامی، شیخ سعدی، امیر خسرو،
علامہ اقبال، مولانا حالی، اکبر الہ آبادی، بابا فرید، مولوی غلام رسول عالپوری، مولوی دلپیر تے حافظ محمد لکھوی دے ناں
تے ایہناں توں مکھ ہور بہت سارے صوفی شاعران دے ناں ابھر کے سامنے آؤندے نیں۔ ایس لڑی دے موتی حافظ محمد
لکھوی بن بارک اللہ نے وی اپنے دور دے حالات نوں سامنے رکھ کے معاشرتی خرابیاں، غلط عقیدیاں تے غلط رسم و
رواج نوں دیکھدیاں ہوئیاں اصلاحی شاعری توں بھرواں کم لیا۔ اوہناں دی ہر کتاب نوں ڈاڈھی سلاہنا ملی۔ اوہناں دیاں
کتاباں وچ ہر قسم دی فنی، فکری خوبی پائی جاندی اے جیہڑی کہ کسے شاعر نوں ایسی تک اپڑاسکدی اے۔

جدوں ایسں اُپر دتیاں گئیاں شاعری دیاں خصوصیتاں اتے حجات پاؤنے آں تے بڑی خوشگوار حیرت ہوندی
اے کہ حافظ محمد لکھوی دی شاعری ایہناں ساریاں معیاراں تے پوری اتردی اے جیہڑے معیار اک اچھے تے کامیاب
شاعر لئی بنائے گئے نیں۔

ایس گل دا پہلے ذکر کیتا جا چکیا کہ حافظ محمد لکھوی اک دینی تے تبلیغی شاعر سن۔ اوہناں نے اپنی پوری شاعری وچ
کوئی اک شعروی مجازی حوالے نال نہیں لکھیا۔ تے اپنیاں ساریاں کتاباں نوں منظوم لکھن دی وجہ ایہہ سی کہ منظوم شعراں
راہیں کتاباں لکھنا آپ حافظ محمد لکھوی دی مجبوری سی کیوں جے اوہ دور قصہ ادب دا دور سی تے ویسے وی ایہہ اک حقیقت
اے کہ کوئی وی گل نثر توں زیادہ نظم راہیں زیادہ اثر کر دی اے تے دل دے نیڑے ہوندی اے۔ ایس پاروں حافظ محمد
لکھوی نوں اپنیاں کتاباں منظوم لکھنیاں پئیاں لیکن اوہناں نے کدھرے وی ثابت نہیں ہون دتا کہ اوہناں نے مجبوری
پاروں شاعری کیتی۔ کیوں جے آپ دی شاعری فنی محاسن توں مالا مال اے۔ اوہناں دی شاعری وچ فصاحت علم بیان، علم

بدلیج و رگیاں ساریاں خوبیاں پائیاں جانندیاں نیں جیہناں دا استعمال عام شاعری نوں وی خاص بنا دیندا اے۔
فصاحت بارے سید تقی عابدی لکھدے نیں:-

"فصاحت کلام سے مراد ہے کہ کلام ثقیل اور نامانوس الفاظ سے پاک ہو اور اہل زبان کے روزمرہ اور محاوروں کے مطابق ہو۔" ۳۸۴

علم بیان دے بارے وچ سید تقی عابدی لکھدے نیں:-

"علم بیان کو علم ادب اور علم کتابت بھی کہتے ہیں۔ علم بیان وہ علم ہے جس کے تحت کسی بات یا خیال کو مختلف پیرایوں میں بیان کیا جاسکتا ہے علم بیان سے نت نئے انداز سکھائے جاتے ہیں اس کی بدولت ایک معنی دوسرے سے زیادہ واضح اور دلکش ہوتے ہیں۔" ۳۸۵

تے تیسری وڈی شعری خوبی جیہڑی شعر نوں مزید حسن دیندی اے اوہ علم بدلیج اے۔ ایہدے بارے تقی عابدی لکھدے نیں:-

"علم بدلیج بلاغت کا ایک اہم حصہ ہے۔ اس کو علم معنی بھی کہتے ہیں۔ اس علم میں کلام میں استعمال ہونے والی صنعتوں کا مطالعہ کیا جاتا ہے۔ شاعری میں ایسے پیرایہ اظہار اور اسلوب بیان کا اہتمام کرنا جو محض ادائے مطلب کے لئے ضروری نہیں بلکہ مزید حسن و لطافت اور معنی پیدا کرے صنعت کہلاتا ہے۔" ۳۸۶

حافظ محمد لکھوی نے اپنی شاعری وچ صنعتاں دا استعمال وی بڑے اہتمام نال کیتا اے جیہڑیاں کہ اوں دور وچ مروج سن تے انج اوہناں نے اپنی شاعری نوں سجان تے دلفریب بناون واسطے کسے وی آرائشی زیور توں محروم نہیں رہن دتا۔
صنعتاں بارے لانجائنس لکھدا اے:-

"اگر ان صنائع کا استعمال مناسب اور متوازن طور پر ہو تو اسلوب کو جذباتی کیفیت اور احساس کی گرمی نصیب ہوتی ہے اور اس طرح فنی لوازم کے ذریعے بھی ان تاثرات کی تخلیق ہو سکتی ہے جو بالعموم لکھنے والے کے پر خلوص جذبات کا نتیجہ ہوتے ہیں۔ ساتھ ہی یہ بھی کہ شدید جذباتی اظہار کی تاثیر کو دو چند کرنے میں صنعتوں کا بہت بڑا ہاتھ ہوتا ہے۔ ان کے ذریعے سیدھے سادھے جذباتی اظہار میں قوت اور گرمی پیدا ہو جاتی ہے۔ مگر جس طرح سپاٹ اور سادے جذباتی اظہار میں قوت اور گرمی صنعتوں کی مدد سے پیدا ہوتی ہے اسی طرح صنعتوں کا

استعمال اگر مناسب، متوازن اور فطری ہو تو وہ جاندار ہوتی ہیں۔ "۳۸۷

حافظ محمد لکھوی بنیادی طور سے اک عالم سن لیکن ہر فن مولا شخصیت وی سن جدوں شاعری راہیں تبلیغ کرن دا ویلا آیتے اپنے آپ نوں شعری میدان وچ وی منوایا۔ اسیں استھے اوہناں دیاں شعری خوبیاں بارے اک جائزہ پیش کر رہے آں تاں جے اوہناں دے کلام دیاں خصوصیات نوں اک کامیاب شاعر دے طور تے عام لوکاں دے سامنے لیاندا جاسکے۔ "تفسیر محمدی" قرآن پاک دا مکمل منظوم پنجابی ترجمہ تے تفسیر اے تے حافظ محمد لکھوی نوں ایہہ اعزاز حاصل اے کہ اوہ پنجابی دے پہلے مفسر نیں۔ اوہناں دی ایہہ تفسیر ستاں (۷) جلدیں اُتے مشتمل اے تے فنی تے شعری خوبیاں توں مالا مال اے تے بقول قمر حجازی ایہہ بحر متدارک وچ لکھی گئی اے۔ "۳۸۸

"متدارک بصم میم و فتح تائے فوقانی و کسر رائے مہملہ کے معنی ملنے والے کے ہیں چونکہ یہ بحر بعد خلیل بن احمد کے اخفش نے نکالی ہے اور خلیل کے بحروں میں مل گئی ہے۔ اس لئے اس کا نام متدارک رکھا گیا اس کو کس الخلیل اور "غریب" بھی کہتے ہیں۔ اس بحر میں یہ زحاف بہت آتے ہیں۔ ۱۔ جن ۲۔ قطع ۳۔ تسکین ۴۔ حذف۔ اس کے ارکان اصلی یہ ہیں۔ فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن دوبار۔ "۳۸۹

بحر متدارک بارے مصنف بحر العروض لکھدے نیں:-

"اس بحر کو ابو الحسن اخفش نے استخراج کیا ہے اور چونکہ متدارک کے معنی ملنے والے ہیں اور یہ بحر مستخرج ہو کر قدیم پندرہ بحر سے ملی اس واسطے اس کا نام بھی متدارک رکھا اور احمد عروضی نے اس کا نام غریب یعنی نادر رکھا ہے۔ "۳۹۰

حافظ محمد لکھوی دی "تفسیر محمدی" پڑھدیاں ایس گل دا بخوبی اندازہ ہوندا اے کہ تبلیغی تے دینی ادب دے حوالے نال تے ایہہ اک بہترین کوشش اے لیکن ایہدے نال نال ایہہ تصنیف شاعری دے معیار تے وی پورا اتردی اے۔ حافظ محمد لکھوی نے ہر اوس صنعت، ردیف، قافیہ غرض ایہہ کہ ہر اوہ لوازمات جیہڑے اچی، کجی تے من پھویں شاعری لئی ضروری ہوندے نیں اوہناں دا استعمال کیتا اے تے اپنے بہترین شاعر ہون دا وی ثبوت دتا اے۔ کیوں جے نہ صرف اوہ شاعری دے اسرار و رموز جاندے سن بلکہ اوہناں دا استعمال اپنی شاعری وچ کرنا وی جاندے سن یعنی ہر چیز مناسب استعمال کر کے ای اوہناں نے اپنی شاعری وچ سہن پیدا کیتا اے تے اوہناں دی شاعری پڑھدیاں ہو یاں کتے انج محسوس نہیں ہوندا کہ کسے چیز دا استعمال مناسب نہیں یا غلط موقع اُتے کیتا گیا اے یا پڑھدیاں ہو یاں ناگوار محسوس ہوندا اے تے ایہو ای انداز اوہناں دیاں باقی کتاباں دا اے۔

حافظ محمد لکھوی نے اپنی شاعری وچ علم بدیع دا استعمال وی کیتا اے:-

"علم بدیع بلاغت کا ایک اہم حصہ ہے۔ اس کو علم معنی بھی کہتے ہیں۔ اس علم میں کلام میں استعمال ہونے والی صنعتوں کا مطالعہ کیا جاتا ہے۔ شاعری میں ایسے پیرایہ اظہار اور اسلوب بیان کا اہتمام کرنا، جو محض ادائے مطلب کے لئے ضروری نہیں بلکہ مزید حسن و لطافت اور معنی پیدا کرے، صنعت کہلاتا ہے۔ علم بدیع اصطلاح میں اس علم کو کہتے ہیں جس میں کلام کی خوبیاں معلوم ہوں۔ طباطبائی لکھتے ہیں۔ قول فیصل یہ ہے کہ تمام صنائع و بدائع لفظی و معنوی کے زیور کلام ہونے میں شک نہیں اگر بے محل نہ ہو اور حد اعتدال سے متجاوز نہ ہو۔" ۳۹۱

حافظ محمد لکھوی نے وی صنعتاں دا استعمال بڑا بر محل کیتا اے جیہڑا کلام وچ مزید خوبصورتی پیدا کردا اے۔

صنعت تضاد:

ڈاکٹر سید تقی عابدی ایس بارے لکھدے نیں:-

"اس کو طباق یا تطبیق بھی کہتے ہیں۔"

"اصطلاح میں شعر میں ایسے الفاظ کا استعمال ایک ساتھ کیا جائے جس میں بہ اعتبار معنی تضاد پایا جائے۔ یہ تضاد اسم، فعل، حرف اور دوسرے اجزائے کلام کے مابین ہو سکتا ہے۔" ۳۹۲

حافظ صاحب دی شاعری وچوں صنعت تضاد دی اک خوبصورت مثال:-

پہلا قسم ہے ادنیٰ مومن، دوجا وسط میانہ

ترجیا اعلیٰ قسم جو نبیاں، ولایاں، عالی شانان ۳۹۳

ادنیٰ دے مقابلے تے اعلیٰ دا استعمال تے تیز مزاج دے مقابلے تے نرم مزاج دا استعمال شعر وچ خوبصورتی دا

باعث بن دا اے۔

موسیٰ تیز مزاج آہا اوس ڈوبے سنگ دعائیں

محمد نرم مزاج حلیم، تحمل صبر ادائیں ۳۹۴

ایس شعروچ تیز مزاج دے متضاد نرم مزاج دا ذکر ایس صنعت دی اک خوبصورت مثال اے۔

"احوال الآخرت" وچوں صنعت تضاد دیاں کچھ ہور خوبصورت مثالیں:-

جنت دوزخ، حشر قیامت، صدق یقین نہ دھر دے

کفر اسلام نہ فرق پچھانن شک بھٹھ وچ مردے ۳۹۵

جنت دوزخ تے کفر اسلام دو متضاد لفظاں نال شعروچ خوبصورتی پیدا ہو گئی اے۔

ریش سفید ڈٹھی، تد پچھیا حضرت بھائی

فوت ہو یا توں کالی داڑھی چئی کیویں ہو یا ئی ۳۹۶

کالی تے چئی دو متضاد لفظاں دی ورتوں نال شعروچ حسن پیدا کیتا گیا اے۔

سوال جواب قبر دا ہووے ہر ہر میت تا کیں

بھاویں اندر قبر نہ آوے کھاوس شیر بلائیں ۳۹۷

اتھے وی لفظ سوال جواب یعنی دو متضاد لفظ ورتے گئے نیں تے شعری معنویت وچ وادھا ہو گیا اے۔

زینت الاسلام، حافظ محمد لکھوی دی اک بڑی مقصدی، دینی تے تبلیغی کتاب جہدے وچ شرک تے بدعت دی رد

کیٹی گئی اے۔ ایہہ شاعری وی اپنے اندر شعری سجاوٹاں رکھدی اے:-

ظاہر باطن بھیت دلاں دے جو سبھ ہونی ہوئی

ہے سبھ غیب او سے نوں، معلم ہور نہ جانے کوئی ۳۹۸

کے شادی، کے غم دِگِیری، صحت کے بیماری

کہناں رج تے کہناں بھکھ، نیند کے بیداری ۳۹۹

قدرت اللہ دی اصل مینوں ہے سبھ کجھ اس تھیں بنیاں

مومن، کافر، پنکھی، ڈنگر، سبھ جگ بنیاں تیاں ۴۰۰

ایہہ عام شفاعت کل خلائق کارن روز حشر دے

تے خاص شفاعت اپنی امت کدھن دوزخ سڑ دے ۴۰۱

ظاہر دے الٹ باطن، شادی دے الٹ غم، صحت دے الٹ بیماری، رج دے الٹ بھکھ تریہہ، نیند دے الٹ

بیداری، مومن دے الٹ کافر، پنکھی دے الٹ ڈنگر، عام دے الٹ خاص ایہہ صنعت تضاد دیاں مثالیں نیں۔

زینت الاسلام (حصہ دوم) وچوں صنعت تضاد دی اک مثال:-

پھر بجے کجے کئی لکیراں اس دل بہت بنائیاں

تے آکھیا ایہہ سبھ راہ شیطاناں، سد دے طرف برائیاں ۴۰۲

روون، پٹن، جامہ پاڑن سر وچ مٹی پاون

ایہہ سبھ حرام کفر دیاں رساں مومن پاس و نجاون ۴۰۳

بجے دے الٹ کجے، روون دے الٹ پٹن صفت تضاد دیاں مثالیں نیں۔

حافظ محمد لکھوی دی کتاب "سیف السنہ" شیعان دی فکر دی رد وچ لکھی گئی ایہدے وچ صنعت تضاد دی اک مثال:-

اوہ لالچ دنیا کارن وچ کچھری دہائی

عاماں، خاصاں دی وچ جا کر آکھیا حرف دہائی ۴۰۴

"انواع محمدی" حافظ محمد لکھوی دی فقہ دے مسلیاں اتے مبنی کتاب اے ایہدے وچوں صنعت تضاد دی اک مثال:-

اس بھی سوال حلال جو قدر معاش کما کر لیاوے

ایہناں باجھ سوال حرام جو کرے حراموں کھاوے ۴۰۵

"عقائد محمدی" وچوں صنعت تضاد دی اک مثال:-

مومن نوں توفیق دیوے، رب کر دا مدد یاری

تے کافر بے توفیق رہے ایہہ عدل خدا جباری ۴۰۶

مومن دے الٹ کافر تے توفیق دے الٹ بے توفیق آکھنا صنعت تضاد دیاں مثالاں نیں۔

صنعت تنسیق الصفات:

ایس صنعت بارے مصنف حدائق البلاغت لکھدے نیں:-

"یہ اس طرح پر ہے کہ ایک موصوف کے کئی اوصاف پے درپے مذکور کریں" ۴۰۷

"تفسیر محمدی" وچ ایس صنعت دی اک مثال دیکھو جیہدے وچ نیک تے پاک پیماں دیاں صفتاں بیان کیتیاں نیں:-

بیویاں پاک نفاسوں، حیضوں، نیوں غائط بولوں

بھی کل بریائیوں، میل تے پاکیاں، بدخویوں، بدقولوں ۴۰۸

حافظ محمد لکھوی اپنی کتاب احوال الآخرت وچ اللہ تعالیٰ نوں ممدوح سمجھدیاں ہوئیاں اوہدیاں صفتاں انج بیان کردے نیں:

باجھ تیرے معبود نہ کوئی توں ہیں ہک خدایا

اللہ اکبر شان تیرا ہے ہر شے تھیں بزرگ پایا

تیری یاری باجھ نہ طاقت کراں جو ترک بریائی

بھی تیری باجھ توفیق نہ قوت نیکی کوئی

توں سختی تنگی دکھ ونجاویں تیرے باجھ نہ کوئی

جو نعمت برکت دین دنی دی سبھ تہ حاصل ہوئی

توں واحد لا شریک الہی شان بلند عظیمیاں

ملک زمین آسمان تیرا سبھ تینوں حمد قدیمیاں

توں آپے ماریں آپ جواویں تده بن ہور نہ کوئی
 توں زندہ نت نہ موت کدائیں عظمت دائم ہوئی
 توں پاک منزہ پاک منزہ ہر عیبوں نقصانوں
 میں حمد شکر تعریف تیری نت آکھاں دلوں بجانوں ۴۰۹
 "زینت الاسلام" وچوں صنعت تنسیق الصفات دی اک مثال:-

اوہ وڈا رحیم ، حریص اقت دا، کامل صفت کریمی
 عزت ربی دتی ہور، شاہی اندر فقر یتیمی ۴۱۰
 اوہ اللہ، کریم کل کریمیاں، ارحم کل رحیماں
 اس بخشش کرم شمار نہ کوئی ، صاحب فضل عظیمیاں ۴۱۱

استھے وی اللہ دیاں صفتاں دا اظہار بڑی خوبصورتی نال ایس صنعت راہیں کہتا اے تے "سیف السنتہ" وچ وی
 ایس صنعت دیاں دو مثالیں جتھوں حافظ صاحب دی شاعرانہ عظمت دا اندازہ ہندا اے:-

حمد الہی لکھ کروڑاں ہر دم صفت ثنائیں!
 جو خالق، رازق، حافظ، ناصر سبھ خلقت دا سائیں
 ایہہ چارے گوہر یار موافق وانگر اربعہ عناصر
 اک دوجے، دوست، جانی، مشفق، حامی، ناصر ۴۱۲

پہلے شعر وچ اللہ تعالیٰ نوں خالق، رازق، حافظ، ناصر تے خلقت دا سائیں آکھ کے ایس صنعت دا استعمال کہتا
 اے تے دوجے شعر وچ خلفائے راشدہ نوں دوست جانی، مشفق، حامی تے ناصر آکھنا ایہدی دوجی مثال اے جیہدے
 وچ حافظ محمد لکھوی نے اپنی شاعری دے کمال دکھائے نیں:-

"انواع محمدی" وچ وی حافظ محمد لکھوی نے اللہ تعالیٰ دیاں صفتاں دا اظہار بڑے خوبصورت لفظاں وچ کہتا اے:-

اوہ واحد، لا شریک، اللہ توں باجھ الہ نہ کوئی!
 جویر خالقیت وچ سانجھ نہیں تویر بندگی وچ نہ ہوئی
 اوہ خالق، رازق، رب جہاناں، زندہ کرے تے مارے
 نہ اس وچ شک نہ بحث، کسے نوں مومن کافر سارے ۴۱۳

صنعت تنسیق الصفات:

حدائق البلاغت دے مصنف صنعت لف و نشر بارے انج لکھدے نیں:-

"لغت میں بمعنی لپیٹنے کے ہے اور نشر بمعنی پراگندہ کرنے اور اصطلاح میں وہ ہے کہ پہلے کئی چیزیں مذکور کریں اور بعد اس کے ہر ایک کے منسوبات اور متعلقات بغیر تعین کے بیان کریں اور تعین کا نہ کرنا اس اعتماد پر ہے کہ سننے والا ہر منسوب کو اس کے منسوب الیہ سے متعلق کر لے گا پہلے امر کا نام لف اور دوسرے کا نشر ہے۔" ۴۱۳

اک شے دی نسبت نال دو جیاں شیواں دا ذکر ایس صنعت دی خاص خوبی اے۔ انساں خلطاں تے طبقیات دا ذکر ایہدے نال نال انسانی تخلیق دے مرحلیاں دی تفصیل لئی ویکھو:-

پھر خلطاں چار بنی رت، بلغم، سودا بھی صفراؤں

پھر نطفہ، پھر علقہ، مضغہ ایہہ سب روح رواؤں ۴۱۵

حافظ محمد لکھوی نے احوال الآخرت وچ ست گھائیاں دا ذکر کر کے ہر گھائی دی نسبت دی وضاحت انج کیٹی اے:-

پل اپر ست گھائیاں ایہن بعض روایت آئی

پہلی گھائی سوال ایمانوں شرک توحید ایہائی

دوجی گھائی سوال اعمالاں تربیگی فرض نمازاں

چوتھی گھائی سوال روزیاندہ، ماہ رمضان نیازاں

پنویں گھائی ماں پیو دا حق سھناں کنوں پچھوے

چھیویں زکوٰۃ بھی، ستویں جوں دولت مندناں تھیوے ۴۱۶

"زینت الاسلام" وچوں "صنعت لف ونشر" دی اک ہور مثال ویکھو جیہدے وچ انسان تے ہور جانداراں دی

پیدائش دی نسبت تفصیل بیان کر کے شعری حسن پیدا کر دے نیں:-

انڈے وچوں بچہ کڈھے، دانیوں سبز اگوری

منی تھیں اس حیوان بنائے ویکھو قدرت پوری

تے زندے وچوں مردہ، انڈا، دانہ منی پچھانوں

ہور کافر فاجر، جاہل پیدا، نیکاں وچوں جانوں ۴۱۷

انواع محمدی وچوں صنعت لف ونشر دی اک مثال جیہدے وچ مسجد دی نسبت تفصیل بیان کیٹی اے:-

مسجد ہک حرام کعبہ، ہک ایہہ مسجد میری

ہک مسجد اقصی بیت مقدس تریہاں شان ودھیری

بخاری مسلم ابو سعید ول کہن نبی فرماوے

تن مسیتاں باجھوں سفر نہ کر ہو بخہ کچاوے ۴۱۸

صنعت طباق:

ایس صنعت بارے مصنف سفیر سخن لکھدے نہیں:-

"صنعت طباق جس کو مطابقت، تطبیق اور تضاد بھی کہتے ہیں۔ جس سے کلام میں دو متضاد معنی بیان کئے جائیں خواہ وہ معنی اسم، فعل، حرف یا ایک فعل اور ایک حرف وغیرہ ہو اور ہر اک بطریق ایجاب واقع ہو یا سلب۔" ۴۱۹

تفسیر محمدی وچوں اک مثال دیکھو:-

تے بعضے فرق کہن رحمن دا معنی عام بتاون
جو دنیا اندر روزی دیندا دوست دشمن کھاون
عالمین ہے جمع عالم دی اصل اس علم علامت
اہل علم شیطان فرشتے جن انسان سلامت ۴۲۰

اتھے دوست دے مقابلے تے دشمن، فرشتے دے مقابلے تے شیطان تے انسان دے مقابلے تے جن ایس صنعت دی منہ بولدی مثال اے۔

احوال الآخرت وچوں ایس صنعت دی اک مثال انج اے:-

ارواح شہیداں جنت جاون، میوے، کھانے کھاون
پیون شربت شہد بہشتاں، سیر کرن نت جاون ۴۲۱
اوہ پانی گھاڑھا سردی کارن، رواں نہ ہووے کشتی
مشرق، مغرب، طرف انہاں دو سخت پہاڑ سرشتی ۴۲۲

ایہناں شعراں وچ کھاون دی مطابقت نال پیون، تے مشرق دی مطابقت نال مغرب دا ذکر لیا کے کلام وچ کئی خوبصورتی پیدا کیتی گئی اے۔

صنعت سیاقۃ الاعداد:

ایس بارے سید تقی عابدی لکھدے نہیں:-

"کسی شعر میں عددوں کو لایا جائے اس کی تین قسمیں ہیں:-

(الف) شعر میں عدد ترتیب کے ساتھ ہوں۔

(ب) شعر میں عدد ترتیب کے ساتھ ہوں۔

(ج) چند عددوں کا ذکر کر کے مجموعہ بنا دیں۔" ۴۲۳

تفسیر محمدی وچوں اک مثال دیکھو:-

دو شخص دوہاں تھیں گوڈیاں پر نے اٹھے کہن بھراواں
 ہک آکھیا کہوتا فیر لڑائی کر کے جوان دیکھا واں!
 پہلا قسم ہے ادنیٰ مومن دوجا وسط میانہ
 تریجا اعلیٰ قسم جو نیماں ولیاں عالی شانان ۴۲۴
 ہک دے مگر دو دا ذکر، پہلا، دوجا، تریجا دی ترتیب ایس صنعت دی بہترین مثال اے۔ ایسی صنعت دی اک
 ہووڑ مثال دیکھو:-

ہن دوجی منزل ختم ہوئی، کر تیجی نوں بسم اللہ
 پھر چوتھی، پنجویں، چھیویں، ستویں ختم کریں یا اللہ ۴۲۵
 دوجی، تیجی، چوتھی، پنجویں، چھیویں، ستویں ایس ترتیب نال شعروچ صوتی آہنگ پیدا کیتا گیا اے جیہڑا شعر دی
 خوبصورتی وچ وادھا کر دا اے۔

"عقائد محمدی" وچوں اک مثال دیکھو:-

عمل بندیاں ترے قسم ایہن اک واجب فرض ایہائی
 تے دوجا فضل فضیلت، تریجا قسم گناہ بریائی ۴۲۶
 سبھ بندہ ترے قسم ایہن ہک جو مخلص مومن پیارے
 دوجا کافر منکر، تریجا اہل نفاق ہتھیارے ۴۲۷
 انواع محمدی وچوں ایس صنعت دی اک مثال دیکھو:-

جاں ہک اُتے چھ دیہاں تاں دو دیوان واجب آئے
 جاں دو سو تھیں ہک لوے ودھ بھارو ترے واجب فرمائے ۴۲۸
 ابو ذر آکھے سانوں ترے ترے روزے ہر مہینے
 تیرہویں چودھویں پندرہویں دن کیتا امر نبی نے ۴۲۹
 طرف منی مڑ آئے اس وچ ٹھہرے راتیں تڑ آئے
 یارہویں، بارہویں، تیرہویں ہر دیہنہ کنکر وچ چلاوے ۴۳۰
 ہک، دو، ترے، تیرہویں چودھویں، پندرہویں تے یارہویں بارہویں تیرہویں دی ترتیب نال شعروچ اک ردھم
 پیدا ہوندا اے جیہڑا شعر دی خوبصورتی وچ مزید وادھا کر دا اے۔

صنعت تجنیس مضارع:

مصنف "سفر سخن" ایس صنعت بارے لکھدے نیں:-

"وہ ہے کہ دو لفظوں کے حروف عدد اور ہیئت میں یکساں ہوں مگر دونوں لفظوں میں ایک حرف ایک نوع کا نہ ہو بلکہ قریب المحرّج ہو اور حرف مذکور یا اول میں ہو گایا درمیاں یا آخر میں مثلاً حال، ہال، بحر، بہر، راہ، راج وغیرہ اگر دونوں حرف قریب المحرّج نہ ہوں بلکہ بعید المحرّج ہوں تو اسے تجنیس لاحق کہتے ہیں۔" ۴۳۱

حافظ محمد لکھوی نے دی ایس صنعت نوں اپنے کلام وچ بڑی مہارت نال استعمال کیتا اے۔ جیویں "تفسیر محمدی" وچ لکھدے نیں:-

تو اس دے پاس نماز پڑھیں جیویں پڑھدے عرش دوالے
بھی حج اسود رب چٹا بھیجیا فیر ہویا رنگ کالے ۴۳۲
تے طور عبادت اسان ویکھاویں رحمت پھیرا پائیں
ٹھیک توں رحمت پھیریا نوالہ وڈی مہر دا سائیں ۴۳۳
دوالے، کالے، پائیں، سائیں ایس صنعت دی اک مثال اے۔

صنعت تاریخ معنوی:

مصنف حدائق بلاغت ایس بارے لکھدے نیں:-

"صنعت معنوی وہ ہے جس کے عددوں سے بحساب جمل کوئی سال پیدا ہو، اگر مادہ تاریخ معنوی سے عدد مطلوب بغیر کمی بیشی کے نکل آئیں تو اس تاریخ بے کم و کاست بھی کہتے ہیں اور تاریخ کامل بھی بولتے ہیں۔" ۴۳۴

جیویں حافظ محمد لکھوی ہوراں اپنی کتاب احوال الآخرت دی تاریخ عددان دے لحاظ نال انج بیان کیتی اے اوہدی تصنیف داسن ۱۲۷۷ھ برآمد ہو گیا اے۔ تفصیل لئی دیکھو:-

احوال آخرت

$$۱۲۷۷ = ۱ + ۸ + ۶ + ۱ + ۳۰ + ۳۰ + ۱ + ۶۰۰ + ۲۰۰ + ۴۰۰ = ۱۲۷۷ھ$$

ایہہ میزان ۱۲۷۷ھ حرفاں دی عددی قیمت نوں جمع کر کے کڈھیا گیا اے۔ ایس گل دا اعتراف اوہ انج کردے نیں:-

اس نام احوال الآخرت آیا بہت موافق بھائی
بھی اس تاریخ صدی سن ہجری ناموں پوری آئی ۴۳۵

ایسے طرح حافظ محمد لکھوی دی کتاب "سیف السنہ" دے پورے ہون دا سال ۱۲۷۰ھ بن دا اے۔ تے اتھے اوہناں نے اک شعر وچ ایس گل دا آپ اظہار کیتا اے:-

باراں سو ہو ستر ہجری سال جان پورے ہوئے
تد ایہہ مسئلے موتی، کپے اندر نظم پروئے ۴۳۶

صنعت تاریخ صوری:

ایس بارے مصنف حدائق البلاغت لکھدے نیں:-

"تاریخ صوری وہ ہے جس سے لفظاً کوئی زمانہ معلوم ہو۔" ۴۳۷

جیویں کسے واقعے، شادی، مرگ، نکاح، تعمیر، پیدائش، موت، تصنیف، تالیف یاں کتاب دے طبع ہوون داسن لفظی طور تے بیان کیتا جاوے تے لہہنوں تاریخ صوری آکھدے نیں۔ مثال دے طور تے احوال الآخرت دی تصنیف دا سال حافظ محمد ہوراں انج بیان کیتا اے:-

باراں سو ستر ہجری سن اوہ ایہہ بنائی
فضل الہی کامل کیتی، میں وچ ناں وڈیائی ۴۳۸
"تفسیر محمدی" دے لکھن دا سال تے اوہدے مکمل ہون دا سال حافظ محمد لکھوی انج لکھدے نیں:-

باراں سو سن چھیاسی (۱۲۸۶ھ) ہجری اندر شروع ہوئے سے
چھیانویں (۱۲۹۶ھ) سال، شوال مہینے اندر ختم کیتے سے ۴۳۹
حافظ محمد لکھوی لکھدے نیں کہ اوہناں نے ایہہ تفسیر ۱۲۸۶ھ وچ لکھنی شروع کیتی تے شوال دے مہینے ۱۲۹۶ھ وچ مکمل کر لوی۔ گویا پوری ہوون وچ دس سال لگے ایہہ ذکر اوہ انج کردے نیں:-

دہ سالان وچ ختم ہوئی تفسیر چھپی بھی نالے
لکھ لکھ شکر تے حمد اللہ نوں جس ایہہ راہ دکھالے ۴۴۰

صنعت تکرار لفظی:

سید تقی عابدی ایس صنعت بارے لکھدے نیں:-

"اس کو تکریر بھی کہتے ہیں۔ دو لفظوں کو، جو کتابت اور تلفظ اور معنی میں ایک ہوں،
اور ان کو مصرعوں یا شعر میں برابر جمع کرنا۔ یعنی کسی مصرع یا شعر میں ایک لفظ کی
تکرار کی جائے۔" ۴۴۱

شعر وچ لفظاں دی تکرار دا اپنا اک حسن ہوند اے۔ کئی واری ایہہ تکرار کسے گل تے زور دیون لئی ہندی اے تے

کدی گل سمجھاون لئی۔ کدی تاکیدی ہوندی اے تے کدی تاثیر پیدا کرن لئی کیتی جاندی اے۔ حافظ محمد لکھوی دے کلام وچوں کچھ مثالیں:-

جو مؤمن رات اندھیری جھڑ وچ طلب جماعت جاوے
ہر ہر قدمے بدلے ، ہک ہک اعلیٰ درجہ پاوے ۴۴۲
بھی ستر (۷۰) ستر (۷۰) حور عجائب جنت اندر پاوے
تے ستر شخص گناہیں، ہر ہر رب کولوں بخشاؤں ۴۴۳
حق حقوق نہ جانے کوئی دنیا کرن پیاری
لٹ لٹ کرن اکٹھی دولت خرچ وچ اساری ۴۴۴

حافظ محمد لکھوی نے ایس صنعت دا استعمال بوہت خوبصورت طریقے نال کیتا اے تے کتے وی لفظاں وچ اجنبیت محسوس نہیں ہوندی پر ایس صنعت دے استعمال نال شعروچ خوبصورتی پیدا ہوندی اے۔ لفظاں دی ایہہ تکرار شعر وچ موسیقیت پیدا کردی اے۔ موسیقیت دی خصوصیت جیہڑی لفظاں دے تکرار پاروں پیدا ہوندی اے۔ شعروچ اوہدا اپنا اثر تے حسن ہوندا اے۔ ویکھو ذرا "گ" دی تکرار:-

دھاگے، گنڈے، کرو نہ ہرگز، گندھیں پھوک نہ مارو
نفست فی العقد سن گندھیں چھوڑو یارو

بھی مرغ ہک رنگ بھی بکرا کہن کتاب بتاوے
گڑ، شکر، گھیو، جو گھر حاجت کڈھ کتاب سناوے ۴۴۵
تفسیر محمدی وچوں تکرار لفظی دی اک مثال ویکھو:-

ہک ہک، خوان اپر، پھر یوسف دو دو جنے بہائے
رہ گیا بنیامین ہکلا، رو رو نیر وہائے ۴۴۶
ہک ہک، دودو، رورودی تکرار جیہڑی شعروچ خوبصورتی پیدا کردی اے۔

صنعت تجنیس مطرب:

"شعر میں کسی لفظ کے آخر میں ایک حرف بڑھا دیا جائے تو اسے صنعت تجنیس مطرب کہتے ہیں۔" ۴۴۷

احوال الآخرت وچوں اک مثال ویکھو جتھے حافظ محمد لکھوی نے ایس صنعت دے استعمال نال شعروچ خوبصورتی

تے غنائیت پیدا کیتی اے:-

میں پڑھاں نماز، جواب دیہاں، پھر قضا نماز نہ تھیوے
 آکھن ملک نمازی مومن، مونہہ اس خوب دسیوے ۴۴۸
 نماز دے آخرتے "ی" داوا دھا کر کے دوسرے مصرعے وچ نمازی بنا دینا ایہدی اک خوبصورت مثال اے:-
 تے جیہڑے گھٹ اوہناں تھیں ہوس ہکا مشکل اگے
 جو انہاں تھیں گھٹ اوہ ہک مشکل ہتھ اپنے پھڑو گے ۴۴۹
 "ہک" دے اگے الف داوا دھا کر کے ہکا بنا دینا وی ایہدی اک ہور خوبصورت تے جامع مثال اے۔

صنعت اطراد:

سید تقی عابدی ایس صنعت بارے لکھدے نیں:-

"اس کے لغوی معنی "پے درپے" لانا ہے۔ اصطلاح میں وہ صفت مراد ہے جس
 میں ممدوح کی تعریف اس طرح کی جائے کہ اس کے آباء اجداد کے نام یکے بعد
 دیگرے کلام میں لائے جائیں۔" ۴۵۰

ایہدا مطلب ایہہ اے کہ شعروچ ممدوح تے اوہدے وڈ وڈیریاں داناں لے کے ذکر کرنا صنعت اطراد کہلاندا
 اے۔ جیویں فلاں بن فلاں:-

فاطمہ بنت محمد لنگھن اہل البیت پیارے
 اس تھیں پچھے مومن لنگھن عمل موافق سارے ۴۵۱
 "زینت الاسلام" وچوں اک مثال ویکھو:-

عبدالرحمن بن عوف کہیا تساں روون منع کیتا
 تا سرور آکھیا دنیوں راگوں منع کیتا اس بیتا ۴۵۲
 حافظ محمد لکھوی نے اپنی شاعری نوں جاندار بنان لئی کوئی کسر نہیں چھڈی۔ اوہناں نے تقریباً ساریاں ای صنعتاں تے
 ہور شاعری دیاں وصفان نوں اپنی شاعری اُتے لاگو کیتا اے۔ اتھے ایس صنعت اطراد دیاں ہور مثالاں پیش کراں گے۔

اوہ بی بی شہر بانو دا لگے بیٹا، سکے بھائی
 امام حسین دی زوجہ، زین العابدین دی مائی ۴۵۳
 محمد ابو بکر دا بیٹا میرا سکا بھائی
 وچ خلافت تیری اس نوں تنگی رزق ایہائی ۴۵۴

صنعت تجنیس زائد:

مصنف سفیر سخن ایس صنعت بارے لکھدے نیں:-

"اس صنعت کو تجنیس ناقص بھی کہتے ہیں۔ وہ ہے کہ دو لفظوں میں سے ایک میں

کوئی حرف زائد ہو۔ خواہ اول یا درمیاں یا آخر میں ہو۔" ۴۵۵

ایس صنعت دی اک خوبصورت مثال:-

ایہہ چارے گوہر یار موافق وانگوں اربعہ عناصر

ہک دوہے، دوست جانی، شفق، حامی ناصر ۴۵۶

ناصر دے شروع وچ "ع" لاکے عناصر بنانا ایہدی اک خوبصورت مثال اے۔ ایسے صنعت دی اک ہور مثال:-

پھر صورت اسلام دی حاضر ہو کے آکھے بار خدایا

تے سلام تے نام میرا، اسلام اس تھیں آیا ۴۵۷

سلام دے شروع وچ "ا" دا اضافہ کر کے شعری خوبی پیدا کیتی گئی اے۔

صنعت مترادفات:

کلام وچ اکوصفت دے دو ناناواں دا ذکر مترادف اکھواندا اے۔ لغوی روناں اک دوہے دے پچھے سواری کرن

والے مترادف آکھدے نیں تے اصطلاحی طور تے دو ایسے لفظ جیہناں دے معنی اک ہوں ایہناں نوں مترادف آکھیا

جاندا اے۔ ایہدیاں مثالاں وی حافظ محمد دے کلام وچ ملدیاں نیں۔ جویں:-

اوہ آکھے ختی خیال، تصور میرے وچ نہ آئے

ہر رگ ریشہ، لذت، بھریا، راحت خوشی ودھائے ۴۵۸

اتھے خیال، تصور، رگ، ریشہ تے راحت خوشی اکو جیسے معنیاں دے لفظ استعمال کر کے شعر وچ بلاغت پیدا کیتی

گئی اے۔ ایسے صنعت دیاں دو ہور مثالاں:-

سال ہزار فرشتیاں تاپا، قوت ساری لائی

تا اس آتش غضب، قہر دی رنگ سفیدی آئی ۴۵۹

جنت دوزخ حشر قیامت، صدق یقین نہ دھردے

کفر اسلام نہ فرق پہچانن شک شبہ وچ مردے ۴۶۰

قہر غضب، حشر قیامت، شک شبہ ایس صنعت دیاں اوہ خوبصورت مثالاں نیں جیہناں نے حافظ محمد دے کلام نوں

چارچن لادتے نیں۔

صنعت تلمیح:

ڈاکٹر سید تقی عابدی ایس صنعت دی تعریف انج کر دے نیں:-

"کسی مشہور تاریخی واقعہ، قصہ یا مسئلے کی طرف اشارہ کرنا۔" ۳۶۱

کوثر لکھنوی ایس بارے لکھ دے نیں:-

"تلمیح وہ ہے کہ کلام شعر ہو کسی واقعہ مشہور پر یا ایسی چیز کی طرف اشارہ کیا جائے

کہ کتب متداولہ میں مذکور ہو۔" ۳۶۲

حافظ محمد لکھوی کیوں بے دینی تے تبلیغی شاعر سن۔ ایس لئی وی اوہناں نے لوکاں دی اصلاح لئی، دینی شعور اجاگر کرن واسطے اپنی شاعری وچ تاریخی حوالے دتے نیں جیہناں پاروں اوہناں دے علمی تے دینی شعور دا وی پتہ چلدا اے کہ اوہناں نوں اپنے دین دی تاریخ اُتے کتنا گورور حاصل سی تے فیراوس واقعے نوں اپنی شاعری وچ ایس طرح استعمال کرنا کہ کوئی شعری خامی نہ پیدا ہووے، ایہہ حافظ صاحب دی بوہت وڈی شاعرانہ خوبی اے:-

رستم تے بہرام زور آور، شاہ سکندر جیسے
بھی لقمان حکیم چلے جد گھلے رب سنیے
بھی حضرت سلیمان پیغمبر، اڈ دا تخت ہوائیں
بادشاہی اوہ چھوڑ گیا سبھ مشرق مغرب تائیں ۳۶۳
"زینت الاسلام" وچوں صنعت تلمیح دی اک مثال ویکھو:-

وقت نوح نبی دی ڈوبی پانی بھیج طوفانوں
تے قوم شمود کیتی رب فانی، بجلی گھت آسمانوں
بھی امت ہور جو عاد سداوے، واؤں مارگوئی
مچھر تھیں نمرود لعین مرايا، دعوی کرے خدائی
تے وچ دریا فرعون ڈوبایا، لشکر لکھ ہزاراں
تے فیل اصحاب ہلاک کیتے سبھ ابابیل دیاں ڈاراں ۳۶۴

اتھے حافظ صاحب نے پنج تاریخی واقعات دا ذکر چھ لائنوں وچ کیتا اے جیہڑا اوہناں دی شاعری وچ مہارت

دامنہ بولد اشہوت اے۔

تفسیر محمدی وچوں صنعت تلمیح دی اک مثال:-

گریبان اپنے ہتھ گھٹ جو نکلے چٹا باجھ بریائی
بن برص، بیماری چٹا کرسی، دینہ وانگوں رشتائی ۴۶۵

صنعت تذکیر و تانیث:

"کلام میں مذکر اور مؤنث کے حوالے سے ذکر صنعت تذکیر و تانیث کہلاتا ہے۔" ۴۶۶
مثال دیکھو:-

پھر لوکاں کہسی جو تساں گزرے، ما، پیو، بھیناں، بھائی
زندہ ہو کر دین گواہی، منسو سچ خدائی ۴۶۷
ماں تے پیو، بھیناں تے بھائی دا ذکر ایہدی اک مثال اے:-
ایسے طرح اک ہور مثال:-

نون فرزند، خاوند قبیلہ ہور محبت یاراں
جے غور فکر کر معنی سمجھے لہے غرض ہزاراں
اتے بیٹا بیٹی، مایاں دشمن کرے جے بے فرمانی
ایویں بھائی بھیناں دشمن ترت محبت فانی ۴۶۸

اتھے زن، فرزند، خاوند، بیٹا، بیٹی، مایاں، بھائی، بھیناں دا ذکر چار مصرعیاں وچ لیاندا اے جیہدے نال شعروچ
لفظی ورتوں دی خوبصورتی دا پتہ چلدا اے تے ایہہ وی حافظ صاحب دے اک اچھے شاعر ہون دا ثبوت اے۔
صنعت تجنیس قلب:

"تجنیس قلب وہ ہے کہ دو لفظوں کے حروف شمار و نوع میں متفق اور ترتیب میں
مختلف ہوں۔ اس کی دو قسمیں ہیں (۱) جملہ کے حروف بالترتیب بدل جائیں اسے
قلب کل کہتے ہیں (۲) جو خلاف ترتیب بدلیں اسے قلب بعض کہتے ہیں۔" ۴۶۹

قلب بعض وچ اک لفظ دا کوئی حرف گرا کے نواں لفظ بنا لیا جاندا اے جیویں مرحوم توں محرم یاں حرفاں دی
ترتیب بدل دین نال نواں لفظ بن جاندا اے۔

حافظ محمد دے کلام چوں قلب بعض دی مثال دیکھو:-

ایویں مرج نگاہ جو رکھن ترک حراموں کر دے
جو لین حلال حرام، نہ لیون خوف خدا تھیں ڈر دے ۴۷۰
لیون دا "و" گرا کے لین بن گیا اے۔ ایس طرح:-

یعنی عملوں نفع نہ کوئی ہے کر عمل نہ ہو یا
 قرب قیامت عمل نہ رہی علم گیا اٹھ گویا ۴۷۱
 ع، م، ل، ترتیب بدلن نال علم بن جاندا اے۔
 ایس طرح اک مثال "عقائد محمدی" وچوں دیکھو:-

تے عاصی امت نبی محمد جیہدے لوگ گناہیں
 اوہ بھی مومن سچے باجھ کفر تھیں کافر ناہیں ۴۷۲
 گناہیں داگ ہٹا کے ناہیں بن گیا اے جیہدے نال شعروچ حسن پیدا ہوندا اے۔

صنعت تشبیہ:

"تشبیہ کے لغوی معنی کسی چیز کے مانند ہوتے ہیں۔ تشبیہ کے اصطلاحی معنی ہک
 چیز کو دوسری چیز کے مانند ٹھہرانا ہے۔" ۴۷۳
 تشبیہ بارے مصنف حدائق البلاغت انج لکھدے نیں:-
 "تشبیہ لغت میں دلالت ہے اوپر اس بات کے کہ ایک شے دوسری شے کے
 ساتھ ایک معنی میں شریک ہے۔ شے اول کو مشبہ کہتے ہیں یعنی مانند کیا گیا اور
 دوسری شے کو مشبہ بہ یعنی اس کے ساتھ مانند کیا گیا اور وہ معنی کہ جس میں وہ
 دونوں شریک ہیں اس کو وجہ شبہ کہتے ہیں۔" ۴۷۴
 تشبیہ بارے غلام یعقوب انور لکھدے نیں:-

"کوئی شے کسے دوجی شے نال معنیاں دی سانجھ پالوے تاں اوہنوں تشبیہ کہاں
 گے۔" ۴۷۵

حافظ محمد لکھوی دے کلام وچ تشبیہاں دی بھر مارا اے:-

جو اس تھیں ناقص نور انگوٹھے انہاں دی دیاوے
 وانگ ٹٹانے رہے نہ ثابت چمکے تے بجھ جاوے ۴۷۶
 ناقص نورنوں جگنو دی چمک دے ممکن بجھن نال تشبیہ دینا ایہدی اک مثال اے۔ کجھ ہور شعر دیکھو:-
 زلفاں کنڈل دا معطر کالے ناگ ایانے
 رخسار جیوں پھل گلاب تازے نہ کر مانے
 ابرو کالے نازک ملویں جویں کمان قصوری
 بہت باریک عجائب سوہنے پلکاں تیر ضروری ۴۷۷

ایہناں شعراں وچ زلفاں دے کنڈل نوں کالے ناگ نال، رخساراں دی تازگی نوں تازہ گلاباں نال، ابرو نوں کمان نال، پلکاں نوں تیر نال تشبیہ دتی اے تے شعراں وچ انتہائی موسیقیت، بلاغت تے سہن پیدا کیتا اے۔ اک ہور مثال دیکھو:-

گردن لمی نازک پتلی، جیونکر گردن موراں
مست آواز لطیف جو کوئل ساون وچ گنگوراں
متھا چن بدر جیون روشن زلفاں رات سیاہی
زیور کن بولاق جو تارے پھلکن چھپر لائی
انگلیاں سبھ زیور بھریاں وانگ رواہاں پھلیاں
بہت باریک دراز لطافت، جیونکر چنے دیاں کلیاں
نازک لک لطیف نہایت سوہنا، جویں پلنگاں
رنگ عجیب جو سوہنا، آتش عاشق وانگ پتنگاں
ران سرین نہایت نازک ریشموں ودھ ملائم
سیمیں ساق لطیف منور، زیور تھیں پر دائم ۴۷۸

لمی گردن نوں مور دی گردن نال، آواز نوں ساون وچ کوئل دی آواز نال متھے دی چمک نوں چن بدر نال، زلفاں دی سیاہی نوں رات نال، کن دے زیور نوں تاریاں دی جگمگاہت نال، نرم نازک انگلیاں رواہاں پھلیاں نال، ایہناں دی لطافت نوں چنے دیاں کلیاں نال، لک دی نزاکت نوں پتنگاں نال، ران تے سرائی دی نازکی نوں ریشم دی ملائمت نال، پنڈلی دی خوبصورتی نوں چاندی نال تشبیہ دتی گئی اے۔

حافظ محمد لکھوی نے جنیاں وی تشبیہ اپنے ایس کلام وچ درتیاں نیں اوہ اپنے پنڈو ویسب وچوں لیاں نیں تے اوپریت دا احساس کتے وی نوں ہوندا ایسے لئی پڑھن والے دے دل وچ اتر جانیاں نیں۔

صنعت جمع:

" کسی شعر میں دو یا دو سے زیادہ چیزوں کو اس طرح ایک جگہ جمع کرنا گویا لڑی

میں پرویا گیا ہو صنعت جمع کہلاتا ہے۔ " ۴۷۹

یعنی شعر وچ کجھ چیزاں نوں اکٹھیاں کر دینا۔ اک مثال دیکھو:-

گھاہ انگوری، رکھاں، پتر، میوے پھل پھلاری
لکھ کروڑاں نوں کڈھے ہور فانی لکھ ہزاراں ۴۸۰

رکھ دے حوالے نال گھاہ، پتر، میوے تے پھل پھلاری دا ذکر ایہدی اک خوبصورت مثال اے۔

تفسیر محمدی وچوں صنعت جمع دی اک مثال:-

ہک آکھن سبھ خلقت مڈھ پانی اول رب اپایا
کچھ اوس تھیں داء نبی، کچھ آتش، رہندا خاک بنایا ۴۸۱
کچھ چیزاں نوں اک حکم وچ جمع کر کے اوہنوں ودھا دینا یاں کئی گنا کرنا صنعت جمع تے صنعت ضرب وی
اکھواندا اے:-

ستر ہزار اوتھاں تھیں جنت باجھ حسابوں جاو
جیہڑے پردھن نہ منتر، جھاڑے، شگن بھی نا پتراون
نا اوہ داغ بے تے لیندے کرن توکل سائیں
حضرت آکھیا عرض کیتا میں یا رب ہوو ودھائیں ۴۸۲

صنعت جمع تفریق تے تقسیم:

"یہاں پر شاعر چند چیزوں کو جمع کر کے فرق دکھلاتا ہے اور پھر اس کے بعد انہیں
جدا جدا کرتا ہے۔" ۴۸۳

حافظ محمد لکھوی نے اک تبلیغی شاعر ہوندیاں ہوئیاں وی شاعری دے سارے اسرار و رموز وچ مہارت حاصل کیتی
تے اپنی شاعری وچ ہر اوس صنعت دا استعمال کیتا جیہڑی اوہناں دی شاعری نوں مزید چار چند لا دیندی۔ اتھے حافظ
محمد نے صنعت جمع، تفریق تے تقسیم دا بڑا سوہنا استعمال کیتا اے تے ساریاں چیزاں جیہناں نوں جمع تقسیم کیتا اے اپنی
پنجابی پنڈ و رہتل وچوں لیاں نیں۔

بھیڑ، دنبہ، اٹھ، بکر، ہاتھی، گھوڑے، مچھیں، گائیں
گدھا، خچر، کلو، بٹک، تابع آدم تائیں
کہناں گوشت کھاو، کہناں لدن کرن سواری
کہناں دودھ، دہی، گھیو، کھاو، آرام نوں سرداری
کہناں کھیتی ڈاہن بیجن، پانی کڈھن کھوہاں
اٹوں، جتوں سے پشیمے کارن راحت لوہاں
چموں، جتیاں موزے، مشکاں بھی پوتین بناون
سبھ آدم دی خاطر کیتے عاقل نکتے پاؤن! ۴۸۴

اتھے پہلے حافظ صاحب نے اوہناں چیزاں نوں جمع کیتا اے جیہڑیاں انسان لئی پیدا کیتیاں گئیاں نیں تے

اوس توں بعد ہر چیز نوں وکھو وکھ کر دیاں ہوئیاں اوہناں چیزاں دے انسان واسطے فائدے گنوائے نیں۔ چار شعراں وچ انسان لئی پیدا کیتیاں گئیاں کافی ساریاں چیزاں گنوا دینا حافظ محمد لکھوی دے بہترین شاعر ہون دی دلیل اے۔

صنعت مبالغہ:

"کسی شخص یا چیز کی تعریف یا مذمت میں حد سے گزر جانے کو مبالغہ کہتے ہیں۔" اس کی تین قسمیں ہیں:-

(الف) تبلیغ: اگر مبالغہ عقل اور عادت میں ممکن ہو۔

(ب) اغراق: اگر مبالغہ برخلاف عادت مگر عقل میں ممکن ہو۔

(ج) غلو: اگر مبالغہ عقل اور عادت دونوں میں ممکن نہ ہو۔ "۴۸۵

حافظ محمد لکھوی نے ایس صنعت دا استعمال اپنی شاعری وچ انج کیتا اے:-

جاہل الو الناس کجھن آکھیا من ناہیں

عالم راہ بہشت دن جاہل پون کراہیں ۴۸۶

بھی دنیا سخن کراہت قبریں کر ہے رسم چپاتے

حقے لے کر پرہیں لگا دن جاہل الو بائے ۴۸۷

جاہل لوکاں دی مذمت تے لعن طعن کرن واسطے اوہناں نوں الو تے الو بانا کہنا صنعت مبالغہ دی اک مثال اے۔

صنعت واسع الشفتین:

"جس کے پڑھنے سے لب سے لب نہ ملے اسے صنعت واسع الشفتین کہتے ہیں۔" ۴۸۸

ع اک نقلی اس دلیل کہن جو سرور حالت آئی ۴۸۹

ع نہ گاؤں والا سوہنا لڑکا، نہ آواز زنانے ۴۹۰

ع ہن اتھے ضد نہ دارو کوئی، زور شرع دا ناہیں ۴۹۱

ع جو راگ گناہ وچ دین اساڈے نالے اہل کتاباں ۴۹۲

ایہناں ساریاں مصرعیاں وچ حافظ محمد لکھوی نے ایس صنعت دا استعمال بڑی خوبصورتی نال کیتا اے تے اپنی

شاعری نوں خوبصورت بنان لئی شاعری دے سجاوٹی لوازمات نال سجان دا آہر کیتا اے۔ ایہہ اُپر دتیاں گئیاں چار مثالیں ایس گل دا ثبوت نیں۔

صنعت مراعات النظیر :

ڈاکٹر سید تقی عابدی ایس صنعت بارے لکھدے ہیں:-

"اس کو تناسب، توفیق اور تلفیق بھی کہتے ہیں۔ اس کی ایک شکل ضلع جگت کے نام سے مشہور ہے کلام میں ایسے الفاظ جمع کئے جائیں جن کے معنی میں ایک دوسرے کے ساتھ ایک نسبت واقع ہو مگر نسبت تضاد کی نہ ہو۔" ۴۹۳

حافظ محمد لکھوی دے کلام وچوں ایس صنعت دی اک مثال:-

یعنی میرے جگر عشق دا ڈنگ گیا سپ کالا
نہ کوئی وس، طیب، نہ دارو، نہ کو منتر والا ۴۹۴
سپ دے ڈنگن نال وس، طیب، دارو تے منتر دا ذکر لیا ندا اے۔

صنعت مراعات النظیر دی اک ہور مثال جہدے وچ حافظ محمد نے اک شے دی رعایت نال دو جیاں چیزاں دا ذکر کر کے شعروچ دلچسپی تے خوبصورتی پیدا کیتی اے:-

جو صاحب شرف عزت دے سر پر دنیا سختی آوے
بھکھ، بیماری، دشمن، خواری نہ ظالم قید کرا وے ۴۹۵
بھیڑے دن کیہہ کجھ اپنے نال لیاندے نیں دو جے مصرعے وچ اودھی رعایت نال بھکھ، بیماری، دشمن، خواری، ظالم تے قید دے لفظ لیا کے شعروچ چاشنی پیدا کیتی گئی اے۔

صنعت رد العجز علی الصدر:

"دوسرے مصرع کے دوسرے ٹکڑے کی تکرار کو رد العجز کہتے ہیں۔" ۴۹۶

یعنی جو کوئی لفظ کے مصرعے دے مڈھ وچ ہووے تے اوہو ای لفظ پہلے یاں دو جے مصرعے دے اخیر تے ہووے تے اوہنوں صنعت رد العجز علی الصدر آکھاں گے۔ پہلے مصرعے دے پہلے حصے نوں عجز تے دو جے نوں عروض آکھاں گے تے دو جے مصرعے دے پہلے حصے نوں ابتداء تے آخری حصے نوں عجز آکھاں گے تے وچاڑے لفظ حشو کہلاون گے۔ مثال دے طور تے:-

راضی ہو یا انہاں تھیں اللہ اوہ وی رب تے راضی ۴۹۷

ایسے طرح تفسیر محمدی وچ حافظ محمد لکھوی نے صنعت رد العجز دا استعمال بڑے خوبصورت انداز نال کیتا اے۔ مثال لئی دیکھو دو شعر:-

آکھو اس باپ تیرا ایہہ آدم آکھ سلام اس تائیں
میں کہیا سلام جواب دتا، اوس جم جم آوات جائیں ۴۹۸

کوئی کسے شہر کوئی پنڈ، وتی، ناں آپس وچ سکوت
ناں آپس وچ علاقہ، دنیا ناں آپس وچ ملاوت ۳۹۹

صنعت استعارہ:

"استعارہ کے لغوی معنی ادھار لینا یا مستعار لینا ہے۔ انگریزی میں Simile کہتے ہیں۔ استعارہ کے اصطلاحی معنی حقیقی معنی کو ترک کر کے مجازی معنی حاصل کرنا ہے۔ علامہ شبلی نعمانی نے اس کو حسن کلام کا زیور کہا ہے۔" ۵۰۰

فارسی دامشہور شاعر طالب آملی کہندے ہیں:-

"وہ شعر، جس میں استعارہ نہ ہو، بے مزہ ہوتا ہے۔"

ارسطو نے استعارہ کو "صفائی خیال کی کلید" بتایا ہے۔ ۵۰۱

حافظ محمد لکھوی نے دی استعارے دی شعری افادیت سمجھدیاں ہوئیاں اپنی شاعری وچ استعارے دا استعمال کیتا

اے۔ جیہدے نال اوہناں دی شاعری وچ مزید نکھار پیدا ہویا اے۔ "سیف السنہ" وچوں اک مثال:-

شاہ مرداں اوہ شیر بہادر، اسد اللہ، جیاری

ایہہ اسنوں کہن دلیل تے عاجز سوچن خوف خواری ۵۰۲

حضرت علیؑ نوں بہادری دلیری تے شجاعت پاروں اسد اللہ تے شیر بہادر آکھنا صنعت استعارہ دی مثال اے۔

صنعت حشو قبیح:

سید تقی عابدی ایس صنعت بارے لکھدے نیں:-

"اس کے لغوی معنی "ٹھونسنا" ہے۔ یعنی شعر میں ایسے الفاظ ہوں جو غیر ضروری یا

بھرتی کے ہوں، حشو صنعت بھی ہے اور عیب بھی اس کی تین قسمیں ہیں:-

(الف) حشو قبیح: ایسے بھرتی کے الفاظ جس سے کلام کا مرتبہ گھٹ جائے۔

(ب) حشو متوسط: ایسے دھرتی کے الفاظ جس سے کلام کے مرتبہ پر کچھ اثر نہ پڑھے۔

(ج) حشو ملیح: ایسے بھرتی کے الفاظ جس سے کلام کے حسن اور اثر میں اضافہ ہو۔" ۵۰۳

کلام وچ ایہو جیسے لفظاں دی ورتوں جیہدے نال کلام بے لطف تے گھٹ رتبے والا ہو جاوے حشو قبیح کہلاندیا

اے۔ جیویں:-

کنجر بازی، جوا، رشوت، زنا شراب حراماں

ہور ہزاراں کرن بد فعلی تعزیہ باراں اماماں ۵۰۴

ایس صنعت دے نال بے شک کلام وچ کوئی خوبصورتی پیدا نہیں ہوندی بلکہ ایہہ اک عیب اے لیکن حافظ محمد لکھوی نے اپنے کلام وچ ایہہ استعمال کیتا اے تے ایس صنعت دا اپنے کلام وچ استعمال اک ضرورت وی سی تے مجبوری وی کیوں جے حافظ محمد لکھوی نے تبلیغی شاعر دے طور تے اپنا کلام لکھیا تے ایس پاروں اوہناں نے اوس معاشرے دا اصلی چہرہ بے نقاب کیتا جیہڑا کہ شرک تے بدعتاں وچ مبتلا سی۔ ایس لئی اوہناں نوں اپنے کلام وچ ایہیے سخت لفظ وی استعمال کرنے پئے تے ایہیے لفظ استعمال کیتے بناء معاشرے دا اصلی رنگ روپ ویکھنا ممکن نہیں سی۔

صنعت مثلون:

سید تقی عابدی ایس صنعت بارے لکھدے نیں:-

"اس کے لغوی معنی رنگ بدلنے والا ہے۔ اس نظم کو کہتے ہیں جو دو یا دو سے زیادہ

بحروں میں پڑھی جائے۔" ۵۰۵

یعنی شعر دا دو یا زیادہ بحراں وچ پڑھیا جانا صنعت مثلون دی مثال اے جیویں:-

مسجد اقصی بیت مقدس شام ولایت والے

بیتے نبیاں دا اوہ قبلہ، اس دا شان بھی حالے ۵۰۶

بقول جناب قمر حجازی (شاعر، اوکاڑہ) ایہہ شعرست واری فعلن وچ اے تے بحر متقارب اسلم اے۔ لیہنوں بحر

ہزج منمن اخرم اتر وچ وی پڑھیا جاسکدا اے۔ یعنی مفعولن، مفعولن مفعولن مفعولن مفعولن۔

ایتھوں ایہہ گل ثابت ہوندی اے کہ حافظ محمد لکھوی نے اپنے کلام نوں بہترین بناون واسطے ہر قسم دیاں صنعتاں دا

استعمال کیتا اے تاں جے شعر وچ چاشنی تے دلچسپی پیدا ہو سکے تے ایہدے وچ اوہ کامیاب وی رہے نیں۔

صنعت تبلیغ:

"کلام میں اس بات کا ذکر کرنا جو عادات محال اور عقلاً ممکن ہو۔" ۵۰۷

جیویں کوئی کتاب پڑھدیاں اکھاں وچ اتھرو آ جاندا اے نیں۔ ایہدی اک مثال ویکھو:-

جو یار نبی دے کیا کچھ کر دے جدوں قرآن سنیدے

آکھیوس صفت خدا جویں کیتی، اکھیں نیر وہندے ۵۰۸

صنعت منقوط:

مصنف حدائق البلاغت ایس صنعت بارے لکھدے نیں:-

"صنعت منقوط وہ ہے کہ بیت کے سب لفظ نقطہ دار ہوں۔" ۵۰۹

مصنف سفیر سخن ایس صنعت بارے لکھدے نیں:-

"وہ ہے کہ سب حروف نقطہ دار ہوں۔" ۱۰۰ھ

حافظ محمد لکھوی نے ایس صنعت دا استعمال اپنی شاعری وچ کیتا اے جیہدے نال شعر وچ صوتی آہنگ پیدا ہويا اے تے شاعری وچ دلچسپی دا عنصر مزید ودھ گیا اے:-

ع زمین، جھیاں، نہ جنیاں، ناہیں خویش، نہ بھائی ۱۱ھ

صنعت مقابلہ:

ایس صنعت بارے مصنف حدائق البلاغت لکھدے نیں:-

"صنعت مقابلہ وہ ہے کہ دو معنی یا زیادہ کہ ایک دوسرے کی ضد اور مخالف نہ ہو ایک

جائے میں ذکر کریں اور بعد اس کے اور دو معنی ایسے ہی مذکور کریں اور یہ دو معنی

ایسے ہوں کہ علی الترتیب ایک پہلے کی اور ایک دوسرے کی ضد ہو اور یہ مقابلہ کبھی

دو معنوں میں اور کبھی تین تین اور کبھی چار معنوں میں ہوتا ہے۔" ۱۲ھ

ایہدا مطلب انج بن دا اے۔ دو یاں دو توں زیادہ متوافق معنی دا ذکر کرن توں مگروں ایہناں دے مقابلے تے

دو یاں زیادہ چیزاں دا ذکر کرنا صنعت مقابلہ اے۔ ایہدی مثال لئی ویکھو:-

جاں کل دنیا تے کفر، شرک، ہور، ظلم فساد ہزاراں

زنا، لواطت، چوری، دھاڑا، مکر، فحشگی، بدکاراں ۱۳ھ

صنعت استبلاغ:

سید تقی عابدی صنعت استبلاغ بارے لکھدے نیں:-

"ممدوح کی تعریف میں ایسے الفاظ لائے جائیں کہ ایک تعریف سے دوسری

تعریف بھی از خود پیدا ہو۔ اس کو مدح الموجه بھی کہتے ہیں۔" ۱۴ھ

حافظ محمد لکھوی دے کلام وچوں ایس صنعت دی اک مثال:-

ہک کہن صد اوہ جس نوں ناں دکھ دیوے آفت کائی

ہک کہن صد، بے عیب، خدا، کجھ عیب نہ جس وچ بھائی ۱۵ھ

صد دا ذکر کر کے اگوں اوہدی تعریف پیدا کر دے جانا شاعرانہ خوبی دا کمال اے۔

صنعت رعایت لفظی:

اک صفت دی رعایت نال دو جا لفظ کلام وچ استعمال کرنا صنعت رعایت لفظی کہلاندا اے جیویں:-

چم، مردار تے ہڈیاں بہہ کے مردے، آتش پکاؤں

ایڈی سختی سر پر ڈالے، کفروں باز نہ آون ۱۶ھ

مردے نوں اگ تے پکاون نال اوس مردار دے چم تے ہڈیاں دی گل کرنا ایہدی اے مثال اے۔

اوس آتشکدہ بنایا، پوجن لگا آتش وا ہے

سبھ تھیں اول اگ پوجن، اوس کڈھیا راہ گمراہ ہے ۱۷۵

اگ جلاون تے آتشکدہ بناون دی رعایت نال اگ پوجن دا ذکر ایہدی دوجی مثال اے۔

منظر نگاری:

ہر شاعر اپنی بصیرت دے زور تے خیالاں نوں جیہڑا روپ دیندا اے اوہ چاہوے تے بد صورت منظر نوں خوب صورت بنا کے پیش کر دیوے چاہوے تے خوبصورتی نوں طنز، تضحیک تے تمسخر دا نشانہ بنا کے بد صورت بنا دیوے۔ اوہ اپنے زور بیان نال کدے محسوساتی چیزاں نوں مجسم بنا کے پیش کر دے تے کدے مجرد چیزاں نوں فرضی بنا دیندا اے۔

حافظ محمد ہوراں نوں منظر نگاری وچ کمال حاصل اے۔ اوہناں نے جنت دے باغاں دے منظر نوں اپنے تخیلاتی زور تے جس سوہنے تے من موہنے انداز نال پیش کیتا اے۔ اوہنوں پڑھ کے ہر بندے دے دل وچ جنت حاصل کرن دا جذبہ ابھر دا اے۔ ورنہ "ایہہ جگ مٹھاتے اگلا کس ڈٹھا"۔ منظر نگاری پڑھ کے انج لگدا اے جیویں پڑھن والا اپنی حقیقی اکھاں نال ایہہ سبھ کچھ ویکھے کے بیان کر رہیا اے۔

ہک اٹ سونے ہک اٹ روپے جنت رب بنائی

گارا خالص کستوری تھیں کیسر خاک وچھائی

کنکریاں دی جگہ موتی لعل جواہر ہیرے

فرش زمر صاف بلوروں سرخ یا قوتوں بیڑے

حور قصور درختاں کولوں خالی جائے نہ کائی

سونے روپہری شاخاں برگ جویں دریائی

شاخاں سبز بزم پُر برگوں میوے بھار جھکایاں

دویر کناریں باغ بہاراں نہراں وچ مگایاں

باغاں وچہ چنبیلی، چنبہ، پھل گلاب ہزاراں

گل سوہن، گل زگس، مروہ، کھڑ رہیاں گلزاراں

گل زینق، روہل، داؤدی، موتیا بھی ریحاناں

بھی سدا گلاب تے ہور ہزاراں نا کسے شان گماناں

گل لالہ، گل خطمی، خیری، تلسی، گل عباسی

سنبل، طیب، بنفشہ، کیسر، بوٹیاں انت نہ آسی

بھی چیل، چناراں، شیشم، زیتون، جھڑیاں لایاں
 گوڑھیاں چھاواں عجب بہاراں شاخاں زمین جھکایاں
 رنگ رنگ جناور سوہنے باغاں وچ ہزاراں
 کوئل، میور، پیپے، بلبل سرخ چھوٹیاں ڈاراں
 ون سونیاں بولیاں بولن سندیاں شوق وہیا ۵۱۸

سراپا نگاری:

"تفہیم و تحسین شعر" دے مصنف سراپا نگاری بارے انج لکھدے نیں:-

"ادبیات کی اصطلاح میں محبوب یا ممدوح کے بالوں سے لے کر ناخن پا تک ایک
 ایک کر کے مختلف اعضائے بدن کی توصیف سراپا کہلاتی ہے۔" ۵۱۹

شاعر دی اکھ داحسن "واللہ جمیل، وسبح الجمل" نوں بنیاد بنا کے ہر سوخی شے دی تعریف کرن تے مجبور ہندا
 اے ایہہ حسن قدرتی منظر ادا ہووے یا انسانی چہریاں دا، پھلاں تے پھلاں دا ہووے یا پ دریاواں تے آبشاراں دا۔
 اوہ اک اک چیز دا جدوں سراپا بیان کر دا اے تے اوہدے اپنے اندر داحسن وی ایس بیان وچ شامل ہو کے گل نوں کتے
 توں کتے اپڑا دیندا اے۔

جنت دیاں حوراں دے سراپے کچھ دیاں ہویاں حافظ محمد ہوراں اوہناں دے اک اک انگ نوں انج بیانیا اے کہ
 تشبیہاں دی ورتوں دا خوبصورت اظہار وی اگھڑ کے نمایاں ہو جاندا اے۔ سردے والاں توں لے کے پیراں تاںیں سراپا
 نگاری دا ایہہ کمال اپنی مثال آپ اے۔ ویکھو ذرا:-

سرخ لبہاں شگرفوں اعلیٰ، موتی دند جو تارے
 ہیاں جویں شفق وچ تارے یا بجلی لشکارے
 اکھ فراخ جو مڑگاں آنے کجل دی وچ دھاری
 بہت سیاہی، بہت سفید اعلیٰ حسن بہاری
 زلفاں کنڈل وار معطر کالے ناگ ایانے
 رخسارے جیوں پھل گلابی تازے نہ کر مانے
 ابرو کالے نازک توں جویں کمان قصوری
 بہت باریک عجائب سوہنے پلکاں تیر ضروری
 گردن لمی نازک پتلی، جیوں کر گردن موراں
 مست آواز لطیف جو کوئل ساون وچ گنگوراں

اچانک عجائب پتلا وچ بولاق سہاوے
 سونا لعل جواہر موتی زیور کن لکاوے
 متھا چن بدر جیوں روشن زلفاں رات سیاہی
 زیور کن بولاق جوتارے پھکن چھیر لائی
 کھاڈی سادہ سیب جو تازہ غنغب عجیب سہاوے
 سینہ شکم لطیف برابر ناف عجب دل لاوے
 گل وچ ہس حمیلاں تھختی گہنے رنگ برنگے
 لعل جواہر سونا چاندی ہک دوجے توں چنگے
 سینہ صاف بلور بے کینہ، نیک بلند، کشادہ
 اُپر نقش جو سانوں چاہے طاعت کرے زیادہ
 بازو گول دراز لطائف چاندی وانگ صفائی
 کنگن، کڑیاں، موتی لڑیاں، زیور ہانھ نکائی
 انگلیاں سبھ زیور بھریاں وانگ رواہاں پھلیاں
 بہت باریک دراز لطافت جیونکر چنے دیاں کلیاں
 ہتھیں سرخ عجائب مہندی اعلیٰ رنگ رنگیلی
 انگلیاں سر سرخ عنابوں کنکر دار ہتھیلی
 نازک لک لطیف نہایت سوہناں جویں پلنگاں
 ران سرین نہایت نازک ریشموں دودھ ملائم
 سیمیں ساق لطیف منور، زیور تھیں پر دائم
 پیر جھانجر چھن من چھن من کبکاں چال سہاوے
 جتیاں لعل جواہر گھتیاں ویکھیاں ہوش لے جاوے ۵۲۰

بلھیاں، اکھاں، زلفاں، مگھاں، ابرو، گردن، آواز، نک، ہاسا، متھا، زیور، ٹھوڈی، دھنی، سینہ، باہاں، انگلیاں،
 ہتھ، ران، سرین، پنڈلی، پیر، جچی اک اک شے بیان کردیاں تشبیہاں دی ورتن ویکھن دے قابل اے۔

سلاست، روانی تے تاثیر:

سادگی، سلاست، روانی تے اثر پذیری دے لحاظ نال حافظ محمد لکھوی دیاں تقریباً سب کتاباں اک توں اک دودھ
 نہیں۔ کیوں جے ادھناں دی شاعری دی عینہ مذہب اُتے رکھی گئی سی۔ لوکاں دی اصلاح تے دین اسلام دے سچے

عقیدیاں دی تبلیغ اوہناں دی شاعری دا وصف سی۔ حافظ محمد لکھوی دی کتاب احوال الآخرة اپنے اندر ایہنی کوتاہی، جامعیت رکھدی سی کہ کئی غیر مسلم ایہہ کتاب پڑھ کے مسلمان ہو گئے سن۔ اپنی گل سمجھاؤن دا انداز بڑا سدھا سادا اے جیہڑا عام لوکاں اُتے ڈاڈا اثر کر دا اے کیوں جے حافظ محمد نے ایہہ شاعری اوہناں دی اپنی مادری زبان پنجابی وچ کیتی لیکن ایہدے باوجود اوہناں نوں فارسی تے عربی زبان اُتے وی مکمل عبور حاصل سی ایسے لئی تبلیغ دے ایس جہاد وچ زبانیں اوہناں دے راہ دی رکاوٹ نہیں بنیاں۔

حافظ محمد لکھوی دی شاعری وچوں سلاست، روانی دی اک مثال:-

رب فرمایا دنیا اندر اندک بر خورداری
نعمت لذت چار دھاڑے دنیا کرو نہ پیاری
اجر قیامت بہتر جانو، اہل ایماناں تائیں
تقویٰ، خوف خدا جس کیتا، بریاں چھوڑ ادا تیں
اجر اوہناں نوں پورا ملسی ضائع ذرا نہ ہو سی
تھوڑا بہت جو دنیا کیتا حاضر آن کھلوسی ۵۲۱

دنیا دی ناپائیداری دا ذکر:

حافظ محمد لکھوی کیوں جے اک عالم فاضل آدمی سن۔ ایس لئی اوہناں لوکاں نوں ایس گل ول دھیان دوا یا کہ ایہہ دنیا مٹ جاؤن والی اے۔ فنا ہو جاؤن والی اے۔ جیہڑا ایس دنیا وچ آیا اے اوہنے اک دن واپس پرتتا اے۔ موت اک اہل حقیقت اے۔ جیہڑا گھڑیا گیا اے اوہنے بھجنا اے۔ ایس لئی اوہناں نے لوکاں دا دھیان دنیا دی ناپائیداری، فنایت تے بے ثباتی ول دوا یا اے۔

حافظ صاحب دی کتاب "احوال الآخرة" جیہڑی کہ ڈرتے خوف توں بھر پور اے۔ ایہہ کتاب لکھن دا مقصد وی دنیا دی فنایت تے آخرت دا ذکر کرنا سی۔ تاں جے لوک دنیا دی عیش تے آرام چھڈ کے اپنے مالک حقیقی نوں یاد کرن۔ اگلی دنیا دی زندگی ابدی تے ازلی اے۔ ایس لئی اوس زندگی لئی تیاری بوہت ضروری اے۔ اوہ آکھدے نیں:-

نبی، ولی ہوو عالم فاضل گزرے چنگ چنگیرے
بھی شاہ گدا، ہوو برے بھلے بھ کیتے قبریں ڈیرے
خویش قبیلہ، یار پیارے ہتھیں پور لنگھائے
ہن توں وی کہ دن جاناں اوٹھے جتھے یار سمائے ۵۲۲

عملاں دی تلقین:

ہن دنیا حرصاں چھوڑ میاں کر طاعت ذکر الہی
 پھر ایہہ ویلا ہتھ نہ آسی اج کل ہوئیں راہی ۵۲۳
 دنیا وچ آرام آسائش عادت بہت نہ کریئے
 لذت ناز تے نعت دنیا دل وچ حُب نہ دھریئے ۵۲۴
 ایہناں شعراں وچ حافظ محمد ہوراں بے عملی نوں چھڈ کے چنگے عمل کرن دی تلقین کیتی اے تے ایہہ دسیا اے کہ
 انسان دے دنیا وچ آؤن دا مقصد اوہدی عبادت تے اوہدا ذکر کرنا اے۔

عوامی لہجہ:

کلام وچ تاثیر لئی ضروری اے کہ جیہناں نوں خطاب کیتا جا رہیا اے اوہناں نال اوہناں دے ماحول دے
 مطابق زبان دا استعمال کیتا جاوے۔ صاحب کتاب نے عام لوکاں نوں مخاطب کرن لئی عوامی لہجہ اختیار کیتا اے۔ اوہناں
 نے محبت بھریا کلمہ "بھائی" آکھ کے اپنی گل ول دھیان دوا یا اے۔ ایہدیاں کئی مثالیں دیتاں جاسکدیاں نیں جیہناں وچ
 انتہائی اپنائیت دا احساس پایا جاندا اے۔ نمونے لئی دیکھو:-

دو جے کہن ایہہ وچ نمازاں پڑھن بلند نہ آئی
 جے فاتحہ آیت ہندی تا اس وانگ پڑھیندے بھائی ۵۲۵
 سورت فاتحہ جیہی سورت وچ قرآن نہ کائی
 نہ وچ تورایت، انجیل، زبور، پیغمبر آکھیا بھائی ۵۲۶

قرآنی آیتاں تے حدیثاں دا استعمال:

حافظ محمد لکھوی نے اپنی تمام شاعری تبلیغی تے دینی بنیاد اُتے کیتی۔ اوہناں ناں صرف دین دے مسئلے ای اپنی
 شاعری دا موضوع بنائے بلکہ لوکاں دے ولاں وچ ایہناں مسئلیاں دی تاثیر پہنچان لئی شاعری نوں چنیا تے بہترین
 شاعری لئی سارے لوازمات پورے کیتے تاں جے اوہ اک مبلغ دے نال نال اک اچھا شاعر وی کہلا سکے جیہدے وچ اوہ
 کامیاب رہے کہ اوہناں نے تبلیغ دے نال نال اک قادر الکلام شاعر ہون دا وی ثبوت دتا۔ اوہناں نے لفظاں دی کھیڈ
 نہیں کھیڈی سگوں تھیں تھیں تے قرآنی آیتاں تے حدیثاں بیان کر کے اپنی گل نوں وزنی بنایا اے تے اپنی علمی وسعت
 تے عالمانہ صلاحیتاں توں بھرواں کم لیا اے:-

بھی ایویں ہور حدیث احمد، ہور ابو داؤد، نسائی
 ہور ابن ماجہ تھیں، وچ عزیزی، مکثون حذیفہ آئی ۵۲۷

ایہہ سن کے یاراں عرض کیتا جو ایہہ گل مشکل بھاری ۔

تافاتقو اللہ ما استطعتم آیت رب اتاری! ۵۲۸

صلح کلی فضا:

حافظ محمد لکھوی ۵۰ ورہے تیکر خفی مسلک استیقام رہے تے اوس توں بعد اوہناں نے مسلک اہل حدیث اپنا لیا لیکن اوہناں دا رویہ کدھرے وی انتہا پسندانہ نہیں رہیا۔ بلکہ اوہناں نے ہمیشہ معتدل رویہ اپنایا تے رواداری دا سبق دتا۔ کجھ مسلکاں دا خیال ایہہ کہ نماز پڑھدیاں سورت فاتحہ توں مگروں اُچی آواز نال آمین آکھیا جاوے۔ ایس فقہ دے مسئلے اُتے مناظرے تے جھگڑے فساد ہو چکے نیں جد کہ حافظ محمد لکھوی دا موقف اتھے انتہائی معتدل اے۔ اوہناں دا آکھنا اے کہ آمین کہنا سنت اے بھانویں اُچی آکھویاں ہولی، فرماندے نیں:-

ہولی کہن یاں اُچی سنت اختلاف ایہائی

اصل ادا ہے ہر صورت وچ نہ کر جھگڑا بھائی ۵۲۹

سادگی، جوش تے اصلیت:

انگریزی ادب دے مشہور شاعر ملٹن دا آکھنا اے کہ شعر دی خوبی ایہہ وے پئی اوہ سادہ ہووے، جوش نال بھریا ہووے تے اصل دے نیڑے ہوئے یعنی خیال سادہ ہوون، آسانی نال سمجھ آ جاوون والے ہوون، جوش توں مراد ایہہ وے کہ اوہدے وچ بے ساختہ پن ہووے۔ انج لگے جیویں شاعر خود نہیں آکھ رہیا سگوں مضمون مجبور کر رہیا اے۔ شعر دے سارے لفظ کولے کولے نرم تے ملائم ہوون کھر دراپن نہ ہووے۔ اصلیت توں مراد اے کہ اوہدے وچ جیہڑے خیال بیان کیتے جاوون اوہ لوکاں دے عقیدے وچ موجود ہوون۔

ایہناں گلاں نوں سامنے رکھینے تے ساہنوں حافظ محمد لکھوی دے کلام وچ ایہہ تنے خوبیاں لبھدیاں نیں۔ عالم دین ہوون پاروں اوہناں دا مطالعہ ڈونگھاسی۔ حدیثاں دیاں کتاباں، اسرائیلی روایتاں، پیغمبراں دے قصے، فقہ دیاں کتاباں تے روایتاں وچ وادھے گھائے اُتے اوہناں دی ڈونگھی نظری۔ ایہہ نمونے اوہناں دیاں کتاباں وچ تھاتھیں ملدے نیں۔ کلام وچ عام لوکاں نوں گل سمجھان لئی "بھائی" دا لفظ بار بار ورتتا اوہناں دے کلام وچ اپنائیت پیدا کر دیندا اے۔ ایس طرح پڑھن یاں سنن والا پوری دلچسپی، توجہ تے دھیان نال ایس ول گوہ کر دا اے۔ ایہو کامیابی دی دلیل اے تے گل دے موثر ہون دی مثال اے۔ اثر پذیری نہ ہووے تے کلام بے کار اے۔ ایہدے نال مترنم بحر دا استعمال لفظاں نوں پر اثر بنا دیندا اے۔ ایہناں خوبیاں پاروں ایہہ نتیجہ کدھ سکدے آں کہ حافظ محمد لکھوی اوس دور دے وی اک پُر اثر مبلغ شاعر سن تے اوہناں دی شاعری اج دے دور دے عصری تقاضیاں اُتے وی پوری اتر دی اے۔

حوالے

- ۱۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، تاج بکڈ پولا ہور، سن، ص ۱۹۴
- ۲۔ مولانا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، مولانا بخش کشتہ اینڈ سنز، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۱۴۱، عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب کی کہانی، ص ۳۱۰، احمد حسین قریشی، قلعہ اری، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص ۱۰۲، فیاض محمود، سید، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند، ۱۳ ویں جلد، ص ۳۱۵
- ۳۔ شفیع عقیل، پنجابی کے پانچ قدیم شاعر، انجمن ترقی اردو پاکستان، لاہور، ۱۹۷۰ء، ص ۴۷، حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۱۹۴، فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، ۲۰۰۲ء، ص ۱۱۰
- ۴۔ فیاض محمود، سید، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند، ۱۳ ویں جلد، ص ۳۱۵
- ۵۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۱۹۵
- ۶۔ اختر جعفری، نویس زاویے، پبلشرز ایمپوریم لاہور، ۱۹۸۷ء، ص ۱۱۲
- ۷۔ ایضاً، ص ۱۱۳
- ۸۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۱۹۵
- ۹۔ لاجوئی رام کرشنا، ڈاکٹر، پنجابی دے صوفی شاعر، مترجم راحت نسیم ملک، عباس اطہر، شفقت تنویر مرزا، عزیز بک ڈپو، لاہور، ۲۰۰۲ء، ص ۱۴۶
- ۱۰۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۱۹۶
- ۱۱۔ مولانا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۴۳
- ۱۲۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۱۹۵
- ۱۳۔ ایضاً، ص ۱۹۶-۱۹۷
- ۱۴۔ فیاض محمود، سید، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند، ۱۳ ویں جلد، ص ۳۱۵
- ۱۵۔ ایضاً، ص ۳۱۹
- ۱۶۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب کی کہانی، ص ۳۱۱
- ۱۷۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۱۹۹
- ۱۸۔ ایضاً، ص ۱۹۹، عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب کی کہانی، ص ۲۲۸، احمد حسین قریشی، قلعہ اری، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص ۱۰۹
- ۱۹۔ مولانا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۴۶
- ۲۰۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۱۹۹
- ۲۱۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۱۱۵
- ۲۲۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۱۹۹-۲۰۰

- ۲۳۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۲۲۹
- ۲۴۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۰۰-۲۰۱
- ۲۵۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۴۸
- ۲۶۔ ایضاً، ص ۱۴۸
- ۲۷۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۳۳
- ۲۸۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۵۰-۱۵۱
- ۲۹۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۳۵-۳۳۶
- ۳۰۔ ایضاً، ص ۳۳۶
- ۳۱۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۵۵
- ۳۲۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۳۷
- ۳۳۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۵۵
- ۳۴۔ ایضاً، ص ۱۵۶
- ۳۵۔ ایضاً، ص ۱۵۶
- ۳۶۔ ایضاً، ص ۱۵۶
- ۳۷۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۵۷
- ۳۸۔ ایضاً، ص ۱۵۷-۱۵۸
- ۳۹۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۳۸
- ۴۰۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۵۳
- ۴۱۔ ایضاً، ص ۱۵۳
- ۴۲۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۴۰-۳۴۱
- ۴۳۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۵۴
- ۴۴۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۶۳، عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ۳۴۹، احمد حسین قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص ۱۱۳، حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۰۵، فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۱۲۰
- ۴۵۔ فیاض محمود، سید، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند، ص ۳۷۰
- ۴۶۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۶۳
- ۴۷۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۰۶-۲۰۷
- ۴۸۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۷۴
- ۴۹۔ احمد حسین قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص ۱۳۵

- ۵۰۔ امروز (روزنامہ) لہور، ایم اشرف، ۱۱ اگست ۱۹۷۴ء
- ۵۱۔ علی اصغر چوہدری، تاریخ آرائیاں، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۷۹
- ۵۲۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۷۴
- ۵۳۔ فیاض محمود، سید، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند، ج ۱۳، ص ۲۸۲
- ۵۴۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۵۱
- ۵۵۔ ایضاً، ص ۳۵۱-۳۵۲
- ۵۶۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۷۷
- ۵۷۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۶۱
- ۵۸۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۱۰
- ۵۹۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۸۴
- ۶۰۔ شفیع عقیل، پنجاب رنگ، مرکزی اردو بورڈ، لاہور، ص ۱۱۰
- ۶۱۔ عبدالستار، مولوی، مجموعہ اشعار، تاجران کتب، لاہور، ص ۱۶۵
- ۶۲۔ مقصود ناصر چوہدری، ماہنامہ لکھاری، ادارہ پنجابی لکھاریاں (جنوری، فروری ۱۹۹۲ء)، ص ۲۵-۲۶
- ۶۳۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۱۰-۲۱۱
- ۶۴۔ ایضاً، ص ۲۱۱
- ۶۵۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۸۵
- ۶۶۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۸۵
- ۶۷۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۶۹
- ۶۸۔ ایضاً، ص ۳۷۱
- ۶۹۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۱۷۶
- ۷۰۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۸۲
- ۷۱۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۱۷۷
- ۷۲۔ ایضاً، ص ۱۷۷
- ۷۳۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۶۹
- ۷۴۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۹۱
- ۷۵۔ فیاض محمود، سید، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند، ج ۱۳، ص ۳۹۳
- ۷۶۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۹۱
- ۷۷۔ ایضاً، ص ۱۹۲
- ۷۸۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۷۰

- ۷۹۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۹۳-۱۹۶
- ۸۰۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۱۳۹
- ۸۱۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۸۶، حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۳۸
- ۸۲۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۹۷
- ۸۳۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۳۸
- ۸۴۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۸۶
- ۸۵۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۱۳۱
- ۸۶۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۹۷
- ۸۷۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۸۸-۱۸۹
- ۸۸۔ طاہر محمود قریشی، ضلع گجرات کے پنجابی گوشتاعر، مقالہ برائے ایم۔ اے پنجابی، یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور، ۱۹۷۸ء، ص ۱۰۹
- ۸۹۔ محمد بخش، میاں، ہدایت المسلمین، آزاد کشمیر، ۱۹۷۷ء، ص ۹۵
- ۹۰۔ طاہر محمود قریشی، ضلع گجرات کے پنجابی گوشتاعر، ص ۶۵
- ۹۱۔ ایضاً، ص ۷۳
- ۹۲۔ ایضاً، ص ۶۲
- ۹۳۔ ایضاً، ص ۱۱۰
- ۹۴۔ ایضاً، ص ۱۷۹
- ۹۵۔ احمد حسین قریشی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۱۴۶
- ۹۶۔ ایضاً، ص ۱۱۵
- ۹۷۔ ایضاً، ص ۱۱۳
- ۹۸۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۶۷
- ۹۹۔ احمد حسین قریشی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۹۵
- ۱۰۰۔ فیاض محمود، تاریخ ادبیات پاک و ہند، جلد ۱۳ (حصہ اول)، ص ۴۰۵
- ۱۰۱۔ محمد بخش، میاں، سیف الملوک، شیخ سراج دین لاہور، سن، ص ۳۰
- ۱۰۲۔ شریف کنجاہی، پروفیسر، مضمون میاں محمد بخش، امروز، یکم اکتوبر ۱۹۷۳ء، لاہور
- ۱۰۳۔ ملک محمد ٹھیکیدار، دیباچہ سیف الملوک، جہلم، ۱۹۱۶ء، ص ۱۴
- ۱۰۴۔ محمد بخش، میاں، سوئی مہینوال، جہلم، ۱۹۶۴ء، ص ۹
- ۱۰۵۔ محمد بخش، میاں، شیریں فرہاد، آزاد کشمیر، ۱۹۷۸ء، ص ۲۳
- ۱۰۶۔ سراج الاخبار، جہلم، ۲۹ جنوری ۱۹۷۷ء، ص ۶

- ۱۰۷۔ محمد بخش، میاں، مرزاں صاحبان، گجرات، سن، ص ۵۶-۵۷
- ۱۰۸۔ محمد بخش، میاں، سیف الملوک، شیخ غلام علی اینڈ سنز، لاہور، سن، ص ۲۹۱
- ۱۰۹۔ محمد بخش، میاں، پنج گنج، لاہور، سن، ص ۲
- ۱۱۰۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۳۶
- ۱۱۱۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۷۹
- ۱۱۲۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۰۵
- ۱۱۳۔ ایضاً
- ۱۱۴۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۱۴۰
- ۱۱۵۔ فیاض محمود، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند، (تیرہویں جلد) ص ۴۰۱
- ۱۱۶۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۰۶
- ۱۱۷۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۲۴
- ۱۱۸۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۱۷-۲۱۸
- ۱۱۹۔ فیاض محمود، سید، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند (تیرہویں جلد)، ص ۴۰۰
- ۱۲۰۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۲۵
- ۱۲۱۔ فیاض محمود، سید، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند (تیرہویں جلد)، ص ۴۰۰
- ۱۲۲۔ ایضاً، ص ۴۰۰
- ۱۲۳۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۱۴۰
- ۱۲۴۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۸۶
- ۱۲۵۔ فیاض محمود، سید، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند، (تیرہویں جلد)، ص ۳۲۰
- ۱۲۶۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۲۷
- ۱۲۷۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۸۶
- ۱۲۸۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۲۱
- ۱۲۹۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۸۷-۳۸۸
- ۱۳۰۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۲۹
- ۱۳۱۔ ایضاً، ص ۲۲۹-۲۳۱
- ۱۳۲۔ احمد حسین قریشی قلعداری، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص ۲۲۷
- ۱۳۳۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۳۷
- ۱۳۴۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۲۹۳
- ۱۳۵۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۳۷

- ۱۳۶۔ ایضاً
- ۱۳۷۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۳۲
- ۱۳۸۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۳۷
- ۱۳۹۔ ایضاً، ص ۲۳۸
- ۱۴۰۔ ایضاً، ص ۲۳۸-۲۴۱
- ۱۴۱۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۳۲
- ۱۴۲۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۴۰
- ۱۴۳۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۱۱۸
- ۱۴۴۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب کی کہانی، ص ۳۹۶
- ۱۴۵۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۴۲
- ۱۴۶۔ ایضاً، ص ۲۵۷
- ۱۴۷۔ احمد حسین قریشی قلعداری، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص ۱۶۶
- ۱۴۸۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۵۸
- ۱۴۹۔ ایضاً
- ۱۵۰۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۹۶
- ۱۵۱۔ احمد حسین قریشی قلعداری، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص ۱۳۳
- ۱۵۲۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۹۶-۳۹۷
- ۱۵۳۔ ایضاً، ص ۳۹۸
- ۱۵۴۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۴۲
- ۱۵۵۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۹۹
- ۱۵۶۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۱۲۷
- ۱۵۷۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۶۶
- ۱۵۸۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص ۱۲۷
- ۱۵۹۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۶۲
- ۱۶۰۔ ایضاً
- ۱۶۱۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۱۲۸
- ۱۶۲۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۳۹۹
- ۱۶۳۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۶۷
- ۱۶۴۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، آزادی دے مجاہد لکھاری، ص ۱۷

- ۱۶۵۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۶۷
- ۱۶۶۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۴۰۰
- ۱۶۷۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۶۷
- ۱۶۸۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، آزادی دے مجاہد لکھاری، ص ۱۷
- ۱۶۹۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۴۰۰
- ۱۷۰۔ کرم امرتسری، استاد، کرم پھلواری، ناشر میجر عبدالکریم خان، نوشہرہ، ۱۹۷۲ء، ص ۱۳۷
- ۱۷۱۔ ایضاً، ص ۱۴۹
- ۱۷۲۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۶۸
- ۱۷۳۔ ایضاً، ص ۲۶۹
- ۱۷۴۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۴۴
- ۱۷۵۔ ایضاً
- ۱۷۶۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۴۰۱
- ۱۷۷۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۴۵
- ۱۷۸۔ ایضاً
- ۱۷۹۔ ایضاً
- ۱۸۰۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۷۷
- ۱۸۱۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۲۴۵
- ۱۸۲۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۷۷
- ۱۸۳۔ ایضاً، ص ۲۷۸
- ۱۸۴۔ ایضاً، ص ۲۷۸-۲۷۹
- ۱۸۵۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۷۴
- ۱۸۶۔ ایضاً، ص ۲۷۴، عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۴۰۷، حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۵۰
- ۱۸۷۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۷۴
- ۱۸۸۔ ایضاً، ص ۲۷۴
- ۱۸۹۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۵۰
- ۱۹۰۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۴۰۷
- ۱۹۱۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۵۱
- ۱۹۲۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۹۹

- ۱۹۳۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۲۹۹
- ۱۹۴۔ احمد حسین قریشی قلعداری، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص ۱۳۹
- ۱۹۵۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۲۹۹
- ۱۹۶۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب کی کہانی، ص ۴۱۰
- ۱۹۷۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۳۰۰
- ۱۹۸۔ ایضاً
- ۱۹۹۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۴۱۱
- ۲۰۰۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۳۰۵
- ۲۰۱۔ ایضاً، ص ۳۰۶
- ۲۰۲۔ ایضاً، ص ۳۰۶
- ۲۰۳۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۳۰۹
- ۲۰۴۔ بھولا ناتھ وارث، کرنل، تاریخ شہر لاہور، نامعلوم، ۱۹۳۳ء، ص ۳۵۱
- ۲۰۵۔ ایضاً، ص ۳۲۵-۳۲۶
- ۲۰۶۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۳۰۹
- ۲۰۷۔ ایضاً، ص ۳۱۰
- ۲۰۸۔ بھولا ناتھ وارث، کرنل، تاریخ شہر لاہور، ص ۱
- ۲۰۹۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۳۱۱
- ۲۱۰۔ فیاض محمود، سید، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند، ص ۴۰۷
- ۲۱۱۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۳۱۱
- ۲۱۲۔ ایضاً، ص ۳۱۲
- ۲۱۳۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۴۱۴
- ۲۱۴۔ ایضاً، ص ۴۱۵
- ۲۱۵۔ ایضاً، ص ۴۱۵
- ۲۱۶۔ ایضاً، ص ۴۱۶
- ۲۱۷۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۳۱۶
- ۲۱۸۔ ایضاً، ص ۳۱۶
- ۲۱۹۔ ایضاً، ص ۳۱۷
- ۲۲۰۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، آزادی دے مجاہد لکھاری، ص ۲۵
- ۲۲۱۔ ایضاً

- ۲۲۲۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۳۲۰
- ۲۲۳۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۴۱۷
- ۲۲۴۔ ایضاً
- ۲۲۵۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۳۱۴
- ۲۲۶۔ ایضاً
- ۲۲۷۔ ایضاً، ص ۳۲۳
- ۲۲۸۔ اقبال صلاح الدین، لعلوں دی پنڈ، عزیز بک ڈپو، لاہور، ۱۹۹۷ء، ص ۲۰۹
- ۲۲۹۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۳۲۳
- ۲۳۰۔ ایضاً، ص ۳۲۴
- ۲۳۱۔ ایضاً، ص ۳۲۵
- ۲۳۲۔ ایضاً، ص ۳۲۸
- ۲۳۳۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۵۳-۲۵۴
- ۲۳۴۔ ایضاً
- ۲۳۵۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۳۳۸
- ۲۳۶۔ ایضاً، ص ۳۳۹
- ۲۳۷۔ ایضاً
- ۲۳۸۔ ایضاً، ص ۳۴۱
- ۲۳۹۔ ایضاً
- ۲۴۰۔ ایضاً، ص ۳۴۲
- ۲۴۱۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص ۲۵۱
- ۲۴۲۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۳۴۸
- ۲۴۳۔ ایضاً، ص ۳۴۸
- ۲۴۴۔ ایضاً، ص ۳۴۹
- ۲۴۵۔ ایضاً
- ۲۴۶۔ ایضاً، ص ۳۵۰
- ۲۴۷۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص ۲۵۴
- ۲۴۸۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، (دیباچہ)
- ۲۴۹۔ ایضاً
- ۲۵۰۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۴۲۴

- ۲۵۱۔ محمد افضل خاں، دیوان کشتہ، مکتبہ پنج دریا، لاہور، ۱۹۶۲ء، ص ۴۰
- ۲۵۲۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۴۲۴
- ۲۵۳۔ محمد نبی بخش حلوائی، تفسیر نبوی، مطبع کریمی، لاہور، ۱۹۳۰ء، ج ۱، ص ۳
- ۲۵۴۔ محمد زاہد الحسینی، قاضی، تذکرۃ المفسرین، ص ۱۹۸
- ۲۵۵۔ محمد نبی بخش حلوائی، تفسیر نبوی، ج ۱، ص ۴
- ۲۵۶۔ ایضاً، ص ۵
- ۲۵۷۔ ایضاً
- ۲۵۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۷، ص ۶۶۲
- ۲۵۹۔ تفسیر نبوی، ج ۱، ص ۵
- ۲۶۰۔ جمیل احمد نقوی، اردو تفاسیر (کتابیات)، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۹۲ء، ص ۱۴۷
- ۲۶۱۔ غلام رسول، پروفیسر، قرآن، حدیث، فقہ پر تفصیلی بحث، علمی کتاب خانہ، لاہور، ۱۹۶۷ء، ص ۳۲۷
- ۲۶۲۔ محمد نبی بخش حلوائی، تفسیر نبوی، جلد ۱، ص ۷
- ۲۶۳۔ ایضاً، ص ۵
- ۲۶۴۔ ایضاً، ص ۷
- ۲۶۵۔ ایضاً، ص ۲۹
- ۲۶۶۔ محمد لکھوی، حافظ، ج ۱، ص ۲
- ۲۶۷۔ محمد نبی بخش حلوائی، تفسیر نبوی، ج ۱، ص ۵
- ۲۶۸۔ محمد لکھوی، حافظ، ج ۱، ص ۹
- ۲۶۹۔ محمد نبی بخش حلوائی، تفسیر نبوی، ج ۱، ص ۱۸۵
- ۲۷۰۔ فیروز اللغات (عربی اردو) فیروز سنز، لاہور، ۱۹۶۸ء، ص ۴۱۷
- ۲۷۱۔ الاب لولیس معلوف الیسوی، المنجد، المطبعة الکاثولیکیۃ للاباء الیسوعیین، بیروت، ۱۹۳۱ء، ص ۴۹۳
- ۲۷۲۔ ابو الفضل، مولانا عبدالحفیظ بلیاوی، مصباح اللغات، مکتبہ برہان، دہلی، ۱۹۶۵ء، ص ۵۲۰
- ۲۷۳۔ محمد نبی بخش حلوائی، تفسیر نبوی، جلد اول، ص ۲۸
- ۲۷۴۔ محمد لکھوی، حافظ، ج ۲، ص ۱۷۳
- ۲۷۵۔ ایضاً، ص ۱۷۳
- ۲۷۶۔ محمد نبی بخش حلوائی، تفسیر نبوی، ج ۱، ص ۲۸
- ۲۷۷۔ محمد دلپذیر بھیروی، مولوی، تفسیر سورۃ فاتحہ، مسلم پرنٹنگ پریس، لاہور، ص ۱
- ۲۷۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۷
- ۲۷۹۔ دلپذیر بھیروی، مولوی، تفسیر سورۃ فاتحہ، ص ۱۸

- ۲۸۰۔ ایضاً، ص ۱۹
- ۲۸۱۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۱۱-۱۲
- ۲۸۲۔ دلپذیر بھیروی، مولوی، ترجمۃ القرآن (تفسیر دلپذیر)، پہلا پارہ، منوہر سٹیم پریس، سرگودھا، ۱۹۳۲ء، ص ۱
- ۲۸۳۔ ایضاً، ص ۱۰۰
- ۲۸۴۔ ایضاً، ص ۱۰۰-۱۰۱
- ۲۸۵۔ حافظ محمد لکھوی، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۶۰
- ۲۸۶۔ دلپذیر بھیروی، مولوی، ترجمۃ القرآن (تفسیر دلپذیر)، پارہ اول، ص ۳۶-۳۸
- ۲۸۷۔ ایضاً، ص ۴۷
- ۲۸۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۲۹
- ۲۸۹۔ دلپذیر بھیروی، مولوی، ترجمۃ القرآن (تفسیر دلپذیر)، پارہ اول، ص ۸۸-۸۹
- ۲۹۰۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۵۳-۵۴
- ۲۹۱۔ دلپذیر بھیروی، مولوی، ترجمۃ القرآن (تفسیر دلپذیر)، پارہ اول، ص ۸۲-۸۵
- ۲۹۲۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۵۰-۵۱
- ۲۹۳۔ دلپذیر بھیروی، مولوی، ترجمۃ القرآن (تفسیر دلپذیر)، پارہ اول، ص ۹۷-۹۹
- ۲۹۴۔ ایضاً، ص ۹۸
- ۲۹۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۵۹-۶۰
- ۲۹۶۔ دلپذیر بھیروی، مولوی، ترجمۃ القرآن، پارہ سوم، ص ۱۹-۲۳
- ۲۹۷۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۲۳۷
- ۲۹۸۔ دلپذیر بھیروی، مولوی، ترجمۃ القرآن، پارہ سوم، ص ۱۲۸-۱۵۲
- ۲۹۹۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۲۹۲
- ۳۰۰۔ فیروز دین ڈسکوی، تفسیر فیروزی (پہلا پارہ)، چراغ دین سراج دین تاجران کتب، لاہور، سن ۱
- ۳۰۱۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۸
- ۳۰۲۔ فیروز دین ڈسکوی، تفسیر فیروزی (پہلا پارہ)، ص ۱
- ۳۰۳۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۸
- ۳۰۴۔ فیروز دین ڈسکوی، تفسیر فیروزی، پہلا پارہ، ص ۹۹
- ۳۰۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۹۵
- ۳۰۶۔ فیروز دین ڈسکوی، تفسیر فیروزی، پہلا پارہ، ص ۹۱-۹۲
- ۳۰۷۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۸۹-۹۱
- ۳۰۸۔ فیروز دین ڈسکوی، تفسیر فیروزی، تیسرا پارہ، ص ۴۲

- ۳۰۹۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۲۵۲
- ۳۱۰۔ فیروز دین ڈسکوی، تفسیر فیروزی، تیسرا پارہ، ص ۴۳
- ۳۱۱۔ فیروز دین ڈسکوی، قصص الحسنین، تاجران کتب، لاہور، ۱۳۲۹ھ، ص ۷۴-۷۵
- ۳۱۲۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۳، ص ۱۲۸-۱۲۹
- ۳۱۳۔ ایضاً، ص ۱۲۹
- ۳۱۴۔ فیروز دین ڈسکوی، قصص المحسنین، ص ۸۲-۸۳
- ۳۱۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۳، ص ۱۳۳-۱۳۴
- ۳۱۶۔ فیروز دین ڈسکوی، قصص الحسنین، ص ۱۰۲-۱۰۳
- ۳۱۷۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۳، ص ۱۴۶-۱۴۷
- ۳۱۸۔ فیروز دین ڈسکوی، تفسیر فیروزی، پارہ نمبر ۳۰، تاجران کتب بازار، لاہور، ۱۹۲۶ء، ص ۱۴۸
- ۳۱۹۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۷، ص ۴۵۳-۴۵۵
- ۳۲۰۔ فیروز دین ڈسکوی، تفسیر فیروزی، پارہ نمبر ۳۰، ص ۱۵۱-۱۵۲
- ۳۲۱۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۷، ص ۴۵۸-۴۵۹
- ۳۲۲۔ حبیب اللہ، مولوی، حبیب التفاسیر معروف بہ تفسیر نعمانی، میر امیر بخش اینڈ سنز تاجران کتب، لاہور، پارہ سوم، ص ۲-۴
- ۳۲۳۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۲۲۵-۲۲۶
- ۳۲۴۔ حبیب اللہ، مولوی، حبیب التفاسیر معروف بہ تفسیر نعمانی، پارہ سوم، ص ۸-۹
- ۳۲۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۲۲۸-۲۳۰
- ۳۲۶۔ حبیب اللہ، مولوی، حبیب التفاسیر معروف بہ تفسیر نعمانی، پارہ سوم، ص ۱۹-۲۳
- ۳۲۷۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۲۳۷
- ۳۲۸۔ حبیب اللہ، مولوی، حبیب التفاسیر، پارہ ششم (حصہ دوم)، ص ۲۶۱-۲۷۸
- ۳۲۹۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد دوم، ص ۳۴
- ۳۳۰۔ حبیب اللہ، مولوی، حبیب التفاسیر، پارہ ششم (حصہ دوم)، ص ۳۸۳-۳۸۵
- ۳۳۱۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد دوم، ص ۵۱
- ۳۳۲۔ محمد لکھوی، حافظ، شہباز شریعت (شیر طریقت)، در مطبع محمدی، لاہور، ۱۳۰۶ھ، ص ۱۸۷
- ۳۳۳۔ ایضاً، ص ۱۹۱
- ۳۳۴۔ ایضاً، ص ۱۹۳
- ۳۳۵۔ ایضاً، ص ۲۰۵
- ۳۳۶۔ محمد لکھوی، حافظ، انواع بارک اللہ، شیخ الہی بخش تاجر کتب، لاہور، ص ۱۴۸

- ۳۳۷۔ ایضاً، ص ۲۶۶
- ۳۳۸۔ ایضاً، ص ۲۶۶
- ۳۳۹۔ ایضاً، ص ۲۱۸
- ۳۴۰۔ محمد لکھوی، حافظ، حاشیہ سنن ابی داؤد، مطبع القادری، دہلی، ۱۲۷۱ھ، حصہ اول، ص ۱۷۱
- ۳۴۱۔ ایضاً، حصہ دوم، ص ۳۳
- ۳۴۲۔ ایضاً، حصہ دوم، ص ۳۷
- ۳۴۳۔ محمد لکھوی، حافظ، ابواب الصرف، المکتبہ السلفیہ، لاہور، سن ۱۰۹ھ
- ۳۴۴۔ ایضاً، ص ۱۰۰
- ۳۴۵۔ محمد لکھوی، حافظ، سیف السنۃ، تاجران کتب کشمیری بازار، لاہور، ۱۹۲۲ء، ص ۱۷
- ۳۴۶۔ ایضاً، ص ۲
- ۳۴۷۔ عبدالوحید، ڈاکٹر، اردو انسائیکلو پیڈیا، فیروز سنز، لاہور، ۱۹۶۲ء، ص ۴۵۴
- ۳۴۸۔ نور الحسن نیر کا کوری، نور اللغات (جلد دوم)، ٹائم پریس، کراچی، ۱۹۵۹ء، ص ۲۳۳
- ۳۴۹۔ حامد بیگ، مرزا، ترجمے کا فن، مغرب سے نثری تراجم، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۸۸ء، ص ۵
- ۳۵۰۔ احمد فخری، حاجی، اردو تراجم، ترجمہ روایت اور فن، مرتب نثار احمد قریشی، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۸۵ء، ص ۲۰
- ۳۵۱۔ پادشاہ محمد تخلص بہ (شاد) فرہنگ آنند راج (جلد دوم)، تہران، ۱۳۳۶ھ، ص ۱۰۶۸
- ۳۵۲۔ آل احمد سرور، پروفیسر، تراجم اور اصطلاح سازی کے مسائل، مشمولہ، نظر اور نظریے، اردو اکیڈمی، کراچی، ۱۹۸۷ء، ص ۲۵۵
- ۳۵۳۔ حامد بیگ، مرزا، ترجمے کا فن، ص ۵۷
- ۳۵۴۔ عبدالوحید، خواجہ، جامع اللغات (حصہ اول)، گنج شکر پرنٹرز، لاہور، ۱۹۸۹ء، ص ۶۳۲
- ۳۵۵۔ احمد، سید، فرہنگ آصفیہ (جلد اول)، مکتبہ حسن سہیل لمیٹڈ، طبع چہارم، ۱۹۷۳ء، ص ۶۰۱
- ۳۵۶۔ شان الحق حقی، فرہنگ تلفظ، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۹۵ء، ص ۱۹۱
- ۳۵۷۔ وارث سرہندی، علمی دولت جا، علمی کتب خانہ، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۴۳۳
- ۳۵۸۔ جیلانی کامران، پروفیسر، ترجمے کی ضرورت اور اہمیت، ترجمہ روایت اور فن، نثار احمد قریشی، مرتب، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۸۵ء، ص ۳۳
- ۳۵۹۔ ایضاً، ص ۲۱
- ۳۶۰۔ فہیم احمد، ڈاکٹر وزیر آغا کی نظموں کے انگریزی تراجم، مقالہ ایم۔ اے اردو، گورنمنٹ کالج، سرگودھا، ۲۰۰۱ء، ص ۱۱
- ۳۶۱۔ ایضاً
- ۳۶۲۔ ایضاً
- ۳۶۳۔ ایضاً، ص ۱۲

- ۳۶۴۔ عابد بیگ مرزا، ڈاکٹر، مترجم کی ذات اور تراجم کی کتاب شماری (مضمون) قومی زبان (ماہنامہ) کراچی، جلد ۵۸، شمارہ ۳، مارچ ۱۹۸۷ء، ص ۱۸
- ۳۶۵۔ ایضاً، ص ۱۹
- ۳۶۶۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۲
- ۳۶۷۔ ایضاً، ص ۸
- ۳۶۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۲، ص ۲
- ۳۶۹۔ ایضاً، ص ۵
- ۳۷۰۔ ایضاً
- ۳۷۱۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۳، ص ۲۱۷
- ۳۷۲۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۴، ص ۲
- ۳۷۳۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۵، ص ۱۱۲-۱۱۳
- ۳۷۴۔ ایضاً، جلد ۶، ص ۲۳۷
- ۳۷۵۔ ایضاً، ص ۲۲۶-۲۲۷
- ۳۷۶۔ ایضاً، جلد ۷، ص ۱۸۳
- ۳۷۷۔ عابد علی عابد، سید، البیان، مجلس ترقی ادب، لاہور، ۱۹۸۹ء، ص ۱۰۲-۱۰۳
- ۳۷۸۔ نجم الغنی رامپوری، مولوی، بحر الفصاحت، حصہ اول، مرتب سید قدرت نقوی، مجلس ترقی ادب، لاہور، ۲۰۰۱ء، ص ۱۲۹
- ۳۷۹۔ عبداللہ، سید، ڈاکٹر، اشارات تنقید، مکتبہ خیابان ادب، لاہور، ۱۹۶۶ء، ص ۲۵۴
- ۳۸۰۔ ایضاً، ص ۲۵۵
- ۳۸۱۔ نصیر الدین صاحب، مولانا، عروض سیفی، شیخ مبارک علی تاجر کتب، لاہور، سن ۳
- ۳۸۲۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، القمر انٹر پرائزز، لاہور، ۲۰۰۳ء، ص ۳۰
- ۳۸۳۔ عصمت اللہ، زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، اے ون پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۹ء، ص ۱۶
- ۳۸۴۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۳۵
- ۳۸۵۔ ایضاً، ص ۳۹
- ۳۸۶۔ ایضاً، ص ۵۷
- ۳۸۷۔ سجاد باقر رضوی، ڈاکٹر، مغرب کے تنقیدی اصول، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۸۷ء، ص ۱۱
- ۳۸۸۔ گل بات قمر حجازی، شاعر، ضلع اوکاڑہ
- ۳۸۹۔ نجم الغنی رامپوری، مولوی، بحر الفصاحت، حصہ دوم، مرتب سید قدرت نقوی، مجلس ترقی ادب، لاہور، ص ۱۷۲
- ۳۹۰۔ کنھیا لال صاحب دہلوی، پنڈت، بحر العروض، شیخ مبارک علی تاجر کتب، لاہور، ۱۹۲۶ء، ص ۴۰
- ۳۹۱۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۵۷

- ۳۹۲۔ ایضاً، ص ۵۸
- ۳۹۳۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۱۳
- ۳۹۴۔ ایضاً، جلد ۷، ص ۲۶۵
- ۳۹۵۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۱۵
- ۳۹۶۔ ایضاً، ص ۱۹
- ۳۹۷۔ ایضاً
- ۳۹۸۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام، (حصہ اول)، ص ۷
- ۳۹۹۔ ایضاً، ص ۸
- ۴۰۰۔ ایضاً، ص ۱۶
- ۴۰۱۔ ایضاً، ص ۷
- ۴۰۲۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام (حصہ دوم)، ص ۷
- ۴۰۳۔ ایضاً، ص ۳۳
- ۴۰۴۔ محمد لکھوی، حافظ، سیف السنۃ، ص ۱۱
- ۴۰۵۔ محمد لکھوی، حافظ، انواع محمدی (حصہ دوم)، ص ۱۸۲
- ۴۰۶۔ محمد لکھوی، حافظ، عقائد محمدی، حاجی چراغ الدین سراج الدین تاجران کتب، لاہور، سن ۱۹
- ۴۰۷۔ شمس الدین، ترجمہ حدائق البلاغت، مترجم امام بخش صہبائی، مطبع نامی منشی، لکھنؤ، سن ۱۰۲
- ۴۰۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۲۶
- ۴۰۹۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۳
- ۴۱۰۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام (حصہ اول)، ص ۲
- ۴۱۱۔ ایضاً، ص ۵
- ۴۱۲۔ محمد لکھوی، حافظ، سیف السنۃ، ص ۲
- ۴۱۳۔ محمد لکھوی، حافظ، انواع محمدی (حصہ اول)، ص ۲
- ۴۱۴۔ شمس الدین، ترجمہ حدائق البلاغت، مترجم امام بخش صہبائی، ص ۷
- ۴۱۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۲۸
- ۴۱۶۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۶۹
- ۴۱۷۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام، حصہ اول، ص ۵۳
- ۴۱۸۔ محمد لکھوی، حافظ، انواع محمدی، حصہ اول، ص ۲۱۴
- ۴۱۹۔ کوثر لکھنوی، سفیر سخن، منشی کریم بخش خاں پبلشرز، لاہور، ۱۹۲۵ء، ص ۴۵
- ۴۲۰۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۸

- ۴۲۱۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآ خرت، ص ۱۸
- ۴۲۲۔ ایضاً، ص ۳۲
- ۴۲۳۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۹۵
- ۴۲۴۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد اول، ص ۳۱۸
- ۴۲۵۔ ایضاً، جلد ۲، ص ۳۵۶
- ۴۲۶۔ محمد لکھوی، حافظ، عقائد محمدی، ص ۱۸
- ۴۲۷۔ ایضاً، ص ۱۹
- ۴۲۸۔ محمد لکھوی، حافظ، انواع محمدی (حصہ دوم)، ص ۱۷۷
- ۴۲۹۔ ایضاً، ص ۲۰۵
- ۴۳۰۔ ایضاً، ص ۲۴۳
- ۴۳۱۔ کوثر لکھوی، سفیر سخن، ص ۶۰
- ۴۳۲۔ محمد لکھوی، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۱۰۴
- ۴۳۳۔ ایضاً، ص ۱۰۶
- ۴۳۴۔ شمس الدین، ترجمہ حدائق البلاغت، مترجم امام بخش صہبائی، ص ۵۱
- ۴۳۵۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآ خرت، ص ۶
- ۴۳۶۔ محمد لکھوی، حافظ، سیف النبی، ص ۵
- ۴۳۷۔ شمس الدین، ترجمہ حدائق البلاغت، مترجم امام بخش صہبائی، ص ۵۱
- ۴۳۸۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآ خرت، ص ۶
- ۴۳۹۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۷، ص ۴۶۲
- ۴۴۰۔ ایضاً، ص ۴۶۲
- ۴۴۱۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۷۵
- ۴۴۲۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآ خرت، ص ۱۶
- ۴۴۳۔ ایضاً، ص ۱۹
- ۴۴۴۔ ایضاً، ص ۲۱
- ۴۴۵۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام (حصہ دوم)، ص ۸۰-۸۱
- ۴۴۶۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۳، ص ۲۳۰
- ۴۴۷۔ شمس الدین، ترجمہ حدائق البلاغت، مترجم امام بخش صہبائی، ص ۵۲
- ۴۴۸۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآ خرت، ص ۱۳
- ۴۴۹۔ ایضاً، ص ۶۲

- ۴۵۰۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۶۲
- ۴۵۱۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۶۴
- ۴۵۲۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام (حصہ دوم)، ص ۶۶
- ۴۵۳۔ محمد لکھوی، حافظ، سیف السنہ، ص ۱۸
- ۴۵۴۔ ایضاً، ص ۱۴
- ۴۵۵۔ کوثر لکھوی، سفیر خن، ص ۵۹
- ۴۵۶۔ محمد لکھوی، حافظ، سیف السنہ، ص ۴
- ۴۵۷۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۵۳
- ۴۵۸۔ ایضاً، ص ۵۳
- ۴۵۹۔ ایضاً، ص ۹۴
- ۴۶۰۔ ایضاً، ص ۱۵
- ۴۶۱۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۶۳
- ۴۶۲۔ کوثر لکھوی، سفیر خن، ص ۶۸
- ۴۶۳۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۷
- ۴۶۴۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام، حصہ اول، ص ۴۵
- ۴۶۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۵، ص ۷۶
- ۴۶۶۔ کوثر لکھوی، سفیر خن، ص ۳۳
- ۴۶۷۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۲۸
- ۴۶۸۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام (حصہ اول)، ص ۵۳
- ۴۶۹۔ کوثر لکھوی، سفیر خن، ص ۶۰
- ۴۷۰۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۵۲
- ۴۷۱۔ ایضاً، ص ۲۱
- ۴۷۲۔ محمد لکھوی، حافظ، عقائد محمدی، ص ۱۸
- ۴۷۳۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۴۰
- ۴۷۴۔ شمس الدین، ترجمہ حدائق البلاغت، مترجم امام بخش صہبائی، ص ۱۱-۱۲
- ۴۷۵۔ غلام یعقوب انور، بول تے قول، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۸۱ء، ص ۷۲
- ۴۷۶۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۶۲
- ۴۷۷۔ ایضاً، ص ۱۲۴
- ۴۷۸۔ ایضاً، ص ۱۲۵

- ۴۷۹۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۶۴
- ۴۸۰۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام (حصہ اول)، ص ۷
- ۴۸۱۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۶، ص ۳۰۶
- ۴۸۲۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۷۴
- ۴۸۳۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۶۵
- ۴۸۴۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۱۰
- ۴۸۵۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۶۵-۶۶
- ۴۸۶۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام، (حصہ اول)، ص ۴۰
- ۴۸۷۔ ایضاً، ص ۳۴
- ۴۸۸۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۸۸
- ۴۸۹۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام، (حصہ دوم)، ص ۵۸
- ۴۹۰۔ ایضاً، ص ۶۰
- ۴۹۱۔ ایضاً، ص ۶۱
- ۴۹۲۔ ایضاً، ص ۶۴
- ۴۹۳۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۵۹
- ۴۹۴۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام، (حصہ دوم)، ص ۶۸
- ۴۹۵۔ محمد لکھوی، حافظ، سیف السنہ، ص ۲۲
- ۴۹۶۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۷۸
- ۴۹۷۔ محمد لکھوی، حافظ، سیف السنہ، ص ۹
- ۴۹۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۶، ص ۴
- ۴۹۹۔ ایضاً، جلد ۳، ص ۲۸
- ۵۰۰۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۵۰
- ۵۰۱۔ ایضاً، ص ۵۰
- ۵۰۲۔ محمد لکھوی، حافظ، سیف السنہ، ص ۱۶
- ۵۰۳۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۶۷
- ۵۰۴۔ محمد لکھوی، حافظ، سیف السنہ، ص ۲۶
- ۵۰۵۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۸۷
- ۵۰۶۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۴، ص ۳۰۶
- ۵۰۷۔ کوثر لکھنوی، سفیر سخن، ص ۵۳

- ۵۰۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۶، ص ۶۶
- ۵۰۹۔ شمس الدین، ترجمہ حدائق البلاغت، مترجم امام بخش صہبائی، ص ۹۷
- ۵۱۰۔ کوثر لکھنوی، سفیر سخن، ص ۶۵
- ۵۱۱۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۵، ص ۲۰۹
- ۵۱۲۔ شمس الدین، ترجمہ حدائق البلاغت، مترجم امام بخش صہبائی، ص ۶۹
- ۵۱۳۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۱
- ۵۱۴۔ تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، ص ۶۱
- ۵۱۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ج ۷، ص ۳۵۴
- ۵۱۶۔ ایضاً، جلد ۷، ص ۲۰۶
- ۵۱۷۔ ایضاً، جلد ۲، ص ۳۱
- ۵۱۸۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۱۱۹
- ۵۱۹۔ ابوالاعجاز حفیظ صدیقی، تفہیم و تحسین شعر، سنگت پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۶ء، ص ۱۳۳
- ۵۲۰۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۱۲۵
- ۵۲۱۔ ایضاً، ص ۴
- ۵۲۲۔ ایضاً، ص ۳
- ۵۲۳۔ ایضاً، ص ۴
- ۵۲۴۔ ایضاً، ص ۴
- ۵۲۵۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۱، ص ۸
- ۵۲۶۔ ایضاً، جلد ۱، ص ۱۱
- ۵۲۷۔ ایضاً، جلد ۱، ص ۲۴
- ۵۲۸۔ ایضاً، جلد ۱، ص ۳۱۹
- ۵۲۹۔ ایضاً، جلد ۱، ص ۱۲

چھیواں باب

حافظ محمد لکھوی دا پنجابی زبان تے

ادب وچ مقام

صفحہ نمبر ۵۲۵ - ۵۷۸

حافظ محمد لکھوی دا پنجابی زبان و ادب وچ مقام

جنوبی ایشیاء دے خطے نال عرباں دے تعلقات ودھیرے پرانے نیں۔ اسلام دے ظہور توں پہلاں عرب تاجراں دا اتھے آن کے تجارت کرنا فیئر شمالی ہند وچ حضرت عمرؓ دے زمانے وچ مسلماناں دی آوا جائی دا سلسلہ شروع ہويا۔ جدوں ایران تے مکران اسلامی سلطنت وچ شامل ہوئے تاں مسلماناں نے سندھ اُتے حملے شروع کیتے۔ خلیفہ ولید دے عہد وچ عراق دے گورنر حجاج بن یوسف دی مہم دے سٹے وچھوں محمد بن قاسم نے ۷۱۲ء وچ سندھ دے ہندو حکمران نوں شکست دے کے ساری سندھ وادی تے ملتان نوں اسلامی سلطنت دا حصہ بنایا ایہدے مگروں بھانویں فتح دا سلسلہ ماند پیا پر جیہڑے علاقے مسلم سلطنت وچ شامل ہوئے ایہناں وچ اسلامی تہذیب تے رہتل دے نقش ابھر دے چلے گئے۔ ایہہ نقش اک پاسے تے عربی تہذیب تے رہتل دے سن تے دوجے پاسے عربی ایرانی تے عربی ترکی تہذیبیاں دے، انج محمود غزنوی تیکر اپڑ دیاں مسلمان مغربی ہند وچ اک اثر والا تھاں حاصل کر چکے سن۔ ایس اثر نوں مسلمان اسلامی تبلیغ واسطے ورتدے سن۔ جس پاسے اسلامی فوجاں ودھیاں تے جتھے جتھے مسلمان تاجر آباد ہوئے او تھے او تھے مسلمان صوفیاں تے ولایاں دا پھیرا ٹورا دی ہويا ایس لئی نویں صدی عیسوی وچ ابو حفص رنج سندھ تشریف لیائے تے اتھے ای فوت ہوئے دفن ہوئے۔ دسویں صدی عیسوی وچ منصور الحجاج بحری دستے توں تشریف لیائے تے بری رستے توں شمالی ہندوستان تے ترکستان پھر دے واپس چلے گئے۔ یارویں صدی عیسوی وچ بابا ربیعان درویشاں دی اک جماعت دے نال بغداد توں بصرہ وچ آئے ایہناں بارے آکھیا جاندا اے کہ آپ دے ہتھ اُتے رجبہ دا پتر مسلمان ہويا تے پیو نال جہاد کر دیاں شہید ہويا ایہو زمانہ اے جدوں اسماعیلیاں دے پیشوا اتھے آئے تے ست گورنوں نے ایس علاقے وچ اپنے رنگ وچ اسلام نوں پھیلایا۔

محمود غزنوی دے حملیاں دے بعد وی بہت سارے مسلمان عالم، ولی تے دانشور اتھے آؤندے رہے تے اسلام دی ہدایت نوں پھیلاندے رہے ایہناں وچوں حضرت علی بن عثمان اللجوجری (داتا گنج بخش) یارھویں صدی عیسوی دے مڈھ وچ آئے ایہناں توں اڈ شیخ اسماعیل بخاری، شیخ فرید الدین عطاء، خواجہ معین الدین چشتی جیہیاں ہستیاں اتھے موجود دسدیاں نیں۔ حضرت خواجہ معین الدین چشتی، حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی، حضرت بابا فرید گنج شکر تے حضرت امیر خسرو جیسے بزرگ ودھیرے مشہور ہوئے۔ ۱

اصل گل ایہہ اے کہ اسلام نوں اک دین وچھوں تے اک رہتل (تہذیب) وچھوں پھیلان وچ حکمراناں نالوں بزرگاں تے ولایاں نے ودھ حصہ لیا کیوں جے ایہہ سدھے لوکاں نال گھل مل جاندا اے سن۔ ایس لئی مسلمان جتھے جتھے وی آباد ہوئے اوہناں نے او تھوں دی آبادی وچ اک مک ہو کے اپنی رہتل دے اثر او تھوں دی رہتل اُتے پا کے اوہدی کایا

پلٹ دتی۔ پنجابی زبان تے ادب دا ایہہ دور بڑا قابل فخر تے نمایاں اے۔ ایہہ دور ۱۰۰۰ توں ۱۱۵۰ھ تک دا دور اے۔ ایس وچ صوفی مت تے صوفی شاعری دا زور گھٹیا تے مذہبی دور شروع ہويا۔ مسلمان عالم فاضل بزرگاں نے اسلام دی تبلیغ خاطر احکام دین، نماز، روزہ تے دینی اصولاں نوں شعراں راہیں بیان کیتا چھوٹیاں چھوٹیاں مذہبی کتاباں لکھیاں گئیاں۔ تاکہ لوک آسانی نال یاد کر سکن۔ پنجابی زبان تے ادب وچ دینی رنگ چوکھاتے گورھا چڑھیا۔ اکبر بادشاہ دے ویلے مولانا عبداللہ تے عبدالوہاب نے فقہ بارے نظماں لکھیاں۔ شاہ جہاں تے اورنگزیب دے زمانے پنجابی نوں تبلیغ خاطر خاص طور تے اپنایا گیا۔ قرآن مجید دیاں تفسیراں اوہناں دی شرح، حدیث شریف دیاں کتاباں دے ترجمے وی ہوئے۔ سیرت النبی اُتے بہت سارے رسالے تے ضخیم کتاباں لکھیاں گئیاں۔ بچیاں دی ابتدائی تعلیم وچ پنجابی دیاں کئی روٹی، مسی روٹی، مٹھی روٹی شامل کیتیاں گئیاں۔ مولوی عبداللہ برابر چالی ورہے مذہبی تبلیغی شعر لکھدے رہے۔ قیامت تے حج دے مسائل بارے کتاباں لکھیاں گئیاں تے ایہدے نال ای قصہ ادب دا دور وی شروع ہويا۔ خیر الدین نے قصہ ہاروت ماروت، گھیسٹا کاہی تے شہادت نامہ حضرت امام قاسم مولوی روشن دین نے قصہ حضرت ایوب صابر لکھیا۔ عربی فارسی قصیدے دے تیجے حصے مدح نوں اپنا کے پنجابی شاعراں خداوند تعالیٰ دی حمد لکھی تے ذات الہی دی وڈیائی کیتی۔ قصیدہ نعتیہ وچ صفت رسول، سیرت رسول پاک مدح تے سلام نوں اپنایا۔ پیشار وفات نامے، حلیہ شریف، شامل نبوی، مولود مدح نامے، مناقب، معراج نامے، نور نامے تے نعتاں لکھیاں گئیاں۔ سی حرنی، بیت، بارہ ماہ تے کت نوں اللہ تعالیٰ تے اسدے رسول مقبول دی شان وچ استعمال کیتا گیا۔ ۲

ایس دور توں بعد وارث شاہ دا دور آندا اے۔ ایہہ دور ۱۱۵۰ توں ۱۲۰۰ھ تک بن دا اے۔ اس ویلے فارسی درباری زبان سی۔ اسدا پنجابی اُتے اثر ہويا۔ پنجابی شاعری فارسی مثنوی توں بے حد متاثر ہوئی۔ پنجابی شاعراں فردوسی دے شاہنامے تے مثنوی یوسف زلیخا، نظامی کنجوی دے خمے نوں اگے رکھ کے قصے لکھنے شروع کیتے جہاں دی بناوٹ تکنیک، بیان تے کہانی توں فارسی مثنوی دا اثر پھٹ پھٹ پیندا اے۔ انجیہی قصہ گوئی دا پنجابی ادب وچ اک خاص تھاں اے۔ دیلاں نال بھر پور ہون دے سبب ایہہ دماغ نوں چھدی اے۔ ساڈے پنجابی شاعراں مذہب معرفت تے عشق نوں اکو جیہا اپنایا اے۔ اوہناں لڑائیاں سے واراں لکھیاں۔ امن دے زمانے مجلسی تفریح واسطے قصے کہانیاں لکھیاں۔ ۳

۱۸۴۹ء وچ انگریزاں نے پنجاب اُتے اپنا قبضہ کر لیا۔ انگریزاں نال اوہناں دی زبان انگریزی تے اسدا ادب وی آیا۔ جدوں فرنگیاں متحدہ ہندوستان اپریسیسی بالا دتی حاصل کر لئی تے اپنے راج نوں قائم رکھن لئی کئی منصوبہ بندیاں کیتیاں۔ جیہدیاں بنیاداں وچ پہلا اینھ پتھر ایس علاقے وچ مذہب، تہذیب تے ریتل بچل دے ٹکرا نوں بنایا۔ فرنگی توں پہلے اتھے مسلماناں دا راج سی بھاویں اوہ بادشاہ سن تے بادشاہت دی عمارت نوں پکیاں پیڈیاں رکھن لئی اوہناں اپنی سیاسی لوڑ نوں ای مکھ رکھیا تے اپنے مسلم راج نوں اسلامی راج بناوون دی تھاں مقامی رنگ دے کے اک حکومتی تشخص بنایا پر فیروہی اوہناں دی ہوند، اوہناں دے عقیدے تے رہن سہن ایہتھوں دے جاری ریتاں رواجاں مذہباں دھرماں توں

و کھ سی۔ ایسے ای وکھریوس دے پاڑنوں ودھاون واسطے فرنگیاں اپنی راج نیستی بنائی جیہدے وچ اوہ کامیاب رہے۔ پر مسلم ہوندنوں مکانہ سکے۔ جیہڑی اوہناں دی راہ وچ سبھ توں وڈی رکاوٹ سی چنانچہ فرنگی راج نوں پیدا کرن لئی اوہناں دی مڈھلی لوڑی کہ حضور پاک دی ذات نوں نشانہ بنایا جاوے۔

حضور پاک ﷺ اتے ذات دے حوالے نال کہیتے گئے اعتراضات دا جواب سرسید احمد خاں مرحوم نے خطبات احمدیہ تے رائٹ آنریبل جسٹس سید امیر علی نے " Spirit of Islam " لکھ کے دتا۔ پر فرنگی، ہندواں تے یورپی عیسائی پادریاں وچ مناظرے کرن والیاں دا اک گروہ پیدا کرن وچ کامیاب ہو گئے۔ جیہڑے اسلام، قرآن مجید، حدیث تے حضور پاک ﷺ پر حملے کرن نوں ای اپنا ایمان سمجھ دے سن۔ تاں جے حضور پاک دی ذات نوں مشکوک بنا کے مسلم عوام دے ایمان وچ کمزوریاں لیا سکن۔ سوای دیانند سوسوتی تے پادری فنڈرالیس کم وچ فرنگی راج دیاں نیحاں نوں پکا پکا کرنا وچ ہراول دستے دا کم کر رہے سن۔ پر ایس توں وی وڈا کم اوہناں دیاں کوششاں نال ایہہ ہویا کہ مسلماناں نوں فرقہ بندی وچ الجھایا گیا تے ایہہ رجحان مسلم عقیدیاں دا حصہ بن گئے۔ جیس کر کے اچھیاں کئی فکری سوچاں نوں پکے مذہبی گروہاں وچ ونڈ کے مسلماناں نوں کھیر وکھیر کرنا سی تے اوہ ایس وچ کامیاب رہے۔

شروع وچ مسلم دنیا وچ مڈھلے طور تے دو ای سکول پرچلت سن۔ جہاں دی ابتدا تے فقہی مسئلیاں توں ہوئی اک امام جعفر صادق دی فقہ دی پیروی کرن والے سن باقی فقہ حنفی نوں منن والے۔ فقہ حنفی اگے چل کے تن ہور مسلکاں شافعی، مالکی تے حنبلی وچ ونڈی گئی۔ پر اک تیجا مسلک وی ہوند وچ آ گیا تے مقلد تے غیر مقلد دیاں اصطلاحواں پیدا ہوئیاں۔ ایہدے لئی ابن تیمیہ تے علامہ ابن قیم دی فکر دا سہارا لیا گیا۔ پہلے مسلک تقلیدی قرار دتے گئے تے نواں مسلک غیر مقلدین اکھوان لگ پیا۔ فرنگیاں ولوں مسلکاں دی وکھری وکھری سوچ نوں فرقیوں دے مکر وچ بدلن دیاں کوششاں کامیاب رہیاں۔ مسلم قوم نوں اک پاسے ہندو بنیاد پرستان دے مقابلے دے نال ای عیسائی پادریاں دی بدزبانی تے گھٹیا فکرنوں ٹھلنا پیا تے دو جے پاسے اک دو جے مسلک نال تعلق رکھن والیاں اندرو اندر سنگسار کرن دیاں کوششاں دا مقابلہ کرنا پیا۔ ایہہ اوہ دوراں جدوں فرنگی راج، ایسٹ انڈیا کمپنی دے روپ وچ اتھتھے آیا سی تے اگست ۱۹۴۷ء تیکر قائم رہیا۔

حافظ محمد لکھوی اچھے فکری ٹٹ بھیج تے اسلام دشمن قوتاں نال ٹکران والے عہد دی پیداوار نیں تے کچھ بیان کہیتے گئے پنجابی دینی تے تبلیغی ادب دی راہ اُتے چلن والے بے مثال شاعر نیں۔ اوہناں دی چنگی گل ایہہ دے کہ اوہ غیر مقلد ہون دے باوجود فقہی مسلکاں نوں ناں تے کفر سمجھدے سن تے نہ ای اوہناں کسے مکتبہ فکرنوں دائرہ اسلام توں خارج کہتا۔ جیہد اثبوت اوہناں دی کتاب "انواع بارک اللہ" اے جیہد امدھلا مفہوم فقہی مسلکاں دی تشریح نوں ہور اگے ودھانا سی۔ فیر اوہناں ایس موضوع پر ترتیب پاؤن والے پہلے فقہی انسائیکلو پیڈیا "بارہ انواع عبدی" دا حاشیہ وی لکھیا جیہڑا اوس دے رد وچ نہیں سکوں بارہ انواع دی تشریحات دی تائید وچ سی جیہڑی اوہناں اپنے غیر مقلدانہ مسلک دے حوالے

نال وی کیتی۔ ایہہ ای نہیں سگوں اوہناں وکھو وکھ مسلم فرقیان تے مسلکاں نوں اکھیاں کر کے "فرنگی راج" عیسائی پادریاں تے ہندو بنیاد پرستاں دا مقابلہ کرن دیاں کوششاں وی کیتیاں۔

فرنگیاں اقتدار دے پختہ ہون نال جیس فرد نے جدید علم کلام نوں وسعت دے کے اسلام دا کامیابی نال دفاع کیتا اوہ سرسید احمد خاں دی ذات اے۔ سرسید نے بھانویں مسلماناں وچ مذہبی سوچ پیدا کرن دی بڑی سونہی کوشش کیتی پر کدھرے کدھرے اوہ مذہبی عقیدیاں دے خلاف وی گل بات کر گئے۔ جیہدی اصلاح کرنا بہت ضروری سی تے ایہہ بیڑا حافظ محمد لکھوی نے اپنے سر چکیا تے اوہناں نے سرسید دے نیچریت اُتے مبنی عقیدیاں دی پر زور مخالفت کیتی تے اپنی دینی تے تبلیغی صلاحیت جیہڑی رب ولوں اوہناں اُتے انعام کیتی گئی سی، اوس راہیں اسلامی تعلیمات دی صحیح روح نوں قائم رکھن دا چارہ کیتا۔

قرآن مجید اسمانی صحیفہ جیہدے اُتے چل کے ای ایس اپنی زندگی نوں اسلامی اصولاں دے مطابق گزار سکدے آں تے صحیح مسلمان کہلا سکدے آں اوس کلام مجید دے مفہوم نوں لوکاں نال روشناس کران واسطے محمد لکھوی ہوراں دا جتن بلاشبہ اک عظیم معرکہ اے۔ اوس زمانے وچ عیسائی پادری عیسائیت دی تبلیغ واسطے دھڑا دھڑا بائبل دے ترجمے راہیں پنجابی عوام نوں بائبل نال متعارف کرا رہے سن تے لوکاں نوں دین اسلام توں گمراہ تے متنفر کرن دی وی سر توڑ کوشش کر رہے سن۔ جیس کر کے حافظ محمد لکھوی نے کلام الہی دا ترجمہ پنجابی نظم وچ پیش کر کے بھل پائی تے اسلام دی عظمت تے وڈیائی نوں منوایا۔ اوہناں نے بڑے سادہ لفظاں وچ عام قاری نوں دین ول بلایا تے قرآن پاک نوں عام فہم تے عام قاری دی زبان بنا دتا۔ اوہناں نے اپنے کلام وچ کوئی پر زیب لفظ استعمال نہیں کیتے تے ناں ای شعری نزاکتاں دا خیال رکھیا تے ناں ای اوہناں نے اپنے علم نوں خاص دی زبان بنایا تے نہ ای اوہناں نے اپنے آپ نوں عام قاری توں دور خیال کیتا۔ بس اوہناں نے ایہہ سوچیا کہ ایس ظلمت دے دور وچ جدوں کہ ہر پاسے بے دینی پھیلی ہوئی سی۔ عام مسلمان نوں فرسودہ رسماں تے رواجاں نے اپنے گھیرے وچ لیا ہو یا سی تے مسلمان دین دی اصل روح نوں بھل چکے سن تے ہندوانہ رسماں رواجاں عام مسلمان دے گھراں وچ داخل ہو چکیاں سن۔ حافظ محمد لکھوی نے دین دی تبلیغ کر کے مسلماناں نوں صحیح تے سچے مسلمان بنان وچ بوہت وڈا کردار ادا کیتا۔

حافظ محمد لکھوی دی قرآن مجید دی تفسیر دے بعض حصیاں اُتے مولوی نبی بخش حلوائی (مصنف تفسیر نبوی) نے اعتراض وی کیتے نیں۔ پر ایہہ حقیقت نوں نیاں بغیر چارہ نہیں کہ مولوی لکھوی ہوراں تے دو بے بزرگاں وی قرآن شریف دیاں منظوم تفسیراں وچ وادھا کر کے اسلام دے خلاف عیسائی یلغار نوں روکیا۔ مختصر لفظاں وچ ایہہ گل آکھی جاسکدی اے کہ متحدہ پنجاب دا کوئی شہر، پنڈ، تھاں اچھا نہیں اے جتھے حافظ صاحب دی بنی ہوئی درسگاہ یاں اوہناں دی تصنیف توں بالواسطہ یاں بلا واسطہ روشنی نہ پہنچی ہووے۔ اج برصغیر پاک و ہند وچ کتاب تے سنت دے مطابق مسلک رکھن والے لکھاں دی تعداد وچ موجود نیں تے اوہناں دی اصلاح وچ حافظ محمد لکھوی دا حصہ باقی ساریاں نالوں زیادہ اے۔ اوہناں نے جیہڑا کم پنجابی زبان وچ کیتا اے ایہی کم فارسی یاں عربی زبان وچ کیتا جاندا جیہدی اہلیت اوہناں وچ

حد درجہ موجودی تے اوہ دنیائے اسلام دی عظیم شخصیت شمار ہوندے۔ پر اوہناں نے اپنے دیس واسیاں دی خاطر پنجابی زبان نوں ذریعہ اظہار بنایا۔ حافظ محمد لکھوی نے اپنے مسلک دی آبیاری لئی پنجابی زبان دا سہارا لیا۔ اوہناں نے پنجابی زبان راہیں تبلیغ دین دا جیہڑا فریضہ ادا کر دتا اے اوہدی مثال گھٹ گھٹ ای ملدی اے۔

حافظ محمد لکھوی نے اپنی کتاب احوال الآخرت راہیں دین توں بھٹکے ہوئے لوکاں نوں اپنے دین ول موڑیا تے ایس کتاب راہیں اوہناں نے پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب وچ اپنا اک اُچا تے نویکلا مقام بنایا۔ اوہناں دی ایہہ کتاب پڑھ کے بوہت سارے دوسرے مذہباں دے لوک مسلمان ہو گئے۔ ایس مقام تے پہنچ کے اوہناں نے دین دی تبلیغ دا حق ادا کر دتا۔

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں اپنی کتاب ادب سمندر وچ لکھدے نیں:-

"پروفیسر سرور ہوراں ملفوظات مولانا سندھی وچ لکھیا اے کہ مولانا عبید اللہ سندھی

نے ایہناں دی احوال الآخرت پڑھ کے اسلام قبول کر لیا سی۔" ۴

ایسے طرح اختر راہی "تذکرہ علمائے پنجاب" وچ لکھدے نیں:-

"مولانا عبید اللہ سندھی چھ سال کے تھے کہ جام پور کے اردو مڈل سکول میں داخل

ہوئے۔ بارہاں سال کے تھے کہ انہیں ایک آریہ سماجی دوست کے پاس مولانا

عبید اللہ پائی (م ۱۳۱۰ھ) کی تالیف "تحفۃ الہند" دیکھنے کا اتفاق ہوا۔ اس کتاب

کے مطالعہ سے ان کے عقائد و نظریات پر زبردست چوٹ لگی۔ اس کے بعد شاہ

اسماعیل شبید (م ۱۲۴۶ھ) کی "تقویت الایمان" اور مولانا محمد لکھوی

(م ۱۳۱۱ھ) کی پنجابی منظوم تالیف "احوال الآخرت" پڑھنے سے اسلام کی

حقانیت نکھر کر سامنے آ گئی۔ موصوف مڈل کی تیسری جماعت میں پڑھتے تھے کہ

اظہار اسلام کے لئے گھر سے نکل کھڑے ہوئے اور مسلمان ہو گئے۔" ۵

ایہناں مثالاں توں حافظ محمد لکھوی دے دینی شعور دا پتہ چلدا اے کہ آپ نے دین نوں کناں نیڑیوں ہو کے

ویکھیا محسوس کیتا تے فیر اپنے اوپر طاری کیتا تے اوہ لوک جیہڑے دین توں بوہت دور سن اوہناں نوں ایہنے پر اثر انداز

نال تبلیغ کیتی کہ اوہ لوک دلوں مسلمان ہو گئے، گراہی چھڈ کے تے نیکی دے پاسے ول مڑ گئے۔ تے آپ دے گرویدہ ہو گئے۔

ایہدے وچ شک دی گنجائش نہیں کہ حافظ محمد لکھوی انیسویں صدی دے ممتاز عالم دین تے تبلیغی شاعر سن۔ آپ

علم و عمل، شرافت تے دینداری دے علمبردار سن۔ آپ دے ہتھ اُتے ہزاراں مسلماناں نے اسلام قبول کیتا تے آپ دے

مریداں دا اک وسیع سلسلہ سی جیہں نے آپ دی وفات دے بعد وی آپ دے علم نوں عام لوکاں تک پہنچایا۔ آپ نے

جس زمانے وچ اکھ کھولی سی اوس ویلے مسلمان انتہائی پستی دا شکار سن۔ تے آپ اپنیاں نظراں وچ ڈگ پئے سن۔ ایس

لئی اوس ویلے اک انجیہی شخصیت، اک انجیہی روشنی، اک انجیہی رہنما چاہیدے سن جیہڑے عام لوکاں نوں اسلام دے متعلق

سدا حارہ وکھا سکے تے اک خاص گل ایہہ سی کہ مسلمان برصغیر وچ سالاں توں ہندواں دے نال اکٹھے مل جل کے رہ

رہے سن۔ ایس وجہ توں مسلماناں نے ہندواں دیاں بوہت ساریاں رساں اپنی مذہبی روایتاں وچ شامل کر لیاں سن۔ تے ہندواں دی طرز اُتے ای مزاراں، پیراں تے مولویاں نوں ای اپنا سبھ کجھ من لیا سی۔ تے اپنیاں ساریاں امیدیاں داجور خدا نوں چھڈ کے دوسریاں ذریعہاں نوں من لیا سی تے شرک دیاں آخری حدیں نوں چھو لیا سی ایسے لئی مسدس حالی وچ مولانا الطاف حسین حالی نے اوس حالت دا ذکر انج کیتا سی:-

نبیؐ کو جو چاہیں خدا کر دکھائیں
ولیوں کا رتبہ نبیؐ سے بڑھائیں

غرض ایہہ کہ اوس دور وچ شرک نوں اک عام برائی وی نہیں سمجھیا جاندی سی۔ ایس حالت وچ کسے ایسے رہنمادی لوڑ سی کہ جیہڑا ایہناں لوکاں نوں سدھاراہ وکھا سکے تے کیوں جے اوس ویلے ہندوستان دی عام فہم زبان پنجابی تے فارسی سی۔ تے عام لوک قرآن دی عربی زبان توں جانو نہیں سن۔ تے اوس ویلے جد کہ ہندوستان وچ ہر پاسے شرک داھمیرا سی تے لوک اجیہی روشنی دے منتظر سن جیہڑی اوہناں نوں اک خدا ولے لے جاوے تے جیہڑی اوہناں نوں قرآن شریف دے صحیح ترجمے، عظمت تے ضرورت توں آگاہ کر سکے تے ہندوستانیاں نوں قرآن شریف دا سمجھنا آسان ہو جاوے۔

مسلماناں وچ بوہت سارے فرقے بن چکے سن جیہڑے کہ شرک، قبریں نوں پوجنا، پیراں ولیاں نوں نبیؐ دے برابر درجہ دینا تے اجیہاں ہزاراں برائیاں اوہناں وچ آچکیاں سن۔ ایس لئی کہ پنجاب دی دھرتی دے چوکھے لوگ پنڈاں وچ رہندے سن تے ہن وی رہندے نیں تے اوہ سارے پنجابی بولدے تے سمجھدے سن پر بدقسمتی نال کدے وی ایس زبان نوں سرکاری زبان دی تھاں نہیں لکھی تے جدوں توں اتھے مسلمان حکومتاں قائم ہوئیاں اوہناں عربی تے فارسی تے پھیراں دے پچھوں اردو ول چوکھا دھیان دتا جیہڑا نتیجہ ایہہ نکلیا پی قرآن شریف دے ترجمے تے تفسیراں توں صرف پڑھے لکھے لوک ای فائدہ حاصل کر سکدے سن تے باقی دے سارے لوک جیہڑے پنجابی بولدے سن اوہ نام دے مسلمان تے ضرور سن پر اوہناں نوں صحیح طور تے قرآن شریف دی تعلیم بارے نہیں پتہ سی۔ ایس واسطے حافظ محمد لکھوی اللہ تعالیٰ دے اوہناں نیک بندیاں وچوں سن جیہناں نے ایس کمی نوں محسوس کیتا پئی ساڈے معاشرے وچ لوک دین توں دور ہوندے جاندے نیں تے اپنیاں وڈ وڈیریاں دی تاریخ تے روایتاں نوں چھڈ کے تے پٹھے پاسے پیندے جارہے نیں جے ایس طرح ای ہوندا رہیا تے اک پاسے تے لوک خدا تے رسول توں دور ہوندے جان گے تے دوجے پاسے ساڈیاں اٹھ سو سال دیاں سونہیاں سچیاں تے سونے ورگیاں روحانی مذہبی، اخلاقی تے معاشرتی قدراں مک جان گیاں۔ کیوں جے اوس ویلے اک پاسے مسلماناں دیاں قدراں نوں بچانا سی تے دوجے پاسے ایہہ وی پیا دسدی کہ انگریز ہولی ہولی ہندوستان وچ اپنے پیر جمان وچ کامیاب ہو گیا اے۔ ایس گل نوں سمجھدیاں ہوئیاں حافظ محمد لکھوی نے پنجابی زبان وچ قرآن شریف دا ترجمہ کیتا تاں جے لوک قرآن نوں پڑھن تے سمجھن۔ تے دوجی گل ایہہ وے کہ اوس ویلے لوک شعرو شاعری نوں بڑا چاہندے سن تے عام طور تے ساڈے معاشرے وچ عشق تے عاشقی دیاں داستاناں لوک پڑھ دے سن

تے سن دے سن۔ منظوم داستانوں دے قصے کہانیاں دادور اپنے عروج تے سی۔ ایس گل نوں ویکھ دیاں ہویاں اوس ویلے حافظ محمد لکھوی دی "تفسیر محمدی" دینی تے تبلیغی ادب وچ اک معرکتہ آرا تصنیف اے جیہنے پنجابی دے دینی ادب وچ اک نویں ریت دی عینہ رکھ دتی جیہدے اُتے آج تک بے شمار شاعر نثر دے پئے نیں تے اوہناں نے اپنی شاعری وچ حافظ محمد لکھوی توں متاثر ہو کے بوہت کجھ لکھیا اے تے کدرے کدرے تے انج لگدا اے کہ اوہناں دا کلام ای نقل کردتا اے۔

جیویں پہلے بیان کیتا گیا اے کہ حافظ محمد لکھوی نے اپنیاں ساریاں لکھتاں منظوم لکھیاں۔ جیہناں دی بنیادی وجہ ایہہ دے کہ حافظ محمد لکھوی دے دور وچ منظوم لکھنا ای اوس صنف دی کامیابی سی۔ ایسے پاروں حافظ صاحب نے ایسے اسلوب تے ای کم کیتا تے اپنیاں کتاباں منظوم لکھیاں تے لوکاں دی انتہائی دلچسپی دا باعث بنیاں۔ کیوں جے قصے کہانیاں پڑھن والیاں نوں جدوں مذہب دی تعلیم اوہناں دی دلپسند صنف وچ دتی گئی تے حافظ محمد لکھوی دا تبلیغی مقصد وی پورا ہو گیا۔ حافظ صاحب نے ساری شاعری دینی تے تبلیغی مقصد نوں سامنے رکھ کے کیتی سی تے ایس مقصد تیکر اپڑن لئی اوہناں نے ہر ممکن کوشش کیتی۔ تفسیر محمدی توں لیکے اوہناں دی آخری کتاب تیکر ہر کتاب اپنے موضوع دے اعتبار نال مکمل کتاب ہون دا ثبوت دیندی اے۔ ایہدی خوبصورت مثال اوہناں دیاں کتاباں "انواع بارک اللہ" تے "انواع محمدی" نیں۔ "انواع بارک اللہ" اوہناں نے اوہدوں لکھی سی جدوں اوہ مسلک حنفی تے قائم سن تے جدوں اوہ مسلک اہل حدیث دل آئے تے فیر اوہناں نے "انواع محمدی" لکھی تے اوہناں نے ایہناں دونوں کتاباں وچ ایہناں مسلکاں نال مطابقت رکھا ہو یا کوئی وی مواد اجیہا نہیں جیہوں اوہناں نے فقہ دے کسے مسئلے دی تشریح و توضیح کر دیاں ہوئیاں نہ لکھیا ہووے۔ ایہہ حافظ محمد لکھوی دی بہترین شاعر تے مبلغ ہون دی اک روشن مثال اے۔

"تفسیر محمدی" جیہدی حافظ محمد لکھوی دی اک ہور خوبصورت تصنیف اے۔ ایہہ قرآن پاک دا مکمل منظوم پنجابی ترجمہ تے تفسیر اے۔ تے ایہہ پنجابی زبان وچ پہلا مکمل منظوم ترجمہ تے تفسیر اے۔ حافظ محمد نے ایس کتاب دے مآخذ اں بارے بڑی تفصیل نال چائن پایا اے تے "تفسیر محمدی" جیہدی ستاں جلد اں اُتے مشتمل اے اوہدی ہر جلد اُتے اوہناں نے بڑے مفصل ضخیم، معیاری تے باحوالہ حاشیے لکھے نیں۔ ایہناں حاشیاں دا علمی مقام و مرتبہ کسے طرح وی ایس تفسیر توں گھٹ نہیں بلکہ ایہہ حاشیے تفسیر در تفسیر نیں۔ "تفسیر محمدی" لکھدیاں ہوئیاں حافظ صاحب نے اپنے دور دیاں اہم تفسیراں نوں وی سامنے رکھیا اے۔ ایہناں ساریاں گلاں توں حافظ صاحب دی علمی قابلیت دا بخوبی اندازہ ہوندا اے۔ کفر تے شرک دے ہنیریاں توں عام لوکاں نوں آگاہ کرنا تے سدھے تے نیک رستے تے چلن لئی دین دی تبلیغ واسطے کیتا گیا۔ حافظ محمد لکھوی دا کم اوہناں دے پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب وچ اک نمایاں حیثیت تے مقام متعین کرن وچ بڑی اہمیت رکھدا اے۔

حافظ محمد لکھوی دے کم دا مجموعی تاثر

تے

آؤن والی شاعری اُتے اوہدے اثرات

حافظ محمد لکھوی اک عہد ساز شخصیت تے بنیادی طور تے پنجاب دے مصلح یعنی ریفارمر سن۔ ایس گل نوں من وچ کوئی عار نہیں ہونا چاہیدا کیوں جے حافظ محمد لکھوی دے پورے خاندان نے دین دی تبلیغ دا کم اک فریضہ سمجھ کے کیتا۔ تے ایہہ کم اک تاریخی حیثیت رکھدا اے۔ تے اوہناں دا پورا خاندان کئی نسلاں توں ایہہ فریضہ ادا کر رہیا اے۔ حافظ محمد لکھوی دے خاندان تے جھاتی ماریئے تے اوہناں دے باپ دادا تے پردادا سب قرآن پاک دے حافظ سن جتھوں حافظ محمد لکھوی دی دین تے مذہب نال وابستگی لگاؤ تے دینی شعور بارے جانکاری ملدی اے۔ حافظ محمد لکھوی دے والد صاحب حافظ بارک اللہ جیہناں ۱۱۰ سال لمی عمر پائی اوہ شاہ غلام علی دہلوی دے مرید سن تے شاہ غلام علی دہلوی حضرت مرزا مظہر جان جاناں دے مرید سن ایہہ اوہ حضرت مرزا مظہر جان جاناں نیں جیہڑے قاضی ثناء اللہ پانی پتی دے وی پیر و مرشد سن۔ ایہہ پیری مریدی آپس وچ صاحب علم لوکاں دی اے نہ کہ جاہل لوکاں دی۔ ایہناں سبھ دا مقصد دین نوں پھیلانا تے لوکاں دا دینی شعور بلند کرنا تے ایس مقصد لئی تبلیغی فرض ادا کرنا سی تے ایہہ کم پشت در پشت توں جاری سی۔ تے ایس نیک کم وچ حصہ پان لئی حافظ محمد لکھوی دی شخصیت کوئی اچانک وجود وچ نہیں آئی سی بلکہ کئی عظیم ہستیاں دی کاوش تے محنت پاروں ایہہ شخصیت حافظ محمد لکھوی بن سکی۔ حافظ محمد لکھوی نے دینی ادب وچ حصہ پان لئی اپنے آپ نوں اوس مقام اُتے لے کے آندا کہ اوہ مجدد اکھوائے گئے۔

فقہ اسلامی اک بڑا حساس موضوع اے۔ حافظ محمد توں پہلاں عربی تے فارسی زبان وچ فقہ دے موضوع اُتے کافی کتاباں ملدیاں سن تے لیکن حافظ محمد نے فقہ دے موضوع اُتے دو بڑیاں معرکہ خیز کتاباں لکھیاں جیہناں توں لوکاں نوں دین دے بارے جانکاری تے آگاہی حاصل ہوئی تے حافظ محمد لکھوی دی شخصیت لوکائی دے سامنے اک عالم دین تے مبلغ دے طور تے ابھر کے سامنے آئی۔

حافظ محمد لکھوی توں پہلے والا دور قصہ ادب دا دور سی۔ اوس دور وچ بے شمار قصے لکھے۔ پنجابی دے وڈے وڈے شاعر جیہناں نے قصے، کہانیاں تے داستاناں لکھ کے اپنا ناں امر کیتا۔ لیکن اوہناں نے دینی حوالے نال کچھ نہیں لکھیا یعنی دینی ادب وچ کوئی واہانہ کیتا۔

وارث شاہ نے عشق دی داستان "ہیر رانجھا" نوں امر بنا دتا۔ تے داستان گوئی نوں ٹیسی تے پہنچا دتا۔ تے بے شمار قصے تے داستاناں وجود وچ آئیاں۔ قصیاں تے داستاناں دی ہر دلعزیزی نوں ویکھدیاں ہونیاں ساڈے شاعر یوسف زلیخا نوں داستان سرائی ول لے آئے۔ حافظ محمد لکھوی نے ایس داستان سرائی دے عروج دے زمانے وچ تفسیر محمدی تے احوال الآخرت ورگیاں کتاباں لکھیاں۔ ایہناں کتاباں نے لوکاں دی اصلاح لئی بے مثال خدمات انجام دتیاں۔ حافظ محمد لکھوی نے ایس داستان سرائی تے قصہ گوئی دے ماحول نوں بدلدیاں ہونیاں دینی تے تبلیغی ادب دی جیہڑی عینہ رکھی حافظ محمد لکھوی توں بعد ایس راہ اُتے چلن والے بے شمار لوگ نیں جیہناں نے ایس دینی تے تبلیغی کم نوں وی اک فرض سمجھ کے ادا کیتا۔ پنجابی شاعراں دارحجان قرآن نوں سمجھن تے سمجھاوون ول تبدیل ہويا۔ عام شاعراں نے حافظ محمد لکھوی دی "تفسیر محمدی" نوں سامنے رکھدیاں ہویاں دوسریاں تفسیراں لکھیاں تے ایہہ سبھ شاعر حافظ محمد لکھوی توں ایہنے متاثر سن کہ ایہناں نے اپنیاں تفسیراں دے ناں وی حافظ محمد لکھوی دی "تفسیر محمدی" وانگ رکھے۔ جیویں نبی بخش حلوائی نے اپنی تفسیر داناں "تفسیر نبوی" رکھیا۔ دلپذیر بھیروی نے اپنی تفسیر داناں "تفسیر دلپذیری" رکھیا۔ فیروز دین ڈسکوی نے اپنی تفسیر داناں "تفسیر فیروزی" رکھیا۔ پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب وچ جیہڑی وی تبدیلی آئی۔ ایہدی بنیاد ایہہ ساریاں پنجابی تفسیراں نیں تے ایہناں وچوں مڈھلی تفسیر "تفسیر محمدی" اے۔

حافظ محمد لکھوی توں بعد آؤن والے ہر تفسیر نگار نے آپ کولوں اثر قبول کیتا کیوں جے لاشعوری طور تے ایہہ سب تفسیر نگار آپ کولوں متاثر سن تے ایہہ سارا اثر اوہ اپنی تفسیر راہیں قبول کر دے گئے۔ تے حافظ صاحب دی تفسیری فکر نوں اپنا دے گئے۔ ایہناں اثرات دا اک چھوٹا جیہا جائزہ پیش خدمت اے۔

نبی بخش حلوائی اپنی تفسیر "تفسیر نبوی" آخری پارہ سورۃ الفصحی وچ آپ رسول ﷺ دی تعریف، شان و شوکت تے سیرت بیان کر دیاں ہونیاں صاف پتہ چلدا اے کہ نبی بخش حافظ محمد لکھوی توں کتنا متاثر نیں تے تفسیر لکھ دیاں ہونیاں حافظ صاحب دی کئی پیروی کر رہے نیں:-

سورۃ الفصحی دی تفسیر وچ حافظ محمد لکھوی آنحضور ﷺ دی شان و شوکت انج بیان کر دے نیں:-

بھی آب دہان نبیؐ تمہیں مٹی ہوندی پانی کہاں	جی لڑکے شیر خواری منہ ڈالی آب دہان پیارے
تا سارا دینہ تس دودھ نہ حاجت رچی شیر و رائیں	وچہ بغل بنے دی وال نہ کوئی صاف سفید بتائیں
ستیاں اکہین نیند نبیؐ نوں دل دائم بیداری	تی اختلام اوبا سے کدی نہ حضرت عمران سارے
تی خوشبو ناک پسینہ سرور دودھ کنون کستورے	جس گلیون لنگھ جانڈے خوشبو پاؤن لوک حضورے
انہاں غایط کسے نہ ڈٹھا وچہ زمین دے غائب تہیندا	تی مکان معطر جیون کستوری پیا لبہیندا
تی جی ختنے نال بھی ناف بریدہ پاک صفائی	نہ بدن اوتی کچھ خون نہ ہور نجاست ہرگز کائی

نی وقت جمن دے سجدہ کیتا زمین اُپر جد ڈالے بھی طرف آسمان اوٹھائی اوگل کیتا عزیر یوالے ۶
نبی بخش حلوائی نبی پاک دی شان و شوکت بیان کر دیاں ہوئیاں حافظ محمد لکھوی دی تفسیر دامفہوم اپنے لفظاں وچ
بیان کردے نیں تے کدھرے کدھرے تے لفظ وی اوہوای استعمال کردے نیں:-

پر ساعبر تے کستوری تھیں خوشناک زیادے جس راہوں لنگہ جاندے ہوندی خوشبو شرک افادی
لوگ پتیوں سرور تائیں جا ملدے سن بھائی بول پیتانہ زمین نگل دی کسے نہ ڈٹھا ساہی
جتھے حاجت بندے اتھوں آون خوشبو حلے صفحاں رسول اللہ دیاں سنگ نہ کوئی رلے
ختنہ کیے ناف بریدہ پیدا ہوئے پہلے! پاک جسم سب اوس سرور دا نورانی ہر ویلے
جے اُتے کلوئی غلاظت ہرگز مول نہ آہی جم دیاں دہرتی اُتے سجدہ حضرت کیتا ساہی
نوری بدن مبارک اوسدا سایہ زمین نہ پوندا کی نیہے نہ جسے آہا پاک جامہ تن رہندا ۷
سورۃ کوثر دی تفسیر کر دیاں وی نبی بخش حلوائی نے حافظ محمد لکھوی ہوراں کولوں اثر قبول کیتا اے۔
حافظ محمد لکھوی ایس سورۃ دی تفسیر وچ لکھدے نیں:-

تس پانی شہدوں مٹھا شیروں چٹا ودین کنارے موتیاں کنون لگامی تنبو بہری کناری ساری
مین ہتھ لگا کر ڈٹھا اوسدی مٹی ہی کستورے مین پچھیا جبرائیل کہیا ایہہ کوثر سمجھ حضورے
بہی ابن عمر تہین با اسناد جو پیغمبر فرمایا جو کوثر نہر ایہے جنت وچہ کندہیاں سونا لایا
موتی لعل جواہرتی تس جاری ہوندا پالے خاک اوسدی کستوریون بہتر چنی درفون جانے ۸
نبی بخش حلوائی دی سورۃ کوثر دی تفسیر توں ایہہ واضح طور تے ثابت ہوندا اے کہ اوہناں نے حافظ صاحب توں
کتا کوثر قبول کیتا اے:-

کوثر دیوچہ شامل سارے جین علوم پیارے علم تصوف اہل دلاندے بحر زخار سوہارے
سہ نوں سینے شاہ رسل دیوں ایہہ علوم ہتھ آئے الم نشرح دی تفسیروں پڑھ صدر مقام جو پائے
تے وچہ عرف اوس حوض کوثر نوں کوثر جین بلاندے جو روز حشر دے خاص نبی نوں ملیں جین فائدے
شب معراج نبی نوں سی اوہ نہر گئی دکھلائی ہے چوڑاں جدا راہ اک مہینے تیک لما می
پانی جدا ٹخنڈا مٹھا چٹا ہر انہار شماری نالے امت گہنی گھنیری بخشش فضل غفاری
کثرت علم خداوند تینوں رب عطا فرمایا! اگلیاں نوں اس علم تیرے تہیں حرف نہ سی اک آیا
علم لدنی ختم تیرے تے اے محبوب پیارے ناواقف سب ایس علم تہیں اگلے پچھلے سارے
کوثر نام اک نہر عجائب وچہ بیشناں جاری خیر کثیر اوہنوں فرمایا آپ خداوند باری

گن گن اتھے اوس کوثر دیکی تفصیل سناواں دودھوں چٹا شہدوں مٹھا پانی جدا پاواں
 خیر کیشروں اک نمونہ ہے اوہ کثر بہائی پورا ماہ مسافت جسدی ہے چوڑاں لمبائی
 دوہیں طرفیں اس کوثر دے تنبو رب لگائے سچے موتی خالص جسدے آہے بنے بنائے
 گیسے کنکر بدنے اسوچے موتی لعل جواہر خاک اہدی کستوریوں ودہکے دیندی خوشبو ظاہر
 کئی ہزار گلاس پیالے اسدیحاض کنارے تاریاں نالوں ودھ کئی حصے دیندے نے لٹکارے ۹
 اتھے نبی بخش حلوائی نے حافظ محمد لکھوی توں بوہت زیادہ اثر قبول کیتا اے۔ لیکن نبی بخش نے ایس گل دا حوالہ
 نہیں دتا کہ اوہ اتھے حافظ محمد کولوں متاثر اے۔ اپر دتیاں گئیاں مثالاں توں ایہہ گل ضرور ثابت ہو جاندی اے کہ
 حافظ محمد لکھوی نے اپنے بعد آؤن والے دینی تے تبلیغی ادب اُتے اثرات ضرور چھڈے نیں۔
 حضرت یوسف زلیخا دا قصہ جینہوں قرآن پاک وچ قصص المحسنین کہیا گیا اے تے ایہہ اذکر سورۃ یوسف وچ
 آیا اے۔ جیویں پہلے لکھیا جا چکیا اے کہ حافظ محمد دا دور قصے کہانیاں تے داستانی سرائی دا دور سی۔ تے بوہت سارے پنجابی
 شاعراں نے ایس قصے اُتے طبع آزمائی کیتی تے ہر شاعر نے اپنے تخیل تے ذوق مطابق ایس قصے وچ خوبصورتی تے
 کشش پیدا کرن دی کوشش کیتی۔ حافظ محمد نے شاعری لوکاں دا دل لبھان لئی نہیں کیتی سی سگولیاں اوہناں دی شاعری مقصد
 نال بھرپوری تے اوہ مقصدی لوکاں نوں دین توں آگاہی تے دین دی راہ تے چلن لئی لوکاں دی اصلاح۔ ایس پاروں
 حافظ محمد لکھوی نے سورۃ یوسف دی تفسیر قرآن دے متن دے حوالے نال کیتی اے اوہدے وچ داستان سرائی دا عنصر شامل
 نہیں بلکہ مکمل قرآنی متن دے حوالے نال ترجمہ تے تفسیر لکھی اے۔ حافظ محمد لکھوی توں بعد لکھن والیاں اکثر تفسیر نگاراں
 نے حافظ محمد توں ایہہ اثر قبول کیتا کہ اوہناں نے صرف قصہ نہیں بیان کیتا بلکہ حافظ محمد طرح قرآنی متن دے نال ترجمہ
 تے تفسیر کیتی تے اوہناں نے من وعن حافظ محمد دی تفسیری فکر نوں وی اپنایا۔ مثال دے طور تے سورۃ یوسف دی اک آیت
 دی تفسیر کر دیاں ہوئیاں حافظ محمد لکھوی نے جتھے ایس گل دا ذکر کیتا اے کہ حضرت یوسف نوں کھوٹے سکے دے بدلے وپیچیا
 گیا ایسے فکر نوں فیروز دین ڈسکوی نے وی اپنی تفسیر وچ اوہناں لفظاں وچ ای پیش کیتا اے۔ دونوں تفسیروں وچوں
 مثالاں نیچے پیش کیتیاں گئیاں نیں:-

حافظ محمد لکھوی سورۃ یوسف دی اک آیت دی تفسیر کر دیاں کھوٹے سکیاں دا ذکر کردے نیں:-

تی بہایاں وپیچیا یوسف نوں مل تہوڑی درم شمارے تے ہو گئی بہائے یوسف دے حق بے رغبت و نجارے
 معنے نجس حرام کہن ہک مل حرام اھیان ! ہک آکھن کہوٹی درم کہن ہک تہوڑی درم قلیان
 ہک کہن اٹھاران درم لئی ہک ویہہ کہن ہک بائے ہک چالی درم بتاون ایہہ ترے وچہ معاملہ بہائے ۱۰
 فیروز دین ڈسکوی اپنی تفسیر وچ حافظ محمد لکھوی دی خوشہ چینی کر دیاں ہوئیاں لکھدے نیں:-

دتا وچ بھراواں یوسف ہتھ اونہاں کرواناں ربدیاں نظری آون اتھے واہ عجائب شانان
تھوڑے مل او توں اونہاں دتا یوسف وچ پیارا کہیا کجھ نہ جائے اتھے رب دا شان نیارا
یوسف مثل غلاماں وکیا شان عجیب الہی قدرت ربدی کھوٹے پیے لعلان قیمت پائی

کہتے یوسف کھوٹے درماں اتوں دیکھیا جاوے تے کہتے رب دی شان عجائب لعلان قیمت پاوے ۱۱
ایس مثال توں واضح ہوندا اے کہ حافظ محمد لکھوی کیوں جے سب توں پہلے مفسر قرآن سن تے اوہناں دے بعد
آون والیاں تقریباً سب تفسیر نگاراں نے شعوری یا لاشعوری طور تے حافظ محمد لکھوی توں اثر قبول کیتا۔ ایسے طرح دی اک
ہور مثال دیکھو:-

سورۃ یوسف دی آیت نمبر ۶۷ وچ جدوں حضرت یعقوب نے اپنے بیٹیاں نوں حکم دتا سی کہ جدوں مصر وچ جاؤ
تے سارے دے سارے اک دروازے وچ داخل نہ ہونا بلکہ مختلف دروازاں وچوں دی لنگھنا تے اتھے قرآن ایس گل دا
جواز یا وجہ کوئی نہیں دیندا کہ اک دروازے وچوں نہ گزرن دا حکم کیوں دتا گیا۔ اتھے حافظ محمد لکھوی نے ایہدی وجہ ایہہ
بیان کیتی کہ ایہہ حکم ایس پاروں دتا گیا سی کہ کتے نظر نہ لگ جاوے تے نظر بد دے خوف پاروں ایہہ حکم دتا گیا تے حافظ محمد
لکھوی توں بعد آون والیاں تفسیر نگاراں نے ایس گل دا اثر قبول کر دیاں ہوئیاں اپنی تفسیر وچ ایہو ای فکر اپنائی اے۔
حافظ محمد سورۃ یوسف دی آیت نمبر ۶۷ دی تفسیر انج کردے نیں:-

تی آکھو میرے بیٹیو ہک دروازہ یوں وڑو نہ ساری تی جدا جدا دروازاں تہیں ہو داخل مصر پیارے
ایہہ اسکارن جو نظرون وڑیا آہی وڈی قد آور! صورت ہکدوجہی تہیں ودھ دلاور سہ زور آور
نبیؐ کہیا جو نظر بندیوں قبر اندر پہونچاوے تی اوٹہ نوں ہانڈی وچہ پہونچاوی نظر لگی مر جاوے
نظر ایہی حق ایہو مذہب اہل سنت دا آیا بعضے لوکان نظر اندر کجھ زہر وانگوں جا پایا ۱۲
فیروز دین ڈسکوی "قصص الحسنین" وچ حافظ محمد لکھوی دی ایس "نظر" والی وجہ نوں من دیاں ہوئیاں اپنی تفسیر
وچ ایہو نکتہ من وعن بیان کردے نیں:-

تے شفقت پدري بھی اسوِلی جوش اندر اس آئی ایہہ ہدایت بیٹیاں تائیں پاک نبیؐ فرمائی
مصر اندر جد داخل ہوو اے میرے فرزندو اک دروازے تھیں نہ وڑنا اے میرے دلہندو
وکھو دکھ دروازاں تھیں سب وڑیو وچہ مصر دے چیتا نظر تہاں لگ جاوے آ جاؤ پٹھ نظر دے
سوہنی شکل کمال جوانی نظر تہاں لگ جاوے کہہ دتی اک گل تہاں جیہڑی مینوں بھاوے ۱۳
سورۃ فاتحہ دے پڑھن بارے حافظ محمد نے اعتدال دا مسلک اپنایا اے۔ ایہدے باوجود کہ خفی ایس گل نوں

مندے میں کہ امام دے کچھ سورۃ فاتحہ نہیں پڑھنی چاہیدی تے نبی بخش حلوائی ایس مسک نوں من والے میں۔ لیکن استھ اوہناں نے حافظ محمد لکھوی توں اثر قبول کر دیاں ہوئیاں دوشعراں وچ حافظ محمد لکھوی داناں لئے بغیر صرف امام شافعی داناں لیندیاں ہوئیاں ایس مسئلے اُتے حافظ محمد لکھوی دی تائید کیتی اے۔ حافظ محمد لکھوی داناں ایس لئی نہیں لیندے کہ معاصرت دا پردہ حائل اے۔ لیکن اوہ شافعیان واسطے سورۃ فاتحہ پڑھن لئی نرم گوشہ رکھدے میں۔ پہلے مخالفت کردے میں تے بعد وچ امام شافعی داناں لیکے ایس مسئلے اُتے حافظ صاحب دی تائید کردے میں۔

استھ پہلے سورۃ فاتحہ بارے حافظ محمد لکھوی دا موقف تے فیر نبی بخش دا موقف پیش کیتا جاوے گا:-

قی جدال قرآن پڑھیوی اوسول کن دہرو چپ کرہو تا تاں اپر رحمت ہووے رحمت ربدیون ترہو
ہک کہن ایہ آیت حق قرآن جو وچ نماز پڑھیوے ہک آ کہن مگر امام بلند قرات منع لہیوے
ہک آ کہن ذکر جہنم جنت سکر شور کریندے وچ نماز خدا انہان در جیا ہو خوش سیندے
بن مسعود سنی گئی مگر امام قرأت پڑہدے کہیون جو پڑھی امام سنوسہ چپ کرکی کن دہردے
ہک مگر امام پڑہاون فاتحہ بعض پڑہاون ناہیں ایہہ وچ تفسیر فاتحہ دی گذریا مڑکی ویکھ پچھائیں ۱۴
نبی بخش حلوائی حافظ محمد لکھوی توں اثر لیندیاں ہوئیاں ایس بارے اپنا موقف انج پیش کردے میں:-

بخاری مسلم ہاجھ محدث کل اس کرن روایت وچ اشعۃ اللمعات محدث عبدالحق ودائیت
حدیث جو فاتحہ ہاجھ نماز نہ شافعی آ کہن بہائی اوس مراد نماز نہ کامل ناقص ہے اوہ آئی ۱۵
ایسے طرح سورۃ المائدہ دی آیت نمبر ۳۵ وچ حافظ محمد لکھوی نے ویلے دی تشریح وچ جیہناں خصوصیات دا ذکر کیتا اے۔ نبی بخش حلوائی نے اوہدی پیروی کر دیاں ہوئیاں گل دی مزید وضاحت کیتی اے تے ویلے دی اک ہور قسم مرشد یاں پیر دا ذکر کیتا اے تے باقی سارا کچھ تفسیر محمدی دی طرز اُتے لکھدیاں ہوئیاں وضاحتی تفسیر لکھ گئے میں۔ حافظ محمد لکھوی نے چار ویلے لکھے میں اللہ تعالیٰ دی ذات تک پہنچن لئی لیکن نبی بخش نے پنج لکھے میں تے پٹواں وسیلہ مرشدیاں پیر دا لکھیا اے۔ حافظ محمد لکھوی سورۃ المائدہ دی آیت نمبر ۳۵ دی تفسیر انج کردے میں:-

ای اہل ایمانوں ڈرو اللہ تمہیں ڈھونڈو قرب الہی قی جنگ کرو وچ راہ اوسدے تا پاؤ تسین رہائی
وسیلہ ہر اوہ چیز جو اوسدے پارون قرب لہیوے طاعت تقویٰ نبی قرآن بسبب قربدا تہیوی
یعنے تابع پیغمبر دی ہو کر عمل کماہو تا مقبول ہووی ہر نیکی قرب الہی پاہو
جے اپنی عقل قیاسوں نیکی کرو تا اوگت جاسے ہر قول فعل وچ پیردے اوسدے کرنا قرب ہتھ آوی ۱۶
نبی بخش ایہناں وسیلیاں بارے انج لکھدے میں:-

ای مومنو رب تمہیں ڈرو قی اسول پہرو وسیلہ کائی تے کرو جہاد خدا دی راہ تاں پاؤ تسین رہائی

قرب رضاء رب جہت وسیلہ صالح عمل کماؤ راضی رب جہان وچ ہووی ہر اوہ عمل مناؤ
 بھی جنت وچ ہک درجہ اسدا نام وسیلہ آیا جو باجھ حضور انور اوہ درجہ ناہ کسے نے پایا
 بھی اللہ اتی بندیا سنگ وسیلہ پکڑن آیا ایویں اولیا وانگ سنگ روا وسیلہ پکڑن پایا کلا
 ایسے طرح سورۃ الملک دی پہلی آیت دی تفسیر کردیاں ہویاں لکھدے نیں کہ احسن عمل اوہ اے جیہڑا سنت دے
 مطابق اے تے ایسے ای گل نوں نبی بخش حلوائی وی اپناندے نیں تے اپنے شعراں وچ ایس گل دی تائید کردے
 نیں۔ تقریباً ۲۰ شعراں توں بعد نبی بخش حلوائی حافظ صاحب دی فکر دی تائید کردے نیں:-
 سورۃ الملک دی آیت نمبر ۱ دی تفسیر حافظ محمد لکھوی انج کردے نیں:-

جس جیون مرن بنایا تاں بندیاں نوں ازماوے جو کبھرا احسن بہتر خالص مخلص عمل کماوے
 اکثر عملاً کیہا نہیں رب بپتے نفل گزارے احسن کیہا جو خالص عمل موافق سنت پیارے ۱۸
 نبی بخش حلوائی حافظ محمد لکھوی دے ایس موقف دی تائید ایس آیت دی تفسیر وچ انج کردے نیں:-
 رب آزماوے کون تاں تھیں احسن عمل کماوے حراماں رہدیاں کولوں کبھرا بونہہ پرہیز کماوے

خالص اوہ جو محض رضا خدا دے کان کچوے رو رویانہ مطلب حاجت کر کے عمل گئیوے
 چنگا نیک موافق سنت جو جو عمل کمایا یا ازماوے دنیا تائیں کسے مگروں لاہیا ۱۹
 حافظ محمد لکھوی دی سب توں مقبول ترین کتاب احوال الآخرت اے جینہے پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب وچ
 اپنی کامیابی دے جھنڈے لگدے تے لہنوں پنجابی ادبی حلقیاں وچ جناں سراہیا گیا اذنی ای مقبولیت لہنوں اردو ادبی
 حلقیاں وچ وی نصیب ہوئی کیوں جے ایس کتاب نوں پڑھ کے بوہت سارے مسلماناں نے اپنے ایمان نوں ہور پختہ
 کیتا تے ایہہ کتاب وی حافظ محمد لکھوی دے دینی تے تبلیغی ادب وچ نمایاں مقام بنان دی اک کڑی اے۔ دینی تے تبلیغی
 ادب وچ احوال الآخرت دی اسہنی زیادہ اہمیت اے کہ بقول مولا بخش کشتہ:-

"حافظ محمد لکھوی دی احوال الآخرت تے زینت الاسلام دی شہرت ویکھ کے ہور
 وی کیاں ایسے نام تے کتاباں لکھیاں پر اوہ اوہناں دی شہرت نوں نہیں پہنچ
 سکیاں۔ سورج سامنے دیوانہ نہیں بل سکیا۔" ۲۰

حافظ صاحب دی ایس کتاب احوال الآخرت توں بعد جیویں ایس موضوع اُتے کتاباں لکھن دا ہڑ آ گیا۔ ایہناں
 شاعراں نے حافظ صاحب توں بوہت سارا اثر قبول کیتا۔ کتاب دے ناں توں لیکے متن تے فیرواں کتاب وچ دتیاں
 گھیاں سرخیاں وی حافظ صاحب دی کتاب نال میل کھاندیاں نیں۔ انج لگدا اے کہ جیویں ایہہ احوال الآخرت اوہناں

دے ذہناں اُتے جم کے رہ گئی سی کہ اوہ اپنی احوال الآخرت لکھدیاں ہوئیاں ایس کتاب دے سحر و چوں نکل نہیں سکے تے ایہدی تائید تے نقل کر دے چلے گئے۔ تے ایہہ کتاباں جم تے ضخامت دے لحاظ نال وی حافظ صاحب دی کتاب دے برابر نیں۔ احوال الآخرت ہن تک کنیاں چھپیاں نیں ایہناں دے بارے مکمل جانکاری ایس لئی نہیں مل سکدی کہ پنجابی زبان دا بوہت سارا ادب بے قدری دا شکار ہو کے گمنامی دے حسیریاں وچ جا رلیا اے، لیکن ہن تاں جیہڑیاں احوال الآخرت مل سکیاں نیں اوہناں دی تعداد اے اوہناں دے ناں تے باقی حوالہ جات کچھ انج نیں:-

- ۱۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، المکتبہ السلفیہ، س ن،
- ۲۔ دلپزیر بھیروی، مولوی، احوال الآخرت، منشی عزیز الدین نجم الدین تاجران کتب، لاہور، ۱۳۱۶
- ۳۔ شفیع محمد عاشق، استاد، احوال الآخرت، سیٹھ آدم جی عبداللہ اینڈ کمپنی، لاہور، ۱۹۳۷ء
- ۴۔ محمد اشرف علی، احوال الآخرت، ملک سراج الدین اینڈ سنز، لاہور، س ن۔
- ۵۔ محمد خادم حسین، حافظ، احوال الآخرت، شیخ غلام حسین اینڈ سنز، لاہور، س ن
- ۶۔ عبدالعزیز، وڈی احوال الآخرت، ملک دین محمد تاجر کتب، لاہور، س ن
- ۷۔ غلام قادر، مولوی، احوال الآخرت، مولوی محمد معظم تاجر کتب، لاہور، س ن

دلپزیر بھیروی اک ایسے شاعر نیں جیہناں نے نہ صرف حافظ صاحب دی تقلید وچ احوال الآخرت لکھی بلکہ حافظ صاحب دی کتاب زینت الاسلام توں متاثر ہو کے ایسے ناں تے کتاب لکھی۔ انتھوں پتہ چلدا اے کہ حافظ صاحب نے اپنے بعد آؤن والی شاعری اُتے بڑے جاندار اثرات چھڈے جیہناں نے اپنے بعد آؤن والے ادب نوں مقصدی تے تبلیغی رنگ وچ رنگ دتا۔

اتھے اسیں کچھ مثالاں نال اپنی ایس گل دے ثبوت پیش کراں گے کہ حافظ لکھوی توں بعد آؤن والے شاعراں نے حافظ صاحب دی شاعری توں اثر قبول کر دیاں ہوئیاں اوہناں دی فکرنوں اپنایا۔ ایہدے کچھ ثبوت اسیں تھلے پیش کراں گے:-

حافظ محمد لکھوی نے احوال الآخرت دا آغاز سورۃ الملک دی پہلی آیت توں کیتا اے:-

بسم الله الرحمن الرحيم

لکھ لکھ حمد ثنا تعریفاں پاک منزہ تائیں اول آخر ظاہر باطن ہر دم صفت ثنائیں

تبارک الذی بیدہ الملک وهو علی کل شئی قدیر ○ الذی خلق

الموت و الحیوة لیبلو کم ایکم احسن عملا ○ وهو العزیز الغفور

الذی خلق سبع سموت طباقا ○

با برکت اوہ مالک ہے ہتھ جس دے ملک ایہائی اوہ ہر شے اوپر قادر ہے جس موت حیات بنائی

تا آزماوے بندیاں نوں کس احسن عمل کماوے اوہ غالب بخشہار ایہی جس بست آسمان نکائے

تبارک الذی نزل الفرقان علی عبدہ لیكون للعلمین نذیرا ۵

با برکت اوہ منعم ہے کچھ حد نہیں احساناں جس نازل کیتا خاص بندے تے ایہہ فرقان خزانہ
تا اس خبر عذاب ثوابوں امت نوں پہنچاوے قبر قیامت جنت دوزخ خوب شرح سمجھاوے ۲۱
حافظ محمد نے سورۃ الملک دی پہلی آیت لکھ کے احوال الآخرت دا آغاز کیتا اے تے ایہو ای طریقہ باقی کچھ
شاعراں وی اپنایا اے۔ تے ایہو ای انداز مولوی دلپذیر نے وی اپنایا اے۔ مولوی دلپذیر نے وی ایس آیت دے ترجمے
وچ دوشعر لکھے نیں:-

با برکت اوہ ذات مبارک دھرت فلک دا والی دوہاں جہاناں اندر جس دی سدا حکومت عالی
اوے نوں ہے معلم ساری خبر قیامت والی قبریں تھیں مخلوق تمامی جاسی جدوں نکالی ۲۲
اتھے ایہہ گل وی دھیان وچ رہے کہ ایہہ ساریاں کتاباں حافظ صاحب دی احوال الآخرت وانگوں مثنوی دے
انداز وچ لکھیاں گئیاں نیں۔

جیویں پہلے وی ایس گل دی دس پائی گئی اے کہ حافظ صاحب دے ویلے سرکاری زبان فارسی سی۔ ایس پاروں
فارسی زبان دی اہمیت مسلمہ سی۔ حافظ لکھوی نے ایس لئی اپنی ایس کتاب دے سرناویں فارسی وچ لکھے نیں تے ایس سکتے
اُتے وی بوہت سارے شاعراں نے حافظ صاحب دی تقلید کیتی اے تے اوہناں نے وی اپنیاں کتاباں دے
سرناویں فارسی وچ لکھے جتھوں ایہہ گل ثابت ہوندی اے کہ حافظ محمد لکھوی اک رجحان ساز شاعر نیں جیہناں نے پنجابی
دے دینی تے تبلیغی ادب نوں اک خاص رستے تے چلایا تے لوکاں اُتے اپنی شاعری راہیں ایسے اثرات مرتب کیتے کہ آج
اوہ ایس میدان دے بادشاہ نیں۔

ایہناں ساریاں کتاباں وچ قبر دے سوال جواب، موت ویلے آؤن والے فرشتیاں دا بیان، جنت دے فرشتے
تے دوزخ دے فرشتے جیہڑے لین آؤندے نیں۔ یا جوج ماجوج دا بیان، قیامت دیاں نشانیاں، حوض کوثر دا بیان، جنت
دوزخ ول جان والے لوک، اک لمی رات دا بیان، شہیداں دیاں روحاں دا بیان، پل صراط دا بیان، جتاں پریاں دے
حساب دا بیان، اوہ عمل جیہڑے شفاعت دا موجب بن گئے ایہناں دا بیان جنت دیاں نہراں دا بیان، تے ایہناں سرناویاں
پٹھاں مختلف قرآنی آیتاں دے حوالے دتے گئے نیں۔

حافظ محمد لکھوی دے اپنے بعد آؤن والی شاعری اُتے اثرات دیاں کچھ مثالیں:-

" بیان ارواح شہیداں وفضائل ایشاں و بیان مرگ مفاجات و مانند آن " وچ حافظ محمد لکھوی شہیداں دی عظمت
بیان کر دیاں ہویاں لکھدے نیں:-

ارواح شہیداں جنت جاوَن میوے کھانے کھاوَن
سبزاں جانوراں دی صورت بن کر سیر کریندے
کہندار ب شہیداں نوں کجھ ہور جو چاہو منگو
اوہ سجدے پے عرض کریندے رب رحیم کریماں
حکم ہوندا کجھ ہور بھی منگو آکھن یا رب سائیں
"در احوال موت شہیداں" وچ دلپذیر بھیروی نے وی تقریباً اوہوای طرز اپنائی اے اوہ لکھدے نیں:-

ہے عبداللہ ابن عمر تھیں ایہہ روایت آئی
پہلا قطرہ خون جدوں اس دھرتی اُپر جھڑا
کپڑے پھیر بیشاں وچوں اسدیکارن آوَن
نالے آوے اسدیکارن جنت تھیں اسواری
طرف فلک دی چالیجاوَن اسنوں ملک نورانی
وچہ ملائک روح مبارک ایویں لہل جاوے
بھی کرن فرشتے سجدہ تا پھر حکم خدا فرماوے
باقاں وچہ لیجاوَن جا کے رلے سنگ بھراواں
کھاوَن پیوَن میوے جنتی مانن ٹھنڈیاں چھاواں ۲۳

دلپذیر بھیروی نے وی حافظ محمد لکھوی وانگوں شہیداں دی فضیلت، وڈیائی تے اوہناں دے جنت وچ جاوَن تے
اوہتھے بہت اعلیٰ درجے اُتے اپڑن دی خوشخبری سنائی اے۔ اتھے دلپذیر نے حافظ محمد لکھوی دی تائید کر دیاں ہونیاں حافظ
محمد دے نکتہ نظرون مزید وضاحت نال بیان کیتا اے تے اوہناں دی شاعری وی حافظ صاحب دی شاعری نالوں زیادہ
فصح و بلیغ اے تے اوہدے وچ شعری خوبیاں وی حافظ صاحب نالوں زیادہ نیں۔

مولوی غلام قادر اپنی احوال الآخرت وچ وی حافظ صاحب دے اسلوب نوں اپناندے نیں۔ اک مثال ویکھو:-

"بیان علامت کبری قیامت کہ اول ظہور محمد مہدی است"

جو ایہہ رب خلیفہ کیتا مہدی ایہو جانوں
لشکر اہل ایماناں چڑھن کرسمیان لڑائی
ہون مقابل اس جاگ وچ دونوں لشکر بھاری
مسلم لوک جو وچ کفاراں ایہہ بھی نگھرویں
کو شخص تنہاں تھیں بچی دیسی خبر کفاراں
اس دا آکھیا سنوں تے منوں ہرگز شک نہ آنوں
سنہ مدینے کے جاگ فوج کفاراں آئی
وچ زمین دے نگھر جاسی جو سب قوم کفاری
روز قیامت نیت سیتی ہر ہر بدلہ لیسن
دو جا شخص جو مہدی تائیں ونج دے اخباراں ۲۵

غلام قادر نے وی اپنی احوال الآخرت وچ تقریباً اوہو ای سرناویں لکھے میں جیہڑے حافظ صاحب نے لکھے نہیں
متن وی رلد املد اے۔ ایہدی وڈی وجہ ایہہ ای اے کہ حافظ صاحب نے سب توں پہلے احوال الآخرت لکھی سی تے بعد
وچ آؤن والیاں نے ایہوں شعوری یا لاشعوری طور تے نقل کیا یا ایہدے توں اثر قبول کیا۔ جیویں اپر لے شعراں وچ
حافظ محمد لکھوی امام مہدی دا ذکر کر دے نیں کہ قیامت دیاں نشانیاں وچوں اک نشانی ایہہ وی اے تے ایسے ای گل نوں
غلام قادر نے وی "بڑے نشان قیامت کے" وچ لکھیا اے:-

مہدی عیسیٰ قرب قیامت آؤن دین پھیلاؤن دین محمدی حداں جاری کرسن کر کے جاؤن
تے ایسے طرح "آثار قیامت از قرآن و حدیث" وچ امام مہدی دا ذکر کر دیاں ہوئیاں لکھدے نیں:-
پاک محمد سرور عالم جھیکڑ واری آوے ختم نبیاں ختم رسولاں خود مالک فرماوے
عیسیٰ آسی قرب قیامت امام مہدی بھی آؤن جنگ لڑایاں وافر ہون خود حضرت فرماؤں ۲۶
ایسے طرح حافظ صاحب نے اک عنوان پٹھ اپنی گزری ہوئی عمر تے پچھتاوے دا اظہار کیا اے تے ایس
سرناویں نوں تقریباً ہر مصنف نے جیہنے احوال الآخرت لکھی اے اپنی کتاب وچ شامل کیا اے۔ جیویں حافظ محمد لکھوی
"تاسف بر عمر گزشتہ در غفلت و نادانی و استعداد برائے موت" وچ لکھدے نیں:-

اے دل غافل غفلت اندر عمر پنجاہ سدھائی خالص عمل نہ کیتو کوئی سستی وچ لنگھائی
نبی ولی ہوور عالم فاضل گزرے چنگ چنگیرے بھی شاہ گدا ہوور برے بھلے سہہ کیتے قبریں ڈیرے
خویش قبیلہ یا پیارے ہتھیں پور لنگھائے ہن توں بھی ہک دن جاناں اوتھے جتھے یار سمائے
کئی چھوٹے کئی بڑے تھیں خلقت بہت سدھائی کھول اکھیں ہن ویکھ جو اجکل واری تیری آئی
فرقت وہلے پچھتاہیں کرے جو ج کرناں بے سوور ہیاں جیون ہووے اوڑک ہک دینہ مرناں
ہن دنیا حرصاں چھوڑ میں کر طاعت ذکر الہی فر ایہہ ویلا ہتھ نہ آسی اج کل ہو سی راہی
آس امید جیون کر کوتہ موت چند پیلے نیڑے اجل تے آس دوراڑی آکھیا نبی سہارے ۲۷
حافظ محمد لکھوی اپنی گزری ہوئی عمر تے پچھتاوے نیں تے افسوس نال ہتھ ملدے نیں کہ زندگی نوں نادانی دی
نظر کرداتے ہن اگلا ویلا نظر آؤن لگ پیا اے تے ہن سوائے پچھتاوے دے کیہہ ہو سکدا اے تے ایتھے اوہناں نے
قیامت دے ویلے بارے اک ڈرتے خوف پیدا کر کے دلاں نوں ایمان دے نور نال منور کرن دی کوشش کیتی تے لوکاں
نوں گناہ چھڈ کے نیک کم کرن کرل ول پریریا تے حافظ محمد لکھوی دے ایسے تبلیغی انداز نوں دوسریاں شاعراں نے وی اپنایا
تے اپنی شاعری وچ پیش کیا۔ جیویں غلام قادر نے وی حافظ محمد لکھوی طرح "افسوس کرنا مصنف دا پر عمر گزری ہوئی
دے" دے سرناویں پٹھ حافظ محمد دے نکتہ نظر نوں اپنی شاعری راہیں پیش کیا اے:-

اے بیہوشا غفلت اندر عمر لنگھائی ساری
 بھین بھراتے مایو پیارے ہتھیں دے سہارے
 یا پیارے بھائی چارے ویکھدیاں گئے قبریں
 خرچ قبر دا پاس نہ تیرے نہ کوئی ساتھ سچایاں
 اک دن جان نمائی تائیں لاگی آون لینے
 پیر فقیر یا ولی نبی ہو سی کوئی زور لگاوے
 آون ملک لیجاوون والے حکم الہی لے کے
 غلام قادر وی حافظ محمد لکھوی دی طرح جتھے لوڑ پیندی اے قرآنی آیتاں دے حوالے دیندے نیں تے حافظ محمد
 دے کم دے اثرات نوں قبول کر دیاں ہوئیاں ایس کم نوں مزید وضاحت نال اگے ودھاندے نیں۔

"گزری عمر تے افسوس کرن دا بیان" کئی ہور شاعراں وی اپنایا اے۔ جیویں وڈی احوال الآخرت وچ
 مولوی عبدالعزیز ایس بارے انج لکھدے نیں۔ اوہناں نے سرتاناواں وی حافظ محمد لکھوی طرح فارسی وچ ای دتا اے۔
 "تاسف خوردن بر عمر ماضی و نصیحت از جانب مصنف عفی عنہ"۔

اے دل غافل غفلت تھیں تہہ اے نہ سرت سنبالی
 جھبڈے اکھیں کھول بے ہوشا کر لے ہوش لکانے
 لکھ کروڑ ہزاراں اگے ایس سرا وچ آئے
 ہور آئے پھر اوہ نہ رہے کوئی آکے پئے باسن
 ساہ دا کچھ وساہ نہ اکا مان اوسدا کی کرناں!
 دنیا ایہہ مسافر خانہ توں راہی راہ جاندا!
 غفلت بیچ وچھا کر اتھے جہاں نیکی لائے!
 پے گئے چور انھانوں راتیں سنبھال رخت لٹائے ۲۹

استاد محمد شفیع عاشق نے وی اپنی کتاب احوال الآخرت وچ حافظ محمد لکھوی دے طرز بیان تے اسلوب نوں
 اپناؤندیاں ہوياں ایہدے وچ کافی سارے وادھے وی کیہتے نیں۔ اوہناں نے کوشش کیتی اے کہ ثابت نہ ہو سکے کہ اوہ
 حافظ محمد لکھوی دی احوال الآخرت توں متاثر نیں لیکن فیروزی اوہ ایس گل توں اپنا پچھا نہیں چھڈا سکے۔ اوہناں نے اخلاقی
 حکائتاں وی اپنی احوال الآخرت وچ شامل کیتیاں نیں یعنی حکایت سرائی دی کوشش کیتی اے لیکن بوہت ساریاں جگہاں
 تے کوشش کرن دے باوجود ثابت کر جاندے نیں کہ اوہناں نے حافظ محمد لکھوی دی تقلید کیتی اے۔ جیویں
 "بیان نقشہ صور بار اول و احوال قیامت" وچ حافظ محمد لکھوی فرماندے نیں:-

اچا چیت صبح دے ویلے سنس نفعہ صورے
 آپو اپنیاں کماں اندر شغل ہون سارے
 کوئی پانی کوئی طعام پکاون لگا کرن تیاری
 ہر جا بکو جیہا سنبوے ہوئی خلق حیرانی
 ہول عظیم پوے وج خلقت ہر جا شہر گرائیں
 وحشی جنگل شہریں آون دہشت دے بر لائے
 دھرتی انہر پائن لگن جھڑ جھڑ پون تارے
 پرہت ہون ٹکڑے ٹکڑے ریت غبار ہو جاوون
 بدل داؤ چو فیروں چلس دھندو کار انھیرا
 تے ایسے سرنانویں پٹھ استاد محمد شفیع عاشق نے وی اپنا پہلو بچاندیاں ہوئیاں وی حافظ صاحب توں اثر قبول کیتا
 اے "سوردا پھونکنا تے حکم الہی" دے سرنانویں پٹھ لکھدے نیں:-

حضرت اسرائیل جد حکم رب تھیں پھونکے سورتے حشر بپا ہوئی
 توبے ہو ہو اڈن پہاڑ سارے اتے ارض تے پیٹھاں سا ہوئی
 سنو ہضخ دے وج منافقوں نالے منکر بے دیناں انکلیں
 مولا منگ دعا درگاہ اندر ساتھوں دامن رسول نہ جھنجائے
 محمد اشرف علی فاضل گلیا نوالی جیہناں نے اصلی تے وڈی دے ناں تے احوال الآخرت لکھی اے۔ ایہدا چھپن ورا
 تے پتہ نہیں چل سکيا۔ لیکن حافظ محمد لکھوی دی احوال الآخرت دے اثرات اوہناں دی احوال الآخرت اُتے ضرور مل گئے
 نیں۔ ایہناں نے وی فارسی وج سرنانویں بالکل حافظ محمد دی طرح دتے نیں تے انداز وی ہو بہو حافظ محمد والا ای اے۔
 جیویں "در بیان سوال گوراز میت کافر و منافق و عذاب آن" وج حافظ محمد لکھوی لکھدے نیں:-

جد کافر ہوو منافق دے ول آون اوہ فرشتے
 اتے کون نبی ہے تیرا اس نوں کجھ جواب نہ آوے
 آکھن دنیا اندر آہیوں کہندا کجھ یا ناہیں
 نہ اس نام اللہ دا آوے نہ کجھ دین بتاوے
 جس دنیا اُتے رب نبی دا حکم نہ نیاں مولے
 باجھہ اللہ دے پوجا کیتی شرکیں عمر گزاری
 کچھن کون ایہی رب تیرا کیا تہہ دین سرشتے
 آکھے ہے ہے میں نہ جاناں ایہو آکھ سناوے
 آکھے مینوں یاد نہیں کجھ رووے مارے آپیں
 نہ اس نام محمد آوے رووے تے پچھتاوے
 دین اسلام نمازاں روزے ناں اس دلوں قبولے
 کوں جواب آوے اس سدھا باجھہ خدا دی یاری ۳۲

ایسے ای سرنانویں پٹھ محمد اشرف علی فاضل گلیانوالی نے حافظ صاحب توں متاثر ہو کے متن وچ وی او سے ای فکر نوں اپنایا اے جیہڑی حافظ محمد لکھوی دی اے۔ تے سرنانواں وی فارسی وچ حافظ محمد لکھوی نال ملدا جلد اے۔ "سوال گور از میت کافر و منافق و عذاب آں" دے ایس سرنانویں پٹھ لکھدے نیں:-

بن عازب جیوں کرے روایت پاک نبی فرمایا وچ مشکوٰۃ شریف لیا یا جیونکر ذکر سنایا
اوپا فرشتے کافر اتے منافق ول جان آون کون تیرا رب دین کیائی بول سوال سناون
نالے کون نبی ہے تیرا کجھ جواب نہ آوے کہندا میں نہ جاناں اڑیا رووے وین الاوے
دنیا دے وچ نام خدا دا لیندا ایس یا ناہیں یاد نہیں کجھ مینوں کہندا عاجز حال تداہیں
نام اللہ دا دس نہ سکے ناں کجھ دین بتاوے ناں ہی نام محمد سرور مونہوں بول سناوے
رب نبی دا حکم نہ منیاں دنیا تے جس موئے دین اسلام نمازاں روزے دلوں نہ اوس قبولے
پوجا کیتی باجھ اللہ دے شرکیں عمر گزاری کدن جواب صحیح اس آوے باجھ اللہ دی یاری
بہتے لوک زبانی کلمہ رسموں رکی پڑہدے نہ کجھ خیر اسلاموں روزے ادا نماز نہ کر دے ۳۳
اشرف علی اتھے مشکوٰۃ شریف دا حوالہ دیندیاں ہویاں آکھدے نیں کہ فرشتے کافر تے منافق نوں سوال کرن گے کہ تیرا رب کون اے؟ نبی کون اے؟ تے نالے دنیا وچ اللہ تعالیٰ دا ناں لین والا ایس یاں نہیں۔ لیکن اوہ کسے گل داوی جواب نہیں دے سکے گا کیوں جے اوس نے دلوں اللہ تعالیٰ نوں نہیں منیا تے ناں ای دلوں نمازاں روزے قبول کیتے نیں۔ بس رکی طور تے اللہ دا نام لیندے رہے نیں۔

ایہی بیان جیہڑا اشرف علی نے اپنی احوال لا آخرت دے ایس سرنانویں پٹھ لکھیا اے۔ ایہدا اثر اوہناں نے حافظ محمد لکھوی توں ای قبول کیتا اے۔ کیوں جے حافظ محمد لکھوی نے ایہہ سارا بیان جیہڑا ایس سرنانویں پٹھ لکھیا سی۔ اوہنوں محمد اشرف علی نے اپنیاں لفظاں وچ توڑ مروڑ کے پیش کر دتا اے۔

حافظ محمد خادم حسین نے اپنی احوال لا آخرت وچ جیہڑی کہ ۱۴۰ صفحیاں اُتے مشتمل اے۔ ایس کتاب وچ خادم حسین نے سرنانویں حافظ محمد لکھوی وانگ فارسی وچ ای لکھے نیں بلکہ ہو بہو حافظ لکھوی دے سرنانویں ای نقل کر دتے نیں۔ لفظاں نوں وی بدلن دی کوشش نہیں کیتی۔ جیویں حافظ محمد لکھوی نے "ذکر اعمال موجب شفاعت" وچ لکھیا اے کہ آنحضور ﷺ نے کہیا کہ جو اک دفعہ میری قبر دی زیارت اپنی حیاتی وچ کرے تے فیر اوہدی شفاعت میرے اُتے فرض اے:-

حضرت کہیا جو کرے زیارت میری وچ حیاتی یا کرے زیارت قبر میری دے جے کوئی بدتماتی
جو پڑھے دعاء ایہہ باگوں پچھے جو مشہور ایہائی حق شفاعت انہاں کارن میرے اُپر آئی
جو پڑھے درود صبح ہو مغرب مؤمن دس دس واری جو پنج نمازاں پچھے پڑھدا ایہہ دعا کر پیاری

بھی وچہ مدینے رہے جو کوئی دکھ قہیے جالے بھی سبھے مومن وچہ مدینے کے رہنے والے
 بھی جیہڑے پڑھن ۵۵ جمعہ نوں دہنہ تے رت ۵۵ میرے حضرت آکھیا انہاں شفاعت ہوئی ذمے میرے ۳۴
 تے اتھے حافظ خادم حسین نے سرنانویں تے متن دونوں ای حافظ صاحب توں متاثر ہو کے لکھے نیں تے
 ایسوں ایس گل دا احساس وی ہوندا اے کہ حافظ صاحب توں بعد آؤن والے شاعراں نے حافظ صاحب دی شاعری،
 متن، تے فکر نوں ایہناں گلو اپنے آپ تے طاری کر لیا کہ پھیر اوہناں نے اوہدے وچ کسے رد و بدل دی لوڑ وی نہیں
 محسوس کیتی۔ ایہدی مثال حافظ خادم حسین دے ایس سرنانویں توں ہوندی اے۔ جیہڑا حافظ لکھوی دا سرنانواں سی تے
 اوہناں لفظاں وچ ای حافظ خادم حسین نے لکھ دتا اے۔ "ذکر اعمال موجب شفاعت :-"

ایہہ بھی پاک نبی فرمایا ہر مسلم دے تائیں میری جس زیارت کیتی ہو سن معاف خطائیں
 نال محبت جسے میرا روضہ ڈٹھا بھائی کراں شفاعت اسدی میں بھی دیسی رب رہائی
 بعد ازان من نہیں جیہڑا پڑھے دعا پیاروں اُسنوں نال شفا تے دیساں سرکاروں
 جو کوئی مومن بعد از مغرب پڑھے درود پیارا دس واری تھیں بعد پڑھے جے ایہہ دعا ہے یارا
 یا کوئی وچہ مدینے رکے دکھ سکھ سرتے جالے پڑھن درود جمعے نوں جیہڑے بندے کرمانوالے
 اوہناں نتائیں پاک محمد کرے شفاعت ضروری اللہ اُسدے ناز اٹھاوے کر لیندا منظوری ۳۵
 حافظ محمد خادم حسین نے اسے طرح ای قرآنی آیتاں دے حوالے دتے نیں جیویں حافظ محمد لکھوی نے دتے نیں۔
 اک ہور مثال جیہدے وچ حافظ محمد لکھوی نال حافظ خادم حسین دی مطابقت صاف نظر آندی اے۔
 حافظ محمد لکھوی نے "بیان صفت حوراں و غلمان و ولدان و خادمان اہل جنت و صفت سرود جنت" وچ جنت دیاں حوراں دی
 خوبصورتی بیان کرن لئی اپنی شاعری دے کمال دکھائے نیں۔ ایس شاعری وچ اوہناں نے تقریباً تمام شعری محاسن نوں کھ
 رکھیا اے تے تشبیہاں استعاریاں راہیں حوراں دی خوبصورتی دے کمال نقشے کچھے نیں:-

حوراں رب اپایاں نوروں صورت حد نہ کائی خیرات حسان اللہ صفت جہاں فرمائی
 یعنی خوش خواؤں خوش رواؤں نبی اینویں فرماوے صفت جہاں دی اللہ کیتی بندہ کون سناوے
 سرخی لبان شگرفوں اعلی موتی دند جو تارے ہسیاں جویں شفق وچہ تارے یا بجلی لشکارے
 اکھ فراخ جو مرگاں آنے کجل دی وچہ دھاری بہت سیاہی بہت سفیدی اعلی حسن بہاری
 زلفاں کنڈل دار معطر کالے ناگ لیانے رخسارے جیؤں پھل گلابی تازے نہ کرمانے
 ابرو کالے نازک ملویں جویں کمان قصوری بہت باریک عجائب سوہنے پلکاں تیر ضروری
 گردن لمی نازک پتلی جیوں کر گردن موراں مست آواز لطیف جو کوئل ساون وچہ گنگوراں

اچانک عجائب پتلا وچہ بولاق سوہاوے
متھا چن بدر جیوں روشن زلفاں رات سیاہی
کھاڈی سادہ سیب جو تازہ غنغب عجب سہاوے
گل وچہ ہس حمیلاں تختی گہنے رنگ برنگے
سینہ صاف بلور بے کینہ نیک بلند کشادہ
بازو گول دراز لطائف چاندی وانگ صفائی
انگلیاں سبہ زیور بھریاں وانگ رولہاں پھلیاں
ہتھیں سرخ عجائب مہندی اعلیٰ رنگ رنگیلی

سونا لعل جواہر موتی زیور کن لوکاوے
زیور کن بولاق جو تارے چھکن چھپر لائی
سینہ شکم لطیف برابر ناف عجب دل لاوے
لعل جواہر سونا چاندی ہک دوجے توں چنگے
اپر نقش جو سانوں چاہے طاعت کرے زیادہ
کنگن کڑیاں موتی لڑیاں زیور بانھ لوکائی
بہت باریک دراز لطافت جیونکر چنے کلیاں
انگلیاں سر سرخ عنابوں کنگر دار ہتھیلی ۳۶

ایہہ سارے شعر حافظ صاحب دی شاعری وچ مہارت دے منہ بولدے ثبوت نیں۔ حافظ خادم حسین نے وی حافظ محمد لکھوی دی پیروی کر دیاں ہوئیاں اپنی شاعری وچ وی حافظ لکھوی وانگ رنگینی تے خوبصورتی پیدا کرن دی کوشش کیتی اے۔ اوہناں نے وی حافظ لکھوی دے سرنانویں نوں ای نقل کیتا اے "بیان صفت حوراں وغلماں وولدان وخدامان اہل جنت و صفت سرود جنت" تے ایہدے تحت حوراں دی خوبصورتی تے دلکشی دی انج تعریف کردے نیں:-

صورت حوراندی جو خوبی اللہ صفت کریندا
نہیٰ پیارا کملی والا امت نوں فرماوے
شگرف نالوں سرخ زیادہ لالی ہونٹاں والی
اکھاندی کیمہ صفت سناواں کجل پیا حضوروں
گھنگر والے وال نرالے کالے رات سیاہیوں
اہل ایماننوں ایہہ تحفہ اللہ دیسی آپے
حوراندہے حسن عجیبہ سن میں ذکر سناواں
متھے چمکن چٹاں وانگوں گردن عجب صراحی
ابرو وانگ کماناں دین زلفاں لین ہولارے

بندیاں نیکو کاراں تائیں محشر نوں رب دیندا
حوراندی خوش خلقتی خوبی ساری آکھ سناوے
تاریا نواںگوں دند چمکدے خوبی عجب نرالی
چہرے پختا نوانگ دساوَن جیونکر جلوہ نوروں
مومن بندہ مولہ نہ نکلے ایس محبت پھاہیوں
پر ایہہ پینڈا بے عملاں نوں بہتا اوکھا جاپے
اک اکوال دی صفت کراں میں ذکروں طول و دھاواں
زیور جڑت نرالی جڑیا قدرت نال صفائی
گل کرن تاں دندان وچوں بجلی دے چکارے ۳۷

احوال الآخرت نے اپنے دور وچ بے مثال شہرت حاصل کیتی کیوں جے ایہنے لوکاں دے گہڑے ہوئے اخلاق نوں سنوارن وچ بڑا اہم کردار ادا کیتا۔ ایہدا اصل مقصد ای اخلاق دی درستگی تے اوہدے بارے صحیح رہنمائی دینا سی۔ تے انسان دے اندر ڈرتے خوف دا اک اوہ احساس پیدا کرنا سی کہ جیہڑا بندے نوں گناہ توں روکے تے نیکی دے پاسے ول لے جاوے۔ تے آدمی دے اندر اللہ نوں جواب دین دا احساس پیدا کرنا سی تے جدوں بندے دے اندر اللہ دا ڈر خوف پیدا ہو

جاوے تے اوہ ایہہ محسوس کر لوے تے اوہدے اندر حقوق العباد دا شعور پیدا ہو جاوے تے فیر اوہ گناہواں توں بچ جاندا اے۔ حافظ محمد لکھوی نے اوہناں دی تقلید وچ لکھیاں جان والیاں احوال الآخرت ڈرتے خوف انسان دے دل اندر پیدا کرن وچ کامیاب رہیاں تے ایس کامیابی پاروں معاشرے وچ اخلاقی قدراں نوں عروج حاصل ہويا تے لوکی اللہ دے تے انساناں دے ہو رنیزے آگئے تے ہن ساڈا ایس دور دا معاشرہ جیہڑا اخلاقی قدراں دی گراوٹ تے زوال دا شکار اے اوہدی بنیادی وجہ ایہو ای اے کہ ایس قسم دا ادب تخلیق ہونا (خاص کر اپنی مادری پنجابی زبان وچ) ختم ہوندا جا رہیا اے۔ قصے کہانیاں دی صورت وچ اخلاقی سبق ملنے بند ہو گئے نیں تے حافظ صاحب دی فکر دا اوہ بوٹا جیہڑا اوہناں نے ایہناں کتاباں دی صورت وچ لایا سی تے ایس بوٹے پٹھ بیٹھ کے بہت سارے اوہناں دے ہمعصران وی ایس توں اثر قبول کر دیاں ہوئیاں ایس کارخیر وچ حصہ پایا تے پنجابی دے مذہبی تے تبلیغی ادب وچ وادھا کرن دا باعث بنے (جیہڑا سارا کریڈٹ حافظ محمد لکھوی نوں جاندا اے) ہن اوہناں سب دی پھیلائی ہوئی روشنی مدھم پیندی جا رہی اے۔

"زینت الاسلام" حافظ محمد لکھوی دی اک ہور با مقصد دینی تے تبلیغی حیثیت دی حامل کتاب اے۔ ایس کتاب دے دو حصے نیں پہلا حصہ توحید بارے تے دوسرا حصہ سنت رسول بارے۔ پہلے حصے دے صفحے ۸۰ نیں تے دوسرے حصے دے کل صفحے ۹۵ نیں۔ پہلے حصے وچ توحید دا بیان تے شرک دارد بڑے بھرویں انداز وچ کیتا اے تے جتھے جتھے وی لوڑ محسوس ہوئی اوہناں نے بڑے مفصل باحوالہ تے ضخیم حاشیے وی لکھے نیں۔ ایہہ حاشیے اوہناں نے فارسی زبان وچ لکھے سن لیکن حافظ محمد لکھوی دے بیٹے محمد حسین نے ایہناں فارسی حاشیاں دا اردو ترجمہ کر دتا اے۔ دوسرے حصے وچ اوہناں نے شرک دا بیان، شرک دیاں قسماں دا بیان پیش کیتا اے فیر اوہناں نے مختلف بیماریاں لئی تعویذ پیش کیتے نیں۔ ایہہ تعویذ کوئی مشرک نہ تعویذ یعنی جادوگری والے تعویذ نہیں بلکہ اللہ تعالیٰ دی صفات تے مبنی تعویذ نیں۔

مولوی دلپذیر بھیروی نے وی زینت الاسلام دی مقبولیت معیار، تبلیغی تے دینی حوالے نال اوہدی خدمت توں متاثر ہو کے اک کتاب زینت الاسلام دے نال نال ای لکھی۔ تے حافظ صاحب دی تقلید کر دیاں ہوئیاں ایس کتاب دے دو حصے رکھے۔ اک حصہ یعنی پہلا توحید دے بیان بارے تے شرک بارے اے تے دوجے حصے وچ حافظ صاحب وانگر سنت دا بیان کیتا اے۔ تے حافظ محمد لکھوی دی زینت الاسلام توں متاثر ہوندا ہونیاں اوہناں نے توحید والے تعویذ اں نال علاج وی بیان کیتا اے۔

"مقدمہ در تفصیل اقسام سنت و بدعت و تفصیل ہر دو حسن و قبح آئنا و فائدہ سنت و ضرر بدعت" وچ سنت تے بدعت دا بیان کر دے نیں:-

کچھ کراں بیان میں سنت بدعت نال اللہ دی یاری ہے دو قسم نبی دی سنت کہ مؤکدہ بھاری
جو حضرت نبی ہمیشہ کیتی چھوڑی کدے کداہیں بعضے کہن جو اکثر کیتی چھوڑی اکثر ناہیں

یا کر تاکید نبی صاحب نے امت نوں فرمائی
دوجا قسم زوائد سنت جس تاکید نہ آئی
بدعت شرعی اوہ جو سرور کیتی نہیں کدائیں
ترینہ قرناں تھیں پچھے جو کجہ اندر دین نبی دے
یا وادھا گھانا وچہ عبادت لوکاں نوں بنایا
نہ اذن صریح نہ نال اشارت ہرگز کیتا سرور
اوہ کم بدعت مندے جانوں بدعت ہے گمراہی
بعض اونہاں دا کفر ایہی اتے بعضے کفر وراؤں
اس تھیں بدتر کفر ایہائی ہور گناہ نہ کوئی
ایس مقابل جان عقیدہ اہل سنت دا بھائی
ترجی بدعت جو وچہ عادت اس وچہ ناگمراہی
اس کیتیاں بہت ثواب ملے اس چھوڑن بہت بریائی
کیتی کدے تے رغبت دتی ترک کدے فرمائی
نہ آل اصحاب نبی دیاں کیتی تابعیناں بھی ناہیں
آپے نوں بنایا لوکاں ودھ گھٹ وچ عقیدے
جس وچہ اذن نہ قولوں فعلوں پاک نبی تھیں آیا
نہ کر دا ویکھ کسے نوں اوہ کم رکھیا روا پیغمبر
جو بدعت وچہ عقیدے ہووے بدتر اوہ تباہی
اپر اکبر کل کیریوں قتلوں خمر زناؤں
خطا امام معاف نہ اس وچہ عذر قبول نہ سوئی
درجی بدعت وچہ عبادت پہلی تھیں کم آئی
اس دی ترک ایہائی افضل کیتیاں نہیں تباہی

جے بدعت والا پیر پھڑیا کسے سنی بھل بھلاوے
جے اوہ ست ضعیف نسکے بیعت پیر جو توڑے
تا جتناں شرع موافق دے اتنا حکم قبولے
اس نوں بیعت توڑن واجب نیڑے اس نہ جاوے
یا ڈوم دی گھوڑی وانگوں اسدا پچھا پیر نہ چھوڑے
جو شرع مخالف بدعت دے اوہ نہ منے مولے ۳۸

ایتھے حافظ محمد لکھوی نے قرآنی آیتاں دے حوالے دی دتے نیں جتھے لوڑ پئی اوتھے سپاریاں، سورتاں دے وی
حوالے دتے نیں تاں جے بدعت تے سنت دے بیان وچ اثر انگیزی پیدا کرن لئی کسے قسم دی تشنگی نہ رہوے تے ایس
طرح آپ نے تبلیغی حوالے نال شاعری وچ کسے قسم دی کمی عام پڑھن والے قاری واسطے نہیں چھڈی۔ کیوں جے اوس
ویلے لوک فقہ تے حدیث دے کوئی ایہنے جانو نہیں سن۔ ایس لئی بدعتاں توں بچان واسطے جیہڑیاں کہ ایمان دی راہ وچ
بوہت وڈا روڑا نیں اوس رکاوٹ نوں عام سدھی سادھی مخلوق دی راہ وچوں ہٹان لئی حافظ محمد لکھوی نے اپنیاں کتاباں راہیں
لوکاں نوں صحیح کردار سازی ول لے کے آندا۔

مولوی دلپذیر وی ایسے امی لڑی دے شاعر نیں۔ کیوں جے اوہناں دی وی ساری شاعری تبلیغی تے دینی مقصد
نوں اجاگر کرن واسطے کیتی گئی۔ تے ایس لئی مولوی دلپذیر اُتے حافظ صاحب دی فکر اثر انداز ہوئی تے اوہناں نے وی
اپنے لفظاں وچ اوس موضوع اُتے طبع آزمائی کیتی جیہڑے کہ حافظ صاحب پہلے ای کر کے نیک نامی تے شہرت حاصل کر
چکے سن۔ مولوی دلپذیر نے وی اپنی کتاب دیاں سرخیاں حافظ صاحب وانگوں فارسی وچ لکھیاں نیں تے متن وچ وی حافظ

لکھوی اوہناں اُتے حاوی رہے۔ "مقدمہ در تفصیل اقسام سنت و بدعت و ثمرہ آن ہر دو" وچ محمد دلپذیر انج لکھدے نیں:-

سنت پاک رسول اللہ دی دو قسماں تے آئی ہک مؤکد ہک زوائد کھول سناواں بھائی
مؤکد اوہ جو پاک نبیؐ نے کیتی سدا سداں ساری عمراں اندر اسنوں چھوڑیا اکدو تہائیں
جویں اذان اقامت یا پھر امر جماعت والا ورلی ترک اوہاندی کیتی پاک رسول تعالیٰ
یا اوہ امر جو پاک نبیؐ نے آپ نہ سدا کمایا ہر امت نوں تاکید بتائی کرنا لازم آیا
جویں پاک نبیؐ صاحب دی سنت ایہہ تاکید کیتی کیتیاں بہت ثواب انہا نوچہ ہے تاکید جنیدی
سنتاں جویں نماز عصر دیاں یا نند انہاندے پڑھیاں اجر ملے تے تارک مجرم نا بن جاندے
بدعت بھی دو قسم پچھانی پہلی حسنہ بھائی! دوجی تائیں سیہ آکھن اسوچہ شک نہ کائی
لغوی معنی بدعت جو شے نویں بنائی جاوے وچہ شرع یا بلجہ شرع تھیں بدعت اوہا کھاوے
حسنہ بدعت اوہ جو ہوئی ترینہ قرنا نوچہ ظاہر پہلا قرن نبیؐ دا نالے آل اصحاب جو ظاہر

جو کم نواں شرع وچہ نکلے بدعت شرعی تھیوے جدا دخل نہ وچہ شریعت لغوی اوہ اکیہوے
بھی جتہ کہے تھیں کھانا کھاوے ایہہ بھی بدعت آئی اینویں ہی استنجا کرنا بچے ہتھوں بھائی
کرنی ترک انہاندی افضل چاہیے کرو کنارا اپر ایہہ کم کرے جے کوئی عیب نہ اسوچہ بھاری ۳۹

مولوی دلپذیر نے وی اپنی کتاب "زینت الاسلام" وچ کھل کے سنت دی پیروی تے شرک توں منع کیتا اے۔ حافظ

محمد لکھوی طرح دلپذیر نے وی قرآنی آیات حدیثاں دے حوالے دتے نیں تے تبلیغی ادب وچ بڑا بھرنواں حصہ پایا اے۔
حافظ محمد لکھوی دونواں ہتھاں نال سلام کرن دے قائل نیں تے ایسے طرح اوہ بچیاں دی پیدائش دے بارے
سنتاں تے بدعتاں بارے وی بڑے کھول کے بیان کر دے نیں تے حافظ محمد لکھوی دی ایہہ فکر بعد وچ آون والے
شاعراں تے وی اثر انداز ہوئی تے مولوی دلپذیر نے تے ایہہ اظہار اپنی کتاب زینت الاسلام کتاب لکھ کے کردتا جیویں
حافظ صاحب سلام کرن بارے تے بچے دی پیدائش دے بارے سنت تے بدعت بارے انج لکھدے نیں:-

"فصل در بیان سلام مصافحہ و معانقہ" وچ حافظ صاحب لکھدے نیں:-

کہن اسلام علیکم سنت ہر آشنا بیگانے اس دا فضل نہ انت حدیثاں ثابت نال قرآنے
ظاہر عام سلام کہو محتاجاں طعام کھو ہو تے خویشاں نال پیوندی رکھو وگدے جنت جاہو
زن نا محرم جوان جے ہووے اس نو کہن نہ آیا بھی زناں زناں نوں آکھن سنت منع جے مرد پرایا
جے محرم اپنا باپ یا بیٹا ماماں چاچا، تایا بھائی بھتیجا نانا دادا آکھنا سنت آیا!

بعد سلام مصافحہ سنت جاں دو مومن مل دے تلیاں نال ملاون تلیاں وٹ ونجاون دل دے
 کر کے خوب تسلا چھوڑن بدیاں دور ہو جاون مڑ فر ہتھ نہ ملن موہاں تے نہ سینے تے لاون
 کہے ہتھ مصافحہ، بدعت دوہین ہتھیں کرے انگلیاں سر پکڑن بدعت رسم رخصتھیں ڈریے
 حافظ صاحب سلام کرن تے پہلے سلام کرن دی فصیلت تے دونویں ہتھیں سلام کرن نوں سنت دسدے نیں تے
 اپنے شعری انداز نال لوکائی نوں آگاہ کردے نیں۔ "ایسے طرح فصل در بیان سنت و بدعت کہ بوقت ولادت فرزند اں و
 بعد ازاں لعق دارد" وچ بچے دی پیدائش تے بدعت دے متعلق لکھدے نیں:-

جاں لڑکا لڑکی جے بچ کن وچ باگ اکھیوے وچہ کہے کن اقامت سنت ترک نہ مول کچوے
 جو وچہ قبیلے وڈا افضل اس تھیں باگ اکھایے بھی چتھ چھوہارا یا ہور مٹھا تالو طفل لگایے

پھر ستویں روز عقیقہ کرے چنگا نام رکھیوے بھی وال منایے وزن والاں دارو پا خیر کچوے
 نام محمد، احمد، افضل، کچھے ہور رسولاں ابراہیم، تے موسیٰ عیسیٰ نام سکھے مقبولاں
 عبداللہ ہور عبدالرحمن رب نوں بہت پیارا عبدالنبی تے پیر بخش وچہ شرک ایہی آشکارا
 فقہ اکبر دی شرح اندر سن ملا علی لیلیا جو عبدالنبی تے مثل ایس دے وچہ ظاہر کفر دیسیا
 جے عبد کنول مملوک ارادہ تافر کفر نہ آوے ایسے نام نہ رکھن لائق جس وچہ کفر ڈراوے
 غلام رسول غلام جیلانی ایہہ بھی لائق ناہیں جو رب نبی نوں نام پیارے مومن اوہی چاہیں
 پیراں دتا پیراں بخشا مشرک نام رکھیندے ہندو رام دتا گورو دتا ایہہ اوہناں رلیں کریندے ۴۰

حافظ محمد لکھوی بچے دی پیدائش توں لیکے عقیقہ کرن تے نام رکھن تیکر دے مرحلیاں تیک جیہڑی چیز سنت اے اوہدے
 بارے وی بڑای کھول کے دسدے نیں تے جیہڑیاں جیہڑیاں بدعتاں ایس بارے پائیاں جاننیاں نیں ایہناں بارے تنبیہ
 وی کردے نیں کہ ایہناں نوں ترک کر دین وچ ای بہتری اے۔ تے اوہ بچیاں دے نام رکھن بارے دسدے نیں کہ اللہ تعالیٰ
 دے نانواں اپر نام رکھنا بہت ای افضل اے تے اوہ نام جیہڑے شرک تے منی نیں اوہناں توں بچنا چاہیدا اے۔

مولوی دلپذیر وی حافظ محمد لکھوی توں ایہنے متاثر ہوئے نیں کہ اوہناں نے وی حافظ صاحب دی فکر نوں اپنیاں
 لفظاں وچ بیان کر دتا اے۔ مولوی دلپذیر نے "فصل در بیان طریقہ سلام مسنون و مصافحہ و معانقہ گوید" وچ سلام کرن
 دے طریقے نوں پیش کر دے نیں تے اوہ طریقہ جیہڑا اسلام وچ مسنون اے تے ایہتھوں ثابت ہوندا اے کہ
 حافظ محمد نے اپنی شاعری راہیں لوکاں دے ذہناں وچ اسلام دا صحیح تصور پیش کیتا اے:-

سلام علیکم آکھن سنت ہر مومن دے تاں اپنا یا بیگانہ ہووے مومن شک نہ پائیں

ادنے اعلے چھوٹا وڈا سہ برابر آیا بہت سلام دیھو تسیں لوکاں پاک نبیؐ فرمایا
جو عورت اپنی محرم ہووے تس سلام اکھیوے نا محرم جے جوان ہووے نا اس تھیں ترک کچوے
بدھی عورت نا محرم نوں آکھن جائز آیا اینویں مرد بیگانے تائیں عورتاں منع بتایا
محرم ہووے مرد تا بیشک زناں سلام الاون بھی عورتاں عورتاں آکھن سنت ترک نہ لیاون

بھی کرن مصافحہ بعد سلاموں سنت چال ایہائی یعنی دونویں ہتھ ملاون دلدی کرن صفائی
تلیاں نال تلیاں لگاون تلیاں نال تسلا یارا رنجش دا ڈر، کینہ، غصہ، دلوں ونباون سارا
دوہاں ہتھاں نال مصافحہ کرناں سنت آیا مکی ہتھوں کرنا بدعت علماواں فرمایا
ہک گوڈی ہتھ لگاون پیراں نیوں نیوں دہر ہوندے ایہہ بھی منع شریعت اندر مومن من کھلوندے
ایہہ سلام کرنے دا طریقہ تے ہتھ ملانا ایہہ سب حافظ صاحب دی تائید وچ لکھیا گیا اے۔

ایسے طرح بچے دی پیدائش اُتے ہون والیاں بدعتاں نوں وی مولوی دلپذیر نے اپنی کتاب وچ نقل کیتا اے
"در بیان امور مسنون و رسوم ممنوع حسین التولید اطفال و ما متعلق لہا" وچ لکھ دے نیں:-

جد مومن دے گھر پیدا ہووے لڑکا لڑکی کوئی تا پہلو پہل نہواون استوں دور ہوئے بدبوئی
پھر کپڑا پاک پہنایا جاوے اس لڑکے نوں بھائی پھر کن جے وچہ بانگ اکہوے پہلی سنت آئی
تے کجے کن اس وچہ تکبیر اکھائی جاوے جو بزرگ شخص قبیلے وچوں اوہ آ بانگ الاوے

پھر نبیاں اتے رسولانوالہ نام چنگیرا دہریئے بہتر نام محمد احمد ریس بزرگاں کریئے
یا جو نام اصحاباں والے سوحنے ودھ جہانوں اوہ برکت والے نام مبارک دہریو مسلمانوں
یا پھر نام عبداللہ عبدالرحمان نالے ایہہ رب سچے نوں سب ناواں تھیں بہت پیارا نوالے
کو جے نام جو شرکانوالے مشرک لوک دکھاندے جیوں میراں بخش امام بخش تے پیر بخش سداوندے
مومن انہاں ناواں کولوں کرے پرہیز کنارا ایہہ رب نبیؐ نوں بھاون ناہیں نام شرک دا بھارا ۴۱

حافظ محمد لکھوی نے "بیان سنت و بدعت کہ بوقت نکاح تعلق دارد" وچ نکاح کرن دی سنت تے نکاح ویلے
بدعتاں دا بیان پیش کیتا اے۔ تے ایسے مضمون نوں ایسے سرخی سمیت مولوی دلپذیر نے اپنی کتاب وچ پیش کیتا اے تے
حافظ صاحب دے مؤقف دی تائید کیتی اے جیہڑا کہ اوہناں نے ایس سرنانویں پٹھ پیش کیتا سی۔ پہلے حافظ صاحب دا
نکاح بارے بیان پیش کر دے آں:-

شادیاں غمیاں اندر جاہل بہت کرن بدعاتاں
شرعتہ الاسلام اندر سن لکھیا ایکنر مومن بھائی
شرک حرام بھی بہت کماون جو وڈکیاں عاداتاں
جو سب سنتاں تھیں بھاری اوکھی سنت عقد ایہائی

جے بدعت شرک کرن بدرساں اوتھے مول نجاوے
جو بدعت شرک رسواں جاہل کر دے وچہ ویاہاں
بعضے بعضے بد رساں اتھے کرنا ذکر ضروری
چکی چنگی جو پاون جاہل رناں رل مل گاؤن
پھر بھٹھی جھلکا گھستن رل مل رناں مرد پرانے
بھی گاناں بنھن ہتھیں پیریں نوشہ ہوڑ کڑی نوں
ایہہ گاناں رسم کفر دی ہوندا کافر بنھن والا
ایہہ بہت کتابیں مسئلہ جو ایہناں روا نکاح نمولے
وچہ علم الہدی منافع بھی مرعاہ اصقا بتاوے
مرتد نکاح نہ جائم ہرگز لکھیا کل فقیہاں
نہ مسلم نال نہ کافر نال ایہہ مرتداں تنبیہاں ۴۲

حافظ محمد لکھوی نے بڑے موثر انداز وچ نکاح دیاں سنتاں تے بدعتاں بارے لکھیا اے۔ کوئی ۱۰ صفحیاں تے ایہدی
تفصیل لکھی اے۔ جیہدے وچ حدیثاں، آیات تے مختلف تفسیراں دے حوالے دے کے ایسے مسئلے نوں کھول کے بیان کیتا
اے تے ایسے ای سرنانویں تے اوہدے متن نوں من وعن اپنی کتاب زینت الاسلام وچ مولوی دلپذیر نے پیش کیتا اے۔
"بیان سنن نکاح و بدعات آں و ما یعلق بہا" وچ لکھدے نیں:-

کرن نکاح مؤکد سنت وچہ حدیثاں آیا کرو نکاح اولاد و دہاؤ پاک نبیؐ فرمایا

جو کرے ولیمہ دعوت اسدی من سنت آئی
جیوں کھیڈن بھنڈ یا کنجرجن و جن ڈھول نقارے
ایںویں ہور جو ریتاں رساں ہوون وچ ویاہاں
ہک جنہوں پہلے رمل رناں بھرن گھڑولی جاون
پھر نوشہ نوں آکھارے چاہرن سرتے سالو تانن
پھر چاندی سونیوں ٹکنا سہرا متھے اوپر بہندے
جے بدعت رساں ہوون اوتھے جاون منع ایہائی
ڈونیاں یا ڈھولک لیکے گاؤن کرن پیارے
مومن ونجہ شریک نہ ہوون رد کرن گمراہاں
مرد بیگانے تے شہدیاں نے گاؤن ڈھول و جاون
کھاریوں لہندا چھوئی بھنے مرد بہادر جانن
پھر نیوندر آں بہاون نوشہ اگے تھال رکھیندے

پھر چڑو چڑندی نیوندراں پاؤن آکے جانجی سارے نائی اک پیے دے کارن اچے ہو کے مارے

ایسویں ہور ہزاراں رساں کر دے بدعت چالی گانا سہرا کھارا چوکا رسم کفاراں والی!
 کہو مت اساڈی کافی اہل ایماناں تائیں جس گل وچہ خلاف سنت دا او دھر مول نہ جاواں ۳۳
 مولوی دلپذیر نے وی حافظ محمد لکھوی توں متاثر ہو کے نکاح بارے سنتاں تے بدعتاں دے موضوع اُتے حافظ
 صاحب دی فکر نوں اپنے لفظاں دا پہناوا پہنا دتا اے۔

حافظ صاحب دی کتاب "سیف السنہ" اوہناں دی شیعیت دے رد وچ لکھی گئی اک بے مثال تصنیف اے
 جینہوں اوہناں توں بعد کئی شاعراں نے لکھیا تے انج حافظ صاحب نے دین تے تبلیغ تے میدان وچ نویں رجحان تے
 نویاں راہواں متعین کیتیاں۔

"سیف السنہ" دے ناں تے وی کئی کتاباں دی دس پیندی اے لیکن صرف شیخ محمد حسین احمد آبادی دی کتاب
 "سیف السنہ" دے سرنا نویں پٹھ دستیاب ہو سکی۔ جیہد اچھن ورا ۱۳۴۱ھ اے تے لیہنوں میر امیر بخش اینڈ سنز تاجران
 کتب لاہور نے چھاپیا اے جیہڑی کہ حافظ صاحب دی وفات توں کافی چر بعد چھپی تے ایہتوں وی حافظ محمد لکھوی دے
 اپنے بعد آؤن والی شاعری اُتے اثرات دی دس پیندی اے جیہڑے حافظ محمد لکھوی نے اپنے توں بعد آؤن والے
 شاعراں اُتے چھڈے۔ شیخ محمد حسین احمد آبادی نے وی ایہہ کتاب حافظ صاحب دی کتاب دے اسلوب مطابق لکھی
 اے۔ اوی انداز استعمال کیتا گیا اے۔ سرنا نویں سارے فارسی وچ لکھے نیں جیہڑا کہ حافظ صاحب دے مخصوص انداز اے
 تے انج ای شیخ محمد حسین وی ایس انداز توں متاثر ہوئے تے اوہناں نے حافظ صاحب وانگوں ای ساری کتاب لکھ
 چھڈی۔ جیہڑا کہ حافظ صاحب دے اعلیٰ ادبی معیار دی نشاندہی کر دا اے کہ حافظ صاحب دی شاعری تے انداز توں
 بوہت سارے شاعر متاثر ہوئے تے اوہدی تقلید وچ اوہناں نے پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب وچ اپنا حصہ پایا۔
 ایہتوں ایہہ گل ثابت ہوندی اے کہ حافظ صاحب نے اپنے بعد آؤن والے شاعراں نوں متاثر کیتا اے تے اپنے بعد
 آؤن والے ادب اُتے اثرات چھڈن وچ کامیاب رہے نیں۔ تے ایہہ گل اوہناں دے اعلیٰ پائے دے تخلیق نگار ہون دا
 واضح ثبوت اے۔

حافظ صاحب اپنیاں لکھتاں وچ عام بول چال دی زبان جیہڑی پنجاب دے عام لوکاں دے طبقے وچ جاری سی
 اوہ استعمال کر دے نیں۔ کیوں جے حافظ صاحب نے پنجاب دے پنڈاں دی عام لوکائی دے دینی شعور نوں اجاگر کرن
 واسطے اپنی شاعری دی مینہہ رکھی۔ کیوں جے شاعری ایہناں لوکاں دے مزاج دے زیادہ نیڑے سی ایسے کر کے اوہناں نے
 اپنی زیادہ تر شاعری وچ عام بول چال دی زبان ای ورتی اے لیکن کئی تھانواں تے علمی یا مذہبی رنگ وی غالب آیا اے

تے ایہہ رنگ غالب آنا اک فطری گل سی کیوں جے حافظ صاحب نوں عربی تے فارسی زبانوں وچ وی مہارت حاصل سی تے مذہب اُتے وی بھرپور جانکاری سی تے ایہہ سب کجھ اوہناں دی شاعری وچ نظر آنا فطری سی لیکن اسیں آکھ سکے آں کہ اوہناں دی شاعری دی زبان کسے خاص اسلوب دی نمائندگی تے نہیں کردی پر فیروزی اوہ صاف ستھری چنگی ادبی زبان اکھواسکدی اے۔

پنجابی ادب وچ اوہناں نے ایسے وجہ نال اک اجیہا مقام حاصل کیتا جس نوں ایس زبان دا کوئی نقاد، محقق یاں عام طالب علم کدی اکھاں توں اوہلے نہیں کر سکدا۔ حافظ صاحب نے ٹھوس علمی تے ادبی مطالعہ تے اک ستھرے معیار دیاں لکھتاں پنجابی زبان وچ اپنے ترکے دے طور تے چھڈیاں۔

جس طرح اسیں کسے شاعر دی عام حیاتی نوں تے اوہدی علمی تے ادبی حیاتی نوں بوہتا دکھ کر کے نہیں تیک سکدے انج ای اسیں کسے چنگے شاعر دے فکر تے فن نوں وی دکھریاں دکھریاں نہیں پرکھ سکدے۔ انسان دی حیاتی دے پرچھانویں اوہدی ادبی حیاتی اتے پینا اک قدرتی امر اے۔ ظاہر اے کہ اک بندہ جیہڑی صورت حال وچوں لنگھ رہیا ہووے اوہنوں ادب تخلیق کرن لکیاں اکلیاں تے نہیں چھڈ دیندی۔ شاعر معاشرے دے سبھ توں حساس طبقے دا فرد ہوندا اے۔ اوہ جو اپنے آلے دوالے ویکھدا اے اوہدے توں عام بندے نالوں ودھ متاثر ہوندا اے۔ اوہ جو ویکھدا اے اوہنوں پوری ایمانداری نال اپنیاں فنکارانہ صلاحیتاں نال لوکاں دے سامنے پیش کر دیوے تے اوہ اپنے فرضاں نوں چنگی طرح نبھا جاندا اے۔

حافظ محمد لکھوی نے وی اپنے سسے دے سماج دا بڑیاں ڈوہنگیاں نظراں نال مطالعہ کیتا۔ حافظ صاحب کیوں جے مذہب اُتے ڈونگھی نظر رکھدے سن تے اوہناں نوں ایس گل دا احساس سی کہ اوس دور دے لوک مذہب توں کئے دور نہیں ایس احساس نوں اپنے فن دے اظہار دا ذریعہ بنایا تے اپنیاں لکھتاں دے موضوع چُنے۔ حافظ صاحب نے کسے خاص فکری نظام دا سہارا لیکے ادب تخلیق نہیں کیتا۔ اوہناں دا اپنا اک وکھرا تے نویکلا اسلوب تے انداز اے تے اوہ ایہہ وے کہ سدھیاں سادھیاں لفظاں وچ بغیر کسے ول ویلویں دے اوہ سبھ کجھ بیان کر دینا جیہڑا اوہناں نے اپنے آلے دوالے ویکھیا تے محسوس کیتا ہووے۔ حافظ محمد لکھوی دے فن تے فکر وچ گنجھلاں نہیں تے نہ ای علامتاں دے سہارے کوئی دکھرا فکری نظام مرتب کیتا اے تے جذبے دی شدت، لہجے دی سنجیدگی، سجا دے تحمل تے فکری فنی پختگی نال اک سنجیدہ پر معنیاں بھریا ادب پنجابی زبان دے پڑھن والے دی جھولی وچ پایا اے۔ ایس ادب دی بنیاد روا داری، محبت، بھائی چارہ، سانجھی خوشگوار فضا تے امن ورگے آپے آدرش بنے نیں۔ انج ای ایہدے وچ کسے قسم دے تعصب نوں وی نہیں جھانکن دتا۔ اوہ تعصب بھانویں مذہبی ہووے تے بھانویں سماجی تے بھانویں لسانی۔

حافظ محمد لکھوی دیاں مذہبی، تبلیغی تے ادبی خدمات نوں اوہناں دے ہم عصر شاعراں، نقاداں محققاں تے

دانشوراں نے وڈیائی، عظمت تے عقیدت دے پھل پیش کیے، اوہناں دے فن تے فکرنوں سلاہیا۔ انج ای ساڈے اج دے دور دے پنجابی شاعر تے دانشور اوہناں دیاں پنجابی زبان تے ادب لئی خدمتاں تے اوہناں دے علمی تے ادبی مرتبے نوں سلاہندے نیں۔ تے ایسے طرح آؤن والے کل دے اہل علم تے دانشور، شاعر حافظ صاحب دیاں فنی تے فکری عظمتاں نوں خراج تحسین پیش کرن گے۔ حافظ محمد لکھوی پنجابی دے دینی تے تبلیغی ادب دے اسمان اُتے اک روشن تے ڈلھاں مار دے تارے وانگوں ہمیش چمکدے رہن گے تے جس طرح ماضی تے اجکل دے نویں شاعراں نے اوس ستارے کولوں نویاں راہواں اُتے ٹرن لئی رہنمائی حاصل کیتی انج ای آون والی جھلک دے پنجابی دے دینی تے مذہبی شاعر ایہناں دیاں متعین کیتیاں راہواں اُتے ٹرن گے۔

ایس اخیر لے باب دے چھیکو اُتے مقالہ اپنے منطقی انجام تے پہنچ چکیا اے۔ تے ایس تحقیق تے تدقیق دے نتیجے وچ تھلے دتے گئے نتیجے اخذ کیتے گئے نیں۔

— حافظ محمد بن بارک اللہ پنجاب دے اک وڈے مصلح سن۔

— حافظ صاحب اک وڈے دینی تے تبلیغی شاعر سن۔

— حافظ صاحب وڈے عالم دین سن۔

— حافظ صاحب اک وڈے مفسر قرآن سن۔

— آپ اک صاحب کرامت درویش تے بزرگ سن۔

— آپ سلفی العقیدہ عالم باعمل تے کامل ولی اللہ سن۔

— آپ پنجاب دے مجدد اعظم سن۔

— آپ دی تفسیر محمدی نوں پنجابی تفسیر دی تاریخ وچ اولیت دا درجہ حاصل اے۔

— تفسیر محمدی سب توں پہلی پورے قرآن پاک دی منظوم پنجابی تفسیر اے۔

— تفسیر محمدی اک جامع تے علمی تفسیر اے۔

— تفسیر محمدی تفسیر بالماثور اے تے تفسیری اصولاں دے مطابق اے۔

— ایہہ تفسیر تعصب توں پاک اے۔

— آپ منفرد دینی موضوعات اُتے کتاباں لکھن پاروں پنجابی دی دینی تے تبلیغی ادب دی نویں ریت دے موڈھی

شاعر نیں۔

حوالے

- ۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، گوپٹ، تاج بکڈ پو، لاہور، ۱۹۸۵ء، ص ۲۴
- ۲۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۱۳۹
- ۳۔ ایضاً، ص ۱۳۰-۱۳۱
- ۴۔ عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، ص ۳۹۵
- ۵۔ اختر راہی، تذکرہ علمائے پنجاب، جلد اول، مکتبہ رحمانیہ، لاہور، ۱۹۸۰ء، ص ۳۶۸
- ۶۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۷، ص ۳۸۹-۳۹۵
- ۷۔ نبی بخش، حلوائی، تفسیر نبوی، جلد چہارم، پانزدہم، کریکری پریس، لاہور، سن ۳۱۴
- ۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۷، ص ۴۴۰
- ۹۔ نبی بخش، حلوائی، تفسیر نبوی، جلد ۱۵، ص ۳۹۰
- ۱۰۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۳، ص ۱۰۰
- ۱۱۔ فیروز الدین ڈسکوی، مولوی، قصص الحسنین، سراج الدین تاجران کتب، لاہور، ۱۳۲۹ھ، ص ۳۱-۳۲
- ۱۲۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۳، ص ۱۲۹
- ۱۳۔ فیروز الدین ڈسکوی، مولوی، قصص الحسنین، ص ۷۵
- ۱۴۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، ص ۲۴۳، منزل دوم
- ۱۵۔ نبی بخش، حلوائی، تفسیر نبوی، جلد چہارم، در مطبع رفاه عام سٹیم پریس، لاہور، سن ۱۷۰
- ۱۶۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، منزل دوم، ص ۳۴
- ۱۷۔ نبی بخش، حلوائی، تفسیر نبوی، منزل دوم، ص ۶۵
- ۱۸۔ محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، جلد ۷، ص ۱۸۳
- ۱۹۔ نبی بخش، حلوائی، تفسیر نبوی، جلد چہارم، پانزدہم، ص ۴
- ۲۰۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۱۷۲
- ۲۱۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۳
- ۲۲۔ محمد دلپڑیر بھیروی، احوال الآخرت کلاں، منشی عزیز الدین تاجر کتب، لاہور، ۱۳۱۶ھ، ص ۲
- ۲۳۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۲۲
- ۲۴۔ محمد دلپڑیر بھیروی، احوال الآخرت، ص ۲۲
- ۲۵۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۳۰
- ۲۶۔ غلام قادر، مولوی، احوال الآخرت، مولوی محمد معظم تاجر کتب، لاہور، سن ۱۷-۱۸
- ۲۷۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۵
- ۲۸۔ غلام قادر، مولوی، احوال الآخرت، ص ۵-۶

- ۲۹۔ عبدالعزیز، مولوی، وڈی احوال الآخرت، ص ۷
- ۳۰۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۴۲
- ۳۱۔ محمد شفیع عاشق، استاد، احوال الآخرت، سیٹھ آدم جی عبداللہ پبلشرز، لاہور، س ن، ص ۱۱
- ۳۲۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۱۷
- ۳۳۔ محمد اشرف علی فاضل گلیانوی، احوال الآخرت، ملک سراج الدین اینڈ سنز، لاہور، س ن، ص ۲۳
- ۳۴۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۹۵
- ۳۵۔ محمد خادم حسین، حافظ، اصلی احوال الآخرت، شیخ غلام حسین اینڈ سنز تاجران کتب، لاہور، س ن، ص ۸۱-۸۲
- ۳۶۔ محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرت، ص ۱۴۵
- ۳۷۔ محمد خادم حسین، حافظ، اصلی احوال الآخرت، ص ۱۲۵
- ۳۸۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام، المکتبہ السلفیہ، لاہور، س ن، حصہ دوم، ص ۳-۱۰
- ۳۹۔ محمد دلپزیر، مولوی، زینت الاسلام (حصہ دوم) شیخ غلام امین اینڈ سنز تاجران کتب، لاہور، س ن، ص ۴
- ۴۰۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام، حصہ دوم، ص ۱۸-۲۰
- ۴۱۔ محمد دلپزیر، مولوی، زینت الاسلام (حصہ دوم)، ص ۲۸-۳۱
- ۴۲۔ محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام، حصہ دوم، ص ۲۲-۳۰
- ۴۳۔ محمد دلپزیر، مولوی، زینت الاسلام، حصہ دوم، ص ۳۲-۳۵

ضمیمہ

صفحہ نمبر ۵۷۹ - ۵۸۰

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

جامعہ محمدیہ (مرکز الاسلام کراچی) اوکاڑہ، ضلع مظفر آباد

نمبر.....

تاریخ.....

پاکستان میں آج کل مسلم لیگ تیزی کے ساتھ رویتنہنوں سے - مشرقی پاکستان

میں مسلم لیگ کا وزارت گذشتہ سال ختم ہوئی تھی - مغربی پاکستان میں

اب ڈاکٹر خاں نے ختم کر دیا اور مرکز میں بھی مسلم لیگ کے وزیر اعظم نے استعفیٰ دے دیا

ہے اور مسلم لیگ کا سربراہین مخالف جماعت عوامی لیگ کی حکومت قائم ہو رہی ہے فقط اب

تک پہنچنے سے پہلے مسلم لیگ حزب اختلاف کی بنیوں پر ہوا ہے -

پاکستان کا دستور بن گیا ہے اور اب آئندہ انتخابات ہونے والے ہیں جو اہل حق

کا مطالبہ ہو گا مارچ تک ہو جائیگا - ان حالات میں اس کی کمر لیا آ رہی ہے اور

ہے - عین ممکن ہے کہ جو اب باغی ہو رہی ہے اس کی ہمارے لئے فضا بنا رہی ہو -

بندہ اور تمام اہل حقانہ مجاہد ہیں - البتہ جو کسی نیا رک شہادت ضروری ہے - قابلِ توجہ

لفظہ ارجن رسن کر سہم یقین نے ہر ایک کو طلاق دیدہ ہے اس پر اب حد انوس

کیا گیا ہے - کیا حسن خدمت کر رہا ہے؟ اس کی زندگی مر رہی ہے کیا کفارہ میں

پاکستان کا دھماکا - اس کے سر پر طرف کے دھوکے دیکھے - اپنے اپنی مر رہی ہے

کے متعلق حکم دیا گیا ہے کہ انہیں پورے جبر و کدورت کے ساتھ ذرا ہی دیر میں پھانسی دے دی جائے۔

امام محمد بن حنفیہ کے دوسرے اور علامتہ محمد بن حنفیہ
سے -

حسن (حسن) سے حسن (حسن) و حسن (حسن)
 زور (زور) سے زور (زور) و زور (زور)

امام حنفیہ

۱
۱۰۰

ملحق ۱۷

○ (C)

مسعود بن شاه

نصائح

هولاء
دستور
موانع
موانع
موانع

سہمن

1
شود

کوت

۱
محبت

17

1.

0 1

2

3

٢٤

1

✓

تاریخ ہجری ۱۲۸۵

۱۰۰

میں نے اسے اقلیت قرار دیا ہے۔

رضوانہ علیہ السلام

... ..

مجموعہ ریفائے نادر

بموقوف بنام دارالریحی کے بندہ غلام احمد

مفتی محمد شفیع رحمہ اللہ نے درج ذیل فتویٰ تحریر فرمایا ہے۔

12-9

56

السلامة على يدي - والدي المحترمة،
تفضل السلام على والدي (جاء)

ہاں وہم سے نرگس نہیں کاتھا جاسکا۔ معاف کرنا
ہو۔ جس پہ توفیق ہو سکے دے دنا تر مار تباہیوں

دوسرے دم مہجی الزمیں :-

12-9
56

بسم الله
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين

لین کپیٹرز = البیلیم (سید) (ساجد)

مستشار ہوں۔ جس پر یہ توفیق ہو سکے کہ دعا کرتا رہتا ہوں۔

100

— 100 —

رَحْمَةً

ملک

نور محمد بن

کتابیات

صفحہ نمبر ۵۸۱ - ۵۹۱

کتابیات

آرچ ڈیکن احسان اللہ، پادری برکت اللہ، کلیسائے پنجاب کا دانا معمار، پنجاب ریلیجنس بک سوسائٹی، لاہور، ۱۹۵۹ء

آل احمد سرور، پروفیسر، تراجم اور اصطلاح سازی کے مسائل مشمولہ نظر اور نظریے، اردو اکیڈمی، کراچی، ۱۹۸۷ء

ابن خلکان، شمس الدین احمد بن محمد بن ابی بکر، دفیات الاعیان، مکتبہ المنہضۃ المصریۃ، القاہرہ، ۱۹۴۸ء
ابن عباس، حضرت، تنویر المقیاس من تفسیر ابن عباس، بیروت، دار الکتب العلمیہ، ۱۹۹۲ء
ابن منظور، علامہ، لسان العرب، نشر ادب الحوزہ، ۱۴۰۵ھ

ابوالاعجاز حفیظ صدیقی، تفہیم و تحسین شعر، سنگت پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۶ء
ابوالاعلیٰ مودودی، سید، اسلامی تہذیب اور اس کے اصول و مبادی، اسلامک پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۸۷ء
ابوالاعلیٰ مودودی، سید، تجدید و احیائے دین، اسلامک پبلی کیشنز، لمیٹڈ، لاہور، ۱۹۸۸ء

ابوالحسن علی ندوی، سید، تاریخ دعوت و عزیمت، حصہ چہارم، مجلس نشریات اسلام، کراچی، ۱۹۸۰ء
ابوالحسن علی ندوی، سید، مسلم ممالک میں اسلامیت اور مغربیت کی کشمکش، مجلس نشریات اسلام، کراچی، ۱۹۸۱ء
ابوالفضل، مولانا، عبدالحفیظ بلیاوی، مصباح اللغات، مکتبہ برہان، دہلی، ۱۹۶۵ء

ابوبکر غزنوی، سید، سید داؤد غزنوی، ایورگرین پریس، لاہور، ۱۹۷۴ء
ابوحامد محمد غزالی، حجتہ الاسلام، علم الکلام، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، سن
ابوحیان اندلسی، البحر المحیط فی علم التفسیر، دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع (جلد اول) ۱۳۱۲ھ
ابوداؤد، سلیمان بن اشعث سجستانی، ابوداؤد، نسخہ دہلویہ، مطبوعہ، ۱۲۷۲ھ

ابوزہرہ مصری، اسلامی مذاہب، ترجمہ پروفیسر غلام احمد حریری، ملک سنز، فیصل آباد، سن
ابوسلیم عبدالحی، ایمان کی اہمیت، اسلامک پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۶۳ء

ابومحمد عبدالحق حقانی، فتح المنان المشہور تفسیر حقانی، نور محمد کارخانہ تجارت کتب، کراچی، ۱۹۷۷ء
ابومسلم اصفہانی، مجموعہ تفاسیر، دارالتدکیر، لاہور، ۲۰۰۶ء

ابومنصور عبدالحق ملیہ کوٹلوی، مولانا ربیعین مظہری، مؤکتہ المطالع، میرٹھ، ۱۳۱۶ھ
ابومنصور عبدالحق ملیہ کوٹلوی، مولانا، ایقاظ غفلاء الزمان، مطبع خواجہ احمد شاہ، انڈین آرمی پریس، لدھیانہ، ۱۳۱۲ھ
ابومنصور عبدالحق ملیہ کوٹلوی، رحلت محی الدین الی الرحمن العالمین، سول اینڈ ملٹری نیوز پریس، لدھیانہ، ۱۳۱۳ھ

- ابن عبد اللہ محمد بن یزید الترابی ابن ماجہ، سنن ابن ماجہ، مطبع دار السلام، ریاض، ۱۹۹۹ء
- ابی عیسیٰ محمد بن عیسیٰ بن سورۃ ابن موسیٰ الترمذی، جامع الترمذی، دار السلام، ریاض، ۱۹۹۹ء
- احمد بن عبد الحلیم، اصول تفسیر اردو، المکتبہ السلفیہ، لاہور، ۲۰۰۱ء
- احمد حسین قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، عزیز بک ڈپو، لاہور، ۲۰۰۲ء
- احمد خاں، سید، سر تفسیر القرآن، دوست ایسوسی ایشن، لاہور، ۱۹۹۵ء
- احمد خاں، سید، سر، رسالہ اسباب بغاوت ہند، اردو اکیڈمی، کراچی، ۱۹۵۷ء
- احمد سعید، حصول پاکستان، ایجوکیشنل ایسپوریم، لاہور، ۱۹۸۵ء
- احمد، سید، فرہنگ آصفیہ (جلد اول)، مکتبہ حسن سہیل لمیٹڈ، طبع چہارم، ۱۹۷۴ء
- احمد علی لاہوری، ترجمہ قرآن عزیز، انجمن خدام الدین، لاہور
- احمد فخری، حاجی، اردو تراجم، ترجمہ روایت اور فن، مرتب ثار احمد قریشی، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۸۵ء
- اختر جعفری، نویس زاویے، پبلشرز ایمپوریم، لاہور، ۱۹۸۷ء
- اختر راہی، تذکرہ علمائے پنجاب، مکتبہ رحمانیہ، لاہور، ۱۹۸۰ء
- اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ پنجاب، لاہور، ۱۹۶۲ء
- اشتقاق حسین قریشی، برصغیر پاک و ہند کی ملت اسلامیہ، شعبہ تصنیف و تالیف و ترجمہ، کراچی یونیورسٹی، کراچی، ۱۹۸۷ء
- اصغر علی شاہ، جعفری، سید، تحریک پاکستان اور اس کا پس منظر، نیو بک پبلیس، لاہور، سن
- اصغر علی، قرآن پاک کی پنجابی تفاسیر و تراجم (مقالہ)، شعبہ علوم اسلامیہ، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۶۰ء
- افتخار حسین آغا، ڈاکٹر، قوموں کی شکست و زوال کے اسباب کا مطالعہ، مجلس ترقی ادب، لاہور، ۱۹۹۲ء
- اقبال احمد فاروقی، تذکرہ علمائے اہل سنت، لاہور، مکتبہ نبویہ، لاہور، ۱۹۷۵ء
- اقبال صلاح الدین، تاریخ پنجاب، عزیز بک پبلشرز، لاہور، ۱۹۷۴ء
- اقبال صلاح الدین، علما دی پنڈ، عزیز بک ڈپو، لاہور، ۱۹۹۷ء
- الاب لوئیس معلوف ایسوی، المنجد، المطبعۃ الکاثولیکیۃ للاباء الیسوعین، بیروت، ۱۹۳۱ء
- الاستاذ مردان سوار، اسباب النزول للواحدی بر حواشی مختصر من تفسیر الامام الطہبری، دار الفجر الاسلامی، بیروت، ۱۹۹۲ء
- الطاف حسین حالی، مولانا، حیات جاوید، ارسلان بکس، آزاد کشمیر، ۲۰۰۰ء
- الہی بخش کلیروی، مولانا، کرامت نامہ، مطبع اسلامیہ، لاہور، ۱۳۳۲ھ
- امیر علی، سید، روح اسلام، مترجم ہادی حسین، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۷۲ء
- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب و ارتقاء، اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۹۰ء

- این میری شمل، برصغیر میں اسلام، مترجم محمد ارشد رازی، پرنٹ لائن پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۰ء
- اے ڈی اعجاز، کال بلیندی، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۸۶ء
- باری علیگ، کمپنی کی حکومت، نیا ادارہ، لاہور، ۱۹۶۹ء
- برکت اللہ پادری، صلیب کے علمبردار، پنجاب بک سوسائٹی، لاہور، ۱۹۵۷ء
- برکت اللہ پادری، مغلیہ سلطنت اور مسیحیت، پنجاب ریپبلش بک سوسائٹی، لاہور، ۱۹۷۰ء
- بشیر الدین محمود احمد، مرزا، دیباچہ تفسیر القرآن، الشریکۃ الاسلامیہ، ربوہ، سن
- بھائی ٹھا کر گورو، پنجاب اور انگریز، انس پریس، امرتسر، سن
- بھولانا تھ وارث، کرنل، تاریخ شہر لاہور، نامعلوم، ۱۹۳۳ء
- پادشاہ محمد تخلص بہ (شاد) فرہنگ آندراج (جلد دوم)، تہران، ۱۳۳۶ھ
- تاج الدین، ابن سبکی، ابی نصر الامام، طبقات الشافیہ الکبری، دارالموضتہ، بیروت، لبنان، سن
- تقی عابدی، سید، ڈاکٹر، رموز شاعری، القمر انٹر پرائز، لاہور، ۲۰۰۳ء
- ٹیلے والبرٹ، جناح بانی پاکستان، مترجم ڈاکٹر تنویر انجم، شیرین انجم، آکسفورڈ یونیورسٹی پریس، کراچی، لاہور،
- اسلام آباد ۱۹۹۸ء
- ثناء اللہ پانی پتی، قاضی، مالا بدھامند، دیباچہ قاضی سجاد حسین، سب رنگ کتاب گھر، دہلی، سن
- جلال الدین سیوطی، الاتقان فی علم القرآن، جلد ۲، مطبع حجازی، ۱۳۶۰ھ
- جلیل احمد نقوی، اردو تفاسیر (کتابیات)، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۹۲ء
- جیلانی کامران، پروفیسر، ترجمے کی ضروریات اور اہمیت، ترجمہ روایت اور فن، مترتب ثار احمد قریشی، مقتدرہ
- قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۸۵ء
- جے آر، چستمبر، بشپ، مشنری پیشوا، دی کرچیکین سوسائٹی، الہ آباد، سن
- حامد بیگ مرزا، ترجمے کا فن، مغرب سے نشری تراجم، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۸۸ء
- حبیب اللہ، مولوی، حبیب التفاسیر معروف بہ تفسیر نعمانی، میر امیر بخش اینڈ سنز، تاجران کتب، لاہور، سن
- حسن ریاض سید، پاکستان ناگزیر تھا، شعبہ تصنیف و تالیف و ترجمہ، کراچی یونیورسٹی، کراچی، ۱۹۷۰ء
- حسین احمد فی، نقش حیات، مکتبہ دینیہ دیوبند، سن
- حسین علی، مولانا، بلغتہ الحیران، ۱۳۳۹ھ
- حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، تاج بکڈپو، لاہور، سن
- خدا بخش، واعظ محمدی، تحفہ واعظ، مطبع اسلامیہ، لاہور، ۱۳۱۲ھ
- خورشید احمد، پروفیسر، اسلامی نظریہ حیات، مطبع میکینیکل پرنٹرز، کراچی، ۱۹۸۶ء
- خورشید مصطفیٰ رضوی، جنگ آزادی ۱۸۵۷ء، مکتبہ برہان، دہلی، ۱۹۵۹ء

- ڈبلیو ڈبلیو ہنٹر، ہمارے ہندوستانی مسلمان، مترجم صادق حسین، ڈاکٹر، اقبال کیڈمی، لاہور، ۱۹۴۳ء
- راغب اصفہانی، امام، مفردات القرآن، لاہور، ۱۹۷۱ء
- رچرڈ، او، کامفرٹ، مغربی پاکستان کی دیہی کلیسا، مترجم این ایس میس، ویسٹ پاکستان کرچین کونسل، لاہور، ۱۹۵۷ء
- رحمت اللہ کیرانوی، بائبل سے قرآن تک، مترجم علی اکبر، مکتبہ دارالعلوم، کراچی، ۱۹۹۶ء
- رشید احمد جالندھری، علم تفسیر اور مفسرین، المکتبہ العلمیہ، لاہور، ۱۹۷۱ء
- رشید احمد، پروفیسر، مسلمانوں کے سیاسی افکار، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۸۶ء
- زبید احمد، ڈاکٹر، عربی ادبیات میں پاک و ہند کا حصہ، اسلامک پبلی کیشنز لمیٹڈ، لاہور، ۱۹۷۴ء
- سجاد باقر رضوی، ڈاکٹر، مغرب کے تنقیدی اصول، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۸۷ء
- سعید احمد، پروفیسر، مسلمانوں کا عروج و زوال، ندوۃ الصغین، لاہور، ۱۹۴۷ء
- سلیمان ندوی، سید، سیرت النبی، اسلامی کتب خانہ، لاہور، ۱۹۴۷ء
- شان الحق حق، فرہنگ تلفظ، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۹۵ء
- شبیر بخاری، سید، میکالے اور برصغیر کا نظام تعلیم، آئینہ ادب، لاہور، ۱۹۸۶ء
- شریف کنجاہی، پروفیسر، مضمون میاں محمد بخش، امروز، یکم اکتوبر، لاہور، ۱۹۷۳ء
- شفیع عقل، پنجاب رنگ، مرکزی اردو بورڈ، لاہور، ۱۹۶۸ء
- شفیع عقل، پنجابی کے پانچ قدیم شاعر، انجمن ترقی اردو پاکستان، لاہور، ۱۹۷۰ء
- شمس الدین احمد بن محمد بن ابی بکر، ابن خلکان، دفیات الاعیان، مکتبہ المنہضۃ المصریۃ، القاہرہ، ۱۹۳۸ء
- شمس الدین احمد بن محمد بن ابی بکر، ابن خلکان، دفیات الاعیان، مکتبہ المنہضۃ المصریۃ، القاہرہ، ۱۹۳۸ء
- شمس الدین الذہبی، ابو عبد اللہ امام، تذکرۃ الحفاظ، اسلامک پبلشنگ ہاؤس، لاہور، ۱۹۸۱ء
- شمس الدین، ترجمہ حدائق البلاغت، مترجم امام بخش صہبائی، مطبع نامی نشی، لکھنؤ، سن
- شہباز ملک، ڈاکٹر، آزادی دے مجاہد لکھاری، مکتبہ میری لائبریری، لاہور، ۱۹۸۱ء
- شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی لسانیات، مکتبہ میری لائبریری، لاہور، ۱۹۷۷ء
- شہباز ملک، ڈاکٹر، گوید، تاج بکڈپو، لاہور، ۱۹۸۵ء
- شہباز ملک، ڈاکٹر، مولوی احمد یار، فکر تے فن، مکتبہ میری لائبریری، لاہور، ۱۹۸۴ء
- صدر الدین اصلاحی، اساس دین کی تعمیر، مرکزی مکتبہ اسلامی، دہلی، ۱۹۸۱ء
- صدر الدین اصلاحی، اساس دین کی تعمیر، مرکزی مکتبہ اسلامی، دہلی، ۱۹۸۱ء
- صلاح الدین ناسک، تحریک آزادی، عزیز پبلشرز، لاہور، ۱۹۷۵ء
- صہبی صالح، ڈاکٹر، علوم القرآن، ملک سنز پبلشرز، فیصل آباد، ۱۹۷۸ء
- طاہر محمود قریشی، ضلع گجرات دے پنجابی گو شاعر، مقالہ برائے ایم اے پنجابی، یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور، ۱۹۷۸ء

- طفیل احمد منگھوری، سید، مسلمانوں کا روشن مستقبل، کتب خانہ عزیز، دہلی، ۱۹۳۵ء
- عابد بیگ مرزا، ڈاکٹر، مترجم کی ذات اور تراجم کی کتاب شماری (مضمون)، قومی زبان (ماہنامہ)، کراچی، جلد ۵۸، شمارہ ۳، مارچ ۱۹۸۷ء
- عبدالحکیم، خلیفہ، ڈاکٹر، فکر اقبال، بزم اقبال، لاہور، س ن۔
- عبدالحی بن فخر الدین الحسنی، الاعلام بمن فی تاریخ الہند من الاعلام المسکمی بنزہۃ الخواطر، دار ابن حزم، بیروت، ۱۹۹۹ء
- عبدالحی لکھنوی، بنزہۃ الخواطر، نور محمد کارخانہ تجارت کتب، کراچی، س ن۔
- عبدالرسول، صاحبزادہ، پاک و ہند کی اسلامی تاریخ، ایم۔ آر، برادرز، لاہور، ۱۹۶۳ء
- عبدالرشید عراقی، برصغیر پاک و ہند میں علمائے الہندیت کے علمی کارنامے، علم و عرفان پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۱ء
- عبدالستار، مولوی، مجموعہ اشعار، تاجران کتب، لاہور، س ن۔
- عبدالصمد الازہری صارم، تاریخ القرآن، ادارہ علمیہ، لاہور، ۱۹۶۳ء
- عبدالعزیز، مولوی، وڈی احوال الآخرت، ملک دین محمد تاجر کتب، لاہور، س ن
- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، عزیز بک ڈپو، لاہور، ۱۹۷۲ء
- عبدالقادر، شاہ، مستند، موضح قرآن، توضیح و تشریح اخلاق حسین قاسمی، ایچ۔ ایم۔ سعید کمپنی، کراچی، س ن
- عبداللہ، سید، ڈاکٹر، اشارات تنقید، مکتبہ خیابان ادب، لاہور، ۱۹۶۶ء
- عبداللہ عبدی، مولانا، باران انواع، در مطبع رفاہ عامہ، لاہور، س ن
- عبداللہ فہد قلاچی، تاریخ دعوت و جہاد، مکتبہ تعمیر انسانیت، لاہور، ۱۹۸۷ء
- عبداللہ لاہوری، مولانا، انواع عبداللہ لاہور، مطبع محمدی، جالندھر، ۱۲۷۷ھ
- عبداللہ ملک، بنگالی مسلمانوں کی صد سالہ جدوجہد، مجلس ترقی ادب، لاہور، س ن
- عبداللہ یوسف علی، علامہ، انگریزی عہد میں ہندوستان کے تمدن کی تاریخ، کریم سنز پبلشرز، کراچی، ۱۹۶۷ء
- عبدالوحید، خواجہ، جامع اللغات (حصہ اول) گنج شکر پرنٹرز، لاہور، ۱۹۸۹ء
- عبدالوحید، ڈاکٹر، اردو انسائیکلو پیڈیا، فیروز سنز، لاہور، ۱۹۶۲ء
- عزیز احمد، پروفیسر، برصغیر میں اسلامی جدیدیت، مترجم ڈاکٹر جمیل جالبی، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۹۷ء
- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب پریت، اے ون پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۹ء
- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، اے ون پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۹ء
- علی اصغر چوہدری، تاریخ آرائیاں، لاہور، ۱۹۷۲ء
- عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، اورینٹ ریسرچ سنٹر، لاہور، ۱۹۷۹ء
- غلام احمد حریری، پروفیسر، تاریخ تفسیر و مفسرین، ملک سنز پبلشرز، فیصل آباد، ۱۹۸۳ء
- غلام حسین ذوالفقار، ڈاکٹر، تاریخ یونیورسٹی اور سینٹنٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۶۲ء

- غلام رسول، پروفیسر، قرآن، حدیث، فقہ پر تفصیلی بحث، علمی کتاب خانہ، لاہور، ۱۹۶۷ء
- غلام رسول مہر، ۱۸۵۷ء پاک و ہند کی پہلی جنگ آزادی، شیخ غلام علی اینڈ سنز، لاہور، ۱۹۷۷ء
- غلام رسول مہر، مولانا سرگزشت مجاہدین، شیخ غلام علی اینڈ سنز، لاہور، سن ن
- غلام قادر، مولوی، احوال الآخرت، مولوی محمد معظم تاجر کتب، لاہور، سن ن
- غلام یعقوب انور، بول تے تول، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۸۱ء
- فائق کامران، تحریک پاکستان، فیروز سنز لمیٹڈ، لاہور، سن ن
- فضل الرحمن، مولانا، ثناء اللہ امرتسری، المکتبہ السلفیہ، لاہور، ۱۹۸۷ء
- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، ۲۰۰۲ء
- فہیم احمد، وزیر آغا کی نظموں کے انگریزی تراجم، مقالہ ایم۔ اے اردو، گورنمنٹ کالج، سرگودھا، ۲۰۰۱ء
- فیاض محمود، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند (تیرھویں جلد) پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۷۱ء
- فیروز دین ڈسکوی، تفسیر فہرزی، چراغ دین سراج دین تاجران کتب، لاہور، سن ن
- فیروز دین ڈسکوی، قصص الحسنین، سراج الدین تاجران کتب، لاہور، ۱۳۲۹ھ
- فیوض الرحمان، حافظ، ڈاکٹر، تعارف قرآن، مکتبہ مدینہ، لاہور، سن ن
- قاضی جاوید، ہندی مسلم تہذیب، وین گارڈ بکس لمیٹڈ، لاہور، ۱۹۸۳ء
- کاتب چلیسی، خلیفہ، حاجی، کشت الظنون عن اسامی الکتاب والفتون، طبعیہ وکالتہ العارف الجلیلیہ، بائینبول، ۱۳۶۰ھ
- کرم امرتسری، استاد، کرم پبلواری، ناشر میجر عبدالکریم خان، نوشہرہ، ۱۹۷۲ء
- کنہیا لال، تاریخ پنجاب، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، سن ن
- کنہیا لال، دہلوی، بحر العروض، شیخ مبارک علی تاجر کتب، لاہور، ۱۹۲۶ء
- کوثر لکھنوی، سفیر سخن، منشی کریم بخش خاں پبلشرز، لاہور، ۱۹۲۵ء
- گوہر رحمن، مولانا، علوم القرآن، مکتبہ تفہیم القرآن، مردان، ۲۰۰۲ء
- لاجوئی رام کرشنا، ڈاکٹر، پنجابی دے صوفی شاعر، مترجم راجت نسیم ملک، عباس اطہر، شفقت تنویر مرزا، عزیز بک ڈپو، لاہور، ۲۰۰۲ء
- محمد آصف خاں، آکھیا بابا فرید نے، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۷۷ء
- محمد ابراہیم خلیل، الفیوض المجدیہ، المکتبہ عزیز، اکاڑہ، ۱۴۰۶ھ
- محمد اسحق بھٹی، مولانا، برصغیر پاک و ہند میں علماء فقہ، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، سن ن
- محمد اسحق بھٹی، مولانا، فقہائے پاک و ہند تیرھویں صدی ہجری، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۸۲ء
- محمد اسلم قدوائی، ڈاکٹر، ہندوستانی مفکرین کی عربی تفسیریں، مکتبہ جامعہ لمیٹڈ، نئی دہلی، ۱۹۷۳ء
- محمد اشرف علی فاضل گلیانوی، احوال الآخرت، ملک سراج الدین اینڈ سنز، لاہور، سن ن

- محمد اعظم چوہدری، پروفیسر، ڈاکٹر، تحریک پاکستان کی سرگزشت، عبداللہ برادرز، لاہور، ۲۰۰۶ء
- محمد افضل خاں، دیوان کشتہ، مکتبہ پنج دریا، لاہور، ۱۹۶۳ء
- محمد اکرام شیخ، رود کوثر، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۷۵ء
- محمد اکرام شیخ، موج کوثر، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۷۵ء
- محمد باقر، ڈاکٹر، پنجابی میں قرآن کے مطبوعہ تراجم، (قرن نمبر، سیارہ ڈائجسٹ)، لاہور، ۱۹۸۸ء
- محمد بخش، میاں، پنج گنج، لاہور، سن
- محمد بخش، میاں، سوہنی مہینوال، جہلم، ۱۹۶۳ء
- محمد بخش، میاں، سیف الملوک، شیخ غلام علی اینڈ سنز، لاہور، سن
- محمد بخش، میاں، شیریں فرہاد، آزاد کشمیر، ۱۹۷۸ء
- محمد بخش، میاں، مرزا صاحبان، گجرات، سن
- محمد بخش، میاں، ہدایت المسلمین، آزاد کشمیر، ۱۹۷۷ء
- محمد بن جعفر، الرسالة المستطرفة، نور، محمد واضح المطابع، کارخانہ تجارت کتب، کراچی، ۱۹۶۰ء
- محمد تقی عثمانی، مولانا، علوم القرآن، مکتبہ دارالعلوم، کراچی، ۱۹۹۸ء
- محمد حسین احمد آبادی، شیخ، سیف السنہ، میر امیر بخش اینڈ سنز تاجران کتب، لاہور، ۱۳۳۳ھ
- محمد حسین بنالوی، مولانا، اشاعت السنہ، اسلامیہ پریس، لاہور، شمارہ ۱۲، ۱۸۹۰ء
- محمد حنیف شاہد، اقبال اور انجمن حمایت اسلام، کتب خانہ، انجمن حمایت اسلام، لاہور، ۱۹۷۶ء
- محمد حنیف، مولانا، ندوی، تہافتہ الفلاسفہ، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۸۷ء
- محمد حیات قریشی، مولانا، تحفہ حیات، صوفیہ کتب خانہ، لاہور، ۱۳۰۹ھ
- محمد خادم حسین، حافظ، اصلی احوال الآخرت، شیخ غلام علی اینڈ سنز تاجران کتب، لاہور، سن
- محمد دلپذیر بھروی، احوال الآخرت کلان، منشی عزیز الدین تاجر کتب، لاہور، ۱۳۱۶ھ
- محمد دلپذیر بھروی، ترجمۃ القرآن (تفسیر دلپذیر) منوہر سٹیم پریس، سرگودھا، ۱۹۳۲ء
- محمد دلپذیر بھروی، زینت الاسلام، شیخ غلام امین اینڈ سنز تاجران کتب، لاہور، سن
- محمد رحیم بخش دہلوی، مولانا، حیات ولی، المکتبہ السلفیہ، لاہور، ۱۹۵۵ء
- محمد زاہد اقصینی، قاضی، تذکرۃ المفسرین، دارالارشاد، الٹک، ۱۴۰۱ھ
- محمد سرور، پروفیسر، ارمان شاہ ولی اللہ، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۸۸ء
- محمد سلیم، پروفیسر، تاریخ نظریہ پاکستان، ادارہ تعلیمی تحقیق، تنظیم اساتذہ پاکستان، لاہور، ۱۹۸۵ء
- محمد شفیع عاشق، استاد، احوال الآخرت، سیٹھ آدم جی عبداللہ پبلشرز، لاہور، سن
- محمد طاہر مصطفیٰ، تفسیر رحمانات کا ارتقاء، شکیل سنز، راولپنڈی، ۱۹۹۳ء

- محمد علی حافظ، فلک النجاة فی الامامة والصلوة، مکتبہ آل عمران، جھنگ، سن
 محمد لطیف، سید، تاریخ پنجاب، مترجم افتخار محبوب، تخلیقات، لاہور، ۱۹۹۴ء
 محمد لکھوی، حافظ، ابواب الصرف، المکتبہ السلفیہ، لاہور، سن
 محمد لکھوی، حافظ، احوال الآخرة، ملک بشیر احمد تاجران کتب، لاہور، سن
 محمد لکھوی، حافظ، انواع بارک اللہ (فارسی حاشیہ)، مطبع اسلامیہ، لاہور، ۱۳۳۰ھ
 محمد لکھوی، حافظ، تفسیر محمدی، مکتبہ اصحاب الحدیث، لاہور، ۲۰۰۲ء
 محمد لکھوی، حافظ، حاشیہ سنن ابی داؤد، مطبع القادری، دہلی، ۱۲۷۱ھ
 محمد لکھوی، حافظ، رد نیچری، گلزار محمدی اسٹیم پریس، لاہور، ۱۹۶۶ء
 محمد لکھوی، حافظ، زینت الاسلام، المکتبہ السلفیہ، لاہور، سن
 محمد لکھوی، حافظ، سیف السند، پبلیکیشن پرنٹنگ پریس، لاہور، ۱۹۲۲ء
 محمد لکھوی، حافظ، شہباز شریعت (شیر طریقت)، در مطبع محمدی، لاہور، ۱۳۰۶ھ
 محمد لکھوی، حافظ، عقائد محمدی، حاجی چراغ الدین سراج الدین تاجران کتب، لاہور، سن
 محمد لکھوی، حافظ، محامد الاسلام، گلزار محمدی اسٹیم پریس، لاہور، ۱۹۶۶ء
 محمد میاں، مولانا، تحریک شیخ الہند، مکتبہ محمودیہ، لاہور، ۱۹۷۸ء
 محمد میاں، مولانا، علماء حق، مراد آباد، یو پی، سن
 محمد میاں، مولانا، علماء ہند کا شاندار ماضی، الجمعیت بک ڈپو، دہلی، ۱۹۶۰ء
 محمد نادر صدیقی، پاکستان میں مسیحیت، مسلم اکادمی، لاہور، ۱۹۷۹ء
 محمد ناظم سہارنپوری، مولانا، آئینہ تفسیر، شرح فوز الکبیر، عظیم بک ڈپو، جامع مسجد دیوبند، ۱۹۸۳ء
 محمد نبی بخش حلوائی، تفسیر نبوی، مطبع کریمی، لاہور، ۱۹۳۰ء
 محمد نسیم عثمانی، اردو میں تفسیری ادب، عثمانیہ اکیڈمک ٹرسٹ، کراچی، ۱۹۹۴ء
 محمد یعقوب قادری، ڈاکٹر، اردو نثر کے ارتقاء میں علماء کا حصہ، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۸۸ء
 محمد یعقوب نانوتوی، مولانا، سوانح عمری مولانا محمد قاسم نانوتوی، دیوبند، سن
 محمود احمد برکاتی، حکیم، فضل حق خیر آبادی اور سن ستاون، برکات اکیڈمی، کراچی، ۱۹۷۵ء
 محمود احمد غازی، ڈاکٹر، محاضرات قرآنی، الفیصل ناشران و تاجرات کتب، لاہور، ۲۰۰۴ء
 محمود الحسن عارف، ڈاکٹر، تذکرہ ثناء اللہ پانی پتی، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۹۵ء
 مردان سوار، الاستاذ، اسباب النزول للواحدی بر حواشی مختصر من تفسیر الامام الطہری، دار الفجر الاسلامی، بیروت، ۱۹۹۲ء
 مسعود عالم ندوی، برصغیر ہندو پاکستان میں اسلامی تحریک کی تاریخ، اسلامک پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۸۰ء
 معین الدین لکھوی، مولانا، غیر منقسم پنجاب کا عظیم مصلح، (مقدمہ احوال الآخرة) اسلامی اکادمی، لاہور، ۱۹۷۴ء

- مقصود ناصر چوہدری، ماہنامہ لکھاری، ادارہ پنجابی لکھاریاں، جنوری، فروری، ۱۹۹۲ء
- ملک محمد ٹھیکیدار، دیباچہ سیف الملوک، جہلم، ۱۹۱۶ء
- مناظر احسن گیلانی، پاک و ہند میں مسلمانوں کا نظام تعلیم و تربیت، مکتبہ رحمانیہ، لاہور، سن
- مناظر احسن گیلانی، تذکرہ شاہ ولی اللہ، مولانا، تذکرہ شاہ ولی، نفیس اکیڈمی، کراچی، ۱۹۸۳ء
- مولابخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، عزیز پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۸ء
- موہن سنگھ دیوانہ، ڈاکٹر، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ماڈرن پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۳۱ء
- میاں شادا، مولوی، درۃ الاسلام، قادری پریس، لاہور، ۱۸۸۲ء
- نثار علی، سید، تاریخ پرگنہ مکتسر و ممدوٹ، مطبوعہ، لاہور، ۱۸۷۳ء
- نجم الغنی رامپوری، مولوی، بحر الفصاحت، مرتب سید قدرت نقوی، مجلس ترقی ادب، لاہور، ۲۰۰۱ء
- نذیر جان، کلیسائی تاریخ سے نگارشات عظمیٰ، پنتیکاسٹل پبلشنگ ہاؤس، لاہور، سن
- نذیر حسین دہلوی، سید، معیار الحق، مطبع ناظری، لاہور، ۱۲۷۳ھ
- نصیر الدین صاحب، مولانا، عروض سیفی، شیخ مبارک علی تاجر کتب، لاہور، سن
- نور الحسن نیر کاکوری، نور اللغات، ٹائم پریس، کراچی، ۱۹۵۹ء
- نور اللہ، سید، تاریخ تعلیم ہند (مترجم مسعود الحق) ساوتھ ایشین پبلشرز، کراچی، سن
- نور محمد موکلو، مولوی، تاریخ وفات حافظ محمد، محمدی پریس، لاہور، ۱۳۱۱ھ
- وارث سرہندی، علمی دولت جا، علمی کتب خانہ، لاہور، ۱۹۷۶ء
- ولی اللہ، دہلوی، شاہ، الفوز الکبیر، مترجم محمد تقی عثمانی، ادارہ اسلامیات، لاہور، ۱۹۸۲ء
- ولی اللہ، دہلوی، شاہ، الفوز الکبیر فی اصول تفسیر، قدیمی کتب خانہ، کراچی، سن
- ہاشمی فرید آبادی، سید، مغلوں کے زوال سے قیام پاکستان تک، حصہ دوم، ادارہ معارف اسلامیہ، لاہور، ۱۹۹۰ء

اخبارتے رسائل

- اخبار المحدثیت، ص ۹، امرتسر، ج ۱۸، شمارہ ۱۹، ۸ مارچ ۱۹۲۱ء
- اردو انسائیکلو پیڈیا، فیروز سنز، لاہور، ۱۹۶۲ء
- اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ، پنجاب، لاہور، ۱۹۶۲ء، ج ۱۹
- الاعتصام ہفت روزہ، لاہور، ۱۲ اپریل ۱۹۷۴ء
- امروز (روزنامہ) لہور، ایم اشرف، ۱۱ اگست، ۱۹۷۴ء
- ثقافت (سہ ماہی) اسلام آباد، جلد ۱، شمارہ ۲، (چوتھی سہ ماہی ۱۹۷۵ء)
- رپورٹ قومی کمیٹی برائے دینی مدارس، قائم کردہ ضیاء الحق، وزارت مذہبی امور، اسلام آباد، ۱۹۷۹ء
- روزنامہ جنگ، کراچی، مورخہ ۱۹ اگست ۱۹۷۳ء
- روزنامہ ملت، دہلی، مورخہ ۲۶ جولائی ۱۹۳۲ء
- سراج الاخبار، جہلم، ۲۹ جنوری ۱۹۰۷ء
- فیروز اللغات (عربی، اردو) فیروز سنز، لاہور، ۱۹۶۸ء
- کھوج نمبر ۳۲ (ششماہی) ۱۹۹۴ء، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور نیشنل کالج، لاہور،
- کھوج نمبر ۱۹ (ششماہی) شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، جولائی - دسمبر ۱۹۸۷ء
- کھوج نمبر ۴۵ (ششماہی) شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۲۰۰۰ء، ۲۰۰۱ء

گل بات

- ابراہیم خلیل، مولانا، حجرہ شاہ مقیم، ضلع اوکاڑہ
- امجد علی شاکر، پروفیسر، پرنسپل گورنمنٹ کالج، قصور
- خوشی محمد، ماسٹر، کلیر کلاں، ضلع اوکاڑہ
- قمر جازی، شاعر، اوکاڑہ
- محمد معین الدین لکھوی، مولانا، سابق ایم این اے ضلع اوکاڑہ
- محی الدین لکھوی، مولانا، پڑپوتے (حافظ محمد لکھوی)، اوکاڑہ

انگریزی کتاباں

- A. H. Qureshi, A short History of Pakistan, Vol 3, University of Karachi, Karachi
- B.O Basu, Major, Rise of the Christian power in India, Chatter Jee, Calcutta, 1931
- E. G. Parinder, what world religion teach, London, 1963
- Fr. Emmerich Blondeel, Short History of the Catholic diocese of Lahore, Visual aid and Book centre, Lahore, 1973
- J. H. Lawrence, Punjab Campaign, Universal Books, Lahore. 1978
- Mafakhar Hussain Khan, Dr, The Holy Quran in south Asia, Bibi Akhtar Prakasani, Dhaka, 2001
- M. Ikram, A History of Muslim Civilization, Institute of Islamic culture, Lahore, 1994
- Sant Singh Sekhon/ Kartar Singh Duggal, A History of Punjab Literature, Sahitya Akadmi, Delhi, 1992
- S. M. Burkey, Salim - ul- Din Quraishi, The British Raj in India, Oxford University Press, 1993
- R. C. Majumder, H.C. Raychaudhure, Kalikinkar Datta, An Advanced history of India, Macmillan and co Limited, London